Николай Рязановски

История на Русия

Кама

Николай В. Рязановски

ИСТОРИЯ НА РУСИЯ

Кама
2008

Николай В. Рязановски

История на Русия

първо издание

Nicholas V. Riasanovsky

A History of Russia

sixth edition

© **Oxford University Press (New York, Oxford), 2000**

© Превод: д-р Светла Петрова - части I, II, III и IV
д-р Румяна Първанова - част V
Нели Синигерова - част VI

Научен редактор: доц. Искра Баева
Редактор: Теменужка Тулева

© ИК „КАМА“, 2008
ISBN-978-954-9890-61-7

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или възпроизвеждана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „КАМА“

Поредица Време

Под общата научна редакция
на
проф. Андрей Пантев

№ 15

Кама

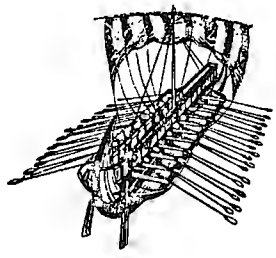

СЪДЪРЖАНИЕ

ПЪРВА ЧАСТ ВЪВЕДЕНИЕ

I Географски бележки 15
II Русия преди русите 22

ВТОРА ЧАСТ КИЕВСКА РУСИЯ (РУС)

III Възникване на Киевската държава 31
IV Киевска Русия (Рус): Политечески щрихи 36
V Киевска Русия (Рус): Икономика, общество, индустрии 48
VI Киевска Русия (Рус): Религия и култура 55

ТРЕТА ЧАСТ РАЗПОКЪСАНАТА РУСКА ЗЕМЯ

VII Разпокъсаната руска земя: Въведение 63
VIII Монголите и руската земя 67
IX Господин Велики Новгород 75
X Югозападните и Североизточните руски земи 85
XI Възходът на Москва 91
XII Русия през периода на териториална раздробеност: икономика, общество, институци 107
XIII Русия през периода на териториална раздробеност: Религия и култура 113
XIV Литовско-руската държава 123

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ МОСКОВСКА РУСИЯ

XV Управлението на Иван Грозни (1533 — 1584) и Фьодор (1584 — 1598) 130
XVI Смутното време. 1598 — 1613 г 142
XVII Управлението на Михаил, 1613 — 1645 г., Алексей, 1645 — 1676 г., и Фьодор, 1676 — 1682 г. 157
XVIII Московска Русия: Икономика, общество, институции 164
XIX Московса Русия: Религия и култура 176

ПЕТА ЧАСТ ИМПЕРСКА РУСИЯ

XX Царуването на Петър Велики (1682 — 1725) 189
XXI Руската история от Петър Велики до Екатерина Велика. Царуването на Екатерина I (1725 — 1727), Петър II (1727 — 1730), Анна (1730 — 1740), Иван VI (1740 — 1741), Елисавета (1741 — 1762) и Петър III (1762) 216
XXII Царуването на Екатерина Велика (1762 — 1796) и Павел (1796 — 1801) 227
XXIII Икономическото и социалното развитие на Русия през XVIII в. 248
XXIV Руската култура през XVIII в. 256

XXV Царуването на Александър I (1801 — 1825) 269
XXVI Царуваненето на Николай I (1825 — 1855) 290
XXVII Икономическо и социално развитие на Русия през първата половина на XIX век 306
XXVIII Руската култура през първата половина на XIX век 312
XXIX Царуването на Александър II (1855 — 1881) 331
XXX Царуването на Александър III (1881 — 1894) и първият период от царуването на Николай II (1894 — 1905) 352
XXXI Последните години от царуването на Николай II. Революцията от 1905 г. и конституционния период (1905 — 1917) 364
XXXII Икономическото и социалното развитие на Русия от „Великите реформи“ до революциите от 1917 г. 380
XXXIII Руската литература от „Великите реформи“ до революцията от 1917 г. 392
XXXIV Революциите от 1917 г. 408

ШЕСТА ЧАСТ СЪВЕТСКА РУСИЯ

XXXV Съветска Русия: Въведение 417
XXXVI Политика на „военния комунизъм“ (1917 — 1921) и новата икономическа политика (1921 — 1928) 425
XXXVII Първите петгодишни плана, 1928 — 1941 г. 441
XXXVIII Съветската външна политика (1921 — 1941) и втората световна война (1941 — 1945) 456
XXXIX Последното десетилетие на Сталин (1945 — 1953) 472
XL Съветският съюз след Сталин (1953 — 1985) 483
XLI Съветското общество и култура 508
XLII Годините на Горбачов (1985 — 1991) и крахът на Съветския съюз 528

СЕДМА ЧАСТ РУСКАТА ФЕДЕРАЦИЯ

XLIII Русия по времето на Елцин (1991 — 1999) 547

БИБЛИОГРАФИЯ 567
ТАБЛИЦИ 584
ИНДЕКС 591

ТРУДНО ЛИ Е ДА СЕ РАЗБЕРЕ И РАЗКАЖЕ ИСТОРИЯТА НА РУСИЯ?

Едва ли има сериозен историк и изследовател на руската история, който не би отговорил положително на така зададения въпрос. Защото става дума за история на държава, която не е толкова стара, колкото е нашата, но затова пък през последните няколко столетия е играла важна континентална, а в немалък период от XX в. - и световна роля. Защото става дума за история на народ и държава, изпълнена с огромни изпитания и предизвикателства. Защото географското разположение на териториите, върху които се е простирала древната Рус, величествената Руска империя, нейният уникален наследник Съветският съюз и свилата територията и влиянието си съвременна Руска федерация, превръща държавата в необикновено съчетание между безспорните ѝ европейски характеристики и силното въздействие на азиатското възприемане на света, оставя я колебаеща се между историческата реалност на двата континента, в които се е родила, развила и утвърдила днешната световна цивилизация, придава ѝ усещането за собствена съдбовна роля за бъдещето на човечеството. Защото резките повратки, изживени от Русия през вековете, са я правили ту могъща, ту страдаща, а често и двете едновременно. Особено трудно е да се работи в областта на руската история, тъй като това изисква не просто да се познават фактите и събитията, а преди всичко да се разбере защо те са се развили в такава посока, как са станали възможни толкова много несрещани другаде явления, какво е онова, което може да се определи като руска самобитност или уникалност.

От друга страна, известно е, че двете интелектуални действия - разбирането и разказването, са същностно необходими за работата на историка въобще, тъй като без разбиране не може да се обясни, а без умението увлекателно да се разказва всяко историческо знание ще си остане затворено в тесните рамки на научния академизъм. За щастие, предлаганата сега и на българския читател „История на Русия“, написана от американския историк с руски произход Николай Рязановски, е един от добрите опити да се разкажат интересно и убедително, но и с истинско разбиране моментите на величие, но и на падение в историята на руснаците и на тяхната променяща се държава.

Авторът Николай Рязановски е надхвърлил осемдесетте (роден е през 1923 г.), сиреч възрастта му предполага наличието на мъдрост, а и възможност да осмисли натрупаното познание. И това проличава в неговата интерпретация на цялата руска история. Повечето от професионалните историци знаят добре какво предизвикателство представлява всеки опит за панорамен преглед на цялата история на една държава. Обикновено се смята, че това не може да направи само един човек и се търсят обединените усилия на колектив от специалисти, които да разработят отделни периоди, за да се оформи цялото. Но съществуват и изключения - историци, убедени, че периодизацията в историята е формалност, че в развитието на народите и държавите има вътрешна логика и че тя не трябва да бъде раз-

късвана, ако наистина искаме да разберем историята им. Между тези щастливи изключения е и Николай Рязановски. При това той се е заловил с подобна грандиозна задача още преди да навърши 40 години, така че за пръв път неговата „История на Русия“ се появява на бял свят още през 1963 г. Дързостта на един сравнително млад тогава учен да публикува такъв мащабен труд има и своето прагматично обяснение - това е необходимост в неговата преподавателска работа с американски студенти, които трябва да получат един учебник, макар и внушителен по обем, но затова пък обхващащ цялата руска история.

С „История на Русия“ на Н. Рязановски българските студенти, историци, политолози, международници, журналисти и просто любителите на историята (не зная дали те оцеляха в нашите времена на „безкраен“ преход, но преди години бяха сред най-ценните читатели и критици на историческото четиво) ще имат рядката възможност в една книга да открият спокоен разказ и обяснение на целия дълъг и криволичещ път на развитие на една от големите европейски държави, която със същия успех може да бъде наречена и евразийска, но едва ли - чисто азиатска.

Когато пише за своята съвременност, историкът си позволява не само да бъде регистратор на станалото, а и да даде своите предвиждания за бъдещето, разбира се, като се базира върху миналото. Прогнозата на Рязановски се гради върху онези изводи, до които е стигнал при заниманията си с всички периоди от руската история - как се е развивала философската и обществената мисъл при многобройните по-умерени или по-крайни ограничения и забрани, доколко в обществото са били приемани разнопосочните идеи - като се започне от тези на яростния отрицател на руската уникалност Пьотр Чаадаев и се стигне до онези на радетелите за ролята на Москва като трети Рим (а четвърти не се предвижда), на панславизма и на евразийската теория, според които руснаците имат съдбовната историческа мисия да открият и прокарат нови пътища пред човечеството.

Предлаганото на българските читатели издание, разбира се, не е онова от 1963 г., а съвсем различно - шестото допълнено и преработено. Въпреки актуализацията съм длъжна да направя още една уговорка, свързана с „капаните“ на съвременната история. Всеки опит да се доведе историческият разказ до наши дни създава опасност събитията да ни изпреварят. Такъв е случаят и с увлекателно разказаната „История на Русия“ на проф. Николай Рязановски. От момента, в който той завършва своя разказ, светът, а и Русия преживяха разтърсващи събития, променили международните отношения и мястото на нова Русия. Затова се чувствам длъжна да допълня изложението с няколко думи, с надеждата, че те ще могат да свържат разказа на професора с действителността от втората половина на първото десетилетие на XXI век.

Русия в началото на XXI в. продължава да бъде страна, която мисли не само за своето развитие, а и за световното, която води спор не само с външните си съперници или противници, а се опитва да разбере на първо място себе си, която продължава да има уникално географско положение, и която демонстрира, че е способна, както е ставало и друг път в историята й, да преодолее слабостта си и да намери изход от дълбоката си криза. Именно скритият потенциал на руското общество е родил известната дипломатическа поговорка, че Русия никога не е толкова силна, колкото из-

глежда, но и никога не е толкова слаба, колкото изглежда. А непредсказуемостта ѝ е предизвиквала горчиви разочарования у онези, които са виждали само руската слабост и изостаналост (несъмнено реални, но неспособни да обяснят феномена Русия) - достатъчно е да се споменат грандиозните, но завършили с крах опити за военна инвазия на двамата претенденти за световно господство в различни епохи Наполеон и Хитлер. Едновременно с това тази държава е подлъгвала другите, повярвали в могъществото ѝ точно тогава, когато е била разяждана от вътрешна слабост.

Новият етап, който по разбираеми причини не е влязъл в книгата на проф. Рязановски, се характеризира със завоя, осъществен в Русия по време на изтичащите през 2008 г. два мандата на втория руски демократично избран президент Владимир Путин. Още начинът, по който първият руски президент Борис Елцин посочи за свой наследник бившия офицер от КГБ Путин в края на 1999 г. демонстрира ясно, че „руската демокрация" е нещо различно от европейската традиция в това отношение. Тя зависи много повече от тона, даван от властовия център (елитът), отколкото от нагласите на редовите граждани (демосът). С други думи, руският политик, който през 90-те години на XX в. има най-големи заслуги за това Русия да постигне modus vivendi със западните демокрации Борис Елцин демонстрира руската традиция за „направлявана отгоре" демокрация. Защото Елцин си позволява като истински руски владетел да посочи първо министър-председател (9 август 1999 г.), а после и своя избраник за президент (31 декември 1999 г.) Владимир Путин, без дори и да помисли колко популярен и утвърден като политик е той сред руското обществено мнение.

През 1999 г. Владимир Путин изглеждаше на външния свят и на по-голямата част от руското общество като елцинова марионетка, апаратчик, известен само в ограничените кръгове на санктпетербургската и президентската администрация. Това обаче не попречи на утвърждаването му в очите на избирателите дотолкова, че да се превърне в безспорен победител още на първия тур на президентските избори, проведени на 26 март 2000 г. Как бихме могли да интерпретираме това събитие от гледна точка на водещите тенденции в нова Русия? Най-вероятно то демонстрира утвърждаването на руския авторитаризъм (толкова своеобразен, колкото е и руското самодържавие на фона на европейския абсолютизъм).

В началото прогнозите за новия президент Путин бяха, че с него Елцин просто си осигурява спокойна пенсия (да не бъде съден). Но в края на втория мандат на Путин вече може да се каже, че прогнозите не се сбъднаха. Защото неочаквано за всички наблюдатели офицерът от съветско-руските сили за сигурност осъществи дълбок поврат в руската политика, толкова дълбок, че днешна Русия изглежда по-скоро като отрицание на Елциновата.

Характерно за времето на Елцинова Русия бе, че тя на всяка цена искаше да следва западния модел, да се договори по основните международни проблеми с водещата сила в света - Съединените щати, че тя изглеждаше леко комична със здравословните и други проблеми на своя президент, че тя постъпателно свиваше своето влияние, че безпомощно наблюдаваше разпадането на ОНД и трансформирането на бивши части от Съветския съюз и Източния блок в противници. По повечето си параметри Путинова Русия е различна, макар че промените трудно биха могли да се

определят само като положителни.

Не бих казала, че в първото десетилетие на третото хилядолетие Русия си е върнала глобалните позиции от Студената война. В новия световен ред това не е възможно. Но в Русия през последните години настъпиха промени. Те започнаха не от външната, а от вътрешната политика. Дори без намек за отказ от политиката на Елцин, довела до изграждането на олигархична държава, по същество неговият наследник замени принципа „Обогатявайте се, както можете“ с друг, променил ударението: „Обогатявайте се, но едновременно с държавата!“

Новото в политиката на Путин е отношението към държавата. Бавно, но постъпателно той осъществява централизация на огромната руска територия, с цел да се възстанови силната държава. Историческа традиция е силната руска държава да потиска гражданите и гражданското общество. Така става и при Путин. Утвърждаването на държавността става за сметка на свободата на словото, тъй като повечето от общонационалните медии, особено електронните, попадат под контрола на държавата, а свободни остават само няколко вестника. Партийно-политическият плурализъм се запазва, но без опозиционните партии (независимо дали обединяват комунисти, либерал-демократи, десни сили или западно ориентирани демократи) да имат шансове да получат властта - това право има само проправителствената партия „Единна Русия“. Всесилните при Елцин олигарси при Путин са заставени да избират - подчинение (напр. Абрамович) или наказание (Ходорковски в затвора и Березовски в изгнание). Сепаратизмът се наказва със сила (Втората чеченска война), а враждебността на бившите съюзници - с енергийно-икономически санкции (Украйна, Грузия, Полша).

Вътрешните промени водят и до външнополитически. Русия постепенно се „отвързва“ от политиката на САЩ и ЕС и потърсва връзки със съседите си от изток - напр. само за три години Путин и Ху Дзинтау се срещат четири пъти. Русия активизира участието си и в организациите от Каспийския, Централноазиатския и Азиатско-Тихоокеанския регион.

Новата Русия едва ли може да се определи като класическа демокрация. Напротив, тя дори се опитва да формулира своя идея за „собствена“ демокрация. Но въпреки всички критики и подозрения, именно Путин заявява: „През 2008 г. аз няма да се кандидатирам за поста президент на Русия. Смятам, че най-важното нещо за страната е стабилността, а гарант за стабилността е конституцията.“ И по всичко личи, че ще спази думата си. Дали Русия ще продължи по очертания от Путин път или отново ще завие, е трудно да се каже? Сигурно е само това, че тя ще продължи да търси своята роля в евразийското пространство.

Доц. д-р Искра Баева

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВОТО ИЗДАНИЕ

За един изследовател на руската история да напише завършена „История на Русия“ в известен смисъл означава да се отчете за целия си интелектуален и научен живот. И, разбира се, той е признателен на мнозина. Поне зная откъде да започна изброяването на всички, на които съм задължен: баща ми, Валентин А. Рязановски, който има голям принос, както с участието си в създаването на книгата, така и, което е много по-важно, преподавайки ми руска история. След това, трябва да спомена учителите си по история на Русия в Харвард и Оксфорд, особено проф. Михаил Карпович, Уордън Самнър и проф. Айзая Бърлин. Много колеги прочетоха откъси от ръкописа и направиха много полезни коментари. Бих искал да благодаря на професорите Грегъри Гросман, Ричард Хер и Мартин Малиа от Калифорнийския университет в Бъркли, на моя предишен учител проф. Дмитрий Оболенски от Университета в Оксфорд, проф. Ричард Пайпс от Харвардския университет и проф. Чарлс Джелавич от Университета в Индиана.

Признателен съм и на служителите в Oxford University Press както за огромната помощ, така и за това, че ми позволиха да подготвя книгата по начин, който смятам за най-добър. Благодарен съм също и на студентите, завършили Калифорнийския университет, които бяха мои сътрудници през годините, когато този труд беше създаден и подготвен за печат. В частност, това са г-жа Патриша Гримстид и г-н Уолтър Саблински, които подготвиха съответно библиографията и азбучния указател. Не бих пропуснал библиотеките и техните служители, особено тези в Бъркли. Издаването на този труд стана възможно и благодарение на моята съпруга, заради нейната упоритост и всеотдайност, както и на моите студенти, защото „История на Русия“ беше създадена по време на преподавателската ми дейност и така тя намери своето raison d'etre като отговор на техните въпроси.

Бих искал с благодарност да спомена и особения принос на различните издателства и особено на долупосочените, които ми позволиха да използвам обширни цитати от следните изследвания:

Harvard University Press за Merle Fainsod, How Russia is Ruled (Cambridge, 1954), pp. 372-73

American Committee for Liberation за News Briefs on Soviet Activities, Vol. II, № 3, June, 1959

Houghton Mifflin Company за George Z. F. Bereday, William Brickman, and Gerald H. Read, editors, The Changing Soviet School (Boston, 1960), pp. 8-9

Дълбоко съм признателен и на Rand Corporation и на издателството на Харвардския университет за разрешението им да използвам Таблица 51 на стр. 210 от Abram Bergson, The Real National Income of Soviet Russia Since 1928 (Cambridge, 1961). Съкратена версия на тази таблица е дадена в приложение към „История на Русия“. Проф. Бергсон не само даде съгласието си за това, но любезно ме консултира по този и други подобни въпроси.

Няколко души бяха изключително щедри, осигурявайки ми материал за илюстрациите. Искам да благодаря на г-н Джордж Р. Хен за това, че ми предостави копия от изключителната си колекция от икони; на г-жа Хенри Шапиро, която ми предложи свои и на съпруга си фотографии, направени

през последните години в Русия; на проф. Теодор фон Лауе, който направи снимките от пътуването ни до Русия през 1958 г., които използвах в книгата; на г-ца Малвина Хофман, която ми предостави фотографии на Павлова и Дягилев, и на музея Гугенхайм, който разреши да се копира картината „Зима" на Василий Кандински.

Всеки писател, а и читател знае, че не съществува напълно задоволително решение на проблемите при транскрипцията на руските собствени имена. Основавах се на системата, възприета от Конгресната библиотека, но с известни промени. Изпусках мекия знак с много малко изключения, а където изглеждаше желателно го заместваx с „I" и използвах „у" в края на фамилните имена. Някои от тези имена например на композитора Чайковски, изписвах по общоприетия западен маниер, макар че това не съответстваше на системата, възприета в книгата. Що се отнася до собствените имена, предпочитах техния английски еквивалент, макар че транслитерирах руските форми на такива популярни имена като „Иван" или в случаи като например Висарион вместо Бесарион Белински. Имената на съветските космонавти са изписани така, както се срещат в пресата. Избягвах бащините имена. Като цяло, се опитвах да употребявам английски термини и форми в случаите, когато това беше възможно. Вероятно съм отишъл твърде далеч в това отношение, но не ми беше лесно да преведа например „холопи" като „роби".

Не съществува задоволително решение и при предоставянето на изчерпателна библиография за историята на една страна. Накрая реших просто да изброя основните изследвания на учените, чийто имена се споменават в текста. Така заинтересованият читател, който знае съответния език, има възможност да задълбочи познанията си за автора и неговата позиция по съответния проблем. Същевременно това би могло да послужи и като въведение към литературата по история на Русия. Основното предимство на такава библиография е, че с нея се работи лесно. Главният ѝ недостатък се дължи на факта, че тя обхваща само част от проучванията, върху които се основава изследването, и така пропуска важни автори и трудове.

Реших да представя в приложения само таблици за произхода на руските владетели, които са необходими за проследяване на последователността при възкачването им на престола през осемнадесети век и след това, както и оценката на проф. Бергсон за ръста на брутния национален продукт на СССР.

Бъркли, Калифорния
24 септември 1962 г.

Николай В. Рязановски

ПРЕДГОВОР КЪМ ШЕСТОТО ИЗДАНИЕ

Седемте години, които изминаха от последното издание на „История на Русия“ до днес, се оказаха по-малко съдбоносни за тази страна, отколкото очакваха изследователите и обществото. Русия е все още в преход. Икономиката ѝ продължава да запада. Финансовият колапс от август 1998 г. сериозно засегна дори онези групи от обществото, които по-рано просперираха благодарение на промените. Макар че многобройните прогнози за бъдещето на Русия са мрачни, те не предвиждат възстановяване на Съюза на съветските социалистически републики. За добро или за зло, страната навлезе в нов исторически период — периода на Руската федерация. Ясен показател за променения сценарий е изключителното значение, което се отдава на наближаващите избори.

Подобно на предишните издания и дори в по-голяма степен опитах да се съобразя с последните събития, особено при подготовката на новата глава „Русия на Елцин“, както и да се възползвам от отварянето на руските архиви за съветския период. За щастие, най-съществената част от работата беше извършена от наши докторанти и кандидат-докторанти от Бъркли. Използвах възможността да пътувам в Русия, да участвам в научни конференции и да се включа в дискусиите с редица руски учени (а също и с много други, които дойдоха в Бъркли или участваха в международни и наши национални конференции). Също така изнесох лекция в Москва, в самия Кремъл. Искам горещо да благодаря на руските си домакини и събеседници. Дълбоко съм признателен и на американските си колеги и сътрудници. Проф. Грегъри Гросман, както и преди, беше неоценим в областта на икономическото развитие на Русия, но също и с ненадминатите си познания за Съветския съюз като цяло. Сред другите колеги, чиято критика на откъси от текста бе особено полезна за мен, са проф. Робърт Мидълкауф, Александър Вучинич и Реджиналд Зелник. Д-р Джон Дънлоп от Института Хувър ми предостави изключително ценен и отскоро въведен в научно обръщение документален материал. Моят сътрудник Иля Винковецки отново демонстрира прекрасните си познания по съветска история и развитието на Русия днес и даде своя принос за осъвременяването на Азбучния указател. Г-ца Надин Гамаш ми оказа още веднъж своята неоценима помощ. Признателен съм за прецизната работа на новия „екип“ на Oxford University Press — г-ца Джаоя Стивънс, г-ца Стейси Кеминос и г-н Бенджамин Кларк. Дъщеря ни Мария ми помогна при подбора на снимковия материал и по някои други въпроси. Накрая, по причини, които е невъзможно да бъдат изброени тук, най-много съм задължен на моята съпруга Арлин.

Бъркли, Калифорния **Николай В. Рязановски**

Май 1999 г.

ПЪРВА ЧАСТ
ВЪВЕДЕНИЕ

Глава I
Географски бележки

„Русия! Какво изумително явление на световната сцена! Русия — пространство с дължина от 10 000 версти* по права линия от Централна Европа през цяла Азия и Източния океан чак до далечните американски земи! Пространство с ширина от 5 000 версти от Персия, една от южните азиатски държави, до края на обитавания свят — Северния полюс. Коя държава може да се сравнява с нея? Или с половината от нейната територия? Колко държави са едва 1/12 или 1/15 част от нея?.. Русия — страна, която притежава всички типове почви, от най-топлите до най-студените, от горещите околности на Ереван до заледената Лапландия; държава, която притежава всичко необходимо за един комфортен и изпълнен с удоволствия живот, а според сегашното ѝ положение — един цял свят: самонадеян, независим и безкраен".

Михаил Погодин

„И така, аз слагам край: няма други новини за Вас,
Освен, че страната е толкова студена,
а народът — изключително трудолюбив".

Посланик Джордж Търбвил
докладва на английската кралица Елизабет I

С тези бедни поселения
и природа тъй оскъдна
роден край си на търпение
край на руска радост бъдна!

Фьодор Тютчев
(превод от руски Йордан Ковачев)

Руската империя и по-късно Съюзът на съветските социалистически републики се простира върху територия, заемаща повече от осем и половина милиони квадратни мили — площ, по-голяма от целия северноамерикански континент. Според една руска енциклопедия „Руската империя се простира върху територии от Източна Европа и Северна Азия, като нейната повърхност представлява 42 процента от повърхността на тези два континента. Руската империя заема 1/22 част от земното кълбо и приблизително 1/6 част от неговата суша".

Тази огромна територия е относително еднородна. Всъщност, именно хомогенността обяснява големите ѝ размери. По-голямата част от Ру-

* Верста — почти 2/3 от една миля или малко повече от километър

сия представлява необятна равнина — в миналото дъно на огромно море, простиращо се от Централна и даже Западна Европа до Сибир. Многочислените възвишения и планински вериги, разпръснати върху нейната повърхност, не препятстват забележимо разстилането на огромната равнина — най-обширната на земното кълбо. Планината Урал не е бариерата, която отделя Европа и Азия, още повече, че между южната част на Уралската планинска верига и Каспийско и Аралско море са разположени просторни степи. Само в обширната североизточна част на Сибир, отвъд реката Енисей преобладава планинският релеф. Този район обаче, независимо от забележителния си потенциал, дълго е оставал в периферията на руската история. Внушителните планински области имат значението на руска граница или най-вече на погранична територия. Те включват Карпатите на югозапад, високата и живописна Кавказка верига на юг между Черно и Каспийско море и могъщия Памир, Тян Шан и Алтайската област — далеч на изток по протежението на южната граница.

През равнината бавно текат реки. Повечето от тях се вливат в Балтийско море и Арктическия океан или в Черно и Каспийско море. В европейската част на Русия реки като Северна Двина и Печора текат в северна посока, докато други, предимно Днестър, Буг и по-дългите Днепър, Дон и Волга се движат на юг. Днепър и Дон се вливат в Черно море, а Волга — в Каспийско. Сибирските реки Об и Енисей, Лена, Индигирка и Колима се оттичат в Арктическия океан. Изключение прави Амур, която тече на изток, служи като граница между Русия и Китай и се влива в Татарския пролив. На юг от Сибир в Централна Азия Амударя и Сърдаря текат в северозападна посока към Аралско море, независимо че някога са достигали Каспийско море. Реките, техните притоци и езерата осигуряват на Русия превъзходна система от водни пътища. Ниските Валдайски възвишения в северозападната част на Европейска Русия представляват особено важен вододел, откъдето водят началото си Днепър и Волга, Западна Двина и Ловат.

Русия е богата на реки и езера, но тя няма излаз на топло море. Нейната най-дълга брегова линия е със Северния ледовит океан. Балтийско и Черно море са напълно изолирани и, за да се свържат със световния океан и Каспийско и Аралско море трябва да се премине през тесни проливи, отдалечени от руските граници. Сред големите езера са Ладожкото и Онежкото, разположени в европейската част на Русия, както и изключително дълбокото езеро Байкал в Сибир. Източното крайбрежие също се характеризира със студен и суров климат, с изключение само на южната част, разположена непосредствено до китайската граница.

Географската ширина, както и отсъствието на излаз към топло море обуславят особеностите на руския климат, който най-точно се определя като подчертано континентален. Северна и дори Централна Русия се намират на географската ширина на Аляска, докато разположението на Южна Русия съответства повече на това на Канада в западното полукълбо, отколкото на Съединените щати.

Течението Гълфстрийм, което обуславя по-мекия климат в Западна и Северна Европа, достига едва до част от северния бряг на Русия. Поради отсъствието на защитни планински вериги ледения вятър от Арктическия океан преминава безпрепятствено през европейската част на Русия и достига до Черно море. Сибирският климат, с изключение на най-отдалечения

югоизточен ъгъл, е още по-безмилостен. Поради това в северната част на Европейска Русия почвата замръзва осем месеца в годината. Дори Украйна е покрита със сняг в продължение на три месеца в годината, а реките замръзват по цялото си течение до Черно море. Сибир като цяло и Североизточен Сибир в частност принадлежат към най-студените области на света. Най-ниската температура -58°С е измерена във Верхоянск. От друга страна, в съответствие с континенталния характер на климата, когато лятото най-накрая настъпи, а то настъпва твърде внезапно, температурите рязко се повишават. Горещите вълни са обичайни за територията на Европейска Русия и за голяма част от Сибир, да не говорим за пустините в Централна Азия, които разстилат пясъците си далеч на запад.

Климатът определя растителността. В крайния север е разположена тундрата, практически незаселена замръзнала пустош от тресавища, мъхове и храсти, покриващи почти 15 процента от руската територия. На юг от тундрата се разстила тайгата, покрита с иглолистни гори, преминаващи в смесени. Два обширни горски пояса се простират през цялата територия на Русия от западните ѝ граници до източния бряг и покриват над половината от нейната територия. Следват степите или прериите, които заемат южната част на Европейска Русия и достигат чак до планината Алтай в Азия. Накрая, най-южната полупустинна и пустинна зона, обхваща най-голямата част от Централна Азия (сега разделена между пет държави — наследници на Съветския съюз). Макар и значително по-малка от степния пояс, тя покрива приблизително 1/5 част от цялата територия на бившия Съветски съюз.

Непосредствен резултат от руския климат е относителният недостиг на висококачествена селскостопанска земя. Приблизително 2 580 000 кв. км от цялата територия, която е повече от осем пъти по-голяма, наистина си струва да се обработват. Останалите райони са сковани от студ или с недостиг от влага. Колкото повече отиваме на изток, толкова по-неподходящи стават условията за развитие на селското стопанство. Дори обилните снеговалежи не могат да осигурят необходимата влага, поради бързото снеготопене през пролетта. В Централна Азия земеделието почти изцяло зависи от напояването. Най-плодородните земи в Украйна и Русия, отличните черноземи в южните степи предлагат условия за селско стопанство, сравними по-скоро с тези в обширните равнини на Канада, отколкото в потоплата Айова или Илинойс. Русия е невероятно богата на гори, повече от всяка друга страна в света. Тя притежава големи богатства и многообразие от природни ресурси: от платина до нефт и от въглища до злато. Като цяло обаче тези ресурси остават неизползвани и дори неизучени през много дълъг период от време.

От Херодот насетне историците са се удивлявали от ролята, която географският фактор има в развитието на човешката история. Бащата на историографията се позовава на просторните южни руски степи и на необходимостта обитателите им — скитите, да се приспособяват към околната среда, когато обяснява защо могъщите перси не са ги покорили. Руските историци от новото време, включително такива водещи учени като Ключевски и особено неговия учител С. Соловьов, както и бележити западни автори като Кърнър и Съмнър, упорито подчертават значението на географските условия за руската история. Дори и да отхвърлим крайния детер-

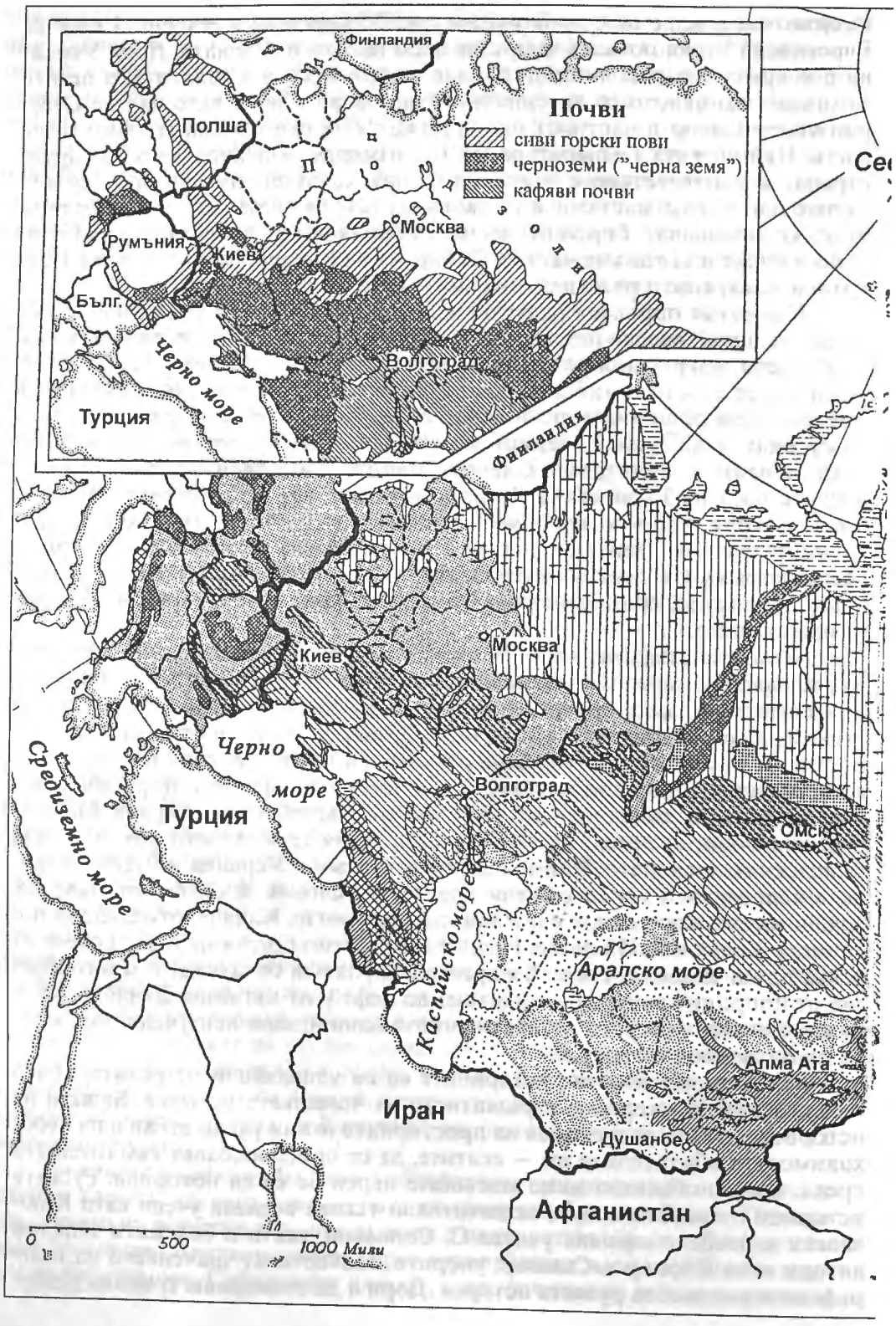
Финландия
Полша
Почви
сиви горски пови
черноземи ("черна земя")
кафяви почви
Румъния
Киев
Москва
Бълг.
Черно море
Волгоград
Турция
Финландия
Киев
Москва
Черно море
Средиземно море
Турция
Волгоград
Омск
Каспийско море
Аралско море
Алма Ата
Иран
Душанбе
Афганистан
0
500
1000 Мили

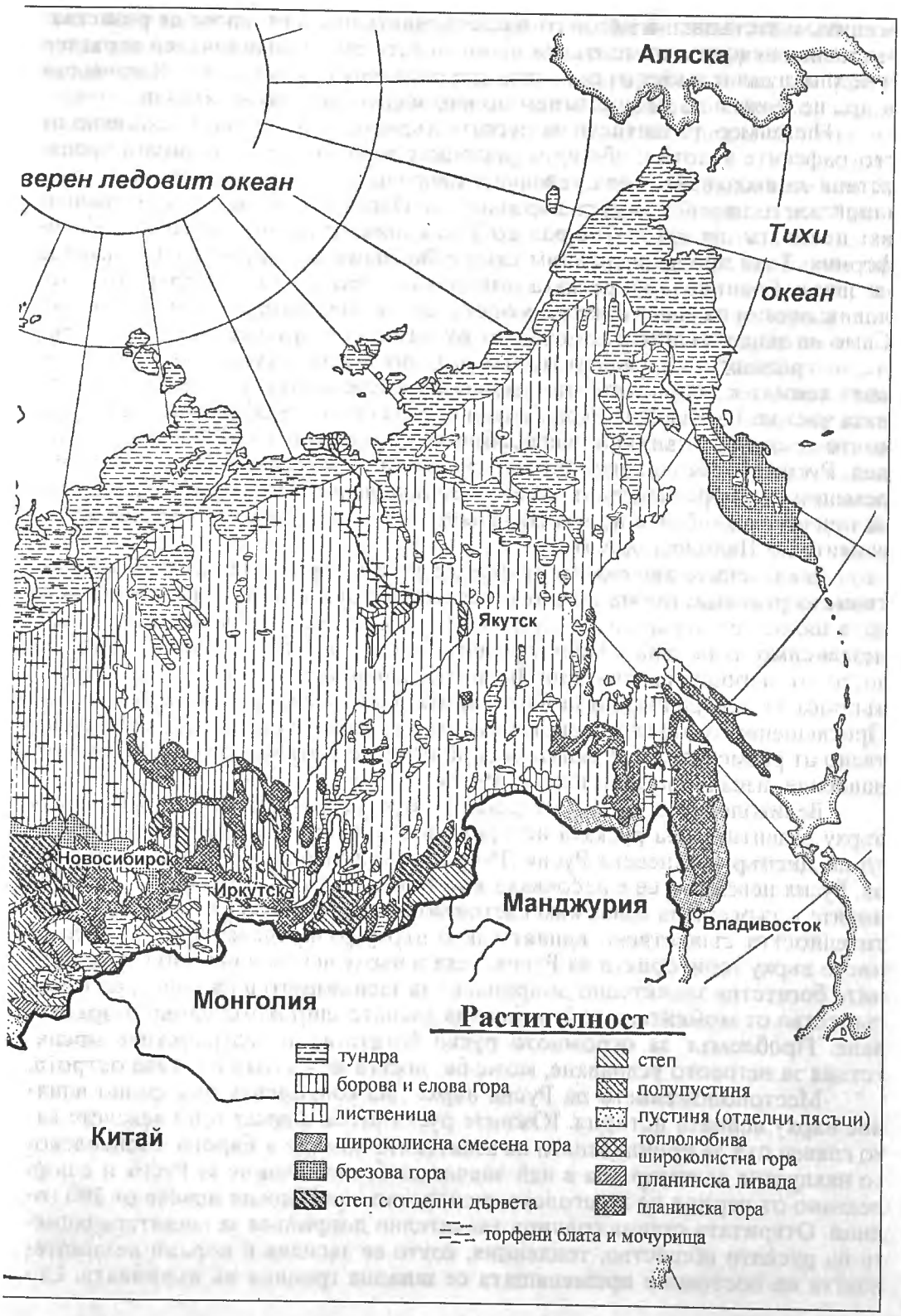
Аляска
верен ледовит океан
Тихи
океан
Якутск
Новосибирск
Иркутск
Манджурия
Владивосток
Монголия
Китай
Растителност
тундра
борова и елова гора
лиственица
широколисна смесена гора
брезова гора
степ с отделни дървета
степ
полупустиня
пустиня (отделни лясъци)
топлолюбива широколистна гора
планинска ливада
планинска гора
торфени блата и мочурища

минизъм, застъпван в някои от изследванията им, и откажем да разискваме такива неясни и съмнителни въпроси като руския национален характер и неговата зависимост от околната среда, хипотеза, изказана от Ключевски и др., не можем да не достигнем до някои фундаментални изводи.

Например, развитието на руската държава определено е повлияно от географските условия: обширна равнина с незначителни природни препятствия за експанзия. Това условие е направило значително по-лесно разширяването на московската държава към Източна Европа. Русите изминават целия път на изток от Урал до Тихия океан и дори до Аляска и Калифорния. Този процес е сравним само с Великото американско проникване на запад. Границите на руската империя се очертават от географските условия: океани на север и изток, морета, високи планини и пустини — на юг. Само на запад, където реки отделят руснаците от другите народи, изглежда, че границите не зависят от географския фактор. Изключително суровият климат е допринесъл за слабостта на племената, населяващи северната част на Европейска Русия, както и на различните обитатели на Сибир, които се оказват напълно неспособни да спрат руското придвижване напред. Руснаците безпрепятствено разширяват териториите си, като същевременно са добре защитени от външни нападения. Огромните разстояния са причина за гибелта на много завоеватели още от времето на персите и скитите до Наполеон и Хитлер.

Завладените територии трябва да бъдат управлявани. Административното ръководство на една огромна територия и поддържането на нейната цялост се превръща в сериозно изпитание за този, който е на власт, независимо дали това е Иван Грозни, Николай I или Сталин. Многообразието от народи, населяващи Великата равнина поставя особено остро въпроса за централизацията на страната. Някои мислители от епохата на Просвещението извеждат системата на държавно устройство непосредствено от размерите на страната и определят деспотизма като форма на управление, изначално присъща на Русия.

Великолепната мрежа от реки и езера също оставя своя отпечатък върху развитието на руската история. Достатъчно е да посочим значението на Днепър за Киевска Русия (Рус) или на Волга за московската държава. Русия неведнъж се е насочвала към Балтийско и Черно море, към Проливите в търсене на излаз към световните водни пътища. Климатът и растителността съществено влияят както върху разпределението на населението върху територията на Русия, така и върху неговия поминък. Природните богатства значително допринасят за засилването и на съветското могъщество от момента, в който започва тяхното широкомащабно разработване. Проблемът за огромното руско богатство и географските препятствия за неговото усвояване, може би, досега не е стоял с такава острота.

Местоположението на Русия върху два континента има силно влияние върху нейната история. Южните руски степи служат през вековете като главен път за проникването на азиатските номади в Европа. Монголското нахлуване се превръща в най-значителното изпитание за Русия и е последвано от период на монголско господство, продължил повече от 200 години. Откритата степна граница значително допринася за милитаризацията на руското общество, тенденция, която се засилва и поради незащитеността на постоянно променящата се западна граница на държавата. Съ-

седството с азиатските територии позволява на Русия значително да разшири владенията си в Азия, без да е необходимо да си осигурява господство по море. В последно време историците от евразийската школа, представена на английски език изключително чрез трудовете на Вернадски, се опитваха да обяснят цялостното развитие на Русия от гледната точка на нейната уникална позиция в Стария свят.

Разположението на Русия в Европа може да се разглежда като много по-важно за развитието ѝ от нейните контакти с Азия. Свързани със Запада чрез езика, религията и културата си, руснаците, въпреки всичко, имат съдбата на пограничен народ: постоянни нападения отвън, относителна изолираност и забавяне в развитието. Оттук произтичат усилията да се навакса, независимо дали чрез замислените от Петър Велики реформи, или чрез петгодишните планове. Оттук произлиза и безкрайният дебат за същността и значението на взаимоотношенията между Русия и Запада.

Както показват тези примери без да изчерпват проблема, географският фактор има значително влияние върху историческото развитие като цяло, включително и върху развитието на руската история. Независимо че съвременната цивилизация е постигнала значителни успехи, намалявайки отрицателното въздействие на климата, факт, ярко илюстриран от развитието на северната държава Финландия, ние все още не можем да преобразуваме планините в равнини или да създаваме морета. Ето защо, най-добре е да завършим с уговорката: географските условия могат да се превърнат в сцена за историята, но хората са тези, които творят историята.

Глава II
Русия преди русите

„Ние само трябва да изучим по-внимателно, отколкото досега, античната традиция на Южна Русия през периода на преселенията, т.е. от IV в. до VIII в., да уловим развитието на персийската култура в Южна Русия през тези векове... Славянската киевска държава притежава същите отличителни характеристики..., защото тази гръко-персийска културна традиция е единствената традиция, позната на Южна Русия от векове, която нито германски, нито монголски завоеватели успяват да разрушат".

Михаил Ростовцев

„Да, ние сме скити. Да, ние сме азиатци.
С дръпнати и алчни очи".

Александър Блок

Същността на историята е нейната приемственост. Независимо че всяко историческо събитие е уникално и всяка поредица от събития представлява движение и промяна, приемствеността е връзката между настоящето и неговото минало, което му придава смисъл и стои в основата на историческия процес. От гледна точка на социологията, приемствеността е необходима за развитието на груповата култура, без която всяко ново поколение би започвало отначало.

Неславянски народи и култури

Много от античните култури са се развивали върху обширни територии, затворени в границите на СССР. Тези, които са процъфтявали отвъд Кавказ и в Централна Азия обаче, са оказвали само периферно въздействие върху руската история. Тези региони са станали част от руската държава едва през XIX век. Вместо увод към руската история ние ще се насочим към северния бряг на Черно море и черноморските степи. Тези обширни пространства в течение на векове остават в границите на антична Гърция, Рим и Византия. Чрез гръцките колонии, които започват да се появяват в Южна Русия през VII в. пр. Хр. и предимно чрез търговските и културните контакти, народите от южните руски степи се приобщават към античната цивилизация. Херодот, който е живял през VI в. пр.Хр., прекарва известно време в гръцката колония Олбия, разположена в устието на р. Буг и ни оставя ценно описание на степите и техните обитатели. Разказът на Херодот, както и много други разпръснати и оскъдни данни от този период, до голяма степен се потвърждават от археологическите разкопки, провеждани първоначално в царска Русия и впоследствие в Съветския съюз. Днес познаваме в общи линии развитието на Южна Русия преди създаването на киевската държава и оценяваме значението на този период за руската история.

Най-добре изучените неолитни култури в Южна Русия възникват в долините на р. Днепър, Буг и Днестър още през четвъртото хилядолетие преди Христа. Техни останки свидетелстват, че земеделието вече се е на-

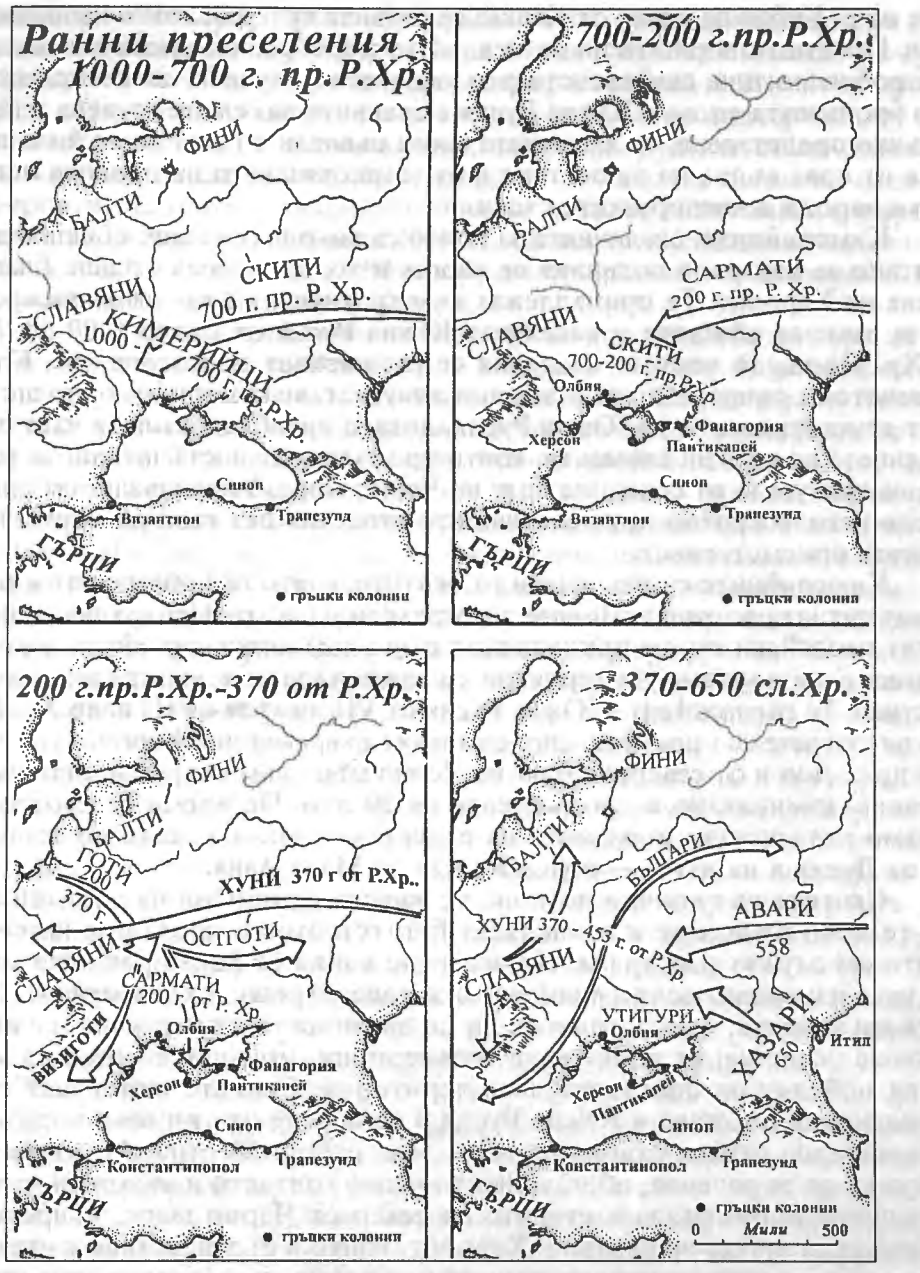

ложило в тези земи, както и за борбата между уседналите земеделци и нашествениците номади — една повтаряща се тема в историята на Южна Русия, а по-късно и на Русия. Тези народи използват домашни животни и имат добре развита религия. „Керамиката със спирали и извивки“ свидетелства за връзката им не само с южната част на Централна Европа, но и, както твърди Ростовцев, преди всичко с Мала Азия, макар че е трудно това да се установи с точност. Приблизително по същото време, практически едновременно със сродните култури в Египет и Месопотамия, в доли-

ната на р. Кубан на север от Кавказ се развива култура, която използва метали. Предмети, изработени от мед, злато и сребро, намерени в множество надгробни могили, свидетелстват за умението и вкуса на своите създатели. Ако бронзовата епоха в Южна Русия е сравнително слабо изучена и недостатъчно представена, то желязната епоха съвпада и очевидно е била породена от нова вълна на нашествия и от установяването на първите исторически народи в южноруските степи.

Кимерийците, сведенията за които са твърде оскъдни, обикновено са смятани за най-рано появилия се народ, и то, до голяма степен, благодарение на Херодот. Те принадлежат към тракийския клон на индоевропейската езикова общност и населяват Южна Русия от около 1000 до 700 г. пр.Хр. По-късно техните владения се разширяват по посока към Кавказ. Повечето от съвременните историци допускат, че кимерийците представляват аристокрацията на Южна Русия, докато преобладаващата част от населението са местни елементи, които продължават постъпателното развитие на културата от северния бряг на Черно море. Управляващият слой се сменя неколкократно през следващите столетия без това да наруши културната приемственост.

Кимерийците са наследени от скитите, които ги побеждават и разрушават тяхната държава. Новите завоеватели идват от Централна Азия, говорят персийски език и принадлежат също към индоевропейската езикова общност, независимо че вероятно са притежавали и монголски характеристики. Те господстват в Южна Русия от VII до края на III в. пр.Хр. Властта на скитите се простира, според техния съвременник Херодот, от р. Дунав до р. Дон и от северния бряг на Черно море към вътрешността на разстояние, изминавано в продължение на 20 дни. По време на своето най-голямо могъщество държавата на скитите достига на запад до земите на юг от Дунав и на изток — отвъд Кавказ до Мала Азия.

Скитите са типични номади: те живеят в подобни на палатки каруци, теглени от волове и изчисляват богатството си чрез броя на конете, които им служат и за храна. По време на война те формират лека конница, като използват седло и въоръжават с лъкове, стрели, и къси мечове. Военната им тактика, основаваща се на подвижността и хитростта, се оказва толкова успешна, че дори техните съперници, могъщите перси не могат да ги победят на собствената си територия. Скитите основават силно военизирана държава в Южна Русия и за повече от три века поддържат в значителна степен стабилността в този район. Местната култура продължава да се развива, обогатена от новите контакти и възможности. Земеделието процъфтява в степите на север от Черно море, въпреки номадската природа на скитите. Херодот, който в съответствие с утвърдилата се традиция, определя цялото население на областта като скити, разграничава измежду останалите групи както „скити царе“, така и „скити орачи“.

В Южна Русия скитите са победени и изместени от сарматите, които представляват поредната номадска вълна от Централна Азия. Социалната организация и културата на сарматите са сходни с тези на скитите, независимо че се наблюдават забележими различия. И двата народа воюват предимно с конница, но сарматите използват стремена и броня, копия и дълги мечове за разлика от лекото снаряжение на скитите. По-важното е, че те

очевидно са имали незначителни трудности в приспособяването към новото си положение на господари в Южна Русия и към икономиката и културата на региона. Известният гръцки географ Страбон, който пише през I в. сл. Хр., отбелязва тази приемственост и по-специално подчертава, че големият търговски път от изток на запад през южноруските степи остава открит по време на сарматите. Те се разделят на няколко племена, сред които вероятно аланите са най-многобройни и силни. Осетинците, народът, който днес живее в Централен Кавказ, са преки наследници на аланите. Господството на сарматите в Южна Русия продължава от края на III в. пр. Хр. до началото на III в. след Христа.

През скитско-сарматския период гръко-персийската култура се развива по северния бряг на Черно море и в руските степи. Персийският елемент е представен и от скитите и от сарматите. Те основават големи и трайни държави, които представляват основата на политическата организация в района. Те донасят своя език, обичаи, религиозните войни, оригиналния стил в декоративното изкуство, известен като скитски животински стил, както и разнообразни занаятчийски умения, особено в металообработването. Изключително богатата гръцка цивилизация прониква в района предимно чрез гръцките колонии. Те възникват като рибарски селища и се превръщат в значителни търговски средища и процъфтяващи общности. Това са споменатата вече Олбия, основана още в средата на VII в. пр. Хр., Херсонес в Крим близо до днешния Севастопол, Танаис на устието на р. Дон и Пантикапей и Фанагория, разположени при Керченския проток, който свързва Азовско море с Черно море и отделя Крим от Кавказ. Гърците се занимават с търговия, но особено значим е осъществяваният от тях внос на зърно от Южна Русия в елинския свят. Колониите близо до Керченския проток, радващи се на особено благоприятно за развитието на търговията местоположение, образуват ядрото на Босфорското царство, което има дълга и драматична история. Това царство, както и другите гръцки центрове в Южна Русия, през I в. пр. Хр. попада под властта на Митридат Велики, а след неговото поражение от римляните — под властта на Рим. След окончателното рухване на Римската империя, някои предишни гръцки колонии по северния бряг на Черно море, като Херсонес, преживяват ново възраждане вече като преден пост на Византийската империя.

Така векове наред персите и гърците живеят в съседство. Показателно е, че скитите и сарматите не предприемат продължителни усилия за разрушаване на гръцките колонии в Южна Русия, предпочитайки вместо това да поддържат активни търговски отношения с тях. Скоро започват да се сключват смесени бракове, осъществява се процес на елинизация на персите и иранизация на гърците. Последвалият културен и политически синтез е толкова активен, че двата елемента се оказват тясно преплетени един с друг. Както Ростовцев пояснява, Босфорското царство е ценен пример за тази симбиоза: „Доста интересно е да се проследи развитието на новата общност. От свободно създадена конфедерация от градове и племена в началото, тя постепенно се превръща в политическа организация с двойствена природа. За гърците ръководителят на тази организация е изборен магистрат, за местните жители — цар, властващ по божие право". Днес можем да оценим размаха и величието на античната гръко-персийска култура, която се развива в Южна Русия, като посетим съответните зали на

Ермитажа или на Историческия музей в Москва.

Господството на сарматите в степите на север от Черно море е премахнато от готите. Тези германски нашественици идват от север, първоначално от Балтийския регион и се насочват в югоизточна посока. В Южна Русия те се разделят на вестготи и остготи, като последните основават голяма държава при управлението на Херменрих, която се простира от Черно море до Балтика. Готският период в Русия, датиран обикновено от 200 до 370 г. сл. Хр., завършва внезапно с появата на новите нашественици от Азия — хуните. Готите се оказват добри войници и мореплаватели, но тяхното общо културно развитие значително изостава от културата на Южна Русия. Приносът им в руската култура е незначителен.

Хуните масово се придвижват по античния път през степите от Средна Азия към Южна Русия и внезапно нападат готите към 370 г. сл. Хр.. Когато се появяват в европейската история, хуните представляват разнородна група. Според повечето доказателства те са тюркоговорящ народ, което се потвърждава и от многочисления дял монголи и угри. По-късно, когато нахлуват в Централна и дори Западна Европа, те увличат със себе си многобройни германски и персийски елементи. Макар и един от най-примитивните народи, населявали някога Южна Русия, хуните притежават изключителна енергия и военни умения, които им позволяват да наложат господството си в този район и да играят ключова роля през периода на Великото преселение на народите. Дори след тяхното поражение в битката при Шалон във Франция през 451 г., те завладяват Италия, като пощадяват Рим само благодарение на влиянието на папа Лъв I върху техния водач Атила. След внезапната смърт на Атила през 453 г. ефимерната хунска държава се разпада. Нейни наследници са българите, утигурите и кутригурите.

Следващата вълна, достигнала до Южна Русия, представлява отново един азиатски, тюркоговорящ и относително примитивен народ — аварите. Тяхното нашествие се отнася към 558 г. сл. Хр. Държавата на аварите съществува в Русия около един век, а изобщо — около два века и половина. В края на този период тя бързо и фактически безследно се разпада, каквато обикновено е съдбата на непостоянните, политически неразвити и културно изостанали номадски империи. По време на своето най-голямо могъщество аварите господстват над обширен район от Източна Русия до Дунавската равнина, където основават своя столица и където се установяват, след като загубват контрола си върху Русия. Аварските войски неколкократно заплашват Византия, предприемат няколко, макар и неуспешни войни срещу Карл Велики и неговата империя.

През VII в. в Южна Русия, по долното течение на Волга в Северен Кавказ и предимно в Югоизточните руски степи се появява нова сила — държавата на хазарите. Сблъсъкът с хазарите разделя българите на две групи: едната без съмнение се установява на Балканите, за да се разтвори в многочислената славянска маса и да даде своето име на съвременна България. Другата се оттегля на север, основавайки държава на мястото, където се сливат р. Волга и р. Кама със столица Велики Булгар. Утигурите и кутригурите се установяват в земите по брега на Азовско море и устието на р. Дон.

Хазарите са друг тюркски народ, дошъл от Азия. Тяхната историчес-

ка роля обаче е твърде различна от тази на хуните или аварите. Преди всичко те водят жестоки войни срещу арабите и служат като защита срещу разпространението на исляма в Европа. Тяхната държава възниква в югоизточната част на Европейска Русия и скоро става известна с търговските и международните си контакти, както и с толерантните си закони. Въпреки че са полуномадски народ, хазарите поощряват строителството на градове, сред които столицата Итил недалеч от устието на р. Волга, Самандар, Саркил и др. Местоположението им на кръстопът между двата континента има определящо значение за развитието на тяхната икономика. По думите на съвременния историк Дънлоп: „Преуспяването на хазарите се дължи повече на благоприятното им разположение на важни търговски пътища, отколкото на ресурсите на страната". Приходите на хазарите следователно идват изключително от търговски мита, както и от данъка, постъпленията от който се увеличават с разширяването на властта им на запад. Хазария е населявана от езичници, мюсюлмани, християни и евреи, които притежават значителна свобода и правото да живеят според своите собствени закони. През VIII и IX в. хазарите или поне техният владетел, който носи титлата хаган, както и аристокрацията приемат юдейската вяра. Това добавя нова необикновена страница към необикновената история на хазарите. Те са и един от първите народи, които въвеждат постоянна платена войска. Развитието на Хазария, с нейните тесни контакти с арабския и византийския свят, а и с други цивилизации, с нейните обширни търговски връзки и космополитизъм, ясно очертава политическото, икономическото и културно развитие на Великата руска равнина по времето, когато възниква киевската държава. Хазарите играят водеща роля в областта на търговията, макар че активна търговска дейност се осъществява при това в голям мащаб и по-далеч на север, в държавата на волжките българи.

Източните славяни

Културите, възникнали по северния бряг на Черно море и в Южните руски степи през периода на неолита и съществували до времето на хазарите, представляват съществена част от миналото на Киевска Русия (Рус). Истина е, че народите, населявали киевската държава и познати като руси, не са нито скити, нито гърци или хазари, независимо че са изпитвали по един или друг начин влиянието на тези или други свои предшественици и съседи. Те са източни славяни. Ето защо, източните славяни също заслужават нашето внимание. Терминът сам по себе си е езиковедчески, каквито са обикновено повечето наименования на античните народи. Той ни насочва към група, говореща източния диалект на славянския език. С течение на времето възникват три отделни източнославянски езици: великоруски, често наричан само руски, украински и белоруски. Другите клонове на славянския език са западнославянският, включващ полски и чешки, както и южнославянският, представен от сърбохърватския и българския. Славянските езици на свой ред представляват клон от семейството на индоевропейските езици, което включва повечето езици, които се говорят днес в Европа и някои — в Азия. За да бъдем по-прецизни, освен славянската, това семейство включва тевтонската, романската, елинската, балтийската, келтската, персийската, индийската, арменската и

тракоилирийската подгрупа. Кимерийците очевидно принадлежат към тракоилирийската подгрупа, скитите и сарматите — към персийската, готите — към тевтонската или германската, а гърците, разбира се, са най-великите представители на елинската. Ранната руска история е повлияна и от други индоевропейски народи като балтийските литовци, както и от неиндоевропейски, предимно различни тюркски племена, някои от които бяха споменати — монголите и фино-угрите.

Езиците са органично свързани както в една и съща подгрупа, така и в едно семейство. За разлика от това, не е установена някаква съществена връзка, освен случайни заемки, между езиците от различни семейства например от индоевропейското и уралоалтайското. Съществува мнение, че различните езици са възникнали в няколко отделни области. За да обяснят близостта на езиците в рамките на едно семейство и още по-близкото родство на езиците от една подгрупа, учените предполагат съществуването на първоначален език и прародина на всяко семейство — като например за всички индоевропейски народи, откъдето те се разпространили в Европа и частично в Азия, както и по-късни езикови общности за различните подгрупи, възникнали преди по-нататъшното им разделение и диференциране. В рамките на тази теория, общата прародина на славяните обикновено се локализира по долината на р. Висла и северните склонове на Карпатите. Тяхното разселване е датирано от Шахматов и други към VI в. сл. Хр., а установяването на източните славяни във Великата руска равнина — към VII, VIII и IX век. При изучаването на славянската миграция често трябва да се има предвид фактът, че източнославянските езици са по-близки до южнославянските, отколкото до западнославянските. Необходимо е да се подчертае, че при изучаването на този процес боравим с езици, а не с раси. Категориите, изброени по-горе, са лингвистични, а не расови и не е необходимо да съответстват на физическите характеристики. Нещо повече, смесените бракове, завоеванията, подражанията, както и някои други фактори неведнъж са променяли броя и състава на тези, които говорят даден език. Днес например английският е роден език както на афро-американци, така и на йоркширци. Цял народ може да забрави езика си и да възприеме нов. Завоевателите често се претопяват сред местното население, какъвто е случаят с прабългарите на Балканите. Чужди завоеватели успяват да наложат властта си и да обединят местните народи. Така някои историци обясняват германската експанзия в Източна Европа чрез германизацията, а не чрез изтребването на различните славянски и литовски племена. Налице са и такива загадъчни случаи като езика на лапландците от Далечния север на Скандинавия и Русия: той е угро-фински, но по мнението на някои специалисти, изглежда е формиран върху напълно различна езикова структура.

Съвременните учени подлагат на критика теорията за първоначалните езици и тяхната прародина. Днес малцина говорят с увереност за историческата прародина на индоевропейците, докато други отхвърлят съществуването ѝ дори като хипотеза. Преоценката е предизвикана предимно от проучвания, според които славяните значително по-рано са заселили много по-обширни територии на Русия, отколкото се е предполагало досега. В съответствие с новите факти, някои учени включват в границите на славянската прародина и територии на Русия. За да обяснят присъствието на

славяните в руската равнина през Античността, други предполагат по-ранно разселване на славяните, приемайки, че то се е осъществило на няколко вълни. Има и такива, които изобщо отхвърлят съществуването на славянска прародина. Макар че съвременните изследвания за славянската праистория разкриват много нови факти, все още не е създадена достатъчно убедителна теория, която да замени досегашната.

Най-ранните запазени писмени свидетелства за славяните принадлежат на античните автори от началото на нашата ера, сред които Плиний Стари и Тацит. Византийският историк Прокопий и готският автор Йордан от VI в. са оставили ценни описания. Понятията, които най-често използват, за да назоват славяните, са „венеди" и „анти". „Анти" са източните славяни, макар че така наричат и персийските заселници в Южна Русия, и готите. Съветските археолози подчертават, че славянските селища в някои части на Русия, предимно в района на р. Дон, датират най-малко от средата на първото хилядолетие. Някои историци приемат, че славяните образуват значителна част, може би мнозинството, от населението на Южна и Централна Русия от времето на скитите. Те може би се крият под различните имена, които Херодот използва като например „скити земеделци". Известно е, че източните славяни воюват срещу готите, увлечени са на запад от хуните и завладени от аварите. Някои източнославянски племена плащат данък на хазарите в началото на киевския период. По това време, според основния писмен извор — руския летопис „Повесть временных лет" („Повест за изминалите години") от XII в., източните славяни се разделят на 12 племена, разположени върху обширната територия на руската равнина от Черно море, Дунав, Карпатите и Украйна до Новгород — на север, и до Волга — на изток. Техни съседи, освен споменатите вече народи, са финитe, разпръснати из Северна и Източна Русия, и литовските племена — на запад.

Към IX в. източнославянската икономика, общество и култура достигат значително развитие. Земеделието е добре познато и широко застъпено сред източните славяни. Те се занимават и с риболов, лов, пчеларство, животновъдство, тъкачество и грънчарство, познават различни изкуства и занаяти като дърводелството. Източните славяни използват желязото от векове. Те са въвлечени и в активна търговия. Източните славяни имат забележително много градове; дори изчисленията на Тихомиров, според който те достигат 238, са непълни. Някои от тези градове като Новгород, Смоленск и Киев, който принадлежи на племето на поляните, имат дълга история. Твърде малко е известно за политическата организация на източните славяни. Съществуват откъслечни сведения за владетелите на антите и за отделни славянски племена: Йордан например споменава за Бож, княз на антите по време на готските войни, а арабският автор Масуди разказва за Маджак, вероятно княз на източнославянското племе дулеби през аварския период.

ВТОРА ЧАСТ
КИЕВСКА РУСИЯ (РУС)*

Глава III
Възникване на Киевската държава

„И отидоха оттатък морето при варягите руси".

„Повесть временных лет"

Проблемът за произхода на първата руската държава — киевската, е изключително сложен и дискусионен. Нито една друга глава от руската история не поражда толкова много трудности от различен характер. Съвременните учени, макар че по никакъв начин не могат да намерят отговори на всички въпроси, успявят да отстранят поне по-грубите грешки от миналото.

Първият научен опит да се обясни произходът на киевската държава е направен през XVIII в. от позициите на т.нар. норманска теория. Нейните създатели Байер, Шльоцер и др. акцентират върху ролята на викингите от Скандинавия (норвежците или, ако следваме установената традиция в руската историография — норманите) в управлението, обединението и дори в културното развитие на Киевска Русия (Рус). Норманският период в руската история се определя като основен за нейното по-нататъшно развитие. В продължение на повече от двеста години норманската теория е доразвивана и променяна от редица видни учени. Други специалисти обаче я подлагат на критика още от самото начало. Съветските историци се обявяват яростно срещу нея и тя остава извън интереса на съветската наука чак до 1985 г. и периода на гласността.

Когато определяме значението на норманската теория, от съществена важност е да оценим правилно ограниченията, които тя налага в областта на културата. Твърдението за влиянието на норманите в Русия е изказано преди да бъде изучена ранната история на Южна Русия, представена в предишната глава. При съвременните познания по този въпрос не е необходимо да призоваваме норманите, за да въведат ред в киевското общество и култура. Освен това, Скандинавия, която е разположена далеч на север, по това време е твърде отдалечена от културните центрове и се намира в противоположна посока от долината на р. Днепър. Не е удивително, че след създаването на киевската държава културата ѝ се развива много по-бързо и пищно, отколкото културата на нейния северна съседка. Независимо дали става дума за книжовността, писаното право или монетосеченето, показателно е, че те възникват в Киевска Русия (Рус) много преди появата им в Скандинавия.

---

* Известна в древните руски извори и руската историография като Киевска Рус по името на първопрестолния град Киев — Бел. пр.

Детайлните проучвания на скандинавските елементи в руската култура потвърждават тяхната сравнителна малочисленост. Норманските думи в руския език, за които се е предполагало че са много, всъщност са само шест или седем. Старите руски думи от областта на мореплаването имат гръцки произход, а тези, свързани с търговията — източен или оригинален славянски, но не и скандинавски. Книжовността в Киев предшества книжовността в Скандинавия, като изпитва по-скоро византийско и българско, отколкото норманско влияние. При тези обстоятелства упоритите усилия тя да се свърже със скандинавския епос се оказват неубедителни. Твърденията за норманski принос в руското законодателство също претърпяват крах. Независимо от предположението на учените, че руското право се формира върху скандинавска основа, в действителност е невъзможно да се открият норманski прототипи на киевските закони. Не съществуват добре обосновани доказателства за норманско влияние и върху езичеството на Киев: Перун, богът на мълниите и висше божество в източнославянския пантеон, описан от Прокопий през VI в. като върховен бог на антите, съвсем не е копие на Тор. Езиковият анализ на имената на източнославянските богове показва многообразие от културни връзки, но нито една от тях не е със Скандинавия. Другите твърдения за норманско културно влияние например върху организацията на киевския съд или върху руското облекло, изглеждат съмнителни и неубедителни, особено когато се сравняват с мощното влияние на Византия и с осезаемото въздействие на източните култури върху Русия.

Ако проблемът за значението на скандинавската култура за развитието на руската е намерил своето решение в историографията, то въпросът за ролята на норманите при възникването на киевската държава остава остро дискусионен. Произходът на Киевското княжество се преплита със съдбата на една група, племе или народ, известен като руси. От това название извеждаме по-късното име на руснаците. Почти всичко, свързано с русите, е обект на дискусия в руската историография. „Повесть временных лет“ споменава накратко за пристигането на русите през 862 г. в отговор на поканата на враждуващите помежду си славянски племена словени и кривичи, както и на някои фински племена:

„И отидоха оттатък морето при варягите руси. Тези варяги се наричаха руси, така както други (варяги) се наричат свеи“ (т.е. шведи), „други нормани, англяне и готи“. (жители на о-в Готланд) „Чудите, словените и кривичите казаха на русите: „Нашата земя е велика и обилна, но порядък в нея няма. Елате да князувате и да ни владеете“. И избраха се трима братя заедно със своите родове, взеха със себе си всички руси и дойдоха: най-старият, Рюрик, отседна в Новгород, а другият, Синеус, в Белоозеро, а третият, Трувор, в Изборск. И от тези варяги се нарече Руската земя; новгородците, това са хора новгородци от варяжки род, а по-рано бяха славяни“.*

Привържениците на норманската теория приемат хрониката дословно, включително и твърдението, че русите са скандинавско племе или гру-

* Цит. по Е. Михайлов. Формиране на Киевска Русия (Рус) в историческата литература: основни насоки и представители, С., 1999, с. 29, 31 — 32

па и отъждествяват русите или росите, както са известни в други източници, със скандинавците. Отдавна обаче е възникнало сериозно объркване. Група, която да се е самоопределяла като руси, не е открита в Скандинавия и е напълно непозната на Запад. Макар че хрониката ни препраща към Новгород, русите започват да се отъждествяват с киевската държава и с тяхното име се назовава южноруската държава за разлика от северната, възникнала с център Новгород. Русите са известни на някои византийски и източни автори още преди 862 г. и съществуват доказателства, че те населяват Южна Русия. Освен това, самата хроника поражда съмнения и е подложена на сериозна критика.

Последователите на норманската теория си поставят за цел да докажат скандинавския произход на името „рус". Техните проучвания още от времето на Шльоцер и до днес имат твърде съмнителен успех. Много предположения са отхвърлени. Извеждането на името „рус" от финското название на шведите „руотци", предложено от Томсън и подкрепено от Стендер-Петерсен и др., изглежда приемливо от езикова гледна точка, но е критикувано по исторически съображения като изключително усложнено и неправдоподобно.

Тъй като разглеждат русите като скандинавска група, последователите на норманската теория обясняват всичко, което се отнася до тях, с нормански термини. Бертинските анали разказват за руските посланици, пристигнали в Ингелхайм през Константинопол през 839 г., като пратеници на руския хаган, които се оказали шведи. Някои учени дори правят извода, че посланиците вероятно са изминали целия път от Швеция и тълкуват хаган като Хаакон. Руският хаганат вероятно се е намирал в Южна Русия и титлата хаган предполага по-скоро хазарско, отколкото норманско влияние. Други учени изместват хипотетичното пристигане на скандинавските руси в Русия от 862 г. приблизително към 840 година. Незначителната промяна в хронологията позволява на тези специалисти да определят като скандинавци русите, които организират нападение срещу Константинопол през 860 г. и са описани по този повод от патриарх Фотий.

През X в. епископ Лютпранд от Кремона споменава за русите в своето описание на съседните на Византийската империя народи. Все още продължава спорът, дали Лютпранд описва русите като нормани или само като северен народ. Византийският император и учен от X в. Константин Багренородни изброява имената на седем днепърски бързеи „на славянски" и „на руски". „Руските" имена или поне повечето от тях, се тълкуват с помощта на скандинавските езици. Това доказателство за „езика на русите" е твърде озадачаващо, тъй като не съществува друго споменаване за русите в някои от скандинавските езици. Напротив, „Повесть временных лет" твърди, че славянският и руският език са един и същ. Привържениците на норманската теория посочват скандинавските имена на първите руски князе и на много от техните наследници, изброявани в договорите между Киевска Русия (Рус) и Византия. Техните опоненти оспорват произхода на някои от имената и акцентират върху факта, че договорите са написани на гръцки и славянски и че русите се заклеват в славянските божества.

Някои арабски автори също споменават и описват русите, но и техните твърдения са тълкувани по различен начин. Според тях русите са многочислен народ, подобно на викингите, както и „племе на славяни",

според Ибн Курдадби. Те имали много градове, а владетелят им носел титлата хаган. Наистина русите често са противопоставяни на славяните, но това противопоставяне може да се обясни с различието между киевските славяни и останалите славянски племена на север. Някои от обичаите на русите, описани в арабските извори, без съмнение по-скоро са славянски, отколкото нормански: такива са посмъртната женитба на ергените и самоубийството на съпругите след смъртта на техните съпрузи. Русите, които арабите познават, живеят най-вероятно някъде в Южна Русия. Макар че арабските източници се отнасят предимно към IX в., то активните отношения на русите с Изтока през този период предполагат съществуването и на предишни контакти.

Привеждани са и други доказателства, които също свидетелстват за ранната поява на русите в Южна Русия. Според сведенията русите атакуват Сурож в Крим в началото на IX в. и Амастрис, разположен на южното крайбрежие на Черно море, между 820 и 842 година. Вернадски извежда името рус от аланското племе на роксоланите. Други учени се насочват към топографията, преминавайки през античното име на Волга — Ра до славянските имена на различни реки. Една наивна компромисна хипотеза предполага както скандинавски, така и южнославянски произход на русите (росите).

Последователите на норманската теория отговарят по различни начини на твърденията за древния произход на русите и за тяхната естествена връзка с Южна Русия. Понякога те отхвърлят или оспорват доказателствата. Например Василев отказва да признае за достоверни твърденията за ранните нападения на русите срещу Сурож и Амастрис. От една страна, той ги определя като съмнителни, а от друга, ги свързва с добре известната кампания на Игор през 941 година. Други специалисти, за да обяснят всички събития от началото на руската история и да ги свържат със скандинавския север, предполагат съществуването на няколко отделни групи скандинавски руси, извеждайки доста произволно част от тях от Дания, а други — от Швеция. Техните особено сложни и недоказуеми схеми играят незначителна роля в предположенията, че русите биха могли да бъдат скандинавци. Вернадски например смята, че една група нормани се придвижва към брегове те на Черно море още през 740 година. Неговите аргументи за съжаление са твърде съмнителни и неубедителни. Напоследък много учени смятат, че норманите са само един елемент в структурата на русите, които по принцип са свързани с Южна Русия и нейните обитатели.

„Повесть временных лет“, основният източник за норманската теория, е задълбочено анализирана от Шахматов и други изследователи. Тяхната преценка хвърля допълнителна светлина върху очевидната непълнота на летописния разказ и разкрива нови недостатъци в него. Подозрително мирното установяване на Рюрик и неговите братя в Северна Русия е свързвано от някои учени с подобни англосаксонски и други разкази, в частност с текст в Res gestae saxonicae на Видукинд, за да се докаже по този начин легендарният характер на „поканването на варягите“. Превземането на Киев от Олег през 882 г. в името на Игор — сина на Рюрик, началната дата на киевската история според хрониката, също поставя много въпроси. В частност, като се има предвид възрастта му, Игор не би могъл да бъ-

де син на Рюрик. Освен това, нито един киевски източник, предшестващ хрониката, т.е. до началото на XII в., не споменава Рюрик, като се проследява вместо родословието на киевските князе само произхода на Игор. Нещо повече, хрониката като цяло вече не се възприема като наивно описание на фактите, а по-скоро като труд, написан от специфична гледна точка и, може би, с определена цел, като например осигуряването на необходимите лични или териториални контакти на киевската династия. От друга страна, защитниците на норманската теория доказват напълно приемливо, че хрониката остава най-важният източник за произхода на руската държава и че тя е разказ, който макар и погрешен в много детайли, като цяло отразява правдиво реалните събития.

Накратко, норманската теория не може повече да се приема като достоверна. Не съществува причина, поради която да отстояваме твърдението за определящото скандинавско влияние върху киевската култура. Последователите на тази теория обаче се чувстват много по-сигурни, когато се осланят на археологически, филологически и други доказателства, потвърждаващи присъствието на норманите в Русия през IX век. Имената на първите князе като изключим Светослав, както и имената на мнозина от тяхната дружина, споменати в договорите с Византия, позволяват на много учени днес да предполагат, че представителите на първата руска династия и тяхното най-близко обкръжение са били скандинавци. Дори и да приемем това предположение, ще бъде рисковано да твърдим за съществуването на някакъв норманси замисъл по отношение на Източна Европа или да сравняваме ролята на викингите в Руската равнина с техните много по-добре изучени действия в Нормандия или в Сицилия.

Във всеки случай, независимо дали поради вътрешна еволюция, външна интервенция или някаква странна комбинация между двете, към края на IX в. по поречието на Днепър възниква киевската държава.

Глава IV
Киевска Русия (Рус): Политически щрихи

„В този град, в града Киев..."

Първата строфа на една епическа поема

Политическата история на Киевска Русия (Рус) може да се раздели на три периода. Първият започва с полулегендарното превземане на града на Днепър от Олег през 882 г. и продължава до 972 или 980 година. През този първи век киевските князе обединяват под властта си различните източнославянски племена и възползвайки се успешно от разположението на Киев на известния път „от варяг в греки", т.е. от Скандинавия и Балтика до Константинопол, както и от контактите си с местните жители, те превръщат своето владение в голяма европейска държава. Дори в края на века княз Светослав предприма серия от военни походи и завоевания, като нанася поражение на редица врагове и заплашва статуквото на Балканите и в самата Византийска империя.

Провалът на амбициозните планове на Светослав, както и постепенното утвърждаване на киевската държава в Европейска Русия отбелязва прехода към следващия период от киевската история, когато Киевска Русия (Рус) достига кулминацията в своето развитие, просперитет, стабилност и успех. Този втори период включва изцяло управлението на двама бележити владетели — Св. Владимир и Ярослав Мъдри, и завършва със смъртта на последния през 1054 година. Докато киевските владетели от Олег до Светослав превръщат Киевска Русия (Рус) в могъща държава, то в самото начало от управлението на Владимир в живота и културата на Киев е привнесен нов елемент с изключително значение — християнството. Новата християнска цивилизация на Киевска Русия (Рус) дава впечатляващи резултати още през първата половина на XI в. и добавя литературните и художествените постижения като нови характеристики на века, наред с политическата власт и бързото икономическо развитие.

Хронологическите граници на третия и последен период от киевската история — период на упадък и крах, се определят най-трудно. Може да се каже, че той започва от края на управлението на Ярослав Мъдри през 1054 година. Не съществува обаче единно становище в кой момент от чуждите интервенции, междуособиците и упадъка на Киев настъпва краят на киевската епоха от руската история. Владимир Мономах, който управлява от 1113 до 1125 г., често е смятан за последния киевски владетел. Същото се отнася и за неговия син Мстислав, управлявал от 1125 до 1132 година. Други историци посочват като такъв преломен момент превземането и плячкосването на Киев през 1169 г. от суздалския княз Андрей Боголюбски и неговото решение да остане в северните територии, вместо да се премести в града на Днепър. Приемането на 1240 г. като крайна дата за киевската история също има своите основания: тогава Киев, вече само сянка на своето предишно величие, е напълно разрушен от монголите, които установяват своята власт в Русия.

Възходът на киевската държава

Олег, първият исторически владетел на Киев, е една неясна фигура. Според „Повесть временных лет“ той е варяг, роднина на Игор, който превзема Киев през 882 г. и умра през 913 година. Съпровождан от своята свита, дружината, Олег установява властта си в земите на поляните и няколко съседни източнославянски племена. До нас са достигнали свидетелства за непримиримата съпротива на древляните срещу него, но други племена, както изглежда, са се подчинили без борба. Плащането на данък става отличителен знак и форма на зависимостта им от Киев. Някои племена вероятно са били съюзници на Олег и на неговия наследник Игор, без да признават върховната власт на Киев. Към края на живота си Олег събира силна войска и през 907 г. предприема успешен поход срещу Византия. Руските хроники преувеличават успеха на Олег и разказват, наред с останалото, как той приковава своя щит към вратите на Константинопол. Византийските извори отминават с необичайно мълчание похода на Олег. Още няколко руски победи изглеждат напълно вероятни. През 911 г. Олег заставя Византия да подпише изключително благоприятен за него търговски договор.

Наследникът на Олег княз Игор управлява Киевска Русия (Рус) от 913 до своята смърт през 945 година. Сведенията за него са от гръцки и латински извори, които допълват руските. За разлика от полулегендарния Олег той е историческа личност. Игор воюва с древляните, защищава и разпространява киевската власт сред други източнославянски племена. Властта на киевските владетели остава твърде нестабилна, поради което всеки нов княз трябва да повтаря до голяма степен действията на своя предшественик. През 941 г. Игор предприема голям поход срещу Константинопол и разрушава неговите предградия. Византийската флота обаче, която използва прочутия „гръцки огън“*, нанася поражение на руската. Войната приключва през 944 г. с подписването на договор, чиито клаузи са по-неблагоприятни за русите, отколкото тези на предишното споразумение от 911 година. През 943 г. русите предприемат успешен поход към отдалечените прикаспийски провинции на Персия. Игор е убит от древляните през 945 г., докато събира в тяхната земя ежегодния данък.

Договорите на Олег и Игор с Византия заслужават особено внимание. Техните прецизно формулирани и удивително изчерпателни клаузи регулират въпроси като пребиваването на руси в Константинопол, търговията и отношенията между двете държави като цяло. Посочва се, че русите в Константинопол могат да бъдат съдени само от свой съд, но, от друга страна, те са свободни да постъпват на византийска служба.

Докато контактите с Византия увеличават престижа на русите и са изгодни за тях, то степните жители продължават да заплашват младата киевска държава. При това относително укрепналите и цивилизовали се хазари, един по-примитивен народ, я притискат от запад. В началото на киевската история маджарите — номади, говорещи угро-фински език и свързани през дълъг период от време с държавата на хазарите, се придвижват от Южно-

* Гръцкият огън представлява възпламенителна смес, изхвърляна чрез медни тръби от византийските моряци, за да подпалят корабите на своите противници. Точният състав на сместа остава неизвестен.

руските степи към Панония и поставят основите на Унгария. Те са изместени, а в действителност отчасти и изтласкани от териториите си в Южна Русия от поредната вълна, идваща от изток — твърде примитивните и свирепи тюркски номади, печенегите. Както е отбелязано в „Повесть временных лет", печенегите се появяват през 915 година. Те предприемат непрекъснати нападения срещу киевската държава през втората половина на X в. след упадъка на хазарите.

След внезапната смърт на Игор неговата вдовица Олга застава начело на киевската държава, тъй като техният син Светослав е непълнолетен. Олга достойно се справя с положението, като управлява страната от 945 г. приблизително до 962 г. и става първата известна жена в руската история. Олга е канонизирана от православната църква. Сведенията за нея разказват за жестокото наказание, което тя налага на древляните, както и за упоритите ѝ усилия да наложи властта на киевските князе сред останалите източнославянски племена. Те разказват също за кръщението ѝ, вероятно през 954 или 955 г., както и за пътуването ѝ до Константинопол през 957 година. Тук тя е приета от император Константин Багренородни, който оставя описание на нейното посещение. Кръщението на Олга обаче не означава, че обкръжението ѝ и нейният син Светослав също приемат християнската вяра.

Управлението на Светослав в Киевска Русия (Рус) продължава от 962 до 972 година. То отбелязва кулминацията на първия период от киевската история, когато младата държава придобива ясна структура и роля в Източноевропейската равнина. Тези десет години са наречени язвително „голямата авантюра". При успех авантюрата би могла да даде на руската история ново средище и различно направление. Независимо от провала си авантюристичните походи и проекти на Светослав оставят своя отпечатък по целия път от Константинопол до Волга и Каспийско море. Светослав изпъква като класически княз-войн — непретенциозен, жесток, неуморим, смел, споделящ със своята дружина както неизброимите изпитания, така и непрекъснатите битки. Той е сравняван с казашките атамани и предводителите на викингите, както и с други военни водачи. Сравнението с казаците има основания: външността на Светослав, облеклото и начина му на живот напомнят за степта. Според текста на „Повесть временных лет": „При своите походи той не вземаше със себе си нито каруци, нито добитък и не вареше месото, а режеше малки късове конско месо, дивеч или говеждо и ядеше, след като ги изпичаше на жарава. Нямаше палатка, постилаше под себе си самара, а седлото поставяше под главата си".

През 964 г. Светослав предприема голям поход на изток. Първоначално той подчинява източнославянското племе вятичи, което продължава да плаща данък на хазарите. След това се спуска до устието на р. Ока и покорява околните фински племена. От устието на р. Ока той продължава по течението на Волга, напада волжките българи и опожарява тяхната столица — Велики Булгар. Вместо да продължи похода си срещу българите, през 965 г. той отново се спуска по течението на р. Волга срещу държавата на хазарите, като по пътя си подчинява някои фински и тюркски племена. Войната на Светослав срещу хазарите има стремителен размах и впечатляващи резултати: русите унищожават хазарската войска, превземат и опожаряват хазарската столица Итил, достигат Каспийско море и се прид-

вижват по неговия западен бряг, завладявайки стратегическата крепост Самандар. След това, отправяйки се на запад, те нанасят поражение на аланите и на други народи, населяващи Северен Кавказ, достигат до устието на р. Дон и нападат хазарската крепост Саркил, която контролира областта. Хазарите, независимо че тяхната държава продължава да съществува още половин век, никога вече не се съвземат от този удар. Светослав се завръща в Киев през 967 година. Неговият забележителен източен поход, довел до поражението на волжките българи и на хазарите, завършва процеса на обединяване на източните славяни под властта на Киев. Към киевската държава са присъединени земите на вятичите и други племена на изток, предимно населяващи поречието на Дон. Териториите по цялото течение на Волга се оказват под контрола на русите, а с това и важният търговски път по Волга към Каспийско море. Този път свързва Севера и Юга и е по-древен и вероятно по-важен, отколкото пътя по Днепър. Забележителната победа над хазарите има и обратна страна. Тя намалява значението на хазарите като фактор, препятстващ проникването на други азиатски народи, в частност на печенегите.

През 968 г. Светослав е въвлечен в друго голямо начинание. По покана на византийския император Никифор Фока, той повежда голяма войска към Балканите, за да нападне българската държава в Дунавската равнина. Още веднъж русите постигат значителен военен успех, превземайки столицата на българите и пленявайки техния владетел Петър. Те обаче са принудени да прекратят похода, за да прогонят печенегите, които през 969 г. в отсъствието на Светослав и неговата дружина обсаждат Киев. Светослав, който подчинява цялата територия от р.Волга до Дунавската равнина, очевидно особено харесва Балканите. Според „Повесть временных лет“ той обявил: „Не ми е по сърце да живея в Киев. Искам да живея в Преславец на Дунав, там е центърът на моята земя, там се стичат всички богатства: злато, коприна, вино и плодове от Гърция, сребро и коне от Унгария и Бохемия, кожи, восък, мед и роби от Русия“. Можем само да предполагаме какви биха били възможните последствия от едно преместване на столицата за хода на руската история.

Прочутият пълководец Йоан Цимисхи, който управлява Византийската империя от 969 г., напълно осъзнава новата опасност. Тъй като Светослав не пожелава да напусне Балканите, започва жестока война. По познатия вече начин руският княз бързо преминава Стара планина и нахлува в територията на Византийската империя, като превзема Филипопол (дн. Пловдив), заплашва Адрианопол (дн. Одрин) и самия Константинопол. Йоан Цимисхи, който междувременно успява да възстанови властта си в Азия, разклатена от войни и въстания, насочва основните си усилия към Балканите. Той контраатакува, прекосявайки на свой ред Стара планина, и превзема Велики Преслав — столицата на българите. Руската войска, изложена на опасност, е принудена да отстъпи към крепостта Доростол (дн. Силистра) на Дунав. След оспорвана битка Йоан Цимисхи обсажда крепостта. През юли 971 г. Светослав е принуден да сключи мир с Византия, според който трябва да напусне Балканите, а също и Крим. Киевският княз обещава занапред да не предизвиква Византийската империя. По пътя си към Киев, съпровождан от малка дружина, той е пресрещнат и убит от печенегите. По стара традиция ханът на печенегите заповядва да бъде напра-

вена чаша от черепа на Светослав. Голямата авантюра приключва. Балканските войни на Светослав привличат вниманието не само с въпросите, които пораждат, но и с размера на воюващите армии и мястото, което те заемат във военната история. Византийските източници посочват, че Светослав е воювал начело на 60-хилядна войска, от която при сключването на мира са оцелели 22 хил.

След смъртта на майка му Олга през 969 г. Светослав, който непрекъснато се намира далеч от столицата с войската си, поверява управлението на Киев и областта на своя по-голям син Ярополк. Втория си син Олег той изпраща да управлява територията на древляните, а третия — малолетния Владимир с един по-възрастен роднина — определя за управител на Новгород. След смъртта на Светослав започват междуособици. Първоначално Ярополк печели превъзходство. Олег загива в битка, а Владимир бяга в чужбина. След две години той се завръща с наемници и с подкрепата на местното население побеждава и убива Ярополк. Към 980 г. застава начело на Киевското княжество.

Разцвет на Киевска Русия (Рус)

Владимир, който управлява до 1015 г., до голяма степен продължава политиката на своите предшественици. Той укрепва властта на киевската държава сред източните славяни, значително разклатена в годините на междуособиците. Владимир си възвръща градовете в Галиция и се насочва на север, като покорява войнственото балтийско племе на ятвиагите и разширява границите на държавата си до Балтийско море. След това предприема значителен и изключително успешен опит да спре печенегите. Той строи крепости и градове, изпраща заселници в пограничните райони и успява да отдалечи от Киев степната граница на разстояние два дни път вместо един.

Славата на Владимир обаче се дължи на отношенията му с Византия и най-вече на приемането на християнството — акт с огромно значение. Интересът към християнството не е необичаен за русите. Според откъс от един ранен документ вероятно още през 867 г. е съществувал руски диоцез на византийската църква, макар че не всички учени подкрепят това твърдение. Така или иначе ранното християнство се разпространява по бреговете на Азовско море и самият Киев попада под влиянието му още преди управлението на Владимир. Християнска църква съществува в Киев по времето на княз Игор. Знаем, че Олга, бабата на Владимир, приема християнството, а братът на Владимир Ярополк също симпатизира на християнската религия. Трябва да подчертаем, че покръстването на Олга не намалява влиянието на езичеството. Дори през първия период от управлението на Владимир Киевска Русия (Рус) преживява разцвет на езичеството. Повратът, който осъществява Владимир, и покръстването на Русия са съпроводени от множество събития, получили различно тълкуване от учените: военната помощ на Владимир за византийския император Василий II; обсадата и превземането от русите на византийската колония в Крим Херсонес и женитбата на Владимир със сестрата на Василий II — Анна. Независимо от конкретното значение и причини за тези събития Киевска Русия (Рус) формално приема християнството от Константинопол през или към

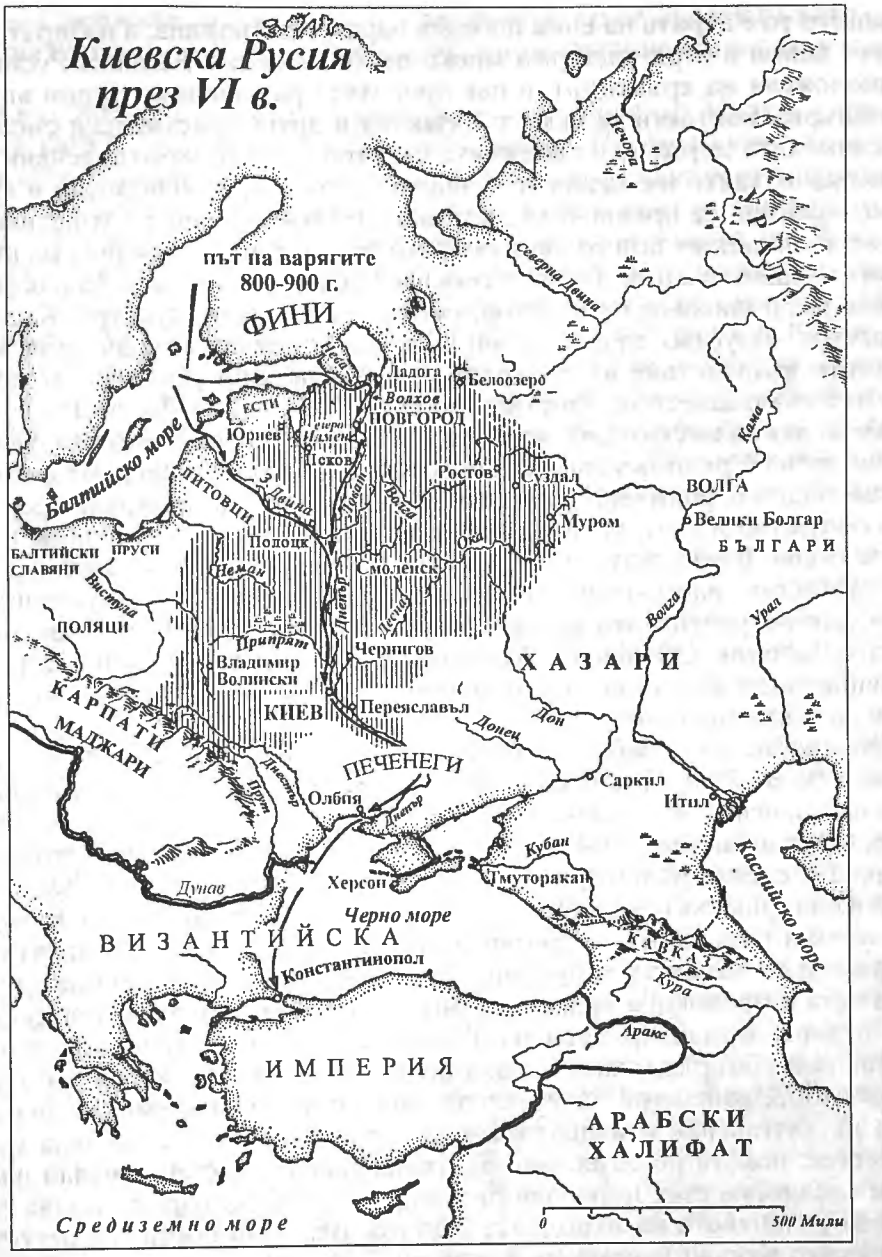

988 г. вероятно в Киев, макар че някои историци предпочитат Херсонес.

Покръстването на Киевска Русия (Рус) е продиктувано от цялостното историческо развитие. Приблизително по същото време християнството прониква сред балтийските славяни, както и в Полша, Унгария, Дания и Норвегия. Така християнската религия бързо се разпространява в цяла Европа, като само някои по-отдалечени народи като литовците остават извън християнския свят. Легендата, според която русите отхвърлят исляма, тъй като той забранява алкохола, а „пиенето е наслада за руснака"; юдейство-

то, защото то е вярата на един победен народ без държава, и избират византийския канон и вяра, съдържа много дълбок смисъл. Киевска Русия (Рус) е разположена на кръстопът, в нея проникват различни културни влияния. Тя поддържа контакти не само с Византия и други християнски съседи, но и с ислямската държава на волжките българи и други по-отдалечени на юг мюсюлмани, както и с хазарите — юдеи. С други думи Владимир и неговите сподвижници са предпочели да станат източния фланг на християнството, а не да попаднат под разширяващото се към Европа влияние на нехристианските цивилизации. Осъществявайки това, те създават благоприятни условия за проникване на високоразвитата византийска култура. Киевската литература, изкуство, право, начин на живот и обичаи попадат под изключителното въздействие на Византия. Най-очевидният резултат от покръстването е създаването на християнска църква в Киевска Русия (Рус) — нова и особено важна институция, която играе същата роля, като църквата в другите части на Средновековна Европа. Християнството обаче не остава по никакъв начин ограничено в пределите на църквата, а прониква сред киевското общество и култура. Към този проблем ще се върнем отново в следващите глави. В областта на политиката то дава на киевския княз и държавата стабилна идеологическа основа, ускорявайки обединяването на княжеството и укрепвайки връзките му с Византия и християнския свят като цяло. Дворник, Оболенски, Майендорф и много други учени са ни предоставили подробно описание на византийското наследство и това, което русите са заимствали от него.

Не трябва да се забравя, че християнството прониква в Русия от Византия, а не от Рим. Независимо че по това време този факт няма своето по-късно значение и че разколът между източната и западната църква се осъществява едва през 1054 г., руската преданост към Византия предопределя цялата следваща история на страната. Фактът, че Киевска Русия (Рус) остава извън римокатолическата църква не само я лишава от покровителството ѝ, но и способства за изолирането на държавата от останалата част на Европа и от латинската цивилизация. Това поражда недоверие у русите към Запада и провокира трагичния антагонизъм между руси и поляци. От друга страна, ориентирането на Владимир към Константинопол представлява най-съдържателният и най-стойностен духовен, културен и политически избор, който той би могъл да направи по това време. Даже отсъствието на латинизми и акцентирането върху местните езици има своите предимства: новата религия, разпространявана чрез осъществяван на разбираем славянски език църковен ритуал, е понятна на хората и дава силен тласък за развитието на народната култура. Владимир остава в историята не само като могъщ и успешен владетел. Той е канонизиран от църквата като кръстител на русите, „равен на апостолите“.

Смъртта на Владимир през 1015 г. предизвиква нова междуособица. Синовете му, които управляват отделни територии на княжеството като наместници на своя баща и получават подкрепата на местното население, са въвлечени във военен конфликт. Най-възрастният сред тях Светополк, печели надмощие над съперниците си, възползвайки се от силната подкрепа на Полша, но през 1019 г. е победен от Ярослав, който подновява борбата от своето владение в Новгород. Прозвището на Светополк, което той получава за своите престъпления, сред които е и убийството на тримата му

братя — Светослав, Борис и Глеб, приблизително се превежда като „Прокълнатият". Борис и Глеб са канонизирани от източноправославната църква.

Княз Ярослав, известен в историята като Ярослав Мъдри, управлява Киев от 1019 г. до смъртта си през 1054 година. Неговото князуване се определя като кулминация в развитието на Киев. Особено първият период е изпълнен с опасности, а интересите на държавата изискват от княза постоянни усилия. Междуособиците не приключват с установяването на Ярослав в Киев. Той трябва да ги преодолее и в крайна сметка по силата на споразумението от 1026 г. е принуден да подели княжеството със своя брат Мстислав Смели, княз на Тмутаракан, разположен при устието на р. Кубан. Ярослав запазва Киев и властта си над земите на запад от р. Днепър. Мстислав получава като своя вотчина територията на север с център Чернигов. Едва след смъртта на Мстислав през 1036 г. Ярослав застава начело на цялата киевска държава. Освен борбата за киевския престол, Ярослав е принуден да потуши цяла поредица от местни вълнения: от езическия бунт в Суздал до въстанията на различни фински и литовски племена.

Войните на Ярослав с външните врагове включват успешния опит през 1031 г. да си върне югозападните земи, които Полша получава в замяна срещу подкрепата ѝ за Светополк, както и неуспешния поход срещу Византия, предприет 12 години по-късно. Този поход е последният от поредицата руски военни начинания срещу Константинопол. Особено значение има борбата на Ярослав срещу печенегите през 1037 година. Решаващата руска победа прекършва силата на завоевателите и води до двадесет и петгодишен относителен мир на степната граница, който продължава до появата на новите врагове от изток — половците.

По времето на Ярослав киевската държава достига невиждан възход. Територията ѝ се простира от Балтика до Черно море и от устието на р. Ока до Карпатите. Киевската династия поддържа близки отношения с много управляващи дворове в Европа. Ярослав е съпруг на шведска принцеса; той жени трима от синовете си за три европейски принцеси и омъжва трите си дъщери за кралете на Франция, Унгария и Норвегия. Една от неговите сестри става съпруга на полския крал, а друга — на византийски аристократ. Ярослав предлага закрила на свалени от престола владетели, сред които Св. Олаф — кралят на Норвегия заедно със сина си и братовчед си Харолд Хардрада. Връзките с европейските държави са особено активни при управлението на Ярослав, но те са обичайно явление за Киевска Русия (Рус). Подобно на Баумгартен, и Вернадски изчислява, че са били сключени шест брачни съюза с Унгария, пет — с Бохемия, петнадесет — с Полша и поне единадесет — с Германия или, за да бъдем точни по отношение на последния пример, поне шест руски князе са имали германски съпруги, докато „двама германски маркизи, един граф, един ландграф и един император — руски съпруги".

Популярността на Ярослав се дължи по-скоро на неговата вътрешнополитическа, отколкото на външнополитическата му дейност. Името му се свързва с развитието на религията, на киевското право, образование, архитектура и изкуство. Църковната политика на Ярослав е сложна загадка за историците. По някакви причини киевските източници и най-важният сред тях „Повесть временных лет" почти забравят руската църковна история от

покръстването през 988 до 1037 година. Нещо повече, те оставят впечатлението, че около 1037 г., по времето на Ярослав, е осъществен поврат в руската църква, отбелязан с такова необяснимо събитие като освещаването през 1039 г. на киевския храм, построен от Владимир. Търсейки обяснение на този факт, Приселков предполага, че до 1037 г. руската църква е била свързана с Българската архиепископия в Охрид и по този начин с Византия. Някои изследователи допускат, че киевската църква е преминала от юрисдикцията на Константинопол към Рим или просто си е извоювала независим статут по отношение на Константинопол. По-новите изследвания на Стоукс изместват ударението от вътрешната духовна политика към външната политика на киевската държава и доказват, че промяната по времето на Ярослав се състои в преместване на седалището на митрополита — религиозния център на Киевска Русия (Рус), от първоначалното му местоположение в Переяславъл, разположен на изток от Днепър, в Киев. Засега, до появата на нови доказателства, може да се обобщи, че Киевска Русия (Рус) остава под юрисдикцията на Константинополската патриаршия, но получава свой собствен митрополит още с приемането на християнството — независимо дали със седалище в Киев или в Переяславъл. Ярослав има силно влияние върху развитието на руската църква. Той променя нейната организация, издига за пръв руски митрополит високо образования Илариoн, поощрява строителството на църкви и манастири. На него се приписва и главната роля за разпространяването и укрепването на християнството в Русия.

Ярослав Мъдри получава славата на законодател заради създаването на първия руски корпус от закони, известен като „Руска Правда“ — един безценен извор за социалната история на Киевска Русия (Рус). Той играе забележителна роля и в развитието на киевската култура като покровител на художници и архитекти и основател на голямо училище и библиотека в Киев.

Залезът на киевската държава

Преди смъртта си Ярослав разделя руската земя между синовете си: на Изяслав, най-възрастния, завещава Киев и Новгородската област; Светослав получава областта с център Чернигов; Всеволод — Переяславъл; Вячеслав — Смоленск, а Игор — Владимир във Волиния. Очевидно от князете се е очаквало да се обединят и да управляват Киевска Русия (Рус) заедно. Изглежда обаче, че с всяко овакантяване на княжеския престол те получават възможност да се придвижат стъпка по стъпка към заветната цел — Киев. Такова движение наистина се осъществява, но системата, ако изобщо може да бъде наречена система, бързо достига до задънена улица. „Завещанието“ на Ярослав най-вероятно следва старите родови традиции и отношения, все още разпространени сред управляващата династия. То има за цел да разруши естествената връзка между княза и неговото владение, което изключва синовете от престолонаследието в полза на братята на техния баща. От друга страна, с непрекъснатото увеличаване броя на князете, определянето на подходящия наследник става изключително трудно. На конгреса в Любеч, състоял се през 1097 г., князете се договарят правото на наследяване да се предава от баща на син. Дълго време след това обаче влас-

тта на Великия княз в Киев продължава да се предава от брат на брат.

Управлението на Изяслав, Светослав и Всеволод, последният от които умира през 1093 г., както и на сина на Изяслав Светополк, който наследява Всеволод и управлява до своята смърт през 1113 г., представлява поредица от почти непрекъснати междуособици, станали постоянен проблем за политическата власт в Киевска Русия (Рус). По същото време, киевската държава е принудена да се изправи срещу нов и силен противник — половците или куманите, както ги наричат западните автори. Те представляват последната вълна тюркски нашественици от Азия, побеждават печенегите, изтласквайки ги към Дунав и се настаняват в югоизточните степи. Половците нахлуват в руските земи за пръв път през 1061 г. и скоро се превръщат в постоянна заплаха за сигурността и дори за съществуването на Киевска Русия (Рус), изтощавайки нейните ресурси.

Макар и заплашвана от врагове, Киевска Русия (Рус) изживява нов разцвет при управлението на бележитият владетел Владимир Мономах. Той е син на Великия княз Всеволод и се включва активно в политическия живот на страната много преди да поеме властта. Владимир действа съвместно и по поръка на своя баща и ръководи княжеските конгреси през 1097 и 1100 г., свикани за преодоляване на кръвопролитните конфликти, както и през 1103 г. — за съгласуване на действията по защитата на степната граница. Владимир Мономах играе водеща роля в борбата срещу половците, като печели най-голямата си победа през 1111 г. в Салница още преди възкачването си на киевския престол. Като Велик княз от 1113 г. до смъртта си през 1125 г. Владимир Мономах воюва непрекъснато. Той води война в Ливония, Финландия, в земята на волжките българи и по поречието на Дунав, отблъсква поляците и унгарците, но най-вече организира походи срещу половците. Неговото забележително Завещание споменава за 83 похода, както и за убийството на 200 половски князе. Половските майки плашели децата си с името му. Владимир Мономах е активен и неуморим организатор и администратор, строител и законодател. Той основава гр. Владимир, разположен на р. Клязма, който е седалище на Великия княз в продължение на две поколения. Особен интерес предизвиква неговото законодателство, насочено към бедните и, в частност, към длъжниците.

Владимир Мономах е наследен от своя способен и енергичен син Мстислав (управлява от 1125 до 1132), а след него и от другия си син Ярополк, който управлява до смъртта си през 1139 година. Не след дълго Киевското княжество отново става обект на жестоко съперничество и междуособици, които следват класическия киевски модел на борба между чичовци и племенници. През 1169 г. един от претендентите за престола, княз Андрей Боголюбски от Ростово-Суздалско княжество, разположено на североизток, не само напада, но и опожарява Киев. След победата си в междуособиците, той премества столицата на княжеството в своя любим град Владимир. Действията на Андрей Боголюбски му осигуряват титлата Велик княз и допринасят за упадъка на Киев. Градът е опожарен отново през 1203 г., а през 1240 г. е напълно разрушен от монголите.

Упадък на киевската държава: причини

Залезът и упадъкът на Киевска Русия (Рус) са обяснявани с действие-

то на редица фактори, но няма единно разбиране за тяхната същност и влияние. Най-изчерпателно е становището на съветските историци, които акцентират върху неопределения характер на Киевското княжество и неговата еволюция към децентрализация и феодализация. Някои изследователи поставят въпроса дали Киевска Русия (Рус) може да бъде определена като държава изобщо. Като изключим това крайно мнение, приема се, че киевската държава е федерация от самостоятелни области, които образуват едно цяло само през отделни периоди и при управлението на изключително способни владетели. Огромните разстояния и слабите връзки между териториите поставят особено остро проблема за централизацията на държавата. Това обяснява защо Киевска Русия (Рус), както и Европа като цяло, се развиват по посока на затворената натурална икономика, сепаратизма и феодализма. Сравнително слабите обединителни връзки постепенно изчезват и Киевска Русия (Рус) се превръща в съвкупност от десет или дванадесет отделни владения. Ние ще се върнем към този проблем по повод същността на феодализма в Русия.

Съветските историци, както и някои други специалисти, посочват и обществените конфликти като фактор, допринасящ за упадъка на Киев. В частност, те го обясняват и с постепенното закрепостяване на селяните от земевладелците, и с влошаването на положението на градската беднота, показател за което са събитията по времето на Владимир Мономах. Робството, което Киевска Русия (Рус) наследява от по-ранните общества, се сочи като критерий за слабостта ѝ.

Друго предимно икономическо обяснение за упадъка на Киевска Русия (Рус) поставя ударението върху търговията или по-точно върху нейното загиване. В най-общ вид се доказва, че киевската държава израства върху търговския път „от варяг в греки", съществува чрез него и загива, когато той е прекъснат. Според друга версия, влошаването на позициите на Киев в международната търговия е главният фактор, допринесъл за неговия упадък. Градът на Днепър страда от промяната на търговските маршрути, която започва през XI в. и води до активизирането на италианските търговци в Средиземноморието, създава по-близки контакти между Западна и Централна Европа, от една страна, и Византия и Мала Азия, от друга, и изолира Киев. Градът попада под неблагоприятното въздействие на кръстоносните походи и по-специално, на опожаряването на Константинопол от рицарите през 1204 г., както и на упадъка на Багдадския халифат. Някои руски градове и райони като Смоленск и особено Новгород, се възползват от преначертаването на търговската карта на Европа и от възхода на италианските и германските градове, което отслабва контрола на Киев върху тях. Киев преживява огромни трудности и окончателно рухва, докато се опитва да защити търговския път през южните степи към Черно море от набезите на степните народи.

Освен към икономическите и социалните причини, някои насочват вниманието си и към политическите фактори. Много историци поставят ударението върху провала на киевската политическа система, която те определят по-скоро като главна, а възможно и решаваща причина за разпадането на Киевска Русия (Рус), а не само като отражение на икономическите и социалните проблеми. Съществува консенсус, че политическата система в Киев не функционира добре, но не и съгласие за характера на та-

зи система. Някои я определят като хаос и управление от позицията на силата без широка обществена подкрепа. Други отдават по-голямо значение и тежест на колективното управление на рода и на предаването на властта от брат на брат. По-късно правата на първородния син на княза са изравнени с тези на третия брат на неговия баща, т.е. неговия трети чичо. Във всеки случай, системата рухва в условията на непрекъснати конфликти и съперничество. Погодин изчислява, че след смъртта на Ярослав Мъдри 80 от 170 години са преминали в междуособни борби. Киевските князе са обвинявани за различни грешки и слабости и, по-специално, защото са твърде войнствени и безразсъдни, а често и без необходимите за един владетел качества. От тази позиция обаче изглежда, че техните способности напълно отговарят на изискванията на епохата.

Градовете допълнително усложняват управлението на държавата и отношенията между отделните князе. В Киевска Русия (Рус) градове съществуват още преди появата на княжеската власт. Те представляват друго, поразлично ниво на политическа организация. Със задълбочаването на конфликтите между князете и с упадъка на княжеската власт, градовете започват да играят много по-значителна роля в политиката на киевската държава, особено при определянето на княза, който трябва да управлява в даден град или област. Развитието на Новгород представлява особена проява на тази политическа тенденция.

Накрая, трябва да се спомене още един фактор: външният натиск. Безспорно е, че икономиката на Киев, обществените отношения и политическото развитие водят до рухване на държавата. Разпадането на Киевска Русия (Рус) може, макар и парадоксално, да бъде обяснено и от гледна точка на външния фактор. Киев трябва да води безброй изтощителни войни на много фронтове, но най-вече на югоизток срещу народите, населяващи степите. Печенегите изместват хазарите, а половците — печенегите, но битките продължават. Когато половците и русите взаимно се изтощават, идват монголите, за да нанесат последния смъртоносен удар. За разлика от войните в средновековна Европа, тук се сражават многочислени войски, което изисква огромни усилия и води до големи разрушения. През епохата на Киевска Русия (Рус) степите поглъщат гората. Изсичането на горите допълнително отслабва военната защита на Киев. Съществува един разказ за разоряването на руската земя. Той описва богатирите, силните войни на Киевска Русия (Рус), изправили се срещу завоевателите лице в лице. Богатирите се сражавали смело; те разсичали със своите мечове враговете си на две. Но след това всяка половина се превръщала в едно цяло и враговете продължавали да ги притискат, те непрекъснато увеличавали броя си, докато накрая русите били победени.

Глава V
Киевска Русия (Рус): Икономика, общество, индустрии

„... вртележка, която се движи мелодично и напевно, изпълнена с веселие. ... Този дух обладава, тази форма поставя отпечатък върху всичко, което произлиза от Русия; такава е нашата песен, такава е нейната мелодия, такава е организацията на нашата страна".

Константин Аксаков

„Решаващият фактор за процеса на феодализация е появата на частна собственост върху земята и изземането ѝ от малцина земевладелци, които се превръщат във феодални собственици, както и нейното експлоатиране чрез икономическа или извъникономическа принуда".

Пьотр Ляшченко

Традиционната оценка за киевската икономика поставя ударението върху ролята на търговията. Нейният основен документ е един разказ за дейността на русите, съставен от византийския император и учен от X в. Константин Багренородни. Всеки ноември, пише Константин Багренородни, киевският княз и неговата дружина се отправяли към територите на покорените славянски племена и през цялата зима живеели охолно в техните земи. През април, след като ледът на Днепър се разтопи, те се връщали в Киев, натоварени със събрания данък. В същото време, покорените от русите славяни секат дървета, строят лодки и през пролетта, когато реката ставала плавателна, ги доставяли в Киев, за да ги продадат на княза и неговата дружина. След като си набавяли необходимото и го натоварвали на лодките, русите се спускали по Днепър към Витичев, където ги очаквали други лодки, натоварени със стока от Новгород, Смоленск, Любеч, Чернигов и Вишгород. Накрая цялата експедиция продължавала надолу по Днепър към Черно море и Константинопол.

Ключевски и други историци разясняват как този кратък византийски разказ обобщава някои от най-важните характеристики на Киевска Русия (Рус) и дори нейния жизнен цикъл. Основната грижа на княза и неговата дружина е да събере данъка от подчинените територии, като посещава различни части на княжеството през зимата — този процес е наричан полюдие, а когато му донасят данъка — повоз. Данъкът, който князът получава в качеството си на владетел и който включва кожи, восък и мед, формира основата за развитието на руската търговия. Друга важна стока са робите. Разширяването на киевската държава е свързано с непрекъснати войни, станали постоянен източник на роби за княза, които той продава на външните пазари. По този начин киевският владетел действа като княз-търговец, при това в голям мащаб. Неговата свита, дружината, ревностно му подражава: съпровожда го в събирането на данъка през зимата и получава своя дял от него, който изпраща за продан в чужбина с великия летен поход на русите. Много търговци от различни части на Киевска Русия (Рус) със своята стока се присъединяват към княжеския керван, за да получат

закрила по пътя и защита на интересите си в края на пътешествието. Събирането на данъка, построяването на лодки и тяхната продажба всяка пролет близо до Киев, организирането на търговски керван и накрая самият поход ангажират цялото население по поречието на Днепър и дори на Киевска Русия (Рус) като цяло, и осигуряват необходимата за развитието на киевската държава икономическа основа. Монети от Византия или Багдад редовно достигат до бреговете на р. Ока и р. Волхов.

Разказът на Константин Багренородни определя външната политика на Киевска Русия (Рус) като следствие от нейните икономически интереси. Киевските владетели се стремят да доминират външните пазари и да защитят търговските пътища, водещи към тях. Киевската държава зависи преди всичко от великия търговски път „от варяг в греки", който представлява нейната главна икономическа и политическа артерия и започва да запада, когато този път е изоставен. Най-забележителните руски походи към Константинопол през 860 г., през 907 г. при управлението на Олег, през 941 г. и 944 г. при Игор, през 970 г. — при Светослав и през 1043 г. при Ярослав Мъдри, показват по един особено удивителен начин единството между търговия и външна политика. Типично е, че войните започват с такива инциденти като нападения срещу руските търговци в Константинопол и завършват с търговски договори. Всички руско-византийски договори, които са достигнали до нас, имат търговски характер. Нещо повече, техните клаузи,

регламентиращи търговските отношения, са изключително подробни и юридически издържани. Те представляват занимателна глава от историята на международните отношения и международното право. По силата на тези споразумения руските търговци получават различни привилегии и са възприемани в Константинопол не като частни лица, а като търговски представители на киевския двор, с който Византия поддържа съюзнически отношения.

Описанието на Константин Багренородни, забележителният разказ за руско-византийските отношения, разбира се, не изчерпва всички факти, свързани с историята на киевската търговия. Търговските маршрути и търговската дейност в Южна Русия преди създаването на киевската държава са научно изследвани от Ростовцев и други учени. Трябва да се обърне внимание и на широкоразпространената търговска дейност на източните славяни далеч преди времето на Олег, както и на факта, че в зората на киевската история те вече имат много градове. Савелиев например смята, че търговията на източните славяни с източните държави, които се простират до границите на Китай, датира поне от VII век. Някои руски мерки са заимствани от изтока, предимно от Месопотамия, докато други идват от Рим. Скоро източните славяни установяват търговски отношения и със съседите си на запад, както и с по-отдалечените европейски държави като Скандинавия. С процъфтяването на киевската държава, все по-активно се развива и руската търговията при това с впечатляващи темпове. Нейното многообразие и размах имат силно влияние върху сборника закони от XI в. „Руска правда".

За разлика от традиционната оценка за киевската икономика, която акцентира върху развитието на търговията, напоследък се появиха различни тълкувания, придаващи особено значение на земеделието. Греков е сред най-талантливите създатели на тази теория, като неговата работа е продължена от други съветски историци. Тези учени задълбочено проучиха произхода на земеделието в Русия, неговото многообразие и разпространение преди и след създаването на киевската държава. Както вече беше споменато, земеделието в Южна Русия води началото си от скитските орачи и дори от неолитната цивилизация, съществувала 4 хиляди години пр. Хр. Миналото на източните славяни също свидетелства за тяхната древна и съществена връзка със земята. Лингвистичните данни показват, че от дълбока древност те са познавали различни видове житни растения, зеленчуци и са използвали селскостопански сечива. Тяхната езическа религия изповядва култа към майката-земя и слънцето. Отделни вярвания и обреди, свързани със селскостопанския цикъл, се съхраняват и в култа към Дева Мария и светците Илия, Георги и Николай. Месеците в източнославянския календар са наречени в съответствие с дейностите, които едно земеделско общество, живеещо в горите, извършва: месецът, в който се секат дърва, месецът, когато те изсъхват, месецът, в който дървата се превръщат в пепел, и т.н. Археологическите находки също потвърждават колко древно и широкоразпространено сред източните славяни е било земеделието. По-конкретно те включват метални сечива и огромно количество семена, често съхранявани в отделни постройки.

Писмените извори хвърлят допълнителна светлина върху този факт. „Земеделски продукти" са споменавани още през VI в. във връзка с антите. Говори се и за славянски лен на пазарите в Централна Азия през IX в.,

където той е известен като „руска коприна“. Киевските писатели посочват централното място на земеделието в живота на Киев. Хлябът е основна храна на хората, овесът — на конете. Хлябът и водата са основната дажба, повече хляб означава изобилие, а жаждата — гибел. Киевските руси разграничават зимните и пролетните култури. „Руската правда“, въпреки че регулира предимно търговските отношения, предвижда особено тежки наказания за нарушаване на границите на земеделските имоти. Данъците и таксите само понякога се плащат в кожи, докато по-често се свързват с „ралото“ като основна единица, която вероятно се приравнява към определено количество обработваема земя.

Греков и други съветски историци предполагат, че преобладаващата роля на земеделието в киевската икономика определя обществените позиции на княза и неговата дружина, а с това и класовата структура на киевското общество. Те подчертават връзката на княза със земята, като посочват, че при създаването на княжески династии се дават княжески вотчини от територията на Киевска Русия (Рус), както и прозвища, свързани с тях. Те смятат, че Киевска Русия (Рус) се превръща в завършена феодална държава, като акцентират върху развитието на феодалната икономика.

Лесно може да се забележи, че доказателствата, подчертаващи значението на търговията в Киевска Русия (Рус) и доказателствата, изтъкващи важността на земеделието, взаимно се допълват. Връзката им обаче поражда редица въпроси. Някои твърдят, че мнозинството от населението се изхранва от земеделие, докато князът и аристокрацията се интересуват основно от търговията. Други предполагат, че разказът на Константин Багренородни се отнася за средата на X в., докато последвалото развитие на Киев накланя везните в полза на земеделието. Не съществува единно становище и по въпроса за социалната структура на Киевска Русия (Рус), която е тясно свързана с тази сложна икономическа картина.

Износът на Киев, както вече споменахме във връзка с Византия, представлява основно суровини — кожи, восък и мед, както и роби през ранния период на киевската история. Сред останалите стоки са лен, коноп, кълчища, платно, хмел и кожи. Срещу това русите купуват предмети на лукса като вино, коприна и произведения на изкуството от Византия, както и подправки, благородни камъни и различни фини тъкани от Изтока. Византия осигурява военно оборудване и припаси, докато дамаски саби и расови коне се доставят от Изтока. От западните държави русите внасят манифактурни стоки като текстил, стъклария, някои метали, унгарски коне и др. Руските търговци пътуват навред по света. Много чужди търговци пристигат в Киевска Русия (Рус), където се установяват, организирани в отделни общности в Киев, Новгород, Смоленск, Суздал и др. Новодошлите са германци, гърци, арменци, евреи, волжки българи, търговци от Кавказ и представители на много други народности. Руските търговци често се организират в общества, подобни на западните гилдии. Финансовите сделки и търговската дейност се радват на голям успех. Освен в непосредствения обмен на стоки, Киевска Русия (Рус) е включена и в транзитната търговия.

Вътрешната търговия, макар и по-малко активна от външната, също води началото си от незапомнени времена и удовлетворява значителни потребности. Новгород и други градове служат като основни центрове за външна търговия, но тя се разпространява и из цялата страна. Разделяне-

то на държавната територия на степи и гористи области, на зърнопроизводителен юг и зърнопотребяващ север предопределя развитието на вътрешната търговия и има силно влияние върху цялата руска история.

Търговията поражда широко парично обръщение. Първоначално кожите се използват като паричен еквивалент на север, какъвто на юг е — добитъкът. В началото на управлението на Св. Владимир в Киевска Русия (Рус) започват да се секат сребърни монети. Натрупват се и значителни количества чужди монети.

Земеделието се развива както в степите, така и в гористите райони. В степите то получава по-скоро екстензивен, отколкото интензивен характер. Селяните разработват нови, по-плодородни и лесно достъпни земи, когато техните стари полета стават по-малко продуктивни. В гористите райони се осъществява по-сложен процес. Първоначално се изсичат дърветата, което се нарича подсека, а след това земята се подготвя за сеитба. Когато почвата се изтощава, осигуряването на нови полета става възможно само след по-нататъшна упорита работа. Това води до появата на т.нар. перелог — система, при която земеделецът обработва една част от своята земя, а другата оставя на угар, като след години ги редува. Тази практика поражда двуполната система, при която земята се разделя на две части, обработвани последователно през година. Към края на киевския период възниква триполната система, при която се въвеждат съществени подобрения в обработването на земята и значително се увеличава производителността на труда. Поземленият участък се разделя на три части. Едната се засява със зърнени култури през пролетта, а реколтата се събира през есента; другата се засява с т.нар. зимни култури през есента и реколтата се събира през лятото, а третата част се оставя на угар. Трите части се редуват през година. С течение на времето се усъвършенстват и селскостопанските сечива. Източните славяни използват дървеното рало още през VIII в. и даже през VII век. Житото представлява по-голямата част от продукцията в южните райони, а ръжта, ечемикът и овесът — в северните. С развитието на киевската държава в княжеските, болярските и манастирски владения се развива и земеделието, при това в широк мащаб. Ето защо, според някои учени, възникването на частното земевладение в Киевска Русия (Рус) би трябвало да се отнесе най-рано към XI век. Други обаче, позовавайки се на косвени доказателства, търсят произхода му през X или IX в., а дори и по-рано.

Източните славяни, а по-късно и киевските руси практикуват и други дейности. Животновъдството се развива още през древността в степите на Южна Русия. Византийските автори от VI в. пишат за огромното количество и разнообразие на отглежданите от антите животни. Наличието на гори, от друга страна, води до появата на дърводелство и дървообработване, както и на пчеларство. Горите са и огромен резерват за дивеч. Ловуването за кожи и месо, както и риболовът в многото реки и езера, са разпространени много преди възникването на киевската държава и имат съществено значение за нейното развитие. Населението ѝ добива желязо и сол, практикува грънчарство, металообработване, кожарство, изработване и боядисване на тъкани, каменно строителство, както и някои по-малко разпространени художествени занаяти. Рибаков и други учени в последно време хвърлят повече светлина върху този интересен аспект от живота на киевската държава.

Киевското общество

Според Вернадски населението на Киевска Русия (Рус) през XII в. достига седем или осем милиона души. На върха на социалната пирамида се намира князът и постоянно увеличаващия се княжески род с неговите многочислени разклонения. Следва свитата на княза — неговата дружина. Княжеската дружина заедно с младшите дружинници и местното дворянство образуват аристокрацията, наричана в Руската правда и други документи от това време „мужи". Впоследствие дружината на княза и местното дворянство се обединяват в отделна група — тази на болярите, на които е съдено да играят съществена роля в руската история. Средната класа образуват т.нар. „люди". Поради големия брой и значение на градовете, тя има относително много по-голяма тежест в Киевска Русия (Рус) в сравнение с другите европейски държави по това време, а и през следващите периоди.

Мнозинството от населението, т.нар. „смерди" са селяни общинници. Киевските селяни или поне по-голямата част от тях вероятно са свободни през началния период на киевската история. Свободното селячество играе съществена роля през цялото развитие на киевската държава, макар че зависимостта на селяните от земевладелците постепенно се засилва. Появяват се няколко вида зависими селяни, преди всичко в резултат на задлъжняване към земевладелеца. Холопите се намират на дъното на социалната пирамида. Данъците в Киев са налагани върху „плуг" или „дим", т.е. върху домакинство и са събирани само в селата, очевидно изключително от селяните.

Всички, които са свързани с църквата, образуват отделна социална група: свещеници, които се женят и имат семейства, монаси, както и всички, които обслужват огромния църковен апарат. Църквата поддържа болници и приюти, извършва благотворителност, има съществен принос и в развитието на образованието. Съществува още една категория зависими селяни — т.нар. „изгои", които включват различни отхвърлени от обществото елементи, обеднели общинници и освободени роби.

Съветските историци, както и Павлов-Силвански, макар и по различни причини обясняват развитието на киевското общество от гледна точка на установяването на феодалните отношения. Широкото разпространение на паричното стопанство в Киевска Русия (Рус), значението на градовете и търговията, специфичното отношение към поземлената собственост, ограничената власт на княжеските наместници, както и редица други фактори опровергават твърдението, че въпросът за руския феодализъм е актуален само за по-късни периоди от руската история.

Институции

Главните политически институции в Киевска Русия (Рус) са създаденият при княза съвет на болярите (дума) и градското събрание (вече), които са свързани съответно с монархическата, аристократическата и демократическата тенденции в развитието на киевската държава. Броят на князете в Киевска Русия (Рус) непрекъснато се увеличава, но един от тях запазва особени позиции. От XII в. той носи титлата Велик княз. Функциите на княза включват военното ръководство, правосъдието и управлението на

държавата. По време на война князът разчита предимно на своята собствена дружина, а след това на войските, изпратени от по-важните градове, и дори, в случай на необходимост, на цялото население. Военната история на Киевска Русия (Рус), както вече споменахме, е извънредно богата. Организацията и опитът на киевската войска остават като наследство за по-късни времена.

В областта на правосъдието и администрацията князът заема водещо положение. Той е подпомаган от избрани, както и от посочени от него служители и координира своите усилия с местната власт. Княжеският апарат възниква относително късно и е трябвало да се приспособи към добре развитата местна администрация, особено в градовете. Руското обичайно право, известно ни от Руската правда — корпус от закони, създаден при управлението на Ярослав Мъдри, илюстрира относително високото развитие на киевското общество, особено в областта на търговията и финансите. Привлича вниманието и подчертаната снизходителност на наказанията, като законодателят предпочита глобите пред смъртното наказание. Църковното право прониква от Византия с разпространяването на християнството. Освен от преки данъци, приходите на държавата се натрупват и от съдебни такси и глоби, както и от различни тарифи и други търговски мита.

Болярската дума възниква като съвещателна институция и място за съвместната дейност на княза и неговото най-близко обкръжение, княжеската дружина. Тя разширява състава си паралелно с развитието на Киевска Русия (Рус), като по този начин отразява нарасналия брой на болярите. След приемането на християнството висшето духовенство също е включено в състава на Думата. Би било неправилно да сравняваме Болярската дума с парламент или да твърдим, че тя е институция, ограничаваща княжеската власт. Независимо от това Думата играе изключително важна роля като постоянен съветник и сътрудник на княза. Известни са отделни случаи, когато княжеската дружина отказва да следва княза, тъй като той не се е посъветвал с нея.

Накрая, демократичният елемент в киевската държава намира убедителна изява посредством вечето или градското събрание, подобно на събранията на всички свободни граждани във варварските кралства на Западна Европа. Най-възрастният от всяко семейство участва в тези събрания, провеждани обикновено на пазара и свиквани, за да решават такива важни въпроси като войната и мира, създаването на закони, споровете с Великия княз и конфликтите между князете. В съответствие с принципите на пряката демокрация, решенията на вечето се приемат с мнозинство. Вечето води началото си от праисторически времена и предшества княжеската власт, с която обаче никога не става напълно равностойно. През киевския период вечето в Киев играе особено важна роля. Такива организации съществуват и на други места в руската земя. Най-голямо развитие тази институция получава малко по-късно в Новгород.

Икономическото и социалното развитие на Киевска Русия (Рус) и на нейните институции заслужава да бъде изучено само по себе си, но и като наследство, което преминава към следващия период от руската история. От време на време ние ще се връщаме към княза, думата и вечето, за да проследим тяхната еволюция в хода на променящите се обстоятелства в отделните територии на киевската държава.

Глава VI

Киевска Русия (Рус): Религия и култура

„Старите обичаи и вярвания са оставили твърде незначителна следа в документите от по-ранния период и чак до средата на XIX в. не е предприеман опит да се систематизира народният епос. Нещо повече, допуска се, че фолклорът е претърпял съществени изменения в хода на времето. При тези условия всеки опит да се направи изчерпателен обзор на развитието на руската култура преди XVII в. среща непреодолими пречки и неизбежно се оказва незавършен и едностранчив. Изворите са съхранили само образци от християнската литература, докато по-голямата част от народния епос е безвъзвратно изгубена... Ранните литературни опити от местен произход са много повече от сервилните имитации на византийски образци".

Михаил Флорински

„Все пак Киевска Русия (Рус) подобно на златните дни от детството, никога не е избледнявала в паметта на руския народ. В чистия извор на нейната литература всеки, който пожелае, може да утоли своя религиозен копнеж; сред нейните древни автори той може да открие своя водач през перипетиите на модерния свят. Киевското християнство има същата стойност за руското религиозно съзнание, както Пушкин за изящното слово".

Георгий Федотов

Киевските руси изповядват последователно две религии: езичество и християнство. Характерни за езическите схващания на източните славяни са обожествяването на силите на природата, анимизмът и почитането на духовете на прародителите. Сред многото богове Перун, богът на мълнията и светлината, е най-почитаният. Източнославянското езичество няма сложна организация или институции. Усилията на Владимир да го укрепи се оказват кратковременни и въвеждането на християнството се осъществява бързо и относително безболезнено, макар че са известни случаи, когато управляващите прибягват до насилие, както и бунтове на населението. Дискусионен е въпросът в каква степен християнството въздейства върху развитието на Древна Русия. Голубински и др. църковни историци предполагат, че новата религия векове наред има само повърхностно влияние върху мнозинството от населението, което ревностно съхранява езичеството в истинските си убеждения и ежедневна практика, съединявайки старото суеверие с християнството. Някои учени говорят за двуверие, т.е. за изповядване на две религии. Този термин е въведен от религиозния водач от този период св. Теодосий, за да определи това обезпокоително явление.

Киевското християнство поставя много проблеми пред историците. Богато на идеи и относително добре изучено, то разкрива силното влияние на византийския модел, както и промените, наложени от необходимостта да се приспособи към руските условия. Резултатът е както неоправдано възхваляване на руското християнство като оригинален и определено повисш тип, така и прекомерното му критикуване за неговата повърхностна и неоригинална същност. Необходимо е да уточним, че в някои важни аспекти киевското християнство не само не превъзхожда, но дори не е рав-

ностойно на византийското. Теологията и философията например не намират в Киевска Русия (Рус) благоприятна почва, върху която да се развият и да дадат богати плодове. Факт е, че киевските религиозни съчинения в голямата си част следват своите византийски първообрази и имат незначителен самостоятелен принос към християнското наследство. Мистицизмът също остава чужд за Киевска Русия (Рус). Въпреки всичко, киевското християнство става религия на целия новопокръстен народ, отличаващ се със свой специфичен манталитет, потребности, етнически и естетически традиции. Тази своеобразна русификация на византийското християнство скоро става очевидна в появата на киевските светци, в създателния ръст на църковната архитектура и изкуство, в ежедневната практика на Киевската източноправославна църква и нейното цялостно влияние върху руското общество и култура.

Сред киевските светци, понякога канонизирани със значително забавяне и при подчертано несъгласие от страна на Византия, която очевидно не желае да придаде толкова много блясък на младата руска църква, са Владимир — кръстителя на Русия, княгиня Олга — първият християнски владетел на Киев, други князе и религиозни водачи. Сред тези князе Борис и Глеб заслужават особено внимание като въплъщение на киевската политика и в известен смисъл чрез своя живот — на киевския манталитет. Двамата братя, синове на Св. Владимир, и неговата съпруга — българка, са убити, както се твърди, от техния полубрат Светополк в братоубийствената война, предшестваща идването на Ярослав Мъдри на престола. Те са канонизирани като невинни жертви на междуособиците, но също и, поне в случая с Борис, защото предпочитат смъртта пред участието в този жалък конфликт. Св. Антоний, живял приблизително от 982 до 1073 г., и Св. Теодосий, умрял през 1074 г., са сред канонизираните църковни дейци. Те са монаси, тясно свързани с възникването на монашеството в Древна Русия, както и със създаването на Киево-печорския манастир. Двамата са различни като личности и имат различно влияние върху руското християнство. Антоний, който дава монашески обет в Атон и чието име напомня за основателя на монашеството Св. Антоний Велики, следва пътя на аскетизма и на борбата за спасението на душата. Теодосий, също последовател на аскетизма, има голям принос за развитието на монашеската общност и за утвърждаването на обществения идеал да се служи на нуждаещите се, били те князе, които търсят съвет, или бедни нещастници. Съветът, когато е необходимо, може да се превърне в предупреждение или дори в осъждане. Голяма част от произведенията на Св. Теодосий, посветени на различни проблеми, са запазени. Следвайки примера и организационната структура на Киево-печорския манастир, в цялата страна възникват манастири, макар че в Киевска Русия (Рус), за разлика от по-късните периоди на руската история, те са разположени в градовете или близо до тях.

В края на киевския период руската църква, оглавявана от киевския митрополит, обединява 16 диоцеза. (Първоначално при Св. Владимир са създадени осем.) Два от тях имат статут на архиепископии. Руският митрополит и църквата остават под юрисдикцията на константинополския патриарх. През киевския период само двама митрополити са руси — Иларион през XI в. и Климент през XII век. Особено в началото много владици идват от Византия. Връзката с Византия допринася и за утвърждаването и независимостта на

руската църква по отношение на държавата. Като цяло обаче периодът свидетелства по-скоро за забележително сътрудничество, отколкото за конфликт между църквата и държавата.

Освен специфичните си религиозни функции църквата в Киевска Русия (Рус) се занимава и с благотворителност. Църковното право се прилага не само в църковната структура, но и в сферата на морала и на религиозния церемониал. Църквата има водещи позиции, както ще видим, и в областта на образованието, литературата и изкуството. Значително по-трудно може да се установи цялостното влияние на религията върху киевското общество и начина на живот. Киевското християнство така, както е описвано, се характеризира с отказ от всякакви наслади и с утвърждаване ценността на човека и неговия труд. То носи могъщия космически дух и проповядва преобразяването на цялата вселена вероятно под влиянието на близостта си с източнославянското езичество. Въплъщава познавателния елемент на християнството, т.е. вярата в смирения Христос и неговата жертва, за разлика от византийския модел, който акцентира върху Бога-Отец, владетел на небето и земята. Независимо от обосноваността на тези или други оценки за същността на киевското християнство, а те, както изглежда съдържат известна истина, въпреки сложността на разглежданите проблеми и ограничеността, а в някои случаи и предубедеността на нашите източници, християнските принципи имат силно въздействие върху живота в Киевска Русия (Рус). Тяхното влияние може богато да се илюстрира с киевската литература и особено с нейните етически норми, подобно на господстващата представа за добрия княз, която води началото си от Завещанието на Владимир Мономах, както и с постоянния акцент върху милосърдието в произведенията от този период и с широката пропаганда на християнския начин на живот.

Език и литература

Руският език също е повлиян от християнството. Появата сред русите на писменост, използваща кирилицата, се свързва с покръстването им. Буквите са създадени от славянските апостоли Св. Св. Кирил и Методий през втората половина на IX в. за славяните във Великоморавия. Преобладаващото схващане днес е, че Св. Кирил създава по-старата глаголическа азбука, а кирилицата е нейното по-късно усъвършенстване, направено от един от неговите ученици, вероятно в България. Съществуват доказателства, предимно в ранните договори с Византия, както и във факта, че тези договори са преведени на славянски, че русите са познавали писмеността преди 988 година. Покръстването обаче налага категорично и завинаги писмеността в Киевска Русия (Рус). Църковната литургия, службите в църквата, както и останалите ѝ дейности се осъществяват на разбираем за хората църковно-славянски език, не на гръцки, нито на латински, както е на Запад. Книжовността, основаваща се върху религията, израства бързо и не след дълго прониква и в останалите сфери. Езикът на киевската книжнина традиционно е смятан за църковнославянски. Литературният език се формира върху източния южнославянски диалект*, който става език на славянското

* Очевидно, това определение означава български диалект — Бел.ред.

християнство. Напоследък обаче някои учени и особено Обнорски, предложиха твърде оспореното твърдение, че писменият и говоримият език на киевското общество в основата си е руски, макар че се намира под силно църковнославянско влияние. Много произведения от киевския период са написани на църковнославянски, а други — на руски, по-точно, на стария църковнославянски и стария руски език. Съществуват и такива, които са написани на език, представляващ комбинация между църковнославянски и руски. Във всеки случай, киевските руси притежават твърде богат и добре развит литературен език. Едно сравнение между руския превод от XI в. на една византийска хроника и нейния оригинал показва, че руската версия съдържа точните съответствия на 80 на сто от гръцките думи. Приемането на християнството означава не само вливане на гръцки термини от областта на религията, но също и заемки от балканските славяни, предимно от българите, които приемат християнството по-рано и спомагат за неговото разпространяване в Киевска Русия (Рус).

Киевската литература съдържа две ясно обособени групи: устните предания и произведенията на отделни автори. Независимо че по-голямата част от киевския фолклор е безвъзвратно изгубена, запазеното е достатъчно, за да илюстрира неговото богатство и многообразие. Фолклорът се развива от незапомнени времена и непрекъснато се обогатява. Руските сватбени песни например отразяват няколко отделни етапи в развитието на обществените отношения: женитба чрез отвличане, женитба чрез покупка и женитба, когато съществува съгласие. Погребалните песни също ни отвеждат далеч назад към източните славяни и тяхното отношение към смъртта. Тези и други руски фолклорни песни често се отличават със забележителен лиризъм и изящество, поради което са получили признание навред по света. Киевският фолклор включва също и поговорки, пословици, гатанки и вълшебни приказки.

Специален интерес пораждат епичните поеми, известните билини. Те са един от няколкото големи епически цикъла на западната литература, сравнявани в много отношения с Омировите поеми или със сръбския епос. Билините описват подвизите на богатирите, могъщите войни на Древна Русия. Богатирите са разделени на две групи: малцината старши и много по-многобройните младши. Богатирите от първата група, за които са се съхранили сравнително малко сведения, принадлежат на древността, на митологията и вероятно често са свързвани с природни сили и явления. Младшите киевски богатири, за които се разказва в 400 епически песни, пресъздават киевската история много по-точно, макар че и в разказите за техните подвизи също са вплетени фантазията и чудесата. Богатирите образуват свитата на Св. Владимир, в чийто двор започват и завършват много билини, и се сражават със страшните врагове на руската земя. Хазарите, които изповядват юдейството, се появяват чрез образа на легендарния евреин Жидовин. Ханът на половците Тугор се превъплъщава в змея Тугарин. Младшите богатири са рицари, християни, които водят упорита борба срещу степните народи.

Илья Муромец, Добриня Никитич и Альоша Попович са предпочитаните герои в руския епос. Илья Муромец, най-силният сред тях и в много отношения най-интересният, е изобразяван като недъгав селянин, който едва на 33 г. след чудотворно изцеление започва своята велика борба с вра-

говете на Киевска Русия (Рус). Неговите бойни подвизи се съчетават с висок морален дух. Той се сражава с неохота и то само в краен случай. Ако Илья Муромец представлява бедните слоеве на Киев, Добриня Никитич принадлежи към болярите. Неговото поведение и маниери са различни от тези на селския войн. Добриня Никитич има за първообраз действителна историческа личност — един чичо и сподвижник на Св. Владимир. Альоша Попович, както показва името му, произлиза от духовенството. Той е наперен, алчен и хитър, което често му позволява да победи своите врагове чрез ум, а не със смелост. Големият киевски цикъл се допълва от някои новгородски билини, които ще бъдат споменати по-нататък в разказа за този град-държава, от незначителен брой единични епически поеми, както и от по-малко ценните в художествено отношение исторически песни от московския период.

Киевската литература се развива в непосредствена връзка с приемането на християнството от русите. Тя включва църковни книги, сборник старозаветни разкази, канонични и апокрифни проповеди, наречени Палеа (от гръцката дума за Стария завет) и други поучения, химни и жития на светци. Сред най-забележителните са химните, написани от Св. Кирил Туровски, сборникът от жития на светците от Киево-печорския манастир, т.нар. Патерикон и съчиненията на Иларион — митрополит по времето на Ярослав Мъдри и водач на киевските интелектуалци, описван от Федотов като „най-добрия богослов и проповедник в историята на Древна Русия, включително и в московския период". Най-известният труд на Иларион трактатът „За закона и божията милост" започва със съпоставка между Моисеевия закон и милосърдието на Христос, на Стария и Новия Завет, продължава с риторичен разказ за покръстването на Киевска Русия (Рус) и хвалебствен химн за Св. Владимир — кръстителя. Това съчинение често е цитирано като изтънчен пример за радостния и оптимистичен дух на киевското християнство.

Хрониките от киевския период заслужават особено внимание. Макар че в повечето случаи техните автори са монаси и те отразяват християнската основа на киевската цивилизация, тези хроники принадлежат по-скоро към историческата, отколкото към религиозната литература. Те са възхвалявани от специалистите за историческия си дух, реализъм и богатство на детайлите. Хрониките илюстрират ясно основните проблеми на Киевска Русия (Рус) — борбата срещу степните народи и въпроса за престолонаследието. Те са съхранили за нас подробни факти от киевската история. Най-голяма стойност има „Повесть временных лет", която вече сме споменавали многократно. Тя се свързва с киевските монаси Нестор и Силвестър и се датира около 1111 година. Най-ранните запазени преписи на хрониката принадлежат на Лаврентий от XIV в. и на Ипатий от XV век. „Повесть временных лет" представлява основата на всички по-късни руски летописи. Съхранени са и някои местни хроники, сред които Новгородската и Владимирската.

Светската литература на Киевска Русия (Рус) включва разнообразни произведения, сред които забележителното „Завещание" на Владимир Мономах и изключително популярното „Слово о полку Игореве" (Песен за похода на Игор). Баладата, представляваща поетичен разказ за неуспешния руски поход срещу половците през 1185 г., предизвиква възторг, но и дис-

кусии. Някои автори като Мейсън, напоследък Зимин и др. поддържат твърдението, че Словото е съвременна фалшификация, но Якобсън и повечето учени приемат баладата за автентична, ако не и уникална творба на киевския гений. Нейният неизвестен автор очевидно в детайли е познавал събитията, които е описал и е притежавал голям поетичен талант. Разказът ни пренася от похода на един от местните руски князе Игор и неговата дружина срещу половците през Киев, където Великият княз Светослав научава за бедата, към Путивъл, където жената на Игор Ярославна оплаква своя погубен съпруг. Повествованието завършва с бягството на Игор от половски плен и радостта от неговото завръщане в Киевска Русия (Рус). Словото е написано на възхитителен език, който пресъздава звъна на битката и шумоленето на степта и се отличава с впечатляваща образност и лиризъм. Авторът на баладата заслужава възхищението ни за удивителната трактовка на природата като одухотворена и близка до човека, както и за яркостта, силата и страстта, с които разказва своята история.

Архитектура и изкуство

Ако киевската литература се разделя на устна (народна) и писмена, то киевската архитектура може да бъде определена според използвания материал като дървена или каменна. Дървената архитектура, подобно на фолклорната поезия, израства от праисторическото минало на източните славяни. Каменната архитектура и писмената литература се свързват с приемането на християнството и изпитват силно византийско влияние. Въпреки това, те не могат да бъдат определени просто като копия на византийски образци. Вече в епохата на Киевска Русия (Рус) архитектурата и литературата обогатяват византийската традиция, достигат истински разцвет и оставят ценно наследство. Заимстването на чужди модели е част от културната история.

Тъй като дървото е лесно запалимо, не са запазени никакви дървени постройки от киевския период. Съхранени са обаче множество каменни църкви. Формата им следва византийската традиция — кръст, вписан в квадрат или правоъгълник. Още от самото начало са привнесени някои нови елементи като многобройни куполи и, особено на север, дебели стени, малки прозорчета и стръмни покриви, за да издържат на студения климат. Архитектите на големите църкви от киевския период идват от Византия, от славянските земи на Балканите и някои райони на Кавказ, които се намират под византийското културно влияние. Сред тях има и руси по произход.

Църквата „Св. София“ в Киев, построена през 1037 г., е определяна като най-великолепния монумент на киевската архитектура, съхранен до днес. Конструирана по образец на една константинополска църква и издигната от гръцки архитекти, тя има формата на кръст, вписан в квадрат, с пет апсиди на източната страна, пет нефа и 13 купола. Пищният интериор на катедралата включва колони от порфир, мрамор и алабастър, както и мозайки, фрески и друга декорация. През 1052 г. в Новгород е построена също от гърци другата величествена и богата църква „Св. София“, която се превръща в център на града и областта. Но още по-отличителна от художествена гледна точка според Грабар е църквата „Св. Георги“ в манастира „Св. Георги“ край

Новгород. Построена от руския майстор Петър през 1119 — 1130 г. със своите три апсиди, три купола и стени от бял камък тя оставя незабравимо впечатление за изящество, великолепие и простота.

Архитектурата от киевския период достига особено забележителни резултати през XII и първата половина на XIII в. в източната част на държавата — Владимиро-Суздалската земя, която по това време става и политически център на Древна Русия. Църквите в този регион показват ясно съчетаването на местните традиции с романския стил, заимстван от Западна Европа, както и с някои кавказки и, разбира се, византийски влияния. Най-добре съхранените примери за това са двете църкви във Владимир — „Успение Богородично", която по-късно става прототип на църква със същото име, построена в Московския Кремъл, и „Св. Димитър"; църквата „Св. Георги" в Юриев Полски и църквата „Покров", разположена на брега на р. Нерли близо до Владимир, която често е определяна като най-голямото постижение на древната руска архитектура. Построена през 1166 — 1171 г. тя представлява правоъгълник с три апсиди и един купол и предизвиква щедри похвали за хармоничността на конструкцията и изяществото на формата и декорацията.

В Киевска Русия (Рус) процъфтяват и други стилове на изкуството, особено във връзка с църковното строителство. Мозайки и фрески богато украсяват „Св. София" в Киев и други църкви в страната. Иконописта прониква в Древна Русия също от Византия заедно с разпространяването на християнството. Независимо че византийската традиция доминира и в тези области на изкуството и въпреки че много майстори, които работят в Киевска Русия (Рус), идват от Византия или други райони на Балканите, постепенно възниква и руска школа. Руската иконописна школа, която има голямо бъдеще, започва забележителното си развитие със Св. Алипий от Киево-печорския манастир и с други киевски майстори. Изящни произведения на изкуството в областта на цветната илюстрация и миниатюрата, както и на декоративното изкуство също са достигнали до наши дни. От друга страна, поради отрицателното отношение на източноправославната църква скулптурата е забранена, а проявите на руския и другите източноправославни народи в тази сфера се свеждат до миниатюрата и релефа. Релефната скулптура достига значително съвършенство в църквата „Св. Димитър" във Владимир, в която има повече от хиляда релефни детайла, както и в църквата в Юриев Полски. Пътуващите артисти, т.нар. скоморохи, изнасяли популярни представления, съчетаващи музика и елементарен театър. Църквата непрекъснато се опитвала да ги забрани като безнравствени и свързани с езичеството.

Образование. Заключителни бележки

Същността и нивото на образованието в Киевска Русия (Рус) все още са дискусионен проблем, замъглен от безмерна възхвала и прекомерна критика. От една страна, очевидно е, че киевската култура не би могла да се развива без наличието на образовани хора в обществото. Както подчертават Ключевски, Чижевски и други, киевските извори като „Повесть временных лет" и Завещанието на Владимир Мономах, показват твърде голямо уважение към образоваността. Съхранени са отделни сведения за учи-

лища в Киев и други градове, за манастири, насърчаващи обучението и изкуствата и за князе, които знаят чужди езици, събират книги, покровителстват учени и преди всичко подкрепят образованието и културата. Последните съветски разкрития, съсредоточени върху Новгород, показват значително разпространение на грамотността сред занаятчиите и други жители на града и отчасти дори сред селяните в селата. Все пак по-голямата част от киевското население, особено селските маси, остава неграмотна и необразована.

Дори и един кратък преглед върху историята на киевската култура показва многообразието от чужди влияния и тяхното значение за нейното развитие. На първо и най-важно място стои Византия. Разнообразието на киевското културно наследство става още по-очевидно, ако проследим връзките между киевския и персийския епос, между музикалната гама на източните славяни и някои тюркски племена или скитските, византийските и ислямските мотиви в декоративната украса на Киев. Тези влияния стимулират, а не задушават развитието на местното изкуство. Киевска Русия (Рус) има щастливата съдба да бъде разположена на кръстопът, а не в периферията на културните процеси.

Може би твърде често ударението се поставя върху унищожаването на киевската цивилизация и изчезването на нейните уникални постижения. Наистина Киевска Русия (Рус) подобно на други общества залязва, за да не се появи никога отново. Но тя оставя богато наследство от обществени и политически институции, религия, език и култура, към което ще се връщаме отново и отново винаги, когато изучаваме историята на русите през дългите векове, последвали техния блестящ дебют на световната сцена.

ТРЕТА ЧАСТ
РАЗПОКЪСАНАТА РУСКА ЗЕМЯ

Глава VII.
Разпокъсаната руска земя: Въведение

Невесело време, братя, настана,
над паднали в боя израсна трева.
Вражда се дигна сред Дажбогови внуци,
слезе — като девица -
в земята Троянова,
изплеска с крилата на лебед
над синьо море край Дон:
изплеска,
пропъди обилни години.
Престана борбата на князете срещу поганци,
защото брат на брата си рече:
„Това е мое и това е мое".
И почнаха князете за малкото
„Туй е голямо" да казват
и сами помежду си крамоли да коват.
А поганци от всички страни
приждаха с победа
в руската земя.*

„Слово о полку Игореве"

Киевското наследство е особено полезно за русите. То включва, както вече споменахме, обща религия, общ език и литература и обща култура и изкуство, макар и отличаващи се с голямо регионално разнообразие. То съхранява и богатите традиции в икономическата, обществената и политическата сфера. Киевският митрополит ръководи църквата в цялото княжество, а Великият княз, също в Киев, олицетворява светската власт в страната. Двете институции надживяват обществото, което ги е създало и имат голямо значение за руската история, въпреки промяната на местоположението им и постоянните междуособици. По подобен начин идеята за една обща „руска земя", толкова скъпа на киевските писатели и проповедници, се съхранява в руското съзнание. Това единство има решаващо значение в годините на разногласия и поражения, настъпили след рухването на киевската държава, и особено през първото мрачно столетие след монголското завоевание, т.е. приблизително от средата на XIII до средата на XIV век. През този период благодарение на силните връзки помежду си русите се съхраняват като народ и това им позволява да играят важна роля в историческия процес през следващите векове. Силната московска държава, която

* Прев. от руски акад. Л. Стоянов. — Бел.пр.

Крепостническа Русия
след 1240 г.
НОРВЕГИЯ
ФИНИ
ШВЕЦИЯ
Северна Двина
Онежко езеро
Ладожко езеро
Белоозеро
РУСКИ
ДЪРЖАВИ
Балтийско море
РИЦАРИ
Волхов
Новгород
Псхов
Рига
Ростов
Суздал
Волга
Владимир
ЛИТВА
Полоцк
Двина
Москва
Муром
Гдайск
ТЕВТОНСКИ
Вилно
Смоленск
Ока
Рязан
Тула
БЕЛО
РУСИЯ
Висла
Варшава
ПОЛША
Владимир
Волински
Орел
ГРАНИЦА НА КИЕВСКА РУСИЯ
ПРЕДИ МОНГОЛСКОТО НАШЕСТВИЕ
Хан Бату
1236–38 г.
Краков
ВОЛИНИЯ
Чернигов
Дон
ГАЛИЦИЯ
Киев
Волга
КАРПАТИ
Галич
Буда
Краков
Днестър
ЗЛАТНАТА ОРДА
около 1350
Донец
УКРАЙНА
Прут
УНГАРИЯ
Молдова
Днепър
АЗОВ
Калка
Дунав
Азовско
море
ВЛАШКО
Чингис Хан
1223
Кубан
Херсон
БЪЛГАРИЯ
Черно море
КАВКАЗ
ВИЗАНТИЙСКА
ИМПЕРИЯ
Константинопол
Синоп
ТРАПЕЗУНД
ТУРЦИ
0
Мили
300

възниква в Източноевропейската равнина, е удивително различна от своя предшественик — Киевска Русия (Рус). Въпреки това за историците московската държава остава повече или по-малко свързана с Киевска Русия (Рус).

Вътрешните разногласия и външната агресия, които водят до рухването на киевската държава, продължават и след това. През новия период на териториална разпокъсаност широко разпространение получава т.нар. „удел" или „апанаж" — самостоятелно княжеско владение. По своя воля владетелят може да раздели владението си сред своите синове. Така с едно единствено действие той създава няколко нови политически формирования, разрушавайки слабото единство на страната. Както подчертават историците на правото, частното право е поставено на преден план за сметка на публичното. Политическият живот през периода съответства, а някои биха казали, че се определя от икономиката, в която преобладава земеделието и местната търговия. Изчезват много традиционни за Киевска Русия (Рус) занаяти и изобщо част от многообразието и богатството на нейната икономика.

Разпокъсването на руската земя през периода на териториална раздробеност е съпроводено с движение на населението, с политическо, социално и икономическо прегрупиране и дори с появата на нови народи. Този процес започва много преди окончателното разпадане на киевската държава и се развива постъпателно. Неговото цялостно въздействие върху руската история може да се определи като революция. Колкото по-изтощителна става борбата срещу степните обитатели и звездата на Киев залязва, толкова по-многочислени групи преселници се придвижват от юг на югозапад, запад, север и особено на североизток. Последното разоряване на Киев и Южна Русия от монголите само ускорява този процес. Територииte, които сега придобиват относително по-голямо значение, обхващат Галиция и Волиния на югозапад, Смоленск и Полоцк на запад, Новгород с огромните си владения на север, и княжествата на североизток, предимно Ростов, Суздал, Владимир и вероятно Москва. Миграцията на населението води до колонизирането на обширни земи на север и североизток в европейската част на Русия.

От киевските руси върху езикова и етническа основа се обособяват великорусите, обикновено причислявани просто към русите, украинците и белорусите. Някои различия между тези групи се коренят далеч в миналото, но окончателното им обособяване е предизвикано от разпадането на киевската държава, както и от факта, че Югозападна и Западна Русия, където възникват украинският и белоруският народ, се намира под литовско и полско владичество, докато цялата територия на Великорусия остава извън тяхната власт.

Териториалното разпокъсване на руската земя поражда не само вътрешно разделение и обособяване на отделни владения, но и външнополитическо отслабване и, в крайна сметка, тя губи политическата си независимост. Монголското господство над русите продължава от 1240 до 1380 и дори до 1480 г. в зависимост от това, дали се включва периодът на повече или по-малко фиктивното монголско управление. Разпокъсаната руска земя става обект на агресия и от страна на други народи. Както вече споменахме, западните и източните части на страната са присъединени към Литва, която, както ще видим, представлява в известен смисъл приемник

на Киевската държава, и вероятно към Полша. Новгород на север води непрекъснати войни срещу германските крале, шведите и норвежците, както и срещу литовците. С унищожаването на киевската държава и монголското нашествие Древна Русия загубва ролята си на международен фактор, независимо че отделни княжества като Новгород действат енергично и на дипломатическото поприще. За разлика от ранната история на държавата, външнополитическата изолация става определяща характеристика на Русия през периода на териториална раздробеност, когато са прекъснати много предишни контакти с други държави, а руските княжества затъват в местни проблеми и вражди. Международната изолация, заедно с политическото, социалното и икономическото тесногръдие водят до стагнация и дори регрес, които могат да се открият в развитието на политическата мисъл, законодателството и в много други сфери на културния живот през този период.

Вътрешнополитическото равновесие в Русия през периода на териториална раздробеност е нестабилно. Руската икономика продължава да съществува, но на равнището на местното земеделие. В политическо отношение слабите самостоятелни княжества представляват лесна плячка за външните агресори. Така Литовското княжество и Полша получават западната част на руската земя. В останалите територии няколко княжества си съперничат за лидерство, докато накрая Москва получава надмощие над своите противници. Успешното обединяване на руските земи под скиптъра на Московското княжество отбелязва края на периода на териториална раздробеност и началото на нова епоха. Заедно с политическото обединение настъпва и икономически възход, както и, макар и бавен, културен напредък, преобърнал основните тенденции, наследени от предишните векове. Някои определят като крайна дата на този период 1462 г., когато Иван III застава на московския престол, други — 1505 г., когато Василий III идва на власт или 1533 г., когато започва управлението на Иван IV Грозни. За удобство ще приемем последната дата.

Глава VIII

Монголите и руската земя

„Те разрушиха светите църкви и проляха много кръв в светите олтари. Никой не остана жив: всички загинаха по един и същи начин и изпиха чашата на смъртта. Не остана никой, за да простене или заплаче, нито бащи и майки за децата си, нито децата за бащите и майките си, нито брат за брата, нито сродник за сродника. Всички лежаха заедно мъртви. Всичко това ни се случи за нашите грехове".

„Разказ за разорението на Рязан от Бату"

„И как може да е значително монголското влияние върху руския живот, когато монголите са живели отделно, не са се смесвали с русите и са се появявали в руската земя само, за да събират данъка или с войска, повикани от руските князе за техни собствени цели? ...Поради това можем да изучаваме вътрешнополитическия живот на руското общество през XIII в., без да взимаме под внимание монголското робство..."

Сергей Платонов

„Подходящ метод, за да се оцени степента на монголското влияние върху Русия е да се сравни руската държава и общество от предмонголския период с тези от следмонголската ера и по-специално да се съпоставят духът и институциите на Московска Русия с тези на Русия от киевската епоха... Картината се променя напълно след монголския период".

Георгий Вернадски

Монголите или татарите*, както ги наричат в руските извори, се появяват внезапно през 1223 г. в югоизточната част на руската земя и нанасят тежко поражение на русите и половците в битка край бреговете на р. Калка, след което потъват в степите. През 1237 — 40 г. те се връщат, за да завладеят руската земя и да наложат властта си над нея.

Непознати за русите до този момент, монголските племена от векове населяват днешна Монголия и съседните територии на Манджурия и Сибир. Китайците, които внимателно наблюдават северните си съседи, са ни оставили подробни разкази за монголите. Да цитираме един китайски автор:

„... те се занимават изключително с животновъдство, непрекъснато се придвижват от едно място на друго, нямат нито градове, нито крепостни стени, нито писменост, нито книги. Всички споразумения сключват устно. От деца се учат да яздят и да стрелят със стрели... и така придобиват решителност, необходима за грабеж и война. Докато се надяват на успех, те се придвижват напред; когато загубят надежда обаче своевременното

* Първоначално „татарите" са смятани за монголско племе. С разширяването на монголската държава се променя представата за тях и в руските извори татарите са определяни като тюрки по своя език и етнически произход, но не и като монголи. Аз предпочитам да използвам във всяко отношение „монголи" вместо „татари".

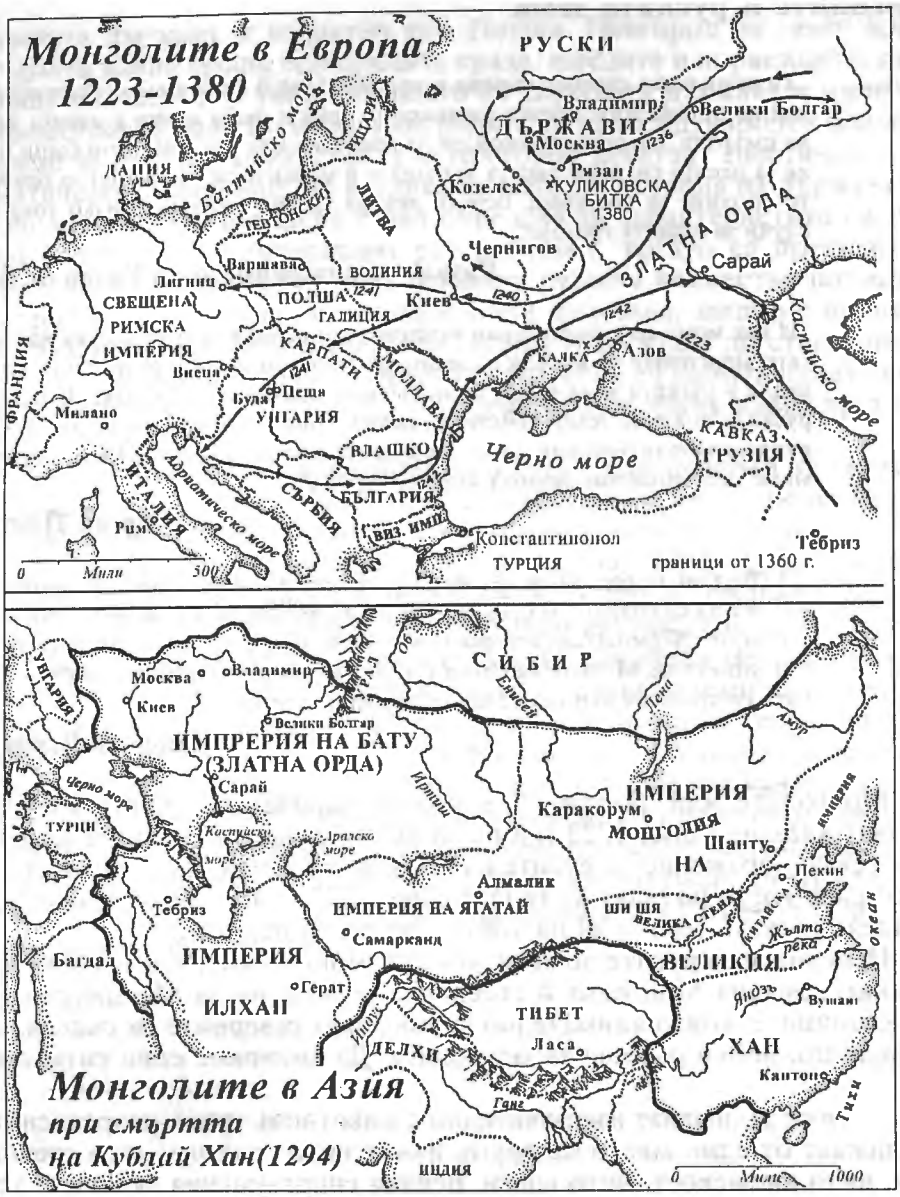

бягство не се смята за осъдително. Те не извършват религиозни ритуали и нямат правни институции... Всички се хранят с месото на животните, които убиват... и се обличат с дрехи, направени от тяхната кожа. Най-силните сред тях получават най-хубавите парчета, а възрастните ядат и пият това, което е останало. Почитат смелостта, а презират старостта и слабостта".

Войнствени и отлични бойци, монголите обикновено са разкъсвани от братоубийствени съперничества между многото племена. Тези съперничества умело са разпалвани от китайците. Един изключителен предводител успява да обедини монголите и да ги превърне в световна сила. Темучин, роден вероятно през 1155 или 1162 г., син на племенен вожд, през 1206 г.

след много години на отчаяна борба застава начело на всички монголи под името Чингиз хан. Чингиз хан е личност с изключителна роля в историята и твърде загадъчна фигура. Предполага се, че той е бил подтикнат от стремежа да отмъсти за отравянето на баща си и за унижението на семейството му. С течение на времето Чингиз хан очевидно е повярвал в своята божествена мисия да възстанови справедливостта на земята. Подобно на други велики водачи той притежава непоколебима вяра в правотата на каузата си. Новият монголски владетел прибавя към тази непоколебимост забележителна интелигентност и изключителни военни, дипломатически и административни способности.

След като обединява монголите, Чингиз хан подчинява някои съседни племена и през 1211 г. завладява независимия Северен Китай, преминавайки през Великата китайска стена. В продължение на пет години 100-хилядна войска покорява 100 млн. души. Западните походи на Чингиз хан са още по-забележителни. Въпреки отчаяната съпротива монголите унищожават мюсюлманските държави в Централна Азия и достигат Кавказ. През кавказките проходи те нахлуват в Южна Русия и през 1227 г. нанасят поражение на русите и половците при р. Калка. Чингиз хан умира през 1227 година. Преди смъртта си той разделя своята империята сред четиримата си синове. Въпреки това единството на държавата е съхранено, като за приемник на Чингиз хан е определен третият му син Угедей, който получава и титлата „Велик хан". Наследниците на Чингиз хан продължават неговите завоевателни походи и разпространяват монголската власт над Туркестан, Армения, Грузия и други територии на Кавказ, както и над държавата на волжките българи, Древна Русия, Персия, Месопотамия, Сирия, Корея и целия Китай. По времето на Хубилай хан, който основава династията Юан в Китай и управлява като Велик хан от 1259 до 1294 г., монголската власт се простира от Полша и Балканите до Тихия океан и от Северния ледовит океан до Турция, Персийския залив и южните граници на Китай. Монголите проникват дълбоко в Централна Европа, побеждавайки поляците, германците и унгарците.

Забележителният успех на монголските войски вече не може да се обяснява, както в миналото, с тяхната многочисленост. Този успех се дължи на ефективната стратегия на монголите, на тяхната отлично обучена и бърза конница, на тяхната издръжливост, дисциплина и съгласуваност в битките, подпомагани от организация, която в известна степен наподобява съвременен ръководен щаб. Тези качества имат голямо преимущество, тъй като войските на завладените държави особено в Европа са трудно подвижни, недисциплинирани, а действията им — некоординирани. Шпионажът, терорът и превъзходното снаряжение за обсада, заимствано от Китай и други държави, също способстват за впечатляващото разширяване на монголското господство. Монголите удържат завладените територии с помощта на заварените там новопостроени пътища, съобщителна система и като осъществяват своеобразно преброяване на населението за целите на данъчното облагане.

Бату, внук на Чингиз хан и племенник на Угедей, наследява по-голямата част от империята на своя баща Джучи и насочва монголската инвазия към Европа. Заедно със своя военачалник Субудей той повежда 150 или 200-хилядна армия. Монголите преминават Урал през 1236 г. и напа-

дат най-напред волжките българи. След това през 1237 г. те се появяват на територията на източното руско княжество с център Рязан, като неочаквано нахлуват от север. Според стратегията на монголите завладяването на руската земя трябва да осигури техния фланг за последващото нашествие към Европа. Руските князе са разединени и напълно неподготвени. Показателно е, че много от тях остават да защищават своите собствени владения, вместо да се притекат на помощ на заплашените княжества или да предприемат съвместни действия. След едно поражение на руската войска Рязан е обсаден. След тежки петдневни битки е превзет и цялото население на града е избито. През зимата на 1237 и 1238 г. монголите нападат Суздалското княжество, в чиято столица Владимир се намира Великият княз. Следва поредица от отчаяни битки и масови кланета в много градове. Великият княз и неговата войска загиват в решителната битка при р. Сит. Така само за няколко месеца монголите завладяват най-силните територии на страната. Те постигат целите си в резултат на един зимен поход, като монголската конница се придвижва с голяма бързина по замръзналите реки. Това е единственото успешно завладяване на Русия в цялата ѝ история, осъществено през зимата. С настъпването на пролетното затопляне земята става непроходима и монголите са принудени да се откажат от придвижването си към Новгород и да отстъпят към южните степи. Следващата година и половина преминава в подготовката за големия монголски поход, като междувременно е превзето и опустошено Черниговското княжество.

Монголското настъпление от 1240 г. продължава през 1241 и през първата половина на 1242 година. Непосредствено преди това монголите настояват унгарският крал да признае тяхната власт. Походът започва с превземането на Киев. След като превъзмогват упоритата съпротива на защитниците на града, монголите разрушават Киев и избиват жителите му. Такава е съдбата и на други градове в княжеството, чието население или е избито, или попада в робство. След Киев монголите прегазват югозападните княжества Галиция и Волиния. Идва ред на Полша и Унгария. Една монголска армия нанася поражение на поляците и германците в решителната битка през 1241 г. в Лигниц, Силезия. По същото време друга войска опустошава Унгария. Карпатите не спират тяхното настъпление и монголите се настаняват в унгарската равнина. Предните отряди на монголската войска достигат адриатическото крайбрежие. Много историци смятат, че само смъртта на Великия хан Угедей спасява европейските държави. Неговият племенник Бату решава да отстъпи и през пролетта на 1242 г. изтегля войските си към южните руски степи, подчинявайки по пътя си България, Молдова и Влахия. Независимо че монголите се оттеглят на изток, цялата руска земя, включително и северозападните територии, които не са завладени непосредствено, остава под техен контрол.

Бату установява своя център в територията, разположена по долното течение на Волга. Тук е основан гр. Сарай, който става столица на неговата държава, известна като Златна орда. Първоначално Златната орда представлява част от Монголската империя, а по-късно, когато централната власт отслабва, става независима държава. Отделно ведомство в гр. Сарай, ръководено от даруга, се занимава с руските дела. Господството на монголите над русите означава, че руските князе признават тяхната власт. Първоначално Великият хан в Монголия, а впоследствие владетелите на Златната

орда признават правата на Великия княз, който е длъжен да посети тяхната столица и да се поклони на своя сюзерен. Освен това монголите събират данък от русите, първоначално непосредствено от населението, а впоследствие с посредничеството на руските князе. В случай на необходимост русите са длъжни да изпращат военни отряди в монголската войска. Известни са няколко такива случаи, както и примери за руси, които служат в монголските войски в Китай далеч от своята родина.

Макар че монголите почти не се намесват в живота на русите, те упражняват ефективен контрол върху тях в продължение на повече от век и половина — от 1240 до 1380 година. През 1380 г. московският княз Дмитрий нанася поражение на монголите в битката при Куликовско поле. Независимо че монголите успяват да възстановят позициите си, славата им на непобедими войни е разклатена и властта им отслабва. Изминава още едно столетие преди монголското иго окончателно да бъде отхвърлено. През 1480 г. князът на Москва Иван III отхвърля властта на монголите, а верните на хана руси, както и самите монголи не успяват да му се противопоставят. Покъсно Русия разширява границите си и поглъща държавите, приемници на Златната орда: Казанското ханство през 1552 г., Астраханското ханство през 1556 г., а много по-късно — през 1783 г. и Кримското ханство.

Ролята на монголите в руската история

И така, монголската власт над русите продължава в по-голяма или по-малка степен около 250 години. Сред специалистите обаче не съществува единомислие за ролята на монголите в руската история. По традиция руските историци отделят незначително внимание на монголите и тяхното влияние в Русия. Въпреки това, някои от тях подчертават разрушителното и изключително негативното въздействие на монголското нашествие. Други фактически игнорират този проблем като незначителен за развитието на страната си. Въпреки това няколко учени заемат коренно различни позиции. Едва през XX в. емигрирали руски интелектуалци цялостно преосмислят проблема за ролята на монголите в руската история. Новопоявилата се евразийска школа разработва теорията за силната връзка на Русия с части от Азия и поставя монголския период от руската история в центъра на своя интерес. Нещо повече, евразийската школа тълкува монголското влияние предимно в позитивен и съзидателен смисъл. Нейната позиция, изразена основно в историческите трудове на Вернадски, предизвиква значителен интерес.

Разрушителното и предимно отрицателното влияние на монголите върху развитието на руската история е достатъчно добре документирано. Като начало, монголското завладяване предизвиква масова разруха и клането. Руските и неруските извори разказват например за пълното изтребване на населението в градовете Рязан, Торжок и Козелск, а в други оцелелите след масовото избиване са превръщани в роби. Една монголска хроника посочва, че Бату и неговите помощници разрушили градовете на русите и убили или поробили всички техни жители. Папският легат и известен пътешественик архиепископ Плано Карпини, който прекосява Южна Русия през 1245 — 46 г. на път към Монголия, пише по повод на монголското нашествие следното:

„... те се изправили срещу Русия и извършили масови кланета в руската земя, разрушили градове и крепости и избили много хора, обсадили Киев, който бил столица на руската държава, и след продължителна обсада го превзели и избили жителите му. По тези причини, когато прекосяваме тази земя, ние намираме в полето безчислено количество отрязани глави и кости на мъртви хора. Този град е бил изключително голям и гъсто населен, докато сега той е почти унищожен: едва 200 къщи са останали, а народът е държан в най-жестоко робство".

Дори и да предположим някакво преувеличаване, този и други разкази на очевидци представят убедително опустошенията, предизвикани от монголското нашествие.

Завладяването на Южноруските степи от монголите лишава русите за векове от най-плодородните им земи, предизвиква миграция на населението и изместване на икономическата и политическата дейност на североизток. То откъсва Русия от Византия и до известна степен от Запада, като засилва характерната за периода изолация на страната. Предполага се, че това е попречило на Русия да стане част от такива епохални явления като Ренесанса и Реформацията в Европа. Финансовите задължения към монголите стават тежко бреме за русите, именно когато тяхната изтощена и дезорганизирана икономика е най-малко подготвена за тях. Бунтовете срещу данъчното бреме, наложено от монголите, предизвикват нови репресии и опустошения. Целият период и особено десетилетията непосредствено след монголското нашествие представлява отчаяна борба за оцеляване, докато напредничавият и богат живот в Киев, моралните и културни стандарти преживяват бърз упадък. Научаваме за закони, които въвеждат жестоки наказания, за неграмотни князе, за неумението да се издигне купол на една каменна църква и други ясни знаци за културен упадък. Някои историци са изчислили, че монголското нашествие и господство в руската земя забавят нейното развитие с около 150 или 200 години.

За разлика от това, положителният принос на монголите в руската история е незначителен. Няколкото монголски думи от областта на администрацията и финансите, останали в руския език, показват степента на тяхното влияние. Например понятието „ярлык", което в съвременния руски език означава „фабрична марка" или „етикет", идва от монголската дума със значението на ханска писмена заповед. Руските думи „деньга" — монета, и „деньги" — пари, също идват от монголския език. Монголите извършват преброяване на руското население. Погрешно им се приписва обаче и силно влияние върху развитието на руската войска и тактика, особено що се отнася до конницата. Въпреки това монголското влияние, макар и твърде ограничено, трябва да бъде изучено. Финансовите мерки, предприети от монголите, заедно с преброяването и изграждането на пътища имат своя принос за централизацията на Русия. Те целят принудителното събиране на възможно най-голям данък, който не е изгоден за народа, а не е и постоянен. Завоевателите заменят старите данъци „дим" и „рало" с по-суровия и обикновен поголовен данък, който изобщо не се съобразява с възможностите на данъкоплатците. Това нововъведение е премахнато, когато руските князе като посредници изземват от монголите събирането на данъците. Разсъждавайки от гледна точка на финансовите облаги монголите често не проявяват достатъчно мъдрост в своите действия:

те продават титлата Велик княз на този, който предлага най-висока цена и така не успяват навреме да забележат възхода на Москва. Необуздана корупция опорочава финансовата политика на монголите. Завоевателите са ненадминати в областта на военното дело. Факт е обаче, че руските войски и тяхната тактика през периода на териториална разпокъсаност, основаващи се на пехотата, водят началото си непосредствено от киевската войска, а не от монголската конница. Тази конница по-късно оказва влияние върху формирането на московската дворянска конница.

Монголите имат, макар и ограничена, заслуга за създаването на съобщителна система в Русия и за практиката жените да се държат изолирани в отделна част на дома. Истинска пощенска система обаче е създадена в Русия едва през XVII в. и то под влиянието на Западна Европа. Монголите само възстановяват киевската традиция, при която местното население се задължава да поддържа коне, екипажи, лодки и други средства за връзка, необходими на длъжностните лица. Монголите разширяват тази практика и оставят в руския език няколко думи от областта на транспорта. Отделянето на жените се практикува само от дворянството в Русия и отразява по-скоро общата несигурност през периода, без да бъде заимстване на монголския обичай. Самите монголи възприемат тази традиция сравнително късно, когато приемат мюсюлманската религия, както и някои обичаи, характерни за покорените народи.

Прегледът на по-важните схващания, особено на учените от евразийската школа за приноса на монголите и тяхното влияние върху Русия показва, че към едно от тях трябва да се подходи с особено внимание. Независимо, че аргументите на евразийците са много и разнообразни, те обикновено поставят в центъра на своя интерес политическата роля на монголите. Те представят московския цар и московската държава като наследници на монголския хан и Златната орда и подчертават влиянието на монголите за превръщането на слабата и териториално разпокъсана Русия в силна, дисциплинирана и монолитна държава. Институциите, правните норми и манталитета на Московското княжество са определяни като наследство от Чингиз хан.

Тези твърдения едва ли издържат критика. Както вече споменахме, монголите се разграничават от русите, ограничавайки своя интерес основно до принудителното събиране на данъка. Религиите поставят непреодолима бариера между двата народа и първоначално, когато монголите са езичници, и по-късно, когато Златната орда приема исляма. Монголите с готовност оставят русите да живеят според собствените си обичаи и традиции, дори покровителстват източноправославната църква.

Вероятно по-голямо значение има фактът, че монголското и руското общества не си приличат. Монголите са номади на родовообщинен стадий на развитие. Техните институции и закони без съмнение не биха могли да се приспособят към много по-сложното земеделско общество. Сравнението между монголското право, представено от кодекса на Чингиз хан, и Псковския съдебник, един пример за руското право от периода на териториална разпокъсаност, показва ясно разликата между тях. Дори по-голямата жестокост на руското наказателно право от този период се дължи по-скоро на обстоятелствата, отколкото на монголите. Монголското влияние върху русите не би могло да се сравнява с арабското влияние върху Западна Европа, тъй като, ако цитираме Пушкин, монголите са „араби без Ари-

стотел и алгебра“ и други културни придобивки.

Евразийците представят неточно и същността на монголските държави. Далеч не толкова добре организирани, резултатни и трайни, те са относително нестабилни и мимолетни. Така през 1260 г. Кублай хан основава Пекин и през 1280 г. завършва завладяването на Южен Китай, но през 1368 г. монголската династия е прогонена от Китай. Монголската династия в Персия управлява само от 1256 до 1344 г., а монголската държава в Средна Азия със столица Бухара просъществува от 1242 до нейното унищожаване от Тамерлан през 1370 година. По отношение на Русия събитията са сходни, макар че монголите никога не налагат своя собствена династия в страната, управлявайки като повелители на руските князе. През цялото си съществуване монголските държави са разкъсвани от разногласия и войни и страдат от произвол, корупция и безвластие. Монголите не само нямат никакъв принос към изкуството на управление, но са принудени да заимстват от покорените народи фактически всичко, от основните управленски принципи до съветниците, за да просъществуват техните държави. Както отбелязва един техен съветник, една империя може да печели битки на гърба на коня, но не може да бъде управлявана от седлото. Наистина насилие, беззаконие и понякога анархия характеризират живота и на много други народи освен монголите, включително и на русите, но повечето от тях успяват да превъзмогнат своите трудности и да организират ефективни и трайни държави. Не и монголите, които след своята внезапна и зашеметяваща поява на световната сцена, се изгубват в степите и братоубийствената борба.

Когато възниква московската държава, нейните предводители заимстват от Византия политическия модел, а от Киевска Русия (Рус) — богатото ѝ наследство. Що се отнася до монголите, едно и също отношение към тях пронизва цялата руска литература: те са бич божи, изпратен на русите за техните грехове. Историците също, независимо дали изучават възникването на крепостничеството, засилването на дворянството или същността на княжеската власт в Московското княжество, установяват значителна близост на руското минало с руското настояще, но не и с Монголия. За сравнение европейските държави са много по-близки до Русия, отколкото монголските. Навсякъде от Атлантическия океан до Урал се осъществява процес на възникване на абсолютни монархии, с което се поставя край на периода на феодална раздробеност. Опитът на Вернадски да докаже значението на монголското въздействие, като противопоставя Московското княжество на Киевска Русия (Рус), не е възприет. Съществуват много други причини, предизвикали промени в Русия и е излишно да посочваме, че и други държави се променят през тези векове, без да са имали контакт с монголите.

Съблазнително е да се върнем към предишната гледна точка и да приемем, че монголите имат незначителна роля в руската история. От друга страна, дори тяхното разрушително въздействие заслужава внимание. Несъмнено, те допринасят с нещо за жестокостта на периода и за тиранична и строга същност на централизираната московска държава, която израства от това мъчително минало. Монголският натиск върху руската земя и нейните ресурси продължава и след края на робството. Едно от реалните завещания на Чингиз хан са държавите, наследили Златната орда, които продължават да държат Югоизточна Русия в състояние на фактическа обсада и непрекъснато подлагат на изпитание усилията на цялата страна.

Глава IX

Господин Велики Новгород

„В по-ранните години италианските градски общини дават забележително доказателство за силата, която превръща града в държава".

Буркхард

„Народът на Новгород отпрати княз Всеволод с думите: „Ние не те искаме, върви си". И той отиде при баща си в Русия".

Новгородска летопис

Новгород, или както го наричат, Господин Велики Новгород е едно от най-внушителните и значими руски княжества от периода на териториална раздробеност. Когато могъществото на Киев започва да залязва, а икономическият и политическият център се измества, Новгород израства като средище на северните руски земи, най-голям търговски център и, разбира се, главен град на княжеството. Разположен в район на езера в северозападния ъгъл на европейската част на Русия и служил като крепост срещу нашествието на Запада през периода на териториална раздробеност, той управлява огромна територия, която се простира на изток до Урал и на север до бреговата линия. За историците необикновената политическа система на управление, установена в Новгород, цялостният начин на живот и културата имат по-голямо значение, отколкото неговите размери, богатство и могъщество.

Историческо развитие на Новгород

Новгород е основан не по-късно от XIII век. Последните разкопки и изследвания потвърждават, че той е древен град, който е поддържал тесни контакти с балтийските славяни. Според „Повесть временных лет" в началото на руската история през 862 г. Рюрик пристига в Новгород. По време на киевската хегемония Новгород запазва своето голямо значение. В частност, той е северният пункт на прочутия търговски път „из варяг в греки", както и средище на търговията между Изтока и Запада, осъществявана по р. Волга. Изглежда градът остава извън установената в Киевското княжество система властта да се предава от брат на брат. Вместо това той често е управляван от синовете на Великите киевски князе, много от които след това заемат киевския престол. Новгород е управляван и от князе, които не са свързани непосредствено с Великия княз. Сред новгородските князе са Св. Владимир, Ярослав Мъдри и синът на Владимир Мономах — Мстислав. По-специално Ярослав Мъдри е свързан пряко с Новгород, където управлява няколко години преди да заеме киевския престол. Много учени смятат, че Руската правда принадлежи към новгородския период на неговата политическа дейност. Новгород неведнъж предоставя ценна подкрепа за амбициозните начинания на своите князе, например на същия Ярослав Мъдри по време на неговата трудна борба със Святополк за киевския престол.

Еволюцията на държавата и институциите в Новгород предизвиква много по-голям интерес, отколкото намесата на новгородските жители в

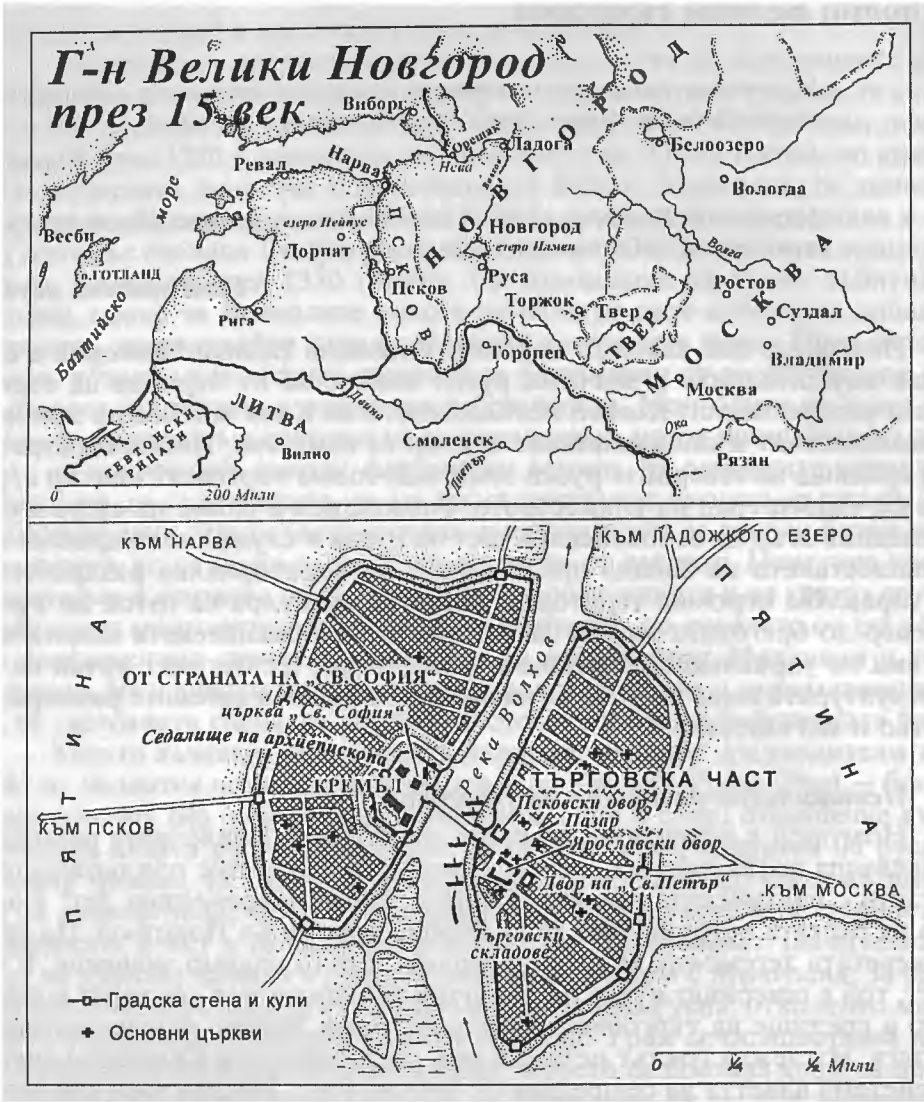

подкрепа на своите предпочитани князе. Известни са няколко ранни примери, когато Новгород отказва да приеме княжеския наместник, изпратен в града, заявявайки, че длъжностното лице може да пристигне само, ако градът има двама управници. През 1136 г. княжеският наместник е прогонен от Новгород и новгородци променят политическия курс. След това събитие княз на Новгород става наеман от града служител с точно определени пълномощия и функции. Неговото положение е подобно на подеста в италианските градове-държави, което позволява на някои историци да причислят Новгород към „търговските републики“. През 1156 г. Новгород получава независимост в управлението на църквата и правото да избира свой собствен архиепископ. При новата система новгородското вече предлага трима кандидати за архиепископ, след което един от тримата се избира с мнозинство, за да заеме високия пост. Накрая той е посвещаван в ду-

ховен сан от главата на руската църква — киевския митрополит.

Утвърждаването на Новгород като независимо княжество става част от цялостния процес на упадък на киевската държава, съпроводен с възникването на конкуриращи се и често враждуващи помежду си местни формирования. Силни съперници на Новгород са владетелите на североизточните княжества и предимно князете на Суздал, които контролират горните притоци на Волга, а по този начин и търговията по реката, и могат да прекъснат снабдяването на Новгород със зърно. От векове обширните и отдалечени земи на североизточна Русия са ябълката на раздора между Новгород и князете на североизточните княжества, като понякога се подчиняват и на едните, и на другите. През 1216 г. жителите на Новгород, водени от смелия княз Мстислав Торопецки, печелят решителна победа над враговете си в Липица. Въпреки че Новгород се представя достойно в последвалия конфликт, накрая градът губи своята независимост и е погълнат от московската държава.

Новгород защищава руските земи от външна агресия, използвайки местоположението си в северозападния ъгъл на Русия. Този факт определено има по-голямо историческо значение, отколкото войните срещу останалите руски княжества. Най-прославеният епизод от тази защита е свързан с името на княз Александър, известен като Александър Невски заради неговата победа над шведите край бреговете на р. Нева. Александър става княз на Новгород и по-късно Велик княз през изключително труден период от историята на руската държава. Роден през 1219 и умрял през 1263 г., Александър е трябвало да се противопостави на монголското нашествие и на налагането на монголското робство в руските княжества. Той е принуден да се справи и с нападенията срещу руските територии от страна на шведите и тевтонските рицари, като съседните фински и особено силните литовски племена упражняват допълнителен натиск. Най-опасно обаче е германското нападение. То представлява част от германския натиск на изток, който води до германизацията и изтребването на балтийските славяни и западнолитовските племена, и се разпространява към съседните на руските земи Естония, Латвия и Литва. Тевтонските рицари си поставят за цел насилственото приобщаване на тези народи към римокатолическата църква, както и тяхното покоряване и германизиране. Тевтонският орден възниква в Палестина и по-късно пренася дейността си в балтийския регион.

През 1240 г., когато Киев пада под властта на монголите, Александър поема инициативата в свои ръце и повежда новгородци към победа над шведите, които напредват към бреговете на Нева. Летописите разказват, че самият Александър ранява шведския предводител Биргер, който едва се спасява от плен. По същото време през 1239 г. тевтонските рицари започват методични нападения срещу северозападните руски земи и през 1241 г. успяват да превземат Псков. След като нанася поражение на шведите и урежда някои разногласия с новгородците, Александър Невски се отправя към новите нашественици. Той веднага ги отблъсква и освобождава Псков. Освен това войната се пренася върху вражеска територия. На 5 април 1242 г. върху леда на Чудското езеро в Естония се разиграва жестока битка. Тя остава в руската история с името „ледовое побоище“ и е увековечена в песни и разкази, а в наши дни и в музиката на Прокофиев и прекрасния филм на Айзенщайн „Александър Невски“. Струпаната войска от облечени в

ризници и тежко снаряжение германски рицари и техните фински съюзници удрят като стенобойна машина руските позиции; русите се огъват под натиска им, но успяват да се задържат достатъчно дълго, за да може Александър Невски да направи обход с войските си и да връхлети върху вражеския фланг. Последва пълен разгром на тевтонските рицари. Ледът се разчупва под тежестта им, за да ги погълне.

Победите на Александър Невски са забележителни, но те представляват само отделен епизод от непрекъснатата борба на Новгород срещу неговите западни и северозападни неприятели. Двама съветски специалисти изчисляват, че между 1142 и 1446 г. жителите на Новгород са се сражавали с шведите 26 пъти, с германските рицари — 11 пъти, с литовците — 14 пъти и с норвежците — 5 пъти. Германските рицари принадлежат към Ливонския и Тевтонския орден, които се обединяват през 1237 година.

Отношенията с монголите се развиват в различна посока. Макар че монголското нашествие не достига до Новгород, княжеството заедно с останалите руски земи признава властта на хана. Великият воин Александър Невски възприема политика на сътрудничество с монголите, става фаворит на хана и е определен за Велик княз на русите от 1252 до своята смърт през 1263 година. Александър Невски постъпва по този начин по проста и логична причина: той смята, че е безнадеждно да се съпротивлява на монголите. Източноправославната църква канонизира Александър Невски за неговото смирение пред хана и за това, че по този начин е запазил Новгородското княжество и други руски земи.

През целия период на териториална раздробеност Новгород остава едно от най-значимите княжества. Той играе важна роля в съперничеството между Москва и Твер, а също и в борбата между Москва и Литва. Когато Москва обединява руските земи, позицията на Новгород значително се усложнява. Накрая през 1471 г. градът се предава на московския княз Иван III. Следват няколко години на размирици и през 1478 г. московският владетел жестоко потъпква опозицията, изпраща мнозина на заточение и присъединява града към московската държава.

Новгород: институции и начин на живот

Новгород е един забележителен град. Неговото население по време на независимото му управление наброява повече от 30 000 души. Разположението на града на р. Волхов в район на езера способства за развитието на търговията и комуникациите и осигурява защитата му. Волхов тече от езерото Илмен до Ладожкото езеро, откривайки пътя към Балтийско море и търговските центрове на другия бряг. Тази мрежа от водни артерии образува северния участък на известния търговски път „из варяг в греки“ и се свързва с Волга и търговските пътища на изток. Разположението на Новгород и уменията на неговите жители правят града фактически недостъпен за врага поне през повечето години. Според източниците Новгород има здрави дървени стени с каменни кули. Наскоро беше открита каменна стена от XIV век. Тя е осигурявала допълнителна защита на разстояние приблизително от 4, 11 и 19 км от града. По тези защитни линии има много манастири като добре укрепени пунктове, умело е използван и труднодостъпният терен. Жителите на Новгород са отлични хидроинженери и знаят как

да отклонят водата срещу настъпващите врагове.

Подобно на други средновековни градове и Новгород страда от пренаселеност, тъй като всички предпочитат да се заселват в крепостта. Богатите семейства и техните слуги живеят в големи къщи, построени от солидни блокове, а по-бедното население използва терените, до които може да се добере. Волхов разделя града на две части: търговска част, където се разполагат основните магазини, и част, където се издига църквата „Св. София". Освен църквата, във втората част се намира и древният Кремъл или градската крепост. Жителите на Новгород познават предимствата на противопожарната защита, улиците изобретателно са настлани с дърво, изградена е система от дървени водопроводни тръби, принципите на която са заимствани от Византия.

Предприемчивостта, особената организация на града и самоуправлението са отличителни характеристики на Новгород. Няколко близо разположени къщи образуват „улица", която има статут на самоуправляваща се административна единица със свой изборен старейшина. Няколко „улици" образуват „сотня", т.е. сто. „Сотните" на свой ред се комбинират в четвъртини — „конци", които са пет на брой. Всеки „конец" се ползва с пълно самоуправление: не само има свое вече и чиновници, но притежава и отделна част от „пятината" — обширен район извън града, който е под контрола на целия град. Участъците от „пятината", които се намират във владение на отделните „конци", обикновено се разполагат радиално извън границите на града. По-отдалечените новгородски територии не се причисляват към „пятината" и се управляват от целия град. Поради самоуправлението на „конците" официалните новгородски документи понякога са подпечатвани с цели осем печата: по един за всеки от петте „конци" и три за централните органи на властта.

Князът представлява върховната централна власт. Той командва войската и играе водеща роля в правосъдието и администрацията. След народната революция и прогонването на княза през 1136 г., вечето налага строги и конкретни ограничения върху неговата власт и дейност. Известни са условията на няколко такива споразумения между князете и града, най-ранното от които е сключено през 1265 г. с брата на Александър Невски — Ярослав. В повечето от тези договори князът обещава да следва древната новгородска традиция на управление, да назначава само жители на града за управители на градските земи, да не уволнява служители без решение на съда и да не свиква съда без посадника — изборен служител или упълномощено от него лице, което да представлява града. Князът е трябвало да установи своя щаб извън границите на града. Той и неговата дружина нямат право да притежават земя в Новгород или да търгуват с германците. Неговото възнаграждение, както и правото му да ловува и лови риба са установени изключително прецизно. Така, независимо дали княз на Новгород е Великият княз на Москва или представител на московската управляваща династия, неговата власт остава силно ограничена.

Посадникът и хилядникът, избирани от вечето, поделят изпълнителната власт с княза и при необходимост, особено посадникът, защищават интересите на града пред княза. Посадникът е приближен и главен помощник на княза и е отговорен за управлението и войската по време на отсъствието на княза. Хилядникът очевидно съвместява поне две важни фун-

кции: той командва градското опълчение и решава търговските спорове. Понякога е смятан и за представител на цялото население на Новгород. Новгородският архиепископ също трябва да бъде споменат. Освен като представител на висшата църковна власт в княжеството той играе водеща роля и в политическия живот, като председателства Съвета на нотабилите, съветва представителите на светската власт, помирява враждуващите групировки и понякога предвожда дипломатическите мисии в чужбина. Изключителна е властта на новгородското вече или градския съвет, който обикновено се събира на пазара. Вечето кани и прогонва княза, избира посадника и хилядника, предрешава избора на архиепископа чрез определянето на трите кандидати за този пост. То решава въпросите на войната и мира, свиква войската, провъзгласява законите, определя данъците и представлява върховната власт в Новгород. Към вечето е създадена постоянна канцелария. То се свиква по искане на княза, отделен чиновник, народа или дори отделен гражданин посредством удрянето на камбаната на вечето. Между другото, според някои, пренасянето на камбаната в Москва символизира края на независимостта на Новгород и на неговата особена конституция. Вечето, в което участват всички свободни граждани, решава важни въпроси, но често затъва в бурни фракционни разпри, провокирани от възприетата практика решенията да се взимат с мнозинство и според принципите на пряката демокрация. Жителите на Новгород са си спечелили уважение като независими и уверени в себе си хора, които ръководят своя собствен живот. Архиепископът често се появява тържествено във вечето, опитвайки се отчаяно да въведе някакво подобие на ред. Една легенда разказва за статуята на езическия бог Перун, хвърлена в реката, когато жителите на Новгород приели християнството. Тя се появила отново, за да остави една тояга, с която оттогава градските жители се налагат един друг.

Съветът на нотабилите също играе забележителна роля в политическия живот на Новгород, от една страна, защото вечето не може ефективно да ръководи всекидневните дела и от друга, поради фактическото разделение на богатството и властта в княжеството. Председателстван от архиепископа, съветът обединява значителен брой влиятелни боляри, които в различно време заемат длъжностите на посадника и хилядника, както и ръководителите на всички „конци“ и стотниците. Съветът предлага законодателните мерки, които вечето обсъжда и гласува, и често определя посоката на новгородската политика. Той успешно представя интересите на градската олигархия.

Съдебната система в Новгород заслужава особено внимание. Тя показва забележителна степен на развитие, организация и комплексност, както и високи юридически и хуманни стандарти. Князът, посадникът, хилядникът и архиепископът оглавяват свой отделен съд. Във върховния съд, ръководен от посадника, заседават и съдебни заседатели. Съветът на съдебните заседатели, десет на брой, включва по един болярин и по един гражданин от всеки от петте „конци“. Новгородското правосъдие често прибягва до посредничество: на спорещите лица се предлага да излъчат по двама посредници и само когато четиримата не успяват да постигнат споразумение, спорът се пренася в съда. След тържествено целуване на кръста започва съдебната битка, за да се достигне до правилното решение, особено при по-сложните случаи. Както изглежда, съществуват примери за та-

кива двубои дори между жени.

Наказанията в Новгород са твърде меки. Макар че смъртното наказание не е непознато, санкциите включват предимно глоби и в изключително тежките случаи — прогонване от града с отнемане на собствеността и владенията, които могат да бъдат оставени на тълпата за плячкосване. За разлика от господстващата през това време традиция, случайността играе незначителна роля в съдебния процес. Много данни показват високото уважение и зачитане на човешкия живот, характерно за Новгород. Когато разказва за убийството на няколко души, Новгородската летопис го определя като ужасно кръвопролитие.

Новгород се утвърждава като голямо търговско средище. Той използва огромните богатства на северните руски гори, предимно кожи, восък и мед за износ на чуждите пазари и служи, както вече споменахме, като междинен пункт на големите търговски пътища на север. Вносът включва манифактурни стоки, някои метали и други продукти, сред които херинга, вино и пиво. Новгород търгува с остров Готланд и с пристанищата по балтийското крайбрежие. Неговите търговци достигат до Англия, Фландрия и други отдалечени земи, а много от тях особено от Готланд и Германия се установяват в Новгород, където имат право на самоуправление и привилегировано положение. Жителите на града дълго време се занимават с активна търговия — факт, който някои учени подценяват. Те пътуват из чужди земи и върху основата на взаимни договори създават новгородски търговски общности в чужбина, за което свидетелстват двете руски църкви на остров Готланд, както и други факти. През втората половина на XIII в. Новгород постепенно започва да играе второстепенна роля в търговията. По това време е създадена Ханзейската търговска лига на северноевропейските градове и се появяват нейните специализирани търговски кораби, далеч превъзхождащи обикновените лодки на новгородците.

Търговците, особено тези, които се занимават с външна търговия, играят водеща роля за развитието на Новгород. Съветските историци подчертават значението и на земевладелците, както и тесните контакти между двете групи, принадлежащи към градската върхушка. Във всеки случай социалната диференциация в Новгород се задълбочава с времето, като поражда политически противоречия, които отново напомнят за италианските градове и конфликтите между богати и бедни, между populo grosso и populo minuto. Очевидно през XIV и XV в. Новгород става олигархия, като няколко влиятелни семейства фактически контролират цялата власт. Така през целия XIV в. посадниците произлизат само от две семейства.

По времето, когато социалното напрежение в Новгород се засилва, става много по-трудно да се управляват разпростиращите се далеч земи на града. Огромната новгородска територия е разделена на две групи: пятина и по-отдалечените полуколониални владения в рядко населените северни и източни области. В съответствие с политиката на града селищата в територията на пятината заедно с прилежащата им околност имат известно самоуправление, въпреки че техните посадници и хилядници са по-скоро назначавани от Новгород, отколкото избирани от населението. Постепенно се засилва децентрализацията. През последните десетилетия на XII в. Вятка фактически става независима, а в средата на XIV в. — Псков също.

Вече беше отбелязано, че Новгород непрекъснато трябва да се сражава за своята сигурност и да се бори за безопасността на своите територии срещу князете на североизточните княжества, представяни от могъщите и преуспели московски управници.

Накрая Москва побеждава Новгород. Изходът от техния конфликт в известен смисъл е предопределен от факта, че Новгород, въпреки значителните си размери, остава в основата си град-държава. Много историци смятат, че XII и XIII в. са златните векове на Новгород, макар княжеството да присъединява нови територии и през XIV, и XV век. Вярно на своите специфични и частни интереси то процъфтява през периода на териториална раздробеност, когато се съхранява благодарение на богатството и силата си и се възползва от съперничеството между своите съседи. Чрез контрола върху княза Новгород избягва раздробяването на нови владения, но се оказва невъзможно да се съревновава с Москва за сплотяването на руския народ. С обединяването на руските земи от Москва литовската държава все повече се обвързва с Полша и католицизма, а Новгород губи своята свобода на действие. Поглъщането на града и неговите обширни владения в Северна Русия от Москва е проява на същата историческа логика, но с по-малко кръвопролития, която води до включването на Южна Франция във френската държава. Задълбочаването на социалните конфликти, изострянето на класовите различия и антагонизъм допринасят за това. Изглежда, че в решителната битка с Москва бедните в Новгород са предпочели Иван III пред собственото си олигархическо управление с неговата пролитовска ориентация.

Културата на Новгород се развива също във възходяща линия. Градът има щастлива съдба и избягва монголското нашествие. За разлика от останалите княжества той е достатъчно богат, за да продължи киевската културна традиция. Новгород се възползва от своите активни контакти със Западна Европа. Руската култура през периода на териториална раздробеност ще бъде представена в една от следващите глави, но е уместно да отбележим, че Новгород се прочува с църковната си архитектура и иконопис, както и със своята ярка и разнообразна литература.

Съветските учени разкриват в Новгород около 700 документи, написани върху брезова кора. Повечето от тях са кратки и ясни делови бележки или съобщения, които свидетелстват за значителното разпространение на писмеността сред населението на града и областта. Литературата на Новгород е представена от съчиненията на архиепископите Мойсей и Василий, от пътеписите и в частност от разказите за посещенията в Палестина, от изключително ценните хроники, както и от устната традиция, която включва отделен цикъл от билини. Най-старият съхранен руски, т.е. църковнославянски ръкопис, т.нар. Остромирово евангелие от 1056 — 1057 г. е създаден в Новгород. Както често се случва, културата на Новгород надживява политическия упадък на града и упражнява значително влияние върху Москва и Русия като цяло.

Изследователите откриват в новгородската култура отражение на специфичната същност и история на този град-държава. Новгородската летопис и други новгородски съчинения изразяват силна преданост към града, неговите улици, сгради и история. Преобладаващият тон на новгородската литература е определян като строго реалистичен, прагматичен и

делови, дори когато се третират религиозни теми. Например архиепископ Василий привежда следните аргументи, за да докаже, че раят се намира на земята, а не на небето или във въображението. Четири земни реки водели своето начало от рая. Едната от тях — Нил, Василий описва възторжено. Близо до рая живеел св. Макарий, а св. Ефросимий дори посетил рая и донесъл оттам на своите игумени три ябълки. Св. Агапий взел хляб оттам. Веднъж две новгородски лодки, когато плавали в далечно море, достигнали до райската планина. Заедно с реализма, отминалото могъщество и оживление, също намират израз в постоянното строителство — около 100 каменни църкви са издигнати в града през последните два века на неговото независимо развитие. Посетителите описват жителите на Новгород като изключително дейни и енергични хора. Жените са равни на мъжете и играят важна роля в развитието на града.

Героите на новгородската литература също отразяват живота на града. Главните персонажи от новгородския цикъл билини са забележителни търговци и пътешественици: търговецът Садко, както и неукротимият и своеволен млад гигант Васил Буслаев, чиито кървави набези срещу съседите може да спре само майка му. Смъртта на Буслаев ясно разкрива неговата личност: той може да избира между смъртта и живота, като се придвижи с лодката в едната посока и се спаси, или да тръгне в другата посока и да загине Той, естествено, избира втората възможност и загива. Буслаев е представител на свободните новгородски авантюристи, които разпространяват влиянието на своя град върху огромни територии, населени с руски, фински и други племена.

Забележителната история на Новгород привлича вниманието като алтернатива на развитието на киевските територии след залеза на Киев. Обикновено се подчертават спецификите на Новгород, но е важно да се разбере също, че тези специфики произлизат непосредствено от киевския, а в известна степен и преди киевския период и отразяват някои характерни за Киев особености. Градският живот и култура на Новгород, съществената роля на средната класа, търговията и тесните контакти с останалия свят свързват Новгород с водещата насока в развитието на киевската история. Вечето играе значителна роля в обществения живот и политиката на Киев. В засилването на властта и значението на новгородското вече се проявява демократичната тенденция в политическия живот на Киевска Русия (Рус) за сметка на другите две — автократичната и аристократичната, които, както ще видим, намират благоприятна почва в останалите руски земи.

Псков

Демократичният политически модел на развитие, характерен за Новгород, се проявява и в другия северозападен руски град Псков. Дълго време зависим от Новгород, този руски преден пост през 1348 г. се превръща в малко независимо княжество с територия приблизително 400 на 120 км. Псков има княз, чиято власт е дори по-ограничена от властта на княза в Новгород, и вече, което превъзхожда по значението си вечето в по-големия град. Псковското вече освен присъщите си функции действа и като съд за по-тежките престъпления. Градът има два изборни посадника, както и старейшини на „конци"-те, но няма хилядник. Подобно на Новгород той се

разделя на „улици“ и „конци“. В Псков съществува и съвет на старейшините.

Псков е много по-малък от Новгород и се характеризира с по-слаба социална диференциация и социално напрежение. Обикновено той е описван като по-компактен, демократичен и спокоен във вътрешнополитическия си живот, отколкото неговият „голям брат“. От друга страна, този „малък брат“ — титла, дадена на Псков от Новгород, следва във всичко развитието на градския живот и култура, типични за Новгород. Псковските архитекти си спечелват голяма слава, а сборникът от закони — знаменитият Съдебник от 1397 г., рожба на псковското вече и допълван до 1467 г., представлява най-впечатляващото кратко изложение на добре развитото руско средновековно право.

Отношенията между Псков и Москва се различават от тези между Новгород и Москва. Псков никога не става съперник на московската държава, а напротив, непрекъснато се нуждае от нейната помощ срещу нападенията от запад. Така той естествено попада и при това по мирен път под контрола на Москва. Когато около 1511 г. Псков е присъединен към московската държава, градът загубва специфичните си институции, независимостта си, а в резултат на въведените данъци и правила неговите търговци — и начина си на живот.

Въпреки великолепието и успехите историческият експеримент в Новгород и Псков се оказва като цяло неуспешен.

Глава X

Югозападните и Североизточните руски земи

> „В края на XII в. руската земя не представлява политическо цяло. Съществуват няколко важни центрове, развитието на които до един определен момент се осъществява в различни посоки и приема различни измерения".
>
> **Мякотин**

Ако историята на Новгород представлява една възможна вариация на киевската тема, то развитието на югозападните и североизточните руски земи са другите две. Подобно на Новгород тези области са част от Киевска Русия (Рус) и присъстват изцяло в нейния живот и култура. Югозападът играе особено важна роля за поддържането на тесни връзки между русите от киевския период и жителите на Източна и Централна Европа, докато Североизтокът постепенно измества Киев като политически и икономически център на руската държава и има значителен принос за културното развитие, например чрез дейността на прекрасната архитектурна школа, създадена тук. С разпадането на киевската държава и разпокъсването на руския народ, двете области тръгват по свой собствен път на развитие. Подобно на Новгород независимото им развитие подчертава значението на едни елементи от киевското наследство и намалява влиянието на други, за да създаде поразително различни, но все пак сродни в същността си общества.

Югозападните руски земи

Територията, заселена от руси и разположена на запад и северозапад от киевската област, се поделя между Волиния и Галиция. По-голямата част — Волиния, обхваща обширна зона на запад от Киев от предпланините на Карпатите до Белорусия. По-малката, Галиция, е разположена по протежение на северните склонове на Карпатите и се напоява от реките Прут и Днестър. Тя граничи с Унгария и Полша. Тази област представлява най-отдалечената югозападна територия на киевската държава. През киевския период руският югозапад привлича вниманието като средище на международната търговия с градовете си Владимир във Волиния, Галич и много други и, преди всичко, с активното си участие в живота и културното развитие през периода. Владимир във Волиния е седалището на княза, а цялата област е причислявана към най-привлекателните територии на страната. Културата на Волиния и Галиция е неотделима част от киевската култура, но се намира под особено силно чуждо, предимно западно влияние. Двете руски земи играят своята роля и в конфликтите през този период. Територията на Галиция неведнъж става бойно поле за руси и поляци.

Колкото повече залязва Киев, толкова повече нараства значението на югозападните руски територии. През втората половина на XII в. Галиция е управлявана от един от най-талантливите и прочути владетели княз Ярослав Осмомисъл, чието прозвище показва мъдростта му. За неговото мо-

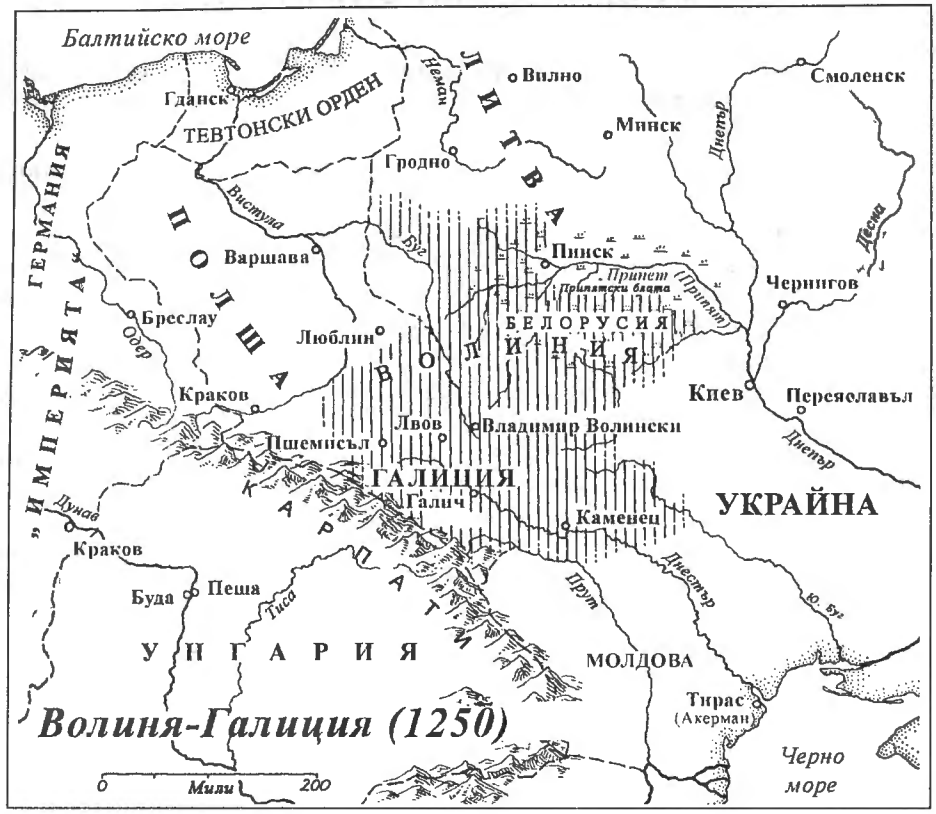

гъщество се говори с голямо уважение в „Слово о полку Игореве“. След смъртта на Ярослав Осмомисъл през 1187 г. унгарският крал Андраш предприема неуспешен опит да наложи властта си в княжеството, след което властта преминава в ръцете на сина на Ярослав Владимир, който умира през 1197 година. След Владимир Галиция е управлявана от силния прославен княз на Волиния Роман, който обединява двете югозападни руски земи и разпространява властта си и над самия Киев. Роман предприема успешни походи срещу унгарците, поляците, литовците и половците. Византия се стреми да го привлече като съюзник, а папа Инокентий III му предлага кралска корона, която Роман отхвърля. Хрониката на Галиция и Волиния, един труд с високи литературни качества, описва Роман по следния впечатляващ начин: „той се хвърли срещу езичниците като лъв, бесня като рис, опустоши всичко като крокодил и се понесе над земята си като орел, беше смел като зубър“. Роман загива през 1205 г., след като попада на полска засада. Той оставя след себе си двама невръстни синове, по-големият от които Даниел е само на четири години.

След смъртта на Роман Галиция преживява особено тежки години на междуособици, честа смяна на владетелите и полско-унгарска интервенция. Волиния има по-щастлива съдба и от 1221 до 1264 г. е управлявана от талантливия син на Роман Даниел. След като за няколко години успява да наложи властта си във Волиния, той се насочва към Галиция и около 1238 г. заедно с брат си поема управлението на княжеството. Даниел е прочут и

като основател на Лвов, който при едно разширяване на княжеството заменя Киев като център на търговията между Изтока и Запада; той е покровител на науката и изкуството и създател и господар на руския Югозапад. Неговото управление в известен смисъл представлява кулминация в процеса на сближаване на Русия със Западна Европа. През 1253 г. Даниел приема кралската корона от папата. Това е единственият подобен пример в руската история. Жената на неговия син Роман принадлежи към управляващата австрийска династия. Монголите обаче нанасят съкрушителен удар върху делото му. Те опустошават Галиция и Волиния, а русите, населяващи югозападните територии, както и техните сънародници от останалите земи са принудени да се подчинят на хана.

Даниел умира през 1264 г., а през 1301 г. — и неговият достоен син и наследник Лев, който има много проблеми с монголите. След тяхната смърт Волиния и Галиция започват да залязват. Упадъкът им, макар и прекъсван от отделни периоди на стабилизация, продължава почти век, докато накрая княжествата са погълнати от съседните държави. Постепенно Волиния става част от литовската държава, която ще представим в следваща глава. Галиция преминава под управлението ту на Полша, ту на Унгария. Това продължава до 1387 г., когато окончателно попада под властта на Полша. Политическата зависимост на Галиция от Полша допринася за разпространяването на католицизма и полската култура в югозападното руско княжество предимно сред аристокрацията. Впоследствие Галиция до голяма степен загубва характера си на киевска руска земя.

Вътрешното развитие на Волиния и Галиция отразява необикновения количествен ръст и могъщество на болярите. Представители на древни родове, утвърдили се върху плодородни територии и просперираща градове, земевладелците от Югозапада често си присвояват правото да дават и лишават от власт князете. Те играят решаваща роля в безкрайните политически конфликти и интриги. През 1210 г., когато болярите имат най-силно влияние, един от тях, някой си Владислав, заема княжеския престол на Галиция. Това е единственият случай в древната руска история, когато на княжеския престол застава лице, което не произхожда от княжески род. Владимирски-Буданов и други учени посочват, че галицийските боляри управляват непосредствено отделни територии на княжеството без да зачитат волята на княза, а през 1226 г. по време на конфликта им с княз Мстислав те се оттеглят in corpore от княжеството. За разлика от властта на болярите княжеската власт в Галиция и Волиния е силно ограничена и възниква по-късно. Само изключително силни владетели като Ярослав Осмомисъл съумяват да контролират болярите. Вечето в Галиция и Волиния, когато все още играе някаква роля в политиката и най-малко подкрепя княза в борбата му срещу болярите, не успява непрекъснато да обуздава властта им. Възходът на болярството в югозападните руски земи в много отношения наподобява развитието на земевладелската прослойка в съседните Полша и Унгария.

Североизточните руски земи

Североизтокът подобно на Югозапада представлява неделима част от киевската държава. Неговите водещи средища Ростов и Суздал са сред най-древните руски градове. Техните князе, наследници на Владимир Мо-

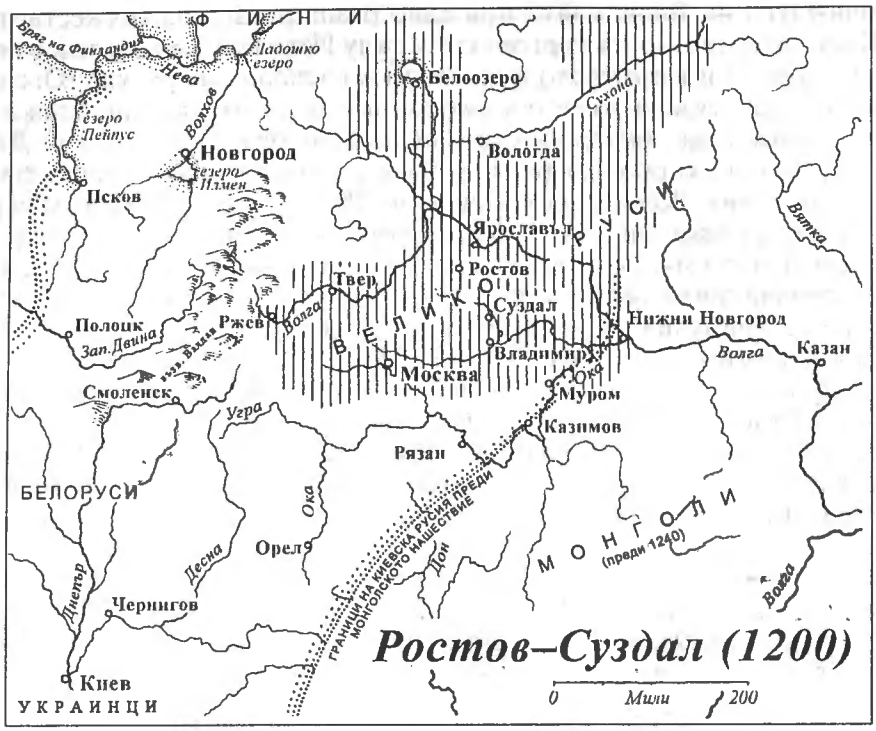

номах, участват успешно в политиката на киевската държава през XII век. Както видяхме, когато Киев и киевският регион навлизат в период на упадък, политическият център на държавата се измества на североизток в т.нар. Владимиро-Суздалско княжество, което обхваща голяма територия в централните и източните части на Европейска Русия. През 1169 г. владетелят на това княжество Андрей Боголюбски опустошава Киев, обявява се за Велик княз и пренася столицата на североизток в своя любим град Владимир. Преди това неговият баща прославеният Юрий Долгоруки — първият независим княз на Суздал и син на Владимир Мономах, също печели победа срещу великото княжество, но запазва Киев като негов център. Андрей Боголюбски окончателно премества средището на Великия княз на североизток. Той става жертва на заговор през 1174 г., но има значителен принос за развитието на княжеството и за утвърждаването на княжеската власт в Суздал и в Русия. Неговото дело е възобновено през 1176 г. от брат му Всеволод, известен като Всеволод III, тъй като е третият руски Велик княз с това име, или Всеволод Голямото гнездо, тъй като произхожда от голям род. Той управлява до смъртта си през 1212 г.; като продължава строителството на градове, крепости и църкви, успява да държи в подчинение опозицията и да управлява успешно страната си. Неговият авторитет на Велик княз се чувства в цяла Русия.

Ще припомним, че монголското нашествие нанася зашеметяващ удар върху североизточните руски земи. Юрий, син на Всеволод III и Велик княз по това време, загива в битка, а руската войска е унищожена. Цялата територия е напълно опустошена. След като Златната орда установява властта си в Русия, североизточните княжества получават някои предимства. За

разлика от степите на юг, те остават извън територията, попаднала под непосредствената власт на монголите и постепенно се възстановяват и развиват. Относителната отдалеченост от завоевателите им дава предимства не само пред древния киевски юг, но и пред югоизточното Рязанско княжество, което се развива едновременно със североизточните княжества, но е подложено на по-силен монголски натиск. Местонахождението на Великия княз в североизточните територии се запазва и при потомците на Владимир Мономах. След смъртта на Александър Невски през 1263 г., който, както споменахме по-горе, успява да стабилизира отношенията си с монголите, титлата Велик княз преминава към неговите братя — тверския княз Ярослав и княза на Кострома Василий, а след това и към неговите синове Дмитрий и Андрей. След смъртта на Андрей през 1304 г. синът на Ярослав и племенник на Александър Невски — тверският княз Михаил управлява като Велик княз до 1319 г., когато е убит от монголите в двореца на Златната орда. Михаил е наследен от своя съперник внука на Александър Невски — Юрий, който е първият московски княз, получил титлата „Велик княз".

Великият княз, със седалището си на североизток и усложнената киевска система на наследяване на престола, продължава да бъде символ на руското единство, но, от друга страна, разединението взима връх. Разпокъсването на руската земя се засилва и от това, че князете продължават да поделят владенията си сред синовете си. Когато Всеволод III умира, Владимиро-Суздалското княжество вече е разделено на пет княжества. В края на краищата няколко князе се оказват наследници на съвсем малки територии, докато останалите са принудени да служат на своите по-богати роднини. При непрекъснатите промени на границите през първата половина на XIV в. на североизток възникват четири водещи княжества: Владимирско, Ростовско, Тверско и Московско. Характерната за североизточните земи децентрализация обхваща и западните руски земи, югоизточното Рязанско княжество, а и цяла Русия с изключение на Новгород, чийто жителите успешно контролират своя княз.

Ако в Новгород вечето има особено значение за развитието на града, то в Галиция и Волиния такова значение имат болярите, а на североизток — князът. Ростов, Суздал и други североизточни градове и региони са неделима и съществена част от Киевска Рус, но за разлика от югозападните територии те са разположени предимно в необятни гори с неопределени граници и поради това — с големи възможности за териториално разширение на север и на изток. Такова разширение се наблюдава през последните години на киевската държава и особено през периода на териториална раздробеност. Соловьов и Ключевски смятат, че тази прочута „колонизация" на нови земи има решаващо значение за по-късната руска история. Князете играят главна роля за разширяването като осигуряват икономическа подкрепа, защита и обществена организация за заселниците. Новосъздаденото общество почти не познава сблъсъка на имуществените интереси, както и изградената другаде система за оспорване на княжеския авторитет. По времето на Андрей Боголюбски столицата е преместена от древния Суздал в новия град Владимир. Основните политически опоненти на княза са болярите от по-древните райони на княжеството. Монголската инвазия и други войни и разрушения през този период също допринасят за

засилване на княжеската власт, тъй като те унищожават стопанството и обществения ред и поставят пред княза задачата да възстанови и преустрои опустошената територия. Засилващият се политически сепаратизъм, затварянето на местната икономика, както и раздробяването на княжествата, означават, че князът често действа като собственик на своето княжество, интересувайки се от всяка подробност от живота, без да се тревожи за разликата между публичното и частното право. С течение на годините ролята на княза в североизточните земи все повече наподобява тази на князете в Новгород или в Галиция.

Ключевски и други руски историци изглежда преувеличават, когато определят североизточните княжества като автентичен модел за развитието на руските земи и истинско продължение на киевската история. По-скоро към киевското наследство трябва да се причислят Новгород, югозападните и североизточните земи, тъй като в по-късното им независимо развитие се проявяват някои особености на разнородното и сложно киевско общество и система: демократичното вече, аристократичното болярско управление, неограниченият княз; градът и околността; търговията и земеделието; контактите със Запада и близостта с Азия. Не може да се отрече, че и други руски територии като Смоленск, Чернигов или Рязан, които не са включени в нашия кратък обзор, също са част от киевското наследство. Едно по-обобщено схващане не омаловажава значението на североизточните земи в руската история. Именно на североизток в Новгород и някои други съседни територии се формира великоруският етнически тип за разлика от украинския и белоруския. Обстоятелствата, при които възниква той, са твърде характерни за североизтока и включват разрушаването на единството на киевската държава и един по-примитивен начин на живот в горската пустош, населена и с фински племена. На Московското княжество, възникнало на североизток, е съдено да обедини руските земи и да постави началото на нова епоха в руската история.

Глава XI.
Възходът на Москва

„... можем да си представим какво е било отношението на населението на северните руски земи към Московското княжество и неговия княз ... 1) Великият княз на Москва е възприеман като пример за владетел-администратор, установил мир и обществен ред в страната си, а Московското княжество — като отправна точка за създаване на нова система на обществени отношения, първият резултат от което е постигането в по-голяма степен на вътрешен ред и външна сигурност. 2) Великият княз на Москва е смятан за водач на руския народ в борбата му срещу външните врагове, а московското княжество — причина за първите народни успехи над друговерците литовци и над дивите монголи, които „се хранели със сурово месо". 3) Накрая, в лицето на московския княз Северна Русия започва да вижда най-старши син на руската църква, най-близък приятел и сподвижник на най-високопоставения руски първосвещеник, а Москва да възприема като град, благословен от най-великия руски светец, град, с който са свързани религиозно-етичните интереси на целия православен руски народ. Такова значение към средата на XV в. придобива княжеството, разположено край бреговете на р. Москва, което само преди век и половина е действало като дребен крадец, устройващ засади за своите съседи".

Василий Ключевски

„Обединяването на Велика Русия е осъществено чрез разрушаване на всички местни независими политически сили в името на едноличната власт на Великия княз. Но тези сили, осъдени от историческите обстоятелства, са носители на „древността и традицията", на обичайно-правната основа на великоруския живот. Тяхното изчезване отслабва неговите устойчиви традиции. Създаването на нов начин на живот върху руините на стария става задача на Великия княз, който се стреми не само към единството на страната, но и към пълен контрол върху войската и ресурсите на страната. Едноличното управление на Москва поражда самодържавната власт".

Александър Пресняков

Името Москва за пръв път се споменава през 1147 г. в една хроника във връзка с поканата, която споменатият в предишната глава суздалски княз Юрий Долгоруки изпраща до своя съюзник Светослав — княз на източното Новгород-Северско княжество: „Ела при мен, братко, в Москва". В Москва Юрий Долгоруки нагостява Светослав. Хрониката отбелязва, че през 1156 г. Великият княз Юрий Долгоруки „поставил основите на град Москва", което означава, че е построил градската стена. За града Москва се споменава и през 1177 г., когато рязанският княз Глеб „дошъл край Москва и опожарил целия град и околностите". Изглежда, Москва възниква като княжеска вотчина или селище преди 1147 г. и към средата на XII в. става укрепен център, т.е. град. Москва е разположен върху територията на Суздалското княжество близо до границите с Новгород-Северското и Рязанското княжество.

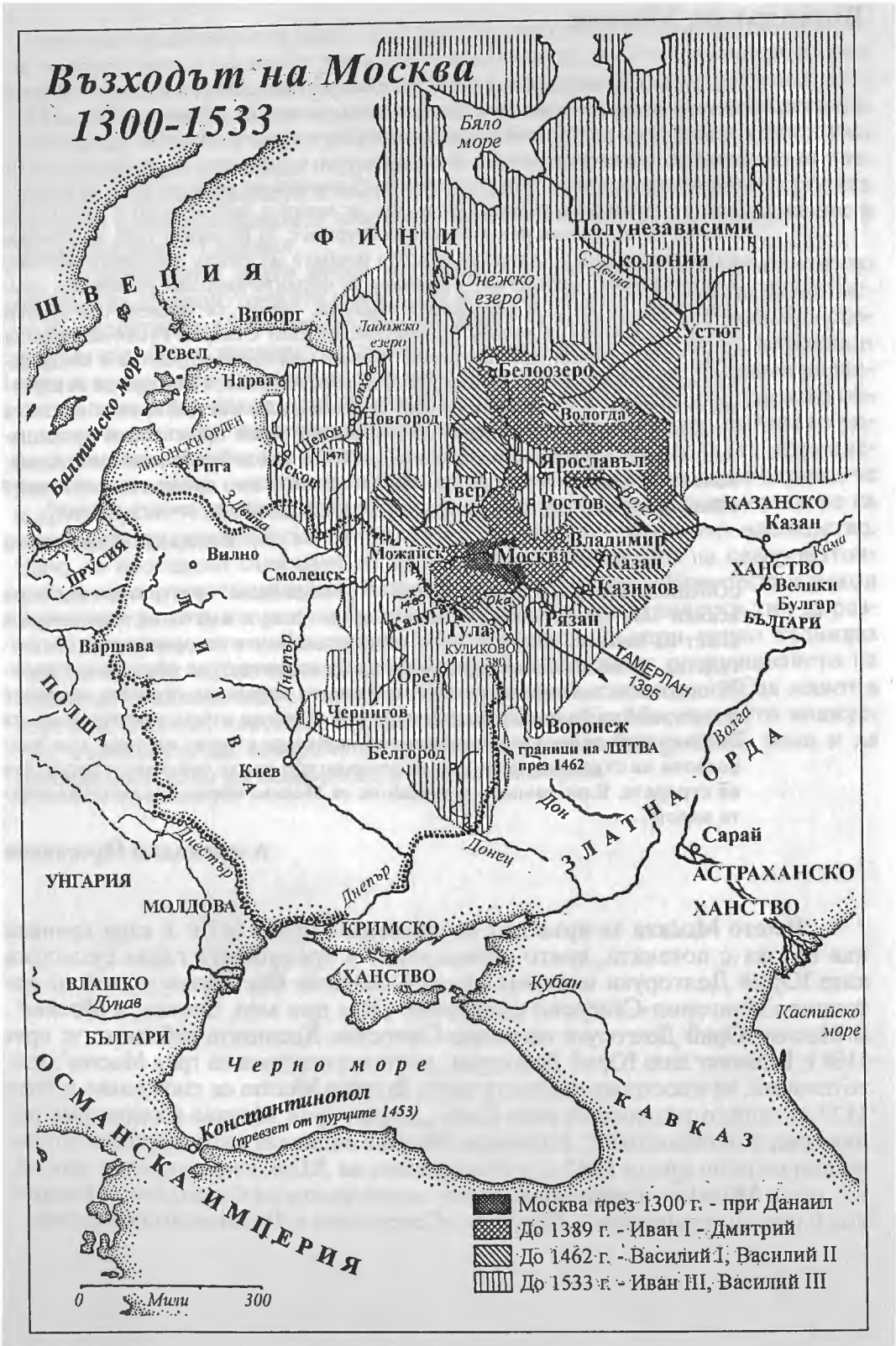
Възходът на Москва
1300-1533
Бяло море
Ф И Н Л А Н Д И Я
Ш В Е Ц И Я
Полунезависими колонии
Онежко езеро
Ладожко езеро
Виборг
Ревел
Нарва
Устюг
Белоозеро
Вологда
Новгород
Псков
Ярославъл
Ростов
Тверь
Балтийско море
ЛИВОНСКИ ОРДЕН
Рига
КАЗАНСКО ХАНСТВО
Казан
Владимир
Москва
Казан
Можайск
Смоленск
Вилно
ПРУСИЯ
Казимов
Рязан
Тула
КУЛИКОВО 1380
Калуга
ВЕЛИКО КНЯЖЕСТВО ЛИТВА
Варшава
ПОЛША
Орел
ТАМЕРЛАН 1395
Воронеж
Чернигов
Белгород
Киев
граници на ЛИТВА през 1462
ЗЛАТНА ОРДА
Сарай
АСТРАХАНСКО ХАНСТВО
УНГАРИЯ
МОЛДОВА
КРИМСКО ХАНСТВО
ВЛАШКО
Дунав
БЪЛГАРИ
Черно море
Константинопол
(превзет от турците 1453)
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
КАВКАЗ
Каспийско море
Москва през 1300 г. - при Данаил
До 1389 г. - Иван I - Дмитрий
До 1462 г. - Василий I, Василий II
До 1533 г. - Иван III, Василий III
0 Мили 300

Възходът на Москва до управлението на Иван III

Знаем твърде малко за първите московски князе, които се сменят често и очевидно възприемат своето малко и незначително владение само като трамплин към по-добро положение. Съществуват сведения за Владимир, един от по-малките синове на Всеволод III и вероятно първият княз на Москва от началото на XIII в., както и за друг Владимир, който загива при разрушаването на Москва от монголите през 1237 година. Най-малкият син на Александър Невски Даниил управлява Москва през втората половина на XIII в., когато е създадена московската княжеска династия, представителите на която остават в своето владение и се посвещават на развитието му. Даниил съсредоточава усилията си в изграждането на малкото княжество и неговото разширяване по поречието на р. Москва, като първоначално контролира само територията по средното течение на реката. Даниил отнема от Рязанското княжество земите край устието и по долното течение на реката. Той наследява и княжеството на един бездетен владетел.

Синът на Даниил Юрий, който заема престола през 1303 г., напада друг свой съсед — княза на Можайск и като присъединява неговото княжество, окончателно установява контрола на Москва върху цялото течение на р. Москва. След това той предприема много по-амбициозното начинание: борбата с Великия княз на Твер Михаил за лидерството в Русия. Съперничеството между Москва и Твер продължава около два века и до голяма степен предопределя кое княжество ще обедини руския народ. То привнася допълнителен драматизъм и насилие в периода на териториална раздробеност. През 1317 или 1318 г. Юрий се жени за сестрата на хана на Златната орда, приела източноправославната вяра и получава от хана титлата Велик княз. По време на последвалия поход срещу Твер московската войска претърпява съкрушително поражение и макар че Юрий се спасява с бягство, неговата жена е пленена. Когато тя умира в плен, Юрий обвинява Михаил, че я е отровил. Тверският княз е принуден да се яви в двора на Златната Орда, където е осъден и екзекутиран. В резултат на това през 1319 г. Юрий отново е провъзгласен за Велик княз. През 1322 г. обаче ханът обявява най-големия син на Михаил — Дмитрий за Велик княз. Юрий приема това решение, но очевидно продължава своите интриги и през 1324 г. се отправя към Златната орда. Тук през 1325 г. той е посрещнат и убит от Дмитрий, който на свой ред е ликвидиран от монголите. По-малкият брат на Дмитрий тверският княз Александър става Велик княз. Скоро и той си навлича гнева на монголите. През 1327 г. наказателна монголска експедиция, подпомогната от московските войски, разрушава Твер, но Александър успява да избяга в Псков и оттам вероятно в Литва. През 1337 г. му е позволено да се завърне като княз на Твер, но през 1338 г. той е повикан в монголския двор, където е убит.

След разрушаването на Твер и бягството на Александър, по-малкият брат на Юрий — московският княз Иван Калита получава титлата Велик княз през 1328 г. или, според друго схващане, през 1332 г. и я запазва до смъртта си през 1341 година. Иван Калита или Иван I остава в историята като прототип на пестеливите московски князе заради своите финансови и управленски способности. Винаги предпазлив по отношение на Златната орда, той не само запазва положението си на Велик княз, но му е възложено да събира данъка за хана от другите руски князе. Иван Калита използва своите все по-големи приходи, за да купува повече земя, както цели име-

ния от техните разорени владетели, така и отделни села. Владимирското княжество, което владее като Велик княз, той присъединява към собственото си княжество, но запазва Москва като столица. Откупува пленените от монголите руси и ги заселва в московската земя. Така Иван Калита успява неколкократно да увеличи територията на княжеството си.

По време на управлението на Иван Калита Москва става духовна столица на Русия. След рухването на Киев и в резултат на тенденцията за пълно разрушаване на единството на страната, дълго не възниква нов духовен център, който да замени Киев — „люлката на християнството в Русия". През 1326 г. митрополит Петър — духовният водач на руската църква, умира по време на престоя си в Москва. Почитан като светец той е канонизиран от църквата. През 1328 г. Иван Калита убеждава наследника на Петър — Теогност да се установи в Москва. От този момент нататък митрополитите на „Киев и цяла Русия" — титла, която те запазват до средата на XV в., неизмеримо увеличават значението и престижа на парвенюшкото княжество и неговите владетели. Наистина, присъствието на митрополита не само превръща Москва в духовен център на Русия, но и, както ще видим, неведнъж се оказва полезно за решаването на важни въпроси.

След смъртта на Иван Калита през 1341 г. неговият син Симеон, наречен Гордият, е одобрен за Велик княз от хана на Златната орда. Прозвището на Симеон, неговото самопровъзгласяване за княз на цяла Русия, както и цялото му поведение показват новото значение на Москва. Освен че укрепва властта си над останалите руски владетели, Симеон продължава политиката на своите предшественици и увеличава територията на Московското княжество. Той умира през 1353 г. на 36-годишна възраст вероятно от чумата, унищожила голяма част от населението на Европа. В завещанието си Симеон умолява своите наследници да се вслушват в думите на забележителния руски духовник Алексей, един от най-прославените московски митрополити.

Алексей продължава да играе водеща роля в московската държава, както при управлението на слабохарактерния брат и наследник на Симеон — Иван Смиреният от 1353 до 1359 г., така и докато синът на Иван — Великият княз Дмитрий е още дете. Освен че контролира управлението на московската държава и преговаря с другите руски князе, митрополитът неколкократно пътува до Златната орда. Алексей се нарежда сред водещите фигури в пантеона на московските светии заради мъдрото ръководство на църквата и държавата. При управлението на Иван II, започнало през 1357 г., в Златната орда избухват междуособици. Не по-малко от 20 владетели се сменят в хода на кръвопролитията през следващите двадесет години. Могъществото на монголите залязва, но изгрява звездата на Литва, водена от Олгерд. Московските князе са принудени да насочат вниманието си към защитата на западните граници.

Смъртта на Иван Смирения поражда съперничество за титлата Велик княз между суздалския княз Дмитрий и деветгодишния син на Иван — Дмитрий. В известен смисъл новата криза представлява подновяване на старата киевска политическа вражда между „чичовци"-те и „племенници"-те: Дмитрий от Суздал, който също като Дмитрий от Москва принадлежи към рода на Всеволод III, е представител на по-старото поколение и претендира за старшинство пред московския княз. Често сменящите се монголски владетели подкрепят и двамата кандидати. Московското княжес-

тво, обединено около своя непълнолетен владетел, и принципът за предаване на властта от баща на син печелят пълна победа: суздалският княз Дмитрий изоставя Владимир без борба и синът на Иван Смирения става Велик княз. Киевската система на наследяване по съребрена линия не намира подкрепа в североизточните княжества.

Великият княз Дмитрий, известен като Дмитрий Донский по името на р. Дон, край бреговете на която е извоювал своята прочута победа над монголите, управлява в Москва в продължение на три десетилетия до смъртта си през 1389 година. През началния период, когато митрополит Алексей играе водеща роля, териториите на московската държава непрекъснато се разширяват. През 1367 г. дървените стени на Московския кремъл са заменени с каменни. През същия период Московското княжество води тежка борба с подкрепяното от Литва Тверско княжество. Ханът на Златната орда обявява за Велик княз тверския владетел Михаил, който съвместно с литовците се опитва да унищожи московския си съперник. Два пъти, през 1368 и през 1372 г. литовският княз Олгерд достига до стените на Москва и опустошава нейните околности, но не превзема укрепения град. Дмитрий успява да спре литовската офанзива и сключва мир с Литва. След това той печели победа над тверския княз Михаил и го заставя да го признае за Велик княз. Московските войски печелят победи и над Рязанското княжество, както и над волжките българи, които плащат данък на Златната орда.

Славата на Дмитрий се дължи на победоносната му война срещу Златната орда. Тъй като Москва става все по-силна, а междуособиците в Златната орда все повече се задълбочават, монголската хегемония в Русия е изправена пред първата сериозна криза от времето на нашествието. Видяхме, че Дмитрий успешно се противопоставя срещу решението на монголите да направят тверския княз Михаил Велик княз и нанася поражение на волжките българи, чието княжество е зависимо от Златната орда. Поредицата от инциденти и конфликти, в които са въвлечени русите и монголите, достига своята кулминация през 1378 г., когато Дмитрий нанася поражение на монголската войска край бреговете на р. Вожа. Монголите са принудени или отново да завоюват Москва, или да се откажат от господството си над Русия. Настъпилият период на относителна стабилизация в Златната орда позволява на монголския пълководец Мамай да започне мащабна кампания срещу Дмитрий.

След като монголите сключват съюз с Литва, начело на 200-хилядна войска Мамай се отправя към горното течение на р. Дон, за да се обедини с войските на Великия княз на Литва Ягело за общо нападение срещу московските земи. Дмитрий обаче решава да поеме инициативата в свои ръце и преминава Дон с войска от около 150 хил. души, за да влезе в бой с монголите преди пристигането на литовците. Решителната битка, известна като битката на Куликовско поле, става на 8 септември 1380 г. там, където р. Непрядва се влива в Дон върху неравен пресичан от потоци терен, който русите избират, за да намалят ефикасността на монголската конница. Теренът не позволява на монголите да заобиколят руските позиции и те са принудени да проникнат през тях. Сражението е изключително жестоко, самият Дмитрий, според един извор, е повален в битката и намерен след това в купчина от мъртви тела. Битката завършва с пълен разгром на монголската армия, след като последните руски резерви излизат от засада в

гората срещу изтощените и нищо неподозиращи монголи. Литовските войски не успяват да достигнат до Куликовско поле, затова Ягело предпочита да не се изправя сам срещу Дмитрий и се връща обратно. Голямата победа на русите унищожава вярата в непобедимостта на монголите. Нещо повече, новият победител внезапно се извисява като защитник на всички руси срещу омразните монголски потисници. Въпреки че някои силни руски владетели не подкрепят Дмитрий, а князът на Рязан дори влиза в преговори с монголите, двадесетина князе се обединяват срещу общия враг за едно начинание, благословено от църквата, и наподобяващо кръстоносен поход. Логиката на събитията насочва вниманието към новата роля, която Московското княжество и московският княз ще играят в руската история.

Въпреки всичко, периодът след голямата победа при Куликовско поле представлява връщане назад. Само след две години през 1382 г. монголите се появяват отново, предвождани от талантливия хан Токтамиш. По това време Дмитрий е на север, където събира войска. Монголите обсаждат Москва и след като опитите им да атакуват града се провалят, те успяват да влязат в него с измама: Токтамиш се заклева, че е решен да спре кръвопролитието и че той и приближените му искат да бъдат допуснати зад стените на града, само за да удовлетворят любопитството си. Вече в Москва монголите се нахвърлят срещу своите домакини, завземат градските врати, пропускат подкрепленията и установяват контрол. Градът е ограбен и опожарен. Токтамиш се оттегля с огромна плячка и решава да избегне сблъсък с войската на Дмитрий. Столицата и част от земите на княжеството са разорени, а ресурсите им напълно изтощени. Дмитрий е принуден да приеме върховенството на монголския хан, който от своя страна го провъзгласява за Велик княз. Все пак след Куликово монголският контрол върху Русия губи предишната си сила. През последните години от управлението си Дмитрий Донской успява да укрепи своята власт над руските князе и особено над князете на Твер и Рязан и полага усилия за възстановяване и икономическо съвземане на земите си.

Когато през 1389 г. Дмитрий Донской умира на 39 години, неговият син Василий става Велик княз без това да бъде оспорено нито от руските князе, нито от хана на Златната орда. Продължителното управление на Василий I от 1389 г. до смъртта му през 1425 г. заслужава внимание по няколко причини. Предпазливият и интелигентен владетел продължава успешно политиката на московските князе за териториално разширение. Процъфтяването на княжеството е основната му грижа. Василий I получава нови владения, както и редица градове с прилежащите им територии. Той води непрекъсната борба с Литва за западните руски земи. Макар че Великият княз на Литва, войнственият Витовт, печели няколко победи над руския си зет, в много от оспорваните области се създава неясна военна и политическа ситуация. След сключването на мира с литовците през 1408 г. много самостоятелни князе от западните погранични територии се отказват от клетвата си за вярност пред литовския княз и преминават под покровителството на Москва.

Отношенията с Изтока пораждат редица проблеми, подобно на отношенията със Запада. През 1395 г. Москва остава незасегната от похода на войските на един от най-великите завоеватели в историята Тамерлан, който установява своята власт в Средния Изток и Кавказ, а през 1391 г. нанася

съкрушително поражение на Токтамиш. Войските на Тамерлан опустошават Рязан и се насочват към Москва, но се връщат обратно в степите преди да достигнат р. Ока. Около 1400 г. московските войски опустошават териториите на волжките българи, превземат тяхната столица Велики Булгар и други градове. През 1408 г. Златната орда, създавайки илюзия, че организира поход срещу Литва, внезапно нападна Москва, за да накаже Василий I, който отказва да плаща данък, да се подчинява и да зачита върховенството на Златната орда. Монголите опустошават княжеството, но не успяват да превземат Москва. През последния период на своето управление Василий I, ангажиран в борба с Литва и Твер, поддържа добри отношения с хана и му изпраща „подаръци".

Смъртта на Василий I през 1425 г. поражда единствената война за престола в историята на Московското княжество. Главните действащи лица в проточилата се междуособица са синът на Василий I — Василий II, който наследява своя баща на десетгодишна възраст, и неговият чичо княз Юрий, който умира през 1434 г., но неговата кауза е продължена от синовете му Василий Кривогледия и Дмитрий Шемяка. Княз Юрий претендира за старшинство над своя племенник и в известен смисъл изразява интересите на феодалите, които се обявяват срещу засилващата се власт на Великия московски княз и неговата политика за централизация на държавата. Към 1448 г. след редица обрати, кръвопролития и насилие московският княз печели надмощие. Василий Кривогледият е ослепен, ослепен е и самият Василий II, известен оттогава като Василий Слепеца. Последният бунт на Дмитрий Шемяка е потушен през 1450 година. След като получава подкрепата на болярите и народа, Василий II не само побеждава своите съперници, макар и на твърде висока цена, но и разширява територията на княжеството си, като отнема земи от Василий Кривогледия, Дмитрий Шемяка и други самостоятелни князе.

Отношенията с монголите продължават да пораждат тревога, когато Златната орда започва да се разпада на части, а Москва засилва своята независимост. През 1445 г. Василий II е тежко ранен и пленен в битка с монголски отцепници, но скоро е освободен срещу голям откуп. През 1452 г. един монголски княз от управляващата династия приема властта на русите и е създадено Касимовското княжество. Василий II приема на служба монголски благородници и техните наследници, избягали от Златната орда и награждава един от тях Касим — потомък на Чингиз хан, с княжеството заради подкрепата му в борбата срещу Дмитрий Шемяка. Създаването на това зависимо от Великия московски княз монголско княжество е симптом за залеза на монголското могъщество. От огромната територия на Златната орда при управлението на наследника на Василий II Иван III се отделят Кримското ханство през 1430 г., Казанското — през 1436 г. и Астраханското — през 1466 година. През 1475 г. Кримската държава признава властта на Османската империя и османските войски превземат няколко ключови позиции по северния бряг на Черно море. Разбира се, ханове-те на Златната орда опитват да се противопоставят на разпадането на държавата и да възстановят властта си върху руските васали. Хан Ахмад организира три похода срещу Москва — през 1451, 1455 и 1461 г., но не постига резултат. Приема се, че след 1452 г. Москва вече е независима от монголите, макар че едва през 1480 г. робството е отхвърлено окончателно. Вернадски смята, че създаването на Касимовското княжество е повратен

момент в отношенията между горските и степните жители, който, според него, изразява основния ритъм на руската история.

Продължителното управление на Василий II от 1425 до 1462 г. съвпада с важни събития в Европа, които влияят и върху руската история, макар и не така пряко, като разпадането на Златната орда. На Флорентинския събор през 1439 г., свикан по времето, когато Византия се бие с турците за своето съществуване, гръцкото духовенство, надявайки се да получи помощ от Запада, подписва едно безсмислено споразумение с Рим, в което признава върховенството на папата. Руският митрополит Исидор, грък по произход, взима участие във Флорентинския събор. При завръщането си в Москва по време на тържествена церемония той оповестява решенията на събора и прочита молитва за папата. След службата Исидор е арестуван по нареждане на Великия княз и е затворен в манастир, откъдето не след дълго успява да избяга в Западна Европа. През 1443 г. Съветът на руските епископи отхвърля съюза между двете църкви, снема Исидор и избира архиепископ Йоан за митрополит. Руската църква отхвърля зависимостта си от Константинополската патриаршия. Много руси продължават да се отнасят подозрително към гърците, дори и след като те се отричат от сключения във Флоренция съюз. По-късно през 1453 г. Константинопол пада под властта на турците, които постепенно установяват пълен контрол върху Балканския полуостров и бившите територии на Византийската империя. Както знаем, Древна Русия поддържа изключително важни религиозни и културни контакти с Византия и балканските славяни, както през периода на териториална раздробеност, така и в епохата на Киевска Русия (Рус). Успехите на турците допринасят за отслабването на тези връзки и за допълнителната изолация на Русия. Както ще видим, това засилва ксенофобията и самочувствието на русите и подхранва различни учения, основаващи се върху този начин на мислене. Тесногръдието на московското общество се засилва именно през периода, когато североизточното руско княжество се превръща в могъща държава, на която е съдено да играе важна роля в международните отношения и поради това се нуждае от знанията на западноевропейците.

Управлението на Иван III и Василий III

Продължителното управление на Иван III от 1462 до 1505 г. и на неговия наследник Василий III се определя като завършващ етап от периода на териториална раздробеност и начало на нова епоха в руската история, епохата на Московска Русия. То осигурява подходящи условия за възхода на Москва. При предшествениците на Иван III вече е постигнато значително увеличение на територията на московското княжество: ако по времето на Иван Калита тя е била по-малко от 1500 кв. км, то към края на управлението на Василий II държавата вече се простира върху територия от 38 850 кв. км. За Иван III остава задачата да покори старите съперници Новгород и Твер и да установи наистина еднолично управление върху разпокъсаните дотогава руски земи. Иван III извоюва и пълната независимост на руските земи от монголите. В годините на неговото управление властта на Великия московски княз укрепва и придобива величие и представителност, непознати през периода на териториална раздробеност. Иван III, наричан също и Иван Велики, се оказва подходящ за ролята си. Независимо че из-

точниците се различават в оценките си за отделни черти от характера на владетеля, те оставят общото впечатление за една могъща личност, съчетаваща практическите способности на князете от периода на териториална раздробеност с необичайно държавническо изкуство и проницателност. Макар да е само на 22 години, когато умира Василий II, новият Велик княз се оказва напълно подготвен, за да го наследи, като през последните няколко години е пръв сподвижник и дори съвладетел на слепия си баща.

„Обединяването на Русия" под властта на Иван III се осъществява бързо. Следващите събития очертават същността и разностранността на този процес. През 1463 г. или приблизително 10 години по-късно, според Черепнин, Иван III получава наследственото владение на ярославълския княз, а през 1474 г. останалата половина от Ростов. През 1472 г. той наследява Дмитров от своя бездетен брат Юрий. Същата година превзема пермската земя, разположена далеч на североизток и населена с фински племена, която преди това се е намирала под неопределената власт на Новгород. През 1481 г. московският Велик княз получава още едно владение след смъртта на другия си брат Андрей Малкия. През 1485 г. той заставя княз Михаил от Верея да му завещае княжеството си, като пренебрегне сина си, определен да служи на Литва. През 1489 г. Иван III присъединява Вятка. Тази северна държава, управлявана от вече, е основана от новгородски емигранти. През 1493 г. Иван III отнема Углич от своя брат Андрей Големия и го хвърля в тъмница, тъй като Андрей отказва да се отправи с войска към р. Ока срещу монголите. Към 1500 г. московският Велик княз наследява от рязанския княз Иван половината от неговото княжество и е определен за настойник на малолетния му син, на когото е завещана другата половина от княжеството.

Най-успешните завоевания на Иван III са Новгород и Твер. Новгород рухва, както поради превъзходството на Москва, така и поради своята вътрешна слабост. След договора от 1456 г., натрапен от Василий II на Новгород, болярската групировка, водена от рода Борецки, към който принадлежи и Марта — вдовицата на един посадник, се обръща за помощ към Литва с последна надежда. Обикновените хора на Новгород, от друга страна, очевидно, не са обичали нито Литва, нито своите боляри. По време на решаващия поход от 1471 г. новгородските войски търпят неуспехи, а архиепископският полк категорично отказва да се сражава срещу Великия княз на Москва. След победата на Иван III в решителната битка край бреговете на р. Шелон, жителите на Новгород се оставят на неговото благоволение. Те са принудени да се закълнат във вярност към Великия княз и към неговия син, да платят голяма компенсация и да отстъпят на Москва част от своите земи. Не може да се очаква, че новото споразумение, което означава пълно поражение и унижение за Новгород, независимо че запазва политическата му система и положение, ще бъде дълготрайно. И наистина, много скоро властите в Новгород отказват да признаят Иван III за свой суверен и отново се обръщат за помощ към Литва. През 1478 г. разгневеният Иван III предприема втори поход срещу Новгород. Тъй като не получава очакваната помощ от Литва, обсаденият град се предава без бой на московската войска. Иван III екзекутира неколцина от своите опоненти като предатели, други изпраща на заточение, а значителен брой новгородски болярски семейства са изселени в други части на страната. Според хрониката Иван III обявява: „Камбаната на вечето в моята вотчина, в Новгород, повече няма да звъни. Занапред тук няма да се избира

посадник и аз ще управлявам цялата държава". Вечето, длъжностите на посадника, хилядника и цялата новгородска система са премахнати, даже камбаната на вечето е изнесена от града. Нови масови изселвания има и през 1489 г., а Новгород става неделима част от московската държава.

Сега идва редът на Твер. Тверското княжеството оказва много послаба съпротива от Новгород. Тверският княз Михаил също се опитва да си осигури помощта на литовците срещу засилващата се власт на Москва и през 1483 г. сключва договор с краля на Литва и Полша Кажимеж IV. Когато Иван III настъпва с войските си към Твер, Михаил се отказва от договора и се признава за покорен „по-малък брат" на московския владетел. През 1485 г. той предприема нов опит да възобнови отношенията си с Литва, но посланията му до Кажимеж IV са заловени и плановете му стават известни на Москва. Веднага след това Иван III обсажда Твер. Привържениците на Михаил се отдръпват от него и той е принуден да избяга в Литва. Градът се предава без бой на московската войска. Когато Михаил умира в Литва, той не оставя наследник на княжеския престол и с това настъпва краят на княжеския род — най-силният съперник на московските князе. За разлика от Новгород, присъединяването на североизточното Тверско княжество не представлява особен проблем за московските власти. В резултат на завоеванията на Иван III, големи или малки, само незначителна част от руските княжества запазват своята самостоятелност, но като правило дори такива малки владения като Псков или половината от Рязанското княжество, се съхраняват благодарение на сътрудничеството си с Великите московски князе.

Целите на Иван III не се ограничават до присъединяването на останалите все още самостоятелни руски владения. Великият княз на Москва осъзнава себе си като пълновластен наследник на всички предишни киевски земи, които образуват, както той смята, негова законна вотчина. Иван III има ясна представа за развитието на международните отношения, а у дома той подчертава положението си на единствен владетел на цялата държава. През 1493 г. Иван III се обявява за суверен — „Государь" на цяла Русия. Претенциите му към цялото наследство на киевската държава са предизвикателство и към Литва, която след разпадането на Киевска Русия (Рус) присъединява към своята територия обширни западни и югозападни руски земи. Литовското княжество, наричано от някои Литовско-руско княжество, на което ще посветим една от следващите глави, се очертава като един от наследниците на Киев: от изхода на борбата между Москва, от една страна, и Литва и Полша, от друга, зависи окончателното решаване на въпроса за киевското наследство.

След като Иван III присъединява Новгород и Твер, някои самостоятелни князе, владенията на които се намират в граничната територия между Литва и Москва в района на Горна Ока, се отказват от литовските си покровители и приемат властта на московския княз. Литва не успява да ги застави да променят решението си със сила и е принудена да се примири с настъпилата промяна чрез едно споразумение от 1494 година. Но нова измяна на князете, този път от южните княжества, към московския владетел предизвиква поредна война през 1500 година. Русите печелят решителната битка край бреговете на р. Ведроша и пленяват предводителя на литовските войски, артилерията и боеприпасите. Според мирния договор от

1503 г. Литва признава присъединяването към московската държава на всички територии, които войските на Великия княз завладяват. По този начин Иван III получава Смоленск и Полоцк, както и голяма част от Черниговско-Северското княжество — една обширна територия, разположена в южната и централната част на Европейска Русия. Още един мирен договор от 1503 г. слага край на войната, която Москва успешно води, за да защити Псковското княжество от Ливонския орден. В края на краищата, успехите на Иван III значително увеличават територията на неговата държава.

Нарастващата власт и авторитет на Великия московски княз естествено водят до окончателно скъсване с монголите. Отхвърлянето на монголското робство обаче, представлява само незначителна подробност в сравнение с драматизма на монголското нашествие или епическата битка на Куликовско поле. Иван III се провъзгласява за Велик княз без да бъде одобрен от хана и следвайки практиката на своя баща Василий II той ограничава задълженията си към Златната орда само до изпращането на „подаръци" вместо редовния данък, а накрая прекратява и това. Наказателните монголски походи от 1465 и 1472 г. са спрени в пограничните територии на московската държава. Накрая през 1480 г., след като Иван III публично отхвърля зависимостта си от Златната орда, хан Ахмад се решава на една обща кампания срещу непокорните руси. Той сключва съюз с княза на Литва и Полша Кажимеж IV и нахлува в московската държава. Иван III на свой ред си осигурява подкрепата на кримския хан Менгли-Гирей, и разполага войските си така, че да спре настъплението на монголите и да им попречи да преминат р. Угра. Монголските и московските войски достигат до двата бряга на реката и се разполагат там една срещу друга. Монголите не успяват да преминат реката преди пристигането на русите. Те не получават и очакваната помощ от Литва и Полша, тъй като тези държави са принудени да съсредоточат усилията си срещу кримските татари, които внезапно нахлуват в Литва. Странното е, че когато реката замръзва, което позволява на монголската конница да се придвижи напред, а русите започват да отстъпват, монголите внезапно се втурват обратно към степите. Очевидно, те са изплашени от нападението на руски и татарски отряди срещу столицата Сарай. Във всеки случай, опитът на хан Ахмад да възстанови своята власт над Русия се проваля. Скоро след това той е убит по време на междуособици в Златната орда, а към 1500 г. самата орда попада под ударите на кримските татари.

Друго важно събитие от времето на Иван III е неговата женитба с византийската принцеса София или Зоя Палеолог през 1472 година. Брачният съюз между Великия московски княз и племенницата на последния византийски император Константин XI, който загива пред стените на Константинопол при последната турска атака, е организиран от Ватикана с надеждата Русия да бъде привлечена под властта на папата и да се създаде широк фронт срещу турците. Тези очаквания напълно се провалят, но въпреки това женитбата представлява забележително събитие. Тя съответства на повисокото положение на московския владетел. Иван III прибавя византийския двуглав орел към своя собствен фамилен герб „Св. Георги" и въвежда сложен дворцов церемониал по византийски образец. Владетелят започва да използва високите титли „цар" и „самодържец" и установява церемонията на коронацията като тържествен църковен ритуал. Титлата „самодържец", както се употребява в Москва, от самото начало изразява пълната независи-

мост на московския суверен от друг владетел, а по този начин и края на монголското робство. Терминът, макар и преведен на руски, както и свързаната с него концепция за властта и държавния суверенитет, са гръцки по произход, така както „цар" произлиза от римски и от византийската дума „кесар". Иван III предприема впечатляващо с размаха си строителство в Москва, като кани майстори от различни страни. През 1497 г. той провъзгласява сборник от закони за цялата страна, в основата на който са Руската Правда и Псковският Съдебник. Легендите и ученията, които утвърждават престижа на Москва и нейния владетел, възникват предимно по времето на Иван III и на неговия наследник. Те разказват за това, че християнството е било пренесено в Русия от Апостол Андрей, че московските князе произлизат от римските императори, за значението на регалиите на Константин Мономах, дори и за доктрината Москва — Трети Рим. Очевидно, московският владетел възприема становището за превъзходството си по отношение на своите сподвижници, особено след женитбата си с византийската принцеса. Или поне така ще се оплакват болярите през идните години.

Независимо че отстоява ролята си на наследник на киевските князе, Иван III не позволява да бъде въвличан в интриги или да жертва своята независимост. Той отклонява предложенията на папата за съюз с Рим и за евентуално възстановяване на християнския император в Константинопол в лицето на московския владетел. Когато императорът на Свещената римска империя му предлага кралска корона, Иван III отговоря следното: „Ние се молим на Бога за нас и нашите деца да ни съхрани за вечни времена такива, каквито сме сега, господари на нашата земя; що се отнася да бъдем предопределени, ние никога не сме го желали, не го желаем и сега". Иван III е обявен за първия общонароден руски суверен.

Иван III е наследен от сина си Василий III, който управлява от 1505 до 1533 година. Новият владетел в много отношения продължава и завършва делото на своя предшественик. Василий III фактически присъединява всички все още самостоятелни руски княжества, сред които Псковското през 1511 г., останалата част от Рязанското през 1517 г., Стародубското, Чернигово-Северското княжество и територията по горното течение на р. Ока. Московският владетел води борба с Литва, като организира три похода срещу Смоленск преди да превземе града през 1514 година. Договорът от 1522 г. потвърждава руските териториални придобивки. Продължавайки политиката на Иван III, Василий II успява да разшири границите на своята държава за сметка на Казанското ханство и поддържа проруската партия, която е една от двете основни политически фракции в бурния живот на града и държавата. Възползвайки се от новото положение на Московска Русия Василий III поддържа дипломатически отношения със Свещената римска империя, посланикът на която Сигизмунд фон Херберщайн е оставил едно интересно описание на Русия — Rerum moscovitarum commentarii, както и с папството, с прочутия турски султан Сюлейман I Великолепни и дори с Бабар — основателя на империята на Великия Могол в Индия. Към Бабар, за когото почти нищо не е известно в Москва, русите се отнасят с изключителна предпазливост, за да не засвидетелстват прекомерни почести към неговата империя, накърняващи престижа на своя господар. Московският владетел продължава да кани чужденци на руска служба. При управлението на Иван III и Василий III в Москва възниква

цяла чужда колония, наречена „Немско предградие".

Василий III продължава дейността на своя баща и в областта на вътрешната политика. Той строго управлява болярите и представителите на предишните княжески родове, които вече стават слуги на Москва. За разлика от възприетата през вековете практика, но в съответствие с политиката на Иван III, отказът от московска служба в полза на някоя друга държава, най-вече на Литва, се осъжда като измяна. В същото време задълженията, които московският владетел налага, стават все по-големи. Тези и други въпроси, свързани с прехода към централизирано управление придобиват съдбовно значение през следващите години.

Между другото, Василий III е този, който забранява на своите търговци да посещават Казанския панаир и вместо това създава панаир най-напред във Василсурск, а след това и при манастира „Св. Макарий", разположен на мястото, където р. Ветлуга се влива в р. Волга. През 1817 г. панаирът е преместен в Нижни Новгород, за да се превърне в най-прочутото и значимо ежегодно събитие от този род в нова Русия.

Защо Москва преуспява?

Възходът на Москва е събитие с голямо значение в руската история. Успехът на североизточното княжество означава край на периода на териториална раздробеност и създаване на централизирана държава, а особеният характер на московското управление и общество предопределя развитието на Русия през следващите векове. Ролята на Москва е удивителна, но способността на московската държава да играе тази роля продължително време дава повод за съмнения. Ето защо причините за успеха на Москва изискват подробен анализ. Московската държава се появява твърде късно и дълго не може да се сравнява с такива процъфтяващи княжества като Новгород или Галиция. Дори в границите на собствената си територия на североизток Москва възниква като по-незначително средище не само в сравнение с древните градове Ростов и Суздал, но и с Владимир. Московското княжество побеждава Тверското след продължителна борба, като няколко пъти изглежда, че я губи. Писмените извори свидетелстват за учудването на съвременниците от неочаквания възход на Москва. Когато тълкуват причините за този възход, историците посочват няколко или дори групи от причини, много от които вече са споменавани в нашия кратък обзор.

На първо място, заслужава внимание учението за географската предопределеност, което е едно от основните и най-ранни обяснения, изцяло разработено от С. Соловьов. Той акцентира върху определящото значение на местоположението на Москва за по-късното развитие на московската държава и привежда редица аргументи в подкрепа на това твърдение. Москва се намира на място, където се пресичат три пътя. Най-важният от тях е пътят от Киев и залязващия Юг към изгряващия Североизток. Москва е описвана и като първа спирка и населен пункт в земите на североизток. Тя печели и от движението в други посоки. Вероятно в Москва пристигат преселници след монголското опустошаване на отдалечените североизточни земи. Градът е разположен на брега на р. Москва, която тече от северозапад на югоизток към р. Ока — най-големия западен приток на р. Волга.

Въобще, говорейки за водните пътища, които свързват и обединяват Европейска Русия, Москва има рядката съдба да се намира непосредствено до изворите на четири големи реки: Ока, Волга, Дон и Днепър. Това предоставя изключителни възможности за териториално разширение към равнината, през която текат тези реки, особено като се има предвид, че младото княжество не е заобиколено от планини или други природни препятствия.

От друга страна, средищното положение на Москва също има благотворно влияние. Тя се намира в центъра на земи, населени от руси и предимно великоруси, които, както се посочва в аргументацията, намират тук подходящата среда за своето развитие във всички направления. Някои учени се опитват да изчислят точно на какво разстояние от географския център на руската земя се намира Москва. Те отбелязват също и близостта на града до разграничителната линия между двата основни диалекта на великоруския език. Освен това, средищното разположение на Москва скрива града от външни завоеватели. Така например, ако при нападенията на Тамерлан, а и в други случаи Новгород се противопоставя на враговете, проникващи от северозапад, а разположеното на югоизток Рязанско княжество поема първите удари, то Москва се оказва в особено изгодно положение. В крайна сметка, благотворното влияние на географския фактор за териториалното разширение на московската държава не може да бъде отречено, макар че той, безусловно, не е единственият и в действителност съвременните учени му отреждат по-слабо влияние.

Икономическата аргументация отчасти е свързана с географската. Река Москва служи като важна търговска артерия и, тъй като Московското княжество се разширява към териториите, разположени по реката, тя на свой ред способства за установяването на икономически връзки. Съветските историци обясняват разширяването на московската държава и с нуждата да се обособи общият вътрешен пазар. Друг икономически подход акцентира върху приноса на московските князе в развитието на земеделието в техните вотчини и провежданата от тях политика на заселване на нови земи. Тези князе безусловно изпреварват своите съперници, привличайки все повече селяни в земите си. Действията им са разнопосочни — от различни стимули за свободните земевладелци до откупуване на пленници от монголите. Освен това московските князе успяват да поддържат в княжеството си относителен мир и сигурност, които имат благотворно влияние върху икономическия живот.

Последното схващане въвежда още един важен фактор: ролята на московските владетели за възхода на Москва. Обикновено се смята, че на Москва ѝ е провървяло не само с князе, но и в много други отношения. В продължение на няколко поколения князете на Москва, подобно на Капетингите, които обединяват Франция, се радват на мъжки наследници и липса на конфликти. В частност, за дълъг период от време синовете на московските князе имат щастието да нямат чичовци, с които да си съперничат за московския престол. Когато класическият конфликт между „чичовци“ и „племенници“ накрая избухва при управлението на Василий II, традицията властта да се предава от баща на син вече е дотатъчно утвърдена, за да преодолее предизвикателството. Княжеството е смятано за щастливо и заради своите първи владетели, които са наследници на най-малкия син на Александър Невски и представляват младото поколение в княжеския род, което намира за по-целесъобразно да се посвети на своите малки владения, отколкото да ги пренеб-

регне в името на някакви по-амбициозни начинания другаде.

Безспорно е, че политиката на московските князе има значителен принос за възхода на Москва. Владетелите от Иван Калита до Иван III и Василий III се открояват като „обединители на руската земя", като умели земевладелци, ръководители и търговци, а също воини и дипломати. Техните действия са особено резултатни, макар и ограничени по мащабите си. Ключевски разграничава пет основни начини за присъединяване на територии към московската държава: откупуване, завладяване със силата на оръжието, дипломатическо присъединяване при подкрепата на Златната Орда, споразумения с отделни князе и заселване на руси в земите от другия бряг на р. Волга. Относителният просперитет, разумното управление, мирът и общественият ред привличат към Московското княжество все повече селяни, боляри и представители на други съсловия.

Разбира се, не всички действия на московските владетели допринасят за възхода на Москва. Например, те следват практиката от периода на териториална раздробеност, като разделят владенията си сред своите синове. Но и в това отношение имат предимство пред останалите князе. Според установената в Московското княжество традиция, най-големият син на Великия княз получава значително по-голям дял от наследството, който нараства с времето, както относително, така и абсолютно. Така Дмитрий Донской оставя на своя най-голям син една трета от владението си, Василий II — една втора, а Иван III — три четвърти. Освен това, най-големият син става Велик княз и така получава предимство, както по отношение на своите братя, така и на останалите владетели. Постепенно, правото да сече монети и да преговаря с чужди държави се предоставя само на Великия княз.

Развитието на московската държава следва модела, който описахме в разказа си за североизточните руски земи. В едно относително неразвито общество и непрекъснато променяща се обстановка все повече се засилва ролята на княза като организатор, стопанин и владетел, докато останалите елементи на киевската политическа система постепенно са забравени и дори изчезват. Известно е например, че Василий Велияминов, последният московски хилядник, умира през 1374 г. и след това тази длъжност е премахната. „Обединяването на Русия" от Москва е не само забележително събитие, но то отразява и общата тенденция на времето. Значителното разпокъсване на руската земя през периода на териториална раздробеност прокарва пътя към обратния процес, тъй като повечето от княжествата са твърде малки и слаби, за да се противопоставят на процеса на централизация. След триумфа си над древното Владимир-Суздалско княжество, разположено в североизточните руски земи, Москва трябва да се справи само с още две водещи руски княжества — Новгородското и Рязанското. Останалите вече са погълнати от засилващата се Литовско-руска държава.

За да се оцени по-добре успехът на московските князе, е необходимо да се отдели специално внимание на един аспект от тяхната политика: връзките им с монголите. В отношенията си със Златната Орда московските владетели успяват да съвместяват несъвместими неща така, че и вълкът да е сит, и агнето цяло. Ключът към техния забележителен подвиг се крие в правилния избор на подходящия момент. Дълго време, докато монголите запазват своето могъщество, московските князе проявяват пълно подчинение към хана и ревностно го подкрепят. Те засилват позициите си на велики князе, след ка-

то подкрепят монголите при унищожаването на героичния Твер и на други руски земи. Московските князе събират данъка, наложен от монголите, с което установяват финансов и непряк съдебен контрол върху останалите руски князе. Близостта със Златната орда значително улеснява обединяването на руските земи. Любавски и други историци акцентират върху факта, че ханове предоставят на московските князе онези владения, които не могат да си плащат данъка. Ето защо, някои князе предпочитат да продадат своите земи непосредствено на московския владетел, за да запазят нещо и за себе си. Когато могъществото на Златната орда започва да залязва, а могъществото на Москва нараства, московският велик княз Дмитрий Донской повежда руските войски срещу монголските потисници при Куликовското поле. Куликовската победа и окончателното отхвърляне на монголското робство при управлението на Иван III имат решаващо значение за превръщането на Москва от едно североизточно княжество в единна руска държава.

Църквата е още един важен фактор, допринесъл за този възход. За да оценим нейното значение, не бива да забравяме силната религиозност на русите през този период, подобно на Средните векове в Западна Европа. Москва става средище на митрополита и религиозна столица на Русия през 1326 или 1328 г., много преди да започне да претендира за политическо господство над по-голямата част от страната. Впоследствие тя се превръща в града на Св. Алексей и особено на Св. Сергий, основателя на Троицко-Сергиевския манастир, разположен на север от Москва. Този манастир се утвърждава като най-важното духовно средище, сравнявано през цялата руска история само с Киево-Печорската лавра. Духовните водачи имат силно влияние и върху политиката. Св. Алексей е един от най-великите държавници на Московското княжество. Митрополитите, свързани с Москва и поне смътно осъзнаващи по-широките руски интереси, подкрепят „обединяването на Русия“. Те често се намесват в конфликтите и борбите между князете чрез съвет, наставление и дори заплаха за отлъчване от църквата, в което се изразява най-големият им принос към каузата. Тази намеса обикновено е в полза на Москва.

Оценките за същността и значението на възхода на Москва са много по-дискусионни, отколкото описанията и тълкуванията на този процес. Повечето дореволюционни руски историци оценяват този процес като значителен и необходим подвиг на московските князе и на руския народ, който е трябвало да се обедини, за да оцелее и да заеме своето място в историята. Съветските историци споделят тази позиция. От друга страна, някои руски скептици, сред които е Пресняков, както и полски, литовски и украински учени привеждат доводи и от друг характер. Те подчертават в частност, че възхваляваното „обединение на Русия“, освен всичко друго, е добре организирана агресия от страна на московските князе, както срещу населението на Новгородското и Псковското княжество, така и срещу различни неруски народности, които са лишени от правата си и са подчинени на московския деспотизъм. Както при повечето исторически дискусии, представителите и на двете школи в основата си са прави, но акцентират върху различни аспекти на едно и също многостранно явление. Без да е необходимо да приемем едното или другото становище, ние ще оценим по-добре сложността и проблемите на периода, след като се запознаем с икономическия, обществения и културния живот в руските земи.

Глава XII

Русия през периода на териториална раздробеност: икономика, общество, институци

„И така, нашата средновековна вотчина с нейните основни характеристики на местна власт; зависимостта на селяните, както и правото на изселване; манориалната юрисдикция, ограничавана от общинското самоуправление и икономическата организация, характеризираща се с незначителна роля на собственото стопанство на владетеля: с тези свои характеристики нашата вотчина представлява институция, подобна на феодалното владение, а нашата средновековна селска община — институция, идентична с германската марка".

Николай Павлов-Силвански

„... „служилые люди" е наименованието на категория от населението, задължена да служи в съда, войската, гражданските учреждения и ползваща срещу това по силата на условното право частни земевладения. Самостоятелното съществуване на тази категория се гарантира не от нейните права, а от задълженията ѝ към държавата. Тези задължения непрекъснато се променят, а представителите на тази категория не притежават корпоративно единство".

Михаил Владимирски-Буданов

„Тук, разбира се, е налице процес на известна *феодализация* на по-незначителните дейности на държавата в тяхното взаимодействие и взаимно ограничаване".

Пьотр Струве

Въпреки че дискусията за относителния дял на търговията и селското стопанство в икономиката на Киевска Русия (Рус) продължава, учените са единодушни, че земеделието е основният поминък на населението през периода на териториална раздробеност. Ръж, пшеница, ечемик, просо, овес и др. са водещите култури в руското земеделие. Доминирането на местното селско стопанство, икономическата изостаналост, съответстваща на политическата разпокъсаност характеризират периода след разпадането на киевската държава и обединяването на страната от Москва. С упадъка на Юга и в резултат на монголското нашествие русите губят по-голяма част от най-плодородните земи и са принудени да се занимават със земеделие в гористи райони и при сурови климатични условия. Монголското бреме допълнително натоварва изтощеното руско стопанство. По думите на Любавски: „Огромен паразит се е прикрепил към народния организъм на Североизточна Русия; паразитът изсмуква живителните му сили и периодично предизвиква големи смущения в него..."

Значително по-трудно е да се определи ролята на търговията в Русия през периода на териториална раздробеност. Тя запазва голямото си значение в Галицийската земя, Новгород и Новгородското княжество, но нейната роля в североизточните руски земи и предимно в Московското

княжество все още не е напълно изучена. Наистина, р. Москва служи като търговски път от самото начало на историята на града, особено благоприятното разположение на който също допринася за развитието на търговията. Съветските историци подчертават ролята на античния търговски път по р. Волга, чието значение нараства, след като монголите установяват контрол върху обширните територии на изток и югоизток. Освен това, те свързват разширяването на Московското княжество непосредствено и с развитието на пазара. Подобно на Волга, р. Дон също играе ролята на голям търговски път към генуезките и венецианските колонии, които възникват по бреговете на Черно море. Към 1475 г. обаче турците установяват контрол върху корабоплаването, елиминирайки италианците. Русите продължават да изнасят кожи и восък и да внасят голямо разнообразие от стоки, сред които текстил, вина, изделия от сребро и злато и други предмети на лукса. Независимо че населението на Североизточна Русия през периода на териториална раздробеност запазва някои важни търговски контакти с външния свят и създава нови, а значението на вътрешната търговия се увеличава с разширяването на московската държава, селскостопанското производство, предназначено за местния пазар, запазва своето доминиращо положение. Търговците и средната класа като цяло играят незначителен роля в историята на московската държава.

И през този период населението продължава да се занимава с лов, риболов, животновъдство и пчеларство, както и да практикува различни занаяти. Особено добре се развива дърводелството, а кожарството, тъкачеството и металообработването намират широко приложение в задоволяването на основните потребности на населението. Някои художествени занаяти преживяват упадък главно поради общата бедност през периода, макар че се съхраняват на отделни места, предимно в Новгород. С възхода на московската държава новата столица постепенно става център на изкуствата и занаятите.

Проблемът за руския феодализъм

Въпросът за структурата на руското общество през периода на териториална раздробеност е тясно свързан с проблема за феодализма в руската история. По традиция учените определят развитието на Русия като значително различаващо се от другите европейски държави, а една от характерните му особености виждат в отсъствието на феодализъм. Едва в началото на XX в. Павлов-Силвански предлага блестящ и особено изчерпателен анализ на древната руска история, като стига до извода, че Русия също е преминала през феодализъм. Теорията на Павлов-Силвански става обект на горещи дискусии през годините преди Първата световна война. След революцията съветските историци започват да използват термина „феодализъм“ в изключително широк смисъл и определят като феодално развитието на Русия от киевския период до втората половина на XIX век. Извън Съветския съюз редица учени, макар и да не приемат твърденията на Павлов-Силвански по много въпроси, са единодушни, че много особености на феодализма се проявяват и в средновековна Русия.

Павлов-Силвански твърди, че феодализмът има три отличителни характеристики и всичките те се проявяват в развитието на Русия: разделяне

на страната на независими и полунезависими земевладения — феодални имения; включване на тези феодални имения в система според йерархията на васалните отношения и наличие на условна собственост върху земята. В действителност Русия е разделена на множество независими княжества и привилегировани болярски имения — феодални владения. Както и в Западна Европа васалната йерархия е свързана със земята: вотчината, която е наследствено владение, съответства на феодалното имение; поместието, което е владение, предоставяно срещу заслуги — на бенефициите. Павлов-Силвански е убеден, че поместието, характерно за московския период на руската история, е съществувало и през периода на териториална раздробеност. Бароните, графовете, херцозите и кралете на Запад имат своето съответствие в болярите, дружинниците, князете и великите князе на средновековна Русия. Болярската служба, особено военната, се основава на свободен договор, представляващ фундамент на феодалната йерархия. Специални церемонии, съпоставими с тези на Запад, отбелязват встъпването и приключването на тази служба. Русия през периода на териториална раздробеност познава института на феодалния патронаж, възнаграждението — лично или със земя, както и предоставянето на имунитет на земевладелците, т.е. на правото да управляват, съдят и събират данъци от своите селяни без намесата на по-висша власт. Появяват се васали на васалите.

Опонентите на Павлов-Силвански от своя страна също предлагат сериозни доводи. Те акцентират върху факта, че през целия период на териториална раздробеност руските земевладелци наследяват своите владения, а не ги получават като възнаграждение срещу служба и по този начин си запазват правото да служат на този, на когото пожелаят. Именията им обикновено остават под юрисдикцията на владетеля, на чиято територия се намират, без значение на кого служи земевладелецът. Освен това, редица съществени аспекти на западноевропейския феодализъм не се проявяват в Русия или в най-добрия случай остават неразвити. Това е характерно за изключително усложнената западна феодална йерархия, за участието на феодалите във войската и за рицарството. Дори ролята на селяните и техните взаимоотношения със земевладелците несъмнено се различават в Източна и Западна Европа. Крепостничеството се утвърждава в Русия след периода на териториална раздробеност.

И така, една дефиниция на феодализма, в която се подчертават неговите правни характеристики, изглежда не е приложима към руското общество. От друга страна, много процеси в Русия, независимо дали става дума за децентрализацията през периода на териториална разпокъсаност, за икономическото развитие на обширните владения или дори за по-късната система на поместията, силно наподобяват феодалния Запад. Както вече посочихме, руските социални форми често изглеждат първични или поне опростени и несъвършени прояви на западни модели. Поради това, редица учени определят обществената организация на средновековна Русия като начален и неразвит феодализъм. Този феодализъм се оказва изключително слаб, когато се изправя лице в лице срещу нарастващото могъщество на великите князе и особено на самодържавните царе.

Съветските историци извеждат още един допълнителен критерий за феодализма. Започвайки с марксисткото изтъкване на сходствата в разви-

тието на различните общества и основавайки своята периодизация върху икономическите фактори, те предлагат изключително широка характеристика на феодализма от гледна точка на феодалната икономика и игнорират обичайното подчертаване на разделението между политическата и съдебната власт. Поради това те смятат, че периодът на руския феодализъм започва през последния етап на киевската държава и продължава до втората половина на XIX век. Подходът на съветските историци почти не разграничава периода на териториална раздробеност в руската история от епохите преди и след него.

Руското общество и институции през периода на териториална раздробеност

Руското общество от периода на териториална раздробеност наподобява структурата на киевското. Князете заемат най-високото стъпало от социалната стълбица. Огромната киевска династия все повече се разраства и обособява през вековете след разпадането на единната киевска държава. Великите князе, владетелите на малки княжества, дори и тези, които не притежават никакви имоти и служат при свои роднини, достигат апогея на могъществото си. Освен великите князе „на Москва и цяла Русия" се появяват велики князе в някои други регионални центрове, предимно Твер и Рязан, където не толкова знатните представители на княжеския род полагат клетва за вярност пред своя по-могъщ роднина. Разширяването на московската държава поставя край на тази княжеска анархия, както и на териториалната раздробеност.

След князете идват болярите, следвани от по-малко благородните дворяни, които имат еднакви задължения към княза. Болярите и дворяните сключват договори със своя княз, но са свободни да го напуснат и да постъпят на служба при друг господар. Болярите поддържат своя собствена свита, понякога твърде многочислена. През 1332 г. един болярин, следван от свита, наброяваща 1700 души, постъпва на служба при Великия московски княз. Скоро след това друг болярин със свита от 1300 души го напуска. Както вече подчертахме, представителите на руската аристокрация през периода на териториална раздробеност са земевладелци. Те са фактическите господари на своите големи имения, като събират данъци и раздават правосъдие. С възхода на Москва обаче, те губят правото си да произнасят присъди за особено тежки престъпления. През периода на териториална раздробеност преобладава вотчината, т.е. наследственото земевладение. С възхода на Москва поместието, т.е. имението, което князът предоставя на своя слуга по време на неговата лична служба, получава широко разпространение. За пръв път се говори за поместие в Завещанието на Иван Калита. Системата на поместията обаче се утвърждава навсякъде едва през XV в. и следващите столетия. Ще се върнем към тази тема отново във връзка с историята на Московска Русия.

Търговците, занаятчиите и средните съсловия като цяло преживяват упадък през периода на териториална раздробеност. С изключение на Новгород и някои други средища представителите на тази обществена прослойка са относително малобройни и политически пасивни.

Селяните представляват мнозинството от населението. Тяхното по-

ложение се влошава през вековете след разпадането на киевската държава. Политическата децентрализация, чуждите нашествия и несигурността засилват зависимостта на селянина от земевладелеца и оттам — крепостничеството, което задълбочава възникналата още през киевския период тенденция. Крепостничеството се проявява в различни форми, макар че дори и в края на периода то остава непълно, като селянинът запазва правото да напуска своя господар веднъж в годината в т.нар. Юриев ден в края на есента при условие, че това е уговорено предварително. Основните задължения на селяните се изразяват в извършване на селскостопанска работа за земевладелеца — баршчина (ангария), която все още е относително слабо разпространена, и заплащане на земевладелеца в натура или в пари — оброк. В северните райони обаче много селяни имат определени задължения само към държавата, без да принадлежат на един или друг собственик.

Холопите, които съществуват и през киевския период, продължават да играят значителна роля в руското стопанство, извършвайки всички видове дейности във феодалните имения. Управителите на тези имения образуват една сравнително малобройна, но по-високопоставена група сред холопите. Дяконов допуска, че подобно на Франция и в Московското княжество дворцовите служители и тези в най-влиятелните домакинства първоначално са били холопи, а впоследствие заменени с най-изявените от свободните слуги.

След разпадането на Киевска Русия (Рус) църквата не само запазва, но и разширява своя привилегирован статут. В годините на разпокъсаност тя притежава най-добрата организация и се радва както на благосклонността на монголските ханове, така и на покровителството на руските и особено на московските князе. Църковните земи са освободени от данъци и се ползват с широки привилегии. Подобно на Западна Европа, макар че това е спорен въпрос, те са по-привлекателни за селяните в сравнение с другите имения, заради общественото спокойствие, доброто стопанисване и сигурността в тях. Църквата, отделни манастири и дори монаси често предвождат руското проникване в необятните североизточни пространства. Последователите на Св. Сергий основават повече от 30 манастира в различни селища и в техните околности. Най-големите приходи за църквата идват от постоянните дарения, като понякога са ѝ завещавани цели имения или части от тях срещу молитви за спасение на душата. Подобна практика за даряване на земя на католическата църква срещу милостиня съществува и във феодалния Запад. Изчислено е, че към края на периода на териториална раздробеност руската църква притежава над 25 на сто от обработваемата земя в страната. Както ще посочим по-нататък, тези огромни църковни, предимно манастирски имоти, създават големи грижи на държавата, но и представляват истинско предизвикателство за религиозната съвест на духовенството.

Обединяването на Русия под властта на Москва означава победа на североизточната политическа система, характеризираща се с господстващото положение на княза. Разбира се, князете играят водеща роля и през периода на териториална раздробеност. По това време те се проявяват като управители и дори като собственици на своите княжества. Доказателство за това са прочутите завещания, в които князете се разпореждат безразборно с цели селища и населението им. Действията на князете стават

все по-дребнави, а обществените нрави и интереси се подчиняват на частните. Със засилването на московското княжество настъпва коренна промяна. Владетелите „на Москва и цяла Русия" играят все по-значима роля и по времето на Иван III е поставено началото на нова епоха — епохата на самодържавния царизъм. Така, при цялото си величие и в духа на североизточната княжеска традиция царете съчетават по един ужасяващ начин неограничената власт с ограничения деспотизъм и обществените интереси със собственическите си инстинкти. Тяхната власт става все по-опасна, тъй като е практически неоспорвана. След присъединяването на Новгород, Псков и Вятка вечето изчезва от руската политическа система. Третият елемент в киевската система на управление — Болярската дума, продължава да съществува заедно с князете и царете. Думата в Московска Русия обаче по-скоро подкрепя, отколкото ограничава властта на монарха. Така развитието на Русия през периода на териториална раздробеност води до самодържавието.

Глава XIII

Русия през периода на териториална раздробеност: Религия и култура

„Монголското иго, което нанася тежък удар върху цялото руско стопанство, не може да не получи силно отражение в художествените произведения... Втората половина на XIII в. и целият XIV в. са епоха „на потисничество на народа, отчаяние сред водачите, изтощаване на страната, упадък на търговията и занаятите, изчезване на редица технически умения".

Багалей

„Що се отнася до книжовността, периодът от татарското нашествие до обединяването на Русия от Иван III Московски може да се нарече „Тъмен век". Книжовността през този период в по-голяма или по-малка степен е слаб спомен за киевските традиции и неоригинална имитация на южнославянските образци. Но тук, повече от всякога, е необходимо да имаме предвид, че тази книжовност не дава точна представа за древната руска култура. „Тъмният век" на книжовността, XIV и XV в., представляват същевременно и „Златен век" за руската религиозна живопис".

Дмитрий Мирски

„Руската икона е най-значителното художествено явление на Древна Русия, нейното основно и най-голямо богатство. По своя исторически произход и структура иконата е израз на най-богата художествена традиция, а по своето развитие тя представлява забележителна изява на художествено майсторство".

Кондаков

Религията и културата на Русия през периода на териториална раздробеност, както и нейното икономическо и обществено развитие, следват киевската традиция. Тежките столетия след разпадането на единната киевска държава свидетелстват за забавяне и дори упадък в много области на културата. Обедняването и относителната изолираност на руския народ имат изключително неблагоприятно въздействие върху образованието като цяло и върху такива трудоемки и изискващи много средства дейности, като каменното строителство и изработването на предмети на лукса. Литературата също губи от своята предишна образност и очарование. От друга страна, упадъкът в редица области съвпада с едни от най-високите постижения на руския творчески гений в дървеното строителство и особено в иконописта.

Религията в Русия през периода на териториална раздробеност отразява силните и слабите страни, постиженията и неуспехите на руския народ и продължава да играе определяща роля в неговия живот и култура. В една епоха на разделение силно се открояват единството и организираността на църквата. В началото на XV в. източноправославната църква в Русия освен московския митрополит има още 15 епископи, трима от които — новгородският, ростовският и суздалският носят титлата „архиепископ". През 1448 г., след като Флорентинският събор поражда в Русия известни подозрения към гръцкото духовенство, Йоан е избран за митрополит без одо-

брението на Константинополския патриарх. Така е премахната зависимостта на руската църква от византийската патриаршия и е поставено началото на автокефалната, по същество независима руска църква. Същевременно става невъзможно да се запази организационното единство на руската църква. Поделянето на руската земя и на руския народ между Москва и Литва води до създаване на отделна източноправославна митрополия в Киев, чиято юрисдикция се простира върху територията на Литовската държава. През 1458 г. киевската митрополия окончателно се отделя от Москва.

Както знаем, църквата с нейните огромни имоти и привилигировано положение играе главна роля в икономическия и политическия живот на Русия през периода на териториална раздробеност, като оказва силно влияние почти върху всяко по-важно събитие. Въпреки това, трудно е да се определи с точност какво е въздействието на руската църква върху нейната собствена религиозна и духовна сфера. Често и в повечето случаи убедително се твърди, че християнският ритуализъм и естетика преобладават в средновековна Русия, като намират своята най-пълна изява в литургията и другите църковни служби, някои от които дори стават изключително продължителни и усложнени. Постенето, религиозните празници и особено спазването на църковния календар са поредните доказателства за ритуализма на руския народ, а чрез иконописта и църковната архитектура той открива своя път към прекрасното. Освен това руското християнство носи дълбок етичен и социален смисъл, който не трябва да се подценява. Някои изследователи смятат, че именно под влияние на църквата и нейното учение много холопи са освободени от господарите си чрез специална клауза в завещанията. В най-общ смисъл християнските норми на поведение се съхраняват като идеал за руския народ.

Светците и през този период изразяват проблемите и желанията на русите. Сред канонизираните през периода на териториална раздробеност са княз Александър Невски, митрополит Алексей, както и никому неизвестни отшелници. Най-силно въздействие върху руското религиозно съзнание има св. Сергий Радонежски. Той започва своята религиозна дейност като отшелник и завършва живота си като всепризнат духовен водач на Русия през 1392 г. на около 78-годишна възраст. Именно неговата благослови дава сили на Великия княз Дмитрий и на руската войска за рискованата битка на Куликовското поле, а само една неговата дума е достатъчна, за да бъдат преустановени княжеските разпри. Макар че отказва да стане митрополит, Св. Сергий е истинският духовен водач на руската църква. Както вече споменахме, манастирът, който Св. Сергий основава на север от Москва, известен като Троицко-Сергиевски, става едно от най-големите религиозни и културни средища в Русия и първоизточник на мощно монашеско движение. Векове след смъртта на Св. Сергий и до днес десетки и стотици хиляди поклонници от цяла Русия всяка година посещават неговия гроб в една от манастирските църкви. Подобно на много други светци силното влияние на Св. Сергий се дължи на това, че той живее в съответствие с проповядваните от църквата смирение, милосърдие, братство и любов, които са убеждение и надежда за християните. Св. Сергий непрекъснато се стреми да помага на всички нуждаещи се. Той акцентира върху работата и учението, а също и върху религиозния размисъл и ритуал.

Последователите на Св. Сергий, както вече споменахме, разпрос-

тряняват християнството в Северна Русия и основават множество манастири. Св. Стефан Пермски, най-бележитият сред сподвижниците на Св. Сергий, проповядва християнската вяра сред финското племе зиряни. Той научава езика им и им създава писменост, използвайки техни декоративни изображения като основа за буквите. Така, следвайки източноправославната традиция, зиряните могат да величаят Бога на своя роден език.

В средновековна Русия, както и в средновековна Европа, интелектуалният живот се съсредоточава върху религиозните проблеми, макар че последствията от тях често засягат и други сфери на човешката дейност. Въпреки че, общо взето, Русия остава встрани от рационализма и реформаторските движения в Западна Европа, които възникват в рамките на католицизма, тя не е напълно изолирана от тях. Показателно е, че руски религиозни движения, акцентиращи върху рационализма и радикалния реформизъм, се появяват в западните територии на страната и предимно в Новгород. Още през 1311 г. църковен събор осъжда като еретик един новгородски проповедник, който отрича монашеството. През втората половина на XIV в. в Новгород широко се разпространява и учението на т.нар. стриголници. Тези радикални сектанти, сходни с евангелистите в Западна Европа, отричат властта на църквата и нейната йерархия, както и всички тайнства, освен кръщението, като проповядват връщане към ранното християнство. Покрайните в движението дори отричат Христос и се опитват да сведат религиозните обреди единствено до молитвата към Бога-Отец. Повод за протеста става въвеждането на такси за църковните обреди. Много скоро отстъпниците достигат до още по-радикални идеи. Силното противопоставяне на населението и властите в Новгород и Псков, както и разногласията сред стриголниците, водят до изчезването на сектата в началото на XV век.

По-късно през същия век възниква и сектата на жидовстващите. Тяхното радикално религиозно движение е свързано с пристигането на евреина Захария в Новгород през 1470 г. и с разпространяването на неговите идеи. Жидовстващите всъщност приемат само Стария Завет и отричат Новия, като смятат Христос по-скоро за пророк, отколкото за Месия. Следователно, те също отричат църквата. С преместването на двама новгородски свещеници в Москва движението намира силна подкрепа и в дворцовите среди. Игуменът на волоколамския манастир Йосиф Волоцки започва борба срещу еретиците. Те са отлъчени от църквата на църковен събор през 1504 г. и накрая Иван III, отстъпвайки пред желанията на доминиращата църковна групировка, жестоко наказва еретиците, като водачите им са изгорени на клада.

През този период разногласията в самата руска православна църква имат много по-голямо историческо значение, отколкото външните предизвикателства. Най-значителният и прочут диспут на века е посветен на въпроса допустимо ли е от християнска гледна точка църквата да притежава имущество. Йосиф Волоцки отново играе централна роля като водач на една от групировките. Той се обявява за тесен съюз между самодържеца и богатата и влиятелна църква. Князът или царят, според него, е естественият закрилник на църквата, на нейните земи и привилегии. В замяна, той заслужава пълната църковна подкрепа, като властта му трябва да се простира не само върху всички светски дела, но и върху управлението на църквата. Йосиф Волоцки се обявява за формален и ритуалистичен подход към религията, за святост на църковните служби, обреди, свещенодействия и

учения, както и за жестоко потъпкване на всякакво несъгласие.

Противоположната гледна точка е представена от „заволжските старци", наричани така, тъй като произлизат от североизточните руски манастири. Техен водач е Нил Сорски — човек с изключителни духовни качества. „Заволжските старци" се обявяват срещу богатствата на църквата и в частност срещу манастирските земевладения. Те настояват монасите да спазват дадения обет, да живеят в бедност, да изкарват с труд прехраната си и наистина да бъдат „чужди на света". Църквата и държавата би трябвало да бъдат независими една от друга. Според тях, държавата, която стои по-ниско от църквата, няма право да се намесва в религиозните дела. „Заволжските старци" акцентират върху съзерцателността и вътрешната божествена светлина, върху стремежа към морално усъвършенстване и борбата срещу духовния формализъм и ритуализма. Освен това, в църковната доктрина те разграничават Светото писание от традицията и обичаите на хората и го възприемат Светото писание, т.е. Десетте божи заповеди, като задължителни. Останалото подлежи на критика и промяна. Но дори и тези, които дръзват да променят устоите на църквата, трябва да бъдат разубеждавани, но не и отхвърляни със сила.

Църковният събор през 1503 г. се произнася в полза на Йосиф Волоцки и неговите сподвижници, които привеждат в подкрепа на своите твърдения примери от византийската история. Те доказват и практическата необходимост църквата да притежава разклонена структура и имущества, за да осъществява многообразните си функции, включително и благотворителност. Техните възгледи, особено що се отнася до църквата и държавата, отговарят на засилващия се абсолютизъм на Москва, въпреки че Иван III симпатизира на „заволжските старци", заради стремежа да присвои манастирските земи. След смъртта си през 1515 г. Йосиф Волоцки е обявен за светец. Други висши духовници продължават неговото дело. Сред тях е Даниил, който става митрополит през 1521 година. На съборите през 1524 и 1531 г. и дори през 1554 — 1555 г. някои от последователите на Нил Сорски са обвинени в ерес. Самият Нил Сорски обаче е обявен за светец.

Търсейки обяснение за църковно-богословското разногласие, много учени, сред които са и съветските историци, подчертават, че последователите на Йосиф Волоцки подкрепят властта на московските владетели и интересите на онези слоеве на руското общество, които способстват за укрепването ѝ. От друга страна, „заволжските старци" с широките си обществени връзки представляват аристократическата опозиция срещу централизацията на московската държава. От гледна точка на православната история, „заволжските старци" продължават мистичната и съзерцателната традиция на източното монашество, разпространена на полуостров Атон. В по-широк смисъл двете течения изразяват двете гледни точки в отношението на истинските християни към земния свят, провокирани от несъвместимостта между преходните и вечните норми на поведение. „Заволжските старци" наподобяват францисканците в Западна Европа, както и други религиозни групи, които упорито се опитват да бъдат „в", ако не и част от този свят. Дори и след църковните събори през XVI в. те продължават да заемат важно място в руската църква със своя специфичен начин на мислене и възглед за света.

Такива съществени за периода и светски по своя характер въпроси като тези за ролята и властта на владетеля често получават религиозна окрас-

ка. Проблемът за властта, за нейния характер и прерогативи придобива първостепенно значение, когато Москва се издигна до ролята на „обединител на Русия", а нейните князе се превръщат в самодържавни царе. Както вече споменахме, различни легенди и учения се появяват, за да „узаконят" и подкрепят тези нови процеси. Например, една приказка за князете на Владимир, вероятно възникнала през първата четвърт на XVI в., разказва как киевският княз Владимир Мономах — прославеният предшественик на московските князе, получава от дядо си по майчина линия византийския император Константин Мономах като символ на върховната власт прочутата „шапка на Мономах" и други официални атрибути. Московските князе обявяват, че са наследници на римските императори. Според новата генеалогия господарят на Рим и на света Август вече на преклонна възраст разделил своите владения сред родните си, изпращайки брат си Прус да управлява земите край брегове на р. Висла. Рюрик произхожда от четиринадесетото поколение потомци на Прус, св. Владимир — от четвъртото поколение наследници на Рюрик, а Владимир Мономах — от четвъртото поколение наследници на Владимир. Заедно с тази поправка в произхода на московските князе, назад във времето се измества и разпространяването на християнството в Русия, като апостол Андрей е обявен за негов истински основоположник.

Но най-интересното учение, получило различни тълкувания, е учението за Москва — Трети Рим. Негов създател е псковският игумен Филотей. През 1510 г. той изпраща писмо до Василий III, в което описва „трите Рима": древноримската църква, която е унищожена от еретиците, константинополската църква, разрушена от неверници и накрая църквата в царството на Василий III, която като слънце трябва да озари целия свят. Освен това, след падането на двата Рима, Москва — Трети Рим ще просъществува вечно, тъй като няма да има Четвърти Рим. Някои учени акцентират върху политическите аспекти на това учение и напоследък то често се цитира като доказателство за агресивността на светската власт в Русия. Поради това е необходимо да подчертаем на първо място, че Филотей има предвид църквите, а не държавите и че е загрижен за съхраняването на правата вяра, а не за засилването на политическата власт. Във всеки случай, московските владетели никога не поставят идеята за Москва — Трети Рим във външнополитическите отношения, а остават, както вече подчертахме, напълно безразлични към византийското наследство, докато в същото време са твърдо решени да получат наследството на киевските князе.

Литература и изкуство

Литературата от периода на териториална раздробеност се оценява твърде критично. Тази оценка се отнася с пълна сила главно за съхранените писмени творби, независимо че и устната, фолклорна традиция, макар и богата и разнообразна, също не е оставила приказки, сравними по художествени достойнства с билините от киевския период. Според мнението на редица учени, съхранените произведения са недостатъчни, за да можем да си изградим точна представа за жанровия обхват и художествените качества на литературата от този период.

Завладяването на Русия от монголите предизвиква появата на редица разкази за събитията, както и на истории с полулегендарен и легендарен

характер. Те отразяват жестоката борба, ужаса и опустошенията от нашествието и представят събитията като божие наказание за греховете на руситe. Най-добрите от художествена гледна точка описания на катастрофата могат да се открият в една поредица за монголското разорение на Рязан и в „Словото за опустошаването на рязанската земя", създадено към средата на XIII в., от което се е съхранило само началото. Победата при Куликовското поле също намира отражение в литературата. „Разказът за клането на Мамай", написан с поразително художествено майсторство само 20 години след събитието, описва тръгването на княз Дмитрий от Москва, скръбта на съпругата му, посещението на княза при благословения Сергий Радонежски, навечерието на битката и самата битка. Друг добре известен разказ за Куликовската битка е „Задоншчина". Той е създаден в края на XV в., но не се отличава с особени литературни качества и е несполучлива имитация на „Слово о полку Игореве". Разширяването на московската държава, видяно от другата страна, е вдъхновило „Разказ за превземането на Псков", написан от един опечален псковски патриот. Новгородските летописи и други хроники също са съхранили подробни и изложени в хронологическа последователност сведения за събитията по тези земи.

Разкази за други народи и страни могат да се открият в множеството пътеписи от периода. Най-известни в този жанр са прочутите „Странствания отвъд трите морета" на тверския търговец Афанасий Никитин. Това е разказ за пътешествието му до Персия, Турция и Индия, продължило от 1466 до 1472 година. Особена стойност има великолепното описание на Индия, която Никитин е посетил около 25 години преди Васко да Гама. Други интересни пътеписи от този период са разказът за пътешествието на Стефан от Новгород до Палестина през 1350 г., на митрополит Пимен до Константинопол през 1389 г. и на монах Зосима до Константинопол, полуостров Атон и Йерусалим през 1420 г., както и два разказа за Флорентинския събор.

Църковната книжнина, включително словата и поученията, запазва своето голямо значение. Сборниците с жития на светии заслужават особено внимание. Житията на Авраам Смоленски, Александър Невски, Михаил Черниговски и митрополит Петър, създадени през XIII и XIV в., се отличават с простота и множество биографични детайли. Към XV в. обаче започва да доминира един нов изкуствен, помпозен и далеч не толкова реалистичен стил. Той прониква от южнославянската книжнина чрез произведенията на такива писатели като Киприян, който е автор на житие на митрополит Св. Петър, и Епифан Мъдри, описал живота и делата на Св. Сергий Радонежски и Св. Стефан Пермски. Южните славяни имат силно влияние върху руската литература и идейното развитие през този период и, по-конкретно, върху формирането на учението за Москва — Трети Рим.

За разлика от литературата архитектурата се смята за едно от най-големите постижения през периода на териториална раздробеност, независимо че каменното строителство е сравнително ограничено. Руската дървена архитектура има забележителни постижения. Макар че, без съмнение, тя води началото си от киевския и докиевския период, нито една постройка от тази ранна епоха не се е съхранила до днес. Можем да проследим развитието на тази архитектура и да изучим паметниците ѝ едва от епохата на териториална раздробеност и от московския период.

Клетът, наречен още сруб, представлява основата на древната руска

дървена архитектура. Това е правоъгълна конструкция от подредени една върху друга греди, всяка от които дълга 6 или 7,5 м. Стените обикновено са с височина 2,4 или 2,7 м. Стръмен, двускатов покрив осигурява защитата и предпазва от натрупване на сняг, докато мъхът, а по-късно и кълчищата запълват цепнатините. Първоначално подът е от пръст, а по-късно — от дърво. Един „клет" образува жилищните помещения на семейството. Друг „клет", обикновено по-малък, е предназначен за добитъка и за хранителните запаси. Обикновено двата са свързани помежду си посредством трета малка конструкция — коридор, който също има врата навън. Така селското семейство разполага с три отделни, макар и свързани помещения. Когато собственикът забогатява или синовете му създават свои собствени семейства, се достройват допълнителни клетове, също свързани със старите. Така цялата постройка се уголемява, понякога безразборно, подобно на конгломерат от отделни, макар и свързани помежду си елементи.

След като русите приемат християнството, те приспособяват своята дървена архитектура към византийските канони на църковното строителство. Трите задължителни части на църквата са строени по следния начин. Олтарът винаги се намира на източната страна и представлява малък клет. Главното помещение на църквата, където се събират вярващите, се строи като голям двоен клет — един върху друг. Накрая, друг малък клет от западната страна образува притвора или отделно входно помещение, където новопокръстените благопристойно изчакват, за да влязат в църквата. Високият двускатен покрив на големия клет е увенчан с малък купол, на върха на който се поставя кръстът. Църкви в този семпъл древен стил могат да се видят върху някои стари икони. Няколко от тях, построени обаче през XVII в. в Северна Русия, са се съхранили и до наши дни.

По-късно се правят множество промени в църковната архитектура. Често под всеки от трите клета, образуващи църквата, се строи специален клет. По този начин църквата се изгражда на две нива, като основната ѝ част е триетажна. Сутеренът се използва като склад, а в църквата се влиза през висока външна стълба и покрит вход. Понякога формата на олтара не е четириъгълна, а многоъгълна, например осмоъгълна. С времето покривите на църквите стават все по-стръмни, докато започват да приличат на клинове. За разлика от византийската традиция в строителството на църкви с един или пет купола, русите, независимо дали работят с камък или с дърво, още от самото начало предпочитат църкви с повече куполи. Църквата „Св. София" в Киев има 13 купола, а Десетинната църква, също в Киев, е с 25 купола. Сред дървените руски църкви има една, впечатляваща със 17-те, и друга — с 21-те си купола.

Русите не само пренасят византийската каменна църковна архитектура върху друг материал — дървото, но и я доразвиват по различен творчески начин. Особено оригинални и забележителни са т.нар. пирамидални църкви, наподобяващи шатри, от които са оцелели само няколко, построени в края на XVI и през XVII век. Основната част на този вид църкви е висок осмоъгълник (понякога шестоъгълник или дванадесетоъгълник), който осигурява основата за много висок пирамидален, а понякога коничен покрив, завършващ с малък купол и кръст. Височината на тези покриви варира от 37 до повече от 60 м. За разлика от тях покривите над олтара и притвора са ниски. Според Грабар, вероятно най-изтъкнатият историк на рус-

ката архитектура и изкуство:

„Изумително строги, почти сурови в своята чудна простота са тези гиганти, израснали от земята, като че ли са част от нея... Идеята за непреходността и необятността на църквата на Христос е изразена тук с незабравима сила и поразителна простота. Простотата на очертанията е достигнала най-голямо художествено великолепие и всяка линия говори сама за себе си, тъй като тя не е изкуствено наложена, а е абсолютно необходима и логически неизбежна".

Уайлд пише за нереализирания готически стил в Русия — един подход, който се отнася за цялостната концепция на неосъществения руски феодализъм.

За разлика от дървената архитектура каменната преживява упадък през периода, независимо че каменни църкви се строят в Новгород и в други средища. За да илюстрират този упадък историците често цитират факта, че през 70-те години на XV в. руските архитекти не успяват да построят новата църква „Успение Богородично", замислена по образец на владимирската църква „Успение Богородично". Този инцидент отбелязва повратен момент в развитието на руската архитектура, след който Иван III кани чужди архитекти в Москва и предприема широкомащабно каменно строителство. Най-значимият резултат от възраждането на каменната архитектура е построяването на московския кремъл — подобаващ символ на новата власт, на могъществото и богатството на московските владетели.

През 1474 г. Иван III изпраща специален пратеник във Венеция, за да покани италиански архитекти и майстори в Москва. Сред доброволците са прочутият архитект, математик и инженер Аристотел Фьораванти заедно с известните строители Марко Руфо, Пиетро Соларио и Алевизио. Фьораванти, който живее в Русия от 1475 до 1479 г., строи църквата „Успение Богородично" в Кремъл по подобие на едноименната владимирска църква, но с известни промени. През 1490 г. архитекти от Псков издигат пак в кремълския двор църквата „Благовещение", която представлява квадратна постройка с четири вътрешни колони, три олтарни апсиди, пет купола и оригинални декорации. Тази църква отразява преобладаващото влияние на владимирската архитектура, но заимства и елементи от новгородската и псковска традиция, както и от дървената архитектура. Още в хода на строителството на кремълския двор Иван III нарежда да започне изграждане на нова църква „Архангел Михаил" на мястото на старата, както е направил по-рано с църквата „Успение Богородично". Църквата е построена между 1505 и 1509 г. от Алевизио, който следва плана на църквата „Успение Богородично", но добавя някои нови елементи като характерната за италианската архитектура фасадна декорация. Трите църкви — „Благовещение", „Успение Богородично" и „Архангел Михаил" образуват религиозния център на Кремъл и освен традиционните си функции служат като място за сватби, коронации и погребения на руските владетели.

Появяват се и каменни дворци. Най-голям интерес предизвиква кремълският дворец в Москва. Той е построен от Руфо, Соларио, Алевизио и други италиански архитекти, но в съответствие с каноните на руската дървена архитектура. Дворецът е конгломерат от отделни постройки, а не една сграда. В действителност, каменните постройки постепенно заменят поранните дървени. Под ръководството на италианските архитекти са въз-

становени кремълските стени и са издигнати кули. По идея на Алевизио Кремъл е опасан с ров, който свързва реките Москва и Неглинная. Според твърденията на съветските учени, московският Кремъл е най-голямата крепост от този род в Европа. Те подчертават, че неговата архитектура е съобразена с релефа, за разлика от италианската строителна традиция, която изисква изравняване и предварителна подготовка на терена за строеж. Отново ще се върнем към Кремъл в главата, посветена на Московска Русия.

Иконописта е изкуството, в най-голяма степен присъщо на средновековна Русия, най-величественият и автентичен израз на творческия и духовния гений на русите от периода на териториална раздробеност. Тя прониква в Русия от Византия заедно с християнството. Очевидно сравнително рано русите започват да променят византийското наследство и да създават нов и оригинален стил. През вековете след разпадането на киевската държава възникват няколко великолепни руски иконописни школи. За да разберем каква е тяхната роля в живота и културата на русите, е необходимо да осъзнаем значението на иконите за вярващия, който вижда в тях непосредствената връзка с отвъдния свят и материализацията на този свят. Ако, от една страна, иконите внушават суеверие и дори идолопоклонничество, то, от друга, те представляват един от най-редикалните опити да се осмислят фундаменталните християнски представи за превъплъщението и преобразяването на света. И през периода на териториална раздробеност картинното представяне осигурява недостъпните по друг начин за неграмотните маси информация и образование.

Първата оригинална руска иконописна школа възниква в Суздал в края на XIII в., достига разцвета си през XIV в., а в началото на XV в. се слива с московската школа. Подобно на суздалската архитектура иконите се отличават с изтънченост, изящество и финес и, според Грабар, с „една обща атмосфера, която винаги е студена и сребриста за разлика от новгородската живопис, в която преобладават топлите, жълтите и златистите тонове". Прочутите икони „Св. Св. Борис и Глеб" и „Архангел Михаил" върху сребърна основа са великолепни примери за суздалската иконописна традиция.

„Топлата, жълтеникава, златиста" новгородска школа заслужава особено внимание заради нейната монументалност и преобладаващо ярки цветове. Често иконите са импозантни, с големи размери, масивни в композицията и изпълнени с фигури и движение. „Молещите се новгородци" и „Чудото на Дева Мария", известна и като „Битката между суздалци и новгородци", илюстрират тези характеристики. Новгородската школа достига своя разцвет към средата на XV в., но нейното влияние продължава и след превземането на града.

През втората половина на XIV в. се формира иконописна школа в Москва и околностите на столицата. Много скоро начело на тази школа застава най-прочутият иконописец на всички времена Андрей Рубльов, който живее приблизително от 1370 до 1430 година. Няколкото запазени творби на Рубльов и особено неговият шедьовър „Св. Троица от Стария Завет", свидетелстват за изтънчен рисунък, композиционно решение, ритъм, хармония и лиризъм. Муратов, подчертавайки влиянието на Св. Сергий върху твореца, описва шедьовъра на Рубльов по следния начин:

„Този шедьовър е наситен с приветлива и мистична духовност. Ком-

позицията е проста и хармонична, следва свой собствен ритъм. Тя се подчинява на едно ясно уловимо, но все пак невидимо движение. Усещането за хармония, спокойствие, светлина и цялостност, което тази икона внушава, е откровение на душата на Св. Сергий".

Дионисий, който твори през първото десетилетие на XVI в., е най-прочутият продължител на традициите на Рубльов и московската школа. Съвременниците поставят името му непосредствено до това на Рубльов, а малкото запазени негови творби потвърждават тази висока оценка. Иконите на Дионисий се отличават със забележително изящество в изписването на контура, със съвършенство и блясък. Дионисий рисува предимно Дева Мария, която покровителствала Москва, и Светото семейство. Творбите на Рубльов и на Дионисий налагат висок критерий в иконописта не само в Русия, но и в целия православен свят.

Освен иконите до нас са достигнали и някои много ценни фрески. Рисувани в стари църкви, те включват творби, вероятно на Рубльов, Дионисий и неговите ученици. Изкуството на миниатюрата продължава да се развива и достига разцвет през XV век. Китровото евангелие от началото на XV в. и други ръкописи съдържат прекрасни илюстрации. За разлика от живописта развитието на скулптурата се забавя, тъй като източноправославната църква забранява създаването на статуи. Въпреки това и за разлика от общоприетото схващане, скулптурата не е непозната за древна Русия. Малката скулптура, разрешена от църквата, преживява забележително развитие. Извайвайки фигури с височина от 2,5 см и дори по-малки, руските майстори успяват да изобразят светии, сцени от евангелията и дори дървета, хълмове и постройки. Най-прочутият представител на това трудно изкуство е монахът Амброзий, който твори в Троицко-Сергиевския манастир. Въпреки общата бедност, някои художествени занаяти и особено бродерията процъфтяват и през периода на териториалната раздробеност.

Образование

Образованието преживява упадък през периода на териториална раздробеност. Монголското нашествие, относителната изолация и бедност спират развитието на културата и образованието. Залезът на руските градове допринася за задълбочаването на този процес, тъй като културата през киевския период е предимно градска. Изучавайки документите от периода на териториална раздробеност, попадаме на сведения за неграмотни князе и непрекъснати жалби от страна на висшето духовенство за невежеството на свещениците. Преобладаващата част от населението е необразована, макар че споменатите вече новгородски документи върху брезова кора пораждат известни съмнения. Все пак, определени знания и умения се съхраняват, за да поддържат културното развитие, описано в тази глава. Те се запазват и поощряват в манастирите, както по-рано и при подобни условия в Западна Европа, и то не само в най-големия Троицко-Сергиевски манастир, разположен на север от Москва, но и в такива отдалечени манастири като „Св. Кирил" на Бяло езеро и Соловецкия манастир на Бяло море. Първото столетие след монголското нашествие е период на най-голям упадък. С възхода на Москва образованието в Русия започва мъчително да се възражда.

Глава XIV

Литовско-руската държава

„Още една характеристика на Великото Литовско княжество се проявява при неговото създаване. Тази държава от самото начало е не просто литовска, а литовско-руска".

Матвей Любавски

„Разширяването на Литва, уникално с бързия си успех, се превръща в изпитание не само за силата на литовците, но и на една династия, която въпреки необикновените качества на много от своите представители, е разкъсвана от дребнави съперничества и не може да защити единството на държавата... Сравнително малката група на етническите литовци ще бъде основната жертва, но и цялата източна част на Средна Европа ще пострада от хаоса в Германия и в московската държава и от една възможна татарска намеса... Един съюз на Полша с Литва и нейните украински земи, присъединени към Полша, би могъл действително да създаде една нова велика сила, обединяваща обширни територии от източната част на Централна Европа и достатъчно могъща, за да спре немското и московското настъпление. Осъществяването на този на пръв поглед нереален план е повратен момент не само в историята на този район, но и на цяла Европа".

Оскар Халецки

Преди управлението на Василий III московските владетели успяват да разпространят властта си върху голяма част от предишната територия на киевската държава, но друга значителна част от киевското наследство остава във владение на Великите литовски князе. В действителност историята на западните руски земи от векове е свързана със социалната организация и със съдбата на Литва и Полша.

Развитието на Литовската държава

Литовците, чийто език принадлежи към балтийския клон на индоевропейското семейство, се появяват на историческата сцена сравнително късно, макар че обитават горите на Балтика от древността. Натискът на тевтонските рицари — същите, които нападат Новгород, принуждава няколко литовски племена да се обединят под ръководството на Миндовг (Миндаугас). Той управлява литовската държава приблизително от 1240 до 1263 година. Миндовг приема християнството и короната от папа Инокентий IV, само за да премахне зависимостта си от Западна Европа и да предотврати връщането към езичеството. Неговото убийство е последвано от период на междуособици и често сменящи се владетели. Към края на XIII в. Витен (Витенис) отново обединява литовците. Той управлява като Велик княз от 1295 до 1316 г., води активна вътрешна и външна политика и загива в борбата с Тевтонския орден.

Братът на Витен Гедимин (Гедиминас), който управлява от 1316 до 1341 г., се смята за истинския основател на литовската държава. Той завършва обединяването на литовските племена и упорито се стреми да превър-

не своите владения в жизнеспособен политически съюз. Нещо повече, той разширява властта си и на югоизток. Още по времето на Миндовг някои руски територии, предимно в района на Полоцк, са присъединени към литовското княжество. При Гедимин княжеството започва широка експанзия към Русия. Вилно (Вилнюс) в Литва става столица на укрепващата държава.

Любимият син на Гедимин — Олгерд (Алгирдас), който умира през 1377 г., продължава усилията на своя баща. Подкрепян от доблестния си брат Кейстут (Кестутис), който се заема с трудната задача да спре настъплението на страшния Тевтонски орден, Олгерд прониква на изток с учудваща бързина. Той поставя под своя власт Волиния, Киев, Чернигов и голяма част от Смоленск. Олгерд проваля усилията на Полша да превземе Волиния и успешно воюва срещу монголите. Литовската власт се разпростира от Балтика до Черно море, но тогава Олгерд си поставя за цел да завоюва цяла Русия. Три пъти тръгва на поход срещу московската държава и два пъти безуспешно обсажда Москва.

Стремителното разширяване на литовската държава към руските земи се обяснява по различен начин. Очевидно, вътрешното разцепление и чуждите нашествия сериозно отслабват съпротивителните сили на русите. От друга страна, нападенията на литовците не могат да се сравняват по своята разрушителност и бруталност с нашествията на монголите или на тевтонските рицари. Тяхното господство, в известен смисъл, дори не е възприемано от русите като чужда власт. Много историци пишат, при това достатъчно аргументирано, за съществуването на литовско-руска държава. Демографските данни позволяват да се направят някои изводи. Изчислено е, че след разширяването на литовската държава до Черно море две трети или дори три четвърти от населението ѝ са руси. Градовете запазват руския си облик, руските боляри и източноправославната църква съхраняват високото си обществено положение и широките си привилегии, а руските князе продължават да управляват владенията си, но заедно с литовските князе се подчиняват на литовския Велик княз. Смесените бракове между представители на литовската и руската аристокрация стават чести. Освен преобладаването на руския етнически елемент, голямо значение има и фактът, че литовците са имали малко какво да предложат, но много какво да научат. Произхождайки от все още езически, относително изолиран и изостанал в културно отношение район, литовската аристокрация жадно поглъща културните постижения на Киевска Русия (Рус). Литовската войска, администрацията, правната система и финансите се организират по руски образец и руският език става официален език в новата държава. Платонов характеризира Великия княз на Литва Олгерд по следния начин: „По отношение на различните народи може да се каже, че цялата симпатия и внимание на Олгерд са предназначени за руския народ. По своите възгледи, навици и семейни контакти Олгерд принадлежи към руския народ и е негов представител в Литва“. Не е чудно, че литовската държава се възприема по-скоро като наследник на Киев, отколкото като чуждо господство над Русия. Ето защо съперничеството между Литва и Москва — другият претендент за киевското наследство — придобива още по-голямо значение.

Скоро след смъртта на Олгерд се появява нов важен елемент — връзката между Литва и Полша. През 1386 г. в съответствие с династическото споразумение в Крево от 1385 г. синът и наследникът на Олгерд — Ягело,

който управлява от 1377 до 1434 г., сключва брак с кралица Ядвига Полска. Тъй като полската управляваща династия на Пястите няма мъжки наследници, Ягело става легитимен владетел на двете държави под полското име Владислав II. Държавите запазват своята самостоятелност, но са обединени в лична уния. През 1392 г. Ягело е принуден да признае братовчед си, сина на Кейстут, Витовт (Витаутас) като отделен, макар и зависим от него Велик княз на Литва. Това споразумение е продължено през 1413 г. за следващите владетели на двете държави. През 1447 г. Кажимеж IV сяда на полския трон, без да се откаже от титлата Велик княз на Литва. Независимо дали двете държави са управлявани от един или от отделни владетели, след 1385 г. Полша започва да упражнява все по-силно влияние върху Литва.

Краят на XIV и началото на XV в. са забележителен етап в историята на литовската държава. През десетилетието от 1387 до 1396 г. Молдова, Влахия и Бесарабия приемат върховната власт на Литва. При управлението на Витовт от 1392 до 1430 г. е постигнато най-голямото териториално разширение на Литва, която продължава да съперничи на Москва за господство във Великата руска равнина. През 1410 г. Витовт лично повежда армията си на решителната битка при Таненберг (Грюнвалд), където обединените войски на Полша и Литва разбиват тевтонските рицари и окончателно отстраняват тази смъртоносна заплаха както за славяни, така и за литовци. През 1399 г. литовският княз предприема поход срещу монголите, но претърпява тежко поражение и среща смъртта си на бойното поле. Някои историци предполагат, че ако Витовт беше победил при р. Ворскла, той щеше да наложи волята си над Москва и Полша и с това историческото развитие на Източна Европа щеше да тръгне в друга посока.

Женитбата на Ягело има много по-голямо значение за Литва, отколкото войните на Витовт. С нея започва полонизацията на страната. Показателно е, че за да се ожени за Ядвига, Ягело се отказва от източноправославната вяра и приема католицизма. Нещо повече, той заставя литовците, които все още изповядват езическия култ, да приемат католицизма. Духовенството, естествено, пристига от Полша и църквата се превръща в силна опора на полското влияние. Трима от първите четирима епископи на Вилнюс са, без съмнение, поляци. Поляците са мнозинство и във вилнюската църковна управа дори и в края на XV век. Образованието следва религията: първите училища са или църковни, или манастирски и учителите в тях са предимно представители на духовенството. За да получат по-високо образование, което било невъзможно у дома, литовците постъпват в прочутия полски университет в Краков, който осигурява така необходимото обучение на литовския елит. Руските историци, които акцентират върху културното влияние на русите върху литовците, често пренебрегват силното въздействие на полската култура през периода на Късното средновековие и на Ренесанса. Естествено литовците са заслепени от това, което Полша им предлага. Естествено е също полски архитекти, художници и дипломати да се появят в Литва. Пристигат дори полски заселници. Но да се върнем към църквата. Нейното влияние излиза извън границите на религията, образованието и културата и се разпространява върху обществото, икономиката и политиката. Църковните имоти се увеличават. Както и преди, те са освободени от основните данъци. Епископите заседават в Съвета на Великия княз, докато редица духовници, високо ценени заради образованието си, са привлечени в управлението на държавата.

Полонизацията е най-силно изразена в двореца и сред аристокрацията. Полша предоставя широки привилегии и свободи на дребното дворянство, което силно привлича литовските земевладелци. В действителност, много западноруски земевладелци също са полонизирани, което допълнително усложнява и без това заплетения етнически и културен модел на региона и добавя още една предпоставка за бъдещи конфликти. Полският език, обичаи и манталитет, акцентиращи върху независимостта и честта на дребното дворянство, постепенно започват да доминират и сред литовците. Например през 1413 г. 47 известни полски родове установяват специални отношения със също толкова литовски аристократически родове, като

всеки полски род предлага своя герб на съответния литовски род. В периода между 1386 г., т.е. женитбата на Ягело и Ядвига и началото на близки отношения между Литва и Полша, и 1569 г., годината на Люблинската уния, литовската аристокрация преживява дълбока промяна: най-общо, появява се многочислено дребно дворянство, подобно на полската шляхта, докато относителният дял на едрите поземлени собственици намалява.

Люблинската уния

За определен период Литовското княжество попада под културното и политическото влияние на Полша и поради това не е възприемано като държава — наследник на Киев. Люблинската уния, която силно обвързва Полша и Литва, според някои, е логическа кулминация в историческото развитие на Литовското княжество. Завършването на този процес изисква големи и непрекъснати усилия от страна на поляците. Въпреки полския натиск и благосклонното отношение към Полша от страна на дребното дворянство, литовските едри земевладелци успешно се противопоставят на ефективния съюз между Литва и Полша чак до люблинската среща през 1569 година. Едва когато Сигизмунд II (Сигизмунд Август) Полски пристъпва към завладяване на обширни руски територии, намиращи се в границите на Литва, и ги присъединява към своето кралство, литовците приемат полските предложения. Люблинската уния предвижда сливане на двете държави. Те трябва да имат общ владетел и общ парламент, макар че запазват отделно законодателство, управление, хазна и дори войски. Въпреки изричното признаване на равноправието между Литва и Полша и предоставянето на широко самоуправление на литовците, новото споразумение представлява решителна победа на Полша. Преди всичко поляците запазват руските земи, които са отнели непосредствено преди това от Литва. Те обхващат цялата източна част на княжеството — предимно най-плодородните земи, и са повече от една трета от неговата територия. Тъй като всяко графство изпраща по двама представители в общия парламент, а в Полша има повече графства, отколкото в Литва, полските представители в общото събрание числено превъзхождат литовските в съотношение три към едно. Много по-съществено е, че унията подпомага разпространяването на полското влияние в Литва и осигурява на Полша положението на по-старши партньор в общността.

Люблинската уния е събитие със съдбоносни последствия за историята и на двата народа. Затова тя предизвиква напълно противоположни оценки и тълкувания. Полските историци като цяло я оценяват положително, подчертавайки разпространяването на високоразвитата полска култура, както и политическите и други успехи, настъпили в резултат от полско-литовското обединение. Освен това, те акцентират върху обстоятелството, че в резултат на споразумение, а не на завоевание в Източна Европа възниква ново голямо политическо обединение, което може да служи като модел за бъдещото развитие на региона. Литовските историци, на свой ред, отбелязват, че тяхната страна не е получила възможност за развитие, тъй като Полша е използвала всички средства, за да доминира своя съсед. Руската историография се насочва предимно към съдбата на руското население. Според нея, полското завладяване на Киев, Волиния и други южни те-

ритории на Литовското княжество през 1569 г. означава, че източноправославните руси, населяващи тези земи, стават поданици не на държава, която покровителства източноправославната традиция, а попадат под чужда политическа и религиозна власт. От друга страна, каквото и да е обещавала полската система на дребните земевладелци, на селяните тя не предлага нищо друго, освен потисничество. Тази гледна точка е характерна за украинската историография. Според украинците, преминаването на големи украински територии под властта на Полша (поляците присъединяват Галиция по-рано) отбелязва началото на нови изпитания и нещастия за украинския народ, но и на героична борба за независимост. Във всеки случай, за добро или за зло, Люблинската уния поставя край на независимото развитие на Литовското княжество.

Литовската държава и руската история

От гледна точка на руската история, литовската или литовско-руската държава е могъщият, но неуспял съперник на Москва в борбата за обединяване на руския народ. Любавски и други историци предлагат задълбочено обяснение защо Вилнюс губи борбата, а Москва я печели. Основната причина, според тях, се крие в характера на централната власт в двете държави. Докато княжеският абсолютизъм постепенно се утвърждава в московската държава, властта на литовските владетели непрекъснато отслабва. Ограничавани от влиятелните боляри и градовете, които имат широко самоуправление, великите князе на Литва постепенно се превръщат в изборни, конституционни монарси, които предоставят все повече права и привилегии на своите поданици. Първоначално те зависят от санкцията на своя аристократичен съвет. След статутите от 1529 и 1566 г. обаче трябвало да получат и одобрението на цялото дворянство, представено в парламента. Така, докато московското самодържавие достига невиждан разцвет при управлението на Иван Грозни, властта на литовските велики князе отслабва все повече. Московските владетели се стремят, като цяло успешно, да изградят силна централна администрация и да контролират цялата държава, а литовските князе все повече разчитат на с местните управници и земевладелци или се примиряват с тях. В крайна сметка, московската система се оказва по-жизнена.

Съществени причини, разбира се, съществуват и извън противоположното развитие на двете държави. Московското княжество възниква в относително примитивния североизток, като московските владетели успяват да наложат своята власт върху едно непрекъснато променящо се общество. От друга страна, Литовското княжество се създава в балтийските гори и обединява предимно древните и добре организирани територии на киевската държава. Княжеството обхваща по-голяма част от югозападните руски земи, като тяхното икономическо, обществено и политическо развитие отразява югозападния модел, представен в една от предишните глави. Този модел се характеризира със силно присъствие на болярите в управлението на страната в противовес на княжеската власт. Подробни проучвания свидетелстват, че едни и същи литовски аристократични родове притежават едни и същи имоти през XV, XVI и XVII век. Те са изключително богати, поради което предоставят заеми дори на държавата. Вотчи-

ната продължава да доминира, докато поместието играе второстепенна роля. Владетелите са принудени да се съобразяват с интересите както на поземлената аристокрация, така и на древните просперираща градове и да се примиряват с ограничаването на княжеската власт. Обвързването на Литва с Полша поражда същия резултат. Полша служи като модел на изборна монархия с широки привилегии за дворянството. Фактически тя предлага една специфична дворянска култура и начин на живот. Докато социалната и политическата структура на Литва произлиза от нейното собствено минало, то полското влияние поощрява издигането на дворянството, предоставяйки идейна обосновка и юридическа санкция за неговата власт. За разлика от единната московска държава Литва винаги е била разнородна в етническо и културно отношение и се е формирала като федеративна, а не унитарна държава. В крайна сметка, тя става по-скоро второстепенен партньор на Полша, отколкото сериозен претендент за киевското наследство.

Литовско-Руското княжество привлича вниманието на руските историци и поради значението, което има за езиковото и етническото разделение на русите на великоруси, (често наричани само руси), украинци и белоруси, както и поради особената му роля за развитието на последните две групи. Тъй като причините за разграничаването са далеч в миналото, може да се предположи, че събитията биха взели различен обрат, ако русите бяха съхранили своето политическо единство в киевската държава. В действителност става така, че великорусите започват да се идентифицират с Московското царство, а украинците и белорусите — с Литва и Полша. Политическото разделение способства за задълбочаване на културните различия, макар че всичко започва от древното киевско наследство. Ученият от Полоцк Франсис Скорина, който в началото на XVI в. превежда Библията и публикува редица трудове в Прага и Вилнюс, се смята за създател на литературен език, основаващ се на югозападния руски диалект, и за предтеча на белоруската литература. Руската източноправославна църква организационно се разделя, като се създава отделна митрополия в Киев, която трябва да оглави православните християни в литовската държава. Разделението на русите на великоруси, украинци и белоруси се задълбочава през следващите векове, за да се превърне в определящ фактор за по-късната руска история.

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ
МОСКОВСКА РУСИЯ

Глава XV
Управлението на Иван Грозни (1533 – 1584) и Фьодор (1584 – 1598)

„Няма нищо по-несправедливо от това да се отрича, че съществува първопричина за конфликта на Иван Грозни с болярите или да се търси в този конфликт само политически застой. Независимо дали самият Иван IV е инициатор или не, а е по-вероятно да не е, „опричнината"* е опит да се създаде самодържавна власт, подобна на монархията на Петър 150 години преди него... Както „реформите" са общо дело на буржоазията и болярите, така и успехът от 1564 г. е постигнат в резултат на съюз между градските жители и дребните васали".

Михаил Покровски

„Новата система, която той (Иван Грозни) въвежда, е лудост, но лудостта на един гениален човек".

сър Бърнард Пейрс

С управлението на Иван IV Грозни периодът на териториална раздробеност остава в миналото и московският абсолютизъм получава пълното си развитие. Иван IV е първият московски владетел, провъзгласен за цар с одобрението на православните патриарси. Той използва тази титла както в управлението на страната, така и във външнополитическите отношения. Като провъзгласява себе си за самодържец, Иван Грозни подчертава, че притежава цялата власт, както и факта, че е суверенен, независим монарх. Въпреки всичко, не титлите или идеите на Иван Грозни, а неговите действия са впечатляващата изява на новата тиранична мощ на московския и вече руски владетел. Иван Грозни е пример за класически руски деспот, дори и в сравнение с наследниците му Петър Велики, Павел I и Николай I.

Детството на Иван Грозни и първият период от неговото управление

Иван IV е само на три години, когато през 1533 г. неговият баща Василий III умира и оставя управлението на руската държава в ръцете на жена си — майката на Иван, Елена Глинска, и на Болярската дума. Елена действа надменно и тиранично, без да зачита болярите и доверявайки се предимно на своя чичо, опитния княз Михаил Глински, а след неговата смърт и на своя любовник — младия княз Телепнев-Оболенски. През 1538 г. тя внезапно умира, вероятно отровена. Настъпва периодът на т.нар. болярско

* Опричнина - от руската дума „опричь", т.е. настрана, далеч — Бел. прев.

управление, ако може да се използва този израз, за да се характеризира съперничеството между княжеско-болярските групировки и безпорядъка в страната. Ето едно кратко описание на тези събития:

Регенството е оспорвано от княжеските родове на Шуйски и Белски. Три пъти властта преминава от едните в ръцете на другите и два пъти по време на междуособиците митрополитите са сменяни насилствено. Единият от тях — Йосиф, е умъртвен. Шуйски печелят надмощие и трима представители на този род последователно заемат властта. Те я използват изключи-

телно за свои цели, ръководейки се не толкова от съсловните интереси, колкото от тези на рода си. Мнозина са осъдени, заточени или екзекутирани.

Всички данни свидетелстват, че Иван IV расте като чувствително, интелигентно и развито за възрастта си момче. Той рано се научава да чете и чете всичко, което му попада, особено московска църковна литература. Възприема болезнено конфликтите и интригите около себе си, както и собственото си неясно положение. Същите боляри, които тържествено му се кланят като самодържец и проявяват най-голямо уважение при тържествени случаи, го пренебрегват, обиждат и му вредят в частния живот. Фактически, те го изолират от доверените му лица, самоволно напускат двореца и Русия. Язвителността и жестокостта, с които измъчва животните, са определящи черти в характера на младия владетел.

На 13-годишна възраст Иван IV внезапно решава да отстрани Андрей Шуйски, който е арестуван и убит от царските слуги. Самодържецът поема в свои ръце наследството си. Годината 1547 обикновено се смята за истинското начало на управлението на Иван IV. Тогава, на 16-годишна възраст, той решава да бъде коронясан, но не като велик княз, а като цар. При подготовката на церемонията отделя специално внимание на детайлите, за да бъде тя възможно най-величествена и вдъхваща страхопочитание. В същата година Иван IV се жени за Анастасия, която принадлежи към известния болярски род Романови. Той се отнася към женитбата си с изключителна сериозност и предпазливост и след като отхвърля възможността за сключване на династичен брак, избира Анастасия сред подходящите кандидатки, посочени в специален списък. Бракът се оказва много щастлив. Още същата година обаче в Москва избухва голям пожар, последван от бунт. Градът е изпепелен, като рухва дори камбанарията на църквата „Св. Йоан Велики" в Кремъл. Полуделите тълпи убиват чичо на царя, а и животът на самия владетел е застрашен. Царят преживява една от онези душевни кризи, които периодически ще маркират неговото управление. Очевидно, той е убеден, че бедствието е изпратено като наказание за греховете му. Ето защо публично се покайва на Червения площад и обещава да управлява в интерес на народа.

Започва първият, обикновено описван като „демократичен", период от царуването на Иван IV. Младият цар, благотворно повлиян от своята мила и привлекателна жена, управлява заедно с малка група способни и образовани съветници. Те образуват т.нар. Изборна рада, в която влизат митрополит Макарий, свещеник Силвестър и съдебният чиновник без аристократичен произход Алексей Адашев. През 1549 г. Иван IV свиква първия пълен Земски събор — една институция, подобна на съсловните събрания в другите европейски държави, която ще бъде описана подробно в една от следващите глави. Нашите познания за събора от 1549 г. са твърде фрагментарни. Изглежда Иван IV се стреми да спечели подкрепата и успява да получи одобрението на Земския събор за замислените от него реформи: главно за създаването на нов законодателен кодекс и за промените в местното самоуправление. На събора царят изслушва оплакванията и мненията на своите поданици по различни въпроси.

През 1551 г. е проведен Велик църковен събор, известен като Стоглав. Неговите решения допринасят за уреждане на положението на църквата по отношение на държавата и обществото, както и на някои църковни въпроси. Показателно е, че на църквата е отнето правото да при-

добива имоти без изричното разрешение на царя, макар това правило да не се спазва. Митрополит Макарий и неговите сподвижници имат съществен принос за укрепването и усъвършенстването на църковната организация в обширната, но вече единна руска държава. Част от този процес става вписването на местните руски светци заедно с канонизираните през 1547 и 1549 г. в отделен църковен календар.

Иван Грозни представя на църковния събор своя нов правен кодекс — Съдебника от 1550 г., както и реформата на местното управление. След одобряването му от събора той получават силата на закон. Нововъведената система за местно управление заслужава особено внимание като един от най-предизвикателните опити в руската история да се разреши този сложен проблем. Новата система цели да се отстрани корупцията сред назначените от централната власт чиновници, като се въведе народно представителство в местното управление. Някои области вече имат привилегията да избират свой съд, за да се бори с престъпността. Сега в районите, населението на които гарантира определени постъпления в хазната, изборни чиновници заменят назначените от централната власт губернатори. Даже и там, където губернаторите остават, народът има право да избира съветници, които да контролират тяхната дейност. В една от следващите глави отново ще се върнем към московската система на управление.

През 1556 г. Иван IV въвежда основни правила за дворянската военна служба. Макар че военната служба съществува отдавна, тя е неорганизирана и без единни правила. Последните владетели определят зависимостта между размера на имението и броя на воините и конете, които земевладелецът е длъжен да осигури при поискване. Към средата на XVI в. различията между наследствената вотчина и поместието, предоставяно срещу служба при царя, постепенно изчезват. Всеки земевладелец, наследил или придобил имота си по друг начин, вече е длъжен да служи на царя. През 1550 г. Иван Грозни и неговите съветници предприемат военна реформа. Тя акцентира върху артилерията, инженерните части и създаването на защитни съоръжения по южната граница. Към руската войска са създадени и първите постоянни редовни части, известни заради въоръжението си като „стрелци".

През 50-те години на XVI в. московската държава вече е въвлечена в поредица от военни конфликти. Борбата срещу степните народи навлиза в нова фаза. След като Иван IV става цар, както и при неговите предшественици, Русия продължава да бъде обект на непрекъснати набези от страна на многочислените татарски войски на Казанското, Астраханското и Кримското ханство. Тези непрекъснати нападения за плячка и роби имат висока цена за московската държава, поради хаоса и разрушенията, които причиняват. Защитата на обширната югоизточна граница ляга като тежко бреме върху руския народ. Някои събития през първите години от управлението на Иван Грозни подсказват, че татарите ще стават все по-силни, а действията им — все по-организирани. През 1551 г. обаче русите предприемат офанзива срещу най-близкото Казанско ханство. Те завладяват някои от васалните му племена и построяват крепостта Свияжск близо до самия Казан. През 1552 г. започва големият поход срещу Казан. По същото време кримските татари, подкрепяни от турски еничари и артилерия нахлуват в територията на московската държава и се насочват към столицата. Те обаче са спрени и изтласкани към южни-

те степи, след което русите подновяват настъплението си към Казан. Царските войски обкръжават крепостта по суша и вода и след близо шестседмична обсада я щурмуват и превземат, като използват барут, за да разрушат укрепленията. Сред героите на тази кръвопролитна битка са княз Михаил Воротински и княз Андрей Курбски, който командва отряда, проникнал пръв в града. Необходими са още пет години, за да се утвърди руската власт над цялата територия на Казанското ханство.

След завладяването на Казан, разположен по средното поречие на Волга, русите насочват вниманието си към устието на реката — град Астрахан. Те го превземат за пръв път през 1554 г. и поставят свой претендент на ханския престол. Русите отново превземат Астрахан през 1556 г., след като астраханският хан установява контакти с Крим. Тогава Астраханското ханство е присъединено към московската държава. Така от трите враждебни на Русия татарски държави остава само покровителстваното от османския султан Кримско ханство. Кримските войски нахлуват във владенията на московския цар през 1554, 1557 и 1558 г., но всеки път са отблъсквани. През 1558 г. русите проникват дълбоко в южните степи и достигат до Кримския полуостров.

На противоположната граница на руската държава, северозападната, се води друга война — срещу Ливонския орден. Тя започва през 1558 г. по повод разширяването на Русия към Балтика. Първият етап на тази война продължава до 1563 г. и донася поразителни успехи за московските войски. През 1558 г. без чужда помощ те превземат около 20 ливонски крепости, включително и най-голямата — Дорпат. Тази крепост е построена от Ярослав Мъдри и наречена първоначално Юриев. През 1561 г. Ливонският орден се разпада, териториите му са секуларизирани, а последният господар Готхард Кетлер става наследствен херцог на Курландия и васал на полския крал. Неуспешна е и започналата непосредствено след това полско-литовска офанзива. През 1563 г. руските войски отнемат Полоцк от Литва.

Международните изяви на Иван IV не се изчерпват с войните, които той води. Още през 1547 г. московското правителство изпраща саксонеца Слите в Западна Европа, за да покани специалисти на служба при царя. Вероятно над 120 лекари, учители, художници и занаятчии от Германия приемат руската покана. Но когато достигат до Любек, властите на Ханзейската лига и на Ливонския орден отказват да ги пропуснат през своята територия, поради което само малцина от тях пристигат в Русия. През 1553 г. английският капитан Ричард Чансалър, търсейки нов път на Изток през Арктическия океан, достига брега на руското Бяло море при устието на р. Северна Двина. Той продължава към Москва и установява непосредствени контакти между Англия и Русия. Споразумението от 1555 г. предоставя на английските търговци големи предимства в московската държава. Те са освободени от данъци и имат право да поддържат своя организация. Разположеният на Северна Двина Архангелск става тяхно входно пристанище. Иван IV високо цени връзките си с Англия. Показателно е, че първата руска мисия в Англия се завръща заедно със специалисти в областта на медицината и минното дело.

Вторият период от управлението на Иван Грозни

Въпреки реформите в страната и успехите в чужбина „демократич-

ният“ период от управлението на Иван Грозни постепенно приближава към своя край. Промяната в управлението на московската държава предизвиква разрив между царя и Изборната рада, което провокира жестокото му отношение към много от предишните му съветници, техните роднини, а по-късно, когато неговата подозрителност и гняв се засилват все повече, и срещу болярството като цяло. Личният му депотизъм става неконтролируем. Нападките на Иван Грозни срещу болярите, съпроводени с промени в административното управление на държавата и с режим на терор, сериозно разстройват руския политически живот, обществото и икономиката.

В известен смисъл конфликтът между царя и болярите произтича от предишния период на развитие на държавата. Московският абсолютизъм достига разцвета си при управлението на Иван Грозни. Болярството става все по-многочислено и остава едно от малкото препятствия за утвърждаването на самодържавната власт. Болярите са свързани по-скоро със стария ред от периода на териториална раздробеност, който московските владетели упорито и успешно се опитват да разрушат. Числеността и съставът на московското болярство отразяват бързия ръст на държавата. Ако през първата половина на XV в. само 40 болярски родове са били на служба при московския владетел, то през първата половина на XVI в. техният брой надвишава 200. Сред московските боляри има наследници на предишните руски и литовски велики князе, на князете от периода на териториална раздробеност, представители на древни московски фамилии и, накрая, на болярски родове от другите части на Русия, които се преселват в Москва. Първите две групи, т.нар. „служилые князья“, имат най-голямо влияние и авторитет, но и най-силни връзки с миналото. Те остават господари на своите собствени територии, дори и след като постъпят на служба при царя. Властта на московските боляри не бива да се преувеличава. Те са пасивни, разединени и неорганизирани. Фактически, болярите непрекъснато са въвличани в конфликти и интриги — една нелицеприятна ситуация, характерна особено за първите години от управлението на Иван Грозни. Московската система за назначаване на служители, т.нар. „местничество“, се основава върху съществуващата йерархия на болярските родове и мястото на всеки един в рода. Тази система още повече засилва разногласията между болярите.

Отношението на Иван Грозни към съветниците и болярите се променя през годините под силното влияние на събитията. През 1553 г. царят се разболява тежко и си внушава, че е на смъртно легло. Той настоява болярите да положат клетва за вярност пред неговия непълнолетен син Дмитрий, но среща противодействие дори и сред най-близките си сподвижници като Силвестър. Мнозинството от болярите недоволства, че жената на Иван Грозни не е от княжески род и се опасява, че ще настъпят нови нещастия за московската държава, ако на престола застане непълнолетният син на Иван Грозни и предпочитат по-малкият братовчед на царя — княз Владимир Старицки. Болярите са заставени да положат клетва пред Дмитрий, но Иван Грозни никога не забравя този горчив опит. Скоро някои боляри са обвинени, че планират бягство в Литва. Ново напрежение възниква и в резултат на Ливонската война. Тогава настъпва окончателният разрив между царя и неговите съветници Силвестър и Адашев, които се обявяват против планираното настъпление към Балтика, предпочитайки военните усилия да се насочат срещу кримските татари.

През 1560 г. Анастасия внезапно умира. Убеден, че Силвестър и Адашев са участвали в заговор за отравянето ѝ, царят ги осъжда по бърза процедура, в хода на която дори не им позволява да се защитят. Монахът е заточен в отдалечен манастир, а мирянинът — хвърлен в затвор, където умира. Не след дълго гневът на Иван Грозни се излива и върху всички, които са били свързани с Изборната рада. Роднини, сподвижници и приятели на Адашев и Силвестър загиват без съд и присъда. Двама князе загубват живота си само, защото се противопоставят на действията на царя. Много дворяни бягат в Литва. Сред тях е и прославеният главнокомандващ и приближен на царя княз Андрей Курбски, който прекарва последните години от живота си, организирайки войски и коалиции срещу своя предишен господар. Курбски е известен най-вече със забележителните писма, които си разменя с Иван Грозни през периода 1564 — 79 г. и на които ще отделим внимание в главата за развитието на политическата мисъл в Московска Русия.

В края на 1564 г. Иван IV внезапно напуска Москва и заминава за малкия град Александров, отдалечен на около 90 км от столицата. Месец по-късно от царя пристигат две писма, адресирани до московския митрополит. В тях Иван IV изразява желание да се откаже от престола и изобличава дворянството и духовенството. В писмото, което е прочетено публично, той изтъква, че недоволството му не е насочено към руския народ. Смаяни и объркани болярите и жителите на Москва умоляват царя да се върне, за да ги управлява. Иван Грозни се завръща в столицата през февруари 1565 г., след като са приети двете му условия: създаване на специална институция в московската държава, известна като опричнина, управлявана изцяло по лично усмотрение на царя, и признаване на правото на монарха да наказва злосторниците и предателите, както той намери за добре, да ги екзекутира, когато е необходимо, и да конфискува техните имоти. Когато царят се завръща в Москва, всички, които са го познавали, разбират, че той е преживял поредната разрушителна душевна криза — погледът му е замъглен, а главата му почти оплешивяла.

Терминът „опричнина“ има няколко значения. Опричнината представлява лично владение на царя, което първоначално включва около 20 града с техните околности, няколко отделни района, разпръснати в цяла Русия и част от Москва, където Иван Грозни строи нов дворец — или повече от една трета от територията на московското царство. Царят създава отделна държавна администрация за опричнината, паралелна на тази, която продължава да съществува за останалата територия на държавата, сега наречена земщина. По-късно новопокръстеният татарски княз Симеон е определен за формален владетел на тази територия, на когото Иван Грозни уж се подчинява. Познанията ни за структурата и функционирането на опричнината са твърде ограничени. Платонов допуска, че след реформата от 1564 г. в държавата съществува единна система от институции, но две системи от чиновници. Във всеки случай, отделни чиновници под непосредствения контрол на Иван Грозни управляват опричнината, докато земщината остава в компетенцията на Болярската дума и старата бюрокрация. Фактически, много дворяни от териториите на опричнината са принудени да се изселят, а техните земи са дадени на новите слуги на царя. С термина „опричнина“ се обозначава и новосъздаденият корпус от слуги на Иван Грозни, наречени опричници, които някои автори описват и като жандармерия или по-

литическа полиция. Опричниците, облечени в черно и яздещи черни коне, първоначално наброяват 1000, а по-късно 6000 души. Тяхната задача е да унищожават всички, които царят смята за свои врагове.

Настъпва период на терор, анархия и кръвопролития. Болярите и всички, свързани с избягалия в Литва княз Курбски, падат първи. Братовчедът на царя княз Владимир Старицин загива заедно с роднини, приятели и сподвижници. Кръгът от заподозрени и жертви се разширява: не само боляри, но и техните семейства, роднини, приятели и дори слуги и крепостни селяни стават жертва на насилието. Имената им са конфискувани от държавата, често разграбвани или опожарявани. Иван Грозни не търпи да му противоречат. Митрополит Филип, който се осмелява да възрази на царя, е хвърлен в тъмница и убит от опричниците. Цели градове като Торжок, Клин, а през 1570 г. и Новгород са разрушени и опустошени. В московската държава бушува гражданска война, но особена гражданска война, в която няма кой да се противопостави на насилниците. Вълната на изтребление поглъща и някои от най-изявените опричници. През 1572 г. Иван Грозни отменя опричнината, макар че разделението на държавата на две части се запазва поне до 1575 година.

След смъртта на първата си жена Иван Грозни губи душевното си равновесие. Нито една от следващите му шест съпруги не е упражнявала такова благотворно влияние върху него като Анастасия. Царят все по-често става жертва на мания за преследване и пристъпи на дива ярост. Той открива предатели навсякъде. След въвеждането на опричнината животът на Иван Грозни се превръща в кошмар, създаден от самия него. Заедно с Малюта Скуратов и други опричници господарят лично участва в разследванията, изтезанията и екзекуциите. По особено странен начин той редува смърт и безпределна жестокост с покаяние, а богохулство — с молитва. През 1581 г. в пристъп на ярост Иван Грозни удря своя син и наследник Иван и го наранява смъртоносно. От този момент нататък царят никога вече не намира покой. Той умира през март 1584 година. Аутопсията, направена много по-късно от съветски учени, показва, че е бил отровен.

Опричнината вилнее в Русия, а врагове заплашват границите ѝ. През 1569 г. кримските татари не успяват да превземат Астрахан, но през 1571 г. хан Давлет-Гирей ги повежда към Москва. След като се проваля опитът им да превземат Кремъл, те опожаряват по-голямата част от града. Татарите опустошават обширни територии от московската държава и се оттеглят с огромна плячка и 100 000 пленници. Глад и чума се прибавят към ужаса от татарското опустошение. През следващата година обаче руската войска нанася поражение на кримските татари, които отново нахлуват в московската земя.

Неспособността на московската държава да се противопостави на кримските татари до голяма степен е резултат от нарастващите усилия, които изисква Ливонската война. Иван Грозни започва войната през 1558 г. и в продължение на няколко години русите имат голям успех. Но събитията постепенно се обръщат срещу тях. В опита си да проникне в балтийския регион царят се изправя лице в лице срещу обединените след 1569 г. литовци и поляци, както и срещу шведите. След смъртта на Сигизмунд II през 1572 г. Полша преживява няколко бурни години: два пъти изборите за полски крал противопоставят много интереси и заплитат интриги. Хабсбургите се опитват да си осигурят короната, а и Иван Грозни е издигнат като кандидат

за полския престол. През 1573 г. за полски крал е избран Анри дьо Валоа. Той обаче напуска страната още на следващата година, за да заеме френския трон като наследник на своя брат. Положението се променя след изборите през 1575 г., когато унгарският княз на Трансилвания Ищван Батори е избран за крал на Полша. Новият владетел донася стабилност и потвърждава репутацията си на отличен военачалник. През 1578 г. поляците предприемат офанзива в Южна Ливония. На следващата година те превземат Полоцк и Великие Луки, но въпреки изключително ожесточеното сражение не успяват да превземат Псков. От своя страна, през 1578 г. шведите разбиват руската войска при Венден. Според договорите от 1582 г. с Полша и 1583 г. с Швеция, Русия е принудена да се откаже от всички територии, завоювани през първия период на войната и дори да отстъпи няколко крепости на шведите. Така след близо 25 години непрекъснати битки, настъплението на Иван Грозни към Балтика е преустановено. Московската държава е опустошена от опричнината и непрекъснатите войни с външни врагове.

В заключение е необходимо да се посочи още едно събитие от последните години на управлението на Иван Грозни, което има големи последствия за по-късната руска история. Това е т.нар. завладяване на Сибир от Ермак. Още преди монголското нашествие жителите на Новгород достигат до територииите отвъд Урал. Русите използват северните маршрути, за да проникнат в Сибир по суша и море и към средата на XVI в. достигат устието на р. Енисей. През XVI в. Строганови развиват широкомащабна дейност по извличане на сол, добив на риба и кожи в североизточната част на Европейска Русия и особено в района на Устюг. След завладяването на Казан Строганови получават от московската власт обширни владения по горното течение на р. Кама, където те поддържат въоръжени отряди и привличат заселници. Съпротивата на местните племена срещу русите е поощрявана от техния формален господар — т.нар. хан на Сибир отвъд Урал. През 1582 г. Строганови изпращат един отряд срещу Сибирското ханство. Той включва около 1650 казаци и други доброволци, водени от казашкия атаман Ермак. Значително по-многобройни, по-добре организирани, въоръжени с огнестрелно оръжие и безразсъдно смели, русите побеждават местните племена в няколко сражения и превземат столицата на сибирския хан Кучум. Иван Грозни оценява значението на този неочакван успех, присъединява новите територии към царството си и изпраща подкрепления. Ермак загива в битка през 1584 г. преди да пристигне помощта и Сибирското ханство трябва да бъде завоювано отново. Въпреки това, походът на Строганов отбелязва началото на установяване на руски контрол в Западен Сибир. През 1586 г. е построен укрепеният град Тюмен, а през 1587 г. — Тоболск, който впоследствие става важен административен център.

Разяснения

Трагичното и изпълнено със събития царуване на Иван Грозни е получило различни интерпретации в историческата литература. Като цяло историците се разделят в оценките си за управлението му на две групи. Едните акцентират върху патологичния характер на царя, всъщност лудост. Другите обясняват неговото поведение от гледна точка на най-неотложните потребности и проблеми на московската държава и големите цели, кои-

то царят си поставя. Тенденцията към осъждане на Иван Грозни, както и разделянето на неговото управление на два периода: първи демократичен, когато царят се вслушва в своите съветници, и втори, когато той се превръща в жесток деспот, следва разказите на Андрей Курбски и други съвременници. Карамзин възприема тази оценка в своя труд „История на руската държава", който има изключително влияние върху историографията. Тя е възприета по-късно и от много други учени.

Становището, което акцентира върху политическите, социалните и икономическите предпоставки за политиката на Иван IV, също има много последователи. Платонов дава ценен принос в изучаването на опричнината и изясняването на причините за нейното въвеждане. Той доказва, че управлението на Изборната рада в действителност представлява узурпиране на властта от страна на болярите. Борбата на Иван Грозни срещу нея и срещу болярите като цяло отбелязва едно от най-важните явления в историята на централизираната руска монархия. Царят води тази борба с предвидливост и интелигентност. Платонов посочва, че земите, включени в опричнината предимно от Централна Русия, обединяват именията на много потомци на предишни князе от периода на териториална раздробеност, които запазват престижа и до голяма степен властта си, включително и правото да съдят и да събират данъци. Тяхното изселване в други области, където те нямат особено положение или власт, заместването им с доверени на царя хора, както и преодоляването на болярската опозиция, осигурява победата на Иван Грозни над поддръжниците на стария ред. Отсега нататък болярите са длъжни да служат предано на монарха, както в Думата, така и на възложените им военни и административни длъжности. Територията на опричнината включва и важни търговски средища и маршрути и най-вече новата търговска артерия от Архангелск до Централна Русия. Платонов открива в това стремежа на Иван Грозни да реши финансовите проблеми на опричнината, а за някои марксистки историци тя е доказателство за настъпилата промяна в структурата на руското общество. Опричнината позволява на царя да заобиколи системата на местничеството и да постави на водещи позиции във войската дворяни, повечето от които остават на важните си постове в държавното управление и след като страната възстановява обичайното си състояние. Тя му осигурява и действен полицейски корпус за борба с опозицията и предателите. Остротата и жестокостта на тази борба са продиктувани от причини по-съществени от характера на царя. В този смисъл управлението на Иван Грозни е сравнявано с това на Луи XI във Франция или на Хенри VIII в Англия, които по подобен начин потискат аристокрацията. Платонов добавя, че царят започва със сравнително умерени мерки и пристъпва към по-жестоки наказания едва след като болярската съпротива продължава.

Марксистката историография анализира управлението на Иван IV от гледна точка на класовата борба. Покровски и други определят реформите от 1564 г. като преход от болярски контрол върху управлението към съюз между короната, дворяните и търговците, чиято подкрепа царят получава на Земския събор през 1566 г. по повод Ливонската война и други проблеми. В действителност Иван IV се опитва много преди Петър Велики да създаде силна самодържавна власт. Други съветски учени и особено Випер поставят силно ударение върху предателството на болярите и борбата с не-

го. По-късно съветските историци акцентират върху прогресивната роля на Иван IV в развитието на Русия, както и върху способността на царя да защищава руските интереси срещу външни врагове. Маковски обаче категорично възстановява негативната оценка за управлението на Иван Грозни. Съветските филмови версии за царуването на Иван Грозни отразяват променящата се съветска оценка за царя и неговото управление. Представата за Иван IV, утвърдена в съветската историография, очевидно има допирни точки с образа, който блестящият и неспокоен цар е оставил у руския народ. Изглежда този популярен епитет Грозни, обикновено превеждан неопределено и неточно на английски като „Страшен", подсказва по-скоро възторг, отколкото неодобрение и ни насочва към могъществото на владетеля, вероятно във връзка с победата над Казанското ханство или други успехи. Понякога този епитет със същото значение се използва и за Иван III.

Въпреки компетентните и разумни тълкувания за политиката на Иван Грозни, остават и някои въпроси. Дори и да приемем, че болярите или поне техният горен слой са представлявали прослойка, свързана с миналото на страната от периода на териториална раздробеност и противопоставяща се на политиката на централизация в московската държава, съществуват твърде малко доказателства, че тя е организирана, агресивна и е представлявала сериозна заплаха за трона. Вероятно с времето позициите им отслабват още повече, с което изчезва и необходимостта от по-драстични действия. Историята на опричнината е история на гражданско клане, а не на гражданска война. Дори Платонов не успява да открие обективни причини за много от мерките, които Иван IV предприема, като например определянето на Симеон за руски владетел, пред когото самият той се заклева във вярност. Въпреки това, много други историци са опитват да намерят разумни обяснения дори и там, където Платонов се признава за победен. Същевременно не може да бъде отречена и патологичната страна в поведението на царя. Хора с такъв характер предизвикват много лични трагедии. Иван Грозни обаче е не само частно лице, но и абсолютен владетел на една огромна държава.

Управлението на Фьодор

Царуването на Фьодор — най-големия жив син на Иван IV, продължава от 1584 до 1598 г. и осигурява макар и временно спокойствие на Русия. Физически слаб и с изключително ограничени способности, но добронамерен и много религиозен, новият цар разчита изцяло на своите съветници. За щастие, тези съветници и особено Борис Годунов изпълняват задачата си сравнително добре.

Създаването на руската патриаршия през 1589 г. е едно от най-важните събития от управлението на Фьодор. До голяма степен в резултат на умелата дипломатическа дейност на Борис Годунов русите получават съгласието на константинополския патриарх Йеремия главата на руската църква да получи патриаршески сан — най-високия в източноправославния свят. По-късно всички патриарси подкрепят това решение, макар и с известно нежелание. Приятелят на Борис Годунов митрополит Йов става първият московски патриарх. Новото значение на руската църква води до повишаване и разширяване на нейната йерархия чрез назначаване на няколко нови митрополити, архиепископи и епископи. Организационното укрепване на църквата е особено характерно за периода на Смутното време.

Външнополитическата дейност по времето на Фьодор включва неуспешната кандидатура на Фьодор за полския трон след смъртта на Ищван Батори през 1586 г. и една успешна война срещу Швеция, която приключва през 1595 г. с повторното присъединяване към московската държава на градовете и териториите, разположени непосредствено до Финския залив, и отнети по силата на договора от 1583 година. С това е възстановена границата от периода преди Ливонската война. През 1586 г. православното кралство Грузия, заобиколено с мюсюлмани, е принудено да потърси покровителството на руския цар. Фактът, че Грузия е твърде отдалечена от Москва, а през XVI в. вече е бил установен, макар и непостоянен, контакт между двете държави, очертава посоката на една по-късна руска експанзия към Кавказ.

През 1591 г. по време на царуването на Фьодор умира князът на Углич Дмитрий. Неговата смърт предизвиква една от най-известните интриги в руската история. Деветгодишният брат на царя и единствен мъжки наследник от управляващата династия умира в Углич с прерязано гърло. Населението се вдига на бунт, обвинява попечителите на детето за неговата смърт и ги убива. Официалната анкетна комисия, оглавена от княз Василий Шуйски, обявява, че Дмитрий е играел с нож и се е наранил фатално по време на епилептичен пристъп. Много съвременници, а по-късно и историци стигат до заключението, че Дмитрий е убит по заповед на Борис Годунов, който е определен да стане следващия московски цар. Платонов обаче упорито се противопоставя на това твърдение. Според него, като син от седмата жена на Иван Грозни, (а църквата разрешава на владетеля да сключва само три брака), правата на Дмитрий върху престола са твърде съмнителни. Борис Годунов би могъл да организира убийството му много по-успешно, без да използва свои агенти и приближени. Напоследък Вернадски установява, че изобщо не съществуват доказателства от първа ръка за убийство, въпреки че такива обвинения се появяват непосредствено след очевидно неочакваната смърт на княз Дмитрий. Но, ако учените могат да бъдат удовлетворени от обясненията на Платонов и Вернадски, то широките маси несъмнено предпочитат по-старата версия, пресъздадена в поемата на Пушкин и операта на Мусоргски „Борис Годунов".

Дори и Борис Годунов да не е убил Дмитрий, то той е положил достатъчно усилия, за да си осигури властта. Произхождащ от монголски дворянски род, който приема християнството и е русифициран, макар и почти неграмотен, Борис Годунов показва необичайна интелигентност и талант в дворцовите интриги, дипломацията и стратегическото изкуство. Той се възползва от близостта си с цар Фьодор, женен за сестра му Ирина. За няколко години той успява да отстрани своите съперници в двореца и към 1588 г. става фактически господар на Русия. Освен властта и огромното богатство Борис Годунов си присвоява и външните знаци на високопоставено положение в държавата: висока титла, формалното право да поддържа външнополитическите отношения от името на московската държава и отделен дворец, подобен на царския, където чуждите посланици се представят, след като са засвидетелствали почитта си към Фьодор. Когато през 1598 г. царят умира, без да остави наследник, Борис Годунов е готов и очаква да заеме престола. Управлението му става по-скоро прелюдия към периода на Смутното време, отколкото успешно осъществяване на амбициите му.

Глава XVI

Смутното време. 1598 – 1613 г

„О, Господи, съхрани хората и благослови своята църква...запази този град и този свят храм, и всеки град и земя от чума, глад, земетресение, наводнение, пожар, вражески меч и гражданска война .."

Православна молитва

Понятието „Смутно време" обозначава един особено бурен, неясен и мъчителен период в руската история от началото на XVII в. или от възкачването на Борис Годунов на московския престол през 1598 г. до избора на Михаил за цар и установяването на династията на Романови в Русия през 1613 година. Според най-изтъкнатия изследовател на Смутното време Платонов, в този период се разграничават три последователни етапа с оглед на най-важните и оспорвани въпроси: династичния, социалния и националния. Тази класификация подсказва сложността на проблема.

Династичният въпрос произтича от факта, че със смъртта на цар Фьодор московската династия изчезва. За пръв път в московската история няма наследник на престола. Проблемът за престолонаследието се усложнява още повече по няколко причини. В московската държава не съществува закон за престолонаследието. Появяват се няколко претенденти за престола. Русите търсят своя нов владетел в различни посоки, но очевидно възлагат твърде големи надежди и на изчезналата династия, което открива път на удивителни интриги и превъплъщения.

Ако династичният проблем възниква поради отсъствието на наследник, националният въпрос до голяма степен е следствие от многовековните борби на русите на запад и на север. Полша и в по-малка степен Швеция се възползват от слабостта на русите. Сложното положение на Полша, особено през периода на Смутното време, отразява някои от основните проблеми и перспективи в историята на Източна Европа.

Социалният проблем обаче заслужава най-голямо внимание. Обществеият безпорядък, съперничеството и разрухата изострят династичния въпрос до краен предел и откриват границите на московската държава за чужди интриги и нашествия. Смутното време може да се възприеме само като краен резултат от възхода на московската държава и съпътстващото го разместване на социалните пластове и напрежение. Често се посочва, че руската история в сравнение с историята на западноевропейските държави представлява по-груб или по-опростен процес и в частност, че руската обществена структура показва известна липса на усложненост и диференцираност. Това твърдение трябва да се възприема предпазливо, но не и да се отхвърли. Отбелязахме по-горе, че Русия през периода на териториална раздробеност може да се опише като един зараждащ се и неразвит феодализъм. Възходът на Москва означава по-нататъшно драстично опростяване на отношенията в руското общество.

За да увеличи и защити своята територия, московската държава разчита на „служилые люди", т.е. на мъже, които се сражават в битките и из-

пълняват административни и други дейности в управлението на страната. „Служилые люди“ или дворяните се издържат от своите владения. По този начин поместието — владение, предоставяно срещу служба, се превръща в основа на московския обществен ред. След завоюването на Новгород в своето непрекъснато търсене на земи, подходящи за поместия, московските власти конфискуват голяма част от владенията на новгородските боляри и дори половината от земите на новгородската църква. Наследствените земевладелци също са принудени да служат на царя. Бързото разширяване на московската държава и продължителните войни по всички фронтове, с изключение на север и североизток, поглъщат ресурсите на страната и на народа. Московските власти полагат неистови усилия, за да си осигурят все повече дворяни. „Нуждаеща се от мъже, годни за военна служба, освен старата служебна прослойка, свободни или не, благородници или обикновени граждани, властта избира необходимите ѝ мъже и настанява в поместията хора от всички краища на страната, от всички слоеве на московското общество, в което съществуват елементи, отговарящи на военните изисквания“. Така например, дребни земевладелци в района на Новгород и Псков и все повече монголи, някои от които дори не приемат християнството, стават членове на московското дворянство.

Когато Москва обединява Русия и руските княжества губят независимостта си, князете и болярите не успяват да се противопоставят на централизацията и на московския абсолютизъм. Много от тях са избити от Иван Грозни. Но относително леката победа на московските деспоти над старата аристокрация поражда редица проблеми. Твърди се, че московската власт отстранява всички управляващи от периода на териториална раздробеност твърде бързо, по-бързо, отколкото може да им осигури заместници. Последвалото отслабване на политическата и обществената структура допринася за Смутното време. Свой принос има и болярската реакция след смъртта на Борис Годунов.

Разширяването на московската държава, централизирането и стандартизирането на управлението и институциите, както и подчиняването на интересите на другите класи на тези на дворянството има негативно въздействие върху градовете. Те се превръщат в административни и военни средища, но това става за сметка на местното самоуправление, търговците и средната класа като цяло. Промяната е най-явна в Новгород и Псков, но подобни процеси се развиват и в много други градове.

Най-значително е влошаването на положението на селяните, които са огромната част от населението. Те, разбира се, са работната сила в имениятa на дворяните и поради това са засегнати пряко от възхода им. Увеличаването на дворяните означава, че все повече държавни земи и селяни попадат в ръцете им по силата на поместната система. Самите дворяни, притиснати от тежки задължения към държавата, изтръгват максималното от селяните. Опустошенията от опричнината предизвикват пълна катастрофа и без това изтощеното от големите данъци селско стопанство на Централна Русия. Гладът, настъпил през втората половина от управлението на Иван Грозни, се появява отново през страшните 1601 — 03 година.

Много селяни се опитват да избягат. Руското завладяване на Казанското и Астраханското ханство води до присъединяването на плодородни земи на югоизток и за пръв път правителството поощрява преселванията,

за да се укрепи руската власт в района. Тази политика обаче не е съгласувана с интересите на дворяните, които изискват гаранции срещу бягствата на техните селяни, за да могат да изпълняват държавната си служба. Поради това през последната четвърт на XVI в. московските власти предприемат решителен опит да осигурят и гарантират работна ръка на дворяните. Легалната миграция е преустановена. Държавата се опитва да сложи ръка и върху църковните земевладения и конкретно да преустанови преминаването на дворянски земи във владение на църквата. Крепостничеството като такова окончателно се утвърждава в Русия. Продължителният процес на укрепване на крепостничеството ще бъде обсъден по-долу. Сега само ще спомена, че благосклонността на правителството към интересите на дворянството решително допринася за това.

Икономически притискани и ограничавани в правата си, селяните продължават да бягат към пограничните територии въпреки всички забрани. Разрушаващото въздействие на опричнината дава допълнителен тласък за нарастване на неспокойната, дезорганизирана и неудовлетворена нисша класа, която играе значителна роля и през Смутното време. Някои избягали селяни стават казаци. Казаците, които за пръв път се споменават в хрониките от 1444 г., са свободни или почти свободни общности на войнствени авантюристи, които започват да възникват в отдалечените погранични територии, както и в райони с неизяснен статут и нестабилна власт. Съчетавайки военната организация и умения, авантюристичния дух и омразата към московската политическа и обществена система и свързани с широките маси, казаците действат като още един водещ и взривоопасен елемент в годините на Смутното време.

Сред недоволните в руската държава са и редица завладени народи и племена, населяващи предимно басейна на Волга. Самите дворяни, макар и привилигирована класа, често се оплакват от взискателната власт. Накрая трябва да подчертаем, че условията за развитие и проблемите в отделните части на огромната московска държава се различават и че Смутното време е наситено със събития, както от местно, така и от общодържавно значение. Руският север например няма проблеми със сигурността, а има и твърде малко дворяни и крепостни. Един кратък общ разказ може да представи само най-бегло това местно разнообразие, но заинтересованият читател би могъл да се обърне към специализираната литература и в частност към изследванията на Платонов.

Управлението на Борис Годунов и династичният аспект на Смутното време

Със смъртта на Фьодор московската династия изчезва и е необходимо да се намери нов цар. Обикновено се смята, че Борис Годунов запазва контрола върху управлението на страната, но официално заема престола едва след като е избран от нарочно свикан Земски събор и е помолен от патриарха, духовенството и народа да приеме короната. Той е, и продължава да бъде, един интелигентен и способен владетел. Интересува се от западноевропейската наука и дори замисля създаването на университет в Москва, но изоставя тази идея поради съпротивата на духовенството. Борис Годунов изпраща 18 младежи да учат в чужбина. Във външнополити-

ческата си дейност той поддържа мирни отношения с другите държави и поощрява търговията, като сключва търговски договори с Англия и с Ханзейския съюз.

Независимо от усилията на владетеля краткото управление на Борис Годунов от 1598 до 1605 г. е съпътствано от трагични събития. През 1601 г. суша и глад носят разруха. Зърното отново не достига и през 1602, а в значителна степен и през 1603 година. Гладът достига катастрофални размери, избухват епидемии. Макар че правителството се опитва безплатно да изхрани населението на Москва, да достави продоволствия в другите градове и да осигури работа на бедстващите, мерките имат нищожен успех в борбата срещу бедствието. Изчислено е, че повече от 100 000 души умират само в столицата. Гладуващите се хранят с трева, кора на дървета, животински и дори човешки трупове. Големи групи отчаяни хора, които бродят и грабят селата и понякога водят битки с редовните войски, са типично явление за периода на Смутното време.

Точно в този момент се разнася слухът, че Борис Годунов е престъпник и узурпатор и че Русия е наказана за неговите грехове. Твърди се, че той е организирал заговор за убийството на княз Дмитрий. Говори се, че в действителност е убито друго момче, че князът е избягал и сега се е върнал, за да претендира за своето наследство. Скоро се появява и претендентът. Много историци предполагат, че Лъжедмитрий в действителност е Григорий Отрепьев — млад мъж, дворянин по произход, който става монах, но след това напуска манастира. Може би самият той е вярвал, че е истинският княз Дмитрий. Вероятно е живял в Москва през 1601 и в началото на 1602 г., но е избягал при казаците, когато властите започват да се интересуват от твърденията му и решават да го арестуват. Появява се в Литва, където отново претендира, че е синът на Иван Грозни княз Дмитрий. Полското правителство не го признава официално, но получава подкрепата на йезуитите и на някои литовски и полски аристократи. Той се влюбва в дъщерята на полски аристократ, прекрасната Марина Мнишех. Йезуитите получават от него обещание да подкрепи католицизма в Русия. Ролята на московските боляри за издигането на Лъжедмитрий е сравнително неясна. Въпреки че доказателства почти липсват, много учени са убедени, че широки болярски среди тайно го подкрепят, за да свалят Борис Годунов. В действителност, целият епизод, свързан с появата на Лъжедмитрий, е представян като хитър замисъл на болярите. Борис Годунов от своя страна, за да защити властта си, се обявява срещу болярите и през 1601 г. предприема истинска чистка. През октомври 1604 г. Лъжедмитрий нахлува в Русия начело на около 1 500 казаци, полски наемници и авантюристи.

За най-голяма изненада рискованото начинание успява. Манифестите на Лъжедмитрий, обявяващи го за истинския цар, имат силно въздействие въпреки опитите на Борис Годунов да потвърди, че княз Дмитрий е мъртъв и да разобличи претендента като измамник и престъпник, като разпространява данните, изнесени от чичото на Григорий Отрепьев, и факта за неговото отлъчване от църквата. Голяма част от Южна Русия, включително и големият център Чернигов, приветства Лъжедмитрий. На много места властите и населението са разколебани и не могат да се противопоставят. Недоволството и вълнението в московската държава се оказват полезни за каузата на претендента, отколкото за полските и литовските це-

ли. Разнородните войски на Лъжедмитрий претърпяват няколко поражения, но след като се прегрупират, се появяват отново. Лъжедмитрий дължи своята победа до голяма степен на щастливия случай: през април 1605 г., когато претендентът за московския престол търпи съкрушителни поражения, Борис Годунов внезапно умира. Непосредствено след смъртта му неговият военачалник Фьодор Басманов преминава на страната на Лъжедмитрий. Съпругата на Борис Годунов и неговият син и наследник Фьодор са отстранени от власт и умъртвени в Москва, а на 20 юни 1605 г. Лъжед-

митрий триумфално влиза в столицата.

Хората се радват и вярват, че е настъпило чудотворното завръщане на истинския цар, за да заеме престола, който му се полага по наследство. В навечерието на вълненията, които свалят от власт Годунов, самият Василий Шуйски открито се отрича от изнесените от него сведения и обявява, че в Углич княз Дмитрий се е спасил и вместо него е убито друго момче. През юли 1605 г. майката на княз Дмитрий, която е станала монахиня с името Марта, е доведена, за да познае своето предполагаемо и отдавна изгубено дете: на една емоционална среща тя го обявява за своя собствен син. Последователите на Лъжедмитрий, сред които е Фьодор Басманов, изместват обкръжението на Годунов. Гръцкият духовник Игнатий, който е сред първите, подкрепили претендента, заменя приятеля на Борис Годунов Йов като руски патриарх. Новият цар връща от немилост, затвор или заточение болярите, които са били наказани през последните години от управлението на предшественика му. Сред спечелилите благоразположението му са Филарет, преди подстригването си Фьодор Романов, игумен на един северен манастир, когото Борис Годунов е заставил да приеме духовен сан и е заточил. Филарет става митрополит на Ростов.

Лъжедмитрий е описван с непривлекателна фигура без талия, чийто ръце имат различна дължина, с постоянно стърчаща червена коса, с голяма брадавица на лицето, голям грозен нос и изражение, както бездушно, така и меланхолично. Той обаче притежава безспорна смелост, интелигентност и способности. Отказва да бъде марионетка и не спазва обещанията си за разпространяване на католицизма в Русия. Вместо да следва тези обещания, той предлага грандиозен план за прогонването на турците от Европа.

Стилът на новия владетел смущава жителите на московската държава. Лъжедмитрий неоднократно нарушава установените традиции и етикет. Той не присъства на църковните служби и дори не дремва след обяд, като вместо това броди из града, преоблечен като поляк. Полската свита на царя предизвиква още повече притеснения: тези поляци са шумни и надути, те презират русите, които на свой ред ги подозират и ненавиждат като врагове и еретици. Но основният аргумент срещу Лъжедмитрий, според Платонов и други историци, произлиза от факта, че той вече е изиграл своята роля. След като болярите го използват срещу Годунов, сега могат да се отърват и от него.

Почти веднага след победата на Лъжедмитрий Василий Шуйски и неговите братя започват да разпространяват слуха, че новият цар е самозванец. Братята са хванати и осъдени на смърт, но вместо това са заточени и след няколко месеца са напълно оправдани от снизходителния цар. Според някои специалисти, това е сигурен знак, че Лъжедмитрий е вярвал, че е истинският наследник на престола. Следващото значително събитие от неговото управление е женитбата му, която допълнително засилва напрежението. През ноември 1605 г. в Краков е обявен годежът на Лъжедмитрий с Марина Мнишех. Царският представител Афанасий Власьев изненадва всички присъстващи с отказа си да отговори на ритуалния въпрос дали царят е обещал да се ожени за друга под предлог, че не е получил инструкции. Марина пристига в Москва на 2 май 1606 г. и сватбата става на 8 май. Марина обаче остава католичка и довежда със себе си в Русия още една гол-

яма група поляци. Споровете и конфликтите между поляци и руси се задълбочават.

След като вече са подготвили почвата, през нощта на 26 май князете Василий Шуйски, Василий Голицин и други боляри повеждат срещу Москва разположен наблизо многочислен военен отряд.. Тяхното движение започва под лозунга за спасяване на царя от поляците, но с напредването на отряда самият цар е изобличен като самозванец. Защитниците на двореца са съкрушени. Лъжедмитрий се опитва да избяга, но е хванат от бунтовниците и умъртвен от стрелците, очевидно след като те са били убедени от майката на угличкия княз Дмитрий, монахинята Марта, че техният цар е самозванец. Фьодор Басманов и две или три хиляди руси и поляци са убити. Патриарх Игнатий е свален от патриаршеския престол.

Така Годунови и техният съперник изчезват от историческата сцена. Княз Василий Шуйски става следващият цар с подкрепата на своята клика и под одобрителните викове на московската тълпа. Новият владетел дава някои обещания: да не екзекутира никого без решение на Болярската дума, невинните членове на семейството да не бъдат наказвани, заради своя виновен роднина. Провинението да се доказва чрез внимателно разследване и лъжедоносниците да се наказват. Историците смятат, че декларацията на Василий Шуйски ограничава самодържавната власт, но изглежда пресилват фактите. Уверенията на царя отразяват връзките му с болярите, както и усилията на последните да получат, макар и минимални, гаранции срещу преследванията от времето на Иван Грозни и Борис Годунов. Изглежда болярите получават при новия монарх известна свобода и често се държат своеволно и непочтително с него.

Правителството полага големи усилия, за да убеди народа, че Лъжедмитрий е самозванец, който узурпира престола чрез магия и заставя монахиня Марта и други да го припознаят за истински княз. Тялото на Лъжедмитрий е изложено на Червения площад и след това изгорено, а пепелта е изстреляна с оръдие към Полша. Като добавка към разобличенията на Василий Шуйски и Марта за Лъжедмитрий през юни 1606 г. угличкият княз Дмитрий е канонизиран и неговите останки са пренесени в Москва.

Социалният аспект на Смутното време

Издигането на Василий Шуйски за цар маркира преминаването от династичната към социалната фаза на Смутното време. Това не означава, че династичният проблем е загубил своето значение: спорът за престола остава основен проблем до края на Смутното време. Но социалният конфликт започва да доминира. Вече видяхме как общественото недоволство помага на Лъжедмитрий и как московските тълпи изиграват решаваща роля в борбата за властта. С разобличаването и убийството на Лъжедмитрий властта в страната допълнително отслабва, докато войските на недоволните и разбунтувалите се нарастват по количество и сила. В действителност русите сменят четирима царе за 13 месеца — Борис и Фьодор Годунови, Лъжедмитрий и Василий Шуйски. Някога стабилната власт се срива в интриги, междуособици, убийства и пълна разруха. Следователно, каквито и преимущества да са донесли промените за болярите, масите не са спечелили нищо и недоволството им нараства. Несполучливото управление на Василий Шуйски

продължава от 1606 до 1610 г. без да получи народно признание, а само твърде ограничената подкрепа на тесен кръг боляри.

Съпротивата срещу управлението и откритото недоволство се изразяват в различни форми. Княз Григорий Шаховской и други противници на Василий Шуйски вдигат южноруските градове срещу царя. Безредици обхващат градовете по Волга. В Астрахан в далечния югоизток губернаторът княз Иван Хворостинин се обявява срещу Василий Шуйски. На други места местните власти също отказват да се подчинят на новия владетел. Политическата картина на московската държава става изключително пъстра с безбройните си местни различия и усложнения. Понасят се слухове, че Лъжедмитрий е избегнал смъртта и хората се обединяват около неговото свято име. Селяните се вдигат на бунтове срещу своите земевладелци и държавната власт. Понякога те се съюзяват с местните племена, като финскоговорещите мордви, които на свой ред също се стремят да премахнат тираничната политическа и обществена система на Московска Русия.

Въстанието на юг, предвождано от Шаховской и Болотников, е най-сериозната заплаха за властта и фактически за целия съществуващ ред. Иван Болотников е забележителна личност, изведена на преден план от общественото недоволство през Смутното време. Той повежда нисшите класи — холопи и бивши татарски и турски пленници, крепостни и свободни селяни, бегълци и скитници, на война срещу властта и богатството. Манифестите на Болотников ясно посочват социалния въпрос като причина за това въстание, а не проблема за идентичността на владетеля. Масите се борят за своите собствени интереси, а не за интересите на болярите. През октомври 1606 г. въстаническите войски достигат вратите на Москва, където обаче са спрени от правителствените части, предвождани от младия, но талантлив племенник на царя княз Михаил Скопин-Шуйски. Разцеплението сред бунтовниците става неизбежно. Дребните и средните земевладелци от Рязан, предвождани от братята Прокопий и Захарий Ляпунови, и от Тула начело с Филип Пашков се отделят от Болотников и в по-голямата си част преминават на страната на Василий Шуйски. Царят получава и други подкрепления. През 1607 г. огромна правителствена войска обкръжава въстаниците в Тула и след тежка четиримесечна обсада и частично наводняване на града, ги принуждава да се предадат. Шаховской е заточен на север, Болотников също е заточен, а скоро след това — убит.

Шаховской и Болотников претендират, че действат от името на цар Дмитрий, въпреки че такова лице в техния лагер няма. По-късно се появява и друг претендент за престола — Лъжепетър, който обявява, че е син на цар Фьодор, според слуховете роден през 1592 г., макар че и такъв син никога не е съществувал. Лъжепетър е обесен след превземането на Тула. Колкото повече се засилват безредиците и дезорганизацията, толкова повече претенденти за престола се появяват. Казаците всъщност подкрепят най-много претенденти и то с различни имена, опитвайки се по този странен начин да узаконят действията си. Един друг Лъжедмитрий II става фигура от общонароден мащаб. Той се появява през август 1607 г. скоро след падането на Тула и следователно твърде късно, за да се обедини с Шаховской и Болотников. Скоро той се превръща в притегателен център за мнозина.

Новият Лъжедмитрий обявява себе си за угличкия княз Дмитрий, а

също и за цар Дмитрий, победил Годунови и свален от болярски заговор, но не прилича на нито един от двамата. За разлика от първия претендент за престола той осъзнава, че е самозванец и помощниците му също нямат илюзии по този въпрос. Нищо не е известно със сигурност за личността и миналото на Лъжедмитрий II. Най-ранното споменаване за него в изворите го открива в тъмница в един пограничен литовски град. Въпреки това невдъхващо надежда начало, новият претендент бързо обединява около себе си много последователи. След поражението на Шаховской и Болотников той се превръща в център на общественото недоволство и на вълненията. Привлича много последователи сред казаците, наемниците и авантюристите, особено от Полша и Литва, включително и няколко прочути полски военачалници. Марина Мнишех го разпознава като своя съпруг и по-късно му ражда син. Монахинята Марта обявява, че именно той е нейният син.

Василий Шуйски прави огромна грешка, като подценява своя нов враг и не предприема енергични действия. През пролетта на 1608 г. Лъжедмитрий II нанася тежко поражение на правителствената армия, командвана от един от братята на царя — княз Дмитрий Шуйски, и достига до Москва. Той разполага лагера си близо до подмосковското село Тушино. Оттук произлиза историческото му прозвище — „тушинският престъпник". Княз Михаил Скопин-Шуйски отново предотвратява превземането на столицата, но не успява да победи или изтласка претендента за престола. Възниква особена ситуация: в Тушино Лъжедмитрий II организира свой собствен двор, Болярска дума и администрация, паралелни с тези в Москва. Той събира данъци, дарява земи, титли и други награди, раздава правосъдие и наказва. Населението на Южна Русия и редица градове на север признават неговата власт. Москва и Тушино, разположени близо, поддържат постоянни тайни контакти. Много руси преминават на страната ту на единия, ту на другия владетел. Някои родове дори служат и на двамата по едно и също време. Лъжедмитрий II обаче се проваля, когато войските му се опитват да превземат добре укрепения Троицко-Сергиевски манастир — една от входните врати към Северна Русия. Гарнизон от 1 500 войници, подсилен по-късно с още 900, издържа шестмесечната обсада на повече от 30-хилядна войска. Властта на „тушинския престъпник" в северноруските градове, които го признават, е мимолетна. Достатъчно е те само веднъж да се сблъскат с неговите пълномощници и решения.

През февруари 1609 г. Василий Шуйски сключва договор с Швеция и получава в помощ един шведски отряд от 6000 войници, командван от Якоб де ла Гарди. В замяна на това той се отказва от всички претенции към Ливония, преотстъпва една гранична територия и обещава вечен съюз срещу Полша. През останалите месеци от 1609 и в началото на 1610 г. княз Михаил Скопин-Шуйски с помощта на шведите прогонва войските на „тушинския престъпник" от Северна Русия, снема обсадата на Троицко-Сергиевския манастир и освобождава Москва от нейния съсед. Претендентът за престола и част от неговите последователи бягат в Калуга. След отстъплението на Лъжедмитрий II и преди разформироването на целия лагер руските дворяни от Тушино се обръщат с молба към полския крал Сигизмунд III да позволи на своя син Владислав — младеж на около 15 години, да стане руски цар при определени условия.

Сигизмунд III приема молбата им и през февруари 1610 г. подписва договор с руски посланици от Тушино, въпреки че там вече не съществува никаква организирана руска институция. Полският крал се намесва в събитията в Русия и през есента на 1609 г., когато обявява война на московската държава по повод съюза с шведите, който има антиполска насоченост. Напредването му в Русия обаче е спряно от героичната отбрана на Смоленск. Изглежда от самото начало на своята интервенция Сигизмунд III възнамерява да заложи много и да получи възможно най-големи придобивки от разпадането на Русия: основната му цел е самият той да стане владетел на Русия и Полша. Поканата към Владислав обаче му предоставя още една възможност да се намеси в събитията в московската държава.

През март 1610 г. популярният княз Михаил Скопин-Шуйски тържествено влиза в Москва начело на своята войска. Неговият триумф обаче не продължава дълго. В началото на май той внезапно умира, въпреки че е само на 24 години. Говори се, че е отровен от жената на Дмитрий Шуйски, за да осигури трона за своя съпруг след смъртта на бездетния цар Василий. Скоро настъпват нови беди. Полският военачалник Станислав Жолкевски нанася поражение на Дмитрий Шуйски, когато последният се опитва да освободи Смоленск и се насочва към Москва. Населението на окупираните от полските войски територии се заклева във вярност на Владислав. В хода на тези събития „тушинският престъпник" също се отправя към Москва и отново разполага войските си близо до столицата. През юли 1610 г. Василий Шуйски е свален от престола от събрание на московското духовенство, боляpите, дворяните и обикновените хора и е принуден да стане монах. Болярската дума в състав от седем боляри и председател княз Фьодор Мстиславски поема управлението или поне това, което е останало от него. Междуцарствието продължава от 1610 до 1613 година.

Проблемът за независимостта на руския народ

Народностният проблем през Смутното време възниква, след като шведите и особено поляците започват да се намесват в управлението на московската държава. Кандидатурата на Владислав за московския престол, подкрепена от различни групи в Русия, задълбочава и усложнява този проблем. Окончателното обединяване на русите се осъществява благодарение на тяхната решителност да защитят страната си от поляците-еретици. Засилващото се значение на политическата и религиозната борба обяснява важната роля на църквата през последните години на Смутното време. Династическият и социалният проблем запазват своята острота и през тези години. Всеки опит да се систематизират факторите, които в съвкупността си пораждат изключително сложното Смутно време, неизбежно е случаен и изкуствен.

Състоянието на страната препятства свикването на Земски събор. Това обаче е било неотложно. На събранието на московските боляри, духовенството и високопоставените дворяни мненията силно се различават. Сред кандидатурите за московския престол са княз Василий Голицин и едно момче — Михаил Романов — син на митрополит Филарет. Кандидатурата на полския княз Владислав, която намира силна подкрепа сред болярите, взима връх. Вероятно Владислав печели поради нежеланието да се

избере нов болярски цар. По-важното е, че са издигнати само двама силни и енергични кандидати за московския престол. Третият е „тушинският престъпник", подкрепян от нисшите слоеве на руското общество и вероятно в самата Москва. В края на август 1610 г. русите постигат споразумение с полския военачалник Жолкевски Владислав да бъде поканен да управлява Русия. Руските условия, според едно от които Владислав трябва да приеме източноправославно вероизповедание, повтарят в много отношения условията, предложени по-рано от тушинската групировка на полския княз, макар че показват по-скоро влиянието на болярите, отколкото на дворяните. Десет дни по-късно Москва полага клетва за вярност на Владислав. Една впечатляваща делегация, предвождана от княз Василий Голицин, митрополит Филарет и други сановници заминава за щаба на Сигизмунд, разположен близо до Смоленск, за да потвърди новия договор с полския крал. „Тушинският престъпник" успява да избяга в Калуга, а войските на Жолкевски влизат в Москва.

В момента, когато изглежда, че московската държава все пак е решила своите проблеми и е получила стабилно управление, настъпва обрат — Сигизмунд III неочаквано отхвърля руското предложение. Той възразява главно срещу условието Владислав да приеме източноправославно вероизповедание и да бъде снета обсадата на Смоленск. Но освен тези и други конкретни проблеми, истинското му намерение е самият той да стане руски владетел, при това без условия. Споразумение не е постигнато. Противно на установения международен ред Сигизмунд III арестува руските представители с изключение на малцината, които подкрепят неговите претенции, и ги изпраща в Полша, където те остават 9 години. След това полският крал предприема открита кампания за завземането на руския престол чрез оръжие, дипломация и пропаганда.

Есента на 1610 г. заварва московската държава в безнадеждно състояние. Поляците отново са врагове на русите и владеят Москва, както и обширна територия в западната част на страната. Шведите обявяват война на русите веднага, след като Москва полага клетва за вярност към Владислав. Те настъпват от север, заплашвайки Новгород, и не след дълго издигат свой претендент за московския престол — принц Филип. След като кандидатурата на Владислав се проваля, последователите на „тушинския престъпник" се увеличават, подкрепя го по-голямата част от Източна Русия. Разюздани банди плячкосват и опустошават земята. Но сякаш за да се потвърди руската поговорка „Всяко зло за добро", изходът от конфликта постепенно се прояснява. Отказът на Сигизмунд III да постави Владислав на руския престол отстранява едната възможност за решаване на кризата. Шведската и особено полската интервенция предизвикват обединяването на руския народ. Борбата за единството на руския народ получава неочакван и силен тласък през декември 1610 г., когато „тушинският престъпник" е убит от човек от обкръжението му при уреждане на лични сметки.

При отсъствието на цар и при безсилието на Болярската дума и останалите правителствени институции в окупираната от поляците Москва, църквата възглавява борбата за руското обединение. Патриарх Хермоген в Москва обявява, че русите са свободни от клетвата си към Владислав и посредством верни пратеници разпространява манифести в останалите градове, подтиквайки ги да организират войски и да освободят столицата.

Призивът на патриарха носи силен религиозен и народностен смисъл, тъй като поляците са католици, а Хермоген се опасява преди всичко от разпростирането на юрисдикцията на униатската църква върху територии на московската държава — въпрос, който ще обсъдим по-късно по повод историята на Украйна. Духовници и миряни се присъединяват към патриарха в опита му да вдигне народа. Първият отговор пристига от Рязан, където Прокопий Ляпунов създава войска от дворяни, селяни, оцелелите от отрядите на Скопин-Шуйски и други. В началото на 1611 г. войската на Ляпунов настъпва към Москва. Към него се присъединяват и други отряди, сред които дори и тези на „тушинския престъпник" — предимно разнородни групи, командвани от княз Дмитрий Трубецкой, които пристигат от Калуга, както и казаци, предвождани от Иван Заруцки. Това т.нар. първо опълчение, предвождано от Прокопий Ляпунов, Трубецкой и Заруцки, действа и като правителство на московската държава. Създаден е съвет, който се занимава с държавното законодателство и политиката, както и с текущите потребности на похода.

Поляците, които поддържат малък гарнизон в Москва, опожаряват голяма част от града и се затварят в Кремъл. Когато изглежда, че многочислената руска войска вече е установила контрол, противоречията се проявяват отново. Казаците, разгневени от въвеждането на законодателни мерки за земята и за избягалите крепостни изцяло в интерес на дворяните, и убедени, че фалшивият документ е изфабрикуван от поляците, през юли 1611 г. убиват Прокопий Ляпунов. Останала без предводител дворянската войска отказва да сътрудничи на казаците и се разпръсва. От друга страна, войските на Трубецкой и Заруцки, които продължават обсадата на Москва, поемат ръководството на първото опълчение. През юни 1611 г. полската войска превзема Смоленск. По време на обсадата населението на града намалява от 80 000 до 8 000 души. През юли шведите превземат Новгород чрез измама. А в Псков се появява нов претендент за московския престол, наречен Лъжедмитрий III. В Калуга Марина Мнишех и нейният син от „тушинския престъпник", известен като „малкият престъпник", стават още един притегателен център за всички недоволни.

Русите не се предават и прегрупират войските си за ново нападение, като се възползват от липсата на енергия и инициатива от страна на техните врагове. Вместо да настъпи с голяма войска, Сигизмунд III изпраща само едно кавалерийско отделение, за да помогне на поляците в Москва. Това отделение обаче е спряно от казаците. След като превземат Новгород, шведите се оставят на лаврите си. Русите бързо се съвземат. Поощрявано от призивите на патриарх Хермоген, на игумен Дионисий от Троицко-Сергиевския манастир и на други, новото освободително движение започва в град Нижни Новгород на Волга. То има изтъкнат водач в лицето на Кузма Минин, търговец на месо, който съчетава възвишен патриотизъм, уравновесеност и организационен талант. Населението на Нижни Новгород дарява една трета от своето богатство за каузата и заедно с други североизточни градове организира голяма войска, поверена на опитния войн княз Дмитрий Пожарски. Движението навлиза в етап на религиозен и всенароден подем, съпътстван с пост и молитва. Както и първото, така и второто опълчение действа като правителство на московската държава и като нейна войска. Създадено е също и събрание от представителите на различни

области, което понякога приема формата на пътуващ земски събор.

В началото на септември 1612 г. второто опълчение достига Москва и обкръжава поляците. Блокиралите града казаци остават пасивни. Вероятно една част от тях се присъединява към Минин и Пожарски, но други, начело със Заруцки, се отправят към пограничните територии, за да продължат въстанието. В началото на ноември русите нападат Москва и след тежка битка превземат полските позиции в центъра на града в Кремъл. Москва е освободена. Усилията на поляците, предвождани от Сигизмунд III, да подкрепят полския гарнизон в Москва се провалят.

Първата задача на победителите е да изберат цар и така да създадат стабилно, законно управление на Русия, а с това да бъде поставен край и на Смутното време. Специално за тази цел в началото на 1613 г. е свикан Земски събор, който включва от 500 до 700 участници, макар че само 277 имена са споменати в заключителния документ. В събора участват духовници, боляри, дворяни, градски жители и дори няколко представители на селяните, предимно от държавните селяни в Северна Русия, но не и крепостни. Дванадесет от имената са на селяни. Макар че не притежаваме официални документи за събранието, а има твърде малко информация и за неговите разисквания, знаем, че е решено да се изключат кандидатурите на чужденците. Съборът избира Михаил Романов за цар, с което се поставя началото на нова династия. Романови управляват Русия от 1613 до 1917 г. — повече от 300 години.

Историците сочат няколко причини за този избор. С брака на Иван Грозни с Анастасия Романова Михаил Романов влиза в роднински отношения със старата династия. Родът се радва и на популярност сред масите. Народът помни Анастасия, добрата първа жена на Иван Грозни, и нейния брат Никита Романов, който дръзва да защити някои от жертвите на жестокия цар. Митрополит Филарет, син на Никита и баща на Михаил, който е пленен от поляците по време на Земския събор, също допринася за популярността на рода. В частност, Милюков и други подчертават, че той е бил много по-близо до тушинския лагер и е имал много по-добри отношения с казаците, отколкото другите боляри. Младостта на Михаил също допринася за неговата популярност: макар и на 16 години той не прави компромиси, служейки на поляците или на претендентите за руския престол, и остава извън изключително сложната и болезнено компрометираща ситуация на Смутното време. Михаил Романов има предимството да бъде кандидат, одобрен от патриарх Хермоген, макар че самият патриарх не присъства на избора, тъй като умира в плен при поляците малко преди освобождаването на Москва.

Така през февруари 1613 г. Земският събор взима решение в полза на Михаил Романов. След това специални пратеници са проводени в различни части на московската държава, за да изяснят позициите на местните власти. След като те докладват за силната народна подкрепа, Михаил Романов е избран да управлява Русия като цар и тази титла се предава на бъдещите му наследници. Необходимо е време, за да бъде убедена майка му, а и самият той да приемат предложението. Михаил Романов е коронясан за цар на 21 юли 1613 година. По думите на Платонов: „Според преобладаващото схващане, Бог сам е избрал суверена и цялата руска земя е ликувала и тържествувала“.

Същност и резултати на Смутното време

Авторитетната оценка на Платонов за Смутното време съдържа няколко основни момента: задълбочаващата се криза, в която се намира Русия, представлява кулминация и превъзмогване на опасна болест или, може би, на няколко болести. То завършва с решителен триумф над полските интервенти, над аристократическата реакция вътре в Русия, над казаците и анархията. Крайният резултат означава, от една страна, победа на руския народ, но от друга, обществена победа на дворянството, градското население и държавните селяни от север. Държавата укрепва, а участието на народа в спасяването на властта значително допринася за засилване на общонародното чувство и за признаване на публичното над частното право, както и на задълженията към суверена и гражданина.

Много историци преди и след Платонов посочват и положителни резултати от Смутното време. Според С. Соловьов например то отбелязва победата на идеята за държавата над идеята за рода и династията. Славянофилите, към които ще се върнем при представянето на руската идейна мисъл през XIX в., са най-ентусиазирани. Според тях Смутното време представлява откровение за величието на руския народ, който оцелява в най-тежки изпитания и нещастия, побеждава враговете си, съхранява своята вяра и държава и възстановява монархията.

Не липсват и критични оценки. Ключевски акцентира върху обществената борба, изоставянето на традициинното за масите търпеливо страдание и последвалото опустошение и разединение, като насочва вниманието към големите народни въстания през последните години. Той подчертава и особената роля и значение на претендентите за руския престол, което разкрива политическата незрялост на русите. Самият Михаил Романов е смятан за успешен претендент, а връзката му с предишната династия се определя като негово основно предимство. Василий Шуйски, от своя страна, посочва в манифестите си, че принадлежи към много по-древния в сравнение с московските владетели род на суздалските и киевските князе, поради което притежава всички права върху престола.

Съветските историци отделят значително внимание на Смутното време, което характеризират като период на селски въстания и външна интервенция. Те съсредоточават вниманието си върху класовата борба и конкретно върху въстанието на Болотников, върху ролята на бедните обществени слоеве и по-рядко на неруските народи. За разлика от Платонов те показват пристрастие към революционните, а не към „стабилизиращите" елементи. Слабост на съветските интерпретации е и подценяването на значението на църквата.

В заключение нека хвърлим поглед към московското правителство и общество, такива, каквито са били през Смутното време. Въпреки всичко случило се между 1598 и 1613 г. самодържавието в основата си остава ненакърнено. В крайна сметка самодържавието се утвърждава като единствената легитимна форма на управление и единствената гаранция за мира и сигурността. Централизацията се засилва веднага след преодоляването на обществения безпорядък. Местното самоуправление, въведено при Иван Грозни, не надживява Смутното време. Църквата от своя страна печели власт и авторитет като най-голям защитник на интересите на страната и

на народа и като институция с най-добра организация, оцеляла въпреки рухването на светския ред.

Дворяните също печелят победа. Сведения за домогванията им се съдържат в поканата на тушинските дворяни до Владислав да заеме московския престол. Условията на предложението включват пълната защита на източноправославната руска църква и религиозната свобода, тъй като Владислав е католик; управление с помощта на Болярската дума и Земския събор; никакво наказание без съдебно разследване; запазване и разширяване на правата на духовенството, дворянството и донякъде на търговците; възнаграждение съобразно заслугите; право на обучение в чужбина и в същото време забрана за крепостните селяни да напускат своите господари, както и гаранции, че холопите няма да бъдат освобождавани. Опитът на тушинските боляри да създадат правителство се проваля, но в един по-широк смисъл московското дворянство успява да защити интересите си през Смутното време, да съхрани и частично да възстанови политическия и обществения ред, при който то заема водещо положение. Московската система, основаваща се на централизираната самодържавна власт и на дворянството, преодолява великата разруха и предизвикателствата на Смутното време и продължава да се развива и през XVII в. така, както през XVI век. Това е приемствеността, която препятства появата на трайни последствия от Смутното време, освен определеното от Платонов „преодоляване на болестта".

Сред тези, които губят, има както боляри, така и обикновени хора. Болярите достигат най-голямо могъщество при управлението на Василий Шуйски и в периода непосредствено след неговото сваляне от престола. Властта на болярите няма обществена подкрепа и накрая те се провалят. В края на краищата самодържавието възстановява предишния си авторитет, а болярите, много от роднините на които са пострадали през Смутното време, са принудени да служат на царя. Желанията им болярите са намерили израз в забележително умерените „условия" по повод възкачването на Василий Шуйски на престола, в които той обещава да не предприема произволно чистка сред болярите, както и в поканата до Владислав, която заменя предишните тушински условия, но отхвърля повишението съобразно заслугите и правото на обучение в чужбина, като изисква да не се приемат чужденци без съгласието на московските княжески и болярски родове.

Обикновените хора също търпят поражение. Те, особено крепостните, холопите, бегълците и бездомниците, както и казаците, се сражават във войските на Болотников, на различните претенденти за престола, а също и в множество по-малки отряди. Въпреки че са съхранени твърде малко писмени документи, техните основни искания са достатъчно ясни: пълно премахване и разрушаване на деспотичния обществен и икономически ред в московската държава. Но редът се запазва. Десетилетията след Смутното време свидетелстват за окончателното и пълно установяване на крепостничеството в Русия. Интересите на трудовите маси се подчиняват на интересите на победилото дворянство.

Наследството на Смутното време, добро или лошо, е отправната точка на управлението на Михаил Романов.

Глава XVII

Управлението на Михаил, 1613 – 1645 г., Алексей, 1645 – 1676 г., и Фьодор, 1676 – 1682 г.

> „Седемнадесети век не може да бъде отделен нито от предшестващите го, нито от следващите го епохи. Той е продължение и резултат от миналото, но и подготовка за бъдещето. Той е преди всичко преходна епоха, която залага основите за реформите на Петър".
>
> **Павел Милюков**

По думите на Костомаров „съществуват малко примери в историята, когато един нов владетел заема престола в такива изключително лоши условия, като тези, при които Михаил Фьодорович е избран". В действителност Михаил Романов поема властта в една опустошена страна, столицата на която, както и други градове са напълно изгорени. Хазната е празна, а финансовата разруха е пълна. Заруцки, който приема Марина Мнишех и „малкия престъпник" в лагера си в Астрахан, обединява казаците и други недоволни, като продължава историята на претендентите и общественото недоволство, така характерни за Смутното време. Много бродещи отряди, някои от които наброяващи няколко хиляди души, продължават да плячкосват. Московската държава все още е във война с Полша и Швеция, които превземат съответно Смоленск и Новгород, както и други руски територии и издигат свои кандидати за московския престол — принц Владислав и принц Филип.

При тези обстоятелства 16-годишният цар моли Земския събор да не се разпуска, а да остане в Москва и да се включи в управлението на страната. Земският събор, в състава на който са направени някои промени, фактически участва в управлението на страната през първото десетилетие на новата власт. Платонов и други насочват вниманието си към естествеността на този съюз между „стабилизиращите" слоеве на московското общество и монарха. Михаил управлява в много тясно сътрудничество и с Болярската дума. Някои историци дори предполагат, че при възкачването си на престола той е дал на Думата обещания, ограничаващи самодържавната власт. Това е интересно предположение, което обаче не е подкрепено от доказателства. Съветниците на царя, малко от които притежават някакви способности, първоначално принадлежат към рода Салтикови — роднини на царя по майчина линия. През 1619 г. митрополит Филарет, баща на Михаил, се завръща от полски плен, става патриарх и един от най-влиятелните мъже в държавата. Освен духовния си сан, Филарет получава титлата Велик самодържец, в резултат на което в страната има двама велики самодържци и документите се издават от името на двамата. Истинската власт на Филарет се основава на неговите способности и опит и особено на силния му характер, което му позволява да ръководи слабохарактерния си син. Филарет умира през 1633 г. почти на 90 години.

Вътрешните безредици, чуждата интервенция и финансовата разруха през 1613 и следващите години са най-неотложните проблеми в страната.

За три години управлението се справя успешно с безредиците въпреки новите въстания. Властите правят някои отстъпки на казаците и амнистират всички престъпници, които са се включили във войската, за да се сражават с шведите. След това те пристъпват към унищожаването на своите противници един по един. Особено опасните Заруцки и „малкият престъпник", както и Марина Мнишех са победени в Астрахан и пленени през 1614 година. Първите двама са убити, а Марина Мнишех умира в тъмница.

Правителството на цар Михаил успява да спре външната интервенция и да стабилизира външнополитическите отношения, независимо от високата цена. През 1617 г. в Столбово е сключен мирен договор с новия шведски крал Густав II, който е окупирал и други територии в Европа. Според споразумението шведите връщат Новгород и съседните територии на Северна Русия, но запазват една ивица земя по крайбрежието на Финския залив и с това изтласкват русите далеч от морето. Освен това, шведите получават 20 000 рубли. Поляците имат по-големи амбиции и през 1617 — 18 г. полският крал Владислав предприема поход към Москва, достига столицата, но не успява да я превземе. През 1618 г. в Девлино е сключено примирие, което трае 14 години. Поляците запазват Смоленск и други територии в Западна Русия. Според това споразумение руските пленници, сред които е и Филарет, са освободни и се завръщат у дома. Когато през 1632 г. срокът на примирието изтича, военните действия са подновени. През 1634 г. обаче е сключен мирен договор: Полша отново запазва придобивките си в Западна Русия и получава 20 000 рубли, но Владислав оттегля претенциите си към московския престол.

При управлението на Михаил настъпват важни събития в териториите на юг от границите на московската държава. През 1637 г. донските казаци превземат отдалечената турска крепост Азов на Азовско море. През 1641 г. голяма турска войска и флот се появяват край крепостта, но дори и след героична четиримесечна обсада те не успяват да прогонят натрапниците. След като отблъскват турците, казаците предлагат Азов на цар Михаил. Приемането на крепостта означава война с Турция. На специално свикан Земски събор през 1642 г. делегатите от дворянството подкрепят започването на война, но представителите на търговците и градските жители настояват, че липсата на финансови средства ще обрече на неуспех една широкомащабна военна акция. Царят подкрепя последното становище и казаците са принудени да изоставят Азов. Следващите руски начинания в района на Азов, както и в района на Финския залив ще бъдат предвождани от Петър Велики.

Да се постигне финансова стабилност в страната се оказва много потрудно, отколкото да се осигури сигурност и мир. Милюков и други посочват, че катастрофалното финансово положение на московската държава е резултат от прекомерното териториално разширяване, както и от факта, че нейните потребности надхвърлят икономическите възможности на народа. Смутното време също допринася за изтощаването и дезорганизацията на стопанството. Отчаяно търсейки пари, правителството на цар Михаил предприема различни мерки: събира дълговете, въвежда нови данъци и сключва заеми, включително и няколко от Строганови в размер на 3 000, 16 000 и 40 000 рубли. През 1614 г. е осъществено извънредно събиране на една пета от приходите в градовете и селата. Учените спорят дали този да-

нък е една пета от нечие владение или една пета от нечий приход, но неговата драконовска същност е очевидна. По-късно на два пъти правителството прибира по една десета от приходите. Като цяло са събрани достатъчно средства, за да може държавата да следва политиката си, но в края на управлението на Михаил, както и в началото, финансовото състояние на държавата продължава да бъде незадоволително. Финансовите проблеми ще притесняват и наследниците на царя с нови кризи.

Управлението на Алексей и Фьодор

Михаил умира през 1645 г. на 48 години и неговият единствен син 16-годишният Алексей го наследява на царския престол. Известен като „Тишайший" или „Най-тихият", въпреки изблиците на гняв и импулсивността си, Алексей прави благоприятно впечатление на съвременниците си, както и сред някои историци от по-късно време. В едно отлично описание на характера на царя Ключевски нарича Алексей „най-сърдечния мъж, славна руска душа" и го представя като въплъщение на московската култура и един от инициаторите за ново отношение на русите към Западна Европа. Ако приемем известно преувеличаване и стилизиране във възхваляващия анализ на Ключевски, остава представата за една привлекателна личност, особено чувствителна и деликатна в отношенията си с другите хора, за един абсолютен владетел, но съвсем не деспотичен. Алексей е възпитан според московската религиозна традиция. Той остава посветен и сведущ богомолец, спазва постите и църковните обичаи през целия си живот. В същото време Алексей проявява интерес към Западна Европа и западноевропейската култура, включително към архитектурата и театъра, които са непознати за Русия. Царят обича да пише и оставя много увлекателни писма.

Продължителното управление на Алексей от 1645 до 1676 г. не може да бъде определено като спокойно. Старите кризи и проблеми се запазват, възникват и нови. Освен това, макар и привлекателна личност, царят е слаб владетела особено в началото се оказва под силното влияние на роднини и други съветници, които често го подвеждат. След възкачването на новия владетел особено влиятелни стават боляринът Борис Морозов, прозападноориентираният учител на Алексей, който се жени за сестрата на жена му, и княз Илья Милославски, тъст на Алексей. Морозов действа с интелект и талант, но неговите усилия да напълни хазната чрез увеличаване на данъка върху солта и забраняваната дотогава търговия с тютюн, срещу което църквата се противопоставя, предизвикват враждебно отношение сред масите. Някои от неговите протежета и назначени лица безмилостно грабят народа. Тесногръд егоизъм, алчност и корупция характеризират поведението на Милославски и неговата клика. През май 1648 г. разгневените жители на Москва вдигат голямо въстание, убиват много чиновници и заставят царя да екзекутира някои от най-големите престъпници, макар че Морозов и Милославски запазват живота си. Скоро след това бунтове избухват и в други градове, сред които Новгород и особено Псков.

По-късно при управлението на Алексей, когато държавата се намира в голямо финансово затруднение, правителството се опитва да подобри положението, като намалява стойността на парите. Замяната на среброто с мед, започнала през 1656 г., се оказва не по-успешна, отколкото подобни

мерки в други държави: тя води до инфлация, допълнително обърквaне и предизвиква големия „бунт на медните монети“ през 1662 година. Най-голямото въстание срещу властта е предвождано от Степан Разин. То съдържа поразителни прилики с бунтовете на нисшите слоеве през Смутното време. Разин, който е командир на отряд от донски казаци, за пръв път привлича вниманието като дързък мародер, който напада Персия и други земи, разположени по брега на Каспийско море и по долното течение на Волга. През лятото на 1670 г. той предприема амбициозно начинание, придвижва се по брега на Волга и навсякъде провъзгласява освобождаването от чиновниците и земевладелците. В градовете по течението на реката представителите на аристокрацията са избити, а войниците и обикновените хора възторжено приветстват Разин. Пратениците на Разин имат същия успех. Местните племена, както и русите, горят от желание да отхвърлят наложения ред. Въстаническата армия достига Симбирск. Броят ѝ нараства на около 20 000 души. Поради слабата си организация и дисциплина обаче въстаниците са победени от московските войски, в които влизат и няколко полка, обучени по западен маниер. Разин бяга при донските казаци, но през следващата пролет на 1671 г. е арестуван от тях и предаден на московските власти, за да бъде публично екзекутиран. След няколко месеца Астрахан, последното огнище на въстанието, се предава.

Наред с потушаването на вълненията правителството взима мерки да подобри управлението и правораздаването, както и да успокои общественото недоволство. От голямо значение е въвеждането през 1649 г. на нов кодекс от закони, т.нар. Уложение. Одобрен от специално свикан през 1648 година. Земски събор и изработен от комисия, избрана от събора, новият кодекс е първият опит за кодифициране на московското право след 1550 година. Той не е отменен до 1835 година.

Разпространяването на московската власт над Украйна през 1654 г. представлява събитие с още по-голямо и дълготрайно значение. Както помним, след 1569 г. тези земи се намират по-скоро под властта на Полша, отколкото на Литва. Близостта с Полша означава засилване на натиска от страна на полското общество, основаващо се върху изключителните привилегии на дворянството и зависимостта на широките слоеве, както и на католическото влияние върху източноправославния украински народ. Религиозният въпрос се изостря след 1596 г., когато е сключена Брестката уния и е създадена т.нар. Униатска църква, т.е. църква, свързана с Рим, но запазваща източноправославния ритуал, славянския език в богослужението, установената църковна практика и обичаи. Независимо че източноправославната общност е силно раздвоена в отношението си към унията, противниците взаимно се анатемосват. Полското правителство обаче предпочита да действа, като че ли съюзът е напълно успешен, а униатската църква е изместила източноправославната в източните територии на царството. Въпреки че повечето източноправославни епископи в Полша подкрепят унията, мнозинството от източноправославните християни я отхвърлят. В резултат на това в Украйна си съперничат две църкви: униатската, подкрепяна често само от правителството, и източноправославната, неприета и преследвана от властите, но поддържана от масите. Източноправославните братства на миряните и една намаляваща, но влиятелна група на източноправославните едри поземлени собственици подкрепят народната църква.

Казаците също се включват в конфликта. Към средата на XVI в. днепърските казаци, най-прославените сред казашките „дворове", установяват своя лагер Сеч (Сич на украински) на един остров в Днепър. Те предприемат невероятно дръзки нападения във всички посоки, но предимно срещу кримските татари и турците, както подробно е описал Хрушевски и други украински историци. Казаците създават особено общество, както военизирано, така и демократично, тъй като избират чиновниците си, а общото събрание на всички казаци взима най-важните решения. Полското правителство среща редица трудности в опита си да установи контрол над тях. Стефан Батори и неговите наследници им предоставят значителна автономия, но създават организация на „двора" и въвеждат категорията на регистрираните, т.е. официално приетите казаци, за които се отнася автономията и новата организация. Всички останали са третирани просто като селяни. Полската политика има известен успех. Тя допринася за развитието на икономическите и обществените контакти между казашката върхушка и полската шляхта. Някои преуспели казаци поддържат етнически и главно религиозни контакти с украинския народ. Двойственото положение на регистрираните казаци и особено на техните атамани, продължава да влияе върху поведението им. Хетманът Петър Сахайдачни например прави много за засилването и защитата на източноправославната църква в Украйна, но по много други въпроси подкрепя политиката на полското правителство. Въпреки това, когато борбата в Украйна се задълбочава, казаците застават на страната на народа. И ако хетманите и регистрираните казаци, които през 1625 г. наброяват 6 000 души, получават известни предимства от сътрудничеството си с Полша и често се раздвояват в предаността си, нерегистрираните казаци, които са няколко пъти повече, а също и селяните виждат в Полша само крепостничество и католицизъм и нямат причини да се колебаят.

От 1624 до 1638 г. няколко казашки и селски въстания обхващат Украйна. Само с големи усилия и след няколко поражения полската армия и правителството успяват да получат надмощие. Безмилостните полски умиротворители налагат властта си за по-малко от десетина години. През 1648 г. украинците отново се вдигат на бунт под ръководството на талантливия водач Богдан Хмелницки. Започва т.нар. Война за освобождение на Украйна. След няколко блестящи победи, постигнати с помощта на кримските татари, и две несполучливи споразумения с Полша украинците се насочват към Москва. Преди това през 1625, 1649 и 1651 г. московското правителство не удовлетворява исканията на украинците, тъй като това би довело до война с Полша. Земският събор от 1653 г. обаче убеждава цар Алексей да приéме под свое покровителство хетмана Богдан Хмелницки и цялата му войска „с техните градове и земи". Така двете страни се ориентират към съюз. Финалната стъпка е направена в Переяславъл през януари 1654 година. „Радата" или събранието на войската и на земите обсъжда какви възможности има Украйна — подчиняване на Полша, преминаване под покровителството на Турция или признаване на московската власт. Решението е в полза на източноправославния цар, пред когото украинците полагат клетва за вярност. Боляринът Василий Бутурлин представлява цар Алексей на събранието в Переяславъл. Въпреки мнението на много украински историци новото споразумение по същество означава безусловното приема-

не на Украйна под властта на Москва. Този извод се налага от политическата реалност, която принуждава не московското правителство, а украинците да търсят съюз, както и от политическата дейност на московската държава и специфичните условия на този съюз. От друга страна, през следващите десетилетия и векове украинците имат достатъчно основания да се оплакват от руското управление, което в крайна сметка напълно премахва автономията, дарена на украинците, след като те се заклеват във вярност на московския цар. Това налага или спомага на украинците да бъде наложено тежко бреме и редица ограничения, сред които крепостничеството, както и мерки, които спират развитието на украинския литературен език и култура. След съюза украинците продължават да играят съществена роля в московското управление и култура, тъй като изповядват една и съща религия с великорусите и са близки по етническия си произход. Украинците обаче са по-близки до Западна Европа. Сред изтъкнатите привърженици на реформите на Петър Велики и наследниците му има и много украинци.

Войната между московската държава и Полша, която заедно с шведската интервенция в определен момент заплашва Полша с пълна катастрофа, завършва през 1667 г. със сключването на договор в Андрусово. От руска страна договорът е подписан от един от най-способните помощници на Алексей — Афанасий Ордин-Нашчокин. Днепър става граница между двете държави, като украинските земи по левия бряг на реката са присъединени към московската държава, а тези по десния бряг — остават под властта на Полша. Киев, разположен на десния бряг, по изключение е оставен за две години под управлението на московската държава. Смоленск също е предоставен на московския цар за 13 години и шест месеца. Договорът от 1686 г. обаче регламентира окончателното преминаване на тези градове под властта на руския цар. Московската държава води война с неясен резултат и срещу Швеция, която приключва през 1661 година. Тя успява да защити своите нови владения в Украйна и в един продължителен конфликт с Турция, който продължава до 1681 година. В украинската история периодът след съюза от Переяславъл, смъртта на Богдан Хмелницки през 1657 г. и договора от Андрусово се описва образно като „разрухата". По своята сложност той е сравняван със Смутното време. Разделени както физически, така и в политическата си ориентация и зависимост, украинците тръгват след различни предводители, които непрекъснато си съперничат и често по един или друг начин настройват Полша срещу Москва. Хетманът Петър Дорошенко дори засвидетелства вярност към Турция. Продължителната братоубийствена борба погубва народа и изтощава земята. Московската власт над украинските територии по левия бряг на Днепър се запазва, а споразумението от 1654 г. с течение на времето придобива все по-голямо значение.

Сред най-забележителните събития през втората половина от управлението на Алексей е църковната реформа, осъществена от патриарх Никон, и последвалият разкол в руската православна църква. Самият Никон заслужава особено внимание. Той има селски произход, интелигентен е и с изключително силен и властен характер. Той си спечелва благоразположението на царя, откроява се като митрополит в Новгород и през 1652 г. става патриарх. Волевият духовник започва да упражнява силно лично влияние върху по-младия и по-отстъпчив монарх. Алексей дори дава на Никон

титлата „Велик Государ“ и така повтаря изключителното звание, дадено на патриарх Филарет от неговия син цар Михаил. Новият патриарх застъпва широкоразпространената в католическия Запад, но не и в източноправославния свят позиция, според която църквата доминира над държавата, поради което се опитва да наложи властта си над монарха. Когато го обвиняват в папоцезаризъм, той отговаря по характерен за себе си начин: „И защо да не почитаме папата за това, което е добро“. Никон получава твърде голяма власт. През 1658 г. Алексей влиза в конфликт със своя взискателен наставник. Църковният събор от 1666 — 67 г., на който участват всички източноправославни патриарси, сваля Никон от патриаршеския престол. Той завършва дните си като обикновен монах в манастир.

Действията на патриарх Никон, които имат първостепенно значение, са свързани с реформирането на църковната книжнина и практика и предизвикват разкол сред вярващите. Този проблем, както и любопитният въпрос за староверците, ще бъде разискван в главата за религията на Московска Русия. Тук само ще спомена, че същият църковен събор от 1666 — 67 г., който порицава Никон, изцяло подкрепя неговата реформа. Последното десетилетие от управлението на цар Алексей преминава в религиозни борби и гонения.

Наследникът на Алексей Фьодор — синът от първата му жена, става цар на 14-годишна възраст и умира, когато е на 20 години. Той е болнава и незабележителна личност, чието образование обаче, а това е интересно да се отбележи, включва освен руски и църковнославянски език, латински и полски, преподавани от начетения богослов и писател Симеон Полоцки. Краткото управление на Фьодор от 1676 до 1682 г. е забележително с премахването на местничеството. През 1682 г. тази изключително тромава и неефективна система за назначаване на държавна служба изчезва, което покъсно ще улесни Петър Велики да реформира и управлява държавата. Архивът на местничеството е изгорен.

Глава XVIII
Московска Русия: Икономика, общество, институции

„Дискусията засяга въпроса за това дали селяните са били свързани с господарите си преди Уложението. Както вече узнахме от споменатото по-горе, дворяните и по-нискостоящите слуги не са настоявали за отмяна на Юриевия ден. Те, както и селяните, са знаели, че той е отменен, макар и временно. Селяните са се надявали да бъде възстановено тяхното древно право и несъмнено са очаквали това да се случи. Земевладелците нито искали това, нито мислели, че е възможно. Уложението поставя край на надеждите на селяните и напълно отговаря на интересите на дворяните, но не непосредствено, а индиректно, чрез утвърждаване на проверената от времето практика на т.нар. забранени години".

Борис Греков

„Земският събор в московската държава представлява форма на народно участие в обсъждането и решаването на някои от най-важните въпроси на законодателството и управлението. Но каква форма на участие е той, как е възникнал и се е развивал — тези проблеми пораждат разногласия в историческата литература".

Михаил Дяконов

„Един от най-впечатляващите аспекти на руската история е уникалното, невероятното и непрекъснато разширяване на Русия".

Джордж Ланцеф

Нека цитираме Ляшченко, а всъщност и цялата марксистка историческа школа: „Аграрният ред и селското стопанство отново са ключ за тълкуването на феодалните икономически и обществени отношения в московската държава от XV до XVII век". В този откъс терминът феодален се използва в характерния за съветската историография смисъл, посочен в една от предишните глави. Ляшченко обаче е прав, подчертавайки значението на земеделието за развитието на Московска Русия.

Ръж, жито, овес, ечемик и просо са основните земеделски култури. Земеделската техника остава такава, каквато е била през предишния период, и не се променя чак до новото време. Това са дървени и железни плугове, брани, коси и сърпове. Воловете и конете се използват във войската, но и за наторяване на почвата. Населението се занимава и с животновъдство, отглежда зеленчуци, а в западните руски територии и специализирани култури като лен и коноп, практикува лов, риболов и пчеларство. Много учени отбелязват настъпилата криза в московското селско стопанство особено през втората половина на XVI в. те я обясняват както с общите трудности на прехода от териториална раздробеност към централизирана държава, основаваща се на дворянската служба и експлоатацията на селяните, така и с опричнината на Иван Грозни.

Търговията, занаятите и манифактурата се развиват, макар и бавно, успоредно с разширяването на московската държава. Русия продължава да продава суровини на други държави и нейната външна търговия получава

значителен тласък от контактите с Англия и Холандия. Русите обаче не притежават търговски флот, поради което тяхната роля в търговския обмен е незначителна. Вътрешната търговия нараства, особено след Смутното време и е стимулирана от новия търговски кодекс, оповестен през 1667 година. Металодобивът и манифактурното производство са предназначени преди всичко за нуждите на армията и хазната. Промишлените предприятия принадлежат или на държавата, или на частни собственици. Сред последните са Строганови, които се занимават с различни дейности, но предимно с добив на сол, и Морозови, изключително известни при управ-

лението на Алексей като производители на сода каустик. Чуждите предприемачи и специалисти играят водеща роля в развитието на минното дело и манифактурното производство, но ние ще се върнем към тях в главата, представяща западното влияние в московската държава. В резултат на активната и разнообразна икономическа дейност се задълбочава регионалното специализиране. Например металообработването се развива в Урал, в градовете Тула и Москва, докато солните предприятия са съсредоточени предимно на североизток.

Крепостничество. Московското общество

Крепостничеството представлява опората на московското земеделие. Както видяхме по-рано, някои селски повинности водят началото си от киевската държава и се разпространяват през вековете преди времето на Иван Грозни и цар Алексей. Първоначално зависимостта на селянина от земевладелеца се установява чрез договори: срещу заем от пари, зърно или земеделски сечива селянинът обещава да възстанови дълга си като оброк или да работи баршчина. Макар и сключени за различни срокове — от една до десет години, споразуменията са продължавани, тъй като селянинът рядко успява да изплати дълговете си. В действителност неговите ежегодни задължения към стопанството на земевладелеца често представляват отработване на заема. Интервенциите, гражданските войни, сушата, епидемиите и други бедствия, толкова чести в руската история през периода от рухването на Киев до възхода на Москва, засилват зависимостта на селянина и увеличават неговите задължения. Селянинът може да напусне своя господар само веднъж в годината, късно през есента на т.нар. Юриев ден, разбира се, след като е платил своя дълг.

Всички събития, които поставят началото на крепостничеството и които бяха обсъдени в предишните глави, предшестват московския период. Приносът на московската система за утвърждаване на крепостничеството не трябва да се подценява. Новото помешчическо земеделие означава, че крепостничеството се разпространява бързо, тъй като царят щедро предоставя на своите приближени земи със селяни. Струва си да отбележим, че крепостничеството преобладава в Южна, Югоизточна и, до голяма степен, в Западна Русия, но не и в обширните северни територии, които не са се сблъсквали с външни врагове и не се нуждаят от дворяни — приближени на царя. Властта продължава да защищава интересите на дворяните, по-специално чрез усилията си да ограничи или преустанови преселването на селяни и да спре бягството им. Изследователите са единодушни, че крепостничеството не е въведено със закон. Отделни законодателни актове обаче допринасят за това. В частност, правителството обявява т.нар. забранени години, т.е., годините, когато селяните не могат дори и на Юриев ден да се преселват, или, по-точно, да бъдат преселвани при този, който плаща техните задължения. Известни са някои закони, издадени през 1601 и 1602 г. за различните категории селяни. Правителството удължава периода, след който избягалият селянин не може повече да бъде върнат на своя господар: от 5 години в края на XVI в. до неопределен срок, както става ясно от Уложението от 1649 година. По-нататък през 1607 и следващите години, държавата узаконява наказанията за тези, кои-

то укриват избягали крепостни селяни. Първото преброяване, осъществено от 1550 до 1580 г., както и следващите, също допринасят за утвърждаването на крепостничеството, защото отбелязват местопребиваването на селяните, а децата на крепостните се вписват в категорията на своите родители.

Може да се приеме, че с Уложението от 1649 г. крепостничеството е окончателно установено в московската държава. Новият кодекс от закони пренебрегва съществуващата преди разлика между старите заселници и новите селяни, като приема, че крепостни са всички, които обработват земята в частните имения, както и тяхното потомство. Той отменя всички закони, определящи пределни срокове за връщане на бегълците и налага тежки наказания за укриващите ги. Независимо че предвижда някои конкретни изключения, Уложението по същество възприема принципа „веднъж станал крепостен селянин, винаги оставаш такъв", което напълно удовлетворява дворяните. Владимирски-Буданов и други доказват убедително, че след 1649 г. правителството продължава да смята крепостните поскоро за свои зависими поданици, отколкото за собственост на дворяните. Въпреки това, положението им по отношение на техните господари бързо се влошава. Задълженията на земевладелците са твърде неопределени. Крепостните селяни са оставени на тяхното благоволение, а те започват да упражняват съдебна и полицейска власт във владенията си. Към края на века купуването, продаването и завещаването на крепостни се превръща във все по-честа практика, т.е. те фактически са възприемани като роби.

Крепостничеството в Русия има няколко удивителни характеристики. То е въведено и отменено най-напред в Западна Европа, но колкото повече отиваме на изток, толкова повече този процес изостава във времето. Така например в Русия и Полша то се появява и изчезва сравнително късно. Крепостничеството в Русия възниква едновременно с централизираната монархия, а не с появата на феодализма. То възниква в резултат на два основни фактора: старата и все по-засилваща се икономическа зависимост на селянина от земевладелеца и дейността на московското правителство в защита на дворяните. Дореволюционните руски историци, с изключение на някои изтъкнати учени, поставят ударение върху първия елемент. Съветските учени, както и американският изследовател Хелий акцентират върху втория фактор.

Холопите, държавните и крепостните селяни принадлежат към нисшата класа. Холопите продължават да играят важна роля в големите домакинства и имения. Все повече хора попадат в тази категория по време на вълненията и бедствията от края на XVI и началото на XVII в. чрез продаването им в робство. С разрастването и окончателната победа на крепостничеството различията между холопите и крепостните селяни стават все по-незабележими. Държавните селяни, т.е. селяните, които са задължени по-скоро към държавата, отколкото към частни земевладелци, са преобладаващото мнозинство сред населението на север и североизток. Въпреки че са контролирани от държавата и техните задължения се увеличават с развитието на московския царизъм, положението им е далеч по-добро от това на крепостните селяни.

Градските жители или средната класа включват търговци, разделени в няколко йерархически групи, както и занаятчии. За интересите на финан-

совия контрол търговията се регулира стриктно, както по мястото на осъществяване, така и по характера си. Като цяло правителството събира поголямата част от данъците в градовете. Освен това, търговците са длъжни да служат на царя в сферата на финансите и държавната търговия. Последното включва монопола върху външната търговия и някои стоки, продавани на вътрешния пазар като вино и тютюн, както и преобладаващото държавно участие в търговията с кожи и др. Както свидетелства Уложението от 1649 г., търговците и занаятчиите заедно с крепостните и държавните селяни постепенно се превръщат в затворена общност, а синовете следват пътя на своите бащи.

Земевладелците могат да се определят като висшата класа в Московска Русия. Сред тях има изключително богати и влиятелни боляри, както и сравнително бедни слуги на царя, които често не могат да изпълняват поетите от тях ангажименти. Както вече посочихме, с разширяването на помешческата система и стандартизацията на държавните служби различията намаляват и земевладелците постепенно се сливат в сравнително еднородната класа на дворяните.

Историята на местничеството илюстрира добре приспособяването на древните руски княжески и болярски родове към московските държавни учреждения, както и отказа от споразуменията, към които те са се придържали в защита на единството, ефективността и достойнството си. Местничеството може да се опише като система за назначаване на държавни служители, в която положението на претендента съответства на общественото положение на неговия род и на собственото му място в рода. Никой, който стои по-ниско в системата на местничеството, не може да бъде назначаван на по-висока служба. Лесно е да си представим възникналата неефективност и объркване. Например системата предвижда нежелателни ограничения при назначаването на военни длъжности. Московската войска се състои от пет части или полкове: голям или основен полк, дясна ръка или дясно крило, лява ръка или ляво крило, преден полк или авангард и полк за охрана или ариергард. По почетност на първо място се нарежда основният полк, следван от дясното крило, авангарда и ариергарда, които се смятат за равностойни, а накрая идва лявото крило. Критериите, според които се извършват назначенията при местничеството, нямат нищо общо с военните способности. Изключително трудно е за талантливите хора, които не произлизат от водещи аристократични семейства, да получат важен пост. Наистина, правителството обявява отделни кампании извън системата на местничеството или държи високопоставени, но не особено интелигентни боляри в Москва „за съвет", а изпраща на действителна служба способните военни. Тези мерки обаче в най-добрия случай са само смекчаващи. Същите ограничения затрудняват функционирането на държавната машина и по гражданските въпроси.

Местничеството е въведено официално през 1475 г., когато болярските родове на служба в московската държава са вписани в държавната родословна книга и всички назначения започват да се отбелязват в специални регистри, които стават задължителни. Болярите оценяват своята собствена и родова „чест" и „заслужено положение" твърде високо, още повече, че даже и случайното понижение може да бъде вписано в официалния документ. Историята на московското правителство често наподобява про-

дължителен спор между болярите за „чест“ и служби, като някои от тях дори театрално се хранят на пода, вместо на масата, когато са назначени на служба под своя ранг. Дори Иван Грозни, който се разправя жестоко с болярите, не отменя местничеството. То изчезва един век по-късно през 1682 г., за да открие пътя към опростяването и уеднаквяването на държавните служби и въвеждането на по-големи възнаграждения за заслуги пред московския абсолютизъм.

Московските институции

Московските царе продължават да акцентират върху самодържавната власт подобно на московските велики князе. Те основателно се обявяват за абсолютни владетели на, може би, от 10 до 15 млн. поданици, но не упражняват голямата си власт самостоятелно. Болярската дума се запазва като постоянен спътник, а възниква и една нова държавна институция — Земският събор. Болярската дума и Земският събор заслужават нашето внимание по няколко причини, не най-маловажната от които произтича от техните интересни и показателни прилики със западноевропейските институции.

Болярската дума при московските царе представлява, разбира се, продължение на Болярската дума при московските велики князе. В условията на новата епоха обаче тя търпи някои промени. Така, въпреки че в Болярската дума продължават да участват великите боляри, все повече стават по-малко висопоставените, но издигнати от царя чиновници, т.е. бюрократичният елемент. Съставът на Думата, според изчисленията на Дяконов, се увеличава от 30 представители при Борис Годунов до 59 при Алексей и 167 при Фьодор. Големият брой пречи на работата, въпреки че са създадени различни специални комитети. Болярската дума се събира достатъчно често, практически ежедневно, и може да се смята, че непрекъснато е в сесия. Тя се занимава с всички въпроси на държавната политика. Ключевски и други убедително доказват, че Болярската дума има съвещателни функции, поради което не ограничава самодържавната власт. В действителност участието в московската Болярска дума с основание се смята за едно от многото задължения, наложени от държавата. От друга страна обаче, постоянната Болярска дума е неделима част от върховната власт, а не само правителствено ведомство. Успешната московска формула за взимане на държавни решения, „Самодържецът нарежда, а болярите одобряват“, напомня силно за английския правен израз „Крал в съвета“, а самата Болярска дума наподобява кралските съвети в различните европейски монархии. Болярската дума поема управлението на страната, когато царят отсъства от Москва или в случай на междуцарствие, каквото настъпва след свалянето на Василий Шуйски от престола.

Характерът на Земските събори и отношенията им с московската самодържавна власт представлява много по-сложен проблем. Следва да се има предвид, че московската политическа практика предоставя малко доказателства за противопоставяне между модерната политическа теория и тази, която се основава на традицията и неписаното право. Земските събори са предимно непостоянни събрания, свиквани от царя, когато той иска да обсъди и реши особено важен въпрос заедно „с цялата страна“. За щас-

тие на изследователите на земските събори, те са твърде сходни с някои западни институции и особено с т.нар. съсловни събрания. Тяхната определяща характеристика, по мнението на много учени, се изразява в това, че в състава им са включени поне три съсловия: духовенството, болярите и дворяните — слуги на царя. Обикновено те се допълват от градските жители, а през 1613 г. — и от селяните. Представителството е по съсловия. Понякога, както и на Запад, представителите на всяко едно съсловие се събират първоначално поотделно, например в Болярската дума или на църковен събор и след това представят своите становища на общия земски събор. Броят на участниците в различните земски събори е от 200 до около 500 или повече през 1613 г., като дворяните неизменно присъстват в тях.

Съборът от 1471 г., свикан от Иван III преди похода му срещу Новгород, се определя като „предшественик" на земските събори. Първите пълноправни земски събори са свикани при управлението на Иван Грозни през 1549, 1566 и 1575 и вероятно през 1580 г. и разискват такива важни въпроси като царската програма за реформи и Ливонската война. Непосредствено след смъртта на Иван Грозни през 1584 г. друг Земски събор одобрява избора на Фьодор за цар — стъпка, вероятно подсказана от факта, че Иван Грозни не оставя завещание и не съществува официален закон за престолонаследието в Московска Русия. През 1598 г. Земски събор предлага трона на Борис Годунов. Прочутият Земски събор от 1613 г., който разгледахме по-рано, избира Михаил Романов и неговите наследници да управляват Русия. Както знаем, по времето на цар Михаил земските събори достигат кулминацията на своята дейност, като заседават почти непрекъснато през първото десетилетие от управлението му. По-късно през 1632 — 1634, 1636 — 1637 и 1642 г. земски събори се свикват във връзка с въвеждането на специални данъци, необходими за продължаването на войната срещу Полша, проблема с Крим, Азов и отношенията с Турция. През 1645 г. земски събор подкрепя възкачването на Алексей на престола, а по време на неговото управление един земски събор обсъжда Уложението от 1649 г., друг през 1650 г. — се занимава с вълненията в Псков и още един през 1651 — 53 г. — с украинския проблем. Много историци добавят към списъка на земските събори и събранието или събранията през 1681 — 1682 г., свързани с премахването на местничеството и възкачването на престола на нов владетел. Вероятно ще бъдат разкрити още документи за свикването на неизвестни до момента земски събори. Напоследък съветски историци обявиха, че има сведения за още един, проведен през 1575 година. Във всеки случай земските събори определено се свързват с Московска Русия и периодът на дейността им съответства приблизително на нейните хронологически граници. Те нямат място в реформиращата се империя на Петър Велики.

Ключовият дискусионен въпрос в литературата за земските събори е характерът на тяхната власт и точното им място в московската държавна система. Ключевски и други водещи учени посочват, че земските събори подпомагат и подкрепят политиката на царя, но не ограничават неговата власт. Въпросът за ограничаването на самодържавната власт никога не е бил поставян на техните заседания. През XVI в. членовете им са по-скоро назначавани от правителството, отколкото избирани. Макар че през Смутното време с рухването на централната власт и междуцарствието избор-

ният принцип доминира и земският събор се утвърждава като висша власт в страната, той преотстъпва цялата власт на новия цар. През XVII в., както и през XVI в., участието в земски събор продължава да се смята по-скоро за дълг и служба към самодържеца, отколкото право или привилегия. В най-добрия случай участниците могат да се оплачат или да помолят да бъдат освободени. Монархът запазва пълно право да решава и действа по свое усмотрение.

Тихомиров и други съветски историци, както и някои западноевропейски учени, сред които Кийп дават по-различна оценка. Те подчертават, че земските събори, освен всичко друго, се занимават и с най-важните въпроси и често взимат окончателни решения: наследяване на престола, война или мир, основни финансови мерки. Най-известният Земски събор от 1613 г., който извежда Русия от Смутното време и поставя династията на Романови на трона, справедливо предизвиква голямо внимание. През по-голяма част от управлението на Михаил не са събирани субсидии или вземания от населението във вид на доброволни дарения без съгласието на земските събори. Така те поставят ръка върху приходите, макар и фактически да не контролират държавните финанси. Много укази съдържат характерния израз: „По желание на самодържеца и цялата страна". Такива епохални решения като разпространяването на царската юрисдикция върху Украйна зависят и от земския събор. От друга страна, особено през XVII в. с изборния принцип, запазен и след Смутното време и отстоял себе си при няколко земски събори, тези събрания действат като „гумен печат" за царете. Например някои твърдят, че Уложението от 1649 г. е решение и инициатива на Земския събор, т.е. то е наложено на правителството. В действителност царете и техните съветници през втората половина на XVII в. свикват земските събори все по-рядко и по-рядко именно поради това, че те са една възможна заплаха за монарха. Утвърждаването на царския абсолютизъм в Русия за сметка на земските събори съответства на подобни процеси в редица други европейски държави като Франция, където съсловното събрание не е свиквано между 1614 и 1789 г., и Англия, където през XVII в. ставаме свидетели на остра борба между Стюартите и Парламента. Независимо дали земските събори приличат повече или помалко на аналогичните западноевропейски институции, крайният резултат при обществените условия на Русия се изразява в засилване на руското самодържавие.

Разширяването на московската държава поражда нейната централизация и стандартизация, независимо дали тези процеси се осъществяват внезапно или постепенно. Най-напред Съдебниците от 1497 и 1550 г., а по-късно и Уложението от 1649 г. стават законодателството на цялата страна. С течение на времето изчезват неизброимите правни специфики и местни обичаи от периода на териториална раздробеност, както и привнесените отвън законодателни кодекси като т.нар. Магдебургско право, германско по произход, дадено на западноруските градове от техните литовски и полски владетели. Това интересно право, макар и олигархическо по характер и често използвано избирателно, например дискриминиращо източноправославната църква, успешно защищава самоуправлението на градовете в Полша и Литва. Самодържавието, юридическата и административната централизация на Московска Русия допринасят значително за важните ре-

форми на Петър Велики.

Централното управление на Московска Русия представлява случайно събрани отдели и служби. През XVII в. те започват да се наричат прикази, като първоначално са пет на брой. Много прикази възникват от по-обикновените служби и длъжности в двореца на московските владетели. Други, например поместният и сибирският приказ, отразяват новите дейности и завоевания на държавата. Правомощията на приказа обхващат определен тип въпроси, например външната политика в случая с посланическия приказ, някои категории население като холопите и стрелците или отделни райони като Сибир и предишните ханства в Казан и Астрахан. С времето правомощията на приказите все повече се преплитат, независимо че някои учени откриват в тромавата московска организация мъдрото намерение да се осигури взаимен надзор и контрол. Бюрокрацията продължава да нараства както на централно, така и на местно ниво.

Местното управление е едно от най-слабите звена на московската политическа система. Проблемът, разбира се, става все по-голям с разрастването на държавата. Когато московският владетел присъединява нови територии, той изпраща свои представители — наместници и волостели да ги управляват. Назначенията, наречени кормление, т.е. хранене, са смятани за лично решение на царя, както и за държавен акт. Чиновниците фактически упражняват пълната власт и в същото време се обогатяват за сметка на народа. Тази практика не е преустановена, въпреки традиционните, а по-късно и писмени ограничения на стоките и услугите, които населението трябва да осигури за своите чиновници.

Местното самоуправление, както вече споменахме, възниква през XVI в. заедно с мерките, подготвили почвата за законите на Иван Грозни от 1555 година. Освен избираните от местните жители съдебни и полицейски служители, т.нар. „губные чиновники", които трябва да се борят с престъпността, указите от тази година предоставят на местните земски организации правото да се занимават с финансите, управлението и правораздаването. Там, където населението осигурява определено количество приходи в хазната, избираните градски чиновници — „городовые приказчики", заменят назначените от централната власт, като дори и там, където последните остават, населението има право да избира съветници, които да контролират тяхната дейност и да ги дискредитират, когато е необходимо. Както посочват някои историци от предишни периоди, а и съвременни учени като Носов, институциите на местното самоуправление в московската държава през XVI в. търпят значително развитие и получават широки правомощия. Тези институции, за съжаление, не се съхраняват дълго време. След Смутното време самоуправлението е премахнато и държавата разчита предимно на своите военни управители — воеводите. Унищожаването на местното самоуправление отново насочва вниманието към липсата на ясна социална структура, независимост, инициатива и образование в древна Русия.

Разширяването на изток. Заключителни бележки

Разширяването на московската държава поставя под скиптъра на царя не само древноруските земи, но и територии на изток и югоизток. Напредването продължава и след завладяването на Казанското и Астра-

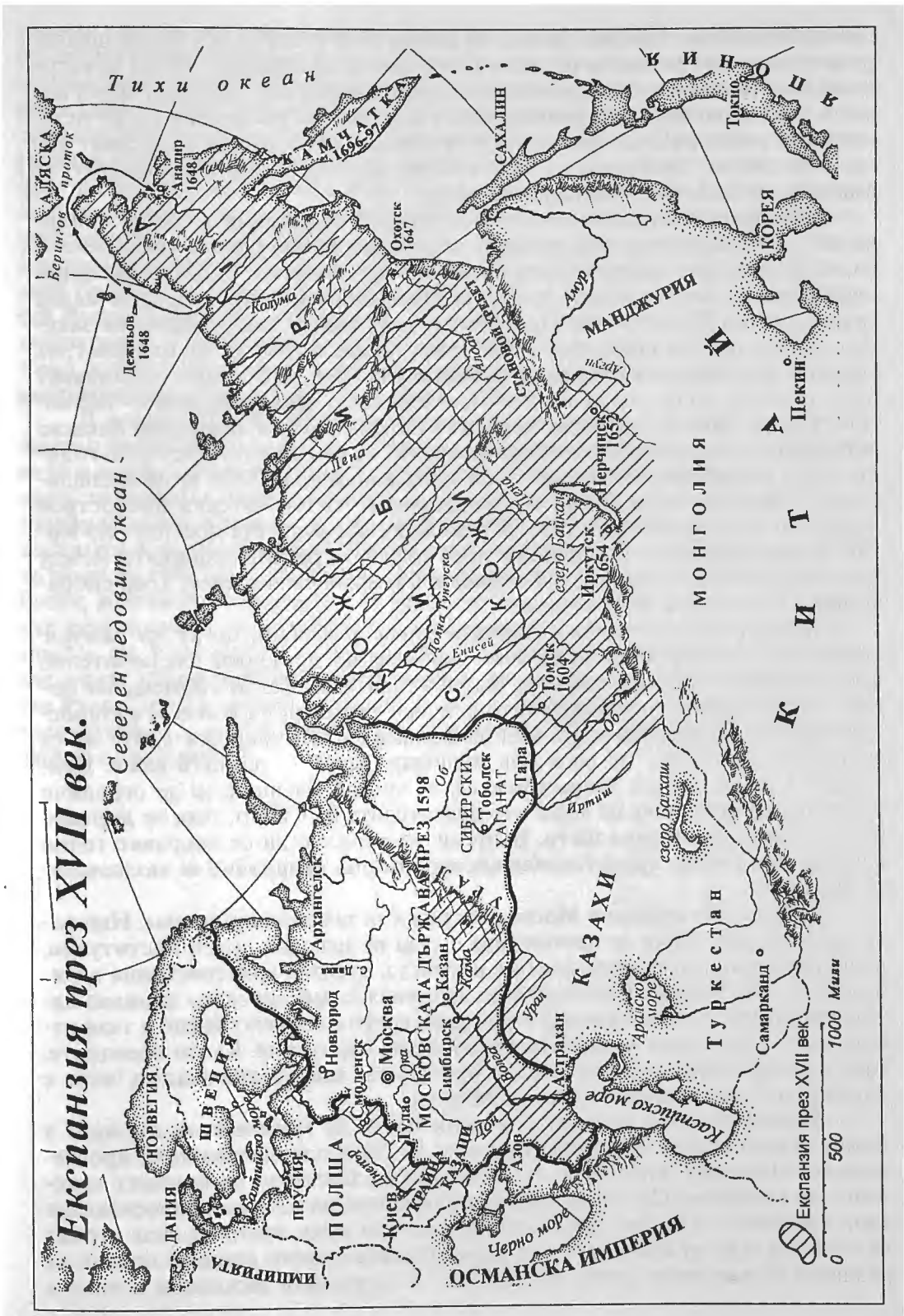
Експанзия през XVII век.
Тихи океан
Северен ледовит океан
АЛЯСКА
Берингов пролив
Анадир 1648
КАМЧАТКА 1696-97
Дежньов 1648
Колума
Охотск 1647
САХАЛИН
ЯПОНИЯ
Токио
КОРЕЯ
Амур
МАНДЖУРИЯ
Пекин
Становой хребет
Лена
Нерчинск 1653
Иркутск 1654
езеро Байкал
МОНГОЛИЯ
КИТАЙ
Енисей
Долна Тунгуска
Томск 1604
Об
Иртиш
СИБИРСКИ ХАНАТ
Тоболск
Тара
Архангелск
Новгород
Смоленск
Москва
Тула
Ока
МОСКОВСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ 1598
Симбирск
Казан
Кама
Волга
Урал
Астрахан
КАЗАХИ
езеро Балхаш
Аралско море
Туркестан
Самарканд
Каспийско море
Дон
Азов
Черно море
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
Киев
Днепър
УКРАЙНА
КАЗАНИ
ПОЛША
ЛИТВА
Балтийско море
ПРУСИЯ
ШВЕЦИЯ
ДАНИЯ
НОРВЕГИЯ
Експанзия през XVII век
0
500
1000 Мили

ханското ханство. Пресметнато е, че между 1610 и 1640 г. без чужда помощ руската военна граница и руските заселници се придвижват 48 км навътре към южните степи при непрекъсната борба с кримските татари и други номади. Най-грандиозното разширение е постигнато по посока на по-незащитения изток, където през същите три десетилетия русите напредват 480 км от р. Об към брегове на Тихия океан. Като проучват и завладяват, те фактически заселват просторния Сибир.

По размаха и грандиозността си руското проникване в Сибир прилича на изследването на Африка или, за да намерим по-близко сравнение — на американското придвижване на Запад. Да споменем няколко кулминационни моменти. През 1639 г. казакът Иван Москвитянин начело на малка група достига Тихия океан. През 1648 г. друг казак Семьон Дежньов заедно със свои последователи отплават с пет лодки, от които три оцеляват, от устието на р. Колима покрай североизточния бряг на Сибир и преминават през пролива, който по-късно ще бъде наречен в чест на Беринг — Берингов пролив. Между другото, докладът на Дежньов не привлича никакво внимание по това време и е открит в архива на Сибир едва през 1736 година. Сред останалите забележителни проучвания през XVII в. са експедициите в басейна на р. Амур и проникването на Камчатския полуостров през 1696 и следващите години. В района на Амур русите достигат до Китай. Споразумението в Нерчинск през 1689 г. определя границата между двете държави по р. Аргун, р. Горбица и Становойския хребет. Това споразумение е в сила до 1858 година.

Кожите са най-привлекателната стока от Сибир, богат на самури, белки, бобри и други животни. Тази суровина представлява изключително важен артикул и за московската външна търговия. Както споменахме погоре, правителството действа като основен търговец на кожи. С разпространяването на руската власт над рядко населения Сибир, жителите му са заставени да плащат на своя нов господар „ясак“ — данък в кожи. Централната власт полага големи усилия, не винаги успешни, за да ограничи частното придобиване на кожи от управителите на Сибир, така че държавната хазна да не понася щети. Въпреки че е трудно да се направят точни изчисления, Сибир представлява високодоходно начинание за московската държава.

Сибирският приказ в Москва се грижи за тази обширна земя. Неговата юрисдикция обаче се припокрива с тази на няколко други институции, не на последно място сред които е църквата, създала архиепископия в Сибир през 1621 година. Системата по типичния за московската държава начин, осигурява взаимен надзор и контрол, което е особено важно в тази отдалечена, изостанала и удивително обширна територия. Както воеводите, така и второстепенните управители притежават значителна власт и често е трудно да бъдат контролирани от Москва.

Ланцеф и други доказват, че политиката на московската държава в Сибир, както и тази на църквата, може да бъде определяна като просвещенска. Местните жители не са заставяни насилствено да приемат християнската религия. От друга страна, приемането на източноправославната вяра означава, че те вече са възприемани като руси, което от своя страна ги освобождава от плащането на ясак. Правителството също се опитва да разшири бащинската грижа за местните и за руските заселници и полага

големи усилия, за да проучи и отстрани причините за тяхното недоволство. То поощрява заселниците и се опитва от самото начало да развива местното земеделие, което за Сибир е един постоянен и тежък проблем. Но Москва е твърде далеч, а условията в Сибир поощряват изключителна експлоатация и жестокост от страна на чиновниците и русите. Правителствените укази и инструкции често нямат никаква връзка със суровата действителност в Сибир. В живота на Сибир обаче има и проблясъци. Голямо значение има фактът, че с твърде немногобройното си дворянство и безкрайни пространства за бегълците, Сибир не познава крепостничеството. Осъществява се процес на асимилация на местното население, тъй като смесените бракове са често срещано явление, а също и миграцията от Европейска Русия. Сибирското общество постепенно става по-свободно и по-демократично в сравнение с обществената система, изградена на запад от Урал, както и все по-стабилно и независимо — специфики, характерни и за американската пограничната територия.

В заключение на краткия обзор на московското правителство и общество е уместно отново да подчертаем огромните усилия, които създаването и поддържането на централизираната руска монархия изискват. Водещата традиция в дореволюционната руска историография поставя силно ударение върху държавата: самодържавието, дворянската служба, повинностите и ограниченията, наложени върху другите класи, крепостничеството само по себе си, както и другите основни характеристики на Московска Русия, всички съответстващи на представата за великия народ, мобилизирал ресурсите си, за да защити съществуването си и да отстои независимостта си. Съветските историци обаче акцентират вниманието си върху класовите интереси и класовата борба и представят историята на Московска Русия, преди всичко от гледна точка на победата на дворянството над селячеството, а не на народното обединение. И двете становища имат своите основания.

Глава XIX
Московса Русия: Религия и култура

„Императорът седеше на трон от сребро и злато, висок 3 или 4 стъпки, с императорска корона на главата, скиптър в дясната ръка и жезъл в лявата. Той седеше така без никакво доловимо движение до момента, в който повторих всички титли на моя крал и господар, а и на него самия и поднесох приветствията до Негово Величество. След това той се изправи с доволно изражение и ме попита как е неговият обичан брат кралят на Англия, а когато му отговорих, той седна отново. След това лордът канцлер* , който стоеше близо до мен с висока кожена шапка на главата си, ми каза, че Великият господар и император на цяла Русия с огромна признателност е получил този подарък, който през цялото време беше пред императора, както и писмата на Негово Величество, които аз бях донесъл. След това той погледна листа, който държеше в ръката си и каза с висок глас: „Саймън Дигби, Великият господар и император на цяла Русия те поздравява и иска да се приближиш към Него и да целунеш ръката Му". Първата крачка направих с голямо вълнение. Там стояха четирима благородници в сребърни роби, които пристъпиха към мен, сякаш искаха да ме ударят по главата. Аз се приближих още една крачка към трона на императора — толкова, колкото ми беше необходимо, за да достигна ръката му и когато я целунах, се върнах на първоначалното си място ... Когато излизах от залата, видях между 20 и 30 велики князе и държавни съветници, които седяха от лявата страна на императора. Всички бяха в дълги златни роби, обшити с перли и скъпоценни камъни и с високи около три четвърти ярда шапки, направени от кожа на самур или на черна лисица. Когато излизах през вратата, аз им се поклоних и те всички свалиха шапките си в моя чест".

Саймън Дигби до сър Джон Кук

„О, вие, християнски проповедници! Рим рухна отдавна и лежи повален, поляците паднаха в неговите руини, оставайки до края си врагове на християните. И сред вас източното православие е нечисто и не се учудвам, ако жестокостта на турския водач ви е направила безсилни и трябва да дойдете при нас, за да учите. Благодарение на Бога, нашата власт е самодържавна. До времето на Никон, вероотстъпника, в нашата Русия при нашите благочестиви князе и царе източноправославната вяра беше чиста и неосквернена и в църквата нямаше раздори".

Авакум

Московската държава е неразбираема за чужденците. Западните посетители, сред които секретарят към посолството на Англия Гай дьо Миеж, изпратен при Алексей от Чарлз II Английски, както и много други, я описват като вълшебен свят: необикновена, великолепна, колоритна, различна от всичко, видяно до момента и напълно варварска. Църквата „Св. Василий Блажени" оставя и днес същото впечатление сред европейските и американските посетители. Чуждите пратеници забелязват пищните кос-

* Това е английският термин, който С. Дигби използва, за да назове втория човек след царя, вероятно председателя на Болярската дума. Бел. ред.

тюми, особено кожите, чудатите посивели брада, сложния дворцов церемониал, разточителните пиршества и ужасяващото пиянство. Те добавят, че на официалните вечери се предлагат множество блюда, но няма позлатени и посребрени прибори, а мъдрите побелели брада като правило не отронват нито дума. По-важни са обаче същностните характеристики на московската държава, които посетителите много бързо откриват: огромното могъщество и власт на царя и централизацията на държавата, като дори и най-незначителните проблеми се препращат за решение до висшите чиновници. Споменават се и други интересни факти, които най-общо представят едно сложно, сплотено и високоорганизирано общество, но твърде особено и неприемливо за чужденеца. Някои дори споменават, че Турция е по-близо до Запада, отколкото московската държава и изразяват съмнение дали русите наистина са християни.

Възприемането на московската държава като особен и непознат свят е възглед, разпространен от чуждите пътешественици, а също от славянофилите и някои полски историци по-късно, който съдържа известна истина. Московска Русия съществува в относителна изолация за разлика например от Киевска Русия (Рус). Тя създава забележителна култура, основана върху религията и ритуализма и възприема линията на самодоволство и подозрителност към всяко външно влияние. Тази специфична общинска култура очевидно има голяма подкрепа от страна на народа. Но фактите не бива да се преувеличават. В действителност водещите елементи в московската култура — религия, език, право и други, служат като свързващо звено с външния свят. От гледна точка на времето, московската държава представлява не само една самостоятелна култура, а и преход от периода на териториална раздробеност към Руската империя. И, в крайна сметка, именно народът на московската държава, воден от Петър Велики, преобразува страната и културата си — вълшебната земя, понякога кошмар за западните пътешественици, в една от най-великите държави на модерна Европа.

Религия и църква. Схизмата

Религията заема централно място в живота на Московска Русия и отразява основните страни и проблеми на нейното развитие: ръста и обединяването на държавата, обредността и консерватизма, общинността и принадлежността към един по-голям свят, невежественото самодоволство и осъзнаването на необходимостта от реформи. Както вече споменахме, разширяването и укрепването на московската държава има аналог в развитието на московската църква. Църковните събори от 1547, 1549, 1551 и 1554 г. се стремят да усъвършенстват църковната организация и дейност и да отстранят множеството злоупотреби. През 1547 г. 22 руси са канонизирани, а през 1549 г. — още 17. Утвърденият пантеон на руски светци е религиозното съответствие на политическото обединяване. Църковният събор от 1551 г. (наречен Съборът на стоте глави) се занимава с редица проблеми на църквата. Съборът от 1554 г. осъжда някои руски еретици и ереси, които произлизат или от протестантството, или от учението на „заволжските старци". Нито една от тях не получава широка подкрепа. Укрепването на руската църква по времето, когато много други източноправославни църкви, сред които самата Кон-

стантинополска патриаршия, попадат под властта на турците-мюсюлмани, засилва увереността и гордостта на московската държава. От втората половина на XVI в. се говори за свещената руска земя, за свещена Русия. През 1589 г., както знаем, московската държава получава патриарх. Руски патриарси като Хермоген, Филарет и Никон по-късно ще играят различна, но важна роля в руската история. Увеличаващият се брой на московските епархии след установяването на патриаршията е последван от ново разширяване на църквата, когато през 1654 г. Украйна, на територията на която се намира древната киевска митрополия и други диоцези, е присъединена към московската държава. Църквата и особено манастирите, притежават огромни имоти и богатства, въпреки непрекъснатите усилия на правителството да ограничи владенията им и да предотврати увеличаването на църковните имоти за сметка на дворянството.

Великият разкол или схизмата през XVII в. разкрива сериозната слабост на привидно могъщата и монолитна московска църква. През дългия период от време се натрупват грешки в превода от гръцки на някои московски религиозни текстове и обреди. Цар Михаил създава комисия, която да проучи проблема и да направи необходимите поправки. Някои гостуващи източноправославни сановници също настояват за реформа. Но в условията на обща неграмотност, инертност и противопоставяне до 1652 г., когато Никон става патриарх, е направено твърде малко. Новият църковен глава пристъпва към реформата по типичния за него решителен начин. Управлението на цар Алексей свидетелства за религиозно и морално възраждане на църквата и представлява опит да се подобри дейността на духовенството и да се привнесе повече духовност и достойнство в църковните служби. Когато Никон поставя въпроса за изправяне на църковните текстове, много водачи на това възраждане като Стефан Вонифатиев, Иван Неронов и прочутият архиерей Авакум се обявяват срещу него. През 1653 г. те го обвиняват в ерес.

За да се справи с противниците си, патриархът настоява да получи възможно най-голяма власт и подкрепа за своите реформи. През 1654 г. руски църковен събор потвърждава истинността на всички религиозни текстове. След това, в отговор на запитване на руската църква константинополският патриарх свиква събор, който одобрява реформите на Никон. Един монах е изпратен да донесе 500 религиозни книги от Атонската планина и източноправославния Изток. Много текстове са изпратени и от патриарсите на Антиохия и Александрия. Създадена е комисия от образовани киевски монаси и гърци, която да извърши съпоставянето с оригиналите и да внесе необходимите корекции. Друг руски църковен събор от 1656 г. отново подкрепя начинанието на Никон. Никон разширява реформата и включва в нея религиозните текстове, обредите, както и кръстния знак по гръцки образец с три вместо с два пръста. Противниците на патриарха отказват да приемат всички височайши основания, привеждани срещу тях, и продължават да следват московската традиция, за да съхранят завещаното от бащите и дедите. Те са насърчени от разрива между Никон и царя през 1658 г., както и от некомпетентността на духовника, който го заменя на патриаршеския престол. За да се уреди конфликтът веднъж завинаги, през 1666 г. е свикан нов църковен събор. По-късно през същата година в Москва се събира още един църковен

събор, на който присъстват патриарсите на Александрия и Антиохия, представляващи и патриарсите на Константинопол и Йерусалим. Съборът продължава и през 1667 година. Великият събор, който обвинява Никон, че се домогва към върховната политическа власт и го сваля от патриаршеския престол, разисква проведените от него реформи, изслушва опонентите му и накрая изцяло одобрява промените. Противниците на реформата са принудени или да отстъпят, или открито да се противопоставят на църквата.

Въпреки че не са направени никакви догматични промени, значителен брой свещеници и миряни отказват да се подчинят на църковната власт, независимо че тя получава пълната подкрепа на държавата. Разколът започва не на шега. Привържениците на старата вяра и стария обред — староверците или старообрядците, отхвърлят новия кръстен знак, промененото изписване на името на Христос, трикратното вместо двукратното произнасяне на „Алилуя“ и други поправки в текстовете, а следователно отхвърлят и църквата. Гоненията срещу староверците скоро стават повсеместни. Самият Авакум, впечатляващата автобиография на когото е най-важният документ за староверството и едно от великите свидетелства за човешката вяра, е изгорен на клада през 1682 година. Соловецкият манастир в Далечния север е подложен на обсада, която продължава от 1668 до 1676 година. Апокалиптичните представи преобладават сред ранните староверци, които виждат в църковната реформа края на света, а в лицето на Никон — Антихриста. Установено е, че между 1672 и 1691 г. повече от 20 хил. от тях изгарят живи в 37 големи пожари.

Удивително е, че староверството се съхранява. Реформирано през XVIII в. от редица талантливи водачи и особено от братята Андрей и Симеон Денисови, то спечелва предаността на милиони руси чак до революцията през 1917 г., а и след това. Староверството съществува и днес. Без никаква каноническа основа и без свое отделно богословие, староверците непрекъснато се делят на групи, но никога не изчезват. Основното разцепление е между поповците и безпоповците, т.е. тези, които имат свещеници, и онези, които нямат. Староверците отказват да променят и дума в текстовете или незначителен детайл в обредите и скоро остават без свещеници, а поради това и без църковна служба, без повечето тайнства или без същината на традиционния религиозен живот. Нито един епископ не се присъединява към тях. Поповците всячески се стремят да получат свещеници, дори и чрез отклоняването им от официалната религия. Безпоповците се примиряват с катастрофалната логика на своето положение и се опитват да организират своя религиозен живот по друг начин. Именно от безпоповците сред староверците произлизат повечето руски секти. Но това излиза извън границите на московския период от руската история.

Схизмата е единственото голямо разделение в историята на руската източноправославна църква. По най-важните си характеристики тя е противоположност на Реформацията. На запад християните се обявяват срещу църквата, като настояват за промени в нея. В Русия вярващите се бунтуват, като отказват да приемат дори и незначителните промени в традиционно установения религиозен ред. Много учени се опитват да намерят обяснение на странния феномен на разкола. Шчапов и други акцентират върху социалния състав на староверците и социалните и икономически

причини за техния бунт. По произход недоволните са предимно заможни селяни и търговци. Техните действия могат да се обяснят като протест срещу господството на дворяните и цялата потискаща московска система. Те реагират по-скоро на засилващата се църковна централизация при Никон, която води до назначаването на свещениците, докато преди те са били избирани в северните църковни общини, както и до загубата на общинската автономия и демокрация. Освен че са демократи, както някои историци изтъкват, старообрядците въплъщават предприемаческата находчивост на руския народ и оставят забележителна следа в търговията през този период. Те могат да бъдат сравнявани с калвинистите в Западна Европа. От друга страна, стремежът към реформи се обяснява и с влиянието на по-просветеното украинско духовенство, както и с желанието на московската църква и държава да се преобразуват, за да приобщят украинците и белорусите с намерението, според С. Зенковски, за една бъдеща експанзия към Балканите и Константинопол.

Едно друго обяснение за причините, предизвикали разкола, акцентира върху обредността на московската култура. Старообрядците са великоруси, т.е. московски руси. Според тях, не може да се прави компромис с църковния модел и чистата религиозна традиция. Оттук и тяхната надменна, но искрена вяра в превъзходството на московската църква и на установения в нея ред. Реформаторите проявяват същия формализъм. Въпреки съвета на константинополския патриарх, на Никон и на неговите последователи, те отказват да запазят който и да е местен обичай или незначително отклонение, като по този начин смесват формата със съдържанието. Както вече посочихме, руската църква се развива предимно по посока на религиозния церемониал, обредността и формализма, които служат като обединяваща връзка между вярващите и са основата на техния ежедневен живот. Установено е например, че царят често прекарва повече от 5 часа на ден в църквата. Дори гостуващите източноправославни йерарси изказват недоволство от продължителността на руските църковни служби. Възникването на старообрядството, както и прекалено тесногръдото и жестоко противодействие срещу него, показват, че в Московската държава религиозното съдържание изостава от религиозната форма. Ето защо разколът може да бъде смятан за принос към влиянието, което московската култура има върху народа, и, както времето показва, към нейната жизненост. В същото време той разкрива и безизходицата на тази култура.

Милюков и други доказват, че след разцеплението руската църква е лишена от своите най-предани и активни членове и, всъщност, от своята жизненост. Тези, които имат смелостта да отстояват убежденията си, се присъединяват към старообрядците. Малодушните и равнодушните остават в църквата. Дори и да допуснем известно преувеличение в това твърдение и вземем предвид, че много от най-неуките фанатици също се присъединяват към недоволните, загубата е значителна. Разбира се, това улеснява Петър Велики, който се отнася към църквата от позицията на владетел.

Московската държава: идейна мисъл и литература

Освен въпроса за правата вяра, проблемът за правилната форма на управление също занимава умовете на редица московски мислители. Той

засяга природата и новата роля на самодържавието, а обсъждането му продължава интелектуалната насока, която ясно се откроява при управлението на Иван III и Василий III. Публицисти като Иван Пересветов, който твори в средата на XVI в., одобряват новото могъщество и власт на царя, а събитията от Смутното време се тълкуват в контекста на темата за правилната форма на управление, както и на натрупания политически опит. Най-известната дискусия по този въпрос се води между Иван Грозни и княз Андрей Курбски, които между 1564 и 1579 г. си разменят няколко писма: две от царя и пет от избягалия руски благородник. Прекрасните писма на владетеля правят впечатление с широтата на своите възгледи и внушителния тон. Иван Грозни вярва в божествения произход на самодържавната власт и заявява, че дори и той да е тиранин, единствената възможност за Курбски като християнин и верен поданик остава примиреното страдание. Князът е по-силен в преценките си за поведението на царя и в личните нападки, отколкото в политическата теория. Неговите възгледи ни връщат назад към един по-стар обществен ред, когато пропастта, отделяща владетеля от неговите приближени, не е била толкова голяма и когато аристократът се е радвал на повече свобода и почит.

Във външнополитическите отношения, както и във вътрешните дела Иван Грозни и останалите царе повтарят тезата за великолепието на самодържавието и изискват пълно подчинение. Те смятат, че полските крале са с по-нисък ранг, тъй като са поставени на трона от други монарси и затова не могат да бъдат смятани за наследствени владетели. Учудват се, че шведските монарси се отнасят към своите съветници като сподвижници. Или, да цитираме често споменаваното дръзко писмо на Иван Грозни до английската кралица Елизабет, написано през 1570 г.: „Ние мислехме, че Вие сте суверен в своята държава и сами управлявате и че се грижите за Вашата суверенна чест и за интересите на страната. Но се оказва, че във Вашата страна управлява и народът, и не само народът, но и селяните ...“.

Преминавайки към московската литература като цяло, ще отбележим създаването на „канцеларския език“, основаващ се на говоримия в московската държава диалект, на който са написани официалните документи, както и постепенното навлизане на говоримия език в литературата на мястото на книжовния църковнославянски. Автобиографията на Авакум, написана на колоритен говорим език, става крайъгълен камък за руската литература. Религиозната книжнина продължава да се развива и преживява разцвет през XVII век. Тя включва агиографски* произведения и, в частност, минеи, т.е. календари с описания на живота на светци, подредени под датите, съответстващи на техните църковни празници, най-важният от които е съставен от митрополит Макарий. Част от книжнината са и богословските и полемичните произведения, проповедите и други. След присъединяването на Украйна към московската държава по-образованото и по-малко изолирано украинско духовенство започва да играе водеща роля в руското литературно възраждане.

„Домострой“ е едно от най-забележителните произведения на Московска Русия. Приписвано на Силвестър и датирано в оригиналната си версия към 1556 г., то съдържа 63 глави с нравоучително съдържание с цел да

* Агиограф - лице, което описва живота и делата на светци - Бел. ред.

се обучат представителите на московската династия как най-добре да управляват домакинствата си и да ръководят живота си. Поученията в „Домострой“ отразяват обредността, благочестието, строгостта и патриархалността на московското общество. Някои тълкуватели отбелязват с ужас, че авторът или по-вероятно авторите пишат по един и същ безапелационен начин, както за благоговението пред Светата Троица, така и за предпазването от отровни гъби. Най-често цитираното напътствие гласи:

„Наказвайте сина си, докато е млад и той ще ви подари спокойни старини и отмора за вашата душа. Не се колебайте да биете момчето, тъй като то няма да умре от вашето наказание, но ще бъде в по-добро здраве: колкото повече болка причинявате на тялото му, толкова повече спасявате душата му от смърт. Ако обичате вашия син, наказвайте го често, за да можете да му се радвате после“.

Ако „Домострой“ с неговата забележителна обредност, формализъм и страх от привидения се приема от мнозина като проява на московската „сума“*, някои литературни произведения, особено от XVII в., насочват вниманието ни в друга посока. Постепенно светската литература от Западна Европа се разпространява и в Русия. Проникнвайки през Полша, Украйна, Балканите, а понякога и непосредствено, сюжетите имат романтичен, поучителен или сатиричен характер и често са изпълнени с приключения, които в религиозната литература на древна Русия като правило отсъстват. Чрез изразните средства на разказите за седемте мъдри мъже или за Тристан и Изолда русите се запознават със света на рицарството, дворцовата любов и интриги. Скоро се появяват руски приказки по подобие на западните образци: например историите за Сава Грудцин, който продал душата си на дявола, или за измамника Фрол Скобеев. Много от тези приказки се радват на голяма популярност.

Силабическата стихотворна форма също прониква от Западна Европа, от латинския и от полския език предимно в резултат от усилията на Симеон Полоцки, който умира през 1680 година. Тя остава преобладаващата форма в руската поезия до средата на XVIII век. След няколко представления, организирани от частни лица, през 1672 г. цар Алексей създава дворцов театър под ръководството на немския пастор Йохан Грегори. Не след дълго в репертоара му се появяват няколко руски пиеси, посветени предимно на библейски теми.

Устната литературна традиция продължава да процъфтява и през московския период. Приказки и песни отразяват такива значими събития като превземането на Казан, проникването в Сибир или въстанието на Стенка Разин. Билините запазват своята популярност. Поклонници и сиромаси съчиняват религиозни поеми. Скоморохите продължават да забавляват народа, въпреки всички забрани. Общо взето не е съвсем справедливо да характеризираме московската култура като немногословна, както понякога се смята, още повече, че много от произведенията, създадени през периода, са унищожени. От друга страна, московският литературен живот изглежда беден в сравнение с богатия литературен живот на Западна Европа. Според много учени, той не може да се сравнява дори с мос-

* От лат. Summa — общо количество. — Бел. ред.

ковската архитектура и останалите изкуства.

Изкуствата

В развитието на архитектурата, както и в развитието на литературата и културата като цяло, не съществува граница между периода на териториална раздробеност и московския период. Дървеното и каменното строителство процъфтяват и през XVI, и през XVII век. Както посочихме по-горе, дървените къщи на болярите и огромните палати на владетелите, т.нар. хороми, представляват забележителни конгломерати от независими части, които обикновено са несиметрични, което се компенсира с изобилието и многообразието от елементи. Към този тип постройки се отнасят хоромите на Строганови в Солвичегодск и летният дворец на царя в Коломенское близо до Москва. През московската епоха руската дървена архитектура, предпочитаща малките независими структурни елементи и геометричните форми, намира великолепна изява чрез камъка, предимно в църковното строителство.

Църквата „Св. Василий Блажени", разположена в единия край на Червения площад извън кремълската стена, е най-поразителният пример на този характерен за дървената архитектура тип, въплътен в камък. Построена през 1555 — 60 г. от псковските архитекти Барма и Позник, тя винаги е удивлявала посетителите и вълнувала въображението. Тази църква, известна първоначално като „Застъпничеството на Богородица", се състои от девет отделни църкви, издигнати върху общ фундамент. Всичките девет имат формата на висок осмоъгълник, като по-тесен осмоъгълник се разполага върху по-широк, а централната църква, около която се разполагат останалите осем, е покрита с шатрообразен покрив. Различните куполи допълнително подчертават многообразието и самостоятелността на отделните части на църквата. Ярките цветове и богатата декорация допринасят за силното, а до известна степен и ексцентрично, въздействие. Ако църквата „Св. Василий Блажени" и нейният предшественик, църквата в Дяково, която се състои от пет отделни църкви, изглеждат странни и несиметрични в очите на западноевропейския посетител, те успяват, според много изследователи, да обединят отделните си части в едно великолепно цяло.

В самия московски Кремъл строителството продължава, въпреки че по-важната работа вече е завършена при управлението на Иван III и Василий III. Златната порта е издигната през първата половина на XVII в. През 1670 — 90 г. кулите на кремълската стена са покрити с покриви в руския шатровиден стил, а в границите ѝ са построени дворци и църкви. Освен московския Кремъл до наше време са достигнали и прекрасният кремъл в древния Ростов, строен главно през XVII в., както и отделни части от кремъл в много други руски градове.

През втората половина на XVII в. през Украйна в Москва прониква барокът, като бързо става популярен т.нар. московски или наришкин барок. Последното име идва от болярския род, който съдейства за неговото разпространение. Говори се, че русите намират барока за особено привлекателен, поради любовта си към декорацията. Църквата, построена през 1693 г. в селцето Фили, днес част от Москва, е интересен пример за руски барок.

Великата руска традиция в иконописта продължава да се развива и през XVI и XVII в., след което прекъсва. Възникват две нови прочути школи: на Строганов и на царските иконописци. Първата, подкрепяна от големите търговски фамилии от североизточните земи, съществува приблизително от 1580 до 1630 година. Характерни за нея са светлата основа, богатият колорит, сложната и точна композиция и увлечението по декоративните елементи и златото, например в златния контур. Иконите на Строганов са близки до миниатюрите, „прекрасни и изтънчени, ако не и велики произведения на изкуството", по думите на един критик. Прокопий Чирин, който по-късно се присъединява към царските иконописци и дори става любимец на цар Михаил, е изтъкнат представител на групата на Строганов.

Царските иконописци доминират през втората половина на XVII век. Те се ползват от покровителството на т.нар. Оръжейна палата, ръководена от талантливия и интелигентен болярин Богдан Хитрово. Оръжейната палата възниква в началото на XVI в. като арсенал, но по думите на Войс „тя се превръща последователно в техническо, научно, педагогическо и художествено учреждение. В нея са разположени магазини и ателиета на иконописци, портретисти, златари и майстори на сребърни изделия, като в същото време запазва своята първоначална цел — производството на оръжия". Царските иконописци разработват монументалния стил, в който се чувства влиянието на Запада с неговото познаване на перспективата и анатомията. Симон Ушаков, който живее приблизително от 1626 до 1686 г., е най-прочутият майстор в школата. Още се възхищаваме от неговата майсторска композиция и прецизното изпълнение на такива икони, като тази на Христос Пантократор от църквата на Новодевичия манастир в Москва.

Независимо че руската иконопис през московския период създава забележителни творби и има висок престиж и влияние в целия източноправославен свят по време на своя разцвет, царската иконописна школа бележи края на един дълъг път. Самият Ушаков е възхваляван за забележителната си способност да съчетава византийски и западноевропейски елементи в творбите си, като същото може да се каже и за по-скромните му последователи. Не след дълго Западът връхлита върху Изтока. Светската живопис, в това число и портретната, става популярна в Московска Русия. След реформите на Петър Велики изкуството в Русия, както и цялата руска култура, се приобщават към западния свят. Иконописта, разбира се, продължава да съществува, при това в значителни мащаби, но по-скоро като занаят, отколкото като съзидателен и господстващ в изкуството жанр.

Стенописите и цветната илюстрация също процъфтяват в московската държава. Фактически втората половина на XVII в. свидетелства за голям разцвет на стенната живопис в Ярославъл, откъдето се разпространява в други градове по поречието на Волга. Големият размах и отличното качество на рисунъка най-добре могат да се изучат в две църкви в Ярославъл: „Св. Илия", изографисана от Юрий Никитин, Сила Савин и още 13 техни помощници, и „Св. Йоан Кръстител", където фреските са нарисувани от Дмитрий Григориев и 15 други художници. Фреските в последната църква са създадени през 1694 — 95 г. и съдържат приблизително 4200 фигури. Те са най-голямото постижение от този вид в света. Цветната илюстрация също достига високо развитие. За това свидетелс-

тват 1 269 миниатюри, като 710 места остават празни в огромния първи том на руската хроника на света от XVI век. Във фреските и миниатюрите, както и в иконите, западноевропейското влияние е още по-очевидно. Към края на XVII в. древноруското изобразително изкуство е изместено от модерното западноевропейско изкуство. Московска Русия е оставила богато наследство и в областта на много други високоразвити жанрове на изкуството и занаяти като дърворезбата, рисунката върху емайл, керамиката и бижутерството.

Образование

Развитието на образованието в Русия преди Петър Велики е все още дискусионен проблем. Оценките за московското просвещение се колебаят между подчертаването на почти пълната неграмотност и невежество и твърденията, че в царството съществува повсеместна грамотност и познаване на църковното учение и свещенодействия. Скептицизмът на Милюков и други критици изглежда сравнително убедителен. В този случай, както и в много други, някой трябва да се опита да направи балансирана преценка. Културата на московската държава, която представяме в тази глава, не би могла да съществува без просвета. Огромната московска държава и в частност нейният многоброен бюрократичен апарат изискват най-малко чиновниците да бъдат образовани. По-хипотетично, макар и не непременно странно, е предположението на Владимирски-Буданов, че русите, подобно на староверците в по-голямата си част могат да четат и добре познават своите религиозни книги. Накрая, притежаваме и важни преки доказателства за развитието на образованието в Московска Русия.

Просветата се развива в градовете, в много манастири и предимно сред духовенството. Докато в преобладаващата си част обучението е изключително елементарно, през XVII в. и особено след присъединяването на Украйна към московската държава се появяват и по-модерни училища. В град Киев в Украйна, която е по-открита за влиянието на Западна Европа, и където източноправославието е принудено да се защищава от католицизма, митрополит Пьотр Могила (Мохила) основава през 1631 година. Академия по образец на йезуитските колежи. През 1648 — 1649 г. в Москва боляринът Фьодор Ртишчев строи манастир и кани около 30 киевски монаси да учат славянски, латински, гръцки, риторика, философия и други дисциплини. През 1666 г. Симеон Полоцки създава училище, където преподава латински и хуманитарни науки. След смъртта му училището е преустроено от неговия ученик Силвестър Медведев. През 1683 г. е открито училище с печатница, в което се преподава гръцки език. Вероятно, то е посещавано от над 230 ученици. По-късно през 80-те години на XVII в. училището на Медведев и печатарските училища се обединяват в славянско-гръцко-латинска академия, ръководена от гръцките монаси братята Ликуд — Йоаникий и Софроний. Според замисъла, Академията трябва да защищава вярата, да контролира и разпространява науката. Киев и Москва се утвърждават като средища на руската просвета, но отделни сравнително модерни идеи се разпространяват в Троицко-Сергиевския манастир, в градовете Новгород и Харков.

Московската училищна програма в съответните степени на обучение

силно наподобява програмата в средновековна Европа. В частност, тя почти не включва изучаването на наука и техника. От хуманитерните науки най-добре се посреща историята. През XVI в. и особено през XVII в. се появяват първите руски учебници по аритметика, история и граматика, речници и дори елементарни енциклопедии, а към края на периода Силвестър Медведев съставя първата руска библиография.

Западноевропейски влияния. Наченки на самокритика.

Въпреки успехите на просветата в московската държава в много отношения тя изостава от Западна Европа. Русия не преживява нито Ренесанса, нито Реформацията, не участва в морските открития, в научния и в технически прогрес от началото на новата епоха. Изоставането се проявява фактически навсякъде, но е най-очевидно по време на война и в областта на медицината и минното дело. Московското правителство показва непрекъснат и нарастващ интерес към Западна Европа. Московското общество, въпреки присъщото му тесногръдие и предразсъдъци, постепенно също започва да се учи от „еретиците".

Дипломацията е очевидната връзка между московската и другите европейски държави. Въпреки че проследихме най-важните моменти от руските външнополитически отношения в предишните глави, необходимо е да посочим, че те обхващат както отдалечени страни като Англия и Холандия, така и съседните Полша и Швеция, и засягат различни въпроси. Например, английският търговец Джон Мерик съдейства за подписването в Столбово на договор между Швеция и Русия. След екзекуцията на Чарлз I цар Алексей разрешава на англичаните да търгуват само в Астрахан и изпраща на сина на краля — бъдещия Чарлз II пари и жито. Дипломатическата кореспонденция, публикувана от Коновалов в Oxford Slavonic Papers, илюстрира ясно многообразието от въпроси, които Англия и Русия обсъждат.

Много чужденци пристигат и се установяват в Москва. Техният брой продължава да нараства и след първия голям наплив при управлението на Иван III. В края на XVI в. чужденците на служба в московската държава наброяват стотици и даже хиляди, ако включим поляците, литовците и украинците, а чуждестранният полк в царската армия възлиза на 2500 души. През Смутното време техният брой намалява, но при управлението на Михаил напливът на чужденци е подновен. През 1652 г. цар Алексей определя за тях североизточното предградие на Москва — т.нар. Немецкая Слобода. Между другото, руската дума за германец — „немец", произлиза от руската дума за ням — „немой", като под немци се подразбират всички европейци с изключение на славяните. Според преценката на един пътешественик, посетил московската държава през XVI — XVII в., тук живеят около 18 000 чужденци, настанени предимно в столицата, Архангелск и други търговски центрове и райони с полезни изкопаеми.

Значението на чуждестранната общност за икономическото развитие на страната далеч надхвърля нейния брой. Освен да обслужват руската външна търговия, новодошлите започват да създават различни манифактури. Сър Джон Мерик, вече споменат като дипломат, се насочва към производството на коноп и кълчища. Холандецът Андре Виниус организи-

ра фабричния добив на желязна руда и построява първите модерни металургични заводи в московската държава. Швед създава фабриката за стъкло близо до Москва. Други организират производството на барут и хартия. Второто поколение чужденци често се оказва особено полезно, както за руската икономика, така и за своето собствено благосъстояние. Чужденци се проявяват и като военни експерти, физици и други специалисти.

Русите постепенно възприемат западния начин на живот. Освен четенето и дори писането на светски истории, изграждането на барокови сгради и портрети, те вече ядат салата и аспержи, въпреки всички забрани смъркат емфие и пушат тютюн, дори отглеждат рози. Западното облекло става все по-популярно. По-смелите подстригват косите и брадите си. През 1664 г. по западен образец е създадена пощенска служба. При управлението на цар Фьодор е предложено да се преодолее бедността „според новия европейски начин".

Така се създават условия за реформите на Петър Велики. В заключение може да се добави, че осъждането на съществуващия ред от привържениците на реформите, макар и твърде необичайно, също има своите основания в миналото на московската държава. Да не споменаваме за религиозните йеремиади. Светските писатели често се оплакват, че няма справедливост в страната, дори когато се възхвалява формата на управление в московската държава, както е в случая с Пересветов. Сред по-радикалните критици са княз Иван Хворостинин, който умира през 1625 г. и е определян като първия свободомислещ руснак, Георгий Крижанич и Григорий Котошихин. Крижанич е хърватски католически мисионер, прекарал 18 години в обкръжението на царя от 1659 до 1677 г. , където написва 9 книги върху религиозни, философски, езикови и политически теми. Той съчетава уважението към Русия като естествен водач и спасител на славянството с широкото порицание на нейните крещящи недостатъци и безгранично невежество. Произведенията на Крижанич очевидно са били популярни сред руските управляващи среди. Котошихин е чиновник във външното ведомство, но през 1664г. след множество лични проблеми бяга при шведите. През 1667 г. той е екзекутиран за убийството на хазяина си. Котошихин е автор на едно изобличаващо описание на родната си страна, в което подчертава високомерието, измамността и за пореден път изолираността и невежеството на народа. Системата, която той осъжда, рухва скоро след неговата смърт.

ПЕТА ЧАСТ
ИМПЕРСКА РУСИЯ

Глава XX
Царуването на Петър Велики (1682 – 1725)

Ту учен, ту моряк, ту воин,
ту в дърводелството увлечен,
с душа неутолима той,
на трона труженик бе вечен.

Александър С. Пушкин*

„Ако разгледаме същината на въпроса, тогава е по-справедливо да бъдем наречени не руснаци, а петровисти... Русия трябва да бъде наречена Петровия, а ние петровисти..."

Егор Канкрин

В руската история царуването на Петър Велики слага началото на нова епоха, известна под различни наименования — имперски период заради новото име на владетеля и страната; Санктпетербургска ера, предвид новата столица или общоруски период, понеже в държавата започват да се включват все повече други народи освен великорусите, които са старото население на Московското царство. Тази епоха продължава приблизително два века и е прекъсната внезапно през 1917 година. Въпреки че хронологическите рамки на имперска Русия се разграничават ясно — за разлика например от границите на периода на феодалната раздробеност в Русия — самото начало на царуването на Петър Велики може да се датира различно. Реформаторът, който умира на 8 февруари 1725 г., достига до върховната власт на няколко етапа, свързани с обратите на съдбата. Първоначално през 1682 г. като десетгодишно момче той е провъзгласен за цар, но по-късно през същата година заедно с него за цар е обявен и неговият по-голям кръвен брат Иван. През 1689 г. той или по-скоро семейството му и групировката около него си възвръщат реалния контрол върху управлението. През 1694 г. майката на Петър умира и той започва да управлява де факто и де юре. Накрая през 1696 г. почива и Иван, и Петър става единствен и абсолютен господар на руската държава. Затова, преди да се занимаем със знаменития преобразовател и неговата дейност, трябва да разгледаме няколкото години, по време на които властта на Петър остава в най-добрия случай номинална.

Руската история от 1682 до 1694

Цар Алексей Михайлович е женен два пъти — за Мария Милославска

* Пушкин, А. С. Събрани съчинения, превод на И. Соколов, Т. 2, С. 1970, с. 60 — Бел. прев.

от 1648 до 1669 г. и за Наталия Наришкина от 1671 до смъртта си през 1676 година. От първата си съпруга той има 13 деца, но от синовете му само двама — Фьодор и Иван, и двамата болнави, надживяват своя баща. Петър, силен и здрав, е роден на 9 юни 1672 г. около година след втората женитба на царя. Известно е, че Фьодор наследява престола на Алексей, но през 1682 г. той умира без да остави наследник. При липсата на закон за престолонаследието двете болярски семейства Милославски и Наришкини си съперничат за трона. Първоначално побеждават Наришкини. С подкрепата на патриарха, мнозинството в болярската Дума и едно събрание на дворяните Петър е провъзгласен за цар през април 1682 година. Поради младостта му за регент е обявена майка му, едновременно с което нейните роднини и приятели получават ръководни постове в държавата. В началото на май същата година обаче приближените на Милославски, водени от способната и решителна София, дъщеря на Алексей и сестра на Петър по бащина линия, инспирират метеж на полковете на стрелците или мускетарите, разположени в Москва. Видни представители на групировката на Наришкини са убити. Петър става очевидец на някои от тези убийства. Милославски заграбват властта. По молба на стрелците Болярската дума провъзгласява Иван за старши цар, като позволява на Петър да бъде младши цар, а след известно време обявява София за регент. Може да се допълни, че стрелците, под силното влияние на староверството започват отново да упражняват натиск върху управлението и причиняват нови размирици, но усилията им са напразни. Новата регентка София съумява да накаже водачите им и да постави полковете под контрол.

От 1682 до 1689 г. София, нейните приближени заедно с неспособния да управлява Иван V се разпореждат в Русия, като Петър I и цялата групировка около Наришкини са държани настрана от държавните дела. През този период особено важна роля играе регентският фаворит княз Василий Голицин. Той е просветен и хуманен, говори няколко чужди езика и е уредил собствения си дом и живот по западен модел. Голицин чертае големи проекти за подобряване на положението и за реформи в това число и отмяна на крепостното право и въвеждане на образование за широк кръг хора. Той наистина либерализира руския наказателен кодекс, макар че по-амбициозните му планове се провалят. Най-големи успехи Голицин жъне през 1686 г., когато Русия и Полша подписват договор за „Вечен мир", който признава руските завоевания от предшестващите десетилетия, в това число и завладяването на Киев. Същият договор обаче открива и пътя към война с кримските татари, които са подкрепяни от Турция*. Тя се оказва катастрофална за руското оръжие. През 1687 и отново през 1689 г. Голицин два пъти предвожда походите на руската армия в степта, но претърпява тежки загуби и поражения, тъй като безводието и огромните разстояния изтощават руската армия, докато татарите подпалват степната трева. Военното фиаско на Голицин и други натрупани противоречия довеждат до падането на София.

С израстването на Петър положението му на цар без власт става все по-унизително. София от своя страна разбира, че положението ѝ е несигур-

* Използваното от автора наименование Турция обозначава Османската империя — Бел. ред.

Европа по времето на Петър Велики
1694-1725 г.
Територии завладяни от Петър Велики
Руски настъпления
Шведски настъпления
Място на сражение
Архангелск
Устюг
РУСКА
КРАЛСТВО ШВЕЦИЯ
Финландия
Карелия
Виборг
Кронщат
Нищат
Ханге
Стокхолм
Нарва
Санкт Петербург
Новгород
Казан
Уфа
БАШКИРИ
Твер
ТРОИЦКО-СЕРГИЕВСКИ МАНАСТИР
Москва
Смоленск
ИМПЕРИЯ
КАЗАХИ
Урал
Волга
Дон
Воронеж
Лесная
Черниговъ
Харков
Царицин
Полтава
Киев
Украйна
ПОЛША
Краков
Висла
Ряпусъ
Рига
Балтийско море
Дорпат
Ливония
Езеро Пейпус
Норвегия
КРАЛСТВО
Северно море
Атлантически океан
ВЕЛИКОБРИТАНИЯ
ДАНИЯ
АНГЛИЯ
Лондон
ХОЛАНДИЯ
НИДЕР-ЛАНДИЯ
Ханновер
П—Р У С И Я
САКСОНИЯ
Кьолн
Рейн
ИМПЕРИЯТА
Париж
ФРАНЦИЯ
Бордо
Авиньон
ИСПАНИЯ
ШВЕЙЦАРИЯ
АВСТРИЯ
Виена
Буда
Пеща
КРАЛСТВО УНГАРИЯ
ИТАЛИАНСКИ ДЪРЖАВИ
Рим
НЕАПОЛИТАНСКО КРАЛСТВО
СЪРБИЯ
ЧЕРНА ГОРА
ВЛАШКО
Дунав
БЪЛГАРИЯ
Черно море
Днестър
Прут
МОЛДОВА
ЗАПОРОЖКИ КАЗАЦИ
ДОНСКИ КАЗАЦИ
Таганрог
Азов
КРИМ
Днепър
Астрахан
Каспийско море
КАВКАЗ
Баку
Рещ
ПЕРСИЯ
отстъпена на Персия, 1732
Константинопол
Турция
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
1714
1710
1700
1701
1706
1708
1709
1711
1696
1722-23
0 Мили 500

но и желае да стане пълновластна господарка. През 1689 г. Фьодор Шакловити, назначен от София за командир на стрелците, предприема явен опит да подбуди командваните от него войски да инсценират още един преврат, да поставят регентката на престола и да погубят опонентите на София. Въпреки че стрелците не успяват, развръзката настъпва. Изплашен от известието за заговор, Петър бяга посред нощ от с. Преображенское, намиращо се в околностите на Москва, където живее, в Троицко-Сергиевския манастир. През последвалите критични дни патриархът, много боляри и дворяни, войсковите части, обучени по западен образец и командвани от ген. Патрик Гордън и даже няколко полкове на стрелците застават на страната на Петър. Много други се колебаят, но не подкрепят София. Накрая сестрата капитулира без борба и е изпратена в манастир. Шакловити и двама от неговите помощници са екзекутирани, няколко офицери и боляри в това число и Васил Голицин са изпратени в изгнание. Така през август 1689 г. Петър е признат за действителен владетел на Русия, въпреки че Иван запазва титлата цар, която споделя с Петър. Все още 17-годишен Петър не проявява желание да поеме лична отговорност за държавните дела. Вместо това управлението попада в ръцете на майка му Наталия и на нейните приближени, най-вече на брат ѝ Лев Наришкин, на патриарх Йоаким, а след смъртта му през 1690 г. на патриарх Адриан. Годините от 1689 до 1694 бележат последния разцвет на руския религиозен фанатизъм, на обредността, тесногръдието и подозрителността към всичко чуждестранно, забранено е даже обучението на войската по западен образец. Но през 1694 г. Наталия умира и Петър I окончателно поема ръководството на държавата на 22-годишна възраст.

Петър Велики; неговият характер, детство и младост

Петър I прави впечатление на своите съвременници като човек с огромна сила и енергия. Висок почти 7 фута*, с могъщо телосложение, царят е надарен с изключителна сила и физическа мощ. Нещо повече, той изглежда в постоянно състояние на неуморима активност, поемайки задачи, изпълнявани обикновено от няколко души. Малко руснаци биха могли да се мерят със своя монарх и многобройните му занимания. И действително, той се движи с бързи, грамадни крачки, а те трябва буквално да тичат край него, за да водят разговор. Освен изключителни физически качества, Петър I показва и забележителни черти на ума и характера. Царят притежава неутолима любознателност, която се допълва от удивителна способност да се учи. Обикновено той участва във всички държавни дела, независимо дали са технически, специални или глобални, като се занимава задълбочено с дипломация, администрация, право, финанси, търговия, индустрия, образование и на практика с всичко останало. При провеждане на реформите царят винаги има предвид съветите на специалистите, но общо взето мисли независимо и не се колебае да приспособява проектите към действителността. Петър I преминава през всички степени преди да стане върховен командир на сухопътните и на морските въоръжени сили. Той изучава професиите на войника и моряка, като започва от най-ниското стъпало, служейки първоначално като редник и изучавайки предназначението на всяко оръжие,

* Това означава 2 метра и 13 см. — Бел. прев.

преди да си присвои званието офицер. Монархът получава всички генерални звания след победата при Полтава и всички адмиралски звания след успешното приключване на Великата северна война. В добавка към това владетелят намира време да усвои около 12 различни занаяти и се гордее с умението си да прави почти всичко — от кораб до чифт обувки. Със собствените си ръце той вади зъбите на придворните си и реже брадите им. Характерно за него е, че иска да бъде навсякъде и сам да види всичко, като пътува неуморно из необятната си държава, нещо което не е правил нито един руски монарх преди него. Още по-безпрецедентен е фактът, че два пъти — през 1697 и 1717 г. той пътува на Запад, за да учи. Петър I най-добре може да се характеризира като практичен, способен бързо да схваща проблемите и да намира решенията им, а не да конструира теории.

Що се отнася до характера, царят прави впечатление на околните със своята енергия, непреклонната си воля, решителност и всеотдайност. Дори от най-тежки крушения той се възстановява бързо и гледа на всяко препятствие като на предизвикателство за нови усилия и постижения. Понякога с еднаква сила се проявяват по-непривлекателните му черти като буен темперамент, недодяланост, а често и грубост. Суверенът може да бъде както палач, така и лечител. Неговите пиянски, любовни и богохулни развлечения надхвърлят мярата на суровите времена, в които живее. Все пак Петър Велики не трябва да се сравнява с Иван Грозни, от когото той впрочем се възхищава. Реформаторът никога не потъва в параноичния свят на мегаломанията и манията за преследване и дори отказва да се идентифицира с държавата. Ще отбележим една важна подробност — когато провежда реформата в армията, Петър I зачерква „интересите на негово царско величество" като цел на преданата военна служба и ги заменя с „интересите на държавата". Той постоянно полага усилия да служи на своята страна, да я просвети, да я промени. В последния месец от живота си във връзка с изпращането на първата експедиция на Витус Беринг владетелят пише: „След като се осигури сигурността на страната, е необходимо да се положат усилия да се прослави тя чрез изкуствата и науките". Трябва да подчертаем и голямото значение, което Петър Велики придава на образованието с друг цитат, особено подходящ за учебник: „Защото ученето е благо и основно начало и то е коренът, зърното и първият принцип на всичко онова, което е добро и полезно за църквата и държавата".

Въпреки че Петър е дете, преждевременно развито за годините си, той не получава системно образование и едва се научава да чете и пише. Вместо това от най-ранна възраст той започва самостоятелно да схваща нещата, като проявява разнообразни интереси. В частност, той се отдава на военни игри с най-различни приятели от детинство. С течение на годините тези игри доста неочаквано се разгръщат и се превръщат в едно сериозно военно начинание, благодарение на на което се формират първите два гвардейски полка: Преображенският, защото Петър е живял в с. Преображенское, и Семьоновският, наречен на друго близко село. Отрано младият господар проявява интерес не само към военните игри, но и към военноморската флота. В началото той строи малки плавателни съдове, а през 1694 г. реформаторът създава корабостроителница в Архангелск и конструира един голям кораб, и всичко това той прави сам. За информация и инструкции Петър ходи в московския квартал за чужденци. Тук той научa-

ва от редица специалисти онова, което иска да знае преди всичко по военните и военноморските въпроси, за построяването на фортификационни съоръжения и по геометрия. На същото място в една трудова, неформална и непринудена атмосфера царят се чувства несъмнено много по-свободен, отколкото в консервативната, традиционно обвързана с Двореца среда, която никога не приема като своя. Пушенето, пиенето, флиртът, грубоватият добродушен хумор и езиковият конгломерат, открити за пръв път в чуждестранния квартал на Москва, стават постоянна част от ежедневието на Петър Велики. Опитът на майка му да го вкара в правия път, като го ожени за Евдокия Лопухина през 1689 г., претърпява пълен провал.

Помощниците на Петър

След като Петър поема ръководството на държавата и започва преобразованията в Русия, той се сдобива с няколко сподвижници. Семейството му, дворцовите кръгове и преобладаващото мнозинство в Болярската дума се противопоставят на промяната. Тъй като получава слаба подкрепа от най-висшата държавна структура и поради обстоятелството, че не придава голямо значение на произхода или ранга управникът започва да търси помощници навсякъде. Скоро той формира една изключително разнородна, но способна група хора. Ще цитираме колоритното обобщение на Ключевски:

„Петър събира необходимите му хора навсякъде, без да се безпокои от произхода и ранга им и те идват при него от различни места, в които са пребивавали при всевъзможни условия. Един пристига като юнга на португалски кораб, какъвто е случаят с началника на полицията в новата столица Дьо Виер. Друг е пасал свине в Литва, какъвто слух се носеше за първия генерал-прокурор на Сената — Ягужински. Трети е работил като продавач в малък магазин като вице-канцлера Шафиров. Четвърти е руски крепостен селянин, какъвто е бил вице-губернаторът на Архангелск и изобретател на хартията с водни знаци Курбатов. Петият, т. е. Остерман е син на вестфалски пастор. Всички тези хора заедно с княз Меншиков, за когото се говори, че някога е продавал пирожки по улиците на Москва, се сблъскват със светското общество, обкръжаващо Петър, на останките от руската болярска аристокрация".

От чужденците ценни помощници на царя са някои негови стари приятели като Патрик Гордън и швейцарецът Франц Лефорт, който играе голяма роля до ранната си смърт през 1699 година. По-късно такива способни, наскоро пристигнали от Германия, хора като дипломатът Андрей Остерман и военният специалист Бурхард Мюних се присъединяват към антуража на монарха. Някои от многобройните му помощници чужденци като шотландецът Джеймс (Яков) Брус, които оказвал помощ в артилерията, минното дело, военноморския флот и по други въпроси, са родени в Русия и принадлежат към второто поколение чужди заселници в московското царство.

Изключително широка е социалната гама, от която се набират руските помощници на Петър I. Александър Меншиков, Павел Ягужински, Петър Шафиров и Алексей Курбатов, както и други, произхождат от нисшите класи. Една голяма група е от дворянското съсловие на държавна служба. Ето два примера в това отношение — главният адмирал на царството

Фьодор Апраскин и канцлерът княз Гаврил Головкин. Дори старите аристократични фамилии дават своя принос с доста важни фигури като фелдмаршала граф Борис Шереметиев и сенатора княз Яков Долгоруки. Въпреки че като цяло се противопоставя на реформите, църквата също дава няколко способни духовници, подпомогнали делото на Петър Велики. Почетното място сред тях принадлежи на архиепископ Теофан или Феофан Прокопович, който, подобно на много други поддръжници на промените в Русия, е родом от Украйна. От всички „пиленца от Петровото гнездо" по израза на Пушкин* А. Д. Меншиков печели най-видно положение и власт. Този син на ефрейтор или коняр, за когото се говори, че някога е бил търговец на пирожки, става най-приближеният и се превърна в alteregо** на господаря, участвайки във всички сфери на дейността му. Започнал като ординарец на царя в Преображенския полк още като момче, Меншиков се издига до генерал-фелдмаршал, княз в Русия и принц на Свещената римска империя — това са само най-важните му титли. Суетен и напълно корумпиран, но и способен и енергичен, той непрекъснато е обект на разследвания и съдебни дела и неведнъж е подлаган на наказания от Петър Велики, но все някак си съумява да запази положението си

Първите години от управлението на Петър

Войната срещу Турция е първото важно дело на Петър I , след като поема управлението на Русия в свои ръце през 1694 г. — годината на смъртта на майка му. Новият монарх тръгва по стъпките на своите предшественици като закрилник на кримските татари и ръководител на държава, контролираща Черно море и южната руска граница. Скоро обаче става ясно, че той води борбата с Турция по друг начин. Войната започва през 1695 г., но първата руска кампания срещу Азов търпи провал. Снабдявана по море, крепостта остава непристъпна за руската армия. Тогава през зимата във Воро́неж, на р. Дон, царят построява флота. Самият той работи неуморно по строителството ѝ, като едновременно с това заповядва и подтиква другите, извличайки най-голяма полза от знанията на всички чуждестранни специалисти и от своите собствени познания, добити в миналото. Проявявайки огромната си енергия навсякъде, Петър Велики докарва 30 морски плавателни съдове и транспортира около хиляда баржи до Азов през май 1696 година. Част от руската флота е построена твърде далеч, около Москва и се събира във Воронеж. Този път, обсадени както откъм морето така и по суша, турците предават Азоф (Азов?) през юли.

След това царят, изправен пред перспективите за бъдеща борба с Турция и необходимостта от увеличаване и модернизация на руските въоръжени сили, изпраща 15 младежи да изучават корабостроене и навигация в Холандия, Италия и Англия. При своето царуване Петър няколко пъти изпраща групи руснаци да се обучават в чужбина. Често пъти владетелят лично изпитва завърналите се от странство. Освен от специалисти царят има нужда и от съюзници, за да води войната срещу Турция. Же-

* Под това понятие се разбират най-близките сподвижници на Петър I — Бел. прев.

** Другото аз (лат.) — Бел. прев.

ланието му да формира мощна коалиция срещу Османската империя и големият интерес към Запада подтикват Петър да организира многобройна делегация, която да посети някои европейски държави. Пътуването му с нея е безпрецедентен акт за един московски владетел.

Групата от около 250 души начело с Лефорт се формира през март 1697 година. Царят пътува инкогнито под името Пьотър Михайлов. Неговата самоличност обаче не остава в тайна за владетелите и за официалните лица в страните, които посещава или за тълпите, които се трупат около него. Царят взема участие при обсъждането на някои важни дипломатически и други въпроси, но преди всичко се опитва да научи колкото се може повече за Запада. Изглежда той отделя най-голямо внимание на навигацията, но освен нея се стреми да усвои и други технически умения и занаяти, както и обичаите и маниерите, т.е. живота в Европа, както го вижда. Освен с придвижването на Голямата делегация или т. нар. Велико посолство, Пьотър Михайлов предприема и самостоятелни пътувания най-вече до Британските острови. Той получава известна представа от първа ръка за балтийските провинции на Швеция, Прусия и някои други германски държави, както и за Холандия, Англия и Хабсбургската империя. От Виена царят възнамерява да отиде в Италия, но вместо това стремглаво се връща обратно в Москва при новината за бунт на стрелците. Въпреки всичко Петър I прекарва 18 месеца зад граница през 1697 — 1698 година. По това време около 750 чужденци, предимно холандци, са наети на служба в Русия. През 1702 г. и още няколко пъти царят кани европейци от всички народности — с изключение на евреите, които той смята за паразитни — да дойдат в неговото царство, като им обещава да субсидира идването им, да им осигури изгодна работа, религиозна търпимост и специални съдилища.

Стрелците вече са причинявали неприятности на Петър и в навечерието на царското пътуване в Европа те изтърпяват наказание, което забавя отпътуването му. Въпреки че новият заговор, имащ за цел да детронира Петър и да върне София на власт, е смазан пред завръщането на владетеля, царят постъпва изключително жестоко и сурово. След разследване и мъчения повече от хиляда стрелци са екзекутирани, а техните посечени тела са изложени на обществени места за назидание. София е принудена да стане монахиня. Същата съдба сполетява и съпругата на Петър — Евдокия, която симпатизира на бунтовниците.

Ако ужасната смърт на стрелците символизира разрушаването на стария ред, то много признаци показват идването на новия. След завръщането си от Запад царят настоява придворните, държавните чиновници и военните да си отрежат брадите и да носят чуждестранно облекло. С началото на новия век монархът променя руския календар, като оттогава годините трябва да се броят от раждането на Христос, а не от сътворението на света и началото им започва от 1 януари, а не от 1 септември. По-важното е, че Петър Велики пристъпва незабавно към реорганизация на своята армия в съответствие със западния модел.

Великата Северна война

Великото посолство не успява да подпомогне плановете на Петър Велики срещу Турция. Въпреки уверенията на европейските държави, че за

тях голяма война с османците е неприемлива, възникват нови политически възможности. Скоро Петър се присъединява към военния съюз срещу Швеция, организиран от Август II, владетел на Саксония и Полша. На свой ред Август II е под влиянието на Йохан Райнхолд фон Паткул, избягал от родината си ливонски дворянин, който има лични сметки за уреждане с шведската корона. Въпреки че интересите на съюзниците Дания, Русия, Полша и Саксония съвпадат, Саксония започва войната без Полша, застрашавайки интересите на Швеция, която след изключително успешното си участие в 30-годишната война придобива господстващо положение на Балтийско море и в района на Прибалтика. Времето за сблъсък изглежда е узряло за Карл XII, който е на не повече от 15 години, когато наследява шведския трон през 1697 година. Докато Петър I съсредоточава усилията си да приключи продължилите твърде дълго мирни преговори с Турция, Август II обявява война на Швеция през януари 1700 година. Няколко месеца по-късно Дания го последва. Най-после на 14 юли руско-турският договор е подписан в Константинопол, руснаците получават Азов и Таганрог, а така също и правото да имат постоянен дипломатически представител в Турция. На 19 август 1700 г., десет дни след като Петър Велики научава за подписването на договора с Високата порта, и ден след официалното му обявяване, той влиза във война с Швеция. Така Русия става част от войната, известна като Великата северна война.

Руснаците незабавно се оказват в много по-трудно положение от очакваното. Карл XII се изявява като своего рода военен гений. Той прекосява изключително смело протоците и пренася войната в сърцето на Дания, като принуждава датчаните бързо да капитулират. Петър не знае, че в същия ден, в който Русия обявява война на Швеция, Дания подписва мирен договор в Травендал, който потвърждава поражението ѝ и отказа ѝ от по-нататъшна борба. След като приключва с Дания, шведският крал бързо атакува новия враг. Той прехвърля войските си по Балтийско море до Ливония и на 30 ноември 1700 г. внезапно напада главната руска армия, обсадила крепостта Нарва. Въпреки че силно отстъпват по численост, шведите обръщат в бягство руските войски, убивайки или пленявайки 10 хиляди и принуждавайки останалите 30 хиляди да изоставят артилерията си и да отстъпят на бърза ръка. Пленени са 10 генерали и много офицери. По думите на един съвременен историк, обобщил руското поведение при Нарва: „Старомодната конница и нередовните войски се обърнаха в бягство без да се сражават. Новите пехотни набори не се оказаха „нещо повече от недисциплинирана милиция", офицерите — чужденци — некомпетентни и ненадеждни. Само двата гвардейски и един пехотен полк се отличиха".

Навремето някои смятат, а други доказват, че след Нарва Карл XII е трябвало да се концентрира върху изваждането на Русия от войната и че ако е действал бързо и решително, той е можел да постигне тази цел. Вместо да направи това, шведският крал в продължение на години подценява и пренебрегва московския си противник. След като през лятото на 1701 г. сваля саксонската обсада на Рига, той пренася военните действия в Полша, смятайки Август II за свой най-опасен враг. През следващите 6 години шведските въоръжени сили отново постигат забележителни успехи, но не могат да победят окончателно. Междувременно Петър извлича огром-

на полза от получения отдих. Действайки с характерна за него енергия, за една година царят подготвя нова армия и артилерия след разгрома при Нарва. Военната повинност, администрацията, финансите и всичко останало трябва да напрегне сили до краен предел и да се приспособи към изискванията на войната, но суверенът не се отказва от поставената цел. Претопяването на църковните камбани за оръдия остава траен символ на тази огромна воля за победа.

Петър I използва реорганизираните си военни сили в две посоки. Той изпраща помощ на Август II и започва системно настъпление в Ливония и Естония, които Карл XII е оставил слабо защитени. Вече през 1701 и 1702 г. начело на голяма армия Шереметиев разорява тези провинции, като два пъти нанася поражение на шведските сили и руснаците започват да се установяват на Финския залив. Годината 1703 е година на основаването на Санкт Петербург, разположен недалеч от устието на р. Нева. През следващата година Петър Велики построява островната крепост Кронщат, за да защитава новата столица. Същевременно руските войски завоюват древния Дорпат (Тарту) или Юриев в Естония и цитаделата Нарва. Тъй като южният флот е безполезен в северната война, царят построява бързо флот на Балтийско море, а новите кораби участват успешно в десантни и военноморски операции.

Но времето на Август II окончателно изтича. Поставен в безизходица в родната си Саксония в края на септември 1706 г., той е принуден да подпише в Алтранщат договор с Карл XII. Според него Август II се отказва от полската корона в полза на прошведски настроения Станислав Лешчински и разбира се, преустановява всякакви военни действия. Така Петър Велики се изправя сам срещу една от най-страшните армии и срещу един от най-успелите генерали в Европа. По една случайност Паткул е предаден на шведите от Август II и екзекутиран. През януари 1708 г. шведският крал започва решаващата си кампания в Русия, пресичайки р. Висла с въоръжен отряд от почти 15 хиляди души, напредвайки към Москва.

Освен от шведската опасност положението на Петър I е застрашено и от необходимостта да се потушат въстанията, провокирани от увеличението на данъчното бреме, от насилията на администрацията и от опозицията срещу реформите на царя. През лятото на 1705 г. един монах и един стрелец вдигат успешно въстание в Астрахан, насочено срещу висшите класи и чуждестранното влияние. В Астрахан дори се носи слух, че всички руски девойки ще бъдат принудени да се венчаят за германци — заплаха, която води до много прибързани сватби. Едва през март 1706 г. след ожесточено сражение градът отново е завзет от Шереметиев. През 1707 г. Кондратий Булавин, предводител на донските казаци, оглавява голямо въстание в района на Дон. Провокирано от решимостта на правителството да залови бегълците* и под влияние на староверците движението на Булавин следва примера на големите социални вълнения в миналото. Въстанието се разпростира върху широка територия в Южна Русия, включваща много градове. Въстаническата армия наброява около 100 хил. души, но както е при такива въстания на тази огромна сила ѝ

* Бегълци се наричат крепостните селяни, избягали от централните райони на Русия в районите около р. Дон, където крепостното право е непознато. — Бел. прев.

липсва организация и дисциплина. Правителствените войски нанасят решително поражение на въстаниците около година преди кулминацията на войната с Швеция, достигната през лятото на 1709 година. Още едно въстание избухва през 1705 г. — на тюрките башкири, които се противопоставят на руските опити да променят начина им на живот, а и на тежките данъци. Районът на въстанието е по средното течение на Волга и до 1711 г. то не е окончателно потушено.

Някои историци смятат, че Карл XII е можел да спечели войната, ако е ускорил офанзивата си срещу Москва през 1708 година. Вместо това той се отклонява на юг и навлиза в Украйна. Шведският крал иска да си почине и да подсили армията си в богати земи, незасегнати от военните действия преди да поднови настъплението си. Той разчита много на хетмана Иван Мазепа, който тайно се е обърнал срещу своя суверен Петър I. Сметките на краля се оказват погрешни. Мазепа може да подпомогне шведите само с около 2 хил. казаци, по-късно той застава на тяхна страна с малко над хиляда души. Същевременно всеобщата антипатия на местното население към шведите и енергичните и бързи контрамерки на Меншиков осигуряват лоялността на Украйна към Петър Велики. Придвижването на Карл XII на юг го улеснява. На 9 октомври 1708 г. при с. Лесная едно руско военно съединение, предвождано от царя, пресреща и разбива шведските войски, наброяващи 15 хил. души. Нещо повече, при с. Лесная руснаците пленяват и огромен обоз на Карл XII, състоящ се от боеприпаси и продоволствия. Изолирана от местните хора, отдалечена от своите бази, недостатъчно снабдена и неспособна да се защити по военен или дипломатически път, шведската армия прекарва през 1708 — 1709 г. една мрачна и студена зима в Украйна. Въпреки това, Карл XII не иска да отстъпи. Решителният момент настъпва в средата на следващото лято, когато най-после главната руска армия пристига на помощ на малката крепост Полтава, обсадена от шведите. Тук враговете се срещат в пряко сражение.

На 8 юли 1709 г. в битката при Полтава шведската армия е разбита. Шведите, наброяващи само 22 — 28 хил. души срещу над 40 хил. руснаци и с по-слаба артилерия от тях, се бият ожесточено, преди редиците им да бъдат пробити. Накрая, повечето от шведите, в това число и генералите се предават на полесражението или няколко дни по-късно при р. Днепър, която не успяват да пресекат. Карл XII и Мазепа бягат на турска територия. Докато изходът от Полтавската битка не изненадва, нека не забравяме, че няколко години по-рано шведите побеждават при Нарва при много по-голямото числено превъзходство на руснаците и че Карл XII си е спечелил славата на непобедим военачалник. Но за разлика от разгрома при Нарва, руското военно изкуство, дисциплината, бойният дух и уменията преминават блестящо през изпитанието на Полтава. Петър Велики, лично водил войниците си в разгара на битката и имащ щастието да преживее този ден, в най-висша степен си дава сметка за последствията от победата. И наистина той има основателни причини да празнува триумфа и да благодари на своите шведски „учители“, които попадат в плен, за техните най-полезни „уроци“.

Но малко след Полтава щастието едва не изневерява на Петър I и неговата страна. През 1710 г., подстрекавана от Франция, а и от Карл XII, Турция, която дотогава се въздържа от участие във военни действия, об-

явява война на Русия. Петър постъпва прибързано — той подценява врага, разчитайки много на проблематичната подкрепа на васалните на Османската империя княжества Молдавия и Влахия и на християнските поданици на султана главно в Сърбия и Черна гора. През юли 1711 г. царят се оказва начело на армия, с недостатъчни муниции и продоволствия, обградена от многократно превъзхождащи я турски сили при р. Прут. Много се спори за този ден, и по-точно защо турците не са направили нищо при огромното си превъзходство. Отговорите варират от умората и загубите на турските войски, до умелата руска дипломация и дори до предложения огромен подкуп от руснаците. Във всеки случай Петър Велики подписва мирен договор, според който се отказва от своя южен флот, връща Азов и други завоевания по договора от 1700 г. на турците, обещава да не навлиза в Полша и гарантира на Карл XII безопасно завръщане в Швеция. С цената на отказа от завоеванията си на юг, той съумява да избегне катастрофалната ситуация и да запази доминиращото си положение във Великата северна война.

Всъщност, изходът от войната се решава през 1709, но тя се проточва още много години. След Полтава царят насочва главните си усилия към Прибалтика, като завзема Виборг или Рига и Ревел или Талин през 1710 година. С това може да се смята, че най-после сигурността на Санкт Петербург е осигурена. Разгромът на Карл XII в Украйна съживява коалицията срещу него. Саксония, Полша, Дания, Прусия и Ханover се присъединяват към Русия срещу Швеция. При новите обстоятелства Петър Велики разработва военните си операции в две главни направления. Руските войски помагат на съюзниците си в кампаниите им по южния бряг на Балтийско море, като същевременно други въоръжени сили продължават настъплението в земите на изток от Балтийско море. Така през 1713 — 1714 г. царят завзема по-голямата част от Финландия. Новата руска военна флота става по-активна, като печели победа под прякото командване на Петър над шведския флот при нос Хангут през 1714 година.

Заслужава да се отбележи, че внезапният възход на Русия идва като шок за другите европейски държави, като обтяга отношенията между Великобритания и Русия. Освен това издигането ѝ поражда страх и безпокойство за намеренията и бъдещите стъпки на северния гигант. По-късно това рефлектира във фалшификации като например завещанието на Петър Велики, от което се подразбира, че неговата и на Русия цел е да завладеят света. През 1717 г. царят пътува до Париж и въпреки че не постига никакви дипломатически резултати, освен обещанието на Франция да не помага на Швеция, той отново вижда и научава много. През декември 1718 г. Карл XII е убит в малко военно сражение в Норвегия. Сестра му Улрика-Елеонора, а по-късно и съпругът ѝ Фридрих I наследяват шведския трон. Неспособни да обърнат хода на войната в своя полза и чувствайки се все по-застрашени от експедициите, които Петър Велики продължава да изпраща в Швеция през 1719 — 1721 г., шведите признават поражението си и сключват примирие. През 1720 — 1721 г. чрез договорите от Стокхолм Фридрих I постига споразумения със Саксония, Полша, Дания, Прусия и Ханover, като се отказва от някои острови и територии южно от Балтийско море в полза на Прусия. На 30 август 1721 г. Швеция също подписва Нищатския договор с Русия.

Според постановленията на Нищатския договор Русия придобива Ли-

вония (Лифландия), Естония (Естландия), Ингемарландия, част от Карелия и няколко острова, въпреки че връща на Швеция по-голямата част от Финландия и ѝ плаща 2 млн. риксдалера. Всъщност, тя получава т. нар. Балтийски провинции, които след Версайския договор стават независимите държави Естония и Латвия, а по-късно — съответно съветски републики, които възстановяват своята независимост едва след провала на Съветският съюз. Освен тях Русия получава и югоизточните гранични фински земи, разположени стратегически непосредствено около Санкт Петербург и Финския залив. Завладяването и запазването на крепостта Виборг позволява на Русия да контролира Финския залив. На тържествената церемония във връзка с подписването на мирното споразумение Сенатът убеждава Петър I да приеме титлите „Велики", „Баща на Отечеството" и „Император". По такъв начин Русия официално става империя и може да се каже, че с това формално е открит имперският период в руската история, макар че някои европейски сили не бързат да признаят новата титла на руския владетел. Само Прусия и Нидерландия правят това незабавно, Австрия и Великобритания — през 1742 г., а Франция и Испания — едва през 1745 година.

В новата история на Европа Великата северна война е една от важните войни, а Полтава е една от решаващите битки. Руската победа над Швеция и резултатът ѝ — Нищатският договор означават, че Русия се е установила твърдо на брега на Балтийско море, придобивайки най-важния си „прозорец към Европа" и че тя фактически е изместила Швеция като доминираща сила в северната част на континента. Нещо повече, Русия не само унижава Швеция, но и спечелва предимство пред стария си съперник Полша, като започва да взима пряко участие в германските работи — взаимоотношения, включващи брачни съюзи, уреждани от царя за неговите и на брат му Иван V дъщери. И най-важното — победата превръща Русия в първостепенна европейска сила. Великата северна война и Войната за испанското наследство, водена по същото време, могат да се разглеждат като успешни усилия за промяна на резултатите от 32-годишната война и за обуздаване на главните победители в този конфликт — Швеция и Франция. Рудът в Северна Европа се оказва по-дълготраен от този в Западна, защото съотношението между териториите, ресурсите и населението на Русия и Швеция показва, че поражението, нанесено от Петър Велики на Карл XII, е необратимо.

Външни отношения. Някои други въпроси

Въпреки че Великата северна война продължава почти през цялото царуване на Петър и че тя е приоритетна за руските усилия и ресурси, царят не забравя нито Турция, нито останалите части от Азия. Отбелязахме двете войни, които той води срещу турците, първата — успешна и втората, водена в разгара на военните действия срещу Швеция — неуспешна. След Нищат императорът още веднъж обръща поглед на юг или даже на югоизток. През 1722 — 1723 г. той води успешни военни действия срещу Персия, въпреки големите трудности, свързани с климата и комуникациите, за да се укрепи на западния и южния бряг на Каспийско море. През 1732 г., малко след смъртта на Петър, този плацдарм е отстъпен.

Преди това царят проявява голям интерес към Централна Азия, към

нейната география, и населяващите я народи — по-специално към казахите, както и към пътищата, особено към възможностите за широка търговия с Индия. Макар повечето от руските контакти с Централна Азия да са миролюбиви, едно трагично изключение е случаят от 1717 г., когато голям въоръжен отряд под командването на княз Александър Бекович-Черкаски е подмамен и изклан от уж приятелски настроения хан на Хива. Петър Велики нарежда на млади хора да учат турски, татарски и персийски, като ги назначава в подходящи дипломатически мисии. Той дори въвежда часове по японски, използвайки услугите на един изгнаник от затворената островна империя. Царят изпраща мисия в Монголия и поддържа дипломатически и търговски отношения с Китай, в резултат на което малко след неговата смърт се стига до подписване на договор в Кяхта и до установяване на постоянно представителство на руската православна църква в Пекин. Той е инициатор да бъде изучаване Сибир в училищата. Интересът на императора се простира чак до остров Мадагаскар.

Реформите в Русия. Встъпителни бележки

Учените възприемат два крайно противоположни подхода в отношението си към вътрешната политика на Петър Велики. От една страна, преобразованията на царя в Русия се представят като серия или по-точно като смесица от несвързани помежду си мерки, предизвикани от неотложните нужди на момента, по-специално извършени под натиска на Великата северна война. Точно в обратния смисъл същата деятелност се обрисува като изпълнение на широка, радикално нова, добре съгласувана, цялостна програма. Първото виждане изглежда по-близо до фактите. Както сочи Ключевски, само една единствена година — 1724 г. — е минала изцяло без война, докато за целия период могат да се съберат не повече от 13 мирни месеца. Състоянието на руската финансова система не съответства на огромните потребности на войната. Тя е претоварена и практически изнемогва още преди Петър да ѝ наложи изключително нарасналите си потребности. Проблем за страната става оцеляването ѝ и то оцеляване, което изисква големи усилия. При Петър Велики населението вероятно намалява. Милюков, който прави блестящ анализ на фискалната структура и икономиката при Петър I, и други учени, споделящи неговото мнение, показват как военните планове водят обратно към финансови мерки и се превръщат в декрети, които целят да стимулират руската търговия и индустрия, да подобрят административната система, без чието усъвършенстване тези и други укази биха се оказали неефективни да поощрят образованието, без което модерната администрация не би могла да функционира и т. н. Това още веднъж доказва убедително, че Петър Велики не е теоретик и няма склонност към отвлечени проекти, а е много енергичен и практичен човек на действието.

Но една балансирана оценка изисква да се признаят част от основанията и на противоположната гледна точка. Почти през цялото време на своето царуване Петър Велики е зает с Великата северна война и трябва да жертва още много за успешното ѝ водене, но проведените от него реформи в Русия в никакъв случай не се свеждат само до изнурителните усилия за поддържане на боеспособността на страната или до

борбата за победа. Всъщност, той иска да европеизира и модернизира всичко в руската държава — общество, живот и култура, и даже и ако усилията му не са постигнали напълно целта си да приведат руското общество в съответствие със западното и в тях да има огромни пропуски, все пак базисният модел се очертава доста ясно. Западните страни служат за образец на императора. Когато разгледаме специфичното законодателство, ще видим, че Петър не просто подражава на Запада, а се опитва да приспособи западните институции към руските нужди и възможности. Самата многочисленост и разнообразието на европейските държави и общества предлагат на руския владетел богат избор. Трябва да се допълни, че с течение на времето Петър Велики започва да се интересува повече от главните резултати и от по-общите модели. Макар реформаторът да не е теоретик, той има заложби на ясновидец. С характерната за него мащабност и оптимизъм, той вижда бъдещия образ на една модерна, силна, просперираща и образована страна и на осъществяването на тази идея той посвещава живота си. Затова, при оценката на реформите на Петър Велики трябва да се вземат под внимание както нуждите на момента, така и по-дългосрочните цели. Около реформите се поставят и други основни въпроси в това число съотнасянето им към руското минало, заемките от Запада, модификацията на западните модели, въздействието им върху Русия и тяхната дълготрайност.

Армията и военномрският флот

Военните реформи са пряк резултат от войната. В тази област мерките на Петър Велики трябва да се разглеждат като радикални, успешни и стабилни, а и като подражателни на Запада. Той с право е смятан за създател на новата руска армия. Предшествениците на императора имат многочислени армии, но те са лошо организирани, технически недобре снабдени и общо взето с ниска боеспособност. Свикват ги за отделни кампании и ги разпускат, когато военните походи свършват. Постепенно обаче започват да се появяват наистина „редовни“ полкове със западни офицери и специалисти. Даже стрелците, формирани по времето на Иван Грозни и съставляващи 22 полка от близо хиляда човека всеки, са със съмнителна боева подготовка и качества. Разположени предимно в Москва, те се занимават с търговия и занаяти и образуват в най-добрия случай една полупрофесионална армия. Нещо повече, както вече беше отбелязано, стрелците се превръщат във фактор в руската политика, инсценират бунтове, сурово са наказани и дори разформировани от Петър Велики.

Реформаторът учредява обща военна повинност и реорганизира и модернизира армията. Дворяните, разбира се, изпълняват военна повинност още от основаването на руската държава. При Петър I тази военна служба става много по-резултатна и преди всичко непрекъсната. С изключение на негодните и на онези, които получават граждански назначения, представителите на дворянството трябва да служат в армията до края на живота си. Другите класи, с изключение на духовенството и членовете на търговските гилдии, които са необходими навсякъде, също подлежат на военна служба. Особено много хора служат в армията в първите години на Великата северна война. През 1715 г. Сенатът постановява нормата — един новобранец на

всяко 75-то домакинство от крепостни селяни и ратаи. Вероятно същата норма важи и при държавните селяни, като допълнителни набори се свикват и от жителите на градовете. Всички военнослужещи са отделени от семействата и занятията си и служат до края на живота си. Този срок е намален на 25 години едва в последното десетилетие на XVIII век.

След като събира много хора на военна служба, Петър I продължава да ги превръща в нова армия. Лично той въвежда нов, модернизиран военен устав, вещо борави с всякакво оръжие и се научава да командва от най-малката до най-голямата войскова единица. Той настоява всеки военнослужещ — аристократ или крепостен селянин, да извърви пътя от най-ниския до най-високия чин, като напредването и повишението му съответства на заслугите. Важна промяна във военното ведомство е създаването на елитни гвардейски полкове и на много други редовни полкове, въоръжаването с пушки кремъклийки и щикове, както и големият напредък в артилерията от времето на Полтава. Руската армия е първата, употребила щиковете при атака — оръжие, първоначално създадено за защита от атакуващия враг. Що се отнася до артилерията, Петър Велики развива тежката обсадна артилерия, оказала се много ефикасна през 1704 г. при руското завладяване на Нарва, а от около 1707 г. и леката артилерия, която участва в битките наред с пехотата и кавалерията. Победата на Русия над Швеция показва блестящия успех на военните реформи на царя. В годината на смъртта на Петър Велики руската армия наброява 210 хил. души редовна войска и 100 хил. казаци, които запазват собствената си организация.

Отбраните гвардейски полкове са не само елита на армията на Петър I. Те са, така да се каже, израснали с императора. В състава им влизат много от неговите най-предани и ентусиазирани привърженици. Във втората половина на царуването си Петър Велики особено често използва офицери, подофицери и сержанти, като им възлага специални задачи, пренебрегвайки обичайния административен ред. Снабдени със специални пълномощия, в които влиза правото да хвърлят в затвора всеки престъпил закона губернатор или друг висш чиновник, те са изпращани да ускорят събирането на данъци или набирането на новобранци, да подобрят работата на съдопроизводството или да разследват сигналите за административна корупция и злоупотреби. Действайки извън обичайната бюрократична структура, те са смятани за представители на самия владетел. Следващите императори като Александър I и Николай I продължават да прилагат нововъведението на Петър Велики в големи мащаби, като разчитат на специални, обикновено военни представители, за да получат незабавни резултати по различни въпроси и най-вече, за да упражняват надзор над работата на управленския апарат.

Новият руски военен флот е творение на Петър Велики, дори в по-голяма степен от армията. И наистина, флотата е една от неговите страсти. Той започва от нищото, по-точно с един остарял плавателен съд, но оставя на наследниците си 48 големи военни кораба и 787 малки и спомагателни съдове, обслужвани от 28 хил. души. Освен това, той завещава на последователите си първата руска корабостроителна индустрия и разбира се, балтийските пристанища и брегова линия. Нещо повече, морската флота е високо уважавана след победата ѝ над шведския флот. Британците смятат, че руските плавателни съдове не отстъпват на най-добрите бри-

тански кораби в същия клас, а британското правителство започва да се безпокои от внезапния възход на руския военен флот, затова през 1719 г. отзовава своите хора от руска служба. Във връзка със строителството на кораби императорът се опитва да регулира лесовъдството в Русия, но разпоредбите не се прилагат на практика.

Административни реформи. Централно управление, местно управление. Църквата

Въпреки че е зает главно с военните дела, Петър реформира централното и местното управление в Русия, както и църковната администрация и финанси, а извършва и важни промени в руското общество, икономика и култура. Петър I наследява трона като руски цар и самодържец, макар че за да бъдем по-точни, до смъртта на Иван V през 1696 г. страната има двама царе и владетели, но той се оказва един от най-могъщите и запомнящи се абсолютни господари на своето време и на всички времена. Въпреки това сравненията с Иван Грозни или други негови предшественици могат да подвеждат. Каквито и да са били възгледите на царувалите преди него за естеството и степента на тяхната власт — а това е един сложен въпрос — Петър Велики вярва в просветения абсолютизъм, като пример за подражание, практикуван широко в Европа през т. нар. Век на просвещението. Той заимства дефиницията за самодържавието и за отношенията между владетеля и неговите поданици от Швеция, а не от руската традиция. Самата титла „император“ се отличава от названието „цар“ по значение и асоциации. Обратно на Иван Грозни Петър Велики изпитва най-голямо уважение към закона и смята себе си за пръв служител на държавата. Въпреки това, в съответствие с общите си възгледи той поддържа становището, че болярската Дума и земския Събор са безполезни и се отнася към църквата посвоеволно от своите предшественици. Така реформаторът избягва до голяма степен слабите, но действителни, традиционни препятствия пред абсолютната власт в руската държава. Отказът от старите и създаването на нови институции за управление е това, което прави промяната в характера на руската държава несъмнена и очевидна.

През 1711 г., преди да замине на военен поход срещу Турция, Петър Велики издава два указа, с които се учредява Правителственият сенат. Сенатът е върховна държавна институция, която упражнява надзор над всички съдебни, финансови и административни работи. Създаден първоначално само за времето, в което монархът отсъства, след като е назначен той се превръща в постоянен орган. В началото броят на сенаторите е 9, а през 1712 г. е увеличен на 10. Един специален висш чиновник, генерал-прокурор, служи за връзка между владетеля и Сената и действа по думите на самия император като „окото на господаря“. Нито едно решение на Сената не може да влезе в сила без неговия подпис. Монархът трябва да урежда всички разногласия между генерал-прокурора в Сената. Към сената са придадени и няколко чиновници и канцелария. С течение на времето Сенатът претърпява много промени, но остава една от най-важните институции на имперска Русия, особено в сферата на администрацията и правосъдието.

През 1717 г. и последвалите я години Петър Велики учредява колегията или колегиите на мястото на старите, многобройни, частично пре-

покриващи дейността си и неповратливи прикази. Новите учреждения, които могат да се сравнят с по-късните министерства, първоначално са 9 на брой: Колегията на външните работи, Колегията на войната, Адмиралтейската колегия, Колегията на държавните разноски (Щатс-контор-колегия), Колегия на държавните приходи (Камер-колегия), Колегия на правосъдието (Юстиц-колегия), Колегия на финансовата инспекция и контрол (Ревизион колегия), Колегия на търговията (Камерц-колегия) и Колегия на манифактурата. По-късно са прибавени още три колегии, които се занимават с минното дело и металургията (Берг-колегия), с поземлената собственост (Вотчинна колегия) и с организацията на градовете (Главен магистрат). Всяка една колегия се състои от президент, вицепрезидент, четирима съветници, четирима експерти, нотариус, секретар и канцелария. В началото във всяка колегия е включен по един квалифициран чужденец, но като управляващ, а не като президент. По онова време колегиалната администрация е предпочитана и много прилагана в Европа. Вероятно примерът на Швеция и съветът, даден от Лайбниц, са повлияли много на Петър Велики. Може да се спори по въпроса дали управлението чрез съвещателни тела гарантира по-голямо разнообразие и взаимодействие на мненията, тъй като решенията зависят от вота на мнозинството, а не от желанието на отделния индивид и дали то допринася за законосъобразно и подходящо регулиране на държавните работи. Казано по-ясно, императорът установява, че не разполага с достатъчно помощници, заслужаващи доверие, за да поемат пълната отговорност за различните сфери на изпълнителната власт, а затова трябва да разчита на групи хора, които ще се контролират взаимно. Колегиите просъществуват почти век, преди да бъдат заменени с министерства при управлението на Александър I. Някои прикази обаче продължават да функционират, като старата система си отива твърде бавно.

Местното управление също е реформирано. През 1699 г. градовете са реорганизирани за улеснение на данъчната система и за получаване на повече приходи за държавата. Тази система работи за държавата с помощта на търговците, отчита интересите предимно на финансите и е резултат по-скоро на руската практика, отколкото на западното влияние. От друга страна през 1720-1721 г. Петър Велики изцяло реформира управлението на градовете, като го съобразява с напредничавите европейски тенденции. Основана върху изборността и целяща да стимулира инициативата и активността на гражданите, реформата не постига амбициозните си задачи поради местната инертност и невежество.

Реформата на местното управление е показателен пример за това, как не успява най-важният опит за преобразования. Те отново започват донякъде случайно, под натиска на войната и отчаяното търсене на пари. След реформата от 1708 г. страната е разделена на огромни губернии или управления — 8, 10, и накрая 11 на брой. Но законодателството от 1719 г. въвежда една цялостно развита и пространна система. Главни административни единици стават провинциите, 50 на брой, като начело на всяка от тях стои воевода. Подразделени са на уезди (отговаря на българската околия — бел. на прев.), управлявани от комисари. Те, както и съветите от 2 — 4-ма членове, прикрепени към воеводите, трябва да бъдат избирани от местните дворяни. Всички държавни служители получават заплати, прекратен е старият руски обичай на чиновниците да се дават „кормления“ — хранителни

дажби. В преобразованията си Петър Велики излиза извън рамките на шведския модел при възлагането на отговорноста за местното, здравното, образователното и икономическото развитие върху провинциалните органи. Специално трябва да се отбележи, че реформата от 1719 г. въвежда разделение между административната и съдебната власт в Русия. Всичко това обаче се оказва преждевременно и откъснато от действителността. Местната инициатива не е предизвикана, не се намират и подходящи държавни служители. Разделението на изпълнителната от съдебната власт е прекратено около 1727 г., като други амбициозни аспекти на реформата остават само на книга. В случая с местното управление, замислената от Петър Велики коренна промяна не намира почти никакво приложение в руската действителност.

При царуването на Петър I се засилва контролът върху някои гранични райони. След потушаването на голямото въстание на Булавин императорът затяга властта си над района около р. Дон, като тази територия започва да установява по-тесни връзки с останалата част на Русия. Казаците обаче запазват самостоятелната си администрация, военната си организация и начина си на живот до края на руската империя и дори по съветско време — неща, за които читателите добиват представа от романите на Шолохов. Подобно на предприетото в района на Дон, след преминаването на Мазепа на страната на Карл XII управляващите се заемат да установят по-близки контакти между Украйна и другите части на империята. Един интересен указ от 1714 г. например подчертава, че е желателно установяването на по-близки отношения между украинци и руснаци, както и изпращането на руски чиновници в Украйна. Аргументацията на документа се позовава на успешната английска политика в Шотландия, Уелс и Ирландия.

Успоредно с реформата в управлението се извършва промяна в организацията на църквата. След кончината през 1700 г. на реакционния патриарх Адриан царят оставя мястото му незаето. Повече от две десетилетия църквата е управлявана предимно от locum tenens (временен заместник (лат.) — бел. на прев.) на патриарха. Това е митрополит Стефан Яворски — много способен и умерен поддръжник на реформите. През 1721 г. т. нар. Духовен регламент, написан без съмнение предимно от архиепископ Теофан Прокопович, въвежда окончателно новата организация на църквата. Светият синод, съставен от 10, по-късно от 12 духовници, заменя патриарха. Един светски чиновник, генерал-прокурорът на св. Синод, е назначен, за да следи този орган да върши работата си коректно и в пълно съответствие със закона. Въпреки че новият ред отговаря на миротворческия принцип, широко разпространен в православната църква и е одобрен от Източните патриарси, църковната реформа, подобно на другите, извършени от Петър Велики, принадлежи на западната, а не на руската или византийската традиция. По-точно тя се опитва да възпроизведе отношенията в лутеранските страни от Северна Европа. Въпреки че реформата не направи Русия византийска, както твърдят някои писатели, нито даже цезаропапистка, защото императорът всъщност не е имал никаква власт по въпросите на вярата, тя наистина дава възможност на държавата да упражнява ефикасен контрол върху църковната организация, владения и политика. Ако московска Русия има двама върховни водачи — царя и патриарха, то в санктпетербургския период остава само един — царят. Св. Синод и господството

на държавата над църквата съществуват до 1917 година.

Другите мерки на Петър Велики в религиозната сфера също са обусловени от неговия мироглед. Той смята монасите за безделници и готованци, затова предприема стъпки за ограничаване на църковните владения и за контрол върху богатствата на църквата. От друга страна, се опитва да подкрепи и разшири църковните училища и да подобри положението на много от разоряващите се представители на бялото духовенство. Както може да се очаква, реформаторът проявява по-голяма толерантност от своите предшественици към другите деноминации, като общо взето предпочита протестантите пред католиците. През 1721 г. Св. Синод разрешава браковете между православни и западни християни. Императорът явно не изпитва религиозна вражда към староверците и подкрепя толерантното отношение към тях. Но те се оказват яростни противници на реформите му. Затова мекото отношение към староверците в началото на царуването му се сменя с нови рестрикции и наказания от рода на един специален данък.

Когато оценяваме общото въздействие на административните реформи, извършени от Петър Велики, възникват някои трудности. Тези реформи заимстват и адаптират западни модели, опитвайки се да внесат в Русия най-добрите институции и практики, открити из цяла Европа. Усилията да се разграничат пълномощията на всеки орган, да се разделят властите и функциите, да се стандартизира процедурата и да се обясни обстоятелствено всеки детайл могат да се смятат за революционни от гледна точка на старата московска Русия. Поне на пръв поглед, новата система като че ли показва по-голямо сходство с Швеция или германските държави, отколкото със страната на добрия цар Алексей. Самите названия на новите институции и учреждения, както и специалните термини, свързани с тях, свидетелстват за западно влияние и за скъсване с миналото на руската държава, макар че действителността е доста различна от тази представа. Дори там, където реформите успяват, а в някои случаи, както е с местното управление те се провалят, промяната не се оказва толкова дълбока, колкото императорът е искал. Законите, предписанията и прецизните правила изглеждат добри на книга. В действителност, в големите градове и особено в огромните простори на провинциална Русия всичко зависи, както и в миналото, от инициативността, способността и поведението на чиновниците. „Кормленията" могат да се отменят, но не и проникващият повсеместно подкуп и корупцията. Личното и напълно произволно управление остава, общо взето, основа на руската администрация. Още повече, че въпреки неимоверните усилия на реформатора новата система е твърде усложнена, за да се дискутира тук с подобаваща изчерпателност. Тя изпитва недостиг на интеграция, координация и съгласуваност. Някои учени, като Платонов, твърдят, че административният порядък, установен от Петър Велики, се е оказал похаотичен и по-объркан, отколкото онзи в московска Русия.

Финансови и социални мерки

Трудната трансформация на руската действителност в нещо ново и западно става още по-очевидна, когато разглеждаме социалното законодателство на Петър Велики и общото му влияние върху руското общество. Преди да се занимаем с тази тема обаче, трябва да спомена в кратце фи-

нансовата политика на императора, защото тя е важен и постоянен елемент от неговите планове и действия.

Петър Велики изпитва непрекъснато възпиеща нужда от пари, която от време на време стига до крайно отчаяние. Единственото спасително средство е все по-голямото изсмукване на народните маси, които вече са претоварени и напрежението на силите им е стигнало критична точка. Според едно изчисление постъпленията, които управлението смогва да извлече през 1702 г., са два пъти, а през 1724 г. 5 и половина пъти по-големи от получените през 1680 година. За получаване на постъпления с данък се облага почти всичко в това число и пчелните кошери, мелниците, риболова, брадите и баните. Освен това процесът обхваща и държавния монопол върху новите пера в бюджета. Например хартията с воден знак, която се изисква от закона за официалните документи, става допълнителен приходоизточник за държавата, същото е и с дъбовите ковчези. Всъщност, намирането или изобретяването на нови начини за увеличение на паричните средства за управлението по времето на Петър I се превръща в особен род занятие. Друга, може би по-значима промяна, е извършена в един от основните видове данъчно облагане — прякото. През 1718 г. царят въвежда данък върху главата на семейството на мястото на данъка върху „двора“ (т. е. стопанството или домакинството — бел. на прев.) и върху обработваемата земя.

Целта на данъка върху главата на семейството е да хване онези, които събират семействата си в един „двор“, плащайки само за един „двор“, като пренебрегват обработката на своята земя. Той е наложен преди всичко на нисшите класи от населението и като размер представлява тежко облагане, значително по-тежко от данъците, на чието място е въведен. Установен в размер на 70 или 80 копейки за крепостен и 1 рубла и 20 копейки за всеки селянин, живеещ на държавна земя, както и за несвободния гражданин, новият данък трябва да се плаща в пари. От 1718 до 1722 г. е извършено преброяване, т. нар. ревизия на населението, обект на поголовния данък. От частните имения първо са регистрирани крепостните селяни и робите, които обработват земя. В списъците на второ място следват ратаите, работещи в домашните стопанства, а след тях всички зависими хора, несвързани с обработката на земя, като накрая в списъците са включени даже скитниците от всякакъв сорт. Всички лица, регистрирани по време на ревизията, трябва да плащат един и същ установен поголовен данък. Помещиците носят отговорност за бързото прибиране на парите от имената в хазната. Много учени подчертават, че по такъв начин данъчното законодателство на Петър Велики е довело до окончателното премахване на старата разлика между крепостник и роб и до сливането им в една зависима категория данъкоплатци. Според закона, масите се състоят от крепостни, а не от роби. В действителност, както вече беше посочено, произволната власт на помещика и уязвимостта на селянина правят руското крепостничество не по-различно от робството. След преброяването на крепостните селяни е разрешено да напускат имената само с писмено разрешение на господарите им — една мярка, която слага начало на паспортната система. Може да се допълни, че поголовният данък е едно от последните нововъведения на императора.

Общо взето, Петър Велики трябва да приеме и наистина приема руското общество такова, каквото е, с крепостничеството и с икономическото и

социалното господство на дворянството. Но императорът полага неимоверни усилия, за да накара обществото да служи на целите му — успешното водене на войната, преобразованията по западен модел и реформата. Управлението се нуждае преди всичко от пари и хора. Поголовният данък е превъзходен пример за важна социална мярка, прокарана по финансови причини. Но докато поголовният данък засяга нисшите класи, други социални групи се оказват обект на неутолимите потребности на неуморния император. Така например, търговците, малкото хора специалисти и други елементи от средните класи, които са освободени от поголовен данък, трябва да работят повече от всякога и по-упорито, за да изпълнят задълженията си към държавата в стопанската и други сфери на дейност.

Императорът обаче държи на службата, особено за дворяните. Разбира се, държавната служба е едно старо задължение на тази класа. Но, както вече отбелязахме, когато се занимавахме с армията, при Петър Велики военната служба става по-редовна и по-продължителна, а и много по-тежка. От всеки представител на дворянството се изисква да служи от около 16-годишна възраст до края на дните си. Владетелят често изпитва 14-годишни и дори 10-годишни момчета и им определя училища и поприща. След инспекция, провеждана обикновено в Москва, дворянската младеж е разделяна приблизително на две трети към една трета между военната и гражданската служба. Петър настоява в полковете или на борда на корабите, както и на гражданските служби всички новопостъпили да започват от най-ниското стъпало и да напредват само в съответствие със заслугите си. През 1722 г. той обнародва Таблицата на ранговете, в чиито списък в йерархичен ред влизат 14 ранга, като се започне от 14-тия и се стигне до първия. 14-те ранга, по които става издигането, важат еднакво за военната, гражданската и дворцовата служба. Таблицата, с нейните впечатляващи рангове, служи за основа на руската имперска бюрокрация и просъществува с някои модификации до 1917 година. Императорът дава възможност на всички да прогресират в службата.

Постъпването на служба е гарантирано на аристокрацията. Лицата от недворянски произход, които достигат до 8-мия ранг в гражданската служба или 12-тия ранг във военната, стават членове на съсловието на дворяните. Наследниците им също принадлежат на него, като запазват привилегията. Освен това царят започва да дарява благороднически титли, включително титлата „княз“ за изключителни заслуги. Следващите императори продължават тази практика.

Отношението на Петър Велики към дворянството представлява нещо като tour de force (демонстрация на сила от френски — бел. на прев.) и тази проява се оказва толкова успешна, че императорът наистина привлича на служба много от представителите на тази класа. Но приемниците на реформатора не продължават енергичната му политика. Всъщност, ще видим, как в през XVIII в. дворянството все повече и повече се отклонява от задължението си да служи. А проникването в тази класа става все по-трудно, така че усилията на Петър Велики да даде път на всички таланти донякъде са редуцирани. Може да се допълни, че някои от социалните закони на императора се провалят от самото начало. Така например, през 1714 г. в противоречие с руската традиция при наследяването земята да се разделя между синовете, реформаторът обнародва закон за наследството,

според който целият имот трябва да отива само към един от синовете, избран от наследодателя. Ако такъв избор не е направен, земята отива у поголемия син, а останалите трябва да се издържат, какъвто е случаят с британската аристокрация, от държавна служба. Оказва се обаче, че прилагането на този закон е изключително трудно, което важи дори и за царуването на Петър Велики. В началото на 1731 г. законът е отменен.

Развитие на националната икономика

Развитието на националната икономика е една от целите на реформатора и поле за неуморната му дейност. И в тази област той мисли преди всичко друго за войната и нейните непосредствени нужди. Освен за тях обаче от около 1710 г. императорът започва да се бори за развитието на индустрии, които не са били свързани с военните нужди, за разширяване на руския износ и изобщо за създаване на разнообразна и активно работеща икономика. Петър Велики полага всички усилия за развитие на частната инициатива, но освен това действа в широк мащаб и пряко чрез държавата. Императорът е привърженик на идеите на меркантилизма, популярни в Европа по онова време, които придават особено значение на активния външнотърговски баланс, на покровителството на местната индустрия и на ролята на управлението. Тези виждания намират отражение в руската митническа тарифа от 1724 година. Според един отчет по времето на Петър Велики са основани 200 манифактурни предприятия — от държавата — 86, от частни лица и компании — 114, докато преди 1695 г. — те са 21. В друго изчисление се споменават 250 действащи предприятия в годината на смъртта на императора. Най-голямо развитие претърпяват добивът на полезни изкопаеми, металургията и производството на текстил. Всъщност, императорът създава руската текстилна индустрия, като в същото време се грижи за минното дело и металургията. Началото на тези отрасли е много скромно, а разработката им става предимно в Урал. Царят помага на много други индустрии, в това число и на производството на порцелан и стъкло.

За да улесни търговията, Петър Велики строи канали и започва изграждането на търговски флот. Така например, между 1703 и1709 г. е построен канал, който да свърже Нева с Волга. Всъщност, Волго-Донският канал, окончателно завършен от съветското правителство след Втората световна война, е един от проектите на реформатора. При царуването на Петър Велики външната търговия нараства 4 пъти, въпреки че продължава да се ръководи предимно от чужди, а не от руски търговци. Като цяло, макар че някои от начинанията на императора се провалят, а много други са постигнати на висока цена, Петър Велики упражнява силно и плодотворно влияние върху руската икономика. Последвалото развитие на националната икономика, от което няма връщане назад, е изградено върху неговите способности.

Образование и култура

Не можем да не хвърлим поглед и към културата. Всъщност, образователните и културните реформи на Петър Велики се оказват с най-продължително въздействие, защото тласкат твърдо и безвъзвратно Русия към Запада. Тъй като тези мерки ще бъдат дискутирани по-подробно в гла-

вата, посветена на руската култура през XVIII в., тук би трябвало да отбележим, че те се вписват добре в общата тенденция на императорската дейност. Подхождайки утилитарно, суверенът подчертава, че е необходим поне минимум образование за да се заема държавна служба. Той поощрява и учебните заведения, подготвящи специалисти — такива като Училището по математика и навигация, основано през 1701 година. По-големите му планове включват задължително образование, за всички дворяни, което не е приложено по онова време, и създаване на Академия на науките, която да развива, ръководи и поставя високо науката в Русия. Такава академия наистина е създадена няколко месеца след смъртта на реформатора. През целия си живот Петър Велики проявява страстен интерес към науката и техниката, а и към други области на знанието.

За да докара цивилизацията от Запад в своята родна земя, императорът се опитва да въведе западното облекло, маниери и отношения, често чрез санкции и при силна съпротива. Бръсненето на брадите става знаменателен и траен символ на царуването му. Докато службата изисква бръсненето „заради славата и привлекателния вид на държавата и военната професия“ — цитираме превъзходната, малка книга за Петър Велики на Съмнър — традиционалистите възразяват с довода, че то разваля представата на хората за Господа и кара руснаците да приличат на такива неприятни същества като лутераните, поляците, калмиките, татарите, котките, кучетата и маймуните. В подобен маниер се доказва, че споменатата вече реформа на календара е откраднала време от Бога и че не трябва да се допуска новият опростен граждански шрифт да смени църковнославянските букви. Асамблеите или големите светски вечерни забави също предизвикват буря, защото се посещават от жените, които дотогава са изолирани от обществото. Въпреки това, още преди края на царуването на Петър I служещите в гражданската администрация, армията и военноморския флот, представителите на висшите класи и до известна степен на средните класи, особено в двата най-големи града, вече ходят обръснати и носят вносно облекло. Мимоходом би могло да се допълни, че често отправяната към Петър Велики критика, че е разделил руското общество на две, не долавя същността на нещата. Реформаторът няма избор, защото не може да приобщи към западната култура всички свои поданици едновременно. Пропастта между европеизираната част и народните маси трябва да бъде запълнена от неговите приемници, ако това въобще може да стане.

Проблемът с наследяването на престола

Конфликтът между старата московска и новата имперска Русия засяга и семейството на владетеля. Майката на Петър Велики и неговата първа жена Евдокия, която той принуждава да стане монахиня през 1698 г., принадлежат към хората, които не поддържат реформите. През 1690 г. Евдокия дарява Петър със син Алексей. Момчето живее с майка си до уединението ѝ, а по-късно с лелите си в стария московски дворец. Императорът няма много време за сина си и никога не установява разбирателство с него. Вместо това на Алексей възлагат надежди противниците на новия ред, той става тяхно обединяващо звено. През 1711 г. Петър Велики жени Алексей за една германска принцеса. През 1712 г. самият император се жени за втори

път, като взема за съпруга една литовка от неблагородно потекло, наречена Екатерина. Той се запознава с новата си жена в къщата на Меншиков, живеят щастливо няколко години и има деца от нея. Може да се добави, че поради своя ум и енергия Екатерина се оказва общо взето добра спътничка на императора, когото съпровожда дори във военните походи. През 1715 г. съпругата на Алексей умиря, след като ражда син — Петър.

Точно по това време Петър Велики иска от Алексей или да подкрепи реформите и да стане достоен наследник на своя баща, или да се откаже от правата си върху трона. С присъщата му пасивна съпротива Алексей се съгласява да се откаже от правата си. Скоро след това, когато Петър Велики е в Дания и вика там сина си, Алексей се възползва от възможността, бяга в Австрия и иска закрила от император Карл VI, женен за сестрата на съпругата му. През следващата година пратеник на Петър Велики убеждава Алексей да се върне в Русия. Той пристига в Москва през 1718 г. и получава прошка от баща си при две условия: че ще се откаже от правото си да наследи престола и ще назове онези, които са го подтикнали да избяга. Последното искане води до разследване, което не успява да открие действителен заговор срещу императора, но хвърля светлина върху голямата опозиция, омразата към новия ред и върху някои скандали. В резултат от разследването помилването на Алексей е отменено и е организиран процес срещу него. Повече от сто висши държавни сановници действат като специален съд, който осъжда Алексей на смърт. Но преди да бъде изпълнена екзекуцията, Алексей издъхва в Петро-Павловската крепост през лятото на 1718 г., вероятно от преживения шок и от мъченията, на които е подложен по време на разпитите. Деветима от съучастниците му са екзекутирани, други девет са изпратени на каторга, а много от останалите получават полеки присъди.

Екатерина ражда на Петър няколко сина, но те почиват в ранна възраст. Затова вероятните наследници на трона са няколко: внукът на император Петър, дъщерите му от първия брак, потомците на брат му цар Иван V и съпругата на императора Екатерина. През 1722 г. Петър Велики издава Закон за наследяването на престола, който игнорира принципа за наследяване по старшинство. Според него, владетелят назначава своя наследник. В тази разпоредба още веднъж се проявява характерният за Петър стремеж положението на човека да се определя от заслугите му. Но императорът не успява да приложи своя нов закон. Силният му организъм се износва от болест, напрежение и нередовен живот. На 8 февруари 1725 г. той умира, без да назначи наследник за своята славна, победоносна, многонационална, модернизираща се и изтощена империя.

Оценки за Петър Велики

Петър Велики нанася тежък удар на старите порядки в Русия. Много от съвременниците му го оприличават на истински свръхчовек, герой или антихрист. Личността на императора е тази, която води Русия напред във войната и реформата и която вдъхновява най-големи усилия и крайна всеотдайност. Тя е и тази, срещу която стрелците, башкирите, живеещи в Астрахан, и разнородните последователи на Булавин инсценират бунтове и вдигат въстания, по времето на която безчислено множество хора, ста-

роверци и ортодоксални бягат в отдалечени райони и в горите, за да не попаднат под ударите му. Ширят се слухове, множат се легенди, че реформаторът не е син на цар Алексей, а на чужденец, разменен с истинския цар при последното му пътуване в чужбина, че той е натрапник, узурпатор, всъщност антихрист. Самият Петър има много голям принос за полярността на мненията. Той също вижда нещата в черно и бяло, като ненавижда старата Русия и убеждава себе си, че е създал нова Русия. Нетолерантността, насилието и принудата стават отличителни черти на режима, а Санкт Петербург, построен в най-северозападния ъгъл на страната, в почти недостъпни блата, и с цената на човешки загуби, многократно превишаващи Полтава, се превръща в негов подобаващ символ. Самият ръст, сила, енергия и темперамент на императора подсилват популярния му образ.

Така е оценяван той в продължение на около 150 години или приблизително до третата четвърт на XIX век. Петър Велики е почитан и превъзнасян от либералите, които го представят като борец за светлина срещу мрака, а и от управляващите и техните идеолози за това, че начинът му на управление е най-важното, сътворено от императора. Сред онези, които ненавиждат реформатора и неговото дело, освен староверците и други части от невежите народни маси се числят и такива донкихотовски, романтични интелектуалци като славянофилите, които си въобразяват, че са открили в допетрова Русия истинските принципи и начин на живот на своя народ и които гледат на императора като на изключително извратен човек и разрушител. При оценката за реформатора нежен писател като Пушкин постига равновесие, подчертавайки необходимостта и величието на Петровите реформи и държава, докато в същото време съжалява за цената, която обществото плаща за тях. И Пушкин, всъщност, искрено се възхищава на образа на Петър Велики.

Накрая, с научните трудове на С. Соловьов, голям поклонник на реформатора, и на други историци от XIX в., картината започва постепенно да се променя. Научните изследвания от последните 100 години, заедно с големия брой публикации за царуването на преобразователя дело на много хора от Голиков до Богословски, са установили многото близки връзки между Петър Велики и миналото на московска Русия. Всички важни аспекти от царуването на реформатора, като външната политика, социалните отношения и законодателството, свидетелстват за значителна приемственост между неговото време и предшестващия период. Дори желанието на реформатора да сложи юзда и да контролира църковното земевладение има фрапантни прецеденти в миналото. Главната тенденция, т.е. процесът на европеизация, започва много преди появата на реформатора и бързо набира инерция през XVII век. По думите на един съвременен учен, Петър Велики просто маркира прехода на Русия от несъзнателното към съзнателното следване на историческия ѝ път.

Макар че от дистанцията на времето Петър Велики изглежда по-скоро човек, отколкото свръхчовек, и до днес значението на реформатора за руската история остава огромно. Може би за Русия е било неизбежно да се европеизира, но ролята на Петър Велики като главен двигател на това предопределение не може да бъде отречена. Дори само за това, че царуването на императора придава огромно ускорение на необратимия процес на европеизация и създава държавна политика и контрол там, където преди

преобладават индивидуалната инициатива и шансът.

Тъй като Петър Велики е реалист и прагматик, може би е по-добре да сложим край на тази дискусия с един конкретен цитат, а не с историческата предопределеност. Много отдавна историкът Погодин, интелектуалец с десни възгледи и един от многото поклонници на императора, пише:

„Все пак Петър Велики направи много за Русия. То е очевидно, невероятно и необозримо. Ние не можем да отворим очите си, не можем да направим нито едно движение, не можем да се обърнем в каквато и да е посока, без да се срещнем навсякъде с него — в къщи, по улиците, в църквата, в училището, в съда, в армията, на разходка — той присъства при всички обстоятелства, винаги той, всеки ден, всяка минута и на всяка крачка!

Ние се събуждаме. Какъв ден е днес? Първи януари 1841 г. — Петър Велики ни накара да броим годините от рождението на Христос. Петър ни нареди да отчитаме месеците от януари.

Време е да се обличаме. Нашите дрехи са изработени според модата, установена от Петър I, униформата ни е според неговия модел. Платът е изтъкан във фабрика, създадена от него. Вълната е стригана от овца, която той е започнал да отглежда.

Книга попада пред очите ни — Петър Велики е въвел този шрифт и сам е кроил буквите. Вие започвате да я четете, тази реч е станала писмен, литературен език по времето на Петър Първи, изместващи предишния църковен език.

Печатат се вестници — Петър Велики ги въведе.

Вие трябва да купувате различни неща — всички те от копринения шал до подметката на вашата обувка ще ви напомнят за Петър Велики, някои от тези вещи бяха препоръчани от него, други бяха въведени в употреба или използвани от него, превозвани на негови кораби, в негови пристанища, по негови водни канали, по негови пътища.

На обяд всичките ястия, подредени в менюто, от солената херинга през картофите, които той нареди да се отглеждат, до виното, направено от грозде, което той започна да култивира, ще ви говорят за Петър Велики.

Привечер отивате на сбирка — това е асамблеята на Петър Велики. Вие срещате жени на нея — те бяха допуснати в мъжка компания по заповед на Петър Велики.

Вие получавате ранг (т. е. звание или чин) — в съответствие с Таблицата на ранговете на Петър Велики.

Нека отидем в университета — първото светско висше училище беше основано от Петър Велики.

Рангът ми дава статут на дворянин — така нареди Петър Велики.

Аз трябва да подам жалба — Петър Велики предписа образеца ѝ. Тя трябва да бъде разгледана от правосъдните органи, създадени по модела на Петър Велики. Тя ще влезе в сила на основание на Генералния регламент.

Решавате да пътувате в чужбина, следвайки примера на Петър Велики. Вие ще бъдете добре приети. Петър Велики постави Русия сред европейските държави и започна да им внушава респект към нея и т. н. и т. н. и т. н.“

Глава XXI.
Руската история от Петър Велики до Екатерина Велика. Царуването на Екатерина I (1725 – 1727), Петър II (1727 – 1730), Анна (1730 – 1740), Иван VI (1740 – 1741), Елисавета (1741 – 1762) и Петър III (1762).

„Някои историци разглеждат времето от смъртта на Петър Велики през 1725 г. до възкачването на престола на Екатерина Велика през 1762 г. като период, изпълнен с несъществени събития, объркаността и упадък, а други дават много висока оценка на руското духовно развитие и на политическия напредък през този период. Изглежда, истината е някъде по средата. Бързите и големи промени, извършени при Петър, са прекъснати, но процесът на европеизация продължава бавното си развитие, като навлиза в дълбочина и като формира по-добро съотношение между амбициите и действителните потенциални възможности на страната".

Валтер Кирхнер

„От втората четвърт на XVIII в. започва нов период в социалната история на Русия".

А. А. Кизеветер

Руската история от смъртта на Петър Велики до възкачването на престола на Екатерина Велика е до известна степен пренебрегвана от историографията. Нещо повече, наличните интерпретации, появяващи се рядко, имат повърхностен характер и са издържани в подигравателен тон. Притиснат между две знаменити царувания, този период, наречен от един писател период, през който „любовниците управляваха Русия", предлага малко запомнящи се събития, не ослепява с блясък или вдъхновение. Той изглежда по-скоро запълнен от продължителните борби на неподходящи кандидати за престола, от непрекъснат възход и падение на еднакво жалките им фаворити, от всякакъв вид дворцови интриги, от Бироновия полицейски терор, от увлечението на Елисавета по френската мода и от малоумието на Петър III. Описанието, което Флорински дава на този период макар и крайно карикатурно, има своя резон. Както отбелязват язвителните коментатори, в продължение на 37 години Русия има шестима самодържци — три жени, едно 12-годишно момче, едно дете и един слабоумен.

Въпреки трагикомедията във висшите кръгове, не можем да си позволим да омаловажаваме важните промени, които претърпява страната като цяло. Европеизацията продължава да разширява влиянието си сред все повече хора и все по-широки сфери на живота в Русия. Външните отношения следват модела на Петър Велики, въвличайки Русия във все по-близки взаимоотношения с другите европейски държави. Дворянството прави успешен

опит да се отърве от задължението си да служи и увеличава привилегиите си.

Екатерина I. Петър II

Когато първият император умира, без да назначи свой наследник, се явяват няколко кандидати за престола. От тях двамата най-важни са Петър, син на Алексей и внук на Петър Велики, и Екатерина, втората съпруга на Петър Велики. Дъщерите на покойния монарх Анна и Елисавета и неговите племеннички, дъщерите на брат му по бащина линия цар Иван V — Екатерина и Анна, изглеждат по-малко възможни кандидати по онова време, въпреки че съвсем скоро две от тях ще управляват Русия, а потомците на другите две ще узурпират трона. Петър е единственият пряк наследник от мъжки пол и следователно логичен приемник на своя дядо. Той се ползва с поддръжката на старата аристокрация, в това число на няколко видни нейни представители, изявили се при царуването на първия император, и вероятно с подкрепата на народните маси. Екатерина, която е коронясана за императрица на специална церемония през 1724 г., акт, тълкуван от някои като ясна индикация за намеренията на Петър Велики по отношение на престолонаследието, има подкрепата на „новите хора", такива като Ягужински и особено на Меншиков, който беше се издигнал благодарение на реформите и се страхуваше от всичко, свързано със сина на Петър I — Алексей, и със стара Русия. Преображенският и Семьоновският полк разрешават спора, като правят демонстрация в полза на императрицата. Опозицията срещу нея претърпява крах и придворните сановници обявяват Екатерина за владетелка на Русия „съгласно желанието на Петър Велики". Гвардията, както ще видим, впоследствие не веднъж ще играе решаваща роля при определянето на това кой да управлява Русия.

Царуването на Екатерина е време, в което Меншиков играе водеща роля в управлението, но продължава само 2 години и 3 месеца. Най-важният акт на императрицата, вероятно е създаването на Върховния таен съвет през февруари 1726 г., който да се занимава с „въпроси от изключителна важност". Шестимата членове на Съвета — Меншиков и още петима — стават фактически постоянни съветници и в известна степен помощници на монарха — едно отстъпление от административната организация и практиката на Петър Велики. Екатерина I умира през 1727 г., след като назначава за свой наследник младия Петър и номинира за регентство Върховния таен съвет, към който са прибавени Анна и Елисавета, нейни дъщери и лели на новия владетел.

Петър II, ненавършил 12 години, когато става император, попада в ръцете на Меншиков. Последният дори премества монарха от двореца в своята резиденция и го сгодява за дъщеря си. Но Петър II не харесва Меншиков. Той се доверява на младия княз Иван Долгоруки. Семейство Долгоруки използва тази възможност, за да уреди арестуването на Меншиков. Единственият всесилен фаворит и най-близък помощник на Петър Велики умира в изгнание около 2 години по-късно в Северен Сибир, а фамилията Долгоруки поема неговата роля в двора и в управлението. Двама представители на това семейство стават членове на Върховния таен съвет, а по-късно през 1729 г. официално е обявен годежът на Петър II с княгиня Долгору-

ка. Но отново следва внезапен обрат. В началото на 1730 г., тъкмо преди венчавката Петър II, който няма навършени и 15 години, умира от шарка.

Анна. Иван VI

Младият император не е определил свой наследник. Нещо повече, смъртта му слага край на династия Романови по мъжка линия. В бурна и ожесточена дискусия повечето членове на Върховния таен съвет и други придворни сановници приемат идеята на княз Дмитрий Голицин тронът да бъде предложен на Анна, дъщеря на цар Иван V и бездетна вдовица на херцога на Курландия. Анна изглежда слаба и безобидна, затова се очаква да остави властта в ръцете на кликата на аристократите. Нещо повече, Върховният таен съвет, действайки на своя глава, кани Анна да царува, но само при изрични и доста ограничителни условия. Бъдещата императрица трябва да обещае да не се омъжва и да не назначава престолонаследник. Върховният таен съвет трябва да запази 8-членния си състав и да упражнява контрол върху държавните дела. Без неговото одобрение новата владетелка не може да обявява война или да сключва мирен договор, да налага данъци, да се разпорежда с държавни парични средства, да дарява или конфискува недвижими имоти и да назначава генерали. Гвардията, а както и останалите въоръжени сили трябва да бъдат под юрисдикцията на Върховния таен съвет, а не на императрицата. Тези драстични условия, които нямат прецедент в руската история, са в пълно противоречие с вижданията на Петър Велики за положението и функциите на монарха и с практическата им реализация от реформатора. Но Анна, която не губи почти нищо, приема тези ограничителни условия, установявайки по такъв начин в Русия съвместно управление на монарха и Съвета.

Това управление обаче е изключително краткотрайно. Поради обстоятелството, че Върховният таен съвет действа почти единствено в свой интерес, се поражда силно напрежение сред дворянството. Някои критикари говорят и пишат за по-големи политически привилегии на цялото дворянство, докато други просто осъждат това, което се върши. Анна се възползва от една демонстрация на гвардията и на някои представители на дворянството, състояла се малко след пристигането ѝ, за да се откаже от наложените ѝ условия. Тя заявява, че е смятала, че те изразяват желанията на поданиците, но се е оказало, че са уловка на една действаща от егоистични подбуди клика. И разтурва Върховния таен съвет. Автокрацията отново възстановява положението си.

Царуването на Анна, продължило 10 години, оставя мъчителни спомени. По традиция то се представя като грубо и глупаво управление на германците и дори на „германската партия“ в Русия. Но тази оценка не трябва да достига до крайности, защото в края на краищата 30-те години на XVIII в. във външната политика, в социалното законодателство и в други важни сфери са по-скоро неделима част от еволюцията на Русия, отколкото нещо специфично немско. Вярно е обаче, че Анна довежда със себе си от Курландия група фаворити и че изобщо покровителства германците, а и други чужденци, и няма доверие на руската аристокрация. Самата владетелка се оказва напълно негодна да управлява и няма никакво желание да ръководи държавните работи. Институции като тази на външните работи

начело с Остерман и на армията, оглавявана от Мюних, печелят от това, че ги ръководят способни германци, оценени и издигнати от Петър Велики. Но много от основните фаворити нямат квалификация за заеманите постове, действат само в личен интерес и с презрението си към всичко руско поддържат изключителното си непознаване на Русия. Ернст-Йохан Бирен или Бирон, курландският любовник на императрицата, комуто са оказани най-високи почести и дадени висши награди, става най-омразната фигура и символ на царуването ѝ. Бироновщината въплъщава политическия терор и полицейското преследване по времето на Анна, които водят до екзекуцията на няколко хиляди души и до изпращането на 20-30 хиляди души в Сибир. Въпреки че повечето от жертвите са староверци и дори обикновени криминални престъпници, а не политически опоненти и жестокостта на Бирон и помощниците му не трябва да се възприема като изключение за тогавашното време, преследванията събуждат народното негодуване и формират неблагоприятно отношение към царуването на Анна в сравнение например с това на последвалото го управление на Елисавета. В допълнение може да се отбележи, че след разпускането на Върховния таен съвет Анна не възстановява предишното значение на Сената като висша управляваща институция, а продължава да разчита на кабинет от двама-трима членове, които поемат отговорността за държавните работи.

Анна умира през есента на 1740 година. Малко преди смъртта си тя посочва за свой наследник двумесечното бебе Иван. Иван е правнук на Иван V, внук на по-голямата сестра на Анна — Екатерина, която през 1716 г. се омъжва за мекленбургския херцог Карл-Леополд. Дъщерята от този брак Анна Леополдовна става съпруга на херцог Антон-Улрик Брунсвик-Бевърн-Люненбургски. Новият император е дете на Анна Леополдовна и Антон-Улрик. Макар че и двамата родители на престолонаследника пребивават постоянно в руския двор, императрица Анна назначава Бирон за регент. В крайна сметка волята на Анна не е изпълнена. Първо, в рамките на месец Бирон е свален от Мюних и Анна Леополдовна става регент. През следващата година, в края на 1741 г., Иван VI, Анна Леополдовна и цялата „германска партия“ са свалени от власт. Последният преврат е извършен от гвардията, водена от дъщерята на Петър Велики Елисавета, която след това се възкачва на трона като Елисавета — императрица на Русия.

Елисавета. Петър III

Колкото е по-отрицателно отношението на руската историография към Анна и нейното царуване, толкова по-големи хвалебствия се отправят към Елисавета. Мила, млада, хубава и очарователна новата владетелка символизира за много съвременници и по-късни коментатори края на позорното „чуждо“ господство в Русия и донякъде дори връщането към славните дни на Петър Велики — една асоциация, която самата императрица налага, доколкото може. В действителност, приликата между ленивата, безгрижна и дезорганизирана, макар и неглупава дъщеря и изключително енергичния, активен и могъщ баща не е голяма. Макар Кабинетът да е премахнат, възстановена е предишната роля на Сената и са извършени някои други административни промени, които се асоциират с царуването на Петър Велики, Силата и духът на знаменития реформатор нито могат да бъ-

дат върнати, нито пък е направен сериозен опит това да бъде сторено. Нещо повече, социалното и икономическото развитие на страната при Елисавета продължава така, както е при Анна, при това и двете владетелки не оказват лично влияние върху него. Дори отмяната на смъртното наказание, извършено от Елисавета, просветена и сама по себе си похвална стъпка, напълно различна от практиката при управлението на Анна, бледнее по своята незначителност, когато се сравни с огромното, постоянно и фактически нарастващо зло на крепостното право.

Сцената продължава да е заета от фаворитите, но личностите се променят и новата група любимци се оказва по-привлекателна от онази, покровителствана от императрица Анна. Алексей Разумовски, който, може би, има морганатичен брак с Елисавета, е най-приближеният на владетелката. Неговото издигане до висшите кръгове е една по-ранна и по-истинска версия на Андерсеновата приказка за принцесата и свинаря. По произход той е обикновен казак, който се грижи за селското стадо в родната си Украйна. Заради великолепния си глас бъдещият фаворит е взет в Двора като певец. Елисавета се влюбва в него и привързаността ѝ продължава до края на дните ѝ. Макар че Алексей Разумовски става много близък помощник и може би дори съпруг на императрицата, трудно е да се определи въздействието му върху делата в държавата. Ето една от характерните оценки за фаворита, направена от историк:

„Той стана носител на всички руски отличия — генерал-фелдмаршал и граф на Свещената римска империя. Той се ползваше с голяма власт, даже живееше в Двореца. Но се отличаваше с честен, благороден и лек характер. Нямаше голямо влияние върху управлението на страната и непрекъснато избягваше държавните работи. Той направи много добрини в Русия и Украйна и със своите вкусове и навици остана един по-скоро обикновен украинец, отколкото руски велможа. В историята на руския Двор той беше една забележителна личност, в историята на държавата — един съвсем незначителен актьор".

По-малкият брат на Алексей Разумовски — Кирил, получава добро образование в чужбина и заема такива важни постове като президент на Академията на науките, фелдмаршал и хетман на Украйна.

Братята Петър и Александър Шувалови и техният братовчед Иван се оказват по-енергични от братята Разумовски. Иван Шувалов, любимец на императрицата, си създава почти изключителна репутация на честен и добър човек заради отказа си от почести и награди и заради безкористната си служба на различни длъжности, особено при подпомагане на просветата в Русия. Московският университет, основан от него, е последният му паметник. Петър Шувалов получава от императрицата титлата граф, която Иван Шувалов отказва и използва силните си позиции в Двора, за да се включи в държавни предприятия от всякакъв вид, в частност във финансови и икономически въпроси и при въоръжаването на армията. Способен, но неприкрито корумпиран и циничен, Петър Шувалов допринася много за пагубната финансова политика при царуването на Елисавета. Нему се приписват съжденията, че инфлацията се понася лесно и че данъкът върху водката е подходящ във време на криза, защото тогава хората искат да пият. Присъщото на Елисавета разточителство, което се проявява в изключително скъпото строителство на Зимния дворец и в купуването, както се съоб-

щава, на 15 хиляди рокли, допринася много за финансовата криза. Нещата стигат дотам, че дори един французин, продавач на галантерийни изделия, отказва да продава на кредит на руската императрица! Много по-важен е фактът, че финансовият хаос и смазващото бреме на крепостното право довеждат до борби и селски въстания, които стават емблематични за този период. Александър Шувалов, третият виден представител на това семейство, служи като началник на тайната полиция. Други близки помощници на Елисавета са нейният стар приятел, канцлерът граф Михаил Воронцов, и граф Алексей Бестужев — Рюмин, които са специалисти по външна политика. Смяната на германците с руснаци в имперския антураж при Елисавета е свързана донякъде с нарастващия интерес на руския двор и образованите хора към френското общество и култура и с все по-лошото им отношение към германските държави.

Прогерманската ориентация обаче е отмъстително възстановена, макар и за кратко, при царуването на Петър III. След кончината на Елисавета в края на 1761 или началото на 1762 г. — в зависимост от това дали използваме стария или новия стил — Петър, херцог на Холщайн-Готорп, който е посочен от императрицата за неин наследник не по-рано от 1742 г., става император Петър III. Новият владетел е син на по-голямата сестра на Елисавета — Анна, и внук на Петър Велики и на Карл-Фридрих, херцог на Холщайн-Готорп. Загубил майка си в ранно детство, а баща си като момче, Петър първоначално е възпитаван с оглед на перспективата да наследи шведския трон, тъй като баща му е син на сестра на Карл XII. След решението на Елисавета той е готвен за наследник на трона на Романови. Въпреки че пристига в Русия на 14-годишна възраст, Петър III никога не успява да се приспособи към страната, в която живее. Изключително умствено ограничен, а и груб и брутален в поведението си, той непрекъснато се страхува и презира Русия и руснаците, докато Прусия и особено Фридрих II са неизменния му идеал. Няколко месечното му царуване остава в историята със закона, отменил задължителната държавна служба за дворянството. То е запомнено от съвременниците и като силна атака срещу всичко руско и преднамерено жертване на руските интереси пред пруските.

Без да се увлича в политически преследвания и желаейки всъщност закон за премахване на тайната полиция, новият император заплашва, че ще разпусне гвардията и дори поисква да се махнат иконите от църквите и руските свещеници да се обличат като протестантски пастори — две разпореждания, които Светия Синод не се осмелява да изпълни. Във външната политика възхищението на Петър III от Фридрих Велики става причина за оттеглянето на Русия от 7-годишната война, акт, който може би спасява Прусия от съкрушително поражение, но лишава Русия от големи потенциални преимущества. Всъщност руският император отказва да приеме дори онова, което Фридрих Велики пожелава да му даде заради оттеглянето на Русия от войната и продължава да поддържа съюз с пруския крал.

Докато Петър III бързо си създава врагове, неговата жена Екатерина, омъжената за него през 1745 г. принцеса на малкото германско княжество Анщалт-Цербст, се отличава с далеч по-голяма интелигентност и съобразителност. Изолирана и заплашвана от своя груб и невъзпитан съпруг, който има множество любовни истории и иска да се ожени за една от своите фаворитки, тя се приспособява към неприятното обкръ-

жение, научава много за управлението на страната и си намира поддръжници. В средата на 1762 г. Екатерина се възползва от всеобщото недоволство от Петър III, за да поведе гвардията към нов дворцов преврат. Императорът е свален лесно от престола и малко след това е убит в пиянска свада, най-вероятно от един от лидерите на бунта Алексей Орлов. Екатерина става императрица, пренебрегвайки сина си Павел, роден през 1754 г. по време на брака ѝ с Петър III, който е обявен само за наследник на трона. Въпреки че превратът от 1762 г. изглежда като един от серията преврати, характерни за Русия през XVIII в., и въпреки че шансовете на Екатерина да затвърди властта си изглеждат твърде минимални в сравнение с онези на многото ѝ непосредствени предшественици, всъщност първият ѝ успех слага началото на едно дълго и знаменито царуване. То ще бъде предмет на друга глава.

Привилегиите на дворянството и разрастване на крепостничеството

Докато между 1725 и 1762 г. монарсите се сменят бързо, а фаворитите постоянно се издигат и падат, основните социални процеси в Русия продължават да се развиват. Най-важната тенденция в социалния живот е нарастването на силата на дворянството, която се съчетава с една допълнителна — по-нататъшното влошаване на положението на крепостните селяни. Както знаем, настояването на Петър Велики да се прилага закона за наследството, според който само един от синовете наследява бащата, трудно се прилага дори при царуването на реформатора и е официално отменен през 1731 година. Императрица Анна започна да дарява обширни държавни земи на много свои поддръжници сред дворяните, като по такъв начин селяните, живеещи на тези земи, се превръщат в крепостни. Елисавета с удоволствие продължава тази практика. А даренията вече не се свързват със задължението да се служи на държавата.

През 1731 г. императрица Анна открива в Санкт Петербург кадетско училище за дворяните. Завършилите това училище могат да стават офицери без да служат като ниски чинове — привилегия, противоположна на стремежа на Петър Велики и на наложената при царуването му практика. С течение на времето дворяните започват все повече да разчитат на такива кадетски училища както за получаване на образование, така и за издигане в службата. Подпомага ги и Дворянската банка, основана от императрица Елисавета в Санкт Петербург, която има клон и в Москва, за да снабдява земевладелците с кредити при умерен лихвен процент. Дворянството започва все повече и повече да се осъзнава като класа и да се превръща в затворено съсловие. Една заповед от 1746 г. забранява на всички лица с изключение на дворяните да придобиват „хора и селяни със и без земя“. През 1758 г. представителите на неблагородните съсловия, които притежават крепостни селяни, са заставени да ги продадат. Едно решение на Сената от 1756 г. потвърждава, че само онези, които могат да докажат дворянския си произход, ще бъдат вписвани в дворянските регистри. Няколко решения от 1758-1760 г. премахват възможността да се получава наследствен дворянски статус заради държавна служба. Така е унищожено друго характерно за Петър Велики начинание. Едновременно с това започ-

ват строго да се ограничават дворянските права на „личните“ или непотомствени представители на съсловието.

Най-значителна е еволюцията в задълженията на дворянството да служи на държавата. През 1736 г. задължителната служба, дотогава безсрочна, е ограничена на 25 години. Самите дворяни отправят молби за 20-годишна служба с по-далечната перспектива един от синовете в семейството да бъде освободен от това задължение, за да може да управлява имението. Веднага след публикуването на закона и през следващите десетилетия много представители на дворянството напускат държавните служби, за да се върнат в имението си. Нещо повече, някои земевладелци съумяват да се запишат за полкови занятия още от 8-10 годишна възраст, за да завършат 25-годишната си служба по-рано. Накрая, на 1 март 1762 г. (18 февруари стар стил) при царуването на Петър III задължението на дворяните да служат е окончателно отменено. Оттогава представителите на дворянството могат по своя воля да служат на държавата или да не ѝ служат, вместо това могат да служат дори на чужди правителства, ако пожелаят. Указът придава особена важност на образованието и на правилното поддържане на дворянските имения.

Историците отделят голямо внимание на закона от 1762 година. За много от учените от по-старото поколение, какъвто е Ключевски, законът подкопава базисната структура на руското общество, в което всички служат — крепостните селяни служат на земевладелците, а земевладелците служат на държавата. Отмяната на задължителната служба за дворяните еквивалентно би трябвало да бъде последвана от незабавно освобождаване на крепостните селяни. Но — отново да цитираме Ключевски — макар отмяната на крепостното право да е обявена на следващия ден 19 февруари, този ден настъпи 99 години по-късно. Самите селяни, изпитват чувството, че към тях е извършена една несправедливост, затова искането освобождението на дворяните да бъде последвано от освобождение на селяните се превръща в периодично повтарящ се мотив на техните въстания. В пълно противоречие с тази теза някои специалисти като В. Леонтович и Малия подчертават положителните последствия от закона от 1762 година. Според тях, чрез него поне една класа от руското общество е придобила независимост — задължителна стъпка по пътя към либерализацията на Русия. Законът допринася и за развитието на богатата дворянска култура и за появата на интелигенцията.

Колкото повече се издигат дворяните, толкова повече страдат крепостните селяни. При царуването на Петър II на тях вече им е забранено доброволното постъпване на военна служба. С помощта на серия от закони, приети при императрица Анна, те са лишени от възможността да купуват недвижими имоти или мелници, да основават фабрики, да бъдат страна по договори или арендатори. По-късно, при Елисавета крепостниците трябва да получат разрешение от господарите си, за да напускат имението и да извършват временна работа. Според един от Елисаветинските закони, земевладелците получават и правото да преместват крепостните селяни от едно имение в друго и дори да изпращат в изгнание в Сибир крепостниците, извършили престъпления, както и да ги връщат обратно в момента, в който правителството включи изгнаниците в списъците на подлежащите на военна служба, изисквани от всяко имение. В наказателния кодекс от

1754 г. крепостните селяни фигурират само като дворянска собственост. Въпреки че руското крепостно право никога не се отъждествява с робството и в руския случай не се проявява расов или етнически признак, то все повече заприличва на иго, както е показано в трудовете на Колчин и на други учени.

Външната политика на Русия от Петър I до Екатерина Велика

Външната политика от Петър Велики до Екатерина Велика има постоянни и ясно установени тенденции. Както знаем, първият император категорично присъединява Русия към общността на европейските нации, като важна сила, взимаща голямо участие в събитията на континента, а не както преди, когато активността ѝ е насочена предимно към съседните държави — Турция, Полша и Швеция. От времето на Петър Велики започва една по-скоро постоянна, отколкото случайна размяна на представители между Русия и другите европейски държави. В първите години след смъртта на Петър Велики Елисавета Остерман и Бестужев-Рюмин заедно с другите по-ниско поставени дипломатически чиновници следват външната политика на Петър I.

Според оценката на историка Карпович, руската външна политика от 1726 до 1762 г. и в годините непосредствено предшестващи и последвали този период, се прилага подходът на т.нар. система на колективна сигурност, който означава, че Русия трябва да бъде предимно враг за своите съседи и приятел на държавите, граничещи с нейните съседи. Например, Франция, повлияна от същата схема, е постоянен враг на Русия, тъй като в борбата си за господство на континента тя разчита на Турция, Полша и Швеция, за да отслаби своя заклет враг Хабсбургите. Франция поддържа съюзни отношения с Турция от 1526 г., когато Анри Валоа е избран за полски крал, и с Швеция от времето на 30-годишната война, водена в началото на XVII век. Русия, разбира се, неведнъж се сражава с трите източноевропейски съюзници на Франция.

Австрия, управлявана от Хабсбургите, за разлика от Франция е най-надеждният съюзник на Русия. И двете държави са враждебно настроени към Франция, а което е по-важно за Русия — към Турция и Швеция, която в началото на 30-годишната война неведнъж действа в Германия срещу интересите на Хабсбургите. Освен това, и Русия, и Австрия се противопоставят на френската партия в Полша. Първият официален съюз между двете източноевропейски монархии е сключен през 1726 година. С някои изключения той остава крайъгълен камък на руската външна политика до Кримската война, водена в средата на XIX век.

Прусия, другата водеща германска държава, представлява за Русия по-скоро заплаха, отколкото потенциален съюзник. Прусия се издига и нарежда в редиците на великите сили при Фридрих Велики след 40-те години на XVIII в. заедно с руския възход при Петър Велики, непосредствено предхождащ пруския, което нарушава политическото равновесие в Европа. А. Бестужев-Рюмин е един от първите европейски държавници, който посочва пруската заплаха. Той се безпокои по-специално за позицията на Русия на Балтийско море. Нарича Фридрих Велики „непредвидимия принц“

и говори в типичния за XVIII в. схоластичен маниер за „естествените приятели“ на Русия — Австрия и Великобритания, и за „естествените ѝ врагове“ — Франция и Прусия. Враждебното отношение на Русия към Прусия продължава почти без прекъсване до времето на Екатерина Велика и до поделбите на Полша, които удовлетворяват и сближават двете монархии.

През разглеждания период Великобритания с основание би могла да се нарече „естествен приятел“ на Русия. След психозата породена от успехите на Петър Велики и на неговия флот, до края на века между двете сили не възникват сериозни конфликти. Точно обратното, Великобритания цени Русия като противовес на Франция и като търговски партньор, от който островното кралство получава суровини в това число старо военноморско корабно имущество, което обменя за манифактурни стоки. Затова не изненадва фактът, че Русия сключва своя пръв модерен търговски договор именно с Великобритания.

В съответствие с интересите си и в съгласие със съюзниците си Русия участва в 5 войни между 1725 и 1762 година. През 1733 — 1735 г. Русия и Австрия се сражават срещу Франция във войната за полското наследство, която завършва с поражение на кандидата на Франция Станислав Лешчински и коронясването за крал на Полша на Август III, син на Август II. През 1736 — 1739 г. Русия, отново в съюз с Австрия, води война срещу Турция, която е подкрепяна от Франция. Мюних и други руски военни пълководци печелят големи победи над османските войски. Но след пораженията, понесени от Австрия и при посредничеството на Франция, Русия, макар и да е загубила около 100 хиляди души, печели много малко, както личи от договора в Белград: Русия получава участък в степта между реките Донец и Буг, правото да си върне Азов, завзет по време на войната, но при условие, че ще разруши фортификациите му и след обещанието да не строи военен флот на Черно море. През 1741 — 1743 г. Русия, подкрепяна от Австрия, се сражава срещу Швеция, която пък е поддържана от Франция. Швеция започва войната с цел реванш, но е победена и с договора от Або (днес Турку, Финландия — бел. на прев.) отстъпва нова финландска територия на Русия.

Освен това, в качеството си на нова велика сила Русия е въвлечена във войни, водени далеч от нейните граници, резултатите от които не засягат руските интереси. Така, през 1746 — 1748 г. тя взима участие в последната фаза на войната за австрийското наследство, започнала през 1740 г., когато Фридрих Велики заграбва Силезия от Австрия. Този конфликт показва верността на теорията на А. Бестужев-Рюмин за съюзите — Русия се присъединява към Австрия и Великобритания срещу Прусия и Франция. Оказва се обаче, че руското участие в тази война е напълно безсмислено.

Много по-голямо значение трябва да се придаде на участието на Русия в Седемгодишната война (1756 — 1763), водена пак предимно за Силезия. Конфликтът се предшества от прочутата дипломатическа революция от 1756 г., в която Франция се оказва съюзник на своя традиционен враг Австрия, докато Прусия се обръща за подкрепа към Великобритания. Русия влиза във войната на страната на Австрия, Франция, Швеция и Саксония срещу Прусия, Великобритания и Хановър. Все пак, трябва да се отбележи, че Русия не обявява война на Великобритания и намира за естествено да помага на Австрия срещу Прусия, така че за царската империя дип-

ломатическата революция няма особено значение. Руски армии участват в големи битки от рода на тези при Цорндорф и Кунерсдорф, а през 1760 г. руските войски за кратко време дори превзамат Берлин. Нещо повече, Русия и съюзниците ѝ успяват да докарат Прусия до ръба на пропастта. Само смъртта на императрица Елисавета в началото на 1762 г. и възцаряването на Петър III, който се възхищава от Фридрих Велики, спасява Прусия от краха. Русия се оттегля от войната без каквато и да било компенсация и сключва съюз с Прусия, който на свой ред се разпада, когато Екатерина сваля Петър III от престола.

Въпреки че външната политика на Русия между 1725 и 1762 г. е подлагана на сурова критика заради големите загуби в хора и пари, заради вмешателството ѝ в европейските дела, от което няма непосредствена изгода за Русия и заради мнимото жертване на руските национални интереси за сметка на тези на Австрия или на „германската партия" в Русия, тази критика не е убедителна. В новата си роля Русия едва ли би могла да се изолира от важните европейски конфликти. Въобще, руските дипломати успешно защитават интересите на своята страна, докато войните дават на Русия значителни преимущества, като засилване на влиянието ѝ в Полша и слагане край на шведското предизвикателство, въпреки че Петър III наистина ликвидира по един ексцентричен начин възможностите, открити от Седемгодишната война пред Русия. Във военната сфера руснаците се проявяват добре. Руската армия, реорганизирана, заздравена и закалена във войните, печели своите първи важни победи срещу Турция през 1736 — 1739 г. и изиграва важна роля в сърцето на Европа по време на 7-годишната война. Такива прославени пълководци като Петър Румянцев и Александър Суворов започват кариерата си в периода между двете знаменити царувания.

Глава XXII
Царуването на Екатерина Велика (1762 – 1796) и Павел (1796 – 1801)

„Да живее възхитителната Екатерина!"

Волтер

„Какъв интерес, следователно, можеха да имат младите германски князе от това magnum ignotum (велико неизвестно, лат. — Бел. на прев.), от този неграмотен, беден полуварварски народ, който се крие в села зад снега, зад лоши пътища и се появява по улиците на Санкт Петербург само като чужденец изгнаник с преследваната си брада и със забранената си одежда, когото те търпяха само с презрение".

Александър Херцен

„От тримата знаменити „философи деспоти" от XVIII век Екатерина Велика би могла да се похвали с най-необикновен житейски път".

Дж. Т. Гуч

Екатерина Велика е на 33 години, когато се възкачва на руския престол. Тя има солидно образование и подготовка. Родената в малкото германско княжество Анщалт-Цербст, принцесата и бъдещата императрица на Русия израства в скромна, но културна среда. Подобно на много други европейски дворове през XVIII в., и върху двора в Анщалт-Цербст силно влияние оказва френската култура. От детската си възраст Екатерина започва да чете френски книги. През 1744 г., когато е на 15 години, тя пристига в Русия, за да се омъжи за Петър Холщайн-Готорп и да се подготви за съпруга на руския владетел.

От 1744 до 1762 г. съдбата е незаслужено сурова към Екатерина. Петър се оказва лош съпруг, а обективно погледнато, положението на германската принцеса в имперския двор може да бъде определено като състояние на изолация и дори несигурност. Допълнителни трудности за Екатерина създава нейната майка, която е разобличена като агентка на Фридрих Велики и трябва да напусне Русия. Въпреки това, бъдещата императрица прави много повече от простото оцеляване при двора. Освен че приема православната вяра, за да се омъжи за Петър, тя се заема сериозно с изучаването на руски език и литература и получава познания за новата си страна. Същевременно тя се обръща към трудовете на философите — Волтер, Монтескьо и други, за които е подготвена благодарение на по-раншните си познания по френска литература. Както ще разберем, интересът на Екатерина Велика към Просвещението ще стане един от важните аспекти на нейното царуване. Младата принцеса се приспособява умело към новата среда, създава приятелства и печели благоразположение и популярност в дворцовите кръгове. Тя се преструва на невинна и смирена, но заедно с това участва в политическите интриги и заговори, като заличава внимателно оставените следи. Това про-

Централна и Източна Европа
в края на XVIII век
Русия при смъртта на Петър Велики (1725)
Придобито между 1725 и 1762 г.
Разширение при Екатерина Велика
(1762-1796 г.)
Северно море
Балтийско море
Каспийско море
Черно море
Санкт Петербург
Москва
Казан
Астрахан
Самара
Шарицин
Псков
Новгород
Смоленск
Тула
Харков
Киев
Очаков
Измаил
Севастопол
Керч
Кишинев
Яш
Львов
Краков
Варшава
Берлин
Ханновер
Виена
Буда
Пеща
Белград
Венеция
Рим
Неапол
Амстердам
Брюксел
Париж
Женева
Мюнхен
Прага
Дрезден
Данциг
Кьонигсберг
Або
Виборг
Рига
Мемел
Кайнарджа
Кючук
Урал
Волга
Дон
Днестър
Днепър
Двина
Кубан
Терек
Рейн
Елба
Одер
Висла
Сена
Лоара
Дунав
Сава
Тиса
Ем
Везер
Ла Манш
Средиземно море
РУСИЯ
ЛИТВА
БЕЛОРУСИЯ
УКРАЙНА
ПОЛША
ПРУСИЯ
ДАНИЯ
ШВЕЦИЯ
ФИНЛАНДИЯ
ЕСТОНИЯ
ЛИФЛАНДИЯ
КУРЛАНДИЯ
ПРУСКИ ЗЕМИ
ХАНОВЕР
САКСОНИЯ
ЧЕШКА
ГЕРМАНСКА ИМПЕРИЯ
АВСТРИЯ
ВЛАДЕНИЯ НА ХАБСБУРГИТЕ
УНГАРИЯ
ТРАНСИЛВАНИЯ
ВЛАШКО
МОЛДОВА
БЪЛГАРИЯ
ТУРЦИЯ
ГРЦИЯ
ИТАЛИАНСКИ ДЪРЖАВИ
ФРАНЦИЯ
ШВЕЙЦАРИЯ
НИДЕРЛАНДИЯ
АВСТРИЙСКА НИДЕРЛАНДИЯ
ЛЮКСЕМБУРГ
ЛОТАРИНГИЯ
ЛИОН
ПИЕМОНТ
ЛИГУРИЯ
КОРСИКА
САРДИНИЯ
ПОРТУГАЛИЯ
ИСПАНИЯ
АНДОРА
ГИБРАЛТАР
АЛЖИР
ТУНИС
ТРИПОЛИ
ЕГИПЕТ
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
ПЕРСИЯ
ЯПОНИЯ
КИТАЙ
ИНДИЯ
ЯПОНСКО МОРЕ
ЖЕЛТО МОРЕ
ЯПОНСКИ ОСТРОВИ
ЯПОНСКИ ОСТРОВИ
ЯПОНСКИ ОСТРОВИ

дължава до средата на лятото на 1762 г., когато извършва успешен преврат, довел до детронирането и смъртта на съпруга ѝ и направил я императрица Екатерина II.

Личността и характерът на Екатерина Велика поразяват много от нейни съвременници и по-късни тълкуватели. Необикновена жена, императрицата притежава висок интелект, способност да ръководи и управлява, забележителна практичност, неизтощима енергия и желязна воля. Решителността ѝ се съчетава със смелост и оптимизъм. Екатерина вярва, че може да удържи победа при всички обстоятелства и в повечето случаи събитията, като че ли доказват нейната правота. Самоконтролът, изкуствеността в спора и пропагандата и умението да борави с хората и обстоятелствата така, че да служат на нейните цели, са допълнителните предимства на тази изключителна жена. Самата императрица заявява, че амбицията е това, което я крепи. В случая историкът може да се съгласи, че широкото понятие за амбиция не е само желанието да се заграби Короната или да се постигне слава чрез успешна война, или да се спечели възхищението на философите, а всъщност е израз на постоянен, упорит стремеж към превъзходство във всичко и властване над всичко. За пръв път след Петър Велики Русия се сдобива с владетел, който работи денем и нощем, като от вниманието му не убягва нито един въпрос — от най-големия до най-малкия.

Освен изключителните си качества Екатерина Велика притежава и някои слабости. На практика, между нейните пороци и добродетели има вътрешна взаимовръзка. Твърдата решимост се превръща в жестокост, амбицията подхранва суетата точно така, както суетата дава храна на амбицията, а умението да се представи добре не успява да прикрие недостатъците на изречените лъжи. Императрицата обаче преди всичко е върховна егоистка. Като повечето истински себелюбци тя не вярва и не смята, че съществува нещо по-важно от самата нея и от нейните непреодолими желания. Дори почитателите ѝ понякога отбелязват, че е лишена от нещо, което се нарича милосърдие, състрадание или симпатия към хората и че понякога изглежда най-добре в мъжки одежди. Освен това, прави впечатление, че владетелката се заема с еднаква настървеност и упоритост с всеки въпрос, бил той въстанието на Пугачов или кореспонденцията с Волтер, поделбите на Полша или най-новата ѝ статия за някое периодично издание. Неуморимата ѝ амбиция е единственият общ знаменател, под който се подвеждат многобройните ѝ дела и несъмнено е единственото нещо, което за нея е въпрос на живот и смърт. Въпреки че Екатерина демонстрира просветителски възгледи и чувство на вярност към принципите на Века на Просвещението е много трудно да се определи в какво точно вярва императрицата и дали изобщо вярва в нещо. Всъщност, истинското отношение на Екатерина Велика към Просвещението е една от най-дискусионните теми в историографията на нейното царуване.

Прословутите любовни истории на Екатерина Велика също отразяват особеностите на личността ѝ — поддаваща се на увлечения, неуморима, решителна и въпреки цялата си страстност и сантименталност, в дълбоката си същност студена и неспособна на щастлив личен живот. Както вече беше казано, нейният пръв любовник ѝ е натрапен, за да роди син, а Русия да има престолонаследник и Павел е резултат по-скоро от тази лю-

бовна връзка, отколкото от брака ѝ с Петър. Във всеки случай, скоро Екатерина взима нещата в свои ръце. Знае се за 21 любовници на императрицата, като последния, който има е когато вече е прехвърлила 60-те. Сред тях са Григорий Орлов, гвардейски офицер, послужил за оръдие при издигането на Екатерина на трона, и неговия брат, вероятно убил Петър III; Станислав Понятовски, полски аристократ, когото императрицата прави крал на Полша, и най-важният — Георги Потьомкин. Потьомкин постепенно заема изключително положение както в управлението на Русия така, че може да бъде смятан за най-видния държавник при царуването ѝ, така и в личния живот на императрицата. Някои специалисти смятат, че той се е оженил за нея. Това, че продължава да има влияние над нея и след издигането на други фаворити е сигурно. Ето едно описание на необикновените нрави при Двора: „От 1776 до 1789 г. фаворитите ѝ се сменяха един след друг почти всяка година и бяха одобрявани, както и дворцовите поети, от самия Потьомкин, който след като загубва обичта на императрицата, остава в продължение на 13 години мениджър на нейния мъжки харем".

Първите години от царуването. Законодателната комисия

В първите години след възкачването си на престола Екатерина II трябва да се държи внимателно. Дошла на власт с дворцов преврат и без законно право върху короната, императрицата се ползва от ентусиазираната поддръжка на гвардейците, такива като Орлов и братята му, но сред другите кръгове на обществото се ползва с малка подкрепа. По-старите държавници гледат на нея с известно подозрение. Упорито се говори, че някой нов обрат на съдбата ще направи сина ѝ Павел цар, а нея ще понижи до положението на регент, или дори ще я отстрани напълно. През юли 1764 г. се явява друга опасност, когато един млад офицер, Василий Мирович прави опит да освободи Иван VI, който е затворен в Шлиселбургската крепост. Опитът се проваля, но по време на събитието Иван VI, който е държан в изолация от ранно детство, никога не пораства умствено и емоционално и остава всъщност едно човекоподобно. Той е убит от стражите си, които изпълняват инструкция за действие при непредвидени обстоятелства, дадени още от Елисавета. Тягостното въздействие на инцидента върху руското общество е подсилено от екзекуцията на Мирович — още по-шокиращо събитие, тъй като Елисавета избягва екзекуциите. Екатерина има неприятности и от 1763 до 1764 г., когато слага край на дългия процес за разделяне на църквата от огромното ѝ реално богатство чрез секуларизиране на църковните земи. Тази реформа, която ще дискутираме накратко в следваща глава, предизвиква силния протест на митрополит Арсений Ростовски, който не престава да отлъчва от църквата онези, които са свързани с новата политика. За щастие на императрицата другите първосвещеници не подкрепят митрополит Арсений и след два съдебни процеса тя го лишава от духовен сан и го изпраща в доживотен затвор.

Постепенно Екатерина II укрепя властта си. Тя щедро раздава почести и награди, по-специално държавни земи с живеещите на тях селяни, превръщайки ги по такъв начин в крепостни. Тя възстановява практиката на Петър Велики и пътува много из Русия, както за да научи повече за страната, така и за да печели популярност. Владетелката подбира съветниците

си внимателно и добре. Времето също работи в нейна полза. С течение на годините спомените за преврата от 1762 г. избледняват и самият факт, че Екатерина продължава да заема трона придава на царуването ѝ известна легитимност. В края на 1766 г. тя се чувства готова да направи важни промени в Русия според принципите на Просвещението. За целта тя свиква Законодателната комисия.

Целта на комисията е да състави кодекс на законите, задача, която е изпълнявана за последен път през 1649 г. преди европеизацията на страната. Нещо повече, Екатерина Велика вярва, че работата на комисията ще помогне за рационализацията и модернизацията на правото и на живота в Русия. Въпреки че императрицата едва ли има желание да дари на своите поданици конституция, а нейната пропаганда силно преувеличава радикалността на намеренията ѝ, „Наказът" или „Инструкцията", която тя подготвя за Законодателната комисия, е по своята същност, дори в посмекчената си редакция, изключително либерален документ. Съставен за 18 месеца от самата Екатерина Велика, „Наказът" („Инструкцията") черпи вдъхновение от идеите на Просвещението, в частност от трудовете на Монтескьо и на юриста Бекариа. Монтескьо, към чиято творба „За духа на законите" императрицата се отнася като към молитвеник, служи като главен пътеводител по политическа теория. Все пак, би трябвало да се отбележи, че властната владетелка по-скоро адаптира, отколкото копира френския философ. Тя лицемерно се възхищава от идеите му, но за свое удобство ги представя или неясно, или ги променя, когато ги прилага към руската действителност. Така например знаменитото преклонение на Монтескьо пред разделението на властите в Англия на изпълнителна, законодателна и съдебна, е превърнато в административна мярка, предназначена да подобри функционирането на руското самодържавие. Императрицата продължава да вярва, че самодържавието е единствената възможна форма на управление, която крепи целостта на огромна Русия. С основание трябва да се допълни, че в това отношение тя намира аргументация и в идеите на Просвещението. От друга страна, тя има желание да осъди теоретично крепостното право, въпреки че отново избягва обсъждането на въпроса — окончателният проект на Инструкцията съдържа само благочестиво пожелание господарите да не злоупотребяват със своите крепостни. Що се отнася до Бекариа, Екатерина Велика си позволява да се придържа към възгледите му по-непосредствено, отколкото е изразено в неговия трактат „Престъпления и наказания". И наистина го прави. Така например, Инструкцията отменя смъртното наказание, чието изпълнение вече е спряно от Елисавета, а също и мъченията. Тези постановления се аргументират с криминалната превенция и общо взето са в крак с напредничавото западно мислене в областта на криминологията. Либерализмът на Инструкцията прави силно впечатление в много европейски страни и довежда до забраната ѝ във Франция.

Законодателната комисия започва работата си през лятото на 1767 година. Тя се състои от 564 депутати, 28 от които са назначени, а 536 — избрани. Назначените са представители на държавните институции, като Сената. Избраните депутати включват делегати на различни кръгове от населението на империята: от помещиците — 161, от гражданите — 208, от държавните селяни — 79 и от казаците и националните малцинства — 88. Все

пак, това многобройно събрание — „общоруско етнографско изложение", ако цитираме Ключевски — изключва големи групи от руския народ като, разбира се, крепостните селяни, а в духа на светската тенденция на Просвещението — и съсловието на духовенството, въпреки че Светия Синод е представен от един назначен депутат. Делегатите получават писмени инструкции или мандати от своите избиратели, в т.ч. от държавните селяни, които, заедно с казаците и представителите на националните малцинства, изработват над хиляда такива инструкции. Разглеждането на инструкциите от 1767 г. предлага на историка възможност да вникне в същността на руското общество от втората половина на XVIII в., като ги сравни с отнасящите се за Франция в знаменитите cahiers от 1789 година. Кизеветер и други учени подчертават следните почти сходни общи признаци на инструкциите: практическа насоченост; безспорно признаване на съществуващия режим; пожелание за децентрализация; оплаквания от непоносими финансови изисквания и в частност искания за намаляване на данъците; и желание за точно определяне на правата и задълженията на всички класи в обществото.

Законодателната комисия работи в продължение на година и половина и провежда 203 заседания. В помощ на комисията са учредени специални комитети, за да подготвят решаването на практическите въпроси. Но всички тези усилия не дават резултат. Комисията се оказва мудна, не извършва достатъчна подготовка, често връзката между френската философия, залегнала в Инструкцията на императрицата, и руската действителност изглежда слаба. Най-важното обаче е, че между членовете на комисията има разединение според съсловието, към което принадлежат. Например, дворянските делегати се препират с представителите на търговците за собствеността върху крепостните селяни и за правото да се занимават с търговия и индустрия. Още по-заплашителни са разприте между депутатите на дворяните и представителите на селяните по критичния спор за крепостното право. Несъмнено, Екатерина Велика бързо схваща опасността от подобни конфронтации. Избухването на войната с Турция през 1768 г. служи като удобен претекст за разпускане на Законодателната комисия. Някои комитети продължават работата си още няколко години до въстанието на Пугачов, но отново без каквито и да било практически резултати. Безплодното свикване на комисията все пак служи за нещо. То дава на Екатерина Велика значителна информация за страната и повлиява както върху общата насока на по-сетнешната политика, така и върху някои отделни реформи.

Въстанието на Пугачов

Социалните противоречия, които едва се сдържат в Законодателната комисия, експлоадират във въстанието на Пугачов. Това голямо въстание следва модела на предишните бунтове на нисшите класи, като ръководените от Болотников, Разин и Булавин, стремящи се да разрушат съществуващия ред. Обикновен донски казак, ветеран от няколко войни и дезертьор, Емелян Пугачов залага на страданията на уралските казаци, за да ги поведе на бунт срещу властта през есента на 1773 година. Скоро движението се разпространява по горното и долното течение на р.Урал, а и в западна по-

сока при басейна на р. Волга. Въстанието засяга огромна територия в източната част на европейска Русия, включвайки такива важни градове като Казан и поставяйки под заплаха самата Москва.

Пугачов се възползва от обстоятелството, че по онова време Русия води голяма война с Турция и в източната част на страната са разположени малко войски, че много местни чиновници, а донякъде и централното управление изпадат в паника, когато най-накрая разбират колко голяма и близка е опасността. Независимо от това, неговите най-важни предимства произтичат от естеството и несправедливостта на руската социална система. Местният бунт на уралските казаци се превръща в масово въстание. Тълпи от крепостни селяни, работници в уралските мини и фабрики, староверци, башкири, татари и хора от други малцинства се присъединяват към първоначалните привърженици на Пугачов сред казаците. Всъщност някои специалисти вярват, че Пугачов е трябвало да покаже по-голяма смелост и да се отправи направо към сърцето на крепостничеството — Москва. Както е обрисувано в Пушкиновата „Капитанска дъщеря", малко са били онези чиновници, офицери и помешчици, които са се опитали да се съпротивляват на въстанието.

Пугачов действа с голям замах. Той обявява себе си за император Петър III, като твърди без доказателства, че за щастие е успял да се отърве от заговора на съпругата си Екатерина. Той учредява един вид имперски двор — имитация на онзи в Санкт Петербург, като обявява че ще изтреби чиновниците и помещиците и ще освободи народа от крепостничеството, от данъчното облагане и от военната служба. Пугачов и неговите последователи организират дейно канцлерство и системно провеждат пропаганда. Освен това, водачите на въстанието организират избори за нова администрация в териториите, която контролират и се опитват да формират нещо като редовна армия с централен щаб и артилерия, за която уралските минозаводски работници доставят някои от оръдията.

Въпреки че обхватът и организацията на Пугачовото въстание заслужават внимание, все пак то страда от обичайните недостатъци на подобни движения — липса на подготовка, координация и водачество. Добре командвани малки армейски отряди успяват да разбият селските орди. След правителствените победи и суровите наказателни мерки яростната вълна на въстанието отшумява почти толкова бързо, колкото се е появила. В края на 1774 г. след поражението на войските си и след като бяга обратно в района на Урал, Пугачов е предаден от своите хора на правителствените войски. Той е закаран в Москва, съден и екзекутиран по особено жесток начин. Великото въстание стига до обичайния за такива събития финал.

Въстанието на Пугачов служи за пример, който отново силно и трагично почертава огромната дистанция между френската философия и руската действителност. Екатерина Велика се съюзява с дворянството още от времето на дворцовия преврат, който я възкачва на трона, и е твърде съмнително дали някога е имала сериозно намерение да действа срещу съществените интереси на поземлената аристокрация. Категоричността, която се проявява при периодизацията на нейното царуване, на ранни либерални години и по-късен консервативен и реакционен период, не изглежда твърде убедителна. Все пак, огромният шок от въстанието, последван от послабия удар — провала на Законодателната комисия поради социалните

противоречия прави съюза между Короната и дворянството много тесен, явен и дори войнствен. При руските условия от XVIII в. и като логичен резултат от политиката, водена в Русия, императрицата и помещиците трябва, или да потънат, или да изплуват заедно. Освен това Екатерина Велика е твърде умна, за да се превърне просто в реакционерка. Вместо това, тя има намерение да съчетае потисничеството и насилието с ограничени реформи и много пропаганда

Реформи. Дворянство и крепостничество

Новата система на местно управление, въведена от Екатерина Велика през 1775 г., има пряко отношение към въстанието на Пугачов, въпреки че е и опит да се укрепи тази вечно слаба страна от администрацията и организацията в Русия. Уплашена от провала на властта по време на бунта, императрицата възнамерява да засили управлението в провинциите чрез децентрализация, ясно разграничение на властите и функциите и чрез участието на местното дворянство. Тя разделя 15-те главни административни единици, чрез които страната е управлявана в миналото, за да направи в края на своето царуване общо 50. Всяка от тези губернии — „управления" или „провинции" — се подразделя на 10 уезда или окръзи. Всяка провинция има около 300 хиляди жители, а всеки окръг около 30 хиляди, като при очертаване на границите са напълно пренебрегнати историческите и регионалните съображения.

Един назачаван губернатор стои начело на администрацията във всяка провинция и е подпомаган от сложна мрежа от институции и чиновници. Екатерина Велика се опитва — не особено успешно — да раздели законодателните, изпълнителните и съдебните функции, без, разбира се, да отслабва самодържавната си власт или пълния си контрол. Местното дворянство взима участие в работата на местната администрация и е заставяно да проявява инициативи и активност в подкрепа на новата система. Юридическата сфера също е организирана на класова основа с различни съдилища и процедури за различните съсловия. Реформата на местното управление, проведена от Екатерина Велика, несъмнено е повлияна от примера на Англия, по-специално от възгледите на Блекстоун, а също и от примера на прибалтийските провинции. Административното устройство, въведено от нея, просъществува до 1864 г., когато е напълно реформирано.

Схемата на Екатерина Велика за местното управление се съчетава добре с програмата ѝ за обединение на земевладелците и за засилване на позициите им. Същата цел имат и други мерки, които включват даване на корпоративно представителство и други привилегии на дворянството. През 1766 — 1767 г. е сложено начало на обединението на дворяните чрез създаване на губернските и уездните (областни) дворянски събрания. Процесът претърпява по-нататъшно развитие в законодателството от 1775 г., засягащо местното управление и е окончателно оформен в Грамотата, дарена на благородниците през 1785 година. Грамотата представлява голямо постижение, утвърждаващо позициите и привилегиите на руското дворянство. Тя признава на дворяните от всеки окръг (уезд) и провинция (губерния) правото да създават разрешени от закона местни организации, всяка от които се оглавява от избираем уезден или губернски предводител на

дворянството. Обединеното дворянство от всяка губерния може да се обръща с петиции направо към монарха по въпроси, които го засягат — право, от което не се ползва останалата част от населението. Нещо повече, Грамотата потвърждава предишните привилегии, освобождава земевладелците от задължения и ги допълва с някои нови, за да им осигури най-благоприятно и видно положение. Членовете на дворянското съсловие се освобождават от задължението лично да служат на държавата и да плащат данъци. Към тях не се прилагат телесни наказания. Те могат да загубят дворянския си статус, имения или начин на живот само с решение на Двора. Правото върху собствеността на земевладелците се разширява. Дворяните са признати за пълноправни собственици на недвижимите си имоти, без каквито и да било ограничения при продажбата и експлоатацията на земята, горите или минералните ресурси. В случай на конфискация заради престъпление, имението остава за семейството. Всъщност, някои учени са на мнение, твърде крайно, за да бъде вярно, че Екатерина Велика е въвела понятието „частна собственост" в Русия. Освен това, през 1785 г. императрицата дарява и грамота на градовете, която им осигурява съвсем ограничено градско управление, контролирано от богатите търговци. Приложението ѝ обаче се оказва неефикасно.

Както и по-рано подобряването на положението на дворянството означава разширяване и засилване на крепостничеството — развитие, характерно за царуването на Екатерина като цяло. Крепостничеството се разпространява в нови райони и в частност в Украйна. Въпреки че управлението на Екатерина признава системата, която вече съществува там, то носи отговорност за легализацията на крепостното право в Украйна и поради това, за превръщането на това зло в правило из цялата империя. Серия от закони, фискални по своя характер, обнародвани през 1763 — 1783 г., забраняват на украинските селяни да напускат имения без разрешение на господарите и им разпореждат да не напускат местата, където живеят, както и работата, която вършат. Самата Екатерина Велика има личен принос за разпространяване на крепостното право в много нови територии, дарявайки често огромни държавни земи и селяни на своите фаворити, като се започне от водачите на преврата от 1762 година. Направени са изчисления за общото количество на селяните, които се превръщат по този начин в крепостни. По заповед отгоре сменят статута си няколко стотици хиляди трудоспособни лица от мъжки пол — такъв е обичайният показател за броене на селяните в имперска Русия. Това означава, че крепостни са станали доста повече от 1 млн. души. Преброяването от 1794 — 1796 г. показва това увеличение на крепостните, които заедно с ратаите съставляват 53.1 процента от всички селяни и 49 на сто от цялото население на страната. Властта на помещиците над техните крепостни селяни е такава, че малко може да се направи за засилването ѝ, но въпреки това правителството върши всичко възможно, за да могат земевладелците по-лесно да осъждат селяните си на каторга в Сибир. Те получават и пълномощия да връщат обратно крепостните оттам, ако пожелаят. Под заплаха от сурови наказания на крепостните селяни е забранено да подават петиции до императрицата с искания за обезщетения срещу помещиците. Екатерина Велика установява по-твърд контрол над казаците, като премахва известната Сеч на р. Днепър през 1775 г. и като

ограничава автономията на донското и уралското „войнство". Някои от днепърските казаци са преместени на р. Кубан, за да бъде заселена с казашка войска откритата равнина, разположена северно от Кавказките планини.

Други начинания, предприети от властта, които имат отношение към земята и населението са: широкомащабното измерване на имотите и проверяването на правата върху собствеността им, важна стъпка към узаконяване и утвърждаване на поземлените владения, посочената по-горе заключителна секуларизация на обширните църковни имоти с около 2 млн. селяни, които минават в подчинение на т. нар. Колегия на икономиката, и една програма за колонизация. В чужбина се търсят колонисти, като често им се предлагат много благоприятни условя и крупни суми, за да се заселят на територии, отвоювани отново от Турция и в други райони, защото крепостното право и правителствените наредби ограничават преместването на руснаците от едно място на друго. Елисавета вече е уредила основаването на сръбски общини в Русия. Екатерина Велика покровителства много повече колонии от чужденци, по специално от немци на р. Волга и в Южна Русия.

Усилията на Екатерина II да подпомогне развитието на индустрията, търговията, образованието и културата в Русия ще бъдат разгледани в посветените на тези теми глави. Казано вкратце, в стопанския живот императрицата се преориентира от строг меркантилизъм към новите популярни идеи на свободната инициатива и търговия. В областта на културата действа с голям замах. Тя е приятелка на философите, която си кореспондира с Волтер и урежда на Дидро безкористно, както се оказва, посещение в Русия. Самата тя писателка, литературен критик и изявена интелектуалка, Екатерина Велика има планове и проекти за всичко — от общото образование до сатирата. Всъщност тя смята, че най-важната мисия е да цивилизова Русия. И по тази причина през 1763 г. тя учредява Медицински колегиум, основава болници, застава начело на борбата срещу инфекциозните болести и постановява Русия да получи необходимото оборудване, за да произвежда собствени лекарства и хирургични инструменти. Също в интерес на цивилизоваността императрицата става инициатор на някои необичайни мерки за подпомагане на лишените от средства за съществуване като вдовици или сираци.

Външни работи. Встъпителни бележки

Въпреки прекалената си заетост с вътрешните работи Екатерина Велика непрекъснато отделя внимание и на външната политика. Успехът и славата могат да се постигнат чрез дипломация, реформи в управлението в духа на Просвещението, но също така на бойното поле и може би дори повече, отколкото в мирно време. С подкрепата на държавници като Никита Панин и Потьомкин и генерали като Румянцев и Суворов императрицата жъне триумф след триумф на международната сцена. Последиците от тези бляскави успехи са голямото разширяване на границите на империята, присъединяването на милиони поданици към нея и ново нарастване на ролята и значението на Русия в Европа. Външната политика на Екатерина Велика не представлява нещо качествено ново. Нови идеи наистина не лип-

сват. Например, доктрината на Панин, предложена в началото на царуването ѝ за Северен акорд или за система от водещите северноевропейски държави в противовес на Франция, Австрия и Испания и знаменитият „гръцки проект" на Потьомкин, който ще дискутираме на съответното място. Тези проекти се оказват ефимерни и Русия продължава стария си курс. Както обичат да изтъкват руските историци, Петър Велики е решил един от трите фундаментални проблема на руските външни отношения — шведския. Екатерина Велика разрешава другите два — турския и полския. Освен с тези ключови въпроси, известната императрица се занимава и с много други, като се започне от още една нова шведска война, мине се през Лигата за въоръжен неутралитет и се стигне до необходимостта да се изправи лице в лице срещу шокиращата действителност на френската революция.

Важните външни събития през царуването на Екатерина II се концентрират в два кратки отрязъка от време. Годините 1768 — 1774 стават свидетел на Първата турска война и на първата подялба на Полша през 1772 година. А между 1787 и 1795 г. Русия взима участие във Втората турска война (1787 — 1792), във война срещу Швеция (1788 — 1790) и втората и третата подялба на Полша през 1793 и 1795 година. Освен това, точно в този период става ясно, че враждебното отношение на Екатерина Велика към френската революция се засилва все повече. За щастие на императрицата, през заключителната фаза от Първата турска война Великобритания е заета в конфликта със своите северноамерикански колонии, докато през втората критична серия всички държави трябва да насочат вниманието си към революционна Франция.

Русия и Турция

В борбата си с Турция руснаците си поставят за цел да достигнат Черно море и по този начин да се доберат до онова, което би могло да се смята за тяхна естествена южна граница, както и да си възвърнат плодородните земи, отстъпени на азиатските нашественици по времето на Киевска Рус. Кримските татари, наследници на Златната орда в този район, са признали сюзеренитета на турския султан. В стремежа си към юга Екатерина Велика следва утвърдения от векове пример на московските царе и на своите предшественици император Петър Велики и императрица Анна. Бойните действия по време на Първата турска война (1768 — 1774) се водят както по суша, така и, нещо по-необичайно за Русия, по море. Една руска армия, под командването на П. А. Румянцев настъпва в Бесарабия и на Балканите, печелейки внушителни победи над големи турски войски и апелирайки към християните да се вдигнат срещу своите господари. Друга руска армия нахлува и завладява окончателно Кримското ханство. Руски флот под командването на Алексей Орлов излиза от Балтийско море, достига до турски води и потапя османския военен флот в залива Чешме на 6 юли 1770 г., но не се опитва да форсира Проливите. След експедицията на Алексей Орлов Русия се оказва за значителен период от време пряко заинтересована от Средиземноморието — доказателство за това са усилията, положени от император Павел в края на века, да спечели Малта и Йонийските острови. Едва при царуването на Александър I, под британски на-

тиск тя се отказва от опитите си да получи постоянна опорна точка в този район. Въпреки че руското настъпление на Балканите е временно преустановено, през лятото на 1774 г. Турция е готова да сключи мир.

С договора от Кючук Кайнарджа Русия получава стратегическите пунктове Кинбурн, Еникале и Керч, намиращи се и около Кримското ханство, а така също и част от черноморския бряг западно и южно от Кримския полуостров, достигащ почти до подножието на Кавказката планинска верига, включително и Азов. Кримските татари са обявени за независими, въпреки че признават султана за халиф, като религиозен лидер на исляма. Русия получава правото на свободна морска навигация в турски води, което включва разрешението да бъдат пропускани търговци през Проливите. Молдавия и Влахия са върнати на Турция, но трябва да бъдат управлявани по-меко, като Русия си запазва прерогатива да посредничи от тяхно име. Освен това, Русия придобива правото да построи православна църква в Константинопол, а турците обещават да приемат руското покровителство над тази нова църква и да защитават християнските черкви. Условията на договора, касаещи християните и християнското богослужение, се превръщат в основа на много по-сетнешни руски искания към Турция.

Въпреки че в първата при царуването на Екатерина Велика война с Турция Русия нанася решаващо поражение, и че договорът от Кючук Кайнарджа потвърждава руската победа, целите на руската империя не са напълно постигнати. Част от северното крайбрежие на Черно море остава турска, а Кримското ханство става независимо. От османска гледна точка, войната е катастрофа, която може да бъде поправена само чрез реванш и възстановяване на предишните позиции на Турция със силата на оръжието. Нестабилното положение в Кримското ханство допълнително засилва напрежението. През 1783 г. Русия навлиза в Крим, за да анексира ханството, като принуди много кримски татари да избягат във владенията на султана. До 1785 г. Русия построява значителен по мащабите си флот в Черно море с главна база в Севастопол. По същото време Потьомкин полага големи усилия да засели и развие новозавладените южни земи. Гледката, която предлага Потьомкин на Екатерина Велика, на австрийския император Йосиф II и на полския крал Станислав Понятовски, когато посещават района в началото на 1787 г., предизвиква израза „потьомкински села“, т. е. това са нарисувани къщи, наподобяващи сценичен декор, които от дистанция минават за истински сгради и селища. Впрочем, без да подценяваме изкуството на Потьомкин да организира зрелища за публиката, според последните изследвания на Соловейчик и други учени, се оказва, че напредъкът в Южна Русия е доста реален.

По онова време Потьомкин и Екатерина Велика лелеят много далечни цели, станали известни като „гръцки проект“. В общи линии проектът предвижда завладяването на османците или най-малкото на техните европейски владения и установяване или възстановяване на една голяма християнска империя с център Константинопол. Екатерина Велика кръщава втория си внук Константин, поверява го на гръцка бавачка и заповядва да бъдат изсечени медали с изображението на Света София! В края на краищата и Австрия се съгласява да се присъедини към проекта, след като получава уверения, че новата империя ще бъде отделна от Русия и след като ѝ предлагат компенсации на Балканите и други преимущества. Подобно на

много други свръхамбициозни планове и „гръцкият проект“ се оказа ефимерен. Нито проектът, нито неговият главен вдъхновител Потьомкин надживяват Втората турска война.

През 1787 г. Турция обявява война на Русия, след като руснаците отхвърлят ултиматума, с който от тях се иска да напуснат Крим и северното черноморско крайбрежие. Портата се радва на симпатията на няколко европейски държави, по-точно на Великобритания, която едва не влиза във войната през 1791 година. Скоро и Швеция оказва активна подкрепа на Турция, като напада Русия. Австрия пък е военен съюзник на Екатерина Велика. Във Втората турска война въоръжените действия се водят само по суша. Руските войски, под командването на А. С. Суворов печелят серия блестящи победи над турските сили най-вече през 1790 г., когато Суворов щурмува и завзима смятаната за непревземаема крепост Измаил. Впрочем, Михаил Кутузов, героят от 1812 г., е този, който пръв се вклинява във фортификациите на Измаил. Към края на войната Суворов се придвижва към Константинопол. Според договора от Яш, подписан на 9 януари 1792 г., Русия придобива крепостта Очаков и черноморския бряг между реките Буг и Днестър, а Турция признава присъединяването на Крим към Русия. Изглежда, че Русия е достигнала до своята естествена граница на юг. Може да се приеме, че турският проблем по същество е разрешен.

Поделбите на Полша

Политиката на Екатерина Велика спрямо Полша е не по-малко резултатна от отношенията ѝ с Турция. В случая се има пред вид фактът, че подялбата на Полша, една важна европейска държава, представлява поголяма демонстрация на сила, отколкото отвоюването от османците на една огромна, но почти необитаема степна територия. Но, докато уреждането на отношенията с Турция се оказва окончателно, а учените твърдят, че е логично и естествено, същото в ни най-малка степен не може да се каже за случая с Полша. Всъщност, поделбите на тази страна се превръщат за Русия и Европа в постоянен източник на страдания и конфликти.

Често се е твърдяло, донякъде с основание, че през втората половина на XVIII в. Полша вече е готова за разделяне. Приблизително от средата на XVII в. децентрализацията и отслабването на централната власт в тази страна бързо набират инерция. Кралете, които подлежат на избиране, се оказват все по-неспособни да контролират неуправляемите си поданици. Другата институция на централната власт — Сеймът (парламентът) почти не функционира. Съставен от делегати, получили инструкции от провинциалните парламенти, по начин на процедиране Сеймът прилича повече на дипломатически конгрес, отколкото на национален законодателен орган. Възражението само на един единствен депутат, прословутото liberum veto или (свобода на ветото — бел. на прев.) може да провали всяко начинание, дори да доведе до разпускане на Сейма, както и до отпадане на цялото законодателство, прието след свикването му. Например, между 1652 и 1674 г. по този начин са разпуснати 48 от 55 парламента, като почти една трета от тях — заради ветото на един единствен депутат. Когато Сеймът е разпуснат, се прибягва до традиционното средство — прокламиране на кон-

Полша (1662-1667) и подялбите ѝ

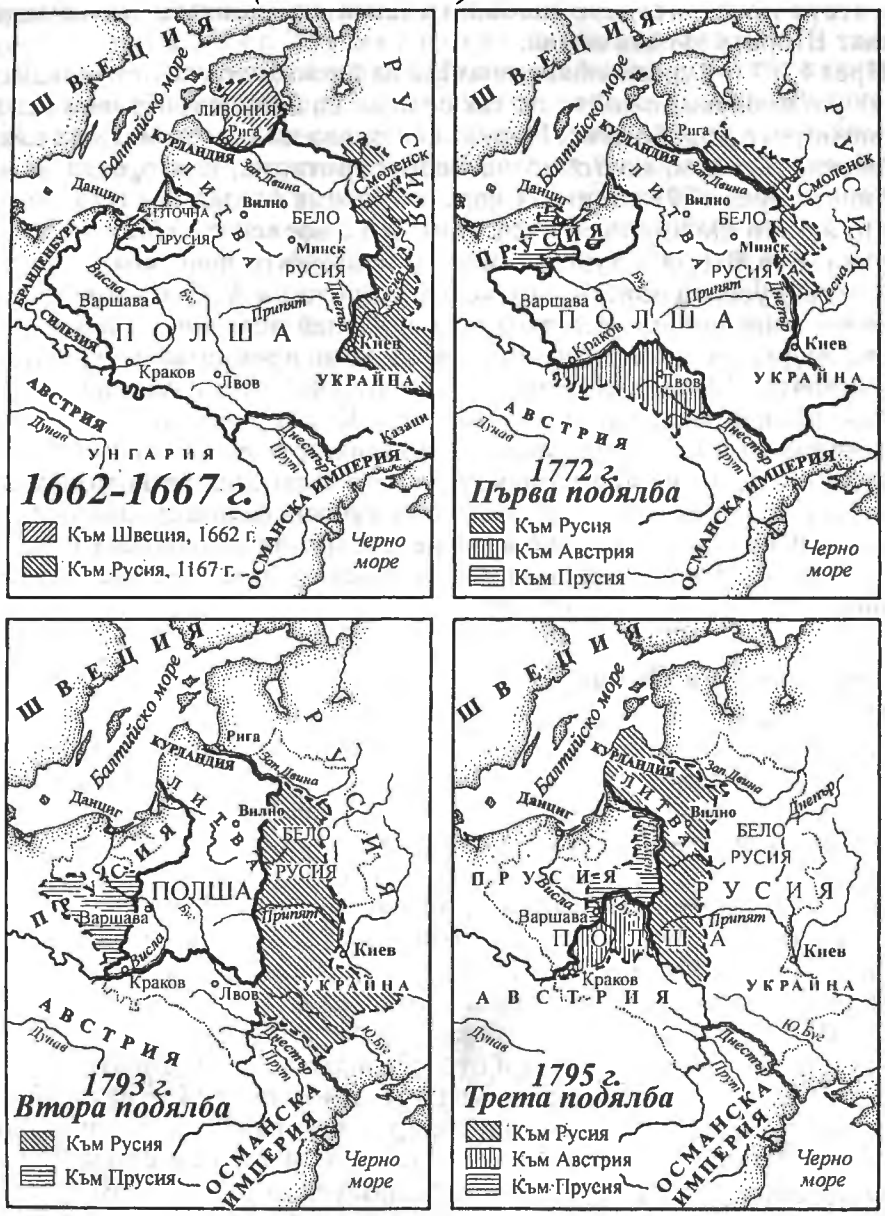

федерация, представляваща събрание на защитниците на дадена позиция. Конфедерацията не може да се подлага на обструкции от liberum veto и се опитва да налага възгледите си със сила. Полската политическа система е описвана като „анархия, имаща характера на гражданска война".

Слабостта на полското управление нараства непрекъснато, тъй като то трябва да се справя с много тежки проблеми. Полският крал властва над поляци, литовци, белоруси, украинци и евреи, без да броим по-малки-

те етнически групи; над католици, православни, протестанти и следовниците на юдаизма. Той трябва да се бори с изключително силната и независима аристокрация, съставляваща 8 процента от населението, която високомерно, дръзко и без основание иска да получи за себе си всички „полски свободи", като в същото време държи масата от народа — селяните при най-лошите условия на крепостничеството, каквито можем да си представим. Той трябва да се справя и със силни и алчни съседи, обкръжаващи Полша от три страни.

Последната особеност заслужава специално внимание, тъй като Полша не се разделя сама. Тя е поделена от трима могъщи агресори. Наистина, през XVIII в. полското общество преживява интелектуално и културно възраждане, което започва да прониква и в сферата на политиката. Ако на Полша ѝ е дадено време, тя би могла успешно да се реформира, но нейните съседи не са ѝ отредили такова. За нещастие на Полша, точно когато политическото ѝ бъдеще започна да изглежда по-обещаващо, Екатерина Велика окончателно се съгласява с плана за подялба във вида, прокарван от Прусия и Австрия от времето на Петър Велики.

Последният крал на Полша и бивш любовник на Екатерина Велика — Станислав Понятовски, който царува от 1764 до 1795 г., се опитва да въведе някои реформи, но не успява да получи твърда подкрепа от Русия и Прусия, които през 1764 г. постигат съгласие да си сътрудничат по полските въпроси. През 1766 — 1768 г. двете съюзени държави повдигат отново темата за „дисидентите", (така в Полша наричат православните и протестантите), и принуждават полското правителство да им дари еднакви права с тези на католиците. Тази отстъпка предизвиква силен протест в Полша, довежда до формирането на Конфедерацията в гр. Бар и до гражданска война. Франция дава известна подкрепа на Конфедерацията, а Турция под претекст да защити „полските свободи" обявява война на Русия. Но руските войски покоряват конфедератите и през 1772 г. е извършена първата подялба на Полша.

Този необичаен опит за решаване на полския проблем до голяма степен произтича от сложното политическо съотношение на силите. Русия толкова успешно се представя в Турската война, че Австрия започва да се тревожи за позициите си. Фридрих Велики, кралят на Прусия, предлага подялба на част от Полша като начин да се удовлетворят експанзионистичните амбиции на Екатерина Велика и същевременно да се осигури компенсация за Австрия, която през 1769 г. става инициатор на заграбването и „повторното присъединяване" на някои полски гранични райони към държавата на Хабсбургите. Освен това, кралят иска и Прусия да получи някои дългожелани полски земи, които разделят пруските владения. При първата подялба на Полша Русия получава Белорусия и Литва до реките Двина и Днепър с 1 300 000 обитатели. Австрия се снабдява с т. нар. Галиция, състояща се от Червена Русия с гр. Лемберг или Лвов, с част от Западното Подолие и южната Малополша с общо население от 2 650 000 души. Прусия взима т. нар. Кралска или Полска Прусия без Данциг и Торн. Макар че е скромна по размери и е населявана само от 580 хиляди души, пруската придобивка в сравнение със спечеленото от другите две държави е най-ценна от политическа, военна и финансова гледна точка. В общи линии, Полша губи около третина от територията си и над една тре-

та от населението си.

Катастрофата кара поляците да проведат основни реформи. Промените започват през 1773 г. и достигат кулминация в стореното около празнуването на 4-годишния Сейм от 1788 — 1792 г. и във връзка с конституцията от 3 май 1791 година. Монархията трябва да стане наследствена, а кралят да получи реална изпълнителна власт. Чрез двукамарен парламент се установява законодателна власт, като долната камара има доминираща позиция. Свободното вето е отменено в полза на правото на мнозинството. В парламента влизат представители на средната класа. В духа на модерните тенденции е съставен кабинет от министри, който трябва да отговаря пред парламента. Полската реформаторска партия се ползва от благосклонността на Прусия, която без съмнение се надява да получи още отстъпки от Нова Полша. Русия и Австрия отново са ангажирани във война с Турция. Но Майската конституция предизвиква криза. Докато Прусия и Австрия я приемат, през май 1792 г. Русия подстрекава организацията на Конфедерацията в Тарговица да защити стария ред. Когато по покана на Конфедерацията руската армия навлиза в Полша, прусаците сменят поведението си и се присъединяват към нашествениците. През януари 1793 г. следва втората подялба на Полша. При нея Русия взима по-голямата част от Литва и Западна Украйна с общо 3 милиона жители. Прусия завладява Данциг, Торн и Великополша, като присъединява население от 1 милиона души. Австрия не взима участие. Русия получава и правото нейни войски да преминават през това, което е останало от Полша и да контролира външната ѝ политика.

През март 1794 г. поляците отговорят с голямо национално въстание, ръководено от Тадеуш Костюшко. Но въпреки смелостта им тяхната борба е безнадеждна. Поляците са смазани от руснаците, командвани от Суворов, и от прусаците. Австрия се присъединява отново към съюзниците си, за да прокара третата подялба на Полша през октомври 1795 година. Според нейните условия Русия придобива останалите части от Литва и Украйна с 1 200 000 жители, както и херцогство Курландия, където руското влияние преобладава от времето на императрица Анна. Прусия взима Мазовше, в което влиза и Варшава с 1 милион души. Австрия присвоява останалото от Малка Полша с Краков с 1 500 000 жители. Полша престава да съществува като независима държава.

Поделбите на Полша се превръщат в трагедия за поляците. По-трудно е да се определи въздействието им върху успелите агресори. Както Лорд и други историци описват подробно, Прусия, Русия и Австрия осъществяват един забележителен и наистина безпрецедентен по характер дипломатически и военен преврат. Те разчленяват и напълно унищожават една голяма европейска държава, елиминирайки стар враг, съперник и източник на конфликти, като получават големи придобивки към собствените си земи, ресурси и население. Източна Европа попада под пълния им контрол. Те лишават Франция от нейния стар съюзник. Знаменателно е, че след поделбите на Полша трите източноевропейски монархии — ако щете партньори в престъплението — за дълъг период от време си сътрудничат тясно на международната сцена. Въпреки това, някои от философите изразяват похвала поне за първата подялба на Полша, определяйки я като „триумф на рационалността“. Но поляците не мислят така и никога не

приемат разпокъсването. В резултат на разделянето Полша, полските права и полските граници остават за Европа и света нерешен проблем или серия от проблеми. Участието на имперска Русия в поделбите на Полша има последствия, между които са — полската подкрепа за Наполеон през 1812 г. и големите въстания през 1831 и 1863 година.

Руските учени обичат да подчертават, че руската намеса е била в пълен контраст с участието на Прусия и Австрия. При трите поделби на Полша Русия е взела изконни руски земи, някогашната част от Киевска Рус, населена предимно с православни украинци и белоруси, докато германските държави са заграбили исторически и етнически полски територии. Затова руснаците са дошли като освободители, а прусаците и австрийците като потисници. Ако Екатерина Велика е заслужавала упрек, то той не е за нейните завоевания, а за това, че е позволила на Прусия и Австрия да се разширят за сметка на поляците. Тази гледна точка може да бъде предмет на много коментари, включително и за коректността ѝ при излагане на фактите около поделбите. Но е необходимо да се вземат под внимание поне две неща. Бруталната руска политика към Полша трябва да отстъпи пред интересите на другите агресори и всъщност по-нататък се стига до преподялба. През 1815 г. Варшава и сърцето на разделената Полша са присъединени към Русия. Екатерина Велика малко се интересува от вярата или етническия произход на своите нови поданици. Тя разсъждава само от гледна точка на властта, политиката, положението и престижа — всичко, което носи по-голяма слава на Русия и, разбира се, и на самата нея. След като сломяват съпротивата на Конфедерацията от Бар, руските войски потушават и едно отчаяно въстание на украинските селяни срещу техните полски и полонизирани земевладелци. След поделбите на Полша тези земевладелци продължават да експлоатират народните маси толкова много и ефикасно, колкото и преди тях. Наистина, някои украински историци се оплакват, че гнетът се е увеличил, защото твърдото руско управление поддържало реда и закона по-успешно, отколкото слабите полски власти.

Външна политика. Някои други въпроси

Външната политика на Екатерина Велика не се изчерпва само с отношенията с Турция и Полша. По сфери на дейност и интереси тя обхваща много аспекти. Важна страна от дейността ѝ е руската роля в Лигата за въоръжен неутралитет, във войната срещу Швеция и реакцията на императрицата по повод френската революция. През 1780 г. Русия издига доктрината за въоръжен морски неутралитет, за да защити търговията на невоюващите държави от произволните действия на британците, въвлечени във война срещу американските си колонии. Няколко европейски държави подкрепят руските предложения, които накрая стават част от морското право. Русия и нейните партньори в Лигата настояват неутралните кораби да могат да минават свободно от едно пристанище в друго, плавайки в крайбрежните води на воюващите държави, а вражеските стоки, натоварени на неутрални кораби с изключение на контрабандните да не подлежат на заграбване. Те пледират и за това, че за да бъде една блокада законна, тя трябва по-скоро да се налага, а не само да се провъзгласява.

Както вече беше отбелязано, Швеция напада Русия през 1788г., кога-

то руските армии участват в бойни действия срещу Турция. Санкт Петербург отново се оказва под шведска заплаха, но нито една от силите не печели решителен превес във войната. Договорът от Верел, подписан през август 1790 г. само препотвърждава границите от преди войната. Дания, в съюз с Русия взима участие във враждебните действия срещу Швеция.

Френската революция произвежда огромно впечатление върху Екатерина Велика. Първоначално тя се опитва да омаловажи значението на събитията във Франция и да ги откъсне от основната тенденция на европейската история и Просвещението. Но когато революцията става по-радикална, императрицата реагира с огорчение и враждебно отношение. В Русия тя се обявява срещу критично мислещите интелектуалци, но, всъщност, и срещу културния климат, който самата тя толкова упорито се е стремила да създаде. Екатерина Велика все повече и повече се противопоставя на революционна Франция и скъсва внезапно отношенията си с нея през 1793 г. веднага след екзекуцията на Луи XVI. Разбира се, тя използва объркването и смущението в Европа, настъпило вследствие на френската революция, за да изпълни безпрепятствено плановете си за втората и третата подялба на Полша. Някои историци смятат, че само внезапната смърт на императрицата спира присъединяването ѝ към военната коалиция срещу Франция.

Оценките за Екатерина Велика

Много е писано за и против Екатерина Велика. Почитателите на владетелката, сред които са много интелектуалци от философите на Просвещението начело с Волтер до Сидни Хук бързо я обявяват като изключителен пример за личност, която прави историята. Императрицата е хвалена от много историци, особено от специалисти по културното развитие, по външните отношения и териториалното разширяване на Русия, в това число от такива здравомислещи учени като Б. Нолде и Изабел де Мадириага. Някои от тях, като В. Леонтович одобряват нейната политика към дворянството, в която виждат необходимата стъпка към либерализацията — права, привилегии и изгоди трябва да получи най-висшестоящата социална група и само след това такива придобивки могат да се дадат и на по-нисшите съсловия.

Критиците на Екатерина Велика, в това число много дореволюционни руски историци, а и групата на съветските историци като цяло съсредоточават вниманието си предимно върху социалната политика на императрицата и социалните условия по време на царуването ѝ. Преди всичко, те бичуват царуването ѝ като връхна точка в развитието на крепостничеството. По тази причина много от тях отричат, че Екатерина II, въпреки показното ѝ разположение и привързаност към културата, е един просветен деспот в смисъла, в който този термин се прилага към австрийския император Йозеф II, който се интересува от народните маси. Макар че много малко социални историци смятат, че личното влияние на императрицата върху еволюцията на руското общество е било съществено, те са отвратени от контраста между привидно прогресивните възгледи на Екатерина Велика и подкрепата, която тя оказва на крепостничеството, както и от нейното леко и изцяло(цялостно?) приспособяване към това велико зло. Непосредствените ѝ приемници

Павел и Александър I показват друго отношение.

Но каквито и съждения да правим за императрицата — би трябвало да е ясно, че горепосочените мнения рядко влизат в директен сблъсък, тъй като обхващат различни аспекти от дейността на Екатерина Велика — трябва да признаем важността на нейното царуване. Във външната политика — със завоюването на земите в Южна Русия и поделбите на Полша. Във вътрешните работи — с развитието на крепостничеството, с общественото положение и привилегиите на дворянството. В културата — със забележителния прогрес в европеизацията. Всичко това доказва, че времето на Екатерина Велика е кулминация на по-ранни тенденции и полага основите на руската история през XIX век. Но преди да се занимаем с руската история през XIX в., ние трябва да разгледаме царуването на Павел и някои общи аспекти от развитието на Русия от Петър Велики до Александър I.

Царуването на Павел

Император Павел е на 42 години, когато се възкачва на трона. През десетилетията, когато майка му го е държала далеч от властта, той започва да ненавижда нея, нейните фаворити, съветници и всичко, на което тя държи. Затова една от характерните особености на краткото царуване на Павел (1796 — 1801) е пълната отмяна на решенията на Екатерина Велика и заличаване на всичко, направено от нея. Друга особеност на управлението му произтича от неговия характер, който най-добре може да се окачестви като дребнаво деспотичен. Изключително подозрителен, раздразнителен и често изпадащ в ярост, императорът издига и сваля своите помощници със светкавична бързина и често без причина. Той променя обучението и униформите на руската армия, като обръща внимание и на най-малката подробност. Имперските военни учения предизвикват ужас у участниците. Павел великодушно освобождава от затвор и изгнание хора, наказани от Екатерина Велика, в това число либерални и радикални интелектуалци и водачи на полското въстание като Костюшко. Местата им обаче бързо са заети от други лица, които по някакъв начин са били неприятни на владетеля и числото на жертвите нараства. Императорът държи най-вече на своята самодържавна власт и величество, проявяващо се и в малките неща като танцуване на празненства в двореца и отдаване на чест. Павел откровено заявява на френския посланик, че в Русия е важен само този, с когото императорът разговаря и то само дотогава, докато говори с него. Ръководейки се от такова разбиране за величието на руската монархия, като несъмнено реагира на дългото и мъчително очакване на короната, Павел променя закона за наследяването на руския трон. Това става по време на коронацията му през 1797 година. Правото на първородство по мъжка линия заменя закона на Петър Велики, според който царстващият монарх свободно избира наследника си. Така Русия окончателно се сдобива с напълно законосъобразна и стабилна система на престолонаследие.

Възгледите и становищата на императора намират отражение в отношението му към критичния проблем за крепостничеството и дворянството. От една страна Павел продължава да подкрепя и поощрява крепостното право — нещо, което прави и Екатерина Велика — като го разпространява през 1797 г. до крайните предели на Южна Русия, в т. нар. Нова Русия

и като раздава държавни земи и селяни на своите фаворити дори с по-бързи темпове от своята майка. Освен това той потушава сурово всички селски вълнения и не толерира непокорството или протестите на нисшите класи, макар от друга страна, Павел да не проявява доверието и симпатията на майка си към дворянството. По тази причина той за пръв път се опитва да регулира и ограничи задълженията на крепостните селяни към техните господари, като провъзгласява през 1797 г., че те трябва да работят 3 дни от седмицата за своите земевладелци и 3 дни за самите себе си, а неделята е обявена за почивен ден. Въпреки че новият закон на Павел вероятно не би могъл да се приложи на практика, той наистина е повратна точка в отношението на руската власт към крепостното право. Оттогава ограничаването и евентуалната отмяна на крепостното право стават реален изход за държавната политика. Императорът дава още един израз на своята неприязън към дворянството чрез мерки като възстановяването на смъртното наказание за представителите на това съсловие, а както и за гражданите и чрез по-голяма опора върху бюрокрацията, предпочетена пред дворянството от местното самоуправление и централната администрация.

Най-трайни спомени царуването на Павел остава в сферата на външната политика и военната област. Непосредствено преди смъртта си Екатерина Велика е на път да се присъедини към една антифренска коалиция. Павел започва с декларация за руското желание за мир, но скоро и той е провокиран от френските победи и някои тактически грешки на Франция, като минава на страната на враговете на революционното правителство. Русия влиза във войната срещу Франция като член на т. нар. Втора коалиция, организирана до голяма степен от Павел и включваща Русия, Великобритания, Австрия, Неаполитанското кралство, Португалия и Турция. В последвалите военни кампании един руски флот под командването на Фьодор Ушаков преплува Проливите и заграбва Йонийските острови от Франция като установява контролирана от Русия република под протектората на Турция. Руското влияние се разпростира дори още по на запад в Средиземно море, защото Павел приема да бъде избран за велик магистър на малтийския духовен орден на рицарите на Св. Йоан и следователно за владетел на стратегическия остров Малта.

Главният театър на военните действия обаче е на сушата. Руските войски се присъединяват към армиите на съюзниците в Австрия и Швейцария, но най-резултатна е интервенцията им в Северна Италия. Там една въоръжена сила от 18 хиляди руснаци и 44 хиляди австрийци под командването на Суворов в продължение на 5 месеца през 1798 — 1799 г. изважда от строя французите, побеждавайки ги в три големи битки и дузина помалки сражения, завладявайки 25 крепости и взимайки в плен около 80 хиляди души. Суворов иска да нахлуе във Франция. Вместо това, заради поражения на другите фронтове и промяната в плановете на съюзното висше командване той трябва да отстъпи през 1799 — 1800 г. към Южна Германия през швейцарските Алпи, защитавани от един френски въоръжен отряд. Успешно ръководеното от него отстъпление се смята за един от най-великите подвизи във военната история. Общо взето, Суворов, който умира малко след швейцарската кампания на 70-годишна възраст, се числи към най-способните пълководци, които някога е имала Русия и това е висока чест. Част от качествата на този ексцентричен и с непредсказуемо по-

ведение генерал са в тактиката му, която разчита на бързината, удара и изключително хармоничните му отношения с войниците.

Отвратен от Австрия и Великобритания, които не успяват да окажат адекватна подкрепа на руските войски в Нидерландия, Павел напуска коалицията. Всъщност, през 1800 г. той преминава на другата страна, съюзява се с Франция, като смята, че възходът на Наполеон ще гарантира стабилността и ще сложи край на революцията. Новото разположение на силите изправя Русия срещу Великобритания. След като губи Малта, където се настаняват англичаните, Павел прави едно фантастично предложение, с което изпраща донските казаци да нахлуят в далечна Индия на територия, която не е отбелязана на картата. Смъртта на императора препятства изпълнението на тази задача и Александър I бързо отзовава казаците.

През март 1801 г. Павел е убит при дворцов преврат. Неговата грубост, буен темперамент и непредсказуемо поведение спомага за разширяване на конспирацията дори сред най-доверените единомишленици на императора и сред членовете на неговото семейство. Гвардията, която изглежда се чувства застрашена, се противопоставя на желанието му войските да се обучават в неговото собствено имение Гатчина. Фактът, че императорът се обръща срещу Великобритания, му създава нови врагове. Граф Петър Палин, военният градоначалник на Санкт Петербург, взима активно участие в заговора, като същевременно великият княз Александър, син на Павел и престолонаследник, недвусмислено го одобрява. И досега не може да се твърди със сигурност дали умъртвяването на Павел е влизало в плановете на конспираторите — за Александър изглежда то е неочаквано — или е станало случайно.

Глава XXIII
Икономическото и социалното развитие на Русия през XVIII в.

„В Русия процъфтяването на крепостничеството е по-продължително, отколкото в западните държави, защото предимствата му са по-големи от икономическите му недостатъци; защото увеличението на населението не предизвиква остър недостиг на земя сред селяните чак до първата половина на XIX в.; защото средните класи са слаби в сравнение с помещиците; защото хуманистичните и други идеи за ценността на отделната личност са слабо развити; защото реакцията срещу идеите на френската революция засилва инерцията, свойствена на всяка една отдавна установена институция и на последно място, защото крепостното право е не само икономическа база на помещиците, но и главната основа на руската държава в нейната гигантска задача да управлява по някакъв начин толкова примитивни милиони".

Бенедикт Съмнър

„Трябва да се изтъкне, че нито един съвременен западноевропейски автор, който е писал за руската икономика от края на XVIII и началото на XIX в., не определя Русия като стопански изостанала страна. Всъщност, за известен период от XVIII в. руската промишленост, най-малкото в няколко отрасъла, е изпреварила всички останали страни в Европа, в това число и Англия. Това важи преди всичко за металообработването. В средата на XVIII в. Русия е най-големият производител на желязо и мед в света. До 70-те години на XVIII в. английското производство на мед не се изравнява с руското, а на желязо го догонва в края на същия век".

Михаил Н. Карпович

Царуването на Петър Велики, както вече имахме случай да отбележим, е важен водораздел в икономическото и социалното развитие на Русия, а също така и в политическата история на страната. Една от най-значимите и обясними промени настъпва с кривата линия на развитието на населението, която е паралелна на съответните линии в другите европейски страни. Близо едно столетие преди времето на Петър Велики мнозинството от населението на Русия вече е уседнало. При трудното царуване на реформатора то, може би, намалява, но след това бързо нараства. През 1725 г. в пределите на Русия живеят около 13 млн. души, през 1762 г. — 19 млн., а през 1796 г. — 29 млн. човека. Според приблизителни пресмятания, в резултат на успешната външна политика на Екатерина Велика са завладени 7 млн. нови поданици, така че в края на XVIII в. руската империя има повече от 36 млн. обитатели.

Освен бързото увеличение на населението териториалното разширение на Русия през XVIII в. има и много други последици, важни за стопанския живот на страната. Победата на Петър Велики във Великата северна война осигурява на държавата му достъп до Прибалтика, като в империята са включени гражданите на такива пристанища като Рига, които са повещи от руснаците в търговията и навигацията. Изразът „прозорец към Европа" се отнася колкото до стопанството, толкова и до културата и поли-

тиката. Огромните териториални придобивки, спечелени от Екатерина Велика при поделбите на Полша, доближават Русия до останалите европейски страни и присъединяват градове и райони с относително по-развита икономика. Както германските земевладелци в балтийския регион, така и полските и полонизирани дворяни са в някои отношения по-напредничави от руските помещици. Сходно се оказва и стопанското значение на завладените земи на юг. Успехът на Екатерина Велика в двете турски войни открива обширни плодородни земи в Южна Русия — едно постъпателно разширение на придобитото в предишните десетилетия и векове — за колонизация и развитие, като стабилно установява империята на Черно море. Макар че крепостното право ограничава мобилността, населението на Юг нараства бързо благодарение на доброволната миграция и преселването на крепостни и държавни селяни. По думите на един историк, занимавал се с гъстотата на населението:

„През XVIII в. относително плътно и уседнало население в руската империя може да бъде открито само в центъра на равнинните части на европейска Русия — региона на Москва с областите, разположени непосредствено около нея и горното течение на р. Волга. В известна степен по-малко населени са северната част на Украйна и древните райони около Смоленск и Новгород, намиращи се съответно западно и северозападно от Москва. Накрая, започвайки от Централна Русия една тясна ивица от доста плътно заселване се простира към Архангелск по течението на р. Двина, друга такава полоса може да бъде открита по средното течение на р. Волга и по на изток по посока към Сибир. Към тази ограничена област на относително плътна колонизация сега (т. е. през XVIII в. — бел. на прев.) се прибавят обширни територии в южната и югоизточната част на европейска Русия".

Селското стопанство и другите занятия

Териториалното разширяване на империята се съпътства от стопанска специализация. Плодородните, предимно „черноземни" селскостопански области на Юг, започват да се отличават все повече и повече от по-неплодородните региони в Центъра и на Север. Системата на барщината, представляваща безплатен труд (ангария — бел. на прев.) на селяните в полза на помешчика, преобладава на Юг, а тази на оброка, т. е. на данъка, плащан в натура или пари от селяните на земевладелците, — на Север. На богатия южен чернозем крепостните селяни обработват земите на господарите си така, както и своите собствени парчета земя. Освен това, те вършат и друга работа за господарите си като сечене на дърва за огрев или косене на сено. Освен увеличението на производството на зърнени храни и други селскостопански продукти голямо развитие претърпява и скотовъдството. Помещиците продават продукцията, произведена в техните стопанства, главно на вътрешния пазар, но към края на века износът нараства.

В северните и в централните райони, където земята не е толкова плодородна, се развива практиката на оброка или особения данък върху земята. Там от нея могат да се получат само умерени реколти от ръж и други зърнени култури, подходящи за отглеждане при суров климат, така че селското население трябва да намери други начини да се подпомогне и да изпълнява своите задължения към земевладелците и държавата. На разни места се развиват специфични занаяти. В някои местности селяните произвеждат желез-

ни инструменти като ключалки, ножове и вилици. На други те правят дървени съдове, лъжици, чаши, чинии, играчки и други подобни или кожени изделия. Там, където не възникват такива местни спомагателни занятия, много селяни напускат периодично домовете си, по-специално през зимата, да търсят хляб другаде. Често групи от селяни търсят заедно работа в съдружия, известни под името артели — в единствено число — артел — и стават дърводелци, бояджии или строители. Други припечелват пари в индустриалното производство, транспорта или търговията на дребно. Тези допълнителни разнообразни източници на пари заедно с получаваното от оскъдните земеделски стопанства дават на много селяни възможност да плащат данъка си на земевладелците, да посрещат задълженията си и да поддържат за себе си и семействата си един, макар и много нисък, стандарт на живот. Изчислено е, че около четвърт от селското население от по-неплодородните райони напуска селата си, за да се наеме на друга работа през зимата.

Голямото екстензивно развитие и продължителното непрекъснато увеличение на селскостопанското производство в Русия не означава, че селското стопанство е технически модерно или много продуктивно. Руското земеделие остава доста примитивно и поради техническата изостаналост в обработката на почвата, като дори превъзходната земя дава относително ниски добиви. Крепостното право допринася много за неефективното използване на труда и за пренаселеността на селото. Всъщност, в земеделието европеизацията навлиза много бавно. Въпреки усилията на Свободното икономическо общество, основано през 1765 г., на няколко други групи и отделни личности, до края на века не се постига значителна модернизация. Както марксистките историци нееднократно подчертават, крепостничеството и широко използваният от него неквалифициран труд все още са в състояние да удовлетворяват нуждите на мудното и недоразвито руско селско стопанство през XVIII век.

Индустрията и работната сила

В известен смисъл през този период руснаците отбелязват по-голям напредък в индустрията. Съществува мнение, че броят на фабриките се е увеличил от 200 или 250 от смъртта на Петър Велики до 1 200 в края на века, или, може би, даже на около 3000, ако се включат и най-малките манифактурни предприятия. Общото количество работници нараства значително. Според различни изследвания то варира между 100 хил. и 225 хил. души. Много фабрики наемат стотици работници, като най-големият известен брой наети в един завод е около 35 000 души. Жизнено важната разработка на полезни изкопаеми, добивната промишленост и металообработващите индустрии се развиват в такива големи мащаби, че осигуряват на Русия водеща позиция в Европа в този вид продукция. По онова време районът на Урал произвежда около 90 процента от руската мед и около 65 процента от чугуна. По-малки центрове на металообработването са — Олонец, намиращ се на север близо до финландската граница и Тула, южно от Москва. Текстилната индустрия разцъфтява и около Москва и в някои съседни райони, а по-слабо около Санкт Петербург. През XVIII век в Русия се развиват и много други индустрии.

При състоянието на руското общество обаче, намирането на подход-

яща работна ръка често създава изключителни проблеми. Руските манифактурни предприятия не само отразяват социалната структура на империята, но и на свой ред внасят промени в нея. Така, освен че е собственик и напълно управлява някои фабрики, в районите, в които не достига работна ръка, държавата създава и „фабрики-владения", които се управляват от търговци и към които са прикрепени държавни селяни, като „подвластни

работници"*. Те фактически са закрепостени към фабриката и принадлежат на нея, а не на отделна личност. Някои земевладелци на свой ред създават фабрики към имението си**, принадлежащи към леката индустрия, в които помещиците използват крепостния труд на своите селяни. Въпреки това, волнонаемният труд започва да играе все по-важна роля в индустриалното развитие на Русия през XVIII век. Дори когато това е труд на нечии крепостни, който те полагат извън припечелването на пари за плащане на поземления данък, той води до нови, „по-капиталистически" отношения във фабриките. Съветските изследвания, например тези на Хромов и Полянски, в противоречие с някои по-ранни марксистки трудове, като добре известните писания на Ляшченко подчертават широкото приложение и жизнената важност на този волнонаемен труд и на т.нар. „търговски" и „капиталистически" предприятия, базирани на този труд. Така например в средата на века търговците владеят около 70 на сто от текстилните фабрики, както практически и цялата индустрия в районите на Москва и Санкт Петербург.

Освен управителите, назначени от държавата, търговците и дворяните предприемачи, се появяват делови хора и с друг социален произход, включително селяни и дори ратаи. В много случаи селските занаяти постепенно се индустриализират и някои бивши крепостни селяни стават притежатели на фабрики, какъвто е например случаят с текстилната индустрия и около Иваново-Вознесенск, намиращ се в центъра на европейска Русия. Ако използваме статистиката на Полянски, ще видим, че участието на селяните в индустриалните предприятия нараства много бързо и намира широко приложение в последната четвърт на века.

През XVIII в. руската държава се занимава пряко с индустриалното развитие, но поощрява и частното предприемачество. Това стимулиране ясно проличава в такива мерки като отмяната на ограниченията за започване на стопанска дейност, даващи възможност предимно на дворянството да участва във всички фази на стопанския живот — и във въвеждането на протекционистичните митнически тарифи от 1782 и 1793 година.

Търговия

Търговията в Русия през XVIII в. също нараства. Развитието на вътрешната търговия е поощрено от отмяната на вътрешните тарифи, която достига зенита си в законодателството на императрица Елисавета от 1753 г.; чрез строителство на нови канали по примера на Петър Велики; чрез териториалните завоевания и особено чрез разширяване на многообразието в стопанския живот. Плодородният Юг изпраща своя селскостопански излишък към Центъра и Севера, разменяйки го с индустриални и занаятчийски продукти, като в същото време селото снабдява големите и малките градове със зърнени и други храни и суровини. Москва е най-важният вътрешнотърговски център, а и главен разпределител и транзитен пункт за външната търговия. Други важни вътрешнотърговски центрове са Санкт Петербург, Рига, Архангелск, градовете, разположени в сърцето на зърнопроизводителния район, такива като Пенза, Тамбов, Калуга, и пристанища-

* В руската историография те се наричат „приписани селяни" — Бел. прев.

** Пак в руската историогпафия те се напичат „вотчинни манифактури" — Бел. прев.

та на р. Волга, като Ярославл, Нижни Новгород, Казан и Саратов. В далечен Сибир Тоболск, Томск и Иркутск се развиват като значителни търговски и административни центрове. Множество големи и безброй малки панаири съдействат на търговския цикъл. Сред най-известните са знаменитият панаир, провеждан близо до манастира „Св. Макарий" на р. Волга в района на Нижни Новгород, панаирът в околностите на степния южен град Курск и Ирбитския панаир в района на Урал.

Бързо се развива и външната търговия, особено през втората половина на века. По време на царуването на Екатерина Велика годишната стойност в рубли както на износа, така и на вноса нараства повече от 3 пъти — внушително постижение, дори след като се направи отбив за инфлацията. След руската победа във Великата северна война балтийските пристанища като Санкт Петербург, Рига и Либава (днес Лиепая — бел. на прев.), последните две сега се намират в Латвийската република, се превръщат в главен търговски път за Русия и запазват доминиращото си положение и през XIX век. Русия изнася за другите европейски страни дървен материал, коноп, лен, сланина и някои други суровини, заедно с изделия от желязо и текстил, предимно конопено платно за кораби. Освен това, XVIII в. слага начало на търговията със зърнени храни, която по-късно придобива голямо значение. Тази търговия става възможна в голям мащаб след като Екатерина Велика завоюва Южна Русия и се развива руското земеделие в този район, както и след построяването на черноморските пристанища — главно на Одеса, която турците губят през 1792 г. и която е трансформирана в пристанище през 1794 година. Руският внос се състои от вина, плодове, кафе, захар и фини платове, както и от манифактурни стоки. През целия XVIII в. стойността на износа многократно надвишава вноса. Великобритания остава най-добрият клиент на руския износ, като заема около половината от цялата търговия на Русия с Европа. Руснаците продължават да са пасивни в търговските си отношения със Запада. Чуждестранните търговци, които посещават Санкт Петербург и други центрове на империята, сключват сделки и извозват руските продукти на чужди кораби, предимно британски и холандски. Освен това, Русия търгува с Централна Азия и Средния Изток и дори с Индия и Китай, създавайки канали за стоките чрез панаира при манастира „Св. Макарий", Москва, Астрахан и някои други места. През XVIII в. в Астрахан живее голяма колония от индийски търговци.

Селячеството, дворянството и другите класи

През XVIII в. Русия е преобладаващо селска страна. През 1724 г. 97 на сто от нейното население живее по селата, а 3 на сто в градовете. До 1796 г. съотношението леко се променя до 95.9 на сто и съответно — 4.1 на сто. Огромното мнозинство от хората са, разбира се, селяни. Те попадат в две категории, приблизително еднакви по размер — крепостни и държавни селяни. Към края на века крепостните представляват 53.1 процента от общия брой селско население. Както беше подчертано в предишните глави, положението на крепостните селяни се влошава от царуването на Петър Велики до властването на Павел и Александър I и достига крайния си упадък около 1800 година. Растящата икономическа експлоатация на крепостните се съпровожда от пълната им зависимост от волята на техните господари, без те дори да имат правото да се обръщат с искания за обезще-

тения. Изчислено е, че между 1760 и 1800 г. оброкът нараства два и половина пъти в парична стойност, като в същото време баршчината се увеличава от 3 до 4 пъти, а в някои случаи и до 5 или повече дни седмично. Император Павел се опитва да спре съсипващото нарастване на барщината със закона от 1797 г., оказал се неефикасен. Може би, най-нещастни са множеството закрепостени към частните стопанства селяни, които не притежават своя земя за обработка, като вместо това работят като домашни слуги или понякога като работници в манифактурите, организирани към дворянските имения. Тази част от населението се увеличава, тъй като помешчиците придобиват нови вкусове и започват да водят по-модерен начин на живот. Всъщност, някои домашни крепостни стават бояджии, поети или музиканти, а други даже получават образование в чужбина. Но, веднага можем да се досетим, че крепостните към имениятa са държани под непрекъснат и пълен контрол от господарите си и положението им едва ли би могло ясно да се разграничи от робството. Държавните селяни живеят по-добре от крепостните, макар че задълженията им през века, също се увеличават. В най-добрия случай, както в някои северни райони, те поддържат умерена самостоятелност и просперитет, а в най-лошия, какъвто е примерът с работниците, притежавани от фабриките, на техния жребий не завиждат дори крепостните. Като цяло мизерията на руското село дава предостатъчно обяснения за въстанието на Пугачов и за многократните по-малки бунтове, които се вдигат през столетието.

Обратно на положението на селяните, XVIII в. и по-точно втората му половина или времето на Екатерина Велика се смята за златен век на руското дворянство. Съставляваща малко повече от 1 процент от населението, тази класа несъмнено господства над живота в страната. С намаляването и накрая с отмяната на задължителната държавна служба земевладелците проявяват по-голям интерес към своите имения, като извън това някои помешчици се заемат и с други видове стопанска дейност като манифактурно производство. Държавната Заемна банка, основана от Екатерина Велика през 1786 г., има главна задача да подкрепя дворянското земевладение. На това отгоре, дворянството, повече от която и да е друга социална група, е съсловието, което изпробва най-пълно европеизацията и развива първата модерна руска култура. И, разбира се, продължава да е в обкръжението около трона, да осигурява армията с офицери и да заема административни длъжности.

Докато дворянството процъфтява, положението на духовенството и зависещите от него се влошава. Тази значителна група руснаци, наброяваща около 1 процент от населението — би трябвало да припомним, че православните свещеници се женят и създават семейства — страда от антицърковните настроения на века и по-конкретно от секуларизацията на земите на църквата, проведена през 1764 година. В замяна на обширните църковни земевладения, в които живеят крепостни селяни, църквата получава една годишна субсидия от 450 хил. рубли, представляваща около една трета от приходите от нейните земи и крайно недостатъчна да поддържа духовенството. С течение на времето и с инфлацията стойността на субсидията пада. Без някога да са били богати, след 1764 г. руските свещеници стават по-бедни и по-неосигурени финансово. Те зависят почти изцяло от таксите и даренията на енориашите си, обикновено доведени до нище-

та. Начинът на живот на свещениците и техните семейства на село не се различава особено от този на селяните. За разлика от някои други европейски държави, в Русия след царуването на Петър Велики духовенството има малко богатства и престиж. Напълно пренебрегвано от историците, съсловието на руските духовници напоследък се радва на вниманието на Фриз и няколко други учени.

Повечето от селяните, дворяните и духовниците живеят в селски райони. Преобладаващото мнозинство от обитателите на градовете са разделени на три, дефинирани по закон категории — търговци, занаятчии и работници. Тези класи увеличават числеността си. Например, селяните, които се установяват като манифактуристи, или започват по друг начин успешна стопанска дейност, стават търговци. Но нито една от тези класи не е многобройна или не заема видно положение в Русия през XVIII век. Както е обичаят, правителството е това, което се опитва да стимулира инициативата, обществената енергия и донякъде участието на гражданите в местните работи със средства, като създаването на гилдии и с Грамотата от 1785 г., даряваща градско самоуправление. Но, както обикновено става, тези усилия претърпяват провал.

Финанси. Заключителни бележки

Заслужава да се отбележи фискалната политика на държавата. За разлика от реформатора наследниците на Петър Велики управляват в ситуация на продължителна финансова криза. Държавните приходи нарастват от 8.5 млн. рубли през 1724 г. до 19.4 млн. през 1764 и над 40 млн. рубли през 1794 година. Но разходите също много бързо нарастват, като достигат до 49.1 млн. рубли през последната посочена година. От тази сума 46 на сто отиват за армията и военния флот, 20 на сто за държавното стопанство, 12 на сто за администрацията и правосъдието и 9 на сто за поддръжка на императорския двор. При царуването на Екатерина Велика се появява и ново перо. Това е държавният дълг, който съставлява 4.5 процента от общите държавни разходи през 1794 година. За да попълни разликата между приходи и разходи, правителството взима пари на заем в страната, а от 1769 г. започва да заема пари и в чужбина, предимно в Холандия. Вън от това, правителството започва да пуска в обръщение книжни пари в големи количества, особено след избухването на Втората турска война. До края на царуването на Екатерина Велика една книжна рубла се равнява само на 68 процента от нейната монетна равностойност. Данъците остават тежки и смазващи.

Всъщност, владетелите на имперска Русия, може би, и повече от предшествениците си — московските царе, продължават по навик да живеят не според средствата си и напрягат националната икономика до краен предел. Макар че е бедна, изостанала, предимно земеделска и необразована страна, Русия има голяма и славна армия, сложен бюрократичен апарат и един от най-великолепните дворове в Европа. Със започване на европеизацията, трагичната и както се оказва фатална пропаст между малката, образована и привилегирована част на върха и народните маси на дъното става по-дълбока от всякога. Ще се върнем на това отново, когато се занимаваме с руската култура през XVIII в., а всъщност и при всеки аспект от историята на имперска Русия.

Глава XXIV

Руската култура през XVIII век.

„Новата култура, родена в резултат на революцията на Петър Велики, в началото не е нищо друго освен разнородна колекция от вносни неща. Но новият елит ги усвоява толкова бързо, че до края на XVIII в. вече съществува една руска култура, по-хомогенна и по-стабилна от старата. Тази култура е руска в най-строгия смисъл на думата, изразявайки емоционални състояния и сътворявайки ценности, които са изцяло руски и ако народът я разбира само на половина, то това е, не защото тя не е достатъчно национална, а защото хората все още не са станали нация".

Владимир Вейдли

„Едно смешение на езиците, езикът на Франция с този на Нижни Новгород".

Александър Грибоедов

Осемнадесетият век представлява отделен период в историята на руската култура. От една страна, той е белег на решителното скъсване с миналото на московска Русия, макар че, както знаем, това скъсване е предшествано и подпомогнато от някои влияния и тенденции. Енергичната дейност на Петър Велики е, може би, най-революционна в сферата на културата. Наведнъж, прескачайки цели епохи на схоластиката, на Ренесанса и на Реформацията, Русия се придвижва от една ограничена, религиозна, полусредновековна цивилизация към Века на Разума. От друга страна, руската култура през XVIII в. все пак се различава много от културата на следващите периоди. От началото на реформите на Петър Велики до смъртта на Екатерина Велика руснаците се посвещават на голямата и основна задача да се учат от Запада. И след 1800 г. те все още имат много да учат, но до това време те са придобили и развили своя собствена голяма и съвсем цялостна съвременна култура, която по-късно привлича вниманието и става предмет на адаптация в чужбина. Осемнадесетият век в Русия е век на обучение и на подражание. Подчертава се, че през първите десетилетия на века Петър Велики заимства западна техника, че императрица Елисавета в средата на периода прехвърля интереса главно върху западната мода и маниери и че през последната третина на века Екатерина Велика пренася западните идеи в Русия. Въпреки че тази схема е много опростена, в нея има известна истина. Тя дава указание за фазите, през които минава Русия в усвояването на западната култура и подсказва, че до началото на XIX в. този процес е проникнал вече във всичко — от артилерията до философията.

Руското Просвещение

Културата на Просвещението, която Русия заимства, се откроява с няколко отличителни белези. Тя представлява преди всичко триумф на светското начало и следователно е в пълен контраст с цивилизацията на старата московска държава, в която централно място заема църквата. В имперска Русия православието се запазва и дори продължава да е свързано с държавата и да заема видно място. Но вместо да бъде център на руския жи-

вот и култура, то става, поне що се отнася до правителството и образованите хора, една отделна и доста пренебрегвана сфера. Нещо повече, в рамките на тази изолирана сфера, по мнението на Флоровски и други специалисти, човек трудно може да открие оригиналност или развитие. Светската философия, която господства през периода, т. е. през XVIII в., набляга на разума, образованието и способността на просветените хора да тласкат напред интересите на обществото. Последното важи преди всичко за управниците, т. нар. просветени деспоти, които имат най-много средства на разположение, за да ръководят живота на една страна. Тези възгледи съответстват добре на имперска Русия. Всъщност, поради големия обхват на усилията на Петър Велики да модернизира своята държава, той може да се смята за знаменит образован деспот, макар и много ранен, докато Екатерина Велика е само една твърде енергична претендентка за тази титла.

Освен с всепроникващото правителствено покровителство Просвещението идва в Русия и чрез образованото дворянство. След проправящите пътя години на Петър Велики с неговата разнородна група чужденци и руски сподвижници, дворянството, както знаем, претендира да контролира повечето фази в развитието на страната. Въпреки правещите голямо впечатление изключения, новата руска култура се проявява като дворянска и запазва напълно този си характер и през XIX век. Тя става цивилизацията на образования, аристократичен елит със салоните и владеенето на френски, една цивилизация, която е погълната повече от елегантния литературен стил и добрите маниери, отколкото от философията или от политиката. Тази култура обаче е първа фаза от новата руска интелектуална и културна история и основа за нейното следващо развитие.

Образование

Ослепителният блясък на века на Екатерина Велика е още далече, когато Петър Велики се заема е делото да образова руснаците. По необходимост неговите усилия се прицелват в много посоки и са насочени към решаване на редица основни въпроси. Още през 1700 г. той урежда едно холандско издателство да публикува руски книги. Няколко години по-късно печатането им е пренесено в Русия. До наше време са достигнали 600 различни книги, публикувани при царуването на реформатора. През 1702 г. започва да се печата първият руски вестник „Ведомости“ или „Новини“, като самият монарх редактира първия му брой. След това Петър Велики взема участие и в реформата на азбуката, като създава това, което става известно като руска гражданска азбука. Композирана от славянски, гръцки и латински букви, новата азбука е значително опростяване на старославянската. Старата азбука е разрешена за църковните книги, но, съгласно един указ от началото на 1701 г., във всички други книги трябва да се използва новата система. Освен това Петър Велики въвежда арабски цифри на мястото на мъчните за ползване славянски.

Петър Велики изпраща множество млади руснаци да се учат в чужбина и открива нови видове училища в Русия. Така например, още през 1701 г. той учредява в Москва Школа по математика и навигационни науки. Бидейки по тип на обучение средно училище, тази институция набляга върху изучаването на аритметиката, геометрията, тригонометрията, астрономия-

та и географията. До 1715 г. броят на обучаващите се в нея достига 500 души, открити са и две основни училища, които подготвят момчетата за Школата. През 1715 г. в Санкт Петербург е открита Морска академия за 300 учащи се. На свой ред, в Москва по същия модел са създадени Артилерийска и Инженерна академия и няколко други специални училища като т. нар. „Адмиралско“ и „Математическо“, които се появяват при царуването на Петър I. През 1716 г., опитвайки се да развие по-широка образователна система, правителството открива 12 основни „цифрени“ училища в различни провинциални градове. До 1723 г. техният брой достига 42. През 1706 г. в Москва с група от 50 студенти започва занятия Медицинско училище. През 1709 г. друго Медицинско училище, този път в Санкт Петербург отваря врати. Освен това, Петър I организира малки класове, в които се учат такива специални предмети като китайски и японски, както и езиците на някои неруски народи, живеещи в границите на империята. Освен че основава държавни училища, реформаторът прави опит да заздрави и модернизира и църковните. Образованието в Русия се разпространява най-после и чрез частните училища, които възникват по време на царуването му.

Сред начинанията на Петър Велики, целящи да поощрят просветеността в Русия, влизат и основаването на природонаучен музей (Кунсткамера — бел. на прев.) и голяма обща библиотека в Санкт Петербург. Достъпът до музея и до библиотеката е свободен. Но най-амбициозната културна инициатива на реформатора е създаването на императорска Академия на науките. Макар Академията да започва да функционира само няколко месеца след смъртта на Петър Велики, тя е реализация на един голям проект от последните години на реформатора. Академията има 3 отделения — математическо, физическо и историческо, както и една секция по изкуствата. Академиците се занимават с обучение, към Академията е прикрепено едно висше училище, за да подготвя студенти за това по-високо образование. Въпреки че в началото Академията няма широка сфера на действие и се състои само от 17 специалисти, всичките чужденци, скоро тя става, както е замислена, главен ръководен научен и образователен център в руската империя. Изключително важната Академия на науките на СССР е продължение на Петровата Академия. Неведнъж е отбелязвано, понякога с неприлична насмешка, че Русия е получила една Академия на науките преди да се е сдобила с основни училища, но това е коментар, показателен за характера на реформите на Петър Велики и за ролята на държавата в руската култура през XVIII век.

Смъртта на Петър Велики е последвана от известен упадък на образованието в Русия. Изведнъж, правителството отслабва своя натиск, държавните училища започват да се изпразват, а образователните планове се провалят. Църковните училища, които зависят много по-малко от реформатора, оцеляват по-добре. Те създават много обучени руснаци, някои от които стават известни в различни области през XVIII и следващите векове. Църковните училища обаче служат на църковните нужди, т. е. обучават духовенството и са далеч от главната насока на образованието в Русия. С възхода на дворянството през XVIII в. все по-важни стават специалните училища за дворяни, на чиито випускници са дадени някои привилегии. В Артилерийската и Инженерната школа на Петър Велики се

приемат само представители на тази класа. По време на императрица Анна и нейните приемници са открити нови кадетски училища, за да подготвят синовете на аристокрацията да поемат службата на армейски офицери. Това е в противоречие с желанието на първия император издигането по служба да става чрез последователно изкачване на ранговете. Домашното образование с помощта на частни учители чужденци също е развито сред дворянството. Все по-голямо внимание се обръща на добрите маниери и поведението в обществото, които руснаците започват да учат от Запада по време на реформите на Петър Велики. Първият император има един наръчник за държание в обществото, наречен „Наставление за младежта", преведен от немски още през 1717 година. При образованието на дворяните много време и усилия се отделят на такива предмети, като поведението в обществото, фехтовката, танците, както и на френския, а понякога и на други чужди езици. Както вече отбелязахме, в посочената по-горе схема западните маниери и модата поглъщат голяма част от вниманието на образованите руснаци.

Докато между царуванията на Петър I и Екатерина Велика руските училища показват относително малка жизненост или развитие, правителството все пак предприема решаваща прогресивна стъпка. През 1755 г. в Москва се открива първият руски университет. Учредено от Иван Шувалов и Михаил Ломоносов, това първо руско учебно заведение за висше образование ще бъде най-важният такъв институт в историята на страната и модел за други университети. Отговорен пряко пред Сената и дарен със значителна административна автономия, университетът има 3 факултета: юридически, медицински и философски. Във философския факултет се изучават както класически езици и литература, така и хуманитарни науки, като обхватът на обучението при повечето от тях покрива днешната степен „доктор по философия". Московският университет започва с 10 професори и няколко асистенти, като от професорите двама са руснаци — един математик и един преподавател по риторика. За 10 години броят на професорите почти се удвоява, като руснаците стават приблизително половината. Първоначално обучението се води на латински, но от 1767 г. в университета започва да се използва и руският. От 1756 г. университетът издава вестник „Московские ведомости" или „Московски новини". Началото на висшето образование в Русия — както в Академията, така и в Московския университет е бавно и трудно, с малко подходящи студенти. Като цяло, интересът и подкрепата за него са слаби. По едно време професорите дори посещават взаимно лекциите си! Все пак в тази област, както и в много други осемнадесетият век завещава на следващия основите, без които не е възможно по-нататъшното развитие.

Царуването на Екатерина Велика или последната третина на века е свидетел на един забележителен възход и засилване на руския културен живот. Знаем например за 600-те различни книги, издадени в Русия при царуването на Петър Велики, за 2 000 — публикувани между 1725 и 1775 г. и за 7 500, видели бял свят в периода между 1775 и 1800 година. Един указ на Екатерина Велика от 1783 г., който позволява да се създават частни издателски къщи, допринася за тази тенденция. Бурният ръст на периодичния печат се оказва дори по-впечатляващ. Въпреки че и в тази област началото е поставено при Петър Велики, до възкачването на трона на Екатерина

Велика развитието на периодиката е слабо. Личният интерес на императрицата от разпространение на собствените ѝ възгледи и интересите и нуждите на нарастващия слой образовани руснаци довеждат до внезапния пръв разцвет на руската журналистика. До 1770 г. 8 списания се заемат да коментират положението в Русия и Европа, да критикуват недостатъците на руското общество и да влизат в оживени дебати помежду си, дебати, в които и Екатерина Велика взима активно участие. При нейното царуване се множат общества за развитие и подкрепа на различните области от знанието, като известното Свободно икономическо общество.

Що се отнася до образованието, както и в много други области, императрицата има огромни амбиции и планове. Адаптирайки възгледите на Лок, енциклопедистите и Русо, Екатерина Велика се надява да създаде чрез образованието една нова, морално по-висша и цивилизована порода хора. Образованието, според това оптимистично гледище, може да „осигури ново съществуване и да сътвори нов вид поданици". Императрицата се уповава на своя близък компаньон и приятел, ентусиастът на Просвещението Иван Бецкой, който да формулира и изпълнява политиката ѝ в областта на образованието. За да бъдат истински променени, учениците трябва да бъдат отделени от покварената среда и да се образоват както морално, така и интелектуално. За това Екатерина Велика и Бецкой разчитат на училища-интернати с подбрани възпитаници, включително на новото учебно-възпитателно заведение за девойки, наречено Институт Смолни — първото и най-известното девическо държавно училище в историята на руската империя.

Екатерина Велика е твърде интелигентна и реалистка, за да не разбере и очевидните слабости на своя първоначален план: интернатите са твърде скъпи и се грижат за много малко хора. Нещо повече, тези хора не могат да избегнат, както ще се окаже, влиянието на обкръжаващата среда и не успяват да станат съвършени образци за добродетел и просветеност. Затова трябва да се опитат други подходи, по-широки по въздействие, но с по-ограничени цели. Императрицата проявява особен интерес към системата на народното образование, въведена в Австрия през 1774 г., която ѝ е обяснена лично от император Йозеф II. През 1782 г., следвайки съвета на австрийския монарх, тя кани сръбския педагог Теодор Янкович де Мириево от Австрия и формира Комисия за създаване на народни училища. Комисията одобрява плана на Янкович де Мириево за мрежа от училища на 3 нива и за учебните програми. След това сръбският педагог съсредоточава усилията си върху превеждането и приспособяването на австрийските учебници за руските училища и върху инспекцията на обучението на руските учители. През 1783 г. в Санкт Петербург е основан колеж за учители. Първите сто студенти постъпват в него от църковните училища и го завършват през 1786 година. През същата година започва занятия едно специално училище за учители. За 15-те години от съществуването си то подготвя 425 учители. Опирайки се на новите учители, правителството открива още 26 модерни народни училища през есента на 1786 г. и още 14 през 1788 г. във всички губернски центрове. Извън това, то успява да учреди и народни основни училища в областните (уездните) градове: 169 такива училища започват да функционират с общо 11 хил. ученици през 1787 г., а в края на века броят им нараства до 315 училища и 20 хил. ученици.

Равносметката показва, че най-полезните мерки на Екатерина Велика

варират от проправяне пътя на образованието за момичетата до института с първата програма за обучение на учители в Русия и разпространението на училищата в много губернски и областни (уездни) градове. Трябва да се отбележи, че императрицата и нейните съветници искат да разпространят образованието сред средните класи и се надяват да видят едно образовано трето съсловие в отечеството. Както знаем, ограничените усилия на правителството не представляват цялото руско образование. Църковните училища продължават да съществуват и образованието на дворянството отбелязва напредък през последната третина на XVIII век. Когато не посещават различните военни училища, отредени само за тях, синовете на благородниците се обучават у дома от частни учители, като все по-често пътуват и в чужбина. Френската революция не само прекъсва пътуванията на руснаците във Франция, но и принуждава голям брой френски емигранти да служат като частни учители в Русия. Но в образованието, може би дори повече, отколкото в други области, делението на руското общество е очевидно. Макар че XVIII в. става свидетел на зараждането на новото руско училище и на новата руска култура, на практика нито едно от тези неща не засяга селячеството, т. е. огромната маса от народа.

Език

Приспособяването на руския език към новите нужди на XVIII в. е голям проблем за руското образование, за литературата и културата. Ще припомним, че в навечерието на реформите на Петър Велики употребата на руския език е в преход, като ежедневният руски език започва да се утвърждава в литературата за сметка на архаичните книжни славянизирани форми. Този основен процес продължава през XVIII в., но с течение на времето се усложнява от натрапването на маса чужди думи и изрази, които идват с европеизацията и с които така или иначе трябва да се борави. Езикът, употребяван от Петър Велики и неговите сподвижници, се намира в състояние на хаос и по едно време първият император иска да разреши проблема, като накара образованите руснаци да приемат холандския като свой език!

През века основните езикови спорове са решени и възниква нов литературен руски език. Битката на стиловете, макар и неприключила напълно до началото на XIX в., завършва с решаващата победа на съвременния руски език над старославянския, на обикновения над официалния, на практическия и естествения над високопарния и изкуствен език. Николай Карамзин, който пише в последните десетилетия на XVIII в. и в първото на XIX в., има голям принос за крайния резултат, употребявайки успешно новия стил в своите много популярни творби. Що се отнася до чуждите думи и изрази, те или са отхвърлени, или постепенно са погълнати от руския език, довеждайки до голямо разширение на запаса му от думи. През 1800 г. руският език може да борави с редица изрази и понятия, непознати в старата московска Русия. Това че еволюцията на руския език през XVIII в. е изключително успешна, се доказва добре от факта, че Златният век на руската литература, който и досега остава мерило за езиково и литературно съвършенство, се появява малко след това.

Еволюцията на езика е свързана със съзнателната грижа за него, с

първите руски граматики, речници, езиковедски и литературоведски научни трудове. Тези усилия, които са един от аспектите на европеизацията, допринасят за установяване на нова руска литературна култура. Ломоносов заслужава специална похвала за първата практическа руска граматика, публикувана през 1755 г., която изиграва особено важна роля. Един богат речник, съставен от около 50 души, между които са почти всички автори на бележки, се появява в 6 тома през 1789 — 1794 година. Теоретичната дискусия и експериментът, проведени от Василий Тредиаковски, Ломоносов и др., води до установената днес система на новото руско стихосложение.

Литература

Началото на новата руска литература е поставено с реформите на Петър Велики. Макар, разбира се, руската литературна традиция да се търси назад във времето на Киевска Рус, на „Слово о полку Игорове" и други творби, а дори и в доисторическото минало с народните песни и приказки, царуването на първия император се откроява ярко на фона на предишното развитие. Изведнъж, обърнала се към Запада, Русия се присъединява към интелектуалния и литературния свят на Европа, която няма почти нищо общо със света на старата московска държава. Всъщност, през XVIII в. неотложната задача на образованите руснаци е да въведат и развият в своето отечество такива важни форми на западния литературен изказ като поезията, драмата и романа. Естествено, възникването на оригинална и високохудожествена руска литература изисква време, а бавното ѝ развитие зависи от еволюцията на езика. Векът ще се основава предимно на подражанието, в известен смисъл на експеримента и само последните му десетилетия ще бъдат значително по-богати на талантливи творци, макар че проправеният от писателите път през XVIII в. е важен принос в създаването и развитието на новата руска литература.

Антиох Кантемир (1709 — 1744), молдавски княз, получил образованието си в Русия и работещ на руска дипломатическа служба, е наричан „създател на новата руска художествена литература". Кантемир пише собствени произведения, но се занимава и с преводи — поезия и проза, сатира, песни, кратки лирични произведения, басни и есета. Михаил Ломоносов (1711 — 1765) притежава по-голям поетичен талант от Кантемир. Той остава в литературата преди всичко със своите оди, някои от които все още се смятат за класика в жанра, особено когато възпяват необятността и величието на вселената. Александър Сумароков (1718 — 1777), плодовит и влиятелен писател, е почитан като баща на руската драма. Освен че пише трагедии и комедии, както и сатири и поезия и издава списание, Сумароков става първи директор на стационарния руски театър. Сумароков пише своите пиеси в псевдокласически стил, характерен за века и често използва исторически сюжети.

При царуването на Екатерина Велика руската литература нараства не само като количество, но се подобрява и нейното качество. Двама писатели от този период, без да броим Николай Карамзин, който принадлежи на XIX, но и на XVIII в., оставят завинаги имената си в руската книжовност. Това са Гаврила Державин и Денис Фонвизин. Державин (1743 — 1816) без заобикалки може да се нарече официалният бард на Екатерина Велика. Той

постоянно реди панегирици в чест на тщеславната императрица и възхвалява такива видни руснаци от нейното царуване като Потьомкин и Суворов. Като повечето придворни поети той пише твърде много. Въпреки това, когато е на висота, Державин твори превъзходна поезия, сред чиито образци са похвалните оди, например знаменитата „Бог" и някои по-малко познати кратки лирични произведения. Поетът принадлежи към изисканото общество, което го вдъхновява и дори е министър на правосъдието в правителството на Александър I.

Фонвизин (1745 — 1792) получава широко признание като първи руски драматург, по-точно казано, той е автор на комедии. Вечната слава на Фонвизин почива главно върху едно единствено произведение — комедията, чието заглавие може да се преведе като „Непълнолетният" или „Юношата", на руски „Недоросль" (на български „Недораслек" — бел. на прев.). Въпреки псевдокласическата си форма, многото изкуствени характери и измислени ситуации, пиесата изобразява правдиво нравите на провинциалното руско дворянство. Несъмнено безсмъртни ще останат героят на комедията, мързеливият и глупав син, който въпреки нежеланието си е принуден в променящите се руски условия да се подложи на елементарно образование, и неговата майка, безумно обичащата сина си деспотична мракобесница. Освен „Недораслекът", Фонвизин превежда, адаптира или пише няколко други пиеси, в това число хубавата комедия „Бригадирът", в която осмива крайния пиетет на Русия пред Франция. Покрай това той пише серия от сатирични статии и поредица от заслужаващи отбелязване критични писма, описващи впечатленията му от чужди страни.

Класицизмът или неокласицизмът са господстващата тенденция в европейската литература през XVIII в., но в края на периода се изявяват и други течения. Руснаците отново превеждат, адаптират и асимилират нетърпеливо западните оригинали. Николай Карамзин (1766 — 1826) може да се нарече основател на сантиментализма в руската литература. Неговите сантиментални и сълзливи „Писма на руския пътешественик" и сензационната, макар и безнадеждно остаряла, повест „Бедната Лиза" — и двете произведения, появили се в началото на последното десетилетие на века, отбелязват триумфа на новата чувствителност в Русия. Може да се допълни, че Карамзин успява и като издател и издига реномето на професионалния писател в руската действителност. Други тенденции, предшестващи романтизма, са доста изявени в произведенията на много автори, както показва изследването на Рогер. Те отразяват нов интерес към фолклора, към заниманията с история на страната, както и подчертаването на руски неща, противопоставени на западните.

Социална критика

Историята на идеите не може да бъде отделена от литературната история, най-малко при руската действителност. Социалната критика в Русия през XVIII в. преобладава в съдържанието и на двете. Дидактичната тенденция, характерна за Века на разума, намира специално приложение в Русия, където трябва толкова много да бъде научено толкова бързо. Кантемир, „създателят на новата руска литература", пише сатири по желание във време, когато сред неговите преводи са „Персийски писма" от Монтес-

кьо. Сатирата остава любим жанр на руските писатели от XVIII в., като се започне от блестящите комедии на Фонвизин и се стигне до безинтересните усилия на Екатерина Велика и много други честолюбиви автори. Същата сатира, същата социална критика вдъхновява и журналистиката, като липсва ясна разграничителна линия между двете области. Руските писатели и публицисти отправят яростни нападки срещу изостаналостта, грубостта и покварата на своите сънародници и не пропускат възможност да се обърнат към цивилизацията и светлината. Същевременно, те забелязват, че „непохватните зверове" понякога започват твърде много да се възхищават от Запада, по-специално от Франция, и да презират собствената си страна, което на свой ред е осмивано и осъждано през столетието.

Критичният дух претърпява особено развитие при царуването на Екатерина Велика и е подпомогнат от покровителството и примера на императрицата. Всъщност, тя дава официалното си одобрение за отиващите далеч критики и възгледи на философите. Свободното икономическо общество печели своята първа награда за труд, защитаващ отмяната на крепостното право. Възниква един вид руско волтерианство, което съчетава възхищението от мъдреца от Ферне (имението на Волтер — бел. на прев.) със скептичното отношение към много страни от руската действителност. Макар че много историци отхвърлят това волтерианство като повърхностна мода, без съмнение то научава някои руснаци на критика, още повече, че съвпада изключително добре с общата посока на Просвещението.

Франкмасонството се превръща в друга школа за критика и мислене за руснаците. То е и по-сложно, защото съчетава коренно противоположни учения и тенденции. В Русия франкмасонството, разбира се, идва отново от Запада, от Великобритания, Германия, Швеция и Франция. Въпреки че първите масонски ложи се появяват по времето на императрица Елисавета, дейността им започва да се забелязва едва при царуването на Екатерина Велика. По онова време те са около 100 и са разположени в Санкт Петербург, Москва и някои провинциални градове, като имат приблизително 2 500 членове, почти само представители на дворянството. Освен участието в живота на висшето общество, което за повечето масони е вероятно най-привлекателната страна от дейността на Свободното зидарство, специалистите разграничават две основни тенденции в дейността му в Русия през XVIII в.: първата — мистична, а втората — етична и социална. Първата се концентрира върху такива похвални, но неосезаеми и специфични цели като размишлението и самоусъвършенстването. Втората достига до обществото и по този начин става активното крило от масонството. Социално ориентираните масони се групират около Московския университет. Те се занимават с преподавателска и издателска дейност, като учредяват едно частно училище и изработват първата неправителствена широкомащабна издателска програма. С този вид издания те допринасят много за развитието на периодичната литература и за социалната критика. Николай Новиков (1744 — 1818), може би най-активният публицист при царуването на Екатерина Велика, е водач на групата, в която влизат още няколко видни личности.

От многото неща, които заслужават да се критикуват в Русия, крепостното право заема най-видно място. Въпреки това, тази институция се приема толкова добре и е толкова фундаментална за руската действител-

ност, че малцина се осмеляват да ѝ се противопоставят. Самата Екатерина Велика след много предварителни колебания застава изцяло на страната на дворянството и на властта му над селяните. Много писатели критикуват отделни крайни прояви на крепостничеството като жестокостта на отделни помешчици или прахосничеството на други, но не се обявяват срещу самата система. Новиков и много малко сред пишещите отиват по-далеч. Според тяхната представа, крепостните отношения не могат да се отнесат към отклоненията в поведението на отделната личност и приканват към реформи. Но на Александър Радишчев се пада честта да осъди крепостното право изцяло и безпощадно ясно. Атаката на Радишчев срещу крепостничеството пробива лустрото на културния прогресизъм и материалното благополучие, характерни за царуването на Екатерина Велика и служи като повод за острия разрив между правителството и радикалните и просто либералните интелектуалци.

Радишчев (1749 — 1800) получава образованието си в Лайпцигския университет, а и в Русия и има големи познания в областта на обществено-политическата мисъл на XVIII век. Що се отнася до собствените му възгледи, той изпитва въздействието на Русо, Мабли и на чистия егалитаризъм. Дворянин, чиновник и популярен писател Радишчев остава в руската история с публикуваното през 1790 г. изключително произведение „Пътешествие от Петербург в Москва". След първата част, наречена „Заминаването", 20-тината глави на това съчинение, наречени по имената на крайпътните гари, рисуват специфичните и разнообразните ужаси на крепостната система. Панорамата включва такива сцени като: работата на крепостни селяни в неделя, защото могат да обработват собствената си земя само през този ден, а останалото време от седмицата посвещават на баршчината; продажбата на търг на членовете на определено за това семейство, но на различни купувачи и уреждането насила на женитби от един много ревнив господар. Освен това, при Радишчев изричното отхвърляне на крепостното право се съчетава с цялостна, философска, социална, политическа и икономическа перспектива, която намира отражение в „Пътешествието" и в други произведения. Той атакува руския деспотизъм и поквареността на администрацията, като вместо това предлага република с пълни свободи за личността. Той фактически начертава план за освобождение на крепостните селяни, като го съчетава с уреждане на въпроса за земята.

Заради тази филипика Радишчев получава смъртна присъда, която, за щастие, е заменена с 10-годишен затвор в Сибир. Уплашена от френската революция, Екатерина Велика окончателно се обръща срещу идеите на Просвещението за популяризирането на които тя е направила толкова много. Новиков и неговите приятели, московските масони, също са засегнати, като на тяхната просветителска работа внезапно е сложен край. Указите срещу пътуванията и другите контакти с революционния Запад се множат, достигайки до абсурдни размери при царуването на император Павел. Но значението на социалната критика се оказва дори по-голямо от реакцията срещу френската революция. До 1790 г. държавата води Русия по пътя на Просвещението, от тази година нататък тя удря спирачки. Радишчевото „Пътешествие" бележи появата на радикалния интелектуален протест в Русия, предизвестие за зараждането на радикалната интелигенция.

Наука и научни дисциплини

По време на Просвещението център на внимание са светската философия, литературните дебати и социалната критика, но освен тях се развиват и други аспекти на културата. Следвайки Запада, както обикновено, Русия се заема с усвояване на модерната наука, обучение и изкуства. Науката бавно пуска корени в Русия, като за няколко десетилетия руснаците постигат сравнително малко в тази област, с изключение на няколко учени, поканени в чужбина при много изгодни условия. Но — да избегнем опасността от генерални обобщения и схеми — единственият велик руски учен през XVIII в. се изявява доста рано. Освен това, постиженията му са толкова големи, че завинаги ще останат ненадминати в аналите на руската наука. Този необикновен човек е Михаил Ломоносов, роден в селско семейство в най-северната Архангелска губерния, образовал се както в Русия, така и 5 години в Германия, през повечето време в Марбургския университет. Ломоносов (1711 — 1765), вече беше споменат като първи автор на граматика, като голям литературовед и надарен поет. Но освен това той е и химик, физик, астроном, метеоролог, геолог, минералог, металург, специалист по навигация, географ, икономист, историк, а и магистър по различни изкуства и неуморен изобретател. Пушкин ще се отнесе към него по подобаващ начин като към първия руски университет. Когато разглеждаме делото на Ломоносов, трябва да помним, че той е живял преди специализацията на науките, когато един единствен ум може да овладее много дисциплини и действително да ги развие. С други думи, Ломоносов е руският двойник на големите учени енциклопедисти на Запад.

Най-големите постижения на Ломоносов може би са в химията, физиката и междинната сфера между тези две науки. На практика, той развива и през 1751 г. преподава първия в света курс по физикохимия, а през 1752 г. публикува учебник по този предмет. Сред другите най-големи постижения на руския учен са законът за запазване на веществото и движението много пред Лавоазие, откриването на атмосфера на Венера, блестящите изследвания в областта на електричеството, в теорията за топлопроводимостта и оптиката, при установяване на природата и структурата на кристалите, овъгляването на каменните въглища и за черноземa. За съжаление, научната работа на Ломоносов изпреварва времето, в което той живее, по-специално в Русия, където не намира последователи и е напълно преоткрита едва от Меншуткин и други учени през XX век.

Макар че Ломоносов остава изолирано явление, осемнадесетият век в историята на Русия все пак заслужава внимание заради усилията да се организират научни изследвания в голям мащаб. Те се провеждат под формата на експедиции за откриване, изследване или изучаване на различни райони от империята и някои съседни морета и територии. Географията, геологията, минералогията, ботаниката, а и някои други дисциплини, зоологията, етнографията, филологията — всички те печелят при тези добре обмислени, поставени на солидни основи и понякога смели начинания. Започнати от Петър Велики, експедициите водят до важни резултати още през първата половина на столетието. Аляска, например, е открита през 1732 година. Така наречената Първа академична експедиция, проведена от 1733 до 1742 г. и включваща 570 участници, се справя успешно с гигантска-

та задача да изследва и нанесе на карта северния морски бряг на Сибир. Множество експедиции с голямо научно значение следват по-късно през същия век. Петер-Симон Палас, един разностранен и превъзходен германски учен на руска служба, заслужава специална почит за участието си в тях.

Руснаците се посвещават и на дисциплини, които могат да се нарекат социални и хуманитарни науки. Вече бяха отбелязани новите руски изследвания, свързани с езика и литературата. Модерните проучвания на руската икономика датират от Петър Велики. Иван Посошков, богат селянин, виден критик и почитател на първия император и автор на забележителния трактат „Книга за бедността и богатството", често се обявява за родоначалник на стопанските проучвания. Посошков се вдъхновява от реформите на Петър Велики и от перспективите пред Русия, а не от познанията на Запада, които той не познава. Изучаването на историята също се развива бързо в Русия. През столетието руснаците имат полза от присъствието на чуждестранни учени като големия германски историк Август-Лудвиг фон Шльоцер. Сред руските историци, работили през XVIII в., са Василий Татишчев, висш административен служител и сътрудник на Петър Велики, княз Михаил Шчербатов, който привежда аргументи в полза на правата на дворянството в Законодателната комисия на Екатерина Велика и пише няколко, разнообразни и интересни трудове, и генерал-майор Иван Болтин. От времето на Татишчев руските историци по обясними причини полагат усилия да придадат особено значение на монарха и държавата.

Изкуствата. Заключителни бележки

През XVIII в. архитектурата преживява разцвет благодарение на интереса и щедростта на Петър Велики и неговите приемници. Страстта на Екатерина Велика е строителството. Същото може да се каже и за Павел, за Александър I и Николай I през XIX век. Санкт Петербург, който израства от блатата, за да стане един от наистина красивите и внушителни градове на света, остава най-добрият паметник на увлечението на императорите по архитектурата. Барокът в началото на века и неокласическият стил към края му господстват в европейската и в руската архитектура. Сред строителите на империята на Романови са няколко надарени чужденци, сред които се откроява граф Бартоломео (Вартоломей) Растрели. Той идва от Италия в Русия като момче, когато баща му, който е скулптор, е поканен от Петър Велики. Той издига Зимния дворец и мансатира Смолни в Санкт Петербург и големия екатеринински дворец в Царское село — днес Пушкин — и много други сгради. През втората половина на столетието се появяват превъзходни руски архитекти като Василий Баженов и Матвей Казаков.

Другите изкуства също отбелязват растеж и развитие. През 1750 г. секцията по изкуствата в Академията на науките се преобразува в една независима Академия по изкуствата. В областта на живописта портретната живопис вирее най-добре, което се вижда например в работите на Дмитрий Левицки (1735 — 1822), който е син на свещеник и рисува и икони. Федот Шубин (1740 — 1805), който подобно на Ломоносов е селянин от Крайния Север, става първият голям руски скулптор. След като първоначално в семейството си се учи на резба върху кост, той продължава да се обуча-

ва и получава най-доброто възможно художествено образование в Санкт Петербург, Италия и Франция и получава високо признание както в чужбина, така и в родината си. Характерна за скулпторите на Шубин е тяхната изразителност и реализъм.

Новата музика, най-вече операта, а също балетът и театърът се появяват в Русия през XVIII век. Всички тези изкуства идват от Запада и през века постепенно се закрепва на новото си място. В бъдеще всички те ще бъдат силно обогатени от руския талант. Що се отнася до театъра, докато Петър Велики кани германски актьори, а следващите монарси покровителстват френски и италиански трупи, то местният руски театър възниква едва през 50-те години на XVIII век. Негов създател е Фьодор Волков, син на търговец. Той организира театър в Ярославл на Волга, който има успех и след това е помолен да стори същото и в столицата. Самата Екатерина Велика прави много за новия репертоар от руски пиеси. До края на века в Русия се създават няколко държавни театъра, едно театрално училище, издава се и списание „Руски театър", което започва да излиза през 1786 година. Нещо повече, театърът печели популярност сред големите помешчици, които само в Москва поддържат около 15 частни театри.

Руската култура през 1800 г. се различава много от тази през 1700 година. Накратко, Русия, т. е. висшето общество, образованата Русия, е европеизирана. Огромните усилия, хвърлени в това обучение, господстващо в руската култура през XVIII в. трябва да дадат богати плодове. Но много руснаци от времето на Петър Велики до ден днешен се чувстват засегнати от заимстването от Запада. От Посошков и Ломоносов до съветските специалисти те се опитват да омаловажават ролята на Запада и да подчертаят местните руски постижения. Необичаен сред по-добрите дореволюционни учени, този възглед получава мощно официално одобрение в Съветския съюз. В резултат на това, много съветски дискусии за Русия и Запада през XVIII в. стават смехотворни. Макар и всеобща, нараненатa национална гордост е нещастно и обикновено неоправдано чувство. Безспорно руснаците не само заимстват от Запада, но и усвояват западната култура. Само две големи европейски страни — Англия и Франция — могат да претендират за пълна приемственост на интелектуалното, литературното и културното развитие, но дори те са претърпявали някакви чужди влияния. И, за да заключим, трябва да се добави, че докато източникът на наследството е важен за историка, то може да се приеме, че употребата му има още поголямо значение. Ние видяхме част от тази употреба в настоящата глава и ще видим много повече от нея в следващото полемично изложение, посветено на руската култура.

Глава XXV

Царуването на Александър I (1801 – 1825)

„Книгата на живота на едно блестящо, великодушно царуване се отваря! Победа е вписана в нея: завладяването на Финландия, Бесарабия, територии от Персия, поражението на Наполеон и на армиите на 20 нации, освобождаването на Москва, двукратното завладяване на Париж, присъединяването на Полското кралство към Русия. Великодушието е вписано в нея: освобождението на Европа, поставянето на Бурбоните на троновете във Франция, Испания и двете Сицилии, Свещеният съюз, пощадяването на Париж. В нея любовта към ученето допринася за създаването на шест университета, една академия и един лицей. Милостта вписва в книгата деяния, достойни за нея: спасението на нещастни хора, общата амнистия за криминалните престъпници и дори за тези, които оскърбиха Негово Величество. В нея правосъдието потвърждава правата на дворянството и законът дава на обвинените пълна свобода да се защитават. Всичките добродетели, които облагородяват човека и украсяват царя, отбелязват в тази книга царуването на Александър. Колко много владетели на тази земя се запомнят със своята власт и слава, но колко малко са онези, които като него съчетават смирението със силата и добротата към враговете след победите? Александре Македонски, Цезарю Римски, Вашите лаврови венци са изпръскани с кръв, амбицията изважда от ножницата Вашите мечове. Нашият Александър тържествува с добродетелите си. Той иска да установи в света мира, който царува в неговата собствена душа".

Георги Фьодоров

„Ако през двете столетия, които делят Русия на Петър Велики от болшевишката революция, е имало някакъв период, през който проклятието на авторитарното минало може да бъде победено, формите на управлението на държавата либерализирани в една конституция и ходът на руското развитие да се слее с историята на Запада, то това е първата част от царуването на Александър I. Или поне за миг човек се изкушава да мисли, че е било така".

Ричард Чаркес

Александър I е на 23 години, когато след детронирането и убийството на баща му, император Павел, поема руския престол. Личността на новия монарх и начинът му на държание с другите хора вече са формирани. Особеностите на характера му очароват онези, които се запознават с него, било като негови съвременници, било по-късно като учени. Още повече, че единственото при оценката на личността на Александър I, по което мненията съвпадат, е твърдението, че той е „най-сложната и неясната фигура сред руските императори". Този необикновен владетел е наричан „загадъчния цар", сфинкс и „коронования Хамлет", без да споменаваме други сходни, внасящи объркване определения. В характера и действията на самодържеца се проявяват поразителни или мними противоречия. Така Александър I е приветстван като либерал от много хора, сред които е Томас Джеферсън, и порицаван като реакционер от мнозина други, в това число от Байрон. Той е възхваляван като пацифист, създател на Свещения съюз, и въобще като човек, който прави всичко възможно, за да установи мир и

християнско братство на земята. И все пак този „ангел“ — епитет, често прилаган към Александър I особено сред императорското семейство и в дворцовите кръгове, — е освен това и суров фелдфебел и ентусиазиран почитател на военните паради. Някои изследователи на външната политика на Александър I стигнат до заключението, че царят е великолепен и изключително ловък дипломат, който непрекъснато взима връх над Наполеон. Може да се добави, че самият Наполеон го е наричал „лукав византиец“. Но други учени, също не без основание, подчертават склонността на руския император към мистицизъм и растящото му откъсване от действителността.

Много елементи от средата на императора са били изтъквани, за да обяснят неговия трудно определим характер. А средата е — да започнем с тежкото детство и младежките години на Александър I — пропита с неискрените му отношения с баща му Павел и баба му Екатерина, които взаимно се ненавиждат. По-голямата част от времето си Александър I прекарва по-скоро с баба си Екатерина, отколкото със своите родители, и отрано научава изкуството на ласкателството, преструвката и лицемерието или поне такъв го показват неговите момчешки писма. Императрицата е много привързана към него от самото начало и явно иска да го направи свой наследник, прескачайки Павел. Най-вероятно само внезапната ѝ смърт проваля този план. Образованието също повлиява характера, възгледите и дейността на бъдещия император. Екатерина Велика лично се грижи за възпитанието на Александър, което е направлявано от идеите на Просвещението. Видният швейцарски философ и либерал Фредерик-Сезар дьо Лахарп е главен частен учител на великия княз и става негов близък приятел. Въпреки това, обучението на Лахарп, проникнато от прогресивни идеи и хуманни чувства, има своите неудобства. Лахарп, този „много либерален и бъбрив книжен французин“, както Ключевски описва частния учител и неговото обучение, е почти напълно откъснат от руската действителност. Някои учени търсят противоречието между теорията и практиката при царуването на Александър I в това едностранчиво образование. Обстоятелствата, при които Александър I наследява престола, също са анализирани от гледна точка на въздействието им върху характера на монарха и управлението му. По време на царуването на Павел положението на Александър I е несигурно, тъй като Павел мисли да се разведе с жена си и да лиши от наследство нея, Александър и другите им синове. Младият велик княз със сигурност знае за заговора срещу своя баща, но убийството на император Павел за него идва като изненада и шок. Някои критици приписват на трагедията при възкачването му на престола силното чувство за вина, изпитвано от Александър I, и неговия по-късен мистицизъм и неуравновесеност.

В основата на реакциите на Александър I при отделни случки и ситуации в живота му се крие, разбира се, неговият характер. Александър I остава загадка в смисъл, че човешката личност не е и може би никога няма да бъде обяснена напълно. Все пак, неговият психологически тип не е особено рядък, както свидетелстват психиатрите, психолозите и наблюдателите неспециалисти. Императорът принадлежи към онези крайно чувствителни, очарователни и неспокойни хора, чийто живот минава в постоянни вълнения, търсения и разочарования. На тях им липсва душевно равновесие, последователност и постоянна цел. Те са противоречиви. Неспособ-

ността на Александър I да живее в съгласие със себе си и да следва една твърда линия обяснява неговите действия много по-добре, отколкото голословните твърдения за цинизъм или макиавелизъм. При него се наблюдава характерното за този тип хора — личните проблеми нарастват с течение на времето. Императорът става все по-болезнено чувствителен, уморен и подозрителен към хората, по-неудовлетворен от живота, все по-отчаяно търси религиозни или мистични обяснения. Той дори губи пословичния си чар. Самодържецът умира през 1825 г., когато е само на 48 години. Но, сякаш за да продължат мистерията, свързана с Александър I, някои специалисти упорито твърдят, че той не е умрял, а е избягал от трона, за да живее в Сибир като праведния отшелник Фьодор Кузмич. Базирани върху такива несъществени доказателства като постоянния копнеж на императора да отхвърли бремето на задълженията си и на отказа на дворцовия лекар да подпише смъртния акт, това предположение се нуждае от повече доказателства, въпреки че не може да бъде отхвърлено напълно. Евентуалното самоубийство може да предложи друго обяснение за известната странност и смут, свързани със смъртта на владетеля.

Либерализъм и реформа

Руснаците се радват на възкачването на престола на Александър I. На мястото на един строг и непредвидим тиран като Павел те получават млад управник с изключително обаяние, на когото несъмнено се възлагат огромни надежди. Александър I, като че ли олицетворява най-доброто от Просвещението — хуманността, прогресвността, утвърждаването на човешкото достойнство и свобода, които образованите руснаци по един или друг начин горещо почитат. Първите действия на новия император потвърждават тези очаквания. Една амнистия възстановява на предишното им положение около 20 хиляди души, уволнени от Павел. Неприятните ограничения за пътувания в чужбина и за влизане на чужденци в Русия, а и на чужди книги и списания са отменени. Цензурата е отслабена и отново е разрешено откриването на частни издателства. Мъченията при разпитите са премахнати. Грамотите, дарени от Екатерина Велика на дворянството и на градовете, са напълно възстановени. Но, разбира се, тези мерки, които са посрещнати с одобрение, маркират в най-добрия случай само началото на една либерална програма. Ключовите въпроси, подлежащи на обсъждане, са крепостното право и самодържавието, заедно с общата изостаналост на страната и непригодността и корупцията на административния ѝ апарат. За разлика от Екатерина Велика и Павел, Александър I поставя тези проблеми за разглеждане, въпреки че, както ще видим, реалните резултати от неговите усилия нямат съществено значение. В царуването на Александър I има два либерални периода: от 1801 до 1805 и от 1807 до 1812 г., като всеки от тях е последван от война с Франция.

Първият период на реформи, който последва коронясването на Александър I, е най-мащабен като цел и поражда най-големи надежди. Новият император решава да преобразува Русия с помощта на четирима млади, култивирани, умни и либерални приятели, т. нар. Неофициален комитет (наричан в руската историография Негласен или интимен комитет — бел. на прев.). Членовете на комитета Николай Новосилцев, граф Павел Стро-

ганов, граф Виктор Кочубей и един полски патриот княз Адам Чарторински отразяват образованото мнение на тогавашното време, вариращо от англофилство до якобински връзки. Въпреки че не могат да се нарекат радикали или буйни глави, четиримата представляват ново направление след управлението на Павел. Императорът говори шеговито за тях като за своя „Комитет за обществена сигурност" — една алюзия с френската революция, която би накарала неговите предшественици да изтръпнат от ужас. Той провежда срещи с комитета неофициално и постоянно, често всекидневно на кафе.

Нашата информация за работата на Неофициалния комитет, която се базира на дневника на Строганов за срещите му, подсказва, че първоначално Александър I е имал намерение да отмени самодържавието и крепостното право. Но опасностите и трудностите, свързани с подобна перспектива, както и неподготвеността на администрацията и на народа за реформи, бързо стават очевидни. Само по себе си крепостничеството засяга най-много хора в империята и отмяната му непременно ще засегне цялото руско общество и по-специално изключително важното съсловие на дворяните. Що се отнася до самодържавието, макар че императорът в един период говори за република, на практика се колебае да приеме каквото и да било намаляване на самодържавната си власт. По характерния за него начин той започва да се разочарова и да проявява все по-голяма раздразнителност към работата на комитета и го свиква все по-рядко. С войната от 1805 г. дейността му приключва. Така Русия остава необновена и нереформирана. Дори по-ограничените проекти, като провъзгласяването на руска харта за правата, на практика не могат да бъдат прокарани.

Въпреки че големият план за реформи се проваля, в първите години от царуването на Александър I са прокарани отделни важни начинания. Така например Сенатът е възстановен или по-скоро издигнат до високо положение в държавата. Той трябва да стане върховна правосъдна и юридическа институция в империята, а неговите укази да са равни по сила с тези на владетеля, като единствено той може да спре изпълнението им. Колегиите на Петър Велики, които имат различна, но общо взето не особено щастлива история през XVIII в., постепенно са заместени, започвайки от 1802 и през следващите години от министерства с един единствен министър, който отговаря за всяко от тях. Първоначално министерствата са осем: на войната, морско, на външните работи, на вътрешните работи, на правосъдието, на финансите, на търговията и на просветата. По-късно Министерството на търговията е премахнато, а се появява Министерство на полицията.

Правителството приема дори някои ограничени социални закони. През 1801 г. правото да притежават частни имения придобиват освен дворяните и други свободни руснаци. През 1803 г. влиза в сила т.нар. „Закон за свободните земеделци". Той предвижда мерки за доброволно освобождаване на крепостните селяни от техните господари, уверявайки, че на освободените крепостни ще бъде дадена земя и установени наредби и съдилища, които да осигуряват съблюдаването на всички разпоредби на закона. Новоосвободените крепостни селяни трябва да получат приблизително статута на държавни селяни, но за разлика от тях, те се ползват с по-големи права като собственици и са освободени от някои задължения. Оказва

се обаче, че малко помешчици бързат да освободят своите селяни. По-точно, според разпоредбите на закона, отнасящи се до свободните земеделци от неговото издаване до неговото преустановяване повече от половин век по-късно в навечерието на „великите реформи", 384 помещици освобождават 115 734 селяни от мъжки пол в работна възраст заедно с техните семейства. Може да се добави, че Дружинин и други съветски учени са опровергали често срещаното твърдение, че Александър I не е раздавал държавни селяни с държавни земи като крепостни и като частна собственост.

Изостаналостта и невежеството на Русия изпъкват с поразяваща яснота пред монарха и неговия Неофициален комитет, след като е проучено състоянието на страната. Затова образованието получава през първите години от царуването приоритет в официалните планове и в действията. За щастие, тези усилия не предлагат опасностите и препятствията, свързани със спорните въпроси около крепостното право и самодържавието. Харчейки за пръв път в руската история големи суми за образование, Александър I основава няколко университета в добавка към Московския, 42 средни и значителен брой други училища. Макар че образованието в Русия през първата половина на XIX в. ще бъде разгледано в друга глава, тук трябва да се отбележи, че основаните от Александър I учебни заведения и цялостната му политика в областта на просветата са безспорно либерални за своето време. И действително, те са наричани най-добрите плодове на колебливия и крехък либерализъм на монарха.

Вторият, реформистки период от царуването на Александър I (1807 — 1812) съвпада със съюза с Франция и върху него голям отпечатък слага най-забележителният помощник на императора Михаил Сперански. Сперански, който живее между 1772 и 1839 г., е излязъл изцяло от низините. За разлика от членовете на Неофициалния комитет, а и от повечето други сподвижници на владетеля, той произхожда не от аристокрацията, а от бедното селско духовенство. Интелигентността на Сперански, работоспособността му и изключителните му качества на администратор го правят за известно време министър-председател на Александър I, ако не де юре, то поне де факто, тъй като тогава официално не съществува такава длъжност. Повечето специалисти по Сперански вярват, че забележителният държавник се е стремил да установи в Русия силна монархия, твърдо основаваща се на закона и съдопроизводството, за да бъде освободена от произвола, корупцията и липсата на ред. С други думи Сперански черпи вдъхновение от виждането за една Rechtsstaat (правова държава), а не от прогресивните либерални и радикални проекти. Все пак, Раев, последният голям автор, писал по тази тема, отива много далеч, като настоява че руският държавник въобще не е либерал. За руските условия възгледите на Сперански са безспорно свободни, както ги възприемат неговите съвременници. Нещо повече, те биха могли да претърпят и по-демократично развитие, ако се появят благоприятни възможности.

През 1809 г. по молба на императора Сперански му представя подробен проект за конституция. С обичайната си методичност държавникът разделя руснаците на 3 категории: дворянство, хора „средна ръка" — търговци, занаятчии и селяни или други дребни собственици, които притежават известна собственост, и накрая — работен народ, в т.ч. крепостните селяни, слугите и сираците. Проектът изисква да се дадат три вида права:

общогражданski; специални граждански права като освобождаване от служба; и политически права, които зависят от имуществен ценз. Представителите на дворянството трябва да се ползват от всички тях. Тези, които принадлежат към групата на средните, получават общи граждански и политически права, когато могат да изпълнят изискването за собственост. Работният народ също получава общи граждански права, но, както се разбира от само себе си, не притежава достатъчно собственост, за да участва в политиката. Русия трябва да бъде реорганизирана на четири административни нива: волост — малка административно-териториална единица, понякога превеждана като „кантон“ или „част от окръг“ (асоциира се с българската община — бел. на прев.); окръг; губерния или провинция и страната като цяло. На всяко ниво трябва да бъдат създадени следните институции: законодателни събрания или Думи, като над тях най-високо стои Държавната дума за цяла Русия; една система от съдилища със Сенат на върха; административни съвети, водещи към министрите и централната изпълнителна власт. Държавната Дума, най-интригуващата част от системата на Сперански, показва предпазливостта на държавника, защото в допълнение към имущественото ограничение, наложено върху нейните избиратели, тя зависи и от степенувана система от непреки избори. Волостните събрания избират депутатите на окръжните събрания (Думи), окръжните депутати избират губернските депутати, които на свой ред избират членовете на Държавната Дума или Националното събрание. Освен това, дейността на Държавната Дума трябва да бъде тясно ограничена. Но, от друга страна, Държавната дума наистина осигурява на народа участие в законодателния процес. Това, заедно с изискването на Сперански за разделяне на функциите, стриктна законност и някои други условия, като избиране на съдиите от народа, ако са приложени навреме, биха могли да преобразят Русия. Всъщност, отбелязан е фактът, че четворният проект на Сперански за местно самоуправление и за национално законодателно събрание е далновидно предначертание на руското бъдеще. Само че, за да се осъществи това бъдеще е нужно изключително дълго време, което, според мнението на много специалисти, е класически пример за твърде малкото и твърде късното. Така, Русия получава окръжно и губернско (провинциално) самоуправление чрез т. нар. земска реформа от 1864 г., национален законодателен орган — Дума през 1905 — 1906 г., а волостно самоуправление през 1917 година.

През 1809 г. и следващите години Александър I не успява да реализира проекта на Сперански. Държавникът пада от власт през 1812 г., заради съпротивата на бюрокрацията и на дворянството, което се дразни от неговите мерки и от административните и финансовите му проекти, от страховете, подозренията и колебанията на императора, както и от настъплението на Наполеон, след като Сперански е заклеймен като франкофил. Макар че покъсно Сперански е върнат на държавна служба и върши полезна и важна работа, той никога повече не получава възможност да предложи фундаментална реформа от такъв мащаб, какъвто е проектът му от 1809 година. По-късно, през втория либерален период от царуването на Александър I, в Русия не са извършвани основни промени.

Въпреки това, както през първия, така и през втория либерален период са приети някои важни закони, но с по-ограничен характер. През

1810 г. по съвет на Сперански — впрочем това е единствената част от проекта на държавника, която монархът претворява в живота — Александър I създава Държавен съвет по модела на Наполеоновия Conseil d'Etat, а Сперански е аташиран към него като държавен секретар. Този орган от експерти, назначени от владетеля, за да му помагат в законодателната работа, по никакъв начин не ограничава принципа на самодържавието, нещо повече, Съветът е склонен да проявява изключителен консерватизъм. Освен това, той несъмнено набляга върху законността, компетентността и правилната процедура, на които толкова много държи Сперански. И, както е забелязано за по-сетнешната история на руската империя, „всички главни реформи са минавали по редовната процедура през Държавния съвет, а почти всички вредни и най-пакостни постановления на следващите правителства са били, където е възможно, иззети от неговата компетенция и прокарвани само като разпоредби на изпълнителната власт и номинално временни". Освен това, Сперански реорганизира министерствата и създава две допълнителни специални агенции в системата на изпълнителната власт — една за надзор над държавните финанси и друга — за развитие на транспорта. Създадена е система от годишни бюджети, предложени са и други финансови мерки, част от които са приети. Може би по-важното е това, че Сперански изпълнява ролята на придворен страж, засилвайки руската бюрокрация, като въвежда нещо подобно на изпит за гражданските служби и се опитва с други средства да повишава значението на заслугите и резултатната организация.

Проектът за преобразователна реформа на Сперански е най-видният, но не и единствен план, излязъл от управляващите кръгове при царуването на Александър I. Тук трябва да се отбележи още един — този на Новосилцев. Новосилцевата „Конституционна харта на руската империя" подчертава позицията и властта на царя и много прилича на проекта на Сперански по акцентите върху законността, правата, по тясната си база и слабото законодателно събрание. Новосилцев обаче се различава от строгия централизъм на Сперански, като позволява нещо от рода на федерацията: той иска руската империя, включително Финландия и руска Полша, да бъде разделена на 12 големи групи губернии, които трябва да получат известна автономия. Внимание заслужава датировката на проекта на Новосилцев — неговата втора и окончателна редакция е представена на Александър I през 1820 г., в края на царуването му. Нещо повече, монархът не само приема плана добре, но се заема — нещо доказано — да осъществи малка част от него. Като събира няколко губернии, той създава за модел една от 12-те единици, предложени от Новосилцев. Едва след смъртта на Александър I през 1825 г. проектът на Новосилцев е напълно отхвърлен и в експерименталните губернии е възстановена старата административна система. Историята с хартата на Новосилцев заедно с някои други събития внасят поправки в отчетливото разделяне на царуването на Александър I на либерална първа половина и реакционна втора половина и подсказва, че конституцията остава възможна алтернатива за Русия дотолкова, доколкото „енигматичният цар" има власт над съдбата ѝ.

Руска външна политика (1801 — 1812)

Макар че през първия период от управлението на Александър I се случват някои важни събития във вътрешните работи, външната политика на императора е в центъра на вниманието през този период. Дипломацията и войната през ранните години от царуването на Александър I достигат върхната си точка в решаващите събития от 1812 година.

В началото на царуването на Александър I преобладават мирните намерения. След като наследява Павел, който се сражава срещу Франция, но по-късно се съюзява с нея срещу Великобритания, новият император обявява политика на неутралитет. Все пак, Русия не може дълго да стои извън конфликтите, които занимават Европа. Разнообразни фактори, като се започне от обширната и незащитена западна граница на империята и се стигне до психологическия интерес на руското правителство и образованото общество към европейските работи, определят руското участие в борбата. Не е изненада, че Александър I се присъединява към враговете на Франция. Стопанските връзки с Великобритания и традиционното приятелство с Австрия и Великобритания, заедно със също толкова традиционната враждебност към Франция допринасят за това решение. Освен това, несъмнено Александър I започва отрано да гледа на Наполеон като на заплаха за Европа, още повече, че руският владетел има собствено виждане за новия европейски ред. Контурите на по-сетнешния Свещен съюз и на Европейския концерт без религиозната окраска могат да се открият в инструкциите, дадени през 1804 г. на руския пратеник във Великобритания.

Войната на Третата коалиция избухва през 1805 г., когато Австрия, Русия и Швеция се присъединяват към Великобритания срещу Франция и нейния съюзник Испания. Обединените австрийска и руска армия претърпяват съкрушително поражение от Наполеон при Аустерлиц на 2 декември 1802 година. Въпреки че Австрия излиза от войната, руснаците продължават да се бият и през 1806 г. дори се сдобиват с нов съюзник — Прусия. Но френските армии, като версия от XIX в. на Blitzkrieg (светкавична война) бързо разбиват пруските сили в битката при Йена и Ауерщет и въпреки че не могат да победят руснаците, в края на краищата успяват да им нанесат голямо поражение при Фридланд. В началото на юли 1807 г. са сключени договорите в Тилзит (днешния Советск в Калининградска област, Русия) между Франция и Русия и Франция и Прусия. Уреждането на френско-пруските отношения свеждат Прусия до второстепенна държава, спасена от пълен разгром благодарение на застъпничеството на руския монарх.

Съглашението с Франция е временно и позволява на руснаците да се сражават с други противници и да разширят границите на империята през първата половина от царуването на Александър. През 1801 г. източната част от Грузия, една древна, православна страна в Задкавказието, се присъединява към Русия. След това през 1803 — 1810 г. руската власт се разпростира върху Западна Грузия. Подложени на силен натиск от могъщите си мюсюлмански съседи персийците и турците, грузинците често искат и получават руска помощ. Следователно присъединяването на Грузия към Русия представлява в известен смисъл брънка от логичен процес и един, макар и не идеален, избор за малката християнска нация. То бележи също дълготрайното установяване на руска власт и сила отвъд голямата кавказ-

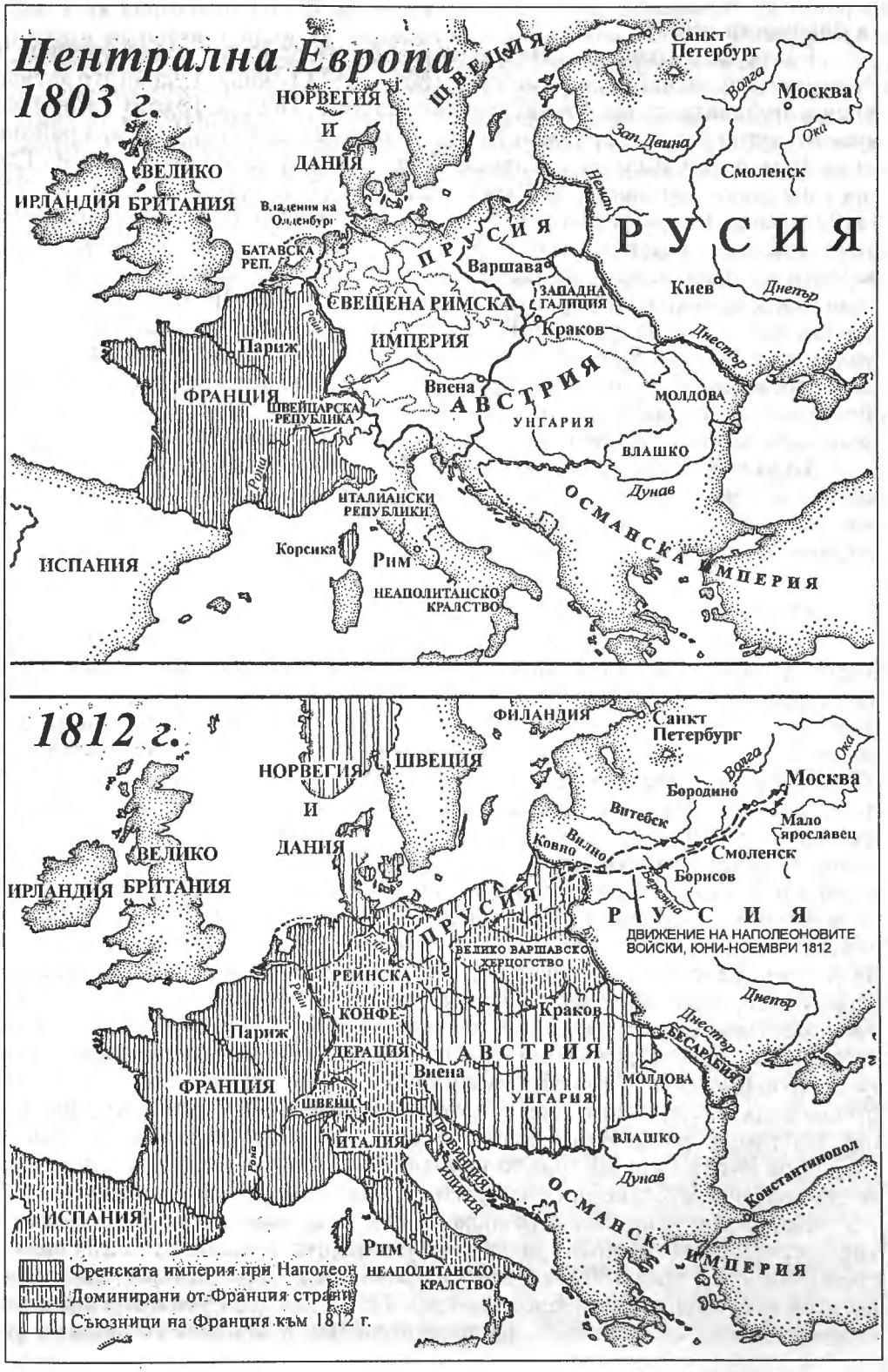
Централна Европа
1803 г.
НОРВЕГИЯ
И
ДАНИЯ
ШВЕЦИЯ
Санкт Петербург
Волга
Москва
Зап. Двина
Ока
Смоленск
Неман
ВЕЛИКО БРИТАНИЯ
ИРЛАНДИЯ
Владения на Олденбург
БАТАВСКА РЕП.
ПРУСИЯ
Варшава
РУСИЯ
Киев
Днепър
ЗАПАДНА ГАЛИЦИЯ
СВЕЩЕНА РИМСКА ИМПЕРИЯ
Краков
Днестър
Рейн
Париж
ФРАНЦИЯ
ШВЕЙЦАРСКА РЕПУБЛИКА
Виена
АВСТРИЯ
УНГАРИЯ
МОЛДОВА
ВЛАШКО
Рона
Дунав
ИТАЛИАНСКИ РЕПУБЛИКИ
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
Корсика
Рим
ИСПАНИЯ
НЕАПОЛИТАНСКО КРАЛСТВО
1812 г.
ФИЛАНДИЯ
Санкт Петербург
НОРВЕГИЯ
ШВЕЦИЯ
Волга
Ока
Москва
Бородино
Витебск
Мало ярославец
Ковно
Вилно
Смоленск
ВЕЛИКО БРИТАНИЯ
ИРЛАНДИЯ
ДАНИЯ
Борисов
Березина
ПРУСИЯ
РУСИЯ
ДВИЖЕНИЕ НА НАПОЛЕОНОВИТЕ ВОЙСКИ, ЮНИ-НОЕМВРИ 1812
ВЕЛИКО ВАРШАВСКО ХЕРЦОГСТВО
РЕЙНСКА КОНФЕДЕРАЦИЯ
Краков
Днепър
Днестър
БЕСАРАБИЯ
Париж
ФРАНЦИЯ
АВСТРИЯ
Виена
УНГАРИЯ
МОЛДОВА
ШВЕЙЦ.
ИТАЛИЯ
ВЛАШКО
Дунав
Константинопол
ИЛИРИЯ
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
ИСПАНИЯ
Рим
НЕАПОЛИТАНСКО КРАЛСТВО
Френската империя при Наполеон
Доминирани от Франция страни
Съюзници на Франция към 1812 г.

ка планинска верига.

Както се очаква, анексирането на Грузия от Русия става причина за Руско-персийска война, водена през 1804 — 1813 година. Руснаците затвърждават победите си и с Гюлистанския договор, Персия трябва да признае руското управление в Грузия и да отстъпи на северната си съседка районите на Дагестан и Шемаха в Кавказ. Освен това, присъединяването на Грузия е и една от причините за Руско-турската война, продължила от 1806 до 1812 година. Отново руските войски, този път водени от Кутузов, извоюват редица победи. Букурещкият договор, сключен набързо от Кутузов в навечерието на нахлуването на Наполеон в Русия, присъединява Бесарабия и една ивица от източния бряг на Черно море към империята на Романови, като освен това осигурява на Русия широки права в дунавските княжества Молдова и Влахия. Най-после през 1808 — 1809 г. Александър I води война и побеждава Швеция, като в резултат на подписания мирен договор във Фридрихсхам Русия получава Финландия. Финландия става автономно велико херцогство, а руският император — негов велик херцог.

През първия период от царуването на Александър продължава и руската експанзия в Северна Америка, която започва в Аляска в края на XVIII век. Нови фортове са построени не само в Аляска, но и в Северна Калифорния, където Форт Рос е издигнат през 1812 година.

1812 г.

Дните на съюза между Русия и Наполеон са преброени. Споразумението, до което двамата императори достигат в Тилзит през 1807 г. и което е подновено на срещата им в Ерфурт през 1808 г., в крайна сметка не успява да удовлетвори нито една от страните. Руснаците, които са принудени да го приемат поради военното си поражение, изпитват негодуване от господството на Наполеон на континента, от проявеното от него незачитане на руските интереси и по-специално от неспазването на задължението да участва в т.нар. континентална блокада, която си поставя за цел да елиминира цялата търговия между Великобритания и другите европейски страни и да задуши британската икономика. Фактически, тя помага на руските фабрики, особено в текстилната индустрия, тъй като изключва британската конкуренция. Но блокадата вреди на руските износители, главно на силната класа на помешчиците. Руските военни поражения, нанесени от французите, зоват за отмъщение, особено след като идват след цяло столетие непрекъснати руски победи. Освен това, Наполеон, изникнал от страшната френска революция и обърнал по безпрецедентен начин наопаки легитимния ред в Европа, който дори е обявен за антихрист от руската пропаганда за народните маси, изглежда необичаен и неподходящ съюзник. От своя страна, Наполеон и неговите военни командири започват да гледат на Русия като на крайно ненадежден партньор и като на последното голямо препятствие пред пълното господство над континента.

Кризите и напрежението нарастват и се множат. Французите протестират срещу прекратеното участие на руснаците във войната на Наполеон срещу Австрия през 1809 г. и срещу провала на Александър I при спазването на континенталната блокада след 1810 година.. Руснаците изразяват огорчението си от активната френска политика в Близкия Изток и от уси-

лията на Наполеон да сложи по-скоро спирачки, отколкото да подкрепи руската позиция и цели на Балканите и в Близкия Изток. Французите се противопоставят на руския контрол върху Дунавските княжества, възразяват срещу руските бази в Източното Средиземноморие и не смятат да позволят на руснаците да действат свободно към Константинопол и Проливите. Политическите промени, извършени от Наполеон в Централна и Източна Европа, също предизвикват враждебното отношение на руснаците. И най-вече свалянето на херцога на Олденбург от Наполеон и присъединяването на Олденбургското херцогство към Франция, което е част от промененото положение в Германия, засяга руския владетел, който е близък роднина на херцога. Русия е още по-застрашена от това, че през 1809 г., след френската победа над Австрия и договора от Шьонбрун, Западна Галиция се присъединява към Варшавското херцогство — една държава, която Наполеон създава от пруска Полша. Тази промяна на свой ред поставя под заплаха руската власт над обширните земи, придобити при поделбите на Полша. Дори женитбата на Наполеон за Мария Луиза Австрийска допринася за нарастващото напрежение между Русия и Франция, защото показва, че френският император най-после се е отказал от плановете да сключи брак с руската княгиня Анна, сестра на Александър. Зад особено напрегнатите отношения, негодувания, жалби и кризи изпъква основният антагонизъм между двете велики сили, господстващи над континента и между двамата враждебно настроени управници. През юни 1812 г., след като прави необходимите дипломатически и военни приготовления, Наполеон нахлува в Русия.

Франция получава подкрепата на редица европейски страни, съюзници и сателити, в това число Австрия и Прусия. Русия току-що е успяла да сключи мир с Турция и е спечелила действителни съюзници в Швеция и Великобритания. Една около 420-хилядна войска с Наполеон пресича руската граница, за да срещне само около 120 хиляди руски войници, разделени в две отделни армии, едната командвана от княз Михаил Барклай дьо Толи, и другата — от княз Пьотр Багратион. Ако се вземат предвид и покъсните подкрепления, общият приблизителен брой войски, нахлули в Русия, е 600 хиляди души. Освен огромния си брой армията на Наполеон има славата на непобедима и се смята, че има невиждано по способностите си ръководство. Все пак, не всички преимущества са на едната страна. В редиците на Наполеоновата Grande Arm?e делът на ветераните е изненадващо малък. Освен това французите съставляват по-малко от половината от нея, докато от войските на съюзниците само поляците, които се сражават за голяма независима Полша, се бият като французите. Със завръщането на руските въоръжени сили от турския фронт и пристигането на други руски подкрепления и с разтягането на френските комуникационни линии, които трябва да се защитават, нашествениците постепенно губят голямото си превъзходство. Нещо повече, Русия твърдо се сплотява около Александър I и руските войници се сражават с изключително упорство. Всъщност, очакванията на Наполеон, че първите поражения ще накарат руснаците да молят за мир, се оказват безпочвени. Ранната и изключително студена зима дава своя принос за руската кауза. Но най-вече проблемите с тила и със снабдяването на френската кампания, се оказват много по-трудни за разрешаване, отколкото Наполеон и неговите помощници са предвиждали.

Наполеон напредва към сърцето на Русия по линията Вилнюс-Витебск-Смоленск, точно както век по-рано прави Карл XII. Руснаците не могат да спрат нашествениците и губят няколко сражения, в това число и кървавата битка при Смоленск. Но руските войски нанасят значителни загуби на врага, няколко пъти избягват обкръжаването и продължават да оказват съпротива на французите. Около Смоленск двете отделни руски армии успяват да се съединят и така излизат като обединен фронт пред нашествениците. Под натиска на общественото мнение, подбудено от продължителното френско настъпление, Александър I поставя княз Михаил Кутузов във върховното руско командване. Военен инвалид, сражавал се под командването на Суворов и ветеран от много кампании, 67-годишният Кутузов фактически се съгласява с тактиката на Барклай дьо Толи за отстъпление. Все пак, той чувства, че негов и на армията му дълг е да се сражават пред обкръжената Москва и така отстъпват на Наполеон една голяма битка на 7-ми септември близо до село Бородино, намиращо се на 75 мили (1 миля е равна на 1 609 м. — бел. на прев.) от големия руски град. Малко битки в историята могат да се сравняват по кръвопролитие с битката при Бородино. Макар че тя трае само един-единствен ден, руснаците дават 42 хиляди убити и ранени от 112 хиляди сражаващи се, французите и техните съюзници — 58 хиляди от участвалите 130 хиляди. Сред убитите и ранените са десетки генерали и хиляди офицери, в това число и княз Багратион и други знаменити военачалници, които са или убити, или ранени. С падането на нощта руснаците в центъра и на левия фланг са принудени да отстъпят малко, докато се държат твърдо на десния. Кутузов обаче решава да се откаже и се оттегля югозападно от Москва. На 14-ти септември Наполеон влиза в Кремъл.

Но очакванията му за окончателна победа и мир са жестоко излъгани. Демонстрирайки рядко проявявана упоритост, Александър I отказва изобщо да обсъжда въпроса за мира, докато на руска земя има дори един-единствен френски войник. И страната подкрепя своя монарх. Москва не осигурява разквартируването в разкошни условия на френския император и неговата армия, а тъй като е построена предимно от дървен материал, изгаря до основи през първите дни на френската окупация. Може би, Фьодор Ростопчин, руският генерал-губернатор на града, предумишлено подпалва големия пожар, както твърдят повечето френски и някои руски специалисти, но този въпрос остава спорен. Неспособен да получи мир от Александър и напълно изолиран в руските простори, Наполеон трябва да се оттегли преди началото на зимата. Обратният поход на Grande Arm?e, който започва на 19 октомври, постепенно се превръща в поражение. То започва от сражението, което руската армия организира при Малък Ярославец, за да попречи на френските сили да поемат през плодородните райони, незасегнати от войната и да ги принуди да се върнат по пътя, по който са дошли. Тъй като походът на Наполеоновите войници в западно направление е бавен, зимата ги връхлита. Те непрекъснато са подложени на атаки от преследваща ги руска войска, въпреки че Кутузов предпочита да не влиза в голямо сражение, постоянно са нападани от казаци и от нередовна войска в това число и от селски партизани. Французите и техните съюзници гинат като добитък, а дисциплината им започва да излиза от строя. В края на ноември, когато останките от Grande Arm?e пресичат р.

Березина, те са щастливи, че избягват плена поради грешката на един руски командир. От 30 хил. до 50 хил. души от общия брой от около 600 хилядна войска, накрая са прогонени от Русия. До края на годината нито един чуждестранен войник, с изключение на пленниците, не остава в страната.

Епопеята от 1812 г. става любима тема за много руски историци, писатели и публицисти и за някои учени от други страни. Несравнимата „Война и мир" от Лев Толстой се откроява като най-забележителното, макар и белетризирано описание на събитията и човешките преживявания от тази съдбоносна година. Други разработки по темата обхващат една превъзходна седемтомна история и някои известни поеми в руската литература. Тъй като в настоящата книга поетите не са предмет на обсъждане, заслужава да се направят някои заключения за историографията. Така например, установено е, че руското висше командване не е имало цялостна „скитска политика" ("скитски" — преносно значение на варварски, жесток и хитър — бел. на прев.) на отстъпление с намерение да примами Наполеоновата армия дълбоко навътре в една опустошена страна. Френското напредване е резултат по-скоро от руската неспособност да спре нашественика и от решението на Наполеон да завладее Москва, което той смята най-важно за победата. Катастрофалното френско поражение може да се припише на редица фактори: бойния дух на руската армия; мъдрите решения на Кутузов; решаващите грешки на Наполеон; решимостта на Александър да продължи войната; зимата и други. Но провалът с транспорта и снабдяването на Grand Arm?e би трябвало да се нареди сред важните причини за нейния крах. Много от войниците на Наполеон умират по-скоро от глад и епидемии, отколкото от студ, защото службите по снабдяването, затруднени от огромните разстояния, от неосигурените съобщителни линии и от лошото планиране, не успяват да издържат на трудностите на войната. Накрая, струва си да се отбележи, че войната от 1812 г. заслужава репутацията си в руската история като отечествена, патриотична война. С изключение на някои тесни дворцови кръгове, в официалните среди, сред образованите хора или в народа не възникват пораженчески настроения. Нещо повече, руските селяни не само се сражават героично в редовете на редовната армия, но създават и партизански отряди, за да атакуват врага по своя собствена инициатива — дейност, каквато тогава няма никъде другаде, освен в Испания. Всъщност, както показва изследването на Тарле за войната от 1812 г. и както сочат някои други трудове, съветските историци отначало я пренебрегват, но по-късно дори са склонни да преувеличават ролята на руския народ в поражението над френските нашественици.

Руската външна политика (1812 — 1825)

Александър I продължава войната извън границите на Русия. Прусия, а след няколко месеца и Австрия сменят страната и се присъединяват към Русия, Швеция и Великобритания. Обединените войски на Австрия, Прусия и Русия в края на краищата печелят решителна победа над Наполеон в грандиозната битка при Лайпциг, известна като „Битката на народите", станала между 16 и 19 октомври 1813 година. В края на същата година те започват да преминават р. Рейн и нахлуват във Франция. След множество отчаяни сражения и въпреки демонстрирания от френския император военен

гений, съюзниците влизат триумфално в Париж на 31 март 1814 г. Александър I се отнася към този ден като към най-щастливия в своя живот. Наполеон е принуден да капитулира безусловно и да се оттегли на остров Елба. Той се завръща на 1 март 1815 г., светкавично печели френския трон и поставя под заплаха съюзниците до крайното си поражение при Ватерлоо на 18 юни. Събитията от „100-те дни" се развиват твърде бързо за руската армия и тя не може да вземе участие в последната война срещу Наполеон, макар че Александър I има огромно желание да помогне на съюзниците си. Така че безплодното завръщане на френския император не успява да премахне новата уредба на Европа, начертана от победителите на Виенския конгрес. Конгресът, който продължава от септември 1814 г. до подписването на заключителния Акт на 8 юни 1815 г., е една от най-впечатляващите и важни официални дипломатически срещи в историята. Александър I лично представлява Русия и играе водеща роля на конгреса заедно с Метерних от Австрия, Касълри от Великобритания, Харденберг от Прусия и накрая Талейран от Франция. Предполага се, че читателят има обща представа за преначертаването на политическата карта на Европа и уреждането на колониите, което е направено във Виена, но някои обсъждани въпроси, в които Русия взима решаващо участие, трябва да се споменат тук. Александър I иска да създаде едно голямо Полско кралство чрез лична уния с Русия, което ще рече, че самият той ще бъде крал на Полша. За целта той получава поддръжката на Прусия, като предлага да подкрепи пруското искане за цяла Саксония. Великобритания и Австрия обаче твърдо се противопоставят на желанията на Русия и Прусия. Талейран използва тази възможност, за да възвърне ролята на Франция на дипломатическата сцена на страната на Великобритания и Австрия. Конфликтът, според някои специалисти, едва не провокира война. Разрешението му, което разгневява руското обществено мнение, очакващо „благодарност" за „освобождението на Европа от Наполеон", е компромис — Александър I получава своето Полско кралство, но в намалени размери, като в същото време Прусия се сдобива с три пети от Саксония. По-точно Полското кралство е съставено от по-голямата част от бившето Варшавско велико херцогство с Варшава като столица, но Прусия получава обратно Северо-Западна Полша, а Австрия запазва по-голямата част от дела си, получен по-рано. Краков се превръща в свободен град-държава под общата протекция на Русия, Австрия и Прусия. Нова Полша получава от Александър I либерална конституция. Така той съчетава титлите самодържавен руски император, конституционен велик херцог на Финландия и конституционен крал на Полша. Може да се добави и това, че той има благосклонно отношение към конституционализма във Франция, където Бурбоните се връщат на трона като конституционни, но не абсолютни монарси.

Приповдигнатото, проникнато от мистицизъм и от дори месианизъм разположение на духа, обладало Александър I по време на Виенския конгрес — едно сложно и объркано настроение, което руският владетел несъмнено изпитва заедно с много други европейци през месеците и годините, последвали съкрушителното поражение на Наполеон, и което е изразявано от лица от царския антураж като баронеса Юлия дьо Крюденер — намира своя най-ярък израз в един забележителен и необикновен документ, известен като Свещен съюз. Подписан на 26 септември 1815 г. от Русия, Австрия и Пру-

сия, а впоследствие и от повечето европейски държави, съюзът просто апелира към християнските управници да живеят като братя и да пазят мира в Европа. Макар Свещеният съюз да има дълбоки корени в поне две западни традиции — християнството и международното право, той е доста неуместен за международните проблеми в момента и не осигурява механизъм за прилагане или налагане на християнското братство. Всъщност, Касълри сполучливо го характеризира като произведение на възвишена мистика и безсмислица, докато папата отбелязва хладно, че от памтивека папството е достигнало до християнската истина и не се нуждае от ново тълкуване.

Но ако Свещеният съюз няма практически последствия, Четворният съюз и по-късно Петорният съюз, с които го бъркат, имат. Четворният съюз е продължение на военновременното сътрудничество на съюзниците, като началото му е сложено на 20 ноември 1815 година. По това време Великобритания, Австрия, Русия и Прусия се договорят да поддържат онова, за което са се споразумели с Франция, т. е. Втория парижки договор, подписан след „100-те дни“ и заменил Първия, подписан в Париж — в частност, да не допускат завръщането на Наполеон или на неговата династия на френския трон. Съюзът трябва да трае 20 години. Нещо повече, чл. 6 предвижда периодични консултации между подписалите го държави посредством т. нар. „управление чрез съвещание“, известно още като Конгресна система или Конфедерация на Европа. Конгреси се провеждат в Аахен през 1818 г., в Тропау и Лайбах през 1820 — 1821 г. и във Верона през 1822 година. В Аахен след заплащане на обезщетение и оттегляне на съюзническите окупационни войски, от Франция е снет статута на победена нация и тя се присъединява към другите четири велики европейски сили, които образуват Петорния съюз. Конгресите в Тропау и Лайбах се занимават с революциите в Испания и в Италия. Накрая, срещата във Верона отново обсъжда Испания и борбата на гърците срещу турците, към която ще се върнем в главата, посветена на царуването на Николай I.

След впечатляващото начало, ярко осветено от хармонията и успеха на срещата в Аахен, конгресната система не проработва. Очертава се дълбок разрив между Великобритания, която, както британският държавен вестник на 5 май 1820 г. дава да се разбере, се противопоставя на намесата във вътрешните работи на суверенни държави, и Австрия, Прусия и Русия, които според точните и подробни предписания на протокола от Тропау се задължават да потушават всяка революция, независимо къде се надига. Франция заема нещо като междинна позиция, макар че тя наистина нахлува в Испания, за да смаже либералния режим там. Метерних показва склонност да се налага в общата политика на източноевропейските монархии, особено в решаващите години 1820 — 1822, когато Александър I, уплашен от бунта в елитния Семьоновски гвардейски полк и от други събития, следва примера на австрийския канцлер в усърдието му да се бори с революцията, където и да е тя. Може да се добави, че въстанието в Семьоновския полк всъщност избухва заради от конфликта между полка и офицера, който го командва, а не от някаква либерална конспирация.

Реакционните сили успяват да победят либералните революции на европейския континент освен в Гърция, където християните се борят със своите мюсюлмански господари, а сложността на спора изключва обичай-

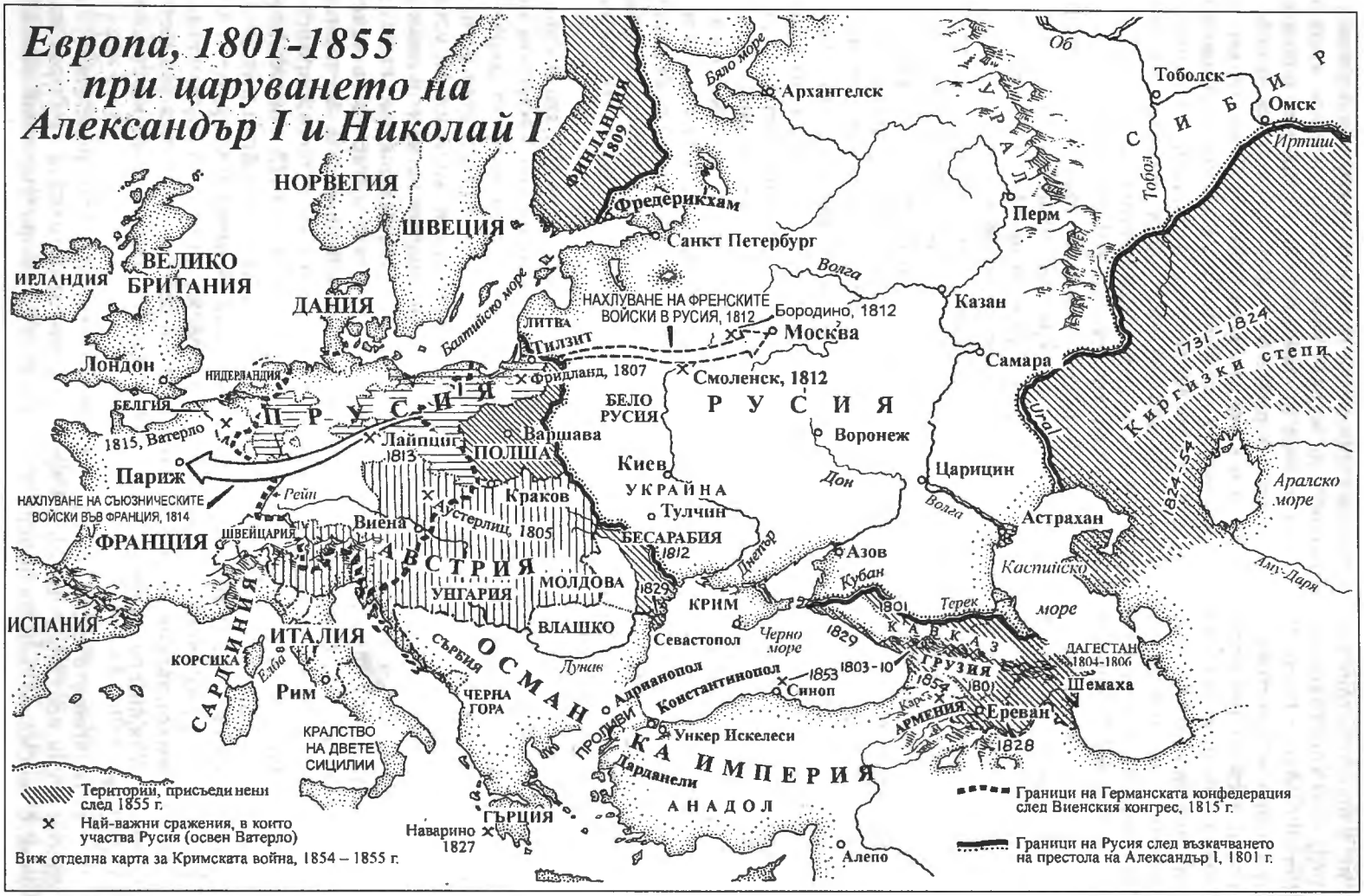
Европа, 1801-1855
при царуването на
Александър I и Николай I
НОРВЕГИЯ
ШВЕЦИЯ
ФИНЛАНДИЯ 1809
Фредериксхам
Бяло море
Архангелск
Об
Тоболск
Омск
Иртиш
Тобол
УРАЛ
Перм
Санкт Петербург
Волга
ВЕЛИКО БРИТАНИЯ
ИРЛАНДИЯ
ДАНИЯ
Балтийско море
НАХЛУВАНЕ НА ФРЕНСКИТЕ ВОЙСКИ В РУСИЯ, 1812
Бородино, 1812
Казан
ЛИТВА
Тилзит
Москва
Фридланд, 1807
Смоленск, 1812
Самара
Киргизки степи
1731 - 1824
Лондон
НИДЕРЛАНДИЯ
БЕЛГИЯ
П Р У С И Я
БЕЛО РУСИЯ
Р У С И Я
Ural
1824-54
1815, Ватерло
Лайпциг 1813
Варшава
ПОЛША
Воронеж
Париж
Киев
Царицин
Аралско море
НАХЛУВАНЕ НА СЪЮЗНИЧЕСКИТЕ ВОЙСКИ ВЪВ ФРАНЦИЯ, 1814
Рейн
Краков
УКРАЙНА
Тулчин
Дон
Волга
Астрахан
ШВЕЙЦАРИЯ
Виена
Аустерлиц, 1805
ФРАНЦИЯ
БЕСАРАБИЯ 1812
Азов
Каспийско море
Аму-Даря
А В С Т Р И Я
УНГАРИЯ
МОЛДОВА
1829
Днепър
Кубан
Терек
ИСПАНИЯ
КРИМ
1801
К А В К А З
ИТАЛИЯ
ВЛАШКО
Севастопол
Черно море
1829
ДАГЕСТАН 1804-1806
САРДИНИЯ
КОРСИКА
Елба
СЪРБИЯ
О С М А Н С К А И М П Е Р И Я
Дунав
Адрианопол
Константинопол
1853
1803-10
ГРУЗИЯ
1801
Синоп
Шемаха
Рим
ЧЕРНА ГОРА
Карс
АРМЕНИЯ
Ереван
КРАЛСТВО НА ДВЕТЕ СИЦИЛИИ
Ункер Искелеси
1828
ПРОЛИВИ
Дарданели
А Н А Д О Л
Територии, присъединени след 1855 г.
Най-важни сражения, в които участва Русия (освен Ватерло)
Виж отделна карта за Кримската война, 1854 – 1855 г.
ГЪРЦИЯ
Наварино 1827
Алепо
Граници на Германската конфедерация след Виенския конгрес, 1815 г.
Граници на Русия след възкачването на престола на Александър I, 1801 г.

ните дипломатически решения и баланси. Безспорно, тези победи на реакцията се оказват недълговечни, както ще покаже по-сетнешната история на Европа през XIX век. Освен това, британският военен флот пречи на възможното разпространение на победилата реакция през моретата, предотвратявайки опита на реакционна Испания и нейните съюзници да покорят бившите испански колонии в Новия свят, които са спечелили своята независимост. Доктрината „Мънро", прокламирана на 2 декември 1823 г., която има за цел да предотврати европейската интервенция на „американските континенти", е отговорът на САЩ на потенциалната заплаха за страните от Западното полукълбо, от реакционните членове на Конфедерацията на Европа и между другото е и отговор на руската експанзия в Северна Америка.

Конгресната система е осъдена от много историци като оръдие на реакцията, колкото вредна, толкова и неефективна при поддържането на ред и стабилност в Европа. Все пак, заслужава да се отбележи поне един положителен аспект на този необикновен политически феномен и за ролята на Александър I в него. Архитектите на конгресната система, в това число и руският император, създават това, което в най-добрия случай е нещо повече от дипломатически съюз. Според ентусиазираните слова на един британски изследовател, писал за конгреса в Аахен:

„Ясно е, че в този период на Съюза дори британските държавници гледат на него като нещо повече от един прост съюз на великите сили за запазване на мира на основата на договорите, всъщност, по време на краткото си заседание конгресът действа не само като европейски представителен орган, но и като своего рода европейски върховен съд, който разглежда молби и получава петиции от всякакъв вид както от владетелите, така и от техните поданици".

Безспорно, тази европейска хармония не продължава, а „Конфедерацията на Европа" изглежда твърде амбициозна цел за съюза, следващ Виенския конгрес. Все пак, ако някога се създаде истинска „Конфедерация на Европа", конгресната система ще бъде приета като нейна ранна, в известен смисъл пророческа предшественица. Тъкмо Александър I е този, който повече от всички други европейски лидери придава значение на широкото изграждане на Четворния и Петорния съюз, и се опитва да развие сътрудничеството и единството в Европа. Докато австрийските войски извършват интервенция в италианските държави, а френските в Испания, руският владетел се стреми да накара хората си да прилагат решенията на силите. Фактически той предлага да се сформира постоянна международна армия, която да гарантира европейския ред, и предоставя свои войски за тази цел, но предложението набързо е отхвърлено от Касълри и Метерних. Освен това, той предлага разоръжаване, което отново не е прието.

Втората половина от царуването на Александър I

Докато „императорът на Европа" свиква международни срещи и е зает с делата на другите държави, събитията в Русия взимат лош обрат. През втората половина от царуването на Александър I, започнала след 1812, не можем да открием прогресивно законодателство и планове в тази насока. Конституционният проект на Новосилцев е едно забележително из-

ключение. В Полша конституционният режим, който прави силно впечатление на хартия, не функционира добре, най-вече защото Александър I се оказва слаб конституционен монарх, тъй като лесно се дразни от критика и опозиция и многократно нарушава закона. В прибалтийските провинции крепостните селяни са освободени, но това е направено без да им се даде земя, затова промяната се превръща в съмнително благодеяние за тях. Крепостното право не е намалено и не предизвиква възражения в Русия, въпреки че към края си царят мисли за освобождаване на селяните.

Ако Сперански е изтъкнат помощник на Александър I през първата половина от царуването му, то ген. Алексей Аракчеев заема този пост през втората половина. Разликата между двамата дава много добро обяснение за хода на руската история през първата четвърт на XIX век. Аракчеев, някогашен верен слуга на император Павел, и виден специалист в областта на артилерията и изобщо по военните въпроси, е брутален, груб, педант и то от най-лошите. Той става министър на войната на Александър I и, накрая, нещо като премиер-министър, като докладва на господаря почти всичко важно във вътрешните работи на Русия. Нему са поверени всякакъв вид отговорности. Въпреки това, доста разпространената престава за злия гений Аракчеев, налагащ волята си на императора, изкривява взаимоотношенията им. Всъщност, тъкмо безпрекословното и бързо изпълнение на заповедите на Александър е онова, което го направи необходим на монарха, който все повече и повече не търпи възражения и вече е загубил интерес към сложностите на вътрешната политика.

Въпреки че през втората половина от царуването на Александър I Аракчеев оставя отпечатък върху много сфери от руската действителност, неговото име започва да се свързва най-вече с т. нар. „военни селища". Създател на този проект явно е Александър I, но той е изпълнен от Аракчеев. Основната идея на военните селища, може би е подсказана от турските обичаи, от една книга, написана от френски генерал, или от поразителната акуратност и ред, които господстват в имения на Аракчеев, където освен другите наредби съществува и такава — всяка омъжена жена е задължена да ражда по едно дете всяка година, и където има стремеж към естественост. Идеята е да се съчетае военната служба със земеделието и така значително да се намалят разходите за армията, а хората, служещи в нея да могат да водят нормален семеен живот. Действително, по един от своите аспекти плановете за военните селища могат да се разглеждат като един от поривите на императора към хуманизъм. Реформата, започнала през 1810 г., е прекъсната от войната и получава най-голям стимул и размах между 1816 и 1821 г., като в нея участва около една трета от мирновременната руска армия, базирана във военни селища. Вълнения и въстания в селищата обаче възпират тяхното разрастване. След въстанието от 1831 г. Николай I окончателно се обявява срещу реформата, но последните селища са премахнати много по-късно. Планът на Александър I и Аракчеев се проваля главно поради изключително строгата регламентация и дребнавия деспотизъм, произтичащ от него, които стават непоносими и предизвикат бунтове и най-сурови наказания. Освен това, както много добре подчертава Пайпс, руските войници се оказват лош материал за тази авантюра за държавно регулиране и за патернализма, като негодуват дори срещу полезните санитарни наредби. Самият Аракчеев, може да се отбележи, губи позициите си с

встъпването на новия цар на престола.

До 1824 г. две важни сфери от руската действителност — религията и образованието, останат извън обсега на Аракчеев, защото са във властта на друг фаворит от последните години на Александър I — княз Александър Голицин. Твърде различен от бруталния генерал, този аристократ, филантроп и президент на важното Библейско общество в Русия, все пак оказва катастрофално влияние на страната си. Също като императора, Голицин е повлиян от някои мистични и благочестиви течения, широко разпространени в Европа. В края на краищата, фаворитът пада заради обвинения в недостатъчна ортодоксалност. Той вярва, че Библията съдържа всички най-важни знания и не вярва в друг вид образование. По времето, когато Голицин служи като министър на образованието, такива агресивни мракобесници като Михаил Магницки и Дмитрий Рунич извършват чистки в няколко университета. Магницки по-специално прави от Казанския университет особен вид монашески казарми. Той прочиства обучението и библиотеките от вредните влияния на Века на разума, наводнява университета с библии, осигурява най-сурова дисциплина сред студентите с такива средства като взаимното шпиониране и задължителното посещение на религиозни служби и въвежда двойна система — едната, вече в употреба, и нова, в която датирането започва от реформата в университета. Падането на Магницки следва смяната на владетеля, защото в таен доклад той е обвинил император Николай, тогава велик княз, в свободомислие!

Декабристкото движение и въстание

Разочарованието, което настъпва с течение на царуването на Александър I, изиграва важна роля при възникването на първата революционна група, която след неуспешното си въстание през декември 1825 г. става известна като декабристи. Повечето са армейски офицери, често от аристократични семейства и елитни полкове, които са получили добро образование, учили са френски, а понякога и други чужди езици и имат преки впечатления от Запада, придобити по време и непосредствено след военните походи срещу Наполеон. Всъщност, декабристите са либерали в традицията на Просвещението и френската революция. Те искат да установят конституционализъм и основни свободи в Русия и да премахнат крепостното право. Плановете на декабристите варират от тези на Никита Муравьов, който е привърженик на консервативната конституционна монархия, до онези на полковник Павел Пестел, автор на „Руската Правда“, който предпочита силно централизирана република, близка до якобинската, а така също и специална програма за поземлена реформа, която да раздели земята между обществения и частния сектор и да гарантира на всеки гражданин неговото парче земя в рамките на обществения сектор. Докато сред декабристите — „нашите господари, които искат да станат обущари“ — да цитираме ироничната бележка на Ростопчин — са някои от най-надарените и видни представители на руската младеж, които се радват на симпатиите на много образовани руснаци, в това число на такива литературни светила като Пушкин и Грибоедов, социалната подкрепа за тяхното въстание е слаба. Това, че знамето на либерализма се налага да бъде внесено в Русия на Александър I от офицери аристократи демонстрира добре сла-

бостта на движението и преди всичко слабостта и изостаналостта на руската средна класа. Руският либерализъм в началото на XIX в., прилича на испанския, а не на английския или на френския.

Първоначално либералите, които по-късно стават декабристи, жадуват да съдействат на правителството по пътя на прогреса и техните ранни общества — Съюзът за спасение, основан през 1816 г. и Съюзът за благоденствие, който го замества, се занимават по-скоро с такива въпроси като развитието на филантропията, образованието и обществената активност в Русия, отколкото с въоръжено въстание. Но постепенно, след като реакцията нараства, а надеждите за либерално преобразование отгоре се стопяват, по-упоритите либерали започват да мислят сериозно за силова промяна и да говорят за революция и цареубийство. Движението има два центъра — Санкт Петербург на север и Тулчин, щабквартира на Втора армия в Южна Русия. На северната група ѝ липсва ръководство и извършеното от нея е малко. За разлика от нея, на юг Пестел действа умно и решително. Южното общество увеличава членовете си, развива организацията си, открива и присъединява към себе си Обществото на обединените славяни и установява контакти с една полска революционна група. Обединените славяни преследват цели с далечно сходство с декабристките и още една — демократична федерация на всички славянски народи — и приемат ръководството на декабристите. Те са организация, която се състои от бедни армейски офицери, по-демократични и по-близки до войниците, отколкото аристократите в гвардията. Въпреки това, когато внезапно удря часът на въстанието, Южното общество, затруднено от ареста на Пестел, не се оказва много по-добре подготвено от Северното.

Неочакваната смърт на Александър I в Южна Русия през декември 1825 г. довежда до династична криза, която декабристите използват, за да направят опит да завземат властта. Покойният император няма синове или внуци, затова великият княз Константин, неговият най-голям брат е логичен наследник. Но предполагаемият приемник през 1820 г. се е оженил за една полска аристократка без кралска кръв и във връзка с този брак се е отрекъл от правата си върху трона. Николай, третият брат, следователно трябва да стане следващия владетел на Русия, след като през 1822 г. въпросът е недвусмислено решен в специален манифест, утвърден и подписан от Александър I. Манифестът обаче остава непубликуван и само няколко души имат информация за него. Дори двамата велики князе не са запознати със съдържанието му. След смъртта на императора, Константин и Полското кралство, където той е фактически наместник на Александър I, полагат клетва за вярност към Николай. Но Николай, руската столица и руската армия се заклеват на Константин. Константин действа напълно последователно. Николай обаче, дори след като прочита манифеста на Александър I, се чувства подтикнат да действа по начина, по който постъпва. Той смята, че решението на Александър I може да бъде оспорено, като противоречащо на закона на Павел за престолонаследието и защото не е било публикувано по време на царуването на брат му. И Николай е подложен на натиск да предприеме стъпки в полза на своя по-голям брат, от когото се очаква да наследи трона на Александър I. Едва след като Константин потвърждава отново безусловно своята позиция, т. е. отричането си от трона, и след загубено време, Николай се решава да публикува манифеста

на Александър и да стане император на Русия. Цялата заплетена ситуация около престолонаследието напоследък отново е проучена от академик А. Н. Сахаров, достигнал до изненадващи резултати като например, че императрицата майка е била замесена в тези усложнения, стремейки се да получи властта.

На 26 декември 1825 г. (14 декември по стар стил), когато гвардейските полкове в Санкт Петербург трябва да се закълнат във вярност за втори път в рамките на съвсем кратък период от време, този път на Николай, Северното общество на декабристите организира въстание. Разбирайки уникалния си шанс за действие, офицерите конспиратори използват влиянието си върху войниците, за да започнат бунт в няколко войскови единици, като настойчиво ги молят да защитят законните интереси на Константин срещу неговия брат узурпатор. Всичко на всичко около 3 хиляди заблудени въстаници идват въоръжени на Сенатския площад. Макар че правителството е сварено неподготвено, въстаналите войници и моряци скоро се изправят лице в лице с войски, превишаващи ги неколкократно по сила и численост. Двете сили стоят една срещу друга в продължение на няколко часа. Декабристите не съумяват да действат заради общото си объркване, смущение и липсата на ръководство. Новият император се колебае да започне царуването си с избиването на свои поданици, надявайки се, че те могат да бъдат склонени към покорство. Но тъй като словесните примамки не дават резултат, със спускането на сумрака на северния зимен ден в действие е вкарана артилерията. Няколко картечни откоса разпръскват въстаниците, убивайки 60 или 70 от тях. Последват много арести. На юг въстанието също е потушено бързо. Накрая петима декабристки водачи, в това число Пестел и инициаторът на Северното общество поетът Кондрат Рилеев са екзекутирани, като същевременно почти 300 други участници получават по-леки наказания. Най-накрая Николай I сяда здраво върху седлото.

Глава XXVI
Царуването на Николай I (1825 – 1855)

„Тук (в армията) има дисциплина, има стриктна, безусловна законност, а не неуместни искания да се знаят отговорите на всички въпроси, всички неща произлизат логично едно от друго, никой не командва преди самият той да не се е научил да се подчинява, никого не повишават преди друг без законно основание, всичко е подчинено на една определена цел, всичко има своето предназначение. Ето защо се чувствам толкова добре сред тези хора и винаги ще почитам професията на войника. Аз смятам, че целият човешки живот е просто една служба, защото всеки служи".

Николай I

„Най-твърдият от самодържците".

Теодор Шиман

Като човек и управник Николай I е много различен от своя брат Александър I. За разлика от психологическите парадокси на предшественика си новият владетел демонстрира решителност, целеустременост и желязна воля. Освен това, той притежава изключително чувство за дълг и голяма работоспособност. По характер и дори със своята поразителна и ярка външност Николай I е като че ли съвършеният деспот. Той завинаги остава един армеец, младши офицер по душа, отдаден изцяло на своята войска, на военни упражнения, на големи военни паради до последното копче на войнишката униформа — и, действително, като император той издава заповед за смяна на униформите и дори предписание как да се смени броят на копчетата. Все в същия дух, самодържецът упорито настоява да нарежда и се разпорежда подробно и точно за всичко, което го заобикаля. Техниката, по-точно строителството на укрепления, е другото постоянно увлечение на Николай I. Дори като дете, „когато строи лятна къща за своята дойка или гувернантка освен столове, земя или играчки, той никога не забравя да я укрепи с оръдия, за да бъде защитена". По-късно, специализирайки строежа на крепости, той застава начело на инженерните части във войската, а следователно става главен военен инженер Може би това е най-важната му длъжност при царуването на брат му, а и по-късно след като става император, той продължава да огражда всичко, превръщайки цялата страна в непревземаема крепост.

Възгледите на Николай I напълно подхождат на личността му. Роден през 1796 г., 19 години по-млад от Александър, новият владетел не е възпитан в атмосферата на късното Просвещение като своя брат, а в тази на войните срещу Наполеон и на реакцията. Нещо повече, Николай е женен за една пруска принцеса и установява особено тесни връзки със семейството на съпругата си в това число със своя тъст крал Фридрих-Вилхелм III и със своя зет Фридрих-Вилхелм IV, който наследява пруския престол. Руското крило на европейската реакция намира отражение в теорията за „официалната народност". Официално прокламирана през 1833 г. от проф. Сергей Уваров, царски министър на образованието, „официалната народност" съ-

държа 3 принципа: православие, самодържавие и народност. Принципът на самодържавието потвърждава и поддържа абсолютната власт на владетеля, която се възприема като задължителна основа на руската държава. Принципът на православието се отнася за официалната църква и важната ѝ роля в Русия, но също така и за първоизточника на нравствеността и идеалите, които осмислят човешкия живот и обществото. Народността има предвид особения характер на руския народ, който, според твърденията на официалната теория, превръща народа в мощен и всеотдаен поддръжник на своята династия и на формата на управление. Но, според някои поддръжници на „официалната народност", такива професори и писатели като Михаил Погодин и Степан Шевирьов, народността придобива широкообхватен романтичен подсмисъл. Концепцията при тях се свързва с жаждата за велико бъдеще на Русия и славянството. Казано накратко, за разлика от Александър I, който никога не се отказва напълно от мечтите си за промяна, Николай I се посвещава на защитата на съществуващия ред в своето отечество и особено на защитата на самодържавието.

„Системата" на Николай

Въстанието на декабристите в началото на царуването на Николай I само втвърдява възгледите на императора и засилва решимостта му да се бори с революцията докрай. За това несъмнено допринася недоверието, което императорът изпитва към дворянството, а всъщност и към независимостта и инициативността, идваща от които и да било негови поданици. В типичния за него стил Николай I се интересува в най-големи подробности от арестуването, следствието, процеса и наказанията на декабристите и това прекомерно опасение от опасността от подривна дейност той проявява през цялото си царуване. Новият режим става режим на милитаризма и бюрокрацията. Императорът се заобикаля с военни до такава степен, че в края на царуването му почти няма цивилни сред непосредствените му помощници. Също така той много разчита на специални емисари, повечето генерали, които приличат на него и са изпращани из цяла Русия със специалната задача да изпълнят незабавно волята на владетеля. Действайки извън рамките на редовната административна система, те представляват, така да се каже, монарха лично. На практика целият държавен апарат се прониква от милитаристичния дух на преките заповеди, абсолютното послушание и точност поне що се отнася до официалните доклади и прояви. Зад тази фасада от дисциплина и гладко функциониране обаче се крие корупция и хаос.

При воденето на държавните дела Николай I често заобикаля съществуващия ред и въобще недоволства срещу официалните съвещания, консултации или други процедурни забавяния. С течение на царуването му значението на Комитета на министрите, на Държавния съвет и на Сената намалява. Вместо да ги използва пълноценно, императорът разчита все повече на специални бюрократични средства, предназначени да изпълняват намеренията му незабавно, като едновременно с това остават под негов непосредствен и пълен контрол. Любим метод на Николай I е широкото използване на комитети, съществуващи извън редовния държавен апарат. В състава на комитетите обикновено влизат шепа хора от най-доверените помощници на императора и тъй като те са извънредно малко, едни и същи

представители в разни комбинации формират тези комитети при царуването на Николай. Като правило, комитетите вършет своята работа тайно, внасяйки допълнително усложнение и объркване сред огромната вече администрация на империята.

Първият и в много отношения най-важният от Николаевите комитети е учреден на 6 декември 1826 година. Той продължава работата си до 1832 година. Негов председател е граф Кочубей, а в състава му влизат петима други водещи държавници. За разлика от ограничените задачи на покъсните комитети, „Комитетът от 6 декември 1826 г.“ трябва да проучи държавните документи и проекти, оставени от Александър, да разгледа по същество всички най-важни аспекти на управлението и социалната организация на Русия и да предложи подобрения. Трудоемката работа на тази отбрана група чиновници завършва с нищожни резултати. Изключително консервативен във вижданията си, комитетът съсредоточава усилията си върху дискусии по маловажни и второстепенни неща понякога само върху промяна на думите и фактически сурово ограничава всяко предложение за промяна. Даже безобидният „Закон, засягащ съсловията“, получил одобрението на императора, е снет, след като е разкритикуван от великия княз Константин. Тази измъчена безполезност се превръща в образец за повечето по-сетнешни комитети при царуването на Николай I, въпреки че самият император често взима активно участие в тяхната работа. Неуспехът на един комитет да изпълни задачите си води до създаването на друг. Така например, около 9 комитета при царуването на Николай се опитват да се справят с въпроса за крепостното право.

Личната канцелария на Негово Величество се оказва по-ефективна от специалните комитети. Организирана първоначално като бюро, което да се справя с въпроси, изискващи личното участие на владетеля, и да наблюдава изпълнението на заповедите на императора, при Николай I канцеларията бързо се разраства. Още през 1826 г. към нея са прибавени два нови отдела — Вторият отдел се занимава с кодификацията на законите, а Третият — с управлението на новосъздадения жандармерийски корпус. През 1828 г. е създаден Четвърти отдел с цел да ръководи благотворителните и учебните заведения под юрисдикцията на овдовялата императрица Мария Фьодровна. Осем години по-късно е създаден Пети отдел, натоварен с подобряване на положението на държавните селяни. След двегодишна дейност той е заменен от новото Министерство на държавните имоти. Накрая, през 1843 г. се ражда Шести отдел от Личната канцелария на Негово величество, представляващ агенция, чиято задача е да състави административен план за Задкавказието. Отделите на канцеларията служат на Николай I като главно средство за провеждане на личната му политика, заобикаляйки каналния ред на държавните институции.

Третият отдел от Личната канцелария на Негово Величество — политическата полиция, който за много руснаци се превръща в символ на царуването на Николай I, действа като главно оръдие срещу подривната дейност и революцията, като главна институция на императора за контрол върху поведението на поданиците и за раздаване на наказания и награди. Отредените му сфери на дейност обхващат от „всички заповеди и доклади за всеки отделен случай, имащ отношение към висшата полиция“ до „донесения за всичко, което се случва без изключение"! Новите пазители на дър-

жавата, облечени в небесносини униформи, действат непрестанно: В стремежа си да обхванат целия живот на хората, те се намесват във всеки въпрос, по който това е възможно. Семейният живот, търговските сделки, личните кавги, изобретателските проекти, бягствата на послушниците от манастирите — всичко интересува тайната полиция. В същото време Третият отдел получава огромно количество молби, жалби, доноси и по всеки такъв документ се прави разследване, всеки става отделно дело.

Освен това, Третият отдел изготвя подробни, интересни и изключително безпристрастни доклади до императора по всякакви въпроси, упражнява надзор върху литературата — от контрола и в най-дребни подробности върху Пушкин до поръчването на множество „вдъхновени" статии в защита на Русия и съществуващата система, и се бори с всеки признак на революционна зараза. Двамата ръководители, които последователно възглавяват Третия отдел, граф Александър Бенкендорф и княз Алексей Орлов вероятно прекарват с Николай I повече време, отколкото всеки друг от помощниците му. Те го придружават при многобройните му инспекционни обиколки из цяла Русия. Въпреки това, по-голямата част от трескавата активност на жандармите като че ли няма успех. Безкрайните разследвания за подривна дейност, стимулирани от личната подозрителност на монарха, водят до много малки разкрития. Дори най-важната радикална група, разкрита при царуването на Николай I, петрашевците, пада жертва не на жандармерията, а на нейния голям съперник — редовната полиция, която продължава да е част от вътрешното министерство. Въпреки незначителните си постижения, Третият отдел се оказва разточителен в провалите. Жандармите непрекъснато разширяват своята безсмислена дейност, за да си придадат по-голяма тежест влизат в конфликти с други държавни институции, предимно с полицията и дават път на някои причудливи авантюри, а и на безчет многословни и неуморни доносници, които заливат жандармерията с доклади. Измислиците в докладите се оказват толкова много, че Третият отдел започва да наказва някои от техните автори и всяка седмица организира изгаряне на разобличенията.

Стремежът да контролира в детайли живота и мислите на народа и най-вече да предотвратява подривната дейност, каквито са главните цели на Третия отдел, е водещ и за Министерството на образованието, което ще бъде обсъдено в по-следваща глава, и особено цензурата. В известен смисъл, от това се ръководи и целият режим на Николай I, така както при строителството на крепости се разчита преди всичко на отбраната — да се устои срещу врага и да се предотврати неговото проникване. Самият владетел работи непрестанно в подкрепа на отбранителните съоръжения. Той най-старателно отделя внимание на огромната и трудна работа по управлението, като лично инспектира страната в стремежа си да се справи с всякакви критични ситуации — от холерните епидемии и бунтовете до въстанията на военните селища и полага специални грижи за армията. Извън всичко това и дори извън необходимостта от защита той иска да следва свещения принцип на самодържавието — да бъде истински баща на своя народ, като се занимава с неговото ежедневие, надежди и страхове.

Резултати от реформата

Но, както вече беше посочено, всички усилия на императора и негово-

то правителство не са особено ползотворни, а ограничеността в подхода на Николай към реформите се проявява особено ярко по решаващия въпрос за крепостното право. Лично Николай I се отнася неодобрително към тази институция, в армията и в страната изобщо той вижда добре нищетата, която крепостничеството предизвиква и живее непрекъснато е опасения от въстание. Освен това, самодържецът не изпитва симпатии към привилегиите на аристокрацията, когато те не съвпадат с интересите на държавата. Все пак, той обяснява въпроса през 1842 г. в Държавния съвет така: „Няма съмнение, че крепостното право в нашата страна в сегашния му вид е зло, осезаемо и очевидно за всички, но да го накърняваме в момента би било зло, още по-гибелно от сегашното ...Въстанието на Пугачов показа, колко далеч може да отиде народният гняв". Всъщност при царуването си императорът се страхува едновременно от две различни революции. От една страна, съществува опасение, че дворянството може да поиска конституция, ако правителството реши да отнеме селяните от помещиците. От друга страна, едно стихийно народно въстание също може чрез подобен голям удар срещу установения ред да задвижи желаното освобождение на селяните.

В крайна сметка, макар че правителството почти непрекъснато се занимава с крепостното право, постиженията му са минимални. Новите закони или оставят правото да променят статута на крепостните селяни на земевладелците, които свободно решават какво да правят с тях, и така продължават движените от най-добри подбуди, но безрезултатни усилия на Александър I, или забраняват само някои прояви на жесток произвол, свързани с крепостното право като продажбата на членовете на едно семейство на различни купувачи. Дори най-дребните отстъпки на селяните стават понякога недействителни. Така например, през 1847 г. правителството разрешава на селяните да откупуват свободата си, ако имението на господаря им е продадено за дългове. През следващите години обаче, разрешението губи законната си сила, без да бъде формално отменено. След европейските революции от 1848 г. идва краят на слабата и колеблива загриженост на правителството за крепостните селяни. Само заможни селяни от западните руски провинции получават привилегии при царуването на Николай I. Както ще разберем, преференциалното отношение към тях е продиктувано от желанието на правителството да ги използва в борбата си срещу полското влияние, което преобладава там.

Посветили се на запазването на самодържавието, страхуващи се да отменят крепостното право и изпитващи подозрение към всяка независима инициатива и общо участие, императорът и неговото правителство не могат да проведат толкова необходимите основни реформи в страната. Въпреки това са направени важни промени в някои сфери, с които не се застрашава основната политическа, социална и икономическа структура на руската империя. Особено голямо се оказва значението на кодификацията на законите. Важни са и последиците от реформата, която променя положението на държавните селяни. Новият кодекс, завършен в края на 20-те и началото на 30-те години на XIX в., в чието съставяне непосредствено участие взимат Сперански и неговите помощници, въпреки недостатъците си е огромно постижение и нов етап в руската юриспруденция. През януари 1835 г. той заменя старото „Уложение" на цар Алексей от 1649 година. Предопределено му е да остане в сила до 1917 година.

Промените в положението на държавните селяни са извършени в продължение на няколко години, след като през 1837 г. граф Павел Киселъов застава начело на новото Министерство на държавните имоти. Реформата на Киселъов, която включва прехвърляне на данъчното облагане от хората към земята; даване на допълнителни поземлени участъци под наем за обработване от бедни селяни; известно селско самоуправление и развитие на финансова помощ, училища и медицински грижи в селските райони, получава почти единодушното одобрение на дореволюционните историци. Но водещият съветски историк по тази проблематика Дружинин на базата на сериозни доказателства твърди, че положителните страни от реформата на Киселъов имат ограничена сфера на действие и приложение, като същевременно тя стоварва изключителна тегоба върху държавните селяни, още по-трудно поносима заради насилственото събиране на глоби и незаконните действия на местната администрация. Политиката на финансовия министър Егор Канкрин и особено неговите мерки за стабилизиране на паричното обръщение — често цитирани като прогресивни постижения при царуването на Николай I — се оказва в края на краищата не чак толкова резултатна и важна, колкото стореното от Сперански и Киселъов.

Последните години

Но след 1848 г. дори ограничените реформи стават невъзможни. Ужасен от европейските революции, Николай I се превръща в абсолютен реакционер. На руснаците им е забранено да пътуват в чужбина — заповед, която нанася силен удар върху преподавателите и студентите. Броят на студентите, които не са на държавно обучение, е ограничен на 300 души за всеки университет, с изключение на медицината. Уваров трябва да подаде оставка като министър на образованието в полза на един краен реакционер и раболепен чиновник, който по някакъв повод е казал на помощника си: „Вие трябва да знаете, че аз нямам нито свой ум, нито своя воля, а съм само сляпо оръдие на волята на императора“. Нови допълнителни рестрикции ограничават университетската автономия и академичната свобода. Конституционното право и философията са свалени от учебните планове. Логиката и психологията се запазват, но задължително трябва да се преподават от професори по теология. Всъщност, според някои историци, самите университети стигат почти до ликвидация и само навременната намеса на някои висши чиновници предотвратява катастрофата. Цензурата достига нелепи размери, явявайки се в нови форми в т.ч. и като „цензура върху самите цензори“. Цензорите, ще цитираме само няколко примера за тяхната дейност, зачеркват израза „силите на природата“ от учебника по физика, търсят скрит подтекст в знака, който показва нещо пропуснато в учебника по аритметика, променят израза „бяха убити“ с „умряха“ в едно описание на римските императори, изискват от автора на една гадателна книга да обясни защо, според него, звездите влияят на бъдещето и се тревожат от възможното укриване на тайни кодове в музикалните знаци. Литературата и обществената мисъл са фактически задушени. Дори Михаил Погодин, професор по история, човек с десни възгледи и водещ тълкувател на теорията за „официалната народност“, е принуден в края на царуването на Николай I да обвини правителството, че налага на Русия безмъл-

вие като гробище, разлагайки се и вонейки както физически, така и морално. Точно в тази задушаваща атмосфера Русия преживява съкрушителното си поражение в Кримската война.

Външна политика на Николай I

Ако разгромът в Кримската война е, както много учени твърдят, логичен завършек на външната политика и царуването на Николай I, то той е също така и подходящ пример за уникалността и трудно поддаващата се на обяснение логика на историята. Да започнем с това, че руският император най-малко от всичко друго възнамерява да се сражава с останалите европейски държави. Всъщност, посветил се изцяло на защитата на самодържавието у дома си, той става твърд привърженик на легитимизма в чужбина. Николай I е изпълнен с решимост да поддържа и защитава съществуващия в Европа ред, само защото смята за свой свещен дълг да запази архаичната система в своята собствена страна. Той смята, че двете неща са тясно свързани както като цяло, така и поотделно и мисли, че те са заплашени от един и същи враг — многоглавата хидра на революцията, на която е нанесен тежък удар с окончателното поражение на Наполеон, но не иска да умре. Действително тя се разраства отново и отново през 1830 и 1848 г., опитвайки се и при други случаи да отмени и погуби установеното през 1815 година. Верен на своите принципи, непоколебимият цар започва да се занимава с врага. По време на борбата този „полицай на Русия" поема нови отговорности в качеството си на „жандарм на Европа". Помощниците на императора във външната политика, водени от граф Карл Неселроде, който е външен министър при царуването му, споделят като цяло възгледите на своя монарх и се подчиняват на неговата воля.

Малко след като Николай I застава на престола Русия води война срещу Персия, която продължава от юни 1826 до февруари 1828 година. Военните действия, които са нов етап в борбата за Грузия, завършват с поражението на Персия. Ген. Иван Паскевич се проявява като герой във военните кампании. Макар че договорът от Туркманчай дава на Русия част от Армения с гр. Ереван; изключителното право да държи военен флот на Каспийско море; търговски отстъпки и една голяма контрибуция, Николай I отказва, както е типично за него, да затвърди победата си, като подкрепи едно местно движение за сваляне на шаха и за премахване на неговото управление.

Няколко седмици след като сключва мир с Персия, Русия обявява война на Турция. Този конфликт бележи кулминацията на една международна криза, която започва с въстанието на гърците срещу турските им господари през 1821 г., т. нар. гръцка война за независимост. Руското правителство проявява колебливо отношение към гръцката революция, защото, от една страна, руснаците симпатизират на православните гърци и по традиция са враждебно настроени към турците, но в същото време, от друга страна, Русия е задължена да поддържа статуквото в Европа. Още повече, че дипломатическите последици и перспективи на гръцката криза са необичайно сложни. Освен това, другите европейски държави намират, че е доста трудно да поддържат съгласувана политика по отношение на борбата на гърците срещу турците. Действайки по-твърдо от своя брат, Нико-

лай I се опитва първоначално с Великобритания и Франция, а след това самостоятелно да възпре Турция, и да разреши балканския конфликт. На 20 октомври 1827 г. в битката при Наварин обединените ескадри на Великобритания, Франция и Русия разбиват египетския флот, повикан да помогне на своя върховен господар — Турция. До април 1828 г. руско-турските военни действия официално не са започнали. Въпреки че се оказва по-трудно да бъде победена Високата порта, отколкото руският император очаква, втората голяма военна кампания е решаваща. Макар че победата на руската армия е постигната на висока цена, тя принуждава Османската империя да подпише през 1829 г. Одринския мир.

Това споразумение дава на Русия устието на р. Дунав, а и значителни територии в Кавказ; обещава автономно съществуване под руски протекторат на дунавските княжества Молдова и Влахия; налага тежка контрибуция на Турция; гарантира преминаването на руски търговски кораби през Проливите и, между другото, гарантира успеха на гръцката революция, която царят продължава да ненавижда. Но въпреки тези и други руски придобивки, включени в договора, той често и с право е бил разглеждан като пример за умереност в международните отношения. Руският император не прави опит да унищожи своя бивш противник, възприемайки Турция като важен и желан елемент в европейския баланс на силите. Всъщност, решението да се запази Османската държава е взето след внимателна преценка за и против и сериозно премисляне и отмерване, направени от специален комитет, учреден от Николай I през 1829 г., който се занимава с множеството проблеми, породени от поражението на Турция и променящата се ситуация на Балканите. Заключението от доклада на комитета гласи: „Предимствата, които предлага запазването на Османската империя в Европа са по-големи от неудобствата, които причинява". То получава пълната подкрепа на руския владетел.

Юлската революция от 1830 г. в Париж е тежък удар за царя, а въздействието ѝ се засилва от белгийското въстание през септември и от вълненията в Италия и Германия. Николай I изпраща специален емисар в Берлин, който да координира действията с Прусия и въпреки че мисията се проваля царят събира армия в Полша, която е готова за поход на запад. Режимът на Луи-Филип бързо е приет от другите европейски държави, но в продължение на 4 месеца руският император отказва да го признае официално, като се отнася лошо и неучтиво към френския управник. Революцията на белгийците срещу холандците също предизвиква гнева на руския самодържец, който гледа на нея като на още една атака срещу свещения принцип на легитимизма и като нарушение на териториалните клаузи на Виенския договор. След като не успява да получи дипломатическата подкрепа на останалите държави, Николай I е принуден да приеме международното разрешение на въпроса, което фаворизира въстаниците, макар че забавя ратификацията на Лондонския договор с няколко месеца и не установява редовни дипломатически отношения с новата държава чак до 1852 година. Би трябвало да се добави и това, че първоначалните планове за руска военна намеса в Западна Европа лесно биха могли да се реализират,

* Става дума за известното в полската историография като Ноемврийско национално въстание. — Бел. ред.

ако не беше полската революция, избухнала в края на ноември 1830 г. и отнела на руското правителство около година, за да я потуши*.

Полските патриоти никога не приемат договореното през 1815 г., което за тях не е възстановяване на историческата държава, а „четвърто разделяне на Полша". Те негодуват срещу всякаква обвързаност с Русия и се надяват да спечелят отново обширните литовски, белоруски и украински земи, които Полша е управлявала преди да бъде разделена. Въпреки че Николай I съблюдава полската конституция много повече от Александър I, напрежението във Варшава и по други места в кралството нараства. Накрая през 1830 г., след като революциите се разпространяват из Европа, в края на ноември Варшава се вдига срещу руснаците. Върховният главнокомандващ на войските в кралството, великият княз Константин не успява да овладее кризата и не след дълго Русия губи всякакъв контрол върху Полша. Затова Полша трябва да бъде завоювана отново, което е равносилно на напълно разгърната война, тъй като поляците имат собствена постоянна армия, сплотена около националната кауза. Все пак, въпреки че руските войски на Паскевич влизат във Варшава 9 месеца по-късно и че е нужно много време за разбиване на патриотичните отряди и чети в гъстите полски гори, изходът е предопределен. В допълнение към слабостта им в сравнение с руснаците, полските националисти не получават твърда подкрепа от полските селяни и твърде бързо се опитват да изнесат борбата извън полските етнически граници, където населението не ги подкрепя.

Резултатът от всичко това е още една трагедия за Полша. Полската конституция от 1815 г. е заменена от Органическия статут от 1832 г., който прави Полша „неделима част" от руската империя. Самият Статут с обещаните в него граждански свободи, самостоятелно правосъдие, местно самоуправление и широка употреба на полския език не се прилага, като в същото време, докато се очаква изпълнението на тези обещания, Полша е управлявана брутално и авторитарно от своя завоевател, новия варшавски княз и наместник на Николай маршал Паскевич. Самият император внимателно ръководи и упражнява надзор над неговата дейност. Имотите на бунтовниците са конфискувани. Полските висши учебни заведения са затворени. Земите на католическата църква са секуларизирани, а на духовенството са определени фиксирани заплати. Същевременно, Полша е все повече натиквана в руски калъп в сферата на администрацията, образованието и икономиката. В това отношение най-важни стъпки са подчиняването на варшавския образователен регион на руското Министерство на просветата през 1839 г.; отмяната на полския Държавен съвет през 1841 г. и премахването на митническата бариера между Русия и Полша през 1850 година. Руският език господства както в средните училища, така и в администрацията, като същевременно строгата цензура анатемосва произведенията на повечето от водещите полски автори като неблагонадеждни.

По-голяма от русификацията в Полша е тази в западните и югозападните области с тяхното белоруско и украинско селско население и полонизирана земевладелческа класа. Дори още преди въстанието от 1830-1831 г. правителството на Николай I взима мерки за създаване на по-тесни връзки между тези територии и Русия, един процес, свързан с характерната за императора силна склонност към централизация и стандартизация. След потушаването на революцията асимилацията продължава бързо, ръководена от

специален комитет. На въстаниците от литовските, белоруските и украинските губернии е отказана амнистията, предложена на бунтовниците от Полша. Точно това е територията, на която православната църква печели своята най-голяма победа, когато през 1839 г. униатите скъсват своята връзка с Рим и влизат в нейното паство. През 1840 г. литовският Статут е отменен в полза на руското законодателство. Тъй като земевладелците представляват полския елемент, Николай I и неговите сътрудници сменят традиционната си политика да законодателстват срещу техните интереси. Те стигат дотам да въведат в някои райони „регистри на имотите", които определят и уреждат задълженията на крепостните към техните господари и да установят през 1851 г. задължителна държавна служба за благородничеството от западните региони. Статутът на хиляди бедни или бедстващи семейства на дребни благородници е преразгледан, като някои от тях са отнесени към категорията на селяните или на гражданите, а други са изселени в Кавказ.

Борейки се срещу полското влияние, руското правителство се показва също толкова враждебно и към зараждащия се украински национализъм, което се проявява в разгромяването на Кирило-Методиевското общество и в суровите наказания за неговите членове, в това число и за великия украински поет Тарас Шевченко.

Относителната стабилизация в Европа е последвана от вълнения в Близкия Изток. Отказвайки се от Сирия като награда за помощта, оказана на турския султан срещу гръцкото въстание, Мехмед Али, пашата на Египет въстава срещу своя номинален сюзерен и през 1832 г. изпраща армия, която завладява Сирия и нахлува в Анадола, разбивайки турските войски. Отчаяните апели на султана за помощ не получават отклик в европейските столици с изключение на Санкт Петербург. Голямото желание на Николай I да помогне на Портата в този критичен за нея момент намира предостатъчно основание в политическите изгоди, които Русия може да извлече от тази важна намеса. Но освен това, такава акция съответства напълно на легитимистките убеждения на руския самодържец, който гледа на Мехмед Али като на голям бунтовник. Това продиктува руското решение от 1829 г. да подпомогне запазването на Турция. На 20 февруари 1833 г. една руска военна ескадра пристига при Константинопол и няколко седмици по-късно около 10-хилядна руска войска дебаркира на азиатския бряг на Босфора. Това е единствената в историята поява на руски въоръжени сили в Проливите. Изключително разтревожени от това неочаквано събитие, великите сили съдействат за сближаването на Турция и Египет, като уреждат подписването на конвенцията в Кутая между воюващите и карат султана да приеме нейните условия. Руснаците се оттеглят веднага, след като на 8 юли 1833 г. Орлов подписва Ункяр-Искелесийския договор с Турция. Това споразумение, сключено за осем години, съдържа много клаузи за взаимни консултации и помощ в случай на нападение от трета страна. В същото време, един таен член от договора освобождава Турция от задължението да помага на Русия, като в замяна на това държи Дарданелите затворени за всички чуждестранни военни кораби. Противно на широко разпространеното предположение, изказано на времето и битуващо и до наши дни, Ункяр-Искелесийският договор не осигурява преминаването на руски военни през Проливите — детайл, установен от Мосли — но въпреки това той е много голяма победа за Русия. Империята на царете става близък

съюзник и в известна степен защитник на своя стар загниващ враг, придобивайки по този начин важна възможност да се намесва в неговите работи и да влияе върху неговото бъдеще.

Събитията в Европа и в по-малка степен подновяването на старите конфликти в Близкия Изток, заставят Николай I да осъзнае необходимостта от тясно сътрудничество и общи действия на консервативните сили. Австрия и донякъде Прусия също чувстват такава необходимост и в резултат на това от края на 1833 г. трите източноевропейски монархии започнаха да се сближават. На една среща при Мюнхенгрец, на която присъстват австрийският и руският император и престолонаследникът на Прусия, и на още една среща, състояла се малко след това в Берлин, Русия постига пълно разбирателство с империята на Хабсбургите, по-специално за тяхната обща борба срещу национализма и за желанието им да поддържат турското управление в Близкия Изток. Аналогична е и руската спогодба с Прусия, която подчертава общата им политика към поделена Полша. С важни последици, произтичащи както от клаузите, така и от скритото си значение, е Берлинската конвенция, подписана от трите държави на 15 октомври 1833 г.:

Техни Величества...признават, че всеки един независим суверен има право да поиска помощ в случай на вътрешни безредици, а също и в случай на външна заплаха за неговата страна, всеки друг независим суверен...

В случай че такава материална помощ е поискана от един от трите дворове — австрийския, пруския и руския и ако някоя страна би желала да ѝ се противопостави със силата на оръжието, трите двора ще приемат като насочена срещу всеки от тях всяка въоръжена акция, предприета с тази цел.

Така споразуменията от 1833 г. трябва да защитават не само непосредствените интереси на държавите, които са ги подписали, но и консервативния ред в Европа. Николай I проявява особено голямо желание да командва Континента. Тъкмо руската армия е тази, която веднага се отправи в поход през 1846 г., за да завземе Краков и да потуши въстанието в града. Тъкмо руският император настоява пред бавното и неподатливо австрийско правителство остатъкът от свободна Полша да стане част от държавата на Хабсбургите, както предварително е договорено между трите източноевропейски монархии.

Февруарската революция във Франция от 1848 г. отваря нова глава в борбата между стария ред и зараждащите се през XIX в. сили на новия свят в Европа. Известната история за Николай I, че на един бал е казал на гостите си да оседлаят конете си, защото току-що във Франция е била обявена република, не е била предадена с точното ѝ значение. Но наистина руският самодържец реагира незабавно и остро на новината от Париж. Въпреки че падането на Луи-Филип, когото той мрази като узурпатор и предател на легитимизма, му доставя удоволствие, царят не може да толерира една революция, затова той скъсва дипломатическите отношения с Франция и събира 300 или 400-хилядна войска в Западна Русия, която е готова за военен поход към р. Рейн. Но бунтът се разпространява по-бързо от контрамерките на руския владетел. За по-малко от месец Прусия и Австрия са погълнати от големия пожар и целият установен ред на континента започва скоростно да се разпада.

В последвалите изнурителни месеци Николай I се проявява в пълната си сила като защитник на легитимизма в Европа. Грандиозното сгромоля-

сване на първоначално успешните революции от 1848 — 1849 г. може най-добре да се обясни със специфичните политически, социални и икономически условия в различните страни, в които те избухват. Но все пак руският монарх със сигурност прави всичко възможно, за да преобърне баланса на силите в полза на реакцията. Следвайки един странен и вдъхващ страх манифест срещу революцията, той се заема да упражнява цялото си влияние, за да се съпротивлява на множеството въстания, които завладяват континента. Така например, руското правителство дава заем на Австрия от 6 млн. рубли и подчертава пред Великобритания, че ако някоя външна сила окаже покрепа на италианската държава срещу Хабсбургите, Русия ще се присъедини към Австрия като пълноправна воюваща страна. През юли 1848 г. е осъществена първата руска военна интервенция за потушаване на революцията, избухнала в Дунавските княжества — Молдова и Влахия, където Русия действа от свое име и от името на Турция срещу румънското национално движение. Най важната акция е проведена през юли 1849 г., когато Николай I откликна на молбата на Австрия по силата на споразумението от 1833 г. Русия да ѝ помогне в борбата с въстанието в Унгария, като ѝ дава Паскевич и почти 2-хилядна войска. Успешната руска интервенция в Унгария, с която Русия си спечелва вечната омраза на унгарците, е насочена отчасти срещу полската опасност, тъй като полските революционери се сражават на унгарска страна. Но главният ѝ смисъл се крие в решимостта на руския самодържец да защитава съществуващия в Европа ред, защото австрийската империя е една от главните крепителки на този ред. Освен това, Русия взема страната на Австрия в спора ѝ с Прусия за хегемония в Германия, като по този начин помага на Хабсбургите да спечелят голяма дипломатическа победа с договора от Оломоуц от 29 ноември 1850 г., с който прусаците се отказват да поемат инициативата в Германия и признават връщането към статуквото и водещата роля на Австрия в този район.

Внушителната и до известна степен господстваща позиция, която Русия печели с краха на революциите от 1848 — 1849 г. на континента не се запазва дълго. Всъщност, международната репутация на „жандарм на Европа“ и страната, която Николай I управлява, изглеждат много по-силни, отколкото са в действителност. Либерализмът и национализмът, макар и победени и разбити, съвсем не са мъртви и вълнуват общественото мнение от Полша и Унгария до Франция и Англия. Дори страните, които са приятелски настроени към царя, се оплакват от намесата му в техните работи, какъвто е случаят с Прусия, или най-малкото се възмущават от неговата потискаща опека, което важи за Австрия. От друга страна, самият Николай I, по мнението на някои специалисти, след успехите си става по-невъзприемчив, по-непреклонен, по-деспотичен и по-голям схоластик от когато и да било. Почвата за разгрома е подготвена.

Кримската война

Но когато разгромът наистина идва, съпътстващите го обстоятелства се оказват изключително сложни и са свързани най-вече с военните действия между Турция и Египет през 1839-1840 г., анулирали договора отУнкяр-Искелеси. Европейските държави действат съвместно, за да наложат споразумение между воюващите по условията на Лондонския договор

от 15 юли 1840 година. Освен това, на 13 юли 1841 г. те подписват една конвенция за Проливите. Конвенцията, по която Великобритания, Австрия, Прусия, Русия и Франция са страни, потвърждава забраната за преминаване през Босфора и Дарданелите на всякакви чуждестранни военни кораби през мирно време, като заменя двустранния договор между Русия и Турция с една международна гаранция на петте държави, подписали конвенцията. Николай I изявява желание да сътрудничи с другите държави и в същия дух полага специални усилия през следващите години да постигне пълно разбирателство с Великобритания. През лятото на 1844 г. той лично посещава Англия и обсъжда положението и перспективите в Близкия Изток с държавния секретар лорд Абърдийн. Резултатите от тези разговори са обобщени в официален руски меморандум, подготвен от Неселроде, който британското правителство приема. Съгласно положенията му, Русия и Великобритания трябва да поддържат турската държава, докато това е възможно, и в случай на опасност от разтрогването му двете страни трябва предварително да постигнат разбирателство за преразпределяне на териториите, подвластни на Турция и по други проблеми.

Трудните руско-британски отношения в десетилетията, предшестващи Кримската война, са тълкувани и оценявани по много начини от различни учени като Пюриър, който представя картината от руска гледна точка, и Темпърли, който я вижда от британска, но някои елементи се открояват ясно. Успешното споразумение на Николай I с Великобритания е нереалистично и всъщност опасно. Двете главни идеи, по които е постигнато разбирателство — запазването и разделянето на Турция, в известен смисъл си противоречат и затова съдбата на споразумението зависи преди всичко от тъждествената или най-малкото сходна интерпретация на двамата партньори за събитията в Близкия Изток, а такава степен на хармония те никога не могат да постигнат. Нещо повече, и формата на споразумението допринася донякъде за противоположността и различните мнения. Докато Николай I и неговите помощници гледат на него като на твърдо споразумение с основополагащо значение, британците го възприемат по-скоро като секретна размяна на мнения, която не е задължителна за следващите министър-председатели и външни министри на английското правителство. Разговорите от януари и февруари 1853 г. на Николай I със сър Хамилтън Сеймур, британския посланик, пред който царят набляга на неминуемия крах на Османската империя и предлага план за подялбата ѝ, служат само за подчертаване на пропастта между двете държави. Оплетеното и злополучно ангажиране с Великобритания е едно от главните основания за невярното убеждение на Николай I, че неговата близкоизточна политика се ползва със силна подкрепа в Европа.

През 1850 г. започна спор в Светите места в Палестина между католици и православни за правата, свързани с някои от най-известните места за поклонение на християнството. Противопоставяйки се на защитаваната от Наполеон III католическа кауза, Николай I действа с присъщата му прямота и воля, като през февруари 1853 година. Той изпраща Александър Меншиков при турците с ултиматум, в който иска спорът за Светите места да бъде уреден в полза на православието и Портата изрично да признае правата на многобройното православно население в империята. Когато Високата порта приема първата част от исканията, но отказа да подкрепи

руската намеса в защита на православните поданици на султана, приемайки я за нарушение на турския суверенитет, Меншиков прекъсва преговорите и напуска Константинопол. Руската окупация на Дунавските княжества като „материални гаранции" налива масло в огъня. Няма съмнение, че прибързаните действия на Николай I ускоряват войната, макар че той, може би, иска да избегне конфликта. След първата фаза на противопоставянето, описана по-горе, руското правителство започва да действа примирително, приемайки т. нар. Виенска нота за компромисно уреждане на спора, като се изтегля от княжествата и повторно иска мир дори и след избухване на военните действия. Вината за войната в този по-късен стадий трябва да се подели между Турция, Франция, Великобритания и дори Австрия, които отправят все по-настойчиви искания към Русия. Във всеки случай, след като през октомври 1853 г. започват сраженията между Русия и Турция и на 30 ноември руснаците унищожават един турски флот при Синоп, през март 1854 г. Великобритания и Франция се присъединяват към Портата. Австрия едва не започва военни действия срещу Русия, упражнявайки силен дипломатически натиск в полза на съюзниците. Николай I открива, че страната му се сражава сама срещу една европейска коалиция.

Близкоизточната политика на руския император, чиято кулминация е Кримската война, получава различни интерпретации. Много историци подчертават руската агресивност към Турция, обяснявайки я със стопанските нужди на Русия, като необходимостта да защити житната търговия през Черно море или да получи пазари в Близкия Изток, със стратегическата повеля да контролира Проливите или просто с великата цел за политическа експанзия по стъпките на Екатерина Велика. Все пак, както имахме възможност да забележим, отношението на царя към османците дълго време носи отличителните белези на неговата първична вяра в легитимизма. Дори последното му решение за подялба на Османската империя може да се тълкува като резултат от убеждението, че Портата не би могла да оцелее в модерния свят и затова водещите европейски държави трябва да се споразумеят за преразпределение на териториите и властта на Балканите и в Близкия Изток, за да избегнат анархията, революцията и войната. С други думи подходът на Николай I към Великобритания може да се смята за честен и следователно произтеклото от него погрешно разбиране за още по-трагично. Но при оценката на близкоизточната политика на Николай I трябва да се вземе под внимание и един друг фактор — православието. Кримската война очевидно е провокирана от религиозни конфликти и царят през цялото си управление запазва противоречиво отношение към султана. Той многократно признава легитимността на султанското управление в Османската империя, но въпреки това продължава да изпитва опасения от обширната мюсюлманска държава, която вярва в Корана и потиска многобройните си православни поданици. След като конфликтът започва, Николай I с готовност се обявява за защитник на Кръста срещу неверниците.

Въпреки че в Кримската война участват няколко големи държави, нейният фронт е много ограничен. След като австрийската войска окупира Молдова и Влахия, разделяйки руснаците от турците на Балканите, сражаващите се имат само една обща линия на съприкосновение — руско-турската граница в Кавказ, но този отдалечен район с неговия изключително труден терен не е подходящ за големи операции. Съюзниците държат контро-

ла по море и организират множество военноморски демонстрации и слаби атаки срещу руските брегове от Черно, Балтийско и Бяло до Берингово море. След това, през септември 1854 г. те дебаркират на Кримския полуостров в търсене на решаващия фронт. Войната започва да се концентрира около усилията на съюзниците да завладеят кримската военноморска база Севастопол. Освен на Кримския полуостров боевете продължават само в Кавказ, където руснаците се сражават доста успешно и дори завладяват важната турска крепост Карс. Севастопол успява да издържи 11 и половина месеца срещу многобройните обстрели и щурмови атаки на най-модерните оръжия на френските, британските, турските и сардинските сили. Докато руското снабдяване е прекъснато и висшето командване не проявява особено голяма инициатива, войниците и моряците от Черноморския флот, водени от такива всеотдайни офицери като адмиралите Павел Нахимов и Владимир Корнилов — и двамата случайно убити в бой — се бият отчаяно за града си. Полковник граф Едуард Тотлебен — главният руски инженер-фортификатор при Севастопол, използва всичко, което му е под ръка, за да импровизира отбранителни съоръжения. Той прави повече от всеки друг, за да забави съюзническото настъпление. За преизподнята и героизма на Кримската война най-добре разказа Лев Толстой, който служи като артилерийски офицер в обсадения град, в своите „Севастополски разкази“. В английската литература войната вдъхновява Тенисъновата „Атака на леката бригада“ — поетично описание на един епизод от битката при Балаклава. Може да се добави, че този конфликт, смятан от много учени за излишен и резултат от недоразумение, е по-скоро трагичен, тъй като петнистият тиф и

другите епидемии причиняват по-голяма смъртност, отколкото истинските битки. По време на Кримската война Флорънс Найтингейл създава военна болница от нов тип и работи върху модернизацията на грижите за болните, както правят френските и руските жени.

В края на краищата, на 11 септември 1855 г. руските отряди напускат Севастопол, като потапят останалите им кораби (другите са потопени преди това), за да блокират пристанището и хвърлят във въздуха фортификациите. Николай I умира през март и неговият наследник Александър II, както и съюзниците, дейно подкрепяни от австрийската дипломация, са готови в началото на 1856 г. да сключат мир. От края на февруари до края на март се провежда голям международен конгрес в Париж. В резултат от работата му е изработен Парижкият мирен договор, подписан на 30 март. Според условията на договора, Русия предава на Турция устието на р. Дунав и част от Бесарабия и приема неутрализацията на Черно море — т. е. тя се съгласява да не държи военен флот в него или военни укрепления по брега му. Освен това, Русия се отказва от искането си да бъде покровител на православните в Османската империя. Дунавските княжества са поставени под обща гаранция на държавите, подписали мирния договор. Учредена е и международна комисия, която да осигурява корабоплаването по р. Дунав. Парижкият мирен договор отбелязва поразителния спад на влиянието на Русия в Юго-Източна Европа и в Близкия Изток, а всъщност и изобщо в света.

Заключителни бележки

С изключение на марксистките учени, повечето историци, писали за царуването на Николай I, независимо дали съсредоточават вниманието си като Шилдер върху двора и правителството, като Шийман върху външната политика, като Полиевктов върху вътрешното развитие или като Лемке върху политическата полиция и цензурата, отбелязват важната роля на императора и твърдите му убеждения, повлияли силно върху хода на руската история. Със сигурност може да се твърди, че Николай I не насочва развитието на страната си по нов път. Вместо това, той се придържа с отчаяна решителност към старата система и старите обичаи. Създателят на теорията за „официалната народност“ граф Уваров веднъж отбелязва, че ще умре с чувство на изпълнен дълг, ако е успял да „върне Русия с около 50 години назад, в сравнение това което ѝ подготвят теориите“. В известен смисъл Николай I и неговите сподвижници правят точно това — те замразяват Русия доколкото могат за 30, макар и не за 50 години, докато останалата част от Европа се променя. Катастрофата от Кримската война подчертава спешната необходимост от основни реформи в Русия, както и факта, че време за отлагане повече няма.

Но преди да се занимаем с Александър II и „великите реформи“ ще разгледаме развитието на руската икономика, обществото и културата през първата половина на XIX век. В тези области, както ще видим, развитието преобладава над застоя.

Глава XXVII
Икономическо и социално развитие на Русия през първата половина на XIX век

> „Развитието на размяната или на паричното стопанство много по-бързо и широко разпространено отколкото преди, трябва да бъде разглеждано като най-важната черта на стопанската история на Русия през първата половина на XIX в. или по-точно до отмяната на крепостното право. В Русия паричната икономика започва забележимо да се развива още през средата на XVI в., но първоначално този процес се проявява много бавно и обхваща относително малки групи от населението. Едва през XIX в. паричната икономика навлиза във втория си стадий на развитие, когато мнозинството от народа влияе на търговския цикъл, работи за пазара и за да удовлетвори своите собствени нужди купува продуктите на нечий чужд труд, който също е донесен на пазара като стока".
>
> **Николай Рожков**

Втората половина на XVIII в. е връхната точка в развитието на икономиката, която в Русия се гради върху имениятa и селското стопанство, използващо труда на крепостните селяни. Но през първите десетилетия на XIX в. стопанската картина значително се променя. Руските имения изпращат все повече продукция за вътрешния пазар и дори в чужбина, тъй като Южна Русия започва да изнася зърнени храни през Черно море. Новите възможности за покупко-продажби заедно с непрекъснатото увеличение на населението довеждат до рязко и непрестанно нарастване на цените на земята. Макар и да съществуват възможности руското земеделие да се развива по пътя на капитализма, това става само в неголям мащаб и на висока стопанска и човешка цена, защото е ограничавано от социалната структура и от държавните институции.

Повечето помешчици, които са съвършено неподготвени като образование и виждания за капитализма, не успяват да се приспособят ефикасно към конкуренцията и да произвеждат достатъчно продукция от своите имения. През първата половина на XIX в. делът на недворянското земевладение нараства, въпреки че само представители на дворянството могат да бъдат собственици на крепостни селяни. Покрай това задлъжнялостта на дворянството към държавата бързо нараства и в средата на века придобива огромни размери. Изчислено е, че в навечерието на освобождението на крепостните селяни през 1861 г. държавата държи под ипотека 2/3 от всички крепостни селяни. Малките имения са ударени особено зле. Докато заможните помешчици се приспособяват повече или по-малко успешно към новите условия, техните по-бедни събратя, които са без капитал или други активи, претърпяват неуспех в съревнованието. Така през първата половина на столетието е налице както концентрация на дворянското земевладение, така и упадък, пауперизация на дребната дворянска поземлена собственост.

Крепостното право, разбира се, лежи в основата на дореформеното руско земеделие. Доказано е, че помешчиците първи се приспособяват към

новите пазарни възможности и ускоряват темпото на икономическия живот, опитвайки се да получат по-високи добиви от своите ниви. Затова размерът на баршчината нарасгва и тя става по-интензивна — процес, който достига връхната си точка през 40-те години на XIX век. Но крепостния труд не предлага решение на проблема за резултатна, подобрена продукция. Невежи, некфалифицирани и незаинтерисовани, крепостните селяни просто са лоши производители. На тях преди всичко им липсва мотивация и инициатива. В резултат от това, през 40-те години и още повече през 50-те години на XIX в. оброкът се увеличава за сметка на баршчината. Неговата парична стойност нараства видимо. Отделният селянин трябва да плаща на своя господар 10 пъти повече през 1860 г., отколкото през 1800 г., като в същото време той има стимул да работи повече поради факта, че може, след като плати данъците, да задържи останалото. Крепостните селяни получават допълнително земя в замяна на оброка и повечето от тях припечелват за своите господари и за себе си, продължавайки да работят далеч от домовете си — във фабрики, в транспорта или в други области, в това число и земеделска работа. Трябва да се отбележи, че все повече свободна работна ръка се наема в земеделието, по-точно в районите около р. Волга и областите около Черно море. Земеделските надници нарастват, макар че е много трудно да се изчисли както нарастването им, така и надниците. Увеличението на свободната работна ръка в селското стопанство, даже в случай че тя е наемана временно, придобива допълнително значение, когато се разглежда във връзка с нарастване на свободната работна ръка в индустрията и всъщност във всички сфери на руската икономика.

Макар руското земеделие през първата половина на XIX в. да реагира с напрежение и болезнено на новите условия и нужди, е постигнат известен напредък и модернизация. С използването на машини и торове и с подобрена организация и техника някои имения се превръщат успешно в „капиталистически" производители. Общо взето, продуктивността се увеличава и от това, че руското земеделие става по-интензивно. Продукцията е все по-разнообразна. Старите основни култури, предимно ръж и пшеница, продължават да се отглеждат в големи мащаби и фактически за пръв път стават важен дял в руския износ. Някои нови производствени култури придобиват известно значение в селското стопанство на страната. Такива са картофите и захарното цвекло, а на юг — виното, производството и отглеждането на което изисква значителни познания и умения. Производството на картофи нараства 5 пъти през 40-те години на XIX век. Между началото на 30-те и 50-те производството на вино се утроява. Разпространението на захарното цвекло може да се измери чрез броя на преработвателните фабрики за захарно цвекло — 7 през 1825; 57 през 1836; 206 през 1844 г., а в началото на 50-те години на XIX в. — 380. В Задкавказието се развива производството на коприна и на някои растителни бои. Качествена вълна започва да се произвежда с въвеждането в Русия на една нова и много добра порода овце през 1803 година. С помощта на правителството количеството овце от тази порода се увеличава от 150 хиляди през 1812 до около 9 млн. през 1853 година.

Индустрия

Индустрията не по-малко от селското стопанство е засегната от нап-

редъка на пазарната икономика. Руските манифактурни предприятия, по-специално онези, които наемат повече от 15 работници, нарастат от около 1 200 в началото на века до 2 818 до 1860 година. Работната ръка се увеличава дори по-бързо — от 100 — 200 хил. през 1800 г. до 500 — 900 хил. души в навечерието на „великите реформи". Голямото разминаване в статистическите данни, събрани от различни специалисти, е резултат от нееднаквия материал и от проблема за класификациите, включително от определянето на ключовите понятия „фабрика" и „работник". Съветските учени, особено след сталинизацията по правило подчертават и преувеличават индустриалното развитие на Русия, но наред с това събират ценна документация в подкрепа на някои от своите твърдения.

Относително новата памукотекстилна и памукопредачна индустрия се развива най-бързо. Продукцията ѝ нараства 16 пъти за половин столетие и в края на периода Русия разполага с около 1 млн. вретена за памучна прежда. Памучната индустрия изисква капитал и за разлика от по-старите вълнени и ленени манифактури в нея се използва свободен, а не крепостен труд. Общо взето, свободният труд печели постоянно пред несвободния, а „капиталистическите фабрики" — пред фабриките-владения и пред фабриките към именията на помешчиците. Според едно изчисление от 1825 г. „капиталистическите" фабрики са 54 на сто от всички индустриални предприятия. Заплатите, макар и със сигурност много бавно, продължават да се повишават.

По същото време и по-специално след първата четвърт на века използването на машини и енергията на парата постоянно се увеличава в руското манифактурно производство. Руснаците внасят машини на стойност 42 500 сребърни рубли през 1825, 1 164 000 сребърни рубли през 1845 и 3 103 000 през 1860 година. Нещо повече, те започват да произвеждат собствени машини. Страната притежава 19 машиностроителни фабрики с годишна продукция на стойност 500 000 рубли през 1851 и 99 с продукция, струваща 8 млн. рубли през 1860 година. Руската индустрия обаче продължава да се развива предимно в отделни райони като Уралските планини, Московска област, бързо напредващия Санктпетербургски-Балтийски регион и някои други, вече напълно утвърдени центрове. Но нито едно такова манифактурно предприятие не е създадено в грамадните простори на Южна Русия.

Търговия и транспорт

Ускореният темп на стопанския живот в Русия през първата половина на XIX в. Се отразява и на търговията. Обогатява се опитът в областта на вътрешната търговия. Специализацията на страната на зърнопроизводителен юг, зърноконсумативен център и север започва да се задълбочава, като осигурява дори по-стабилна основа за интензивна размяна. Така северът и центърът изпращат продуктите на своите индустрии и занаяти на юг в замяна на зърнени храни. Някои райони се специализират в производството на специфични производства. Например, североизточният регион произвежда лен практически за цяла Русия. Една област в далечния Архангелски край развъжда специална порода северни крави. Няколко области в Украйна стават известни с конете си, докато най-добрите овце се въдят в

Южна Русия между реките Волга и Дон. Дори такива отделни артикули от списъка на стоките като вълнените изделия стават обект на регионална специализация. Много учени отбелязват, че през първата половина на XIX в. купеното облекло започва постепенно да измества домашно приготвените му разновидности сред селяните.

Търговският капитал нараства, а панаирите се множат. Известният панаир до манастира „Св. Макарий" в района на Нижни Новгород се премества през 1817 г. в Нижни Новгород и тук става още по-популярен. На този панаир през 1825 г. са продадени стоки на стойност 12 700 000 рубли, през 1852 г. сумата нараства на 57 5000 000. Множество други панаири също се развиват много успешно. Общият оборот на руската вътрешна търговия се изчислява на значителната сума от 900 млн. рубли.

Транспортът също се развива, макар и доста бавно. Реките и езерата продължават да играят изключително важна роля в търговията и пътуванията. Многобройни канали, особено построените между 1804 и 1810 г., повишават ползата от водната мрежа, като свързват например р. Западна Двина с Днепър и Санкт Петербург с Волга, правейки по този начин възможно изпращането на стоки от горното течение на Волга до Балтийско море. През 1815 г. на р. Нева се появява първият параход в Русия. През 1820 г. по Волга започва редовна параходна навигация, която покъсно се разпространява по други важни реки и езера. Няколко години след като е построена малка частна железопътна линия, обслужваща нуждите на една фабрика, през 1837 г. е пусната в движение първата държавна руска железница, свързваща Санкт Петербург с крайградската императорска резиденция — Царско село, днес Пушкин. През 1851 г. започва да действа първият голям руски железен път, който свързва Санкт Петербург с Москва в изключително права линия, построена така по желание на Николай I. Руснаците се заемат дори със създаване на своя железопътна индустрия и с производството на локомотиви и вагони — развитие, в което американците, в това число Джордж Уислър, бащата на художника Джеймс Макнийл Уислър, вземат голямо участие. Но имайки пред вид размерите на страната, транспортните системи продължават да бъдат съвършено недостатъчни. По-точно, през 1850 г. Русия притежава само 3 хил. мили първокласни пътища. По време на Кримската война руската армия се оказва по-изолирана от вътрешните си бази, отколкото силите на съюзниците, които се снабдяват по море от своите.

Външната търговия, за която разполагаме с по-точни данни, отколкото за вътрешната, нараства бързо през първата половина на XIX век. Годишната стойност на руския износ в навечерието на „великите реформи" се изчислява на около 230 млн. Рубли, а на вноса — 200 млн., сравнени съответно със 75 и 52 млн. в началото на столетието. Русия продължава да изнася суровини като дървен материал и горски продукти, коноп, лен, животинска мас и все по-големи количества зърнени храни. Нарастването на търговията със зърнени храни е резултат от развитието на земеделието, предимно на отглеждането на пшеница в Южна Русия, от организацията на експорта на зърнени храни, превозвани предимно с гръцки кораби по Черно море и от увеличаващите се нужди от пшеница в индустриализиращата се Западна Европа. Несъществуващата в началото на столетието търговия със зърно нараства до 35 на сто от общата стойност на руския износ

през 1855 година. Това довежда до бързо издигане на такива пристанища като Одеса и Таганрог и прави Черно море съперник на Балтийско като търгонски път за Русия. Руските манифактурни стоки не се търсят на Запад, но, за разлика от западните, с предусещане на бъдещето те привличат някои купувачи в Турция, Централна Азия, Монголия и Китай. Руският внос се състои от тропически продукти, като плодове, кафе и фабрични стоки, включително машини, както вече беше отбелязано.

Социална структура

Населението на Русия продължава бързо да се увеличава. От 36 млн. през 1796 г. до 45 млн. през 1815 и 67 млн. през 1851 година. В същото време и социалният му състав претърпява промени. Докато през XVIII в. крепостните селяни се увеличават, според Блум, съставлявайки 49 на сто от цялото население на Русия през 1796 г. и 58 на сто през 1811 г., след последната година те не нарастват като социална група и през 1858 г. съставляват 44,5 процента от цялото население. Всъщност, някои учени доказват, че крепостните селяни въобще не са се увеличавали като количество през десетилетията, предшестващи Освобождението. Семевски и други изследователи на крепостничеството са показали колко огромен и все по-тежък товар от задължения е трябвало да носят селяните и колко труден е бил техният живот. Тези смазващи условия на съществуване ограничават разширението на крепостничеството и намаляват донякъде неговата относителна социална тежест в Русия през първата половина на XIX век. За разлика от него, между началото на века и „великите реформи" градското население в Русия нараства и абсолютно като количество, и пропорционално като част от цялата популация, продължавайки и ускорявайки една тенденция, започнала през XVIII век. Живеещите в градовете съставляват около 4,1 на сто от жителите на империята в началото на века и 7,18 на сто през 1851 година.

Безспорно, висшете съсловие — дворянството запазва господстващото си социално и икономическо положение и ръководната си роля в повечето етапи от развитието на руския обществен живот. Въпреки това, както показа нашият кратък обзор на стопанското развитие на страната, проблемите и трудностите, пред които се изправя дворянството, се увеличават. Повечето земевладелци не успяват да се приспособят ефективно към променящите се икономически условия, затъват все повече в дългове и често обедняват. Диференциацията сред дворянството, на успели поземлени магнати в единия край, до множеството бедни и дори в бедствено положение дворяни в другия край, става все по-забележима. Ако царуването на Екатерина Велика е златният век за руското дворянство, то времената на Александър I и Николай I свидетелстват за развитието на процеси, водещи неминуемо към неговия упадък.

Оценка на руската икономика и общество

Съществуват няколко различни гледни точки за руската икономика и общество през първата половина на XIX век. За много чуждестранни учени, за някои от по-старите марксистки историци и за други критици главните характерни черти на руската действителност през периода, предшес-

тващ „великите реформи“, са изостаналостта, стагнацията и тиранията. В реакция на това крайно мнение много други историци, като се започне от съветските специалисти и се стигне до такива учени емигранти като Карпович — подчертават постиженията на руснаците през тези трудни десетилетия. Те сочат разнообразни явления в подкрепа на твърдението си — блестящата руска литература и култура през този период, с които ще се занимаем в следващата глава; реформираните от Кисельов условия за живот на държавните селяни; първоначалното проникване на капитализма в страната и някои технически подобрения, направени от руснаците; железниците и памукопредачната и памукотекстилната индустрия; нарастването на средната класа и развиващата се търговия.

Все пак и този подход на свой ред трябва да се съотнесе към историческите условия — когато руската икономика и общество се развиват през първата половина на XIX в., империята на царете не успява да бъде в крак с другите европейски страни. По времето, когато капитализмът навлиза в Русия, той вече революционизира Великобритания, Белгия и Франция. Руската индустрия заема по-малко място в общото европейско и световно производство през 1860 в сравнение с 1800 г. и тя трябва да бъде защитавана с много високи мита. Макар градските съсловия в Русия да нарастват доста бързо през първата половина на XIX в., те остават изключително слаби в сравнение с буржоазията в страните от Западна Европа. Страната се сдобива с няколко парахода и железопътни линии, нейната транспортна система не успява да обслужва адекватно нито мирновременните нужди, нито тези от Кримската война. Руското оръжие и военно снаряжение се оказват по-лоши от тези на европейските им противници. Черноморският флот, състоящ се от дървени плавателни съдове, не може да се сравнява с движещите се с пара военни кораби на съюзниците. Очевидно, в средата на XIX в. Русия по-малко, отколкото по времето на Петър Велики може да си позволи да не зачита другите държави и да живее напълно отделено от света. Този международен аспект на руския проблем прави по-ясни колебанията на Александър I, упоритият отказ на Николай I от промени и неотложната необходимост от „велики реформи“.

Глава XXVIII

Руската култура през първата половина на XIX век

„Пушкин е една изключителна и може би уникална проява на руския дух" — казва Гогол. Аз, от своя страна, ще добавя — и пророческа...Неговата поява ни помага много да осветим нашия тъмен път с пътеводна светлина".

Фьодор Достоевски

„Всяко време, всеки народ акумулират вътре в себе си възможността за оригинално изкуство стига да вярва в нещо, стига да обича нещо, стига да има някаква религия, някакъв идеал".

Алексей Хомяков

Често е било отбелязвано, че колкото по-далеч на изток в Европа отива човек, толкова по-абстрактни и по-общи стават политическите идеи. Англичаните се вълнуват от конкретните си исторически права. Французите от универсалните и вечни права на човека. Германците търсят свободата в сферата на „чистата" или „абсолютната" идея...Също така в общи линии е вярно, че колкото по-на изток отива човек, толкова по-абсолютни, по-централизирани и по-бюрократични стават формите на управление, като същевременно групите между невежото селячество и военизираната държава стават все по-малки и по-слаби. Нещо повече, колкото е по-голям натискът на държавата върху индивида, колкото по-трудно преодолими са препятствията пред неговата независимост и колкото по-голяма е неговата социална изолация, толкова по-радикални, по-общи и по-абстрактни са идеологиите на протеста или възмездието.

Мартин Малия

В областта на културата XVIII в. е период, в който Русия се учи от Запада. Безспорно, ученето продължава през целия XIX в. и на практика става по-широкообхватно и задълбочено. Но с царуването на Александър I Русия започва да развива собствена славна литературна култура, която с времето се превръща в общоприет образец за съвършенство в отечеството си и в модел за подражание от много писатели в други страни. „Златният век на руската литература" е датиран приблизително от 1820 до 1880 г. — от първите поеми на Пушкин до последните повести на Достоевски, като по-голямата му част е в периода, предшестващ „великите реформи". Макар през първата половина на XIX в. изкуствата в Русия да не са на нивото на руската литература, те също отбелязват напредък. Насоките в музиката, например, са творчески и оригинални и оставят далеч зад себе си подражателните напъни от времето на Екатерина Велика. Руската наука и образованост също показват забележителен прогрес. Ако XVIII в. има своя Михаил Ломоносов, царуването на Николай I става свидетел на откриващите нова епоха трудове на Николай Лобачевски. Нещо повече, ако Ломоносов остава като парадокс за времето си, уникален, изолиран и неправилно разбран, образоваността в Русия придобива по-широк и по-последователен характер, със свои собствени школи, традиции и приноси в общите интелектуални усилия на западната цивилизация. Дори философските, по-

литическите, социалните и икономическите теории израстват и се развиват по забележителен начин въпреки самодържавието и строгата цензура.

Макар че хората от нисшите класи започват да живеят по-сносно в навечерието на „великите реформи", руската култура при Александър I и Николай I е в същността си дворянска култура. Нейният дух и обаяние са най-добре въплътени във великолепните произведения на такива нейни представители като Толстой с „Война и мир", Тургенев с „Дворянско гнездо" и Сергей Аксаков със семейните си хроники. Поддържана от труда на крепостните селяни и ограничена в рамките на тясна социална група — подобно на предвоенната култура на Юга в Съединените щати — руската култура от първата половина на XIX в. прави също като американската огромна крачка напред в страната и оставя много творби с непреходно значение. Образованото дворянство, чиито представители се увеличават, продължава да получава домашно възпитание, базирано върху космополитната литература, в което се набляга на френския език, и с помощта на гвардия от чуждестранни и руски частни учители. За илюстрация можем да се обърнем към автобиографичната трилогия на Толстой, както и към много други спомени от този период. Синовете на дворяните често се обучават в достъпни за малцина военни училища преди да постъпят в армията като офицери, където отново се придава особено значение на френския език и доброто държание в обществото. Освен това, представителите на дворянството често събират ценни библиотеки в имениятa си, следят с интерес развитието на Запада и дори пътуват в чужбина, за да се запознаят със Западна Европа и нейната култура от първа ръка. Все повече от тях се учат в университети както в родината си, така и в странство.

Образование

След реформите на Александър I университетското образование, както и средното в държавните училища стават по-достъпни. Със създаването през 1802 г. на Министерството на просветата империята е разделена на шест образователни региона, като всеки от тях се възглавява от попечител. Планът предвижда във всеки регион да има по един университет, във всеки губернски център средни училища и във всяка околия по-добри начални училища. До края на царуването на Александър I предвиденото разширение е завършено: след него Русия има 6(горе и долу дума) университета, 48 средни училища и 337 подобрени основни училища. Александър I основава университети в Казан, Краков и Санкт Петербург — последният първоначално е учреден като педагогически институт. Той трансформира „главното училище" или академията във Вилнюс в университет и възстановява германския университет в Тарту (руско название на града Юриев, в дн. Естония — бел.на прев.). Така университетите заедно с Московския стават общо шест. Освен тях съществува университет и във Великото херцогство Финландия — първоначално в Або, наричан Турку на фински, а от 1827 г. в Хелсингфорс или Хелзинки. Следвайки традиционните европейски образци, руските университети се ползват с широка автономия. Макар регистрираните във всеки университет студенти да наброяват обикновено няколкостотин или по-малко души, а общият брой на учащите се в средните училища нараства само до 5 500 души до 1825 г., тези бройки са безспорен успех за

Русия. Нещо повече, усилията на държавата се допълват и от частната инициатива. Тя изиграва важна роля при създаването на университета в Краков и основаването на две частни висши училища, които накрая се превръщат в Демидовския юридически лицей в Ярославл и в Историко-филологически институт на княз Безбородко в Нежин. В заключение може да се отбележи, че знаменитият императорски лицей в Царско село, който е посещаван от Пушкин, също е основан при царуването на Александър I.

Мракобеснические чистки през последните години от царуването на Александър I причиняват вреди на руските университети, особено на Казанския. Но Магницки и неговите помощници задържат властта само за кратко. Многото промени в просветната политика при Николай I, които се оказват по-скоро вредни, отколкото благотворни за руското училище и обучение имат важно значение. През 30-те години, времето на „официалната народност" с Уваров, който служи като министър на просветата от 1833 до 1849 г., правителството се опитва да централизира и нормира образованието, да ограничи обучението на отделната личност според нейния социален произход, така че всяко лице да остане на определеното му място в живота, да поощрява официалната идеология и преди всичко да отстранява всякаква възможност или следа от интелектуална опозиция или помисъл за сваляне на властта.

Що се отнася до централизацията и нормите, Николай I и неговите сподвижници правят всичко, което е в тяхна власт, за да въведат абсолютен ред и правилност в образователната система на Русия. Държавата разпростира най-стриктния си контрол върху частните училища, а на практика и върху домашното образование. Чрез серия от закони и наредби, издадени през 1833 — 1835 г., частните образователни заведения не трябва да нарастват като брой, освен където липсва държавно обучение — там те получават правила и инструкции от централните власти, а специални инспектори осигуряват тяхното послушание. „Те трябва да се подчиняват на закона за единството, което формира основата на царуването". Домашното образование е поставено под влияние на държавата чрез суровия правителствен контрол върху учителите. На частните учители, които са руснаци, започва да се гледа като на държавни служители, подлежащи на определени изпити и получаващи същите пенсии и награди като съответните чиновници. В същото време правителството строго забранява наемането на чуждестранни учители, които не притежават изискваните удостоверения, получени след проверка на академичната им компетентност, образованост и морален облик. Самият Николай I дава пример, като упражнява надзор и инспектира училищата в Русия, а помощниците на императора следват примера му.

Рестриктивната политика на Министерството на просветата произтича логично от неговите социални възгледи и цели. За да осигури това, че всяка класа руснаци да получава само „тази част, от която тя се нуждае от общата съкровищница на просветата", правителството прибягва до увеличаване на учебните такси и до изисквания като специални разрешителни удостоверения, които учениците от нисшите класи на обществото трябва да получат от своето село или град, за да посещават средното училище. Представителите на висшите класи, за разлика от нисшите, имат стимули да продължат образованието си, като за целта са създадени специално предназначени за дворяните училища. Според плана на правителството

действителността наистина не съумява да се нагоди към идеала — децата на селяните и нисшите класи трябва да посещават само църковните училища или други със сходно ниво на образование, учащите се, които произхождат от средните класи — да учат в околийски училища, докато средните училища и университетите обслужват предимно, макар и не изключително, само дворяните. При царуването на Николай I са положени специални усилия да се ограничи образованието на крепостните селяни до елементарни и „полезни" предмети. Училищата за девойки, които са под патронажа на вдовстващата императрица и юрисдикцията на Четвърти отдел на Личната канцелария на императора, служат на същите цели като тези за момчета.

Внушаването на правилната теория за „официалната народност" и неотслабващата борба срещу всички вредни идеи е, както знаем, най-съществената част от дейността на Министерството на просветата. Само официално одобрени възгледи получават подкрепа и трябва да се приемат по-скоро без въпроси, отколкото да се дискутират. Учителите и учениците, лекциите и книгите като правило са поставени под подозрение и се нуждаят от бдително око. През 1834 г. в университетите са назначени инспектори на пълно работно време, за да наблюдават поведението на студентите извън учебните занятия. Образованието и познанието според оценката на императора и неговите помощници, лесно биха могли да се насочат към събаряне на властта! Както вече беше отбелязано с революционната 1848 година репресиите стават непрекъснати.

Все пак, правителството на Николай I има и забележителен принос за развитието на образованието в Русия. Например, би трябвало да се отбележи, че Министерството на просветата изразходва големи суми, за да осигури строителството на нови сгради, лаборатории и библиотеки и да подпомогне обучението със средства като превъзходната Пулковска обсерватория, че заплатите на учителите съществено се увеличават, като особено голямо е увеличението на професорските заплати, съгласно университетския Статут от 1835 г., че, общо взето, правителството на Николай I показва похвален интерес към физическата форма на учащите се и към материалното благополучие на обучаваните. Качеството също не е пренебрегнато. Уваров прави особено много, за да подобри нормите на образование и обучение в Русия през 16-те години, когато възглавява министерството. Особено важно се оказва основаването на множество нови катедри, откриването на много нови области на обучение в университетите на империята и практиката да се изпращат обещаващи млади руски учени да продължават обучението си в чужбина. Руската образователна система с всичките ѝ недостатъци започва да придава особено значение на академичната обоснованост и високите стандарти. На практика, правителството използва нормите, за да направи образованието много по-добро на всички нива на обучение. След полското въстание полският университет във Вилнюс е затворен, но вместо него през 1833 г. е открит руски университет в Киев. Правителството на Николай I не създава други нови университети, но основава многобройни технически и „практически" висши училища като един технологичен институт, школа по юриспруденция и училище по архитектура, както и училища по изкуствата, занаятите, земеделие и ветеринарна медицина.

Наука и научни школи

С разпространението на висшето образование в Русия се развиват науката и научните школи. Математиката заема водещо място. Николай Лобачевски, живял от 1793 до 1856 г. и преподавал в Казанския университет, е най-великият руски математик на своето, а и на всички времена. „За началата на геометрията" остава в историята на мисълта с формулирането на неевклидовата геометрия. Като започва с опита да докаже старата Евклидова аксиома, че през една точка в дадена равнина, нележаща на дадена права, е възможно да се прокара една единствена линия, успоредна на дадената права, и като продължава с опита да отхвърли друга алтернатива, Лобачевски намира, че решаването на тази задача е невъзможно. След това той разглежда последствията от своето откритие и отива по-нататък, като обосновава и развива неевклидовата геометрия, в рамките на която Евклидовата схема представлява само частен случай. Макар че революционните възгледи на Лобачевски не получават достатъчно признание от неговите съвременници нито в Русия, нито в другите страни, трябва да уточним, че той не е съвсем сам в откритието си, защото някои западни учени почти по същото време са на път да стигнат до сходни заключения. Възгледите на Лобачевски са голям пробив към съвременното развитие на математическите и физическите науки. Няколко други надарени руски математици от първата половина на XIX в. също дават свой принос в развитието на математиката.

През първата половина на XIX в. астрономията се развива изключително добре. През 1839 г. е построена знаменитата Пулковска обсерватория близо до Санкт Петербург. Ръководена от един от водещите астрономи на века, който преди това е професор в университета в Тарту (дн. Естония) — Фридрих Вилхелм Якоб Струве — и притежаваща най-големия телескоп в света и най-модерното оборудване по онова време, Пулково бързо се превръща не само в най-големия астрономически център в Русия, но и в ценна база за обучение на астрономите от другите европейски страни и Съединените щати. Струве проучава над 3 хиляди двойни звезди, развива методи за изчисляване на теглото на звездите, прилага статистически методи при изучаването им, занимава се с проблеми като разделянето на звездите, формата на нашата галактика и поглъщането на светлината в междузвездното пространство — феномен, установен за пръв път от него. Помощниците на Струве и неговите ученици, които всъщност са няколко други членове на семейство Струве, разширяват изучаването на астрономията в Русия.

Физиката и химията също се развиват при царуването на Александър I и Николай I. Руски принос в тези сфери на знанието внасят — един ранен физик експериментатор в полето на електричеството и други области — проф. Василий Петров, който е сътрудник на Медицинско-хирургичната академия и преподава физика, и видният химик — проф. Николай Зинин. Зинин работи и преподава в Казан и Санкт Петербург и основава първата значима руска химична научна школа. Вероятно той ще се запомни най-вече като първооткривател на производството на анилинови бои.

Заедно с физическите в Русия отбелязват ръст и природните науки. Сред учените, посветили се на тях, са такива светила като големия прибал-

тийски германец ембриолог академик Карл Ернст Бер. Както през XVIII и през следващия XIX в. природните науки са обогатени от някои забележителни експедиции и открития. Руснаците продължават да проучват Сибир и да пътуват многократно от Балтийско море „околосветски" до Аляска. Те откриват множество острови в Тихия океан, към които обаче руското правителство не смята за необходимо да предяви претенции. През 1821 г. експедиция, водена от Тадеуш (с руско име Фадей — бел. на прев./ Белингсхаузен, открива континента Антарктида.

През първите десетилетия на XIX в. подобно на природните и хуманитарните, прогрес отбелязват и социалните науки. Благоприятни за проучванията по ориенталистика са както близостта на Русия до много райони на Азия, така и специалният патронаж върху тях, упражняван от Уваров. С такива изследвания се занимават в няколко университета. Ориенталистиката допринася много за познанието, като се започне които започват от първооткривателските описания на някои народи в Централна Азия и се завърши с фундаменталния труд за Китай на монаха отец Йоакинф, със светското име Никита Бичурин. Руската православна мисия в Пекин от времето на Петър Велики до революциите всъщност е институт по китаистика.

Писането на история се развива и печели нови читатели. Николай Карамзин, който трябва да се споменава многократно във връзка с еволюцията на руския език и литература, става също и първият много популярен историк. Неговата богато документирана 12-томна „История на руската държава" започва да излиза през 1816 г., но остава незавършена, стигайки до оценката на Смутното време, направена през 1826 г., когато авторът умира, печелейки ентусиазираното одобрение на образованата публика, която изпитва удоволствие от изключително четивната реконструкция на колоритното руско минало, направена от Карамзин. Несъмнено, историкът се опитва да назидава, но и да забавлява. В своя труд той доказва, че самодържавието и силната държава са направили Русия велика и че те трябва да останат неприкосновени. През 1811 г. Карамзин изразява подобни възгледи по-сбито в своята секретна „Записка за древна и нова Русия", предоставена на Александър I в противодействие на реформисткото влияние на Сперански. Новост в руските университети са катедрите по история. Високопродуктивният Михаил Погодин, защитник на теорията за „официалната народност", става през 1835 г. първи професор по руска история в Московския университет, за да бъде наследен през 1845 г. от един много по-голям учен — Сергей Соловьов, преобладаващата част от трудовете на когото са от царуването на Александър II.

Език и литература

Руският език продължава да се развива, както показват езиковедските и литературоведските изследвания. Ако произведенията на Карамзин отбелязват победата на новия стил над стария, то тези на Пушкин вече са апогей на новия руски език и литература и стават техен класически модел. Простотата, точността, грациозността и плавността на езика на Пушкин свидетелства за голямо развитие на модерния руски език от времето на Петър Велики. А противниците на този процес като реакционния адмирал

Александър Шишков, който от 1824 до 1828 г. е министър на образованието, се борят за загубена кауза. Докато писателите развиват руския език, учените го изучават. През първите десетилетия на XIX в. се появяват трудовете на бележития филолог Александър Востоков и ранните изследвания на няколко други видни учени-лингвисти. Литературната критика достига нови висоти. Сред критиците са консервативните университетски професори, чиито символ е Степан Шевирьов от Московския университет, останал верен на теорията за „официалната народност", а и радикалният будител Висарион Белински. Ще видим наистина, че с Белински литературната критика в Русия придобива широко социално, политическо и най-вече идеологическо значение.

През първата половина на XIX в. литературата е най-голямата слава на Русия благодарение на гения на няколко писатели. Тя остава най-великото наследство от времето на Александър I и Николай I, както в Русия с реалния култ към Пушкин, така и в другите страни, където се четат произведения като „Евгений Онегин" и „Мъртви души".

Сантиментализмът на Карамзин, отбелязан в предишната глава, който е популярен в края на XVIII в. и в първите години на XIX в., постепенно губи притегателната си сила, като същевременно самият Карамзин се обръща, както знаем, към историята. Новите литературни тенденции включват това, което и дореволюционните, и съветските учени описват като романтизъм и реализъм в различните им аспекти. Романтизмът в Русия не излъчва голяма литературна фигура с изключение на поета Фьодор Тютчев (1803 — 1873), който прекарва по-голямата част от живота си в Германия и няма голямо влияние в родината си. Но романтизмът привлича много надарени поети и писатели, като при това допринася за художественото израстване на такива гении като Лермонтов, Пушкин и Гогол. От истинските руски романтици заслужава да се отбележи Василий Жуковски. Жуковски (1783 — 1852) отразява правдиво в своята поезия някои широко разпространени романтични настроения и черти: впечатлителност и внимание към субективните чувства, идеализация на миналото, склонност към загадъчното и свръхестественото. Поетът като цяло представя по-скоро хуманистичните, елегичните и съзерцателните, отколкото „демоничните" и активни аспекти на романтизма. Значението на Жуковски за руската литература се крие в лекотата и музикалността на неговия стих, които не съществуват по-рано, в разнообразието на литературните форми, които той използва с успех в поезията си и в многото си и като цяло блестящи преводи. Освен че превежда превъзходно на руски език някои произведения на съвременни и близки до съвременните му западни писатели като Шилер, Жуковски дарява читателите си с един безсмъртен руски текст на Омировата „Одисея", преведена от немски — нещо доста типично. Между другото през 1829 г. руснаците се сдобиват с превъзходния превод от гръцки на „Илиадата", който прави Николай Гнедич.

Реализмът намира по-добра почва в Русия от романтизма — факт, който много критици от XIX в. и най-вече съветските, непрекъснато подчертават. При това те смятат, че с реализма руската литература е постигнала окончателно истинската си независимост и оригиналност и че той е поставил здрава основа за нейното непреходно величие. Труден като концепция, терминът реализъм се прилага към разнообразни литературни съ-

бития в Русия през първата половина на XIX век. В известен смисъл, авторът на басни Иван Крилов е неговият най-истински представител. Крилов, който живее от 1768 до 1844 г., но започва да пише басни едва когато наближава 40-годишна възраст, след като неуспешно пише комедии, трагедии и сатира, постига почти пълно съвършенство в новия за него жанр, съперничейки на такива световни майстори на басните като Езоп и Лафонтен. Крилов написва около 200 басни, които с появата си още приживе автора им, стават много търсени и остават много популярни, спечелвайки читателя с богатия си и цветист народен език, с яркостта, точността и непогрешимата форма на сбития си разказ и със силата на авторовите наблюдения и характеристики на хората. Макар че често главни герои на басните са животните, техните недостатъци и неловките ситуации, в които са поставени, служат като подходяща илюстрация както на Крилова Русия, така и на човешката същност въобще.

Принадлежността на Александър Грибоедов към реализма изглежда по-неубедителна от тази на Крилов. Този блестящ писател, чийто живот започва през 1795 г. и е насилствено прекъснат през 1829 г., когато тълпа персийци го убива в руската дипломатическа мисия в Техеран, постига безсмъртие чрез едно единствено произведение — комедията „Горе от ума", преведено на английски като „Нещастието да бъдеш умен" (на български „От ума си пати" — бел. на прев.) Шедьовърът е завършен през 1824 г., но поради острата критика на руското висше общество е поставен на сцената едва през 1831 г., като и тогава е силно орязан. Пиесата „От ума си пати" е неокласическа по форма, в нея има много малко действие, но прелива от остроумие. Съдържанието ѝ се състои почти изцяло от искрящи, гротескни или саркастични изказвания и наблюдения, изразени от много действащи лица, като се започне от жизнерадостната домашна прислужница и се стигне до жлъчния герой Чацки — всички поставени в обкръжаващата среда на московското висше общество. Блясъкът на пиесата на Грибоедов е в непреходната свежест и играта на въображението, като много от наблюденията върху характерите — подобно на много линии на поведение в баснite на Крилов — стават част от ежедневния руски език. Разбира се, комичната форма не изключва сериозното съдържание. „От ума си пати" е хвалена колкото като забележителна критика на ръководните кръгове на руското общество при царуването на Александър I, толкова и като проницателна ранна разработка на темата за конфликта между поколенията — тема, развита по-късно от Тургенев и други руски писатели. Чрез главния си характер — Чацки — тя дава прототипа на типичния „излишен" герой в руската литература, скаран с обкръжението си.

Подобно на Грибоедов, Александър Пушкин, най-великият руски писател на всички времена, е роден почти в края на XVIII в. и става известен в последните години от царуването на Александър I. Също като Грибоедов Пушкин не живее дълго и умиря от насилствена смърт. Той е роден през 1799 г. и убит на дуел през 1837 година. Между 1820 г., когато завършва своята първа голяма поема — фантастичната и леко иронична „Руслан и Людмила", и смъртта си, Пушкин се утвърждава с всичко написано от него като най-великия руски поет и като един от най-големите руски писатели на прозаични произведения, като майстор на лиричната, епичната и драматичната форма и дори като литературен критик, пуб-

лицист и нещо като историк и етнограф. Ранните творби на Пушкин като „Бахчисарайски фонтан“ и „Кавказки пленник“ — великолепни по форма — отразяват интереса към необикновеното и екзотичното, характерно за онова време. Но още в „Евгений Онегин“, написан през 1822 — 1831 г., Пушкин се насочва към една проникновена и изключително реалистична трактовка на руското образовано общество и неговите проблеми. Онегин се превръща в една от най-силно въздействащите и неотразими фигури в новата руска литература, като двамата — той и героинята на поемата Татяна Ларина — както и простият разказ за тяхната любов ще се появяват и възраждат в различни варианти и форми в произведенията на Лермонтов, Тургенев, Гончаров и много други писатели. Макар че „Евгений Онегин“ е написан в много изящни стихове, Пушкин има изключителен принос и за развитието на руската проза, особено с повести като знаменитата „Капитанска дъщеря“. Със своята проза, дори повече отколкото с поезията си, Пушкин се смята за родоначалник на реализма в Русия и следователно за основател на главното течение в новата руска литература. Пушкиновата дълбока чувствителност и разностранен гений се изявяват от ненадминатата му интимна лирика до историческите теми, например, в трагедията „Борис Годунов“ и голямата поема „Полтава“, славеща един и същи герой — Петър Велики, от реалистичното изображение на съвременната му Русия до великолепните по съвършенство приказки в стихове. Когато го убиват, той е много ангажиран с издаването на водещото списание „Съвременник“ и с исторически изследвания.

Геният на Пушкин често е описван като „класически“. Характерно за него е поразителното му чувство за форма, хармония и мярка, в резултат на което се раждат съвършени произведения на изкуството. Основната гледна точка на писателя е отражение на същия класически баланс — хуманна, здравомислеща и по същество жизнеутвърждаваща и оптимистична. Това съвсем не изключва трагичното. Голямата поема „Медният конник“ може би най-добре показва, че Пушкин осъзнава трагедията в света. Тя рисува фаталния конфликт между посредствения „малък човек“, наречен Евгений, и бронзовата статуя на великия основател на Санкт Петербург, построил новата си столица върху почти непроходим терен, където едно от многобройните наводнения удавя любимата на Евгений — един конфликт между индивида и държавата, между човешкото желание и необходимостта, между човека и неговата орис. Въпреки че малко специалисти, сред които са важни критици като Брюсов и Ледницки, не приемат това тълкуване на поемата, „Медният конник“ също утвърждава делото на Петър Велики, нова Русия и самия живот.

Гениалният Пушкин се появява в Русия точно във времето, когато е трябвало да се роди. За един век от началото на реформите на Петър Велики протича процес на формиране и приспособяване към модерния език на реалността. Литературните родове се развиват и Русия се превръща в пълноправен участник в интелектуалния живот на Европа. Пушкин, който знае френски почти толкова добре колкото руски, черпи от богатството на западната литература — от Шекспир до своите съвременници, както и от народната руска реч и от фолклора. Все пак, въпреки че пътят пред Пушкин е проправен, не му липсват препятствия. Великият руски писател е първият, който реализира потенциала на съвременната руска поезия, а и на

съвременната руска проза, на лиричната поетичност, на реалистичния разказ и създава норми. Влиянието му е много широко и се простира освен върху езика, литературата и другите изкуства в Русия, но особено много върху музиката, където композитори, като се започне от Глинка и Драгомижски, мине се през Римски-Корсаков и Чайковски и се стигне до Рахманинов и Стравински, създават повече от 20 опери по негови произведения. Наистина, той е безспорно олицетворение на славното начало на руската литература и култура. Един друг голям лиричен поет, Фьодор Тютчев, изразява това най-добре, като завършва една поема, посветена на трагичната смърт на Пушкин с думите: „Теб, като първа любов, сърцето на Русия не ще те забрави".

Ако на Пушкин се гледа като на най-великия руски поет, то Михаил Лермонтов, който също живее и твори през първата половина на XIX в., често се смята за втория по величие. Роден през 1814 г. и убит на дуел през 1841 г., Лермонтов започва да пише от най-ранна възраст и оставя след себе си значително литературно наследство. Съвсем различен по характер и възгледи от Пушкин, Лермонтов най-много се доближава до определението „водещ романтичен гений" на руската литература, „руски Байрон". Неговият живот е непрекъснат протест срещу обкръжението му — протест, който намира израз както в публичните му изяви като великолепната му поема, осъждаща руското висше общество за смъртта на Пушкин, така и в личните му неприятности, които завършват със собствената му смърт. Лермонтов често избира фантастични, екзотични и много лични теми, като ги поставя на фона на величието на Кавказките планини, където пребивава известно време, служейки в армията. Почти през целия си живот той продължава да пише и пренаписва една великолепна, дълга поема, наречена „Демон":

...Пред мен надежда всеки губи;
аз знам, че никой не ме люби;
аз — бич за всеки земен раб, ...

(Лермонтов, М. Ю.
Избрани произведения. Т. 2, С., 1967, с. 238,
превод Любен Прангов — бел. на прев.)

Все пак не би било напълно вярно Лермонтов да се описва като романтичен поет, дори като превъзходен романтичен поет. Защото Лермонтовият поетичен гений е многостранен и се развива непрекъснато. Много критици смятат, че той е еволюирал към реализма. При това, чрез своите прозаични произведения и особено чрез своя кратък роман „Герой на нашето време" той се превръща в един от основателите на руския реалистичен роман както по съдържание, така и по форма. Такъв проникновен критик като Мирский смята великолепната, силна, без излишни думи и разбираема проза на Лермонтов за по-добра дори от тази на Пушкин. Без съмнение, Лермонтов би могъл да направи още много, ако не е насилствената му смърт, настъпила когато е на 26 години.

Докато Пушкин и Лермонтов, въпреки огромния си принос за руската проза, са предимно поети, ранните опити на Николай Гогол в областта

на поезията се оказват пълно фиаско. Но малко писатели могат да се равняват с прозаика Гогол, а по-добри от него няма нито в Русия, нито където и да било другаде. Гогол, който живее от 1809 до 1852 г., произхожда от провинциалното украинско дворянство и обществото, описано в неговите разкази и пиеси, стои няколко стъпала по-ниско в социалната стълба от света на Чацки и Онегин. Първият сборник повести на Гогол „Вечери в чифлика близо до Диканка", който излиза през 1831 г. и веднага печели одобрението на читателите, блика от блестящ хумор и е в яркия колорит на украинския фолклор. Веселостта и фолклора, както и известната величественост и пищност на художествения метод, от който някои критици много се възхищават, а други смятат за твърде емоционален, ще се появяват и в по-късните му произведения — например в известната казашка епопея в проза „Тарас Булба", която описва борбата на украинците срещу поляците. Но постепенно истинският Гогол добива очертания в литературата — Гогол на умерената и банална гротеска, която той очертава в огромния си психологически свят, Гогол, който пише в оплетен, необичаен и крайно тромав стил, оказал се напълно неподражаем. Понякога, например, в повестите „Записки на един луд" и „Нос" свръхестественото съдържание върви ръка за ръка с тези магически литературни способности. По-често, както в знаменитата пиеса „Ревизор" и в шедьовъра на Гогол, романа „Мъртви души", разработваният сюжет не съдържа нищо необикновено, а във фабулата има малко действие.

Романът „Мъртви души", публикуван през 1842 г., показва мащаба и мощта на гения на Гогол и служи за отправна точка на различни интерпретации на творчеството му. Тази проста история за един измамник — Чичиков, обикалящ и посещаващ провинциални помещчици, за да изкупува умрелите им крепостни селяни — крепостните в Русия се наричат „души" — и да ги използва в търговски сделки, сякаш са живи, е провъзгласена не без основание от критиците, като се започне от Белински и се стигне до съветските и постсъветските учени, за разобличителна, реалистична, сатирична картина на селска Русия от времето на Николай I. Но произведението на Гогол като че ли е с много по-богато съдържание. Различните психологически типове помещчици, с които Чичиков се среща, а и самият Чичиков изглежда стават все по-жизнеспособни с годините, въпреки че обществото, в което са представени, е умряло, тъй като в действителност те са „много по-реални от живота". Руските критици формалисти и такива писатели като Мережковски и Набоков имат заслугата, че подчертава значението на тези и други „магични" аспекти в творчеството и дарбата на Гогол. Може да се добави още, че самият велик романист не съзнава своето постижение. Неговата убийствена сатира, хвалена от противниците на съществуващата в Русия система, произтича пряко от свръхестествения му гений, а не от някаква лява идеология. Фактически във втория том на „Мъртви души" Гогол се опитва да промени своите литературни герои и да спаси Русия. Този план, разбира се, не успява. Все пак, опитвайки се да обнови руското общество, Гогол публикува през 1847 г. своите невероятно наивни и реакционни „Избрани откъси от кореспонденцията с приятели", в които се внушава например, че крепостните селяни трябва да останат неграмотни и които шокират образована Русия. Гогол се опитва да намери спасение и за себе си, в допълнение на това за Русия — в религиозния опит, но не успява.

Той умира през 1852 г. след един съсипващ нервен срив, когато изгаря поголямата част от продължението към първия том на „Мъртви души".

Карамзин, Жуковски, Крилов, Грибоедов, Пушкин, Лермонтов и Гогол не са единствените руски писатели от царуването на Александър I и Николай I. Макар че в един учебник не може да се предложи широка дискусия, трябва да се знае, че, например, Пушкин не е сам и единствен, а е виден представител на едно блестящо поколение поети. В допълнение към вече споменатите прозаици се числи и великолепният разказвач на провинциалния дворянски живот Сергей Аксаков и други надарени автори. Нещо повече, дореформена Русия познава творчеството и на още един вече споменат превъзходен поет лирик — Фьодор Тютчев, както и първите публикации на такива гиганти на руската и световната литература като Тургенев, Достоевски и Толстой. Това е златен век.

Идеологии

Въпреки реакцията, господстваща в последните години от царуването на Александър I и суровите репресии при Николай I, първата половина на XIX в. се оказва съзидателна не само за литературата, но и за руската политическа и обществена мисъл, а и за създаването на идеологии въобще. Херцен е добър пример за епохата, която е удивителен период на политическо робство отвън и мисловно освобождение отвътре. Русия печели от приобщаването си към Запада и от постигнатото в образованието и културата през целия XVIII век. Както видяхме преди това, образованите руснаци взимат участие в Просвещението и след избухването на френската революция дават първите руски мъченици на радикалните идеи от Века на просвещението като Новиков и на първо място Радишчев. Либерализмът или радикализмът, присъщи на XVIII в., продължават да съществуват и през XIX в. чрез различни групи като Неофициалния комитет на Александър I и декабристите. Но като цяло интелектуалният живот рязко се променя. Романтизмът и немските философи идеалисти сменят Просвещението и френските философи като водещи течения в европейската обществена мисъл. Новият интелектуален Дух на времето (Zeitgeist) утвърждава дълбокото, изчерпателно познание — често с мистични или религиозни елементи — в противовес на чистия рационализъм, един органичен възглед за света срещу механичния възглед и историческият подход към обществото в противонес на утилитарното отношение с неговата ограничена в настоящето представа. Освен това, той акцентира върху различни доктрини като борбата и разделението на съставните части на света на мястото на идеите на Просвещението за хармония, единство и космополитизъм. Той обявява изкуството и културата за върховни ценности. В новия свят на романтизма на преден план излизат такива необичайни проблеми като истинската природа на народите и характера на мисията им в историята.

Романтизмът и идеалистичната философия проникват в Русия по различни пътища. Така например, много професори от типа на Михаил Павлов, който преподава физика, минералогия и астрономия в Московския университет, при лекциите си през първите десетилетия на XIX в. представят новите германски идеи. Образованите руснаци продължават жадно да четат и да изпитват силното влияние на Шилер и други блестящи запад-

ни романтици. Разбира се, поданиците на царя са и европейци, следователно не им остава нищо друго, освен да бъдат част от европейските интелектуални течения. Доколкото някои руснаци показват оригиналност, развивайки различни направления на западната обществена мисъл и като цяло откликват на идеите на романтизма, това може да се разглежда по-скоро като творческо, отколкото като подражателно явление, но няма убедителна причина историята на руската обществена мисъл от първата половина на XIX в. да се отделя от тази на останалата Европа нито в името на обявения за уникален религиозен характер на идеологическото развитие на Русия, нито за удовлетворение на специфичния съветски национализъм.

Двама германски философи, първоначално Шелинг, а по-късно и Хегел, упражняват силно влияние върху руснаците. Шелинг влияе на някои професори и на множество поети — най-доброто руско изражение на някои Шелингови възгледи може да се открие в ненадминатата поезия на Тютчев, посветена на природата, а и у някои други интелектуалци и школи като, например, славянофилството. Доста знаменателен е фактът, че тъкмо интересът към Шелинг води до създаването на първия философски „кръг" (кръжок) и на първото философско списание в Русия. През 1823 г. няколко млади мъже, които дискутират Шелинг в една литературна група, формират общество, чийто главен предмет на дейност е изучаването на германската идеалистична философия. Кръгът избира името „Любители на мъдростта", като в състава му влизат дузина членове и сътрудници, много от които ще заемат видно място в интелектуалния живот на Русия. Кръгът публикува четири броя от списание „Мнемозин". Сред водещите „любители на мъдростта" са даровитият поет Дмитрий Веневитинов, който умира през 1827 г. на 22-годишна възраст, и княз Владимир Одоевски (1803 — 1869), който развива интересни възгледи за упадъка на Запада и великото бъдеще на Русия, което ще дойде след съчетаване на традициите, съществували до Петър Велики с останалите от неговото време. „Любителите на мъдростта" отразяват романтичните настроения на своето поколение в своего рода поетичен спиритуализъм, от който е проникната цялата им гледна точка с култа към изкуството, с пантеистично обожаване на природата и с неприемането на „грубите" страни на живота, в т.ч. на политиката. Групата се разпуска след въстанието на декабристите, за да не привлича вниманието на полицията.

Десет години по-късно въпросът за характера и съдбата на Русия е много силно и вълнуващо представен от Пьотр Чаадаев. В своите „Философски писма", едно от които е публикувано в списание „Телескоп" през 1836 г., Чаадаев всъщност доказва, че Русия няма минало, настояще и бъдеще. Тя никога не е принадлежала нито на Запада, нито на Изтока и няма никакви културни приноси. В частност на нея ѝ липсвало динамичното социално начало на католицизма, който съставлява основата на цялата западна цивилизация. Наистина, Русия оставя „голяма празнина в интелектуалната подредба на нещата". Чаадаев, който е обявен за умопобъркан от разгневените власти след публикацията на писмото, по-късно смекчава тезата си в своята „Апология на лудия". Той стига до убеждението, че Русия е влязла в историята чрез делото на Петър Велики и може да има славно бъдеще, като хвърли всичките си млади сили в създаването на общата култура на християнството.

През 40-те и 50-те години на XIX в. интелектуалният живот в Русия отбелязва бърз напредък. Ускорени от Шелинг, от нарастващото влияние на Хегел и от мисленето на романтизма в Германия, както и от новата роля на Русия в Европа след катаклизма от 1812 г. и от разцвета на руската култура, възникнат няколко идеологии, които се състезават за благоразположението на образованото общество. „Официалната народност", която разгледахме в една от предишните глави, представя гледната точка на управляващите и на дясното направление. Макар че не може да се причисли към това, което Херцен нарича „интелектуална еманципация" — тя има влиятелни представители сред професорите и писателите, без да споменаваме цензорите и другите служебни лица и играе видна роля в руската действителност. От друга страна, „официалната народност" може да се разглежда като кулминация на реакционните течения в Русия, намерила по-рано защитници сред такива фигури като Ростопчин, Шишков, Магницки и отчасти Карамзин. От друга страна, в своето по-националистично крило, което се представлява от професорите от Московския университет Михаил Погодин и Степан Шевирьов, тя свидетелства за въздействието на германския романтизъм върху Русия. Славянофилите и западниците развиват двете най-важни независими, в смисъл противоположни на покровителствената от правителството, школи на обществената мисъл. За разлика от тях петрашевците имат по-кратка и по-бедна история. Въпреки това, те все пак представляват друг мисловен подход към основни проблеми на тогавашното време.

Славянофилите са група интелектуалци романтици, които формулират всеобхватна и изключителна идеология, центрирана върху вярата им в превъзходството и висшата историческа мисия на православието и Русия. Водещите представители на групата, всичките помешчици и учени от дворянско потекло, хора с широка култура и разностранни интелектуални интереси, са Алексей Хомяков, който се занимава с всичко — от теологията и световната история до медицината и техническите изобретения, Иван Киреевски, определян като философ на движението, неговият брат Пьотр Киреевски, който събира народни песни и оставя малко литературно наследство, Константин Аксаков, специалист по руска история и езиковед, братът на Константин — Иван Аксаков, изявил се по-късно като публицист и панславист, и Юрий Самарин*, който ще вземе активно участие в освобождението на крепостните селяни и който пише по религиозни и философски теми, по проблема за граничните области в империята и по дискусионния въпрос за реформата в Русия. Тази неформална група, която се събира в московските салони и домове, е на мода през 40-те и 50-те години на XIX в. до смъртта на братя Киреевски през 1856 г. и на Хомяков и Константин Аксаков през 1860 година.

В основата на славянофилството е залегнала представата за обединение, мир и хармония между хората. В религиозен план то дава понятието на Хомяков „съборност" — сдружение на вярващите чрез любовта, свободата и истината, които Хомяков смята за същина на православието. В съответствие с тези представи в областта на историята, славянофилите от-

* Социалистите-революционери, които сформират тази партия, са наричани „есери" от руското произнасяне на съкращението СР — Бел. ред.

стояват тезата, че подобно хармонично обединение на индивидите би могло да се открие в социалния живот на славяните, предимно в селската община, описана като „морален хор“ от Константин Аксаков и в такива древни руски институции като Земския събор. Семейството демонстрира принципа на обединение по любов и такъв дух може да обхване и другите човешки сдружения. А срещу любовта, свободата и сътрудничеството стои светът на рационализма, необходимостта и принуждението. Той съществува на много нива — от религиозното и метафизичното до ежедневното. Следователно се проявява в Римо-католическата църква, избрала рационализма и властта, предпочитайки ги пред любовта и хармонията и отстъпила от ортодоксалното християнство, а чрез католическата църква — в протестантството и в цялата западна цивилизация.

Освен това, Петър Велики въвежда принципите на рационализма, на закона и на принудата в Русия, където те продължават да рушат и осакатяват хармоничното естествено развитие и да прелъстяват образованото общество. Бъдещето на Русия е във връщането към природните принципи, за да се превъзмогне болестта на Запада. След като бъде изцерена, Русия ще може да изпълни своята мисия да внесе хармония и да донесе спасение на разединения и умиращ Запад. Важно е да се разбере, че всеобхватната славянофилска дихотомия представлява — както е посочено от Стипън и други — базисният романтичен контраст между идеала на романтизма и Века на разума. Конкретно, но и като цяло славянофилството се вписва в рамките на европейския романтизъм, въпреки че славянофилите демонстрират голяма оригиналност, адаптирайки теориите на романтизма към собственото си положение и нужди, и въпреки че наред с всичко друго те изпитват влиянието на православната религиозна мисъл и традиция.

Учението на славянофилите, приложено към Русия на Николай I, често дава парадоксални резултати, предизвиква враждебното отношение на правителството и разочарова както приятелите, така и враговете им. В известен смисъл славянофилите са религиозни анархисти, защото порицават всеки легализъм и принуда в името на религиозния идеал. Все пак, след като греховността на човека е даденост, те допускат необходимостта от управление и дори изразяват предпочитание към самодържавието: освен историческите си корени в древна Русия, самодържавието, според тях, притежава свойството да възлага цялата тежест на властта и принудата върху една единствена личност, освобождавайки по този начин обществото от това тежко бреме. Освен това, славянофилите неизменно се противопоставят на западните конституционни и други легалистични и формалистични проекти. Но оправдаването на самодържавието си остава историческо и функционално, сиреч относително, а не религиозно и абсолютно. Още повече, че славянофилите желаят освобождението на крепостните селяни и други реформи и настояват преди всичко за „свобода на духовния живот“, което означава свобода на съвестта, на словото и на печата. Както Константин Аксаков се опитва да обясни на правителството: „Човекът е създаден от Бога като мислещо и говорещо същество“. Освен това, Хомяков и съмишлениците му се обявяват срещу такива страни от установения ред като смъртното наказание, намесата на правителството в частния живот и срещу бюрокрацията изобщо. „Така че най-важното отношение между правителството и народа е отношението на взаимна нена-

меса..." Не е чудно, че изданията на славянофилите никога не се изплъзват от цензурата и дълго време са забранени.

Сред западниците има много по-големи различия, отколкото сред славянофилите, а и техните възгледи не формират едно единствено обединено цяло. Покрай всичко друго, те сменят позициите си доста бързо. Западниците са разнородни дори по социален произход. Сред представителите им се нареждат Михаил Бакунин, който подобно на славянофилите произхожда от дворянско семейство, Висарион Белински, чийто баща е разорен лекар, а дядо му — свещеник, и Василий Боткин, който е от семейство на търговци. Въпреки това, някои общи мнения и теории, които те поддържат, създават общ критерий за движението. Славянофилите и западниците изхождат от сходни основни положения на германската идеалистична философия и водят постоянни дебати помежду си, но стигат до различни изводи. Докато Хомяков и неговите съмишленици утвърждават самобитността на Русия и превъзходството на изконните руски основни начала над онези на Запада, другото течение доказва, че историческият път на Запада е моделът, който Русия трябва да следва. Русия би могла да изпълни своята мисия само в контекста на западната цивилизация, а не като ѝ се противопоставя. Затова западниците имат естествено положително мнение за западното политическо развитие и критикуват руската система. Обратно на славянофилите те възхваляват делото на Петър Велики, но искат по-нататъшното развитие да протече по западен модел. Освен това, докато цялата идеология на славянофилството се крепи върху тълкуването и съобразяването с православието, западниците придават относително малко значение на религията, а някои от тях се обръщат към агностицизма, а в случая с Бакунин дори към войнстващия атеизъм. По-точно, умерените западници запазват религиозната си вяра и идеалистичния си начин на мислене дотогава, докато програмата им не минава отвъд умерения либерализъм, с акцент върху постепенността и общодостъпното образование. Типични представители на умерените западници са Николай Станкевич, създал един ранен западнически кръг, но починал през 1840 г. на 27-годишна възраст преди движението действително да се развие, и проф. Тимофей Грановски, живял от 1813 до 1855 г. и преподавал с голям успех европейска история в Московския университет. Но радикалните западници, главно чрез хегелианството и лявото хегелианство стигат дотам да оспорват религията, обществото и цялата руска и европейска система и до призива към революция. Макар че са малко на брой, сред тях има такива важни фигури като Висарион Белински (1811 — 1848), Александър Херцен (1812 — 1870) и Михаил Бакунин (1814 — 1876).

Белински, най-знаменитият руски литературен критик, упражнява огромно влияние върху интелектуалния живот в Русия. Той има рядкото щастие да приветства появата на Пушкин, Лермонтов и Гогол и дебютите на Достоевски, Тургенев и Некрасов. Коментарът на Белински върху произведенията на руските писатели става прочут със своята страст, нападки и хвалебствия, а и със свойството му да разглежда литературните творби в широкия контекст на обществото, историята и мисленето и да поучава и ръководи авторите и читателите. Възгледите на Белински претърпяват големи промени и до смъртта му между тях не е постигнато сцепление и стабилност. Въздействието му обаче върху руската литература се оказва из-

ключително трайно и устойчиво. То се състои преди всичко в установяването на политически и социални критерии за оценка на художествените произведения. Както се изразява Некрасов, човек може да не бъде поет, но е длъжен да бъде гражданин. Следвайки големия пример на Белински, политическите и социалните идеологии, чието пряко изразяване е забранено в Русия, започват да намират израз в литературната критика.

И двамата — Херцен и Бакунин, стават известни през 30-те и 40-те години на XIX в., но живеят доста след царуването на Николай I. Нещо повече, голяма част от дейността им, като радикалните журналистически писания на Херцен, създадени в чужбина, и като теориите на анархизма и организирането на заговори от Бакунин, принадлежат на времето на Александър II и ще бъдат споменати в една от следващите глави. Въпреки това, интелектуалната им еволюция в десетилетията, предшестващи „великите реформи", формират значима част от този плодотворен период на руската обществена мисъл. Херцен, чиято автобиографична равносметка „Минало и размисли" е едно от най-забележителните произведения в руската литература, произхожда от богато и известно дворянско семейство, като славянофилите и Бакунин, но е извънбрачно дете. Той се превръща в главен опонент на Хомяков в московските салони и в прогресивен западник. Херцен постепенно отхвърля теориите на идеалистичната философия и застава на все по-радикална и критична позиция, като подчертава достойнството и свободата на личността. През 1847 г. той напуска Русия, за да не се върне никога. Бакунин е описван като „основател на нихилизма и апостол на анархията" — за него Херцен казва, че не е роден под звезда, а под комета — но той започва доста миролюбиво като възторжен почитател на германската мисъл, особено на Хегеловата. Няколко години преди Херцен Бакунин също напуска Русия. Скоро той се обръща към лявото хегелианство и излиза от него към анархизма и пълното осъждане на държавата, обществото, икономиката и културата в Русия и в света. Бакунин подчертава значението на разрушението, като прокламира в една знаменателна ранна статия, че страстта към разрушение е сама по себе си съзидателна. Докато Херцен с огорчение наблюдава поражението на революцията в Париж през 1848 г., Бакунин взима участие в Панслависткия конгрес в Прага и в революцията в Саксония. След като е предаден от австрийското правителство на руското, му се налага да прекара около десетилетие в затвора и на заточение в Сибир. И двамата — Херцен, разочарован от Запада, и Бакунин, вечно търсещ нови възможности за революция и анархизъм, разглеждат селската община в Русия като превъзходна институция и като перспектива за бъдещото социално преобразяване на Русия — гледна точка, издигната преди това от славянофилите, въпреки че последните правят това от различни философски и религиозни позиции, залагайки основата на по-сетнешния самороден руски радикализъм.

Петрашевците са радикали от друг тип. Тази неформална група от 40 или малко повече души, които от края на 1845 г. до арестуването им през пролетта на 1849 г. се събират всеки петък в дома на Михаил Буташевич-Петрашевски в Санкт Петербург, поддържат учението на странния френски социалист утопист Фурие. Фурие проповядва мирното превръщане на обществото в малки, сплотени и самозадоволяващи се комуни, които трябва да осигурят освобождението и хармонията на човешките страсти,

според един фантастичен проект, негово собствено изобретение. Към идеите на Фупие обаче петрашевци добавят политически протест, искане за реформи и опозиция срещу Русия на Николай I. Правителството приема нещата толкова сериозно, че осъжда 21 души на смърт, макар после да замени техните екзекуции с не толкова сурови наказания. Тъкмо като член на кръжока на петрашевците Достоевски е изправен пред екзекуция, а по-късно заминава за Сибир. Би могло да се добави, че петрашевците произхождат общо взето от по-ниски социални слоеве, отколкото любителите на мъдростта, славянофилите и западниците и включват предимно дребни чиновници, нисши офицери и студенти.

Някои тенденции в руската обществена мисъл от първата половина на XIX век. заслужават специално внимание. Ако изключим декабристите, принадлежащи идеологически към по-ранен период, руската обществена мисъл се движи от абстрактното философстване и акцентирането върху естетизма на любителите на мъдростта през стройната система на славянофилите и в по-малка степен на западниците до нарастващия интерес към злободневните проблеми, пример за което дават радикалните западници и в по-друг смисъл — петрашевците. В същото време радикализмът сред образованите руснаци набира ръст, тъй като германската идеалистична философия и романтизмът въобще се разлагат. Още повече, че социализмът влиза в руската история чрез личности като Херцен и неговия дългогодишен приятел Николай Огарьов, но и чрез цяла нова група — петрашевците. Освен това, прослойката на интелектуалците се увеличава като количество и променя социалната си композиция от напълно дворянска, каквито все още са славянофилите към смесената характеристика на западниците и петрашевците. В крайна сметка, руската обществена мисъл при царуването на Александър I и Николай I и особено „интелектуалната еманципация" от знаменитото четвърто десетилетие ще окажат огромно въздействие върху интелектуалната еволюция на Русия и върху руската история през цялия период до 1917 г. и дори след това.

Изкуствата

Докато съвременниците и по-късно много учени проявяват специален интерес към руската литература и обществената мисъл от първата половина на XIX в., при царуването на Александър I и Николай I продължават да се развиват и изящните изкуства. И двамата императори са ентусиазирани поклонници на строителството по традиция, завещана им от Петър и Екатерина. По времето на Александър неокласическият стил, често майсторски адаптиран към местните традиции, достига своя разцвет в Русия. Той повлиява не само върху облика на Санкт Петербург, Москва и други градове, но и върху архитектурата на безброй къщи в имения из цялата империя през XIX век. Водещите архитекти при царуването на Александър са Адриан Захаров, който създава забележителната сграда на Адмиралтейството в Санкт Петербург и Андрей Воронихин, произхождащ от семейство на крепостен, който построява Казанската катедрала в столицата и някои императорски дворци извън нея. При Николай неокласицизмът отстъпва пред еклектична смесица от стилове.

Ръководена до голяма степен от Академията на изкуствата, живопис-

та постепенно еволюира от неокласицизъм към романтизъм — пример за това е огромното маслено платно на Карл Брюлов „Последният ден на Помпей“. Започват изявите си и няколко по-реалистични жанрови художници. Музиката се развива както в количествено, така и в качествено отношение, тя става по-красива. Руската опера претърпява специално развитие и завоюва непреходна слава не само в Русия, но и по света благодарение на гения на Михаил Глинка (1804 — 1857) и таланта на други надарени композитори като Александър Драгомижски (1813 — 1869). Както навсякъде в Европа, руската опера и руската музикална школа наблягат основно на народните песни, мелодии и мотиви. Театърът, балетът и операта се ползват с нарастващата подкрепа на държавата и предизвикват интереса на публиката. Театърът печели от новата руска драматургия, сред чиито произведения са „От ума си пати“ и „Ревизор“ и от появата на блестящи актьори и традиции в актьорската игра. В много градове съществуват държавни театри, а някои помешчици продължават да основават частни театри в имениятa си, в които актьорите са крепостни. В балета под ръководството на френски и италиански майстори критериите също се повишават и се развива традиция на високо майсторство.

Общо взето, оскърбителното твърдение на Чаадаев от 1836 г., че Русия няма принос към културата се оказва още по-необосновано в средата на 50-те и през 60-те години на XIX век. Макар славянофилите, Херцен и други мислещи руснаци да разбират, че не всичко е благополучно, все пак продължава да зее една огромна пропаст между образованото общество и народа, между малцината щастливци по върховете и широките народни маси. Нещо трябва да бъде направено. Бъдещето на Русия зависи от „великите реформи“.

Глава XXIX

Царуването на Александър II (1855 – 1881)

„Но звуци от музика достигнаха ушите ни и всички ние побързахме да се върнем обратно в залата. Оркестърът на операта вече свиреше химна, който веднага беше съпроводен от мощно ура, идващо от всички ъгли на залата. Аз видях Бавери, диригента на оркестъра, да размахва своята палка, но нито един звук от мощния оркестър, не можеше да се чуе. След това Бавери спря, но ура-то продължи. Аз видях как се движат лъковете на цигулките и как музикантите надуват духовите инструменти, но отново звукът от гласовете заглуши оркестъра... По улиците цареше същият ентусиазъм. Тълпи селяни и образовани хора стояха пред двореца, викайки „Ура!“ и царят не можеше да се появи без да бъде следван от развълнувани тълпи, които тичаха след каретата му... През август 1861 г. и отново през лятото на 1862 г. аз бях в Николское и бях поразен от спокойния, разумен начин, по който селяните бяха приели новите условия. Те много добре знаеха колко трудно ще бъде да платят данъка по откупуването на земята, който в действителност беше обезщетение за дворяните на мястото на задълженията на крепостничеството. Но те толкова високо ценяха отмяната на личното си поробване, че приеха пагубните задължения — не безропотно, — но като сурова необходимост — такъв беше моментът, в който беше получена личната свобода... Когато 15 месеца след освобождението аз видях нашите селяни в Николское, не можах да направя нищо друго освен да им се възхитя. Те бяха запазили вродената си добродушие и мекота, но всички следи от робството бяха изчезнали. Говореха с господарите си като с равни, като че ли никога не са били в други отношения с тях“.

Пьотр Кропоткин

„Отмяната на крепостното право бележи установяването на капитализма като господстваща обществено-икономическа формация в Русия“.

Пьотр Зайончковски

Александър II наследява своя баща Николай I на руския трон на 37-годишна възраст. Той е получил доста добро образование, а и солидна подготовка за ръководенето на държавата. Сред учителите на Александър II е известният поет Жуковски, за когото често се смята, че е развил човешки чувства у своя ученик. Безспорно, великият княз Александър остава послушен син на решителния си баща и не показва либерални наклонности преди да стане император. Всъщност, през целия му живот умствените му нагласи и отношенията му са най-вече консервативни. Никой не определя Александър II като силен и талантлив човек. Все пак, принуден от логиката на ситуацията новият монарх решава да предприеме и наистина извършва основни реформи, без прецедент в руската история от времето след Петър Велики. Тези реформи, макар и изключително важни, не успяват да излекуват всички болести на Русия и на практика довеждат до нови проблеми и вълнения, сред чиито последствия между другото е и убийството на „царя освободител“.

Освобождението на крепостните селяни

Последните думи от манифеста, с който Александър II обявява края на Кримската война, обещават реформи, прави много силно впечатление в обществото. Новите мерки на императора, влезли в сила дори преди прекратяването на военните действия, включват отмяната на някои драконовски ограничения, въведени през последните години от царуването на Николай I като онези, засягащи пътуванията в чужбина и броя на студентите в университетите. Всичко това е обещаващ пролог. Решаващият въпрос, както и за Александър I, последният владетел, искал да преобрази Русия, остава крепостничеството. Но през последните 50 — 55 години много неща в крепостното право са се променили. Човешкото робство, както беше отбелязано в една по-предишна глава, удовлетворява все по-малко и все по-нерезултатно стопанските нужди на руската империя. С развитието на паричното стопанство и конкуренцията за пазари недостатъците на нископроизводителния труд на крепостните селяни стават дори по-очевидни. На много земевладелци, особено тези с малки имения, не им остава нищо друго, освен да освободят своите крепостни. Дворянството натрупва огромни дългове. Както знаем, свободният труд — дали действително свободен или просто труд по договор с крепостните става все по-разпространен в руското стопанство през първата половина на XIX век. Нещо повече, през този период крепостните селяни намаляват като абсолютно количество, а и относителният им дял спрямо другите класи със сигурност спада от 58 на сто от цялото народонаселение на Русия през 1811 г. до 44,5 на сто в навечерието на „великите реформи“ — да цитираме отново данните на Блум. Появилите се напоследък интерпретации на руската икономическа криза от средата на XIX в. обхващат целия период от новото изразително формулиране на тезата на Ковалченко, която с количествени методи показва изключителната и непоносима експлоатация на крепостните, до подчертаното от Риндзюнски общо разкъсване на социалната структура. Във всеки случай, дали помещиците желаят да признаят това или не, получените големи привилегии рядко се подчиняват на стопанско основание — крепостното право става все по-анахронично.

Други силни аргументи за освобождаване на крепостните са в подкрепа на икономиката. Потиснати и поставени в непоносимо положение те продължават да се надигат срещу господарите си. Макар че нито единоселски бунт през XIX в. не може да съперничи на въстанието на Пугачов, въстанията стават по-чести и общо взето по-сериозни. Семевски, използвайки официални документи, преброява 550 въстания на селяните през XIX в. до освобождението. Съветският историк Игнатович увеличава бройката до 1 467 и дава следната разбивка: 281 селски въстания, което е 19 на сто от общия им брой от 1801 до 1825 г.; 712 въстания, т. е. 49 на сто от 1826 до 1854 г. и 474 въстания или 32 на сто през 6-те години и двата месеца от началото на царуването на Александър II до отмяната на крепостното право. Игнатович подчертава, че освен това въстанията се разширяват по територия, довеждат до по-големи страдания, причиняват по-големи човешки и материални загуби и са положени по-големи усилия за възстановяване на реда с помощта на войската. Съвсем

неотдавна Окун и други съветски учени удължават още повече списъка на въстанията, направен от Игнатович. Нещо повече, съветската историческа школа твърди, че селските въстания са изиграли решаваща роля в освобождението на крепостните селяни и че в навечерието на „великите реформи" Русия е преживяла всъщност революционна ситуация. Макар да страда от преувеличение, това становище не може да се отхвърли изцяло. Интересно е, че тъкмо Третият отдел — Жандармерията — още по времето на Николай I подчертава опасността от крепостничеството. Освен че вдигат въстания, крепостните селяни бягат от господарите си, понякога със стотици и дори с хиляди. И трябва да бъдат изпращани значителни военни отряди, за да ги залавят. Големи групи нещастни селяни например масово ще последват слуховете, че свободата може да се получи някъде в Кавказ, както тълпи от крепостни се опитват да постъпят в армията по време на Кримската война, защото погрешно вярват, че по този начин могат да спечелят свободата си.

Нарастването на настроенията за освобождение с морални основания, също допринасят за отмяната на крепостното право. Декабристите, славянофилите, западниците, петрашевците, някои поддръжници на „официалната народност" и други мислещи руснаци издигат искане за отмяна на крепостното право. С развитието на образованието в Русия, когато руската литература заема подобаващото ѝ се място, човешкото отношение и съчувствието към хората се приема във все по-широки среди. Такива видни писатели като Пушкин и особено Тургенев, който през 1852 г. издава в отделна книга своя великолепен сборник разкази „Записки на ловеца", където крепостните селяни са обрисувани като пълноценни и всъщност незабравими образи на човешки същества, несъмнено оказват известно влияние. В навечерието на отмяната на крепостното право в Русия — за разлика от ситуацията с робството в американския Юг — фактически никой не защитава тази институция. Аргументите на поддръжниците му се свеждат обикновено до изтъкване на опасностите, които се крият в една такава радикална промяна като освобождението.

Най-накрая, Кримската война дава допълнително доказателство за недостатъците и опасностите, произтичащи от крепостничеството, което намира отражение както в лошата физическа форма и апатичността на новобранците, така и в общата икономическа и технологическа изостаналост на страната. Освен това, както напоследък Рибър подчерта, Русия трябва да се осланя по същество на една постоянна армия без резерви, защото правителството се страхува да разреши на войниците да се върнат по селата.

По време на коронацията, около година след като поема властта, в обръщението си към представители на московското дворянство Александър II прави знаменитото изявление, че ще бъде по-добре отмяната на крепостното право да започне отгоре, отколкото да се чака, докато тя започне отдолу и призовава дворянството да обмисли този въпрос. Въпреки че правителството изпитва големи трудности при активизирането на помещчиците по въпроса за освобождението, то накрая успява да се

* Рескрипт се нарича акт на царя във формата на конкретно предписание — Бел. ред.

захване за едно предложение на дворянството от трите литовски губернии да се обсъди освобождение без земя. От последвалия рескрипт* на императора става ясно, че освобождението наистина е официална политика и нещо повече, че освобождението ще трябва да бъде със земя. Почти по същото време се снемат ограниченията върху обсъждането на отмяната на крепостното право в печата. На вълната на очакването и ентусиазма, обхванали либералите и радикалите след публикуването на рескрипта, дори Херцен възкликва пред Александър II: „Ти, победи, о, галилеецо!"*

Накрая, през 1858 г. са учредени дворянски комитети във всички губернии за обсъждане на освобождението, а в Санкт Петербург е основан 9-членен бюрократичен Главен комитет. С изключение на някои крайни консерватори помешчиците заемат разумна позиция и приемат отмяната на крепостното право, след като правителството вече е изразило намеренията си, но искат тя да бъде извършена с възможно по-голяма полза за самите тях. Дворяните от Южна и Южно-централната област на Русия със своята скъпоструваща, плодородна земя искат да оставят за себе си възможно повече земя и я предпочитат пред паричната компенсация. Дворяните от Северна и Северно-централната област на Русия, напротив, смятат крепостния труд и неговия резултат — оброка — за свое главно богатство и затова макар че се разделят с голяма част от своята земя, настояват за по-голямо парично възмездяване в замяна на загубения труд на крепостните. Дворянските комитети имат различия и по такива важни въпроси като този за юридическото положение на освободените крепостни и за администрацията, която ще бъде създадена за тях.

Мненията на губернските комитети отиват в Редакционната комисия — на практика съществуват две комисии, които заседават заедно и формират единен орган, създаден в началото на 1859 г. и съставен от обществени фигури с интерес към селския въпрос от рода на славянофилите Юрий Самарин и княз Владимир Черкаски, както и от висши чиновници. След 20-месечна работа Редакционният комитет, предоставя своя план за реформи на Главния комитет, откъдето той отива в Държавния съвет. След като проектът бързо е разгледан от Държавния съвет, Александър II подписва Манифеста за освобождение на 3 март 1861 г. (19 февруари стар стил). Публичното изявление идва 12 дни по-късно.

Заради многословните си и тежки формулировки и прокарването си, освободителната реформа се сблъсква с враждебността на консерваторите в правителството и в обществото. Заслугата за това, че този закон с важни последици, най-накрая окончателно влиза в сила, може да се припише на решителните усилия на т. нар. „либерали", включващи чиновници като Николай Милютин, най-близък помощник на министъра на вътрешните работи и водеща фигура в Редакционния комитет и на представители на обществеността като Ю. Самарин. Двама членове на императорското семейство — братът на царя великият княз Константин, и лелята на царя — великата княгиня Елена принадлежат към „либералите". Още по-важно е

* „Ти победи, о, галилеецо!" — предсмъртни думи на римския император Юлиан Апостат, борил се с християнството, които означават „Ти, победи, Христосе!" — Бел. прев.

обстоятелството, че самият Александър II многократно застава на тяхна страна, докато волята му се превръща в закон от такива предани чиновници като Яков Ростовцев — ключова фигура в освобождението, който не може с лека ръка да бъде класифициран нито като „консерватор", нито като „либерал". Всъщност, императорът ускорява минаването на текста през противодействащия Държавен съвет, успял да добави само едно вредно постановление в закона, допускащо „бедняшки парцел земя", което ще бъде споменато по-късно. Докато консерваторите защитават интересите и правата на дворянството, „либералите" се ръководят от убеждението, че интересите на държавата изискват реформата да се проведе докрай и от своите възгледи за справедливо уреждане.

Законът от 19 февруари отменя крепостното право. От тоди момент човешкото робство трябва да изчезне от руската действителност. Но дори ако нямаме предвид някои временни постановления, продължаващи известни задължения на крепостните селяни за различен период от време, реформата не успява да даде на селяните еднакъв статус с този на другите социални групи — те плащат тежък данък, обвързани са със своите общини и ги съдят според обичайното право. Освен върху крепостните селяни от имената на помешчиците, новата свобода се простира върху селяните от земите на императорското семейство и върху огромната и сложна категория на държавните селяни.

Заедно със свободата си крепостните, които се занимават със земеделие, получават земя, а крепостните домашни слуги — не. Подробните постановления за уреждане на земята са изключително сложни и различни в разните райони, но крепостните трябва да получат приблизително половината земя, която са обработвали, а другата половина остава за земевладелците. Те трябва да платят на помещиците земята, която придобиват, и тъй като малко крепостни могат изобщо да платят нещо, правителството компенсира дворяните собственици със съкровищни бонове. На свой ред бившите крепостни трябва да възмездят държавата, като се откупят с погасителни плащания, внасяни за период от 49 години. Като алтернатива крепостните могат да вземат една четвърт от своя парцел земя, т. нар. „бедняшки парцел земя" и да не плащат нищо. С изключение на Украйна и някои други области земята не е дадена на отделните селяни, а на селската община или т. нар. *мир*. Последният термин идва да подчертае, че общинското събрание на селяните (селският мир) урежда работите им — разпределя земята между своите членове, отговаря за данъците, за осигуряването на новобранци и за други задължения към държавата.

Освобождението на крепостните може да се нарече велика реформа, макар че един американски историк явно преувеличава, обявявайки го за най-великия акт в историята. То пряко засяга положението на около 52 млн. селяни, над 20 млн. от които са крепостни върху земя в частна собственост. Това би могло да се сравни с почти сходното освобождение на 4 млн. чернокожи роби в Съединените щати, в резултат на голямата Гражданска война, а не чрез мирновременен юридически процес. Моралната стойност на освобождението несъмнено е огромна, ако не и неизмерима. Може да се допълни, че аргументите на Покровски и някои други историци, които се опитват да докажат, че реформата е изкусен заговор между земевладелците и правителството за сметка на селяните са несъстоятелни.

Те противоречат както на подготовката и прокарването на законодателството, свързано с освобождението, така и на неговите резултати, защото то допринася за упадъка на дворянството. За разлика от тях, онези специалисти, които подчертават важността на отмяната на крепостното право за развитието на капитализма в Русия, стоят на много по-твърда почва. Специфичните условия на новото уреждане са защитавани и дори хвалени, особено с разбирането, че мярката трябва да бъде компромис, а не конфискация на всичко, което притежава дворянството. Така сравнението между освобождението на крепостните в Русия с това в Прусия от началото на XIX в. е по-благоприятно за Русия. Същото важи и за съпоставката между парцелите земя на русите селяни и тези в някои други страни.

Все пак, освободителната реформа заслужава и подобаваща критика. Поземлените парцели, раздадени на бившите крепостни, се оказват недостатъчни. На теория те трябва да запазят площта, изчислена в акри, която са обработвали за себе си преди 1861 г., но получават 18 на сто по-малко. Нещо повече, в плодородните южни губернии загубата надхвърля средната за страната и в някои случаи възлиза на 40 на сто или повече от общата площ. Освен това, при разделянето бившите крепостни често не успяват да получат горски площи или достъп до река, затова те трябва да поемат допълнителни задължения към бившите господари, за да удовлетворят своите нужди. Ходский изчислява, че 13 на сто от бившите крепостни са получили свободни парцели земя за обработване; 45 на сто — поземлени парцели, достатъчни да поддържат семействата и стопанствата си, и 42 на сто — недостатъчни поземлени участъци. Лешченко сумира уреждането на поземления въпрос както следва: „Собствениците, наброяващи 30 хил. дворяни запазват непосредствено след реформата собствеността върху 95 милиона десетини от най-добрата земя, а на 20-те милиона „освободени селяни“ е оставена 116 млн. десетини подходяща земя“. Други учени подчертават пренаселеността и непълната заетост на работната сила сред бившите крепостни, които след периода на преход вече не са задължени да работят за господаря и в същото време имат по-малко обработваема земя за себе си. Държавните селяни, макар да не процъфтяват, получават като цяло по-добри условия, отколкото крепостните на частните собственици.

Финансовото уреждане на поземления въпрос се оказва нереално и невъзможно. Макар че освободените крепостни продължават да посрещат, доколкото могат, тежките плащания по откупуването си, които не са съобразени с текущите им доходи, недоборите растат непрекъснато. С течение на времето плащанията по откупуването са отменени окончателно през 1905 г., като бившите крепостни плащат заедно с лихвите 1 и 1,5 млрд. рубли за земята, първоначално оценена на по-малко от 1 млрд. Трябва да се отбележи, че докато крепостните официално трябва да откупят само земята, а не и себе си, в действителност плащанията включват скрита компенсация за загубата на работната сила. Освен това за първата мерна единица — първата десетина трябва да се плаща повече отколкото за следващите. Като цяло, помещиците в Южна Русия получават 340 млн. рубли за земя, оценена на 280 млн., онези от Северна Русия, където преобладава оброка — 340 млн. рубли за земя, струваща 180 млн. Неблагонадеждните полски и полонизирани земевладелци от западните губернии са изключение, защото на тях са им дадени по-малко пари, отколкото е истинската цена на земята им.

Преминаването на земята в повечето райони предимно към селските общини, а не към отделните селяни, представлява друга голяма грешка, макар че въпросът е изключително сложен и спорен. Аргументите в полза на общината се простират от славянофилското възхищение от моралните аспекти на тази институция до желанието на част от правителството да получава данъци и наборници, гарантирани от общината (отговорността на общината е колективна — бел. на прев.) и до твърдението, че новоосвободените селяни не са в състояние да се издържат сами, но могат да намерят закрила в общината. Макар някои от тези и други сходни твърдения да имат известно основание — действително, тъй като това е практически въпрос, от правителството едва ли може да се очаква да разтури общината едновременно с освобождението на крепостните селяни — предимствата на общината са повече от недостатъците ѝ. Най-голямо значение обаче има фактът, че общината е склонна да увековечава изостаналостта, стагнацията и пренаселеността на селото, тъкмо когато руското селско стопанство се нуждае от коренно подобрение и модернизация.

Освободителната реформа разочарова руските радикали, които я смятат за неадекватна и очевидно неуспяла да удовлетвори селячеството или поне много селяни, защото взрив от аграрни вълнения последва отмяната на крепостното право, а страданието, отчаянието и гневът на селото остават заплаха за царска Русия до самия край на имперското управление.

Други „Велики реформи"

Освобождението на крепостните прави по-осъществими и много други фундаментални промени. Следващото дело, с което се заемат Александър II и помощниците му, е реформата на местното управление, учредяването на т. нар. система на земствата. Векове наред местното управление остава особено слаб елемент от руската администрация и обществения живот. Устройството, което наследява „царят освободител", датира от времето на Екатерина Велика и съчетава бюрократично управление с известно участие на местното дворянство. Значителната поземлена юрисдикция на помещиците по отношение на техните имения формира друга откроваща се черта на дореформената провинция. Новият закон, влязал в сила през януари 1864 г., представлява голяма модернизация и демократизация на местното управление, а и стремеж, който ще има важни последици — държавата да съумее да посрещне многото неотложни нужди на селска Русия и да стимулира местната инициатива и активност. Институциите на самоуправлението — земските събрания и съвети, са създадени на уездно (околийско) и на губернско ниво — самата дума „земство" означава земя, провинция или народ като нещо различно от централното управление. Електоратът на околийските земски събрания се състои от 3 категории: градските, селските общини и всички земевладелци, включително и онези, които не са дворяни. Представителството е пропорционално на поземлената собственост, а до известна степен се взема под внимание притежанието на недвижими имоти и в градовете. Изборите са непреки. Членовете на уездните събрания на свой ред избират от своите среди делегати за губернските събрания, независимо от съсловието. Докато уездните и губернските земски събрания, от които се състои земската власт, се събират само вед-

нъж годишно, за да се занимаят с такива въпроси като годишния бюджет и основната политика, то те избират и земски съвети, които служат като постоянни изпълнителни органи и наемат персонала от специалисти. В компетенцията на земските институции попадат разнообразни местни нужди: образование, здравеопазване, ветеринарна служба, застрахователно дело, пътища, създаване на хранителен резерв за извънредни ситуации и много други.

Земската система с основание е критикувана по много пунктове. Така например, за дълго време тя обхваща само чисто руските области на империята, около 34 губернии в неграничните райони. Освен това, тя има ограничени права, мнозина биха казали — недостатъчни — върху данъчното облагане. В граничните райони тя е само младши партньор на централното управление, което държи полицията и административния контрол в провинцията. Губернаторът може по различни начини да се намесва в работата на земствата, но не и обратното. Най-малката земска единица — уезда се оказва толкова голяма за резултатно и бързо откликване на нуждите на хората, необходимостта от по-нататъшно земско подразделяне скоро става очевидна. Демократичността на системата също е явно ограничена, защото тези, които притежават голямо количество земя, представителите на дворянството, са много широко представени в уездните събрания и дори още по-широко в губернските събрания и в земските съвети. Образованието, свободното време и средствата за покриване на разходите се падат на привилегированите дворянски депутати. Така, според едно изчисление, дворянството държи общо 42 на сто от местата в уездните събрания, 74 на сто от местата в провинциалните събрания и 62 на сто в земските съвети. Въпреки това, дори една такава система представлява голяма стъпка напред към демокрация за самодържавна и бюрократична Русия. Би могло да се добави, че институциите на земствата функционират резултатно в онези обширни части от руския Север, където няма помещчици и където селяните управляват цялата система от местно самоуправление.

Все пак, въпреки недостатъците си, трябва да се отбележи, че по-голямата част от критиката се отнася по-скоро до недостатъчната степен на реформата, а не до свързаните със същността ѝ дефекти Земската система прави много за селска Русия от създаването си през 1864 г. до края ѝ през 1917 година. Особено ценен е приносът ѝ за общественото образование и здравеопазване. Русия по същество получава чрез земството един вид държавно достъпно и безплатно медицинско обслужване много преди други страни с медицинско и хирургично лечение. Както Дж. Фишер и други учени отбелязват, земската система служи също, противно на намеренията на правителството, като школа за радикализъм и особено за либерализъм, който за разлика от местния намира малко възможности за изява в национален мащаб до събитията през 1905 и 1906 година.

През 1870 г. една муниципална реформа реорганизира управлението на градовете и прилага към тях много от принципите и практиката на земската администрация. Новата градска форма на управление, която трябва „да се грижи и администрира градската икономика и благосъстояние“ се състои от градска дума и от градски административен съвет, избран от градската дума. Градската дума е избирана от всички собственици на имо-

ти или данъкоплатци, но изборът се провежда по системата на трите курии, която осигурява на малката група от хора, заемащи най-високо положение и плащащи една трета от всички данъци, една трета от общия брой делегати; средните данъкоплатци съставляват друга една трета от делегатите и за низините, от които се събира последната една трета от данъците остава последната третина от делегатите.

В края на 1864 г., годината, в която започва да действа земското управление, законодателно е прокарана друга важна промяна — реформата на съдебната система. Руското правосъдие се нуждае от реформиране дори повече от местното управление. Архаична, бюрократична, тромава, корумпирана, основаваща се по-скоро на съсловната система, отколкото на принципа на равенството пред закона, и осланяща се на писмена и тайна процедура, старата система е крайно ненавиждана от начетените и мислещите руснаци. Буташевич-Петрашевски и други радикали придават особено значение на реформата в правосъдието. Консерваторът Иван Аксаков си спомня: „Старият съд! Само при спомена за него косите на човек настръхват и го побиват тръпки!". Законодателната инициатива от 1864 г. за щастие представлява решително скъсване с тази част от руското минало.

Единственият съществен аспект от реформата е разделянето на съдебната система от администрацията. Вместо да бъде част от бюрокрацията, съдопроизводството става независим клон от управлението. Съдиите могат да се освобождават от работа или премествят само с разрешение на съда. В съдебната процедура се въвежда публичността и устните атестации вместо старата бюрократична тайнственост. Спорещите страни трябва да представят своите доводи в съда и с адекватна юридическа обосновка. Фактически реформата създава съсловието на адвокатите, които бързо започват да играят важна обществена роля. Две съдопроизводствени процедури — общата и съкратената — заменят хаоса на 21-те различни начина за водене на едно дело. За сериозните криминални престъпления е въведен процес със съдебни заседатели, като същевременно са създадени мировите съдилища, които се занимават с по-незначителни граждански и криминални дела. Съдилищата са организирани в една единствена унифицирана система, възглавявана от Сената. Всички руснаци трябва да са равни пред закона и отношението към тях да е еднакво. Изключения от общата система са военните и духовните съдилища, а също и специалните съдилища за селяните, които се ръководят предимно от обичайното право.

Реформата на съдопроизводството, която до голяма степен е дело на министъра на правосъдието Дмитрий Замятин, на неговите изключително важни помощници — Сергей Зарудни и няколко други образовани държавни служители, се оказва най-успешната от „великите реформи". Тя много бързо трансформира руската съдебна система от една от най-лошите в една от най-добрите в цивилизования свят. По-късно правителството се опитва понякога да влияе политически върху съдиите и нещо, което е по-важно от всяка борба срещу радикализма и революцията — то започва да изтегля цели категории юридически дела от нормалната процедура от 1864 г. и под различни форми да ги прехвърля във военните съдилища. Но докато прилагането на реформата в съдопроизводството може да бъде ограничавано, тя не може да бъде премахната от имперското управление и доколкото е във възможностите на реформата, модерното правосъдие заменя произвола и безпор-

ядъка. Руската съдебна система следва западната, по-специално френските модели, но, както показаха Кучеров и други, тези модели са изкусно приспособени към руските нужди. Може да се каже още, че съдилищата, както и земските институции, придобиват политическо значение, защото служат като центрове на обществени интереси и се радват на донякъде по-голяма свобода на словото, отколкото обикновено е позволено в Русия.

Реорганизацията на военната служба през 1874 г. и някои промени в армията обикновено се обединяват като последната „велика реформа". Предизвикана от военни нужди и особено сложна технически, реформата като цяло има голямо въздействие върху руското общество и допринася за модернизацията и демократизацията на страната. Тя е извършена от министъра на войната Димитрий Милютин, брат на Николай Милютин, който иска да използва примера на победоносата пруска армия. Той прави различни нововъведения, най-важното от които е промяната във военната служба. Задължението да се служи се разпростира не само върху нисшите съсловия, но и върху всички руснаци, като сроковете на действителната служба са намалени от 25 години в началото на царуването на Александър II до 6 години след реформата от 1874 година. Организиран е и военен резерв. Подлежащите на военна служба се призовават по жребий, предвидени са и различни изключения за тежките случаи. Сроковете на военната служба са съкратени за онези, които имат образование — оправдано положение в руските условия. Милютин реформира и военния закон, и юридическата процедура, отменя телесното наказание в армията, постарава се да подобри професионалните качества на офицерския корпус и да го направи донякъде по-демократичен, основава специализирани военни училища и нещо особено важно — въвежда основно образование за всички, които са призовани на военна служба. Сходни с начинанията на Милютин промени са извършени във военния флот от великия княз Константин.

Сред другите реформи, извършени при Александър II, са такива финансови нововъведения като учредяването на единствено държавно ковчежничество от Валери Таратинов, публикуването на годишния бюджет и създаването през 1866 г. на Държавна банка, която централизира кредита и финансите, а и стъпките към обща либерализация на образованието и цензурата.

„Великите реформи" имат голямо значение за преобразяването на Русия. Несъмнено в империята на царете властта остава самодържавна, но се променя в много други отношения. Важни сами по себе си, управленските реформи спомагат също и за големите и стремителни икономически и социални промени, които ще дискутираме в една по-следваща глава. Законодателството на Александър II оказва въздействие върху всичко — и върху развитието на капитализма в Русия, и върху еволюцията на селячеството, и върху упадъка на дворянството, и върху издигането на средната класа, по-специално върху хората със свободни професии, а също и върху пролетариата. Русия с широки крачки се устремява по пътя към превръщането си в модерна нация. Нищо не може да спре промените. Няма връщане назад към крепостничеството или към дореволюционния ред.

Трудностите на 60-те години

Въпреки че не може да се върне към старите методи на действие, правителството може да спре напредването по новия път, да държи в определени рамки, и да ограничи ефективността на реформите. И то се опитва да направи това през втората половина от царуването на Александър II, при Александър III и при Николай II до революцията от 1905 година. Докато необходимостта от реформи е явна, то логичното обяснение на реакцията се оказва не толкова очевидно и по-сложно. Преди всичко реформите, както знаем, имат решителни опоненти в официалните кръгове и сред руските дворяни, които правят всичко, което е по-силите им да обърнат държавната политика. Роля изиграват и извънредни обстоятелства като селските въстания, студентските вълнения, необяснимите пожари през 1862 г., полското въстание от 1863 г. и опитите на Димитрий Каракозов да убие императора през 1866 година. По-важно е, че управлението не съумява да разреши главната дилема на промяната — къде да спре. „Великите реформи" заедно с общото развитие на Русия и интелектуалният климат на времето водят до натиск за по-нататъшни реформи. Вероятно, допускането на конституционна монархия и някои други отстъпки биха удовлетворили потребностите на времето и осигурили стабилност на империята. Но нито Александър II, а още по-малко неговите наследници желаят да отидат толкова далеч. Вместо това те се обръщат срещу поддръжниците на по-големите промени и се борят да запазят съществуващия ред. „Великите реформи" идват едва след Кримската война, показала пълния банкрут на старата система, и почти не се дължат на някакъв радикален либерализъм с далечни последствия или на далновидността на Александър II и неговите сподвижници. Това, което последва, показва колко трудно е на имперското правителство да приеме нови методи на действие.

След политическия застой и сковаността при царуването на Николай I началото на 60-те години на XIX в., стимулирано от „Великите реформи", е бурно и активно. Често се надигат селски бунтове в голям мащаб. През 1861 и 1862 г. през руските университети преминават вълнения, провокирани от неумелата и авторитарна политика на новия министър на образованието граф адмирал Евфимий Путятин. През 1862 г. губернското събрание на тверското дворянство, водено от Алексей Унковски, се отказва от дворянските си привилегии и поисква свикването на конституционно учредително събрание, което да представлява целия народ, за да установи нов ред в Русия. През същата 1862 г. серия от мистериозни пожари избухва в Санкт Петербург и в много градове, разположени по течението на Волга. Също през 1861 и 1862 г. в различни руски градове започват да се появяват позиви, призоваващи към революция. През 1863 г. избухва въстание в Полша.

В Полша Александър II също е започнал либерална политика. Така през 1862 г. е възстановена голяма част от предишната полска автономия. Промяната в руското отношение намира благоприятен отзвук сред умерените поляци, водени от маркиз Александър Велополски, но не успява да удовлетвори националистите, които искат пълна независимост и историческата „Велика Полша". Последните успехи на италианското обединение, симпатиите на Наполеон III и на влиятелни френски кръгове и общият националистически дух на века окуражават полските екстремисти. След се-

рия от безредици правителството предприема стъпки да призове в армията неуправляемите елементи, в частност студентите. През януари 1863 г. избухва въстание. Въпреки че този път, за разлика от 1831 г. поляците нямат редовна армия и трябва да се бият предимно като партизански отряди, въстанието се разпространява в литовските и белоруските земи и не е окончателно потушено чак до май 1864 година. Великобритания, Франция и Австрия се опитват да помогнат на полската кауза чрез дипломатически интервенции, но са отблъснати от Русия. В резултат от въстанието Полша отново губи автономното си положение и става напълно подчинена на руското управление. Николай Милютин, Самарин и Черкаски са изпратени в подчинена Полша, за да проучат условията там и да предложат подходящи мерки. От препоръките им са възприети само онези за освобождението на крепостните селяни и за уреждането на оземляването. Селяните в Полша получават по-благоприятно оземляване от руските, докато полските земевладелци живеят много по-зле от руските помешчици. От друга страна, правителството предпочита да се облегне на централизацията, на полицейския контрол и на русификацията, като прави руския език задължителен в полските училища. Още по-интенивна русификация се провежда в земите по западната руска граница, където са положени всички усилия за изкореняване на полското влияние. На полските имения е наложен десетпроцентен данък, употребата на полския език е забранена и е конфискувана собствеността на католическата църква. През 1875 г. униатите в самата Полша са върнати насилствено в православието.

Въпреки сериозните трудности от началото на 60-те години на XIX в., Александър II и неговите сподвижници продължават да реформират Русия, а курсът на държавната политика изглежда непоколебим. Така например, докато властите санкционират недоволните руски студенти и наказват няколко — понякога, както в случая с Николай Чернишевски без достатъчни доказателства — свързани с революционната агитация, то един значително по-либерален чиновник, Александър Головин, заменя адмирал Путятин през 1862 г. на поста министър на образованието и един нов по-свободен университетски Статут става закон през 1863 година. Дори полското въстание, резултатът от което е гнет над поляците, не успява да засегне хода на реформите в Русия. Решаващата промяна, която няма връзка с реформата, става, по мнението на много историци, през 1866 г. след опита на емоционално неуравновесения студент Дмитрий Каракозов да убие императора. През същата година реакционерът граф Дмитрий Толстой поема поста министър на образованието и правителството се заема постепенно да преустрои обучението в руските училища, предполагайки, че по-строгият контрол и набляганието върху класическите езици ще въведат дисциплина сред студентите и ще задържат вниманието им далеч от злободневните въпроси. Години наред реакцията се изразява и в ограничаването на печата, в рестрикциите при събирането на данъци чрез земствата и в натиска върху редовната съдебна процедура, в продължаването на русификацията, в административния натиск върху магистратите и прочее. От друга страна, въпреки реакционния характер на периода муниципалната реформа е проведена през 70-те години, а и реформата в армията става не покъсно от 1874 година.

Новият радикализъм и революционното движение

В руската история все повече и повече преобладава борбата между управляващата десница и радикалната революционна левица, като в центъра стоят умерените и либералите, безсилни да повлияят върху основния ход на събитията. Правителството получава неочаквана подкрепа от националистите. Именно през 1863 г., точно по време на полското въстание и на дипломатическия натиск на Великобритания, Франция и Австрия от името на Полша някогашният англофил и либерал, журналистът Михаил Катков се обявява категорично в подкрепа на правителството и на руските национални интереси. Позицията на Катков става много популярна по време на потушаването на въстанието в Полша. В известен смисъл Катков и неговите събратя патриоти действат твърде сходно с либералите в Прусия и Германия, когато те прехвърлят подкрепата си към Бисмарк. Все пак в дългосрочен план за ситуацията в Русия се оказва по-характерно това, че макар революционерите да остават незначително малцинство, те привличат симпатиите на широки слоеве от образованото общество.

Историята на руската обществена мисъл през втората половина на XIX в. ще бъде обобщена в следваща глава, но някои аспекти на руския радикализъм от 60-те и 70-те години на столетието трябва да се отбележат тук. Следвайки Тургенев, е обичайно да се говори за поколението на 60-те като за „синове“ и „нихилисти“ и те да се съпоставят с „бащите“ от 40-те. Очертава се един наистина силен контраст.

Трансформацията в Русия формира част от една по-широка промяна в Европа, която се описва като преход от романтизъм към реализъм. В руските условия смяната има насилствен характер и е много по-голяма.

Докато „бащите“ израстват с немската идеалистична философия и с романтизма като цяло, с подчертаването на метафизичните, религиозните, естетическите и историческите подходи към реалността, то „синовете“, водени от радикали като Николай Чернишевски, Николай Добролюбов и Дмитрий Писарев, издигат знамето на утилитаризма, позитивизма, материализма и особено на „реализма“. „Нихилизмът“, а до голяма степен и „реализмът“, по-специално „критическият реализъм“, преди всичко са радикално въставане срещу приетите ценности и норми, срещу абстрактното мислене и семейния контрол, срещу лирическата поезия и училищната дисциплина, срещу религията и празнословието. Сериозните млади мъже и жени от 60-те години на XIX в. искат да свалят изисканото лустро, да се избавят от общоприетото лицемерие, да стигнат до същността на нещата. Това, което те обикновено разглеждат като стойностно и ценно включва природните и физическите науки, защото това е времето, когато точните науки започват да намират все повече почитатели в западния свят. Те ценят простите и искрени човешки отношения и обществото, основаващо се по-скоро на знанието и разума, отколкото на невежеството, предразсъдъците, експлоатацията и потисничеството. Отхвърлянето на идолите — навярно и в Русия, както навсякъде в средата на XIX в. съществуват много идоли — освобождението и свободата съставляват моралната сила на нихилизма. Все пак малцина наши съвременници не биха видели ограничеността на представата им за света или пренебрегнали факта, че те въздигат собствени жестоки идоли.

Отбелязано е, че бунтарите от 60-те, макар че стоят на полюс, противоположен на славянофилите и на другите идеалисти от 30-те и 40-те години на XIX в., могат да се смятат за ученици на Херцен, Бакунин, а до известна степен и на Белински в техните по-късни радикални фази. Но е истина, че в сферата на теорията това наблюдение пренебрегва разликите в тона и маниера. Както Самарин се изразява за Херцен, дори най-радикалните западници винаги оставят „шепа пръст от другия бряг" — брега на немския идеализъм и романтизъм, брега на тяхната младост. Новите критици израстват на по-проста и по-груба почва. Радикалите от 60-те се различават и социално от „бащите", като отразяват постепенната демократизация на образованото общество в Русия. Много от тях принадлежат към група, известна в Русия като „разночинци", което означава хора от различен произход, по-нисък от дворянския — синове на свещеници, непоследвали призванието на бащите си, издънки на дребни чиновници или индивиди от народните маси, пробили си път нагоре с образование и учение. 60-те и 70-те години на XIX в. с тяхната идеология насочена срещу традиционните вярвания и предразсъдъци, довеждат и до еманципацията на значителен брой образовани рускини — твърде рано в сравнение с другите европейски държави — и до тяхното излизане на арената на радикалната мисъл и революционната политика. Думата и понятието „интелигенция", която започва да се асоциира с критичния подход към света и с протеста срещу съществуващия в Русия ред, придобива актуалност по време на този необикновен период. В заключение ще кажем, че по-нататъшната история на руското революционно движение, което несъмнено има такива ранни и изолирани предтечи като декабристите, започва в годините, последвали „Великите реформи".

Руското революционно движение може да се проследи чрез революционната пропаганда и групите от 60-те години на XIX век. Неговите прояви обаче започват да се забелязват пред 70-те години на същото столетие. Дотогава индивидуалистичното и анархистичното в основата си верую на нихилизма с подчертаната му пълна лична свобода започва да се съчетава и частично да се измества от една нова вяра — народничеството, което дава на „критичните реалисти" тяхната политическа, социална и икономическа програма. Народничеството има и широк смисъл, който може да включи като привърженици Достоевски, Толстой, някои идеолози от десницата и други руски фигури, но в тесен смисъл то започва да се асоциира с ученията на интелектуалци като Херцен, Бакунин, Николай Чернишевски, Пьотр Лавров и Николай Михайловски, които ще се обсъждат в следваща глава, и с главната тенденция в руското радикално и революционно движение през последната третина на XIX век. Ако нихилистите се гордеят със своята освободеност, независимост и превъзходство над отвратителния заобикалящ ги свят, народниците се чувстват задължени да се обърнат към масите, което в Русия означава — селяните. Те искат да изплатят дълга си за придобитото образование, донесло скъпоценната еманципация, получено с цената на експлоатацията и дори кръвта на мужика и да поведат хората към по-добро бъдеще. Трябва да се добави, че интелектуалците желаят не само, за да се учат, но и да обучават. Следвайки Херцен и Бакунин, те вярват в уникалната ценност и потенциал на селската комуна, която може да послужи като успешна основа на бъдещия

справедлив социален ред. По един или друг начин, повечето народници се надяват да намерят в народа онази морална чистота, честност и правда, които тяхната собствена среда им е отказала. Дали търсенията им произтичат от критическия реализъм или не, това е друг въпрос. Вентури, Итенберг и други с цялата им ерудиция не могат да убедят напълно читателя, че разумът е управлявал народническото движение.

Кулминацията настъпва през 1873, 1874 и последвалите ги години. Когато през 1873 г. императорското правителство заповядва на руските студенти да се откажат от обучението си в Швейцария, където руснаците, особено жените, могат да следват по-лесно отколкото в отечеството си, и да се завърнат у дома, значителен брой от тях заедно с множество други млади мъже и жени, които живеят в Русия, решават да „отидат при народа". И около 2 500 от тях отиват по селата, да станат селски учители, писари, доктори, ветеринари, милосърдни сестри или магазинери. Някои имат намерение просто да помогнат на народа, като направят максималното, което могат. Други кроят големи радикални и революционни планове. По-специално привържениците на Бакунин са последователи на спонтанната, стихийната, колосалната революция на народа, на която те трябва само да помогнат да започне, докато учениците на Лавров вярват в необходимостта от постепенност, по-точно в нуждата от образование и пропаганда сред народните маси преди да бъдат в състояние да смъкнат стария ред и да установят нов.

Кампанията на народниците не успява. Народните маси не реагират. Единственото въстание, което народниците организират, е резултат от един впечатляващ, но забравен манифест, в който царят заповядва на лоялните към него селяни да атакуват негови врагове, помешчици. Всъщност, мужиците понякога предават на полицията странните пришълци от градовете. Полицията на свой ред е активна до безумие, арестувайки всички участници в кампанията, които съумява да открие. Масовите процеси на 193-та и 50-та през 1877 г. отбелязват печалния край на „отиването сред народа" на народничеството. Селяните, да повторим, не пожелават и не въстават, нито пък могат да се създадат удовлетворителни условия, които да ги подготвят за бъдещо революционно действие.

Все пак остава още една възможност за борба — възможност, защитавана от друг теоретик на народничеството — Пьотр Ткачов, и от безнравствения и всеотдаен революционер Сергей Нечаев, получил прозвището „якобинеца" в памет на якобинците, които завземат властта по време на Великата френска революция, за да направят преобразования във Франция. Ако селяните не желаят да действат, на революционерите не им остава нищо друго освен да бият и победят правителството. Последват няколко години на революционна конспирация, тероризъм и убийства. Първите случаи на насилие възникват повече или по-малко спонтанно, понякога като ответна мярка срещу брутални полицейски служители. Така в началото на 1878 г. Вера Засулич стреля и ранява военния губернатор на Санкт Петербург ген. Фьодор Трепов, който заповядва да бъде съсечен един политзатворник. Съдебните заседатели не успяват да я осъдят, в резултат на което политическите казуси са оттеглени от редовната съдебна процедура. Но не след дълго възниква организация, която съзнателно поставя тероризма в центъра на своята дейност. Конспиративното революю-

ционно общество „Земя и свобода“ (с руско име — „Земля и воля“ — бел. на прев.), основано през 1876 г., се разделя през 1879 г. на две групи — „Черно преразпределение“ или „Пълно преразпределение на земята“ (популярна е и с руското си име — „Чорний передел“ — бел. на прев.), която придава особено значение на учението за постепенно осъществяване на социални преобразования и на пропагандата, и на групата „Народна воля“, която организира всеобхватна терористична офанзива срещу правителството. Членовете на „Народна воля“ вярват, че поради силно централизирания характер на руската държава няколко убийства могат да причинят огромна вреда на режима, а и да дадат политическа директива на образованото общество и народните маси. Те избират императора Александър II и го осъждат на смърт. Това, което последва, често се определя като „лов за императора“ и трудно се поддава на описание. Изпълнителният комитет на „Народна воля“ се състои само от около 30 мъже и жени, водени от личности като Андрей Желябов, който е от крепостен селски произход, и София Перовска, която е от семейство на висш чиновник, но комитетът се бори с руската империя. Макар полицията да прави всичко възможно, за да разбие революционерите и въпреки че много терористи загиват, „Народна воля“ организира няколко последователни опита да убие императора. Временно, Александър II избягва смъртта благодарение на необикновения си късмет. Много хора са убити, когато в самата трапезария на неговия дворец избухва взрив, докато накрая охраната на императора отказва да му разреши да напуска извънградската си резиденция по друг път освен по вода!

След експлозията в Зимния дворец и след като се сблъсква с атентати, студентски вълнения и с изключителна антипатия от страна на образованите хора, а и с безстрашния тероризъм на „Народна воля“, императорът накрая се решава на по-умерена политика, която може да доведе до сближение с народа. Той назначава ген. граф Михаил Лорис-Меликов първоначално като началник на една специална административна комисия (т. нар. Върховна разпоредителна комисия за защита на държавния ред и общественото спокойствие — бел. на прев), а няколко години по-късно — за министър на вътрешните работи. Лорис Меликов трябва не само да потуши тероризма, но и да предложи реформи. Няколко умерени или либерални министри заменят някои реакционери. Планът на Лорис-Меликов изисква представители на обществеността, както избирани, така и назначавани, да участват в замислените административни и финансови реформи — подобно на модела, следван при отмяната на крепостното право. На 13 март 1881 г. Александър II изразява готовност да разгледа предложението на Лорис-Меликов. Но точно в този ден той най-накрая убит е от оцелелите членове на „Народна воля“.

Външна политика

Макар и да не е толкова драматична като вътрешната, външната политика при царуването на Александър II също заслужава специално внимание. Тя започва с края на Кримската война и Парижкия мирен договор, които вероятно са най-голямата загуба на руски позиции в Европа през XIX в., и прави много за възстановяване на престижа на Русия. На първо място трябва да се изтъкне, че руснаците се сражават успешно в една вой-

на срещу Турция и до голяма степен прекрояват картата на Балканите. Освен това, при царуването на Александър II империята на Романови осъществява широка експанзия в Кавказ, в Централна Азия и в Далечния Изток. Но не всичко върви добре. Русия търпи както важни дипломатически несполуки, така и победи. Нещо повече, променящите се тенденции в отношенията между държавите в Европа — засегнати от обединението на Германия, което царското правителство по-скоро подпомага, отколкото възпрепятства — са в много отношения по-неблагоприятни за държавата на Романови през 1881 г., отколкото 50 години по-рано.

Кримската война обозначава сгромолясването на света на, легитимизма и на самия Николай I като негов лидер. Специфичното в случая е, че тя горчиво разочарова руското правителство и обществото от Австрия, която въпреки решаващата руска помощ, оказана ѝ през 1849 г., по време на Кримската война прави всичко, за да подпомогне враговете на Русия, стигайки почти до открит бой. Както Тютчев настоява, на нито един „австрийски Юда" не бива да се позволява да отдаде последна почит към Николай I от името на Хабсбургите! Заслужава да се отбележи, че когато новият министър на външните работи Александър Горчаков се ориентира в международното положение, той се обръща към Франция в качеството ѝ на възможен съюзник. Наполеон III показва съответен интерес. Все пак по онова време — за разлика от случилото се 30 години по-късно — френско-руското сближение се основава на полското въстание от 1863 година. Както вече беше отбелязано, френският владетел и неговият народ симпатизират на поляците, и както Великобритания и Австрия, така и Франция се намесва по дипломатически път в полза на поляците, доказвайки, че след Виенския конгрес и създаването на Полското кралство, съдбата на тази страна е международна, а не само вътрешна руска работа. Императорското правителство успява да отхвърли аргументите на тези държави и да отблъсне намесата им само благодарение на силната подкрепа, която получава от руското общество, а и от Прусия. Бисмарк, който разбира, че полският национализъм е опасен за Прусия, и желае да осигури благоразположението на царя, изпраща граф Константин Алвенслебен да обещае на руснаците сътрудничество срещу полските въстаници и да подпише съответното споразумение. Хитрото поведение на Бисмарк към руснаците без съмнение допринася за доста благосклонното отношение на царското правителство към обединението на Германия под егидата на Прусия, което включва поражението на Австрия през 1866 и на Франция през 1870 година.

Ретроспективно погледнато фактът, че Русия не прави нищо, за да предотврати появата на Германия като нов гигант на континента, е обявен за най-голямата грешка, правена някога от царската дипломация. За да се отправя такова обвинение обаче, трябва поне да се отбележи, че руските държавници не са единствените в това решаващо десетилетие, които абсолютно погрешно оценяват ситуацията и перспективите в Европа. При това Русия получава наистина известна компенсация с отмяната на черноморските постановления на Парижкия мирен договор: по времето, когато вниманието на Европа е съсредоточено върху Френско-пруската война, Горчаков с поддръжката на Бисмарк отхвърля унизителното ограничение Русия да няма военен флот или военни укрепления на Черно море, които тя е приела като страна по договора. Британците протестират и в Лондон е

проведена международна конференция през март 1871 г., но на Русия ѝ е позволено да запази новото положение, макар да е потвърден принципът за общо съгласие на подписалите договора страни срещу всяка едностранна акция. Когато през 70-те години на XIX в. царското правителство отново търси съюзници, то още веднъж ги открива в лицето на Прусия или по-скоро на Германия и на Австрия, която е станала Австро-Унгария. В продължение на век Хоенцолерните са общо взето най-добрите приятели на Романови. Що се отнася до Хабсбургите, руското озлобление срещу тях, породено от поведението им по време на Кримската война, е донякъде поутихнало след сполетелите Австрия поражения и беди. Новият съюз, т. нар. Съюз на тримата императори, е създаден през 1872 — 1873 година. Руското участие в него включва военна конвенция с Германия, според която всяка страна трябва да помогне с 200-хилядна войска, ако неин партньор бъде атакуван от някоя европейска държава, и едно по-свободно споразумение с Австрия. Може да се каже, че съюзът представлява реставрация на стария съюз на консервативните източноевропейски монархии, решени да запазят съществуващия ред. Но за разлика от предишните десетилетия, когато Александър I и Николай I са лидери на консервативната коалиция, ръководството на новия съюз принадлежи на Бисмарк. А руското правителство действително е благодарно, че е допуснато като партньор. Още повече, че руските и германските интереси по някои важни въпроси не съвпадат. Липсата на хармония става очевидна през 1875 г., когато Русия и Великобритания упражняват силен натиск върху Германия да гарантира, че няма да води превантивна война срещу Франция.

В края на краищата Съюзът на тримата императори се проваля заради спора за Турция и Балканите, който през 70-те години на XIX в. довежда до серия международни кризи и до война между Русия и Османската империя. Започвайки с въстание срещу турското управление в Босна и Херцеговина през юли 1875 г., въстания обхващат Балканите от край до край. Годината 1876 е свидетел на бруталното потушаване на едно българско въстание, а и на сражения и кланета в други части на полуострова и на обявената от Сърбия и Черна гора война на Високата порта. Руското общество реагира бурно на тези събития. Панславизмът, който до това време не е нищо повече от неопределено чувство, като изключение правят само някои малки интелектуални кръгове, за пръв път се превръща в активна сила. Панславистките комитети събират до 5 хил. доброволци, като се започне от видни представители на обществото и се стигне до обикновени селяни, сред които се включват и около 800 бивши офицери от руската армия, да се сражават в сръбската армия, която е поверена на един друг руски доброволец — ген. Михаил Черняев. Но турците разбиват сърбите. Оттогава последната надежда на балканските народи в неравната им борба с османците остава руската намеса. Императорското правителство обмисля намесата внимателно и без ентусиазъм. Международното положение с враждебно настроените към Русия Великобритания и Австро-Унгария е силен довод срещу една война. По същия начин стоят нещата и с вътрешните условия, защото реформите, най-вече във военната и финансовата сфера, са в процес на провеждане, налице е и надигане на народниците. Освен това, Горчаков и други отговорни царски чиновници не вярват в панславизма, като единствено изключение сред тях е руският посланик в Кон-

стантинопол граф Николай Игнатиев. Обаче колкото повече продължава борбата на Балканите, толкова повече международната дипломация не съумява да установи мир и тъй като Русия постепенно и все по-дълбоко се замесва в конфликта, царското правителство, след като постига споразумение с Австрия, на 24 април 1878 г. обявява война на Турция.

Трудната, ожесточена и скъпо струваща война, която е ярко белязана от такива сражения като руската защита на прохода Шипка, прехода през Балкана и турската отбрана на крепостта Плевен, завършва с убедителна руска победа. Царските войски наближават Константинопол, когато е сложен край на военните действия. Сан Стефанският договор, подписан през март 1878 г., отразява пълното поражение на Турция: Русия получава важни гранични области на Кавказ и в Южна Бесарабия. За тази територия Румъния, която се сражава заедно с Русия при Плевен и по други места, трябва да бъде компенсирана с Добруджа. Сърбия и Черна гора печелят нови територии и трябва да бъдат признати заедно с Румъния за напълно независими държави. А Босна и Херцеговина трябва да получи известна автономия и реформи. Нещо повече, договорът създава една голяма автономна България, достигаща до Егейско море, която да бъде окупирана от руски войски в продължение на две години. Турция трябва да изплати ог-

ромна контрибуция.

Но договорът от Сан Стефано никога не влиза в сила. Австро-Унгария и Великобритания карат Русия да го преразгледа. Австро-Унгария е особено разярена от създаването на една голяма славянска държава на Балканите — България, което Русия е обещала да не допуска. Преразглеждането е направено под формата на конгрес в Берлин. Конгресът е свикан през лятото на 1878 г., председателстван е от Бисмарк, в него взимат участие такива важни държавници като Дизраели и Горчаков, който все още е министър на външните работи на Русия. Той заседава един месец и прекроява картата на Балканите. Съгласно споразуменията, подписани в Берлин, Сърбия, Черна гора и Румъния запазват своята независимост, а Русия задържа Южна Бесарабия и повечето от спечеленото в Кавказ като Батуми, Карс и Ардахан, но другите клаузи от Санстефанския договор са променени до неузнаваемост. Сърбия и Черна гора губят някои от териториалните си придобивки. По-важно е, че голямата България, сътворена в Сан Стафано, е разделена на три части: България на север от Стара планина трябва да бъде автономна; Източна Румелия на юг от Балкана — да получи специално управление под ръководството на Турция, а на Македония са отпуснати само някои реформи. При това, Австро-Унгария придобива правото да окупира, макар и не да анексира Босна и Херцеговина и Новопазарския санджак, докато Великобритания взима Кипър. Дипломатическото поражение на Русия, отразено в решенията на Берлинския конгрес, предизвиква силна реакция сред руското обществено мнение срещу Великобритания, Австро-Унгария и с, по-малко основание, срещу Бисмарк — „честния посредник“ на конгреса.

Експанзия в Азия

Докато руските отношения с европейските държави при царуването на Александър II дават противоречиви резултати, в Азия империята на царете продължава грандиозното си разширение в Азия. Всъщност, много учени твърдят, че съществува зависимост между руската изолация или отблъскване на запад и настъплението ѝ в източна посока. Така или иначе, няма съмнение, че през третата четвъртина на XIX в. Русия жъне огромни успехи предимно в Кавказ, в Централна Азия и в Далечния изток. При това през 1867 г. царското правителство се оттегля от западното полукълбо, като продава Аляска на Съединените щати за 7 200 000 долара.

Както бе отбелязано по-рано, признаването на руското управление на Грузия и успешните войни срещу Персия и Турция през първите десетилетия на XIX в. поставят Задкавказието, а следователно и целия Кавказ под царска власт. Но имперската власт остава номинална или несъществуваща за множеството планински племена, върху които се простира. Наистина, мюсюлманите планинци реагират на появата на руските войски, като мобилизират всичките си ресурси, за да изгонят нашествениците и започват серия отчаяни „свещени войни“. Затова омиротворението на Кавказ отнема десетилетия и за известно време военната служба в тази величествена земя е равносилна на гарантирана смърт. От началото на 1857 г. обаче руските войски, командвани от княз Александър Барятински, използват едно ново, превъзходно оръжие срещу доведените почти до изтощение планин-

ци и предприемат нова, този път решаваща офанзива. През 1859 г. Барятински пленява легендарния Шамил, който в продължение на 25 години е военен, духовен и политически водач на кавказката съпротива срещу Русия. Това събитие обикновено се смята за край на борбата за Кавказ, макар че трябва да мине много време преди да се установи пълен ред. Много мюсюлмани планинци предпочитат да емигрират в Турция.

Кавказ се нуждае от омиротворение, когато Александър II наследява трона, но Централна Азия трябва тепърва да бъде завладявана. Това е извършено чрез серия военни експедиции в периода между 1865 и 1876 година. Водени от такива способни и находчиви командири като генералите Константин Кауфман и Михаил Скобелев, руските военни отряди с една серия от съгласувани походи в пустинята обкръжават и побеждават врага. Така в течение на едно десетилетие руснаците завоюват ханствата Коканд, Бухара и Хива, а накрая през 1881 г. присъединяват и Задкаспийския регион. Руската експанзия в Централна Азия прилича на колониалните войни, които са се водили навсякъде, но и на американското завладяване на Запада. Централна Азия се оказва привлекателна по търговски причини, защото народите от този район могат да снабдяват Русия със суровини като памук и в същото време да обезпечат пазар за руските манифактурни стоки. Освен това, руските колонии трябва да бъдат защитени срещу грабливите съседи и това води до по-нататъшна експанзия. По-важно изглежда е, че неустановената руска граница трябва просто да се придвижва по един или друг начин, поне докато се приближи до по-солидни препятствия, отколкото са ханствата Бухара и Хива. В Централна Азия, както и на Кавказ, установеното руско управление обикновено не се намесва много в местното стопанство, общество, закони и обичаи.

Руската граница в Далечния Изток остава непроменена след подписването на договора от Нерчинск през 1689 г. до царуването на Александър II. През този период обаче руското население в Сибир нараства много и р. Амур придобива значението на съобщителна артерия. През 1847 г. енергичният и амбициозен граф Николай Муравьов, станал известен по-късно като Муравьов-Амурски, благодарение на Амур, става генерал-губернатор на Източен Сибир. Той подпомага руското напредване в района на Амур и се възползва от отчайващо лошото положение на Китай, воюващ с Великобритания и Франция и раздиран от въстания, за да изтръгне два изключително изгодни договора от Поднебесната империя — през 1858 г. с Айгунския договор Китай отстъпва на Русия левия бряг на р. Амур, а през 1860 г. с Пекинския договор — Усуруйския район. Тихоокеанският бряг на руската империя започва постепенно да се заселва. Град Николаевск на р. Амур е основан през 1853 г., Хабаровск — през 1858 г., Владивосток — през 1860 година. През 1845 г. Русия отстъпва своите Курилски острови на Япония в замяна на южната част на остров Сахалин.

Глава XXX
Царуването на Александър III (1881 – 1894) и първият период от царуването на Николай II (1894 – 1905)

„Естественият извод е, че руснаците живеят в период, който Шекспир определя като „време на разделението".

Максим Ковалевски

Царуванията на Александър III и на Николай II до революцията от 1905 г. са период на продължителна реакция. В действителност, както вече беше посочено, периодът на реакцията започва по-рано, през 1866 г., когато Александър II отменя либералния курс, който продължава и през следващите години от царуването му. Но „царят освободител" през ранния период на своето управление провежда големи реформи и, както показа случаят „Лорис-Меликов", прогресивната политика е възможна алтернатива за Русия, докато той остава на трона. Александър III и Николай II не виждат такава алтернатива. Умствено ограничени и консервативни реакционери, те не само отхвърлят всяко по-нататъшно преобразование, но и правят всичко възможно да ограничат ефективността на много промени, които вече са станали. Така те слагат началото на това, което в руската историография е известно като „контрареформи". Преценката на официалните среди за положението и нуждите на Русия става все по-нереалистична. Управлението твърдо се опира на дворянството, въпреки че тази класа е в упадък. То държи високо знамето „православие-самодържавие-народност", въпреки че православието — подпомагано или доста спъвано от полицията и други принудителни мерки — едва ли би могло да сплоти в едно хора, изповядващи много вери в една все по-светска империя. Така то е обречено неизбежно да се превърне в още по-голям анахронизъм и препятствие пред прогреса през XX в., отколкото е през XIX в., а национализмът, под който се подразбира русификацията, може само да разедини една многонационална държава. Макар последните двама Романови, които управляват Русия да си приличат по принципите, от които се ръководят и по политиката, която провеждат, те се различават по характер. Александър III е силен човек, Николай II — слаб. При Николай безпорядъкът и нерешителността усложняват още повече обърканите усилия на управлението.

Александър III, роден през 1845 г., е пълен със сили и енергия, когато наследява руския трон след убийството на своя баща. Новият владетел е решен да потуши революцията, и да поддържа самодържавието — въпрос, който той изяснява в манифеста от 11 май 1881 г., довел до оставките на Лорис-Меликов, Дмитрий Милютин, великия княз Константин и министъра на финансите Александър Абаза. Все пак трябва да мине доста време и да се направят по-нататъшни промени по върховете преди ориентацията, представлявана от Лорис-Меликов да бъде изоставена напълно и правителството да поеме по реакционен курс. Сред представителите на реакцията са: Константин Победоносцев, бивш известен юрист от Московския университет, служил като частен учител на Александър и през 1880 г. станал обер-прокурор на Светия Синод; Дмитрий Толстой, върнал се в пра-

вителството през 1882 г. начело на Министерството на вътрешните работи, и Иван Делянов, поел Министерството на образованието през същата година. Победоносцев е главен теоретик и водещ реализатор на реакцията в Русия през последните десетилетия на XIX век. Възгледите му се характеризират с акцентиране върху слабостта и порочността на хората и върху заблудите и опасностите, произтичащи от човешкия разсъдък. Той ненавижда индустриалната революция и напредъка на градовете и дори иска да потиска човешкото изобретателство. Висшата цел на държавата, според Победоносцев, е да поддържа законността, реда, стабилността и единството между хората. В Русия тази цел може да се постигне само чрез самодържавието и православната църква.

„Временните правила" за защита на държавната сигурност и обществения ред, издадени в края на лятото на 1881 г., дават на чиновниците в съответните области голяма власт да се занимават с печата и с хората, които са заплаха за обществения ред. Казано накратко, обиските, арестите, затворенията, изгнанията и процесите, водени от военни съдилища, стават често явление. „Временните правила" са предназначени най-вече за „Народна воля" — организацията просъществува толкова дълго, че предлага на новия владетел мир, ако даде политическа амнистия и свика учредително събрание! Въпреки че „Народна воля" още преди убийството на императора е силно разбита, а повечето от останалите ѝ членове скоро попадат в ръцете на полицията, „Временните правила" не са отменени, вместо това техните неясни формулировки допускат прилагането им към всеки, когото чиновниците подозират или не му симпатизират. След края на „Народна воля" тероризмът изчезва за дълго, макар че има отделни прояви. Въпреки това „Временните правила", въведени първоначално за три години, продължават да се прилагат. Всъщност, царското управление разчита на тях до края на съществуването си, в резултат на което руснаците живеят при нещо от рода на частично военно положение.

Правителството на Александър III прокарва и „контрареформи", чиято цел е да се ограничат мащабните промени, въведени от Александър II, и да се изгради опора за централизирания, бюрократичен и съсловен характер на руската система. Въведените нови правила за печата правят съществуването на радикални периодични издания невъзможно, а животът на умерения либерален печат опасен. Университетският Статут от 1884 г., който заменя по-либералния Статут от 1863 г. почти отменя университетската автономия и подчертава, че студентите трябва да се смятат за „индивидуални посетители", без право да формират свои организации или да издигат искания да се представляват от отделна корпорация. На практика, в политиката на Министерството на образованието, която ще бъде обобщена в една по-нататъшна глава, независимо дали се отнася до акцентирането върху класическите езици в средните училища, до съкращаването на висшето образование за жени или до разширяването на ролята на църквата в основното обучение, преобладава подпомагането на реакционните цели на режима.

Царят и неговите сподвижници използват всяка възможност да подкрепят дворянството и да подчертават водещата му позиция в Русия. Такъв пример е създадената през 1885 година. Държавна дворянска поземлена банка. В същото време те налагат нови рестрикции върху селяните, на

които гледат, като на хора, нуждаещи се по-скоро от опека, отколкото като на зрели граждани. Политиката на бюрократичен контрол върху селяните и изтъкването на ролята на дворянството намира израз в най-известната „Контрареформа" при царуването на Александър III — установяването през 1889 г. на длъжността „земски началник" или „поземлен капитан". Този чиновник, който няма нищо общо със земското самоуправление, се назначава и освобождава от министъра на вътрешните работи по препоръка на съответния губернатор, откъдето е земският началник. Определената му задача се състои в упражняване на пряк бюрократичен надзор върху селяните, но всъщност в управляването им. Така например, земският началник утвърждава изборните длъжности на селяните, а и решенията на селските събрания. Той може да попречи на чиновници, които са на изборни длъжности, да изпълняват задълженията си и дори да ги глобява, арестува или затваря, макар че глобите, налагани от земския началник, не могат да надхвърлят няколко рубли, а затварянето — няколко дни. Нещо повече, земските началници получават големи юридически пълномощия, така че за разлика от законодателството от 1864 г. администрацията отново се обединява с правосъдието. Тези назначаеми чиновници заместват за селяните, представляващи огромното мнозинство от народа, избираемите и независими мирови съдии. Законът от 1889 г. постановява земските началници да бъдат назначавани от местното дворянство, които отговарят на известен имуществен ценз. Всяка околия — има няколко земски началници, а всеки земски началник управлява няколко волости, т. е. части от околиите или кантони. По този начин Русия получава нова административна мрежа, тази на земските началници.

През следващата 1890 г. правителството прави някои важни промени в земската система. Предишната класификация на земевладелците от 1864 г. е базирана върху формата на собственост, така че представителите на дворянството и други руснаци, които имат щастието да притежават земя като лична собственост попадат в една категория. През 1890 г. членовете на дворянството стават отделна група и тяхното представителство е силно разширено. От друга страна, оттогава селяните могат да избират само кандидати за земските места, а от тези кандидати губернаторът назначава хора в околийските земски събрания по препоръка на земските началници. Освен това, министърът на вътрешните работи получава правото да утвърждава председателите на земските съвети, докато членовете на съветите и земските служители трябва да бъдат утвърждавани от губернаторите. През 1892 г. управлението на градовете претърпява сходна реформа, която покрай другото повишава много имуществените изисквания за получаване правото на вот. След влизането ѝ в сила електоратът на Санкт Петербург намалява от 21 хил. на 8 хил., а този на Москва от 20 хил.на 7 хил.

За царуването на Александър III е характерен и увеличаващият се натиск върху неправославните деноминации и засилената русификация. Дори римокатолиците и протестантите, които са мнозинство в някои от западните райони на империята и имат безукорни международни връзки и признание, трябва да се сблъскат с дискриминацията. Така например, децата от смесени бракове с православен автоматически стават православни и на всички с изключение на господстващата православна църква е забранено при годеж да сменят вярата си. Староверците и руските сектанти прежив-

яват големи страдания. Освен това, правителството се противопоставя на нехристиянските религии като исляма и будизма, които имат верни последователи в многото народи на империята.

Русификацията върви ръка за ръка с войнстващото православие, въпреки че между тях в никакъв случай не може да се постави знак за равенство при народи, които не са великоруси като украинците или грузинците, принадлежащи към православната църква. Въпреки че русификацията се провежда и по-рано срещу поляците от западните земи, особено след въстанията от 1831 и 1863 г., а донякъде и в същинска Полша, и несъмнено в опитите си да потиска зараждащия се украински национализъм, тя се превръща в главна политическа линия на руското правителство едва в края на XIX век. Отчасти тя е реакция на нарастващите национални чувства на различните народи на империята, криещи заплаха за единството на държавата, а отчасти е отговор на нарастващия национализъм на самите великоруси. Александър III често е смятан за първия националист на руския трон. Със сигурност при неговото царуване мерките за русификация обвващат не само бунтовните поляци, но и грузинците и арменците в Задкавказието, а отчасти дори и лоялните финландци.

В новата атмосфера на агресивно православие и русификация евреите, които са твърде многобройни в Западна Русия поради благоприятната политика на полските крале през Късното средновековие, са обречени на страдания. И действително, спрямо тях с нова сила започват да се прилагат старите ограничения, докато навлиза в сила новото законодателство, установило допълнителни спънки пред дейността им. Така например, за разлика от предишното непридирчиво прилагане на правилата, започват строго да ограничават евреите в границите на „Зоната на еврейското обиталище“*, т. е. областта в Западна Русия, където те живеят отдавна, като им поставят допълнително условие, че дори в Зоната те могат да живеят само в неголеми градове и по-малки селища, обитавани от търговци и занаятчии, но не и по селата. Образованите или другояче казано издигнатите евреи могат да преодолеят тези ограничения, но огромната маса от бедното еврейско население зависи от местонахождението си. През 1887 г. правителството установява квоти за студентите евреи във висшите учебни заведения. Евреи могат да бъдат — 10 на сто от общия брой на записалите се да следват, от Зоната на еврейското обиталище; 5 на сто — от другите губернии, и 3 на сто — от Москва и Санкт Петербург. През 1881 г. са извършени погроми — печалната дума влиза в английския език от руския, — това са насилствени изстъпления срещу евреите в югозападните малки руски градове и селища, при които се унищожава еврейската собственост и понякога се погубва и животът на евреите. Погромите ще се повтарят спорадично до края на имперска Русия. Местните власти често не правят почти нищо, за да ги предотвратят, а понякога дори явно ги окуражават. Както Победоносцев уж е заявил, еврейският проблем в Русия трябва да бъде разрешен, като една третина от руските евреи се покръстят в правос-

* Става дума за „черта оседлости“ — т. е. „границата на заселване“, която действа в Русия от 1791 до 1917 г. Тя обособява 15 губернии, в които евреите могат да се заселват. Тези губернии са в Полша, Литва, Белорусия, Бесарабия, Курландия, част от Украйна, Кавказ и Средна Азия. — Бел. ред.

лавна вяра, втората третина емигрира, а последната — умре. Би трябвало да се допълни, че руското правителство определя евреите според религията им. Покръстените в християнска вяра евреи, избягват ограниченията, наложени на другите.

Все пак политиката на държавата при Александър III не може да се сведе до ограничаването на „великите реформи" и до подпомагането на реакцията. Някои по-конструктивни мерки влизат в действие в сферата на финансите и националната икономика, където правителството се сблъсква с трудности и променяща се конюнктура и където то печели от услугите на няколко способни министри. Тъй като развитието на руското стопанство и обществото след „великите реформи" ще се дискутира в една по-сетнешна глава, тук трябва да се отбележи, че Николай Бунге, който възглавява Министерството на финансите от 1881 до 1887 г., учредява Селска поземлена банка, отменя поголовния данък, въвежда данък наследство и поставя началото на работническото законодателство в Русия. Неговите новаторски фабрични закони включват ограничаване на работния ден до 8 часа за деца между 12 и 15 години, забрана на нощния труд за деца и жени в текстилната индустрия и правила, целящи да осигурят самите работници и редовното им заплащане от страна на работодателите без извънредни глоби или други назаконни удръжки. Въведени са фабрични инспектори за изпълнение на новото законодателство. Заслужава да се отбележи, че Бунге трябва да напусне Министерството на финансите заради силната опозиция срещу мерките и след обвинения в социализъм. Неговият наследник Иван Вишнеградски (1887 — 1892) и Сергей Вите (1892 — 1903) се стараят да развият предимно държавните железопътни линии в Русия и да подпомагат тежката индустрия чрез високи митнически тарифи, държавни договори, субсидии и с други средства.

Николай II

Николай II, най-големият син на Александър III, роден през 1868 г., става самодържец на Русия след смъртта на баща си през 1894 година. Последният цар притежава някои привлекателни качества като непринуденост в обноските, умереност и преданост към семейството. Но тези положителни черти на личността имат малко значение в една ситуация, която изисква сила, решителност, адаптивност и предвидливост. Може да се спори дали един нов Петър Велики би могъл да спаси Романови и имперска Русия. Но не може да има никакво съмнение, че Николай II не е в състояние да направи това. На практика той се оказва както с ограничен ум, така и слаб, неспособен да отстрани заслепените реакционери, дори когато обстоятелствата го поставят в нова ситуация с големи възможности. Той не е способен да ръководи ефикасно дори реакцията. Злощастният император поразява много наблюдатели като скован в отношенията и действията си, неспособен да взима спонтанни решения, както неговия безцветен и индеферентен дневник ясно показва, а също и като човек, страдащ от липсата на умение да вижда нещата в перспектива. Множество често негодни министри взимат критични решения, които владетелят не успява да разбере напълно или да ги прецени. В последните години от царуването на Николай II императрицата реакционерка, истеричната и

своенравната германска принцеса Александра, придобива власт над трона и чрез нея дори една такава невероятна личност като Распутин съумява да се издигне до положението да има най-голямо влияние в държавата. Добър човек, но жалък управленец, който се обърква в моменти на криза — не е чудно, че Николай II често е сравняван с Луи XVI. Както Троцки и други детерминисти утвърждават, архаичната, прогнила руска система, която е почти пред сгромолясване, не би могла да създаде лидер много по-различен от тази безполезна реликва на миналото или както се казва в един стар афоризъм — боговете лишават от разсъдък онези, които искат да погубят.

Реакцията при Николай II

Реакцията продължава безпрепятствено. Новият император, който е ученик на Победоносцев, разчита на генерал-прокурора на Светия Синод и на други реакционери като министъра на вътрешните работи Дмитрий Сипягин и Вячеслав Плеве. Правителството продължава да прилага и разширява „Временните правила", да упражнява най-суров надзор над печата и да прави всичко възможно да контролира, а често и да ограничава образованието. Юрисдикциите на земствата и управленията на градовете са намалени още повече. През 1900 г. лимитите на земското данъчно облагане са строго фиксирани и запасите от храна за непредвидени случаи са иззети от юрисдикцията на земствата и са прехвърлени към бюрокрацията. Нещо повече, често пъти властите отказват да утвърдят избора на членове на земските съвети или назначенията на земски служители, опитвайки се да наложат принципа, че само хора безукорно лоялни към режима ще заемат обществени длъжности от всякакъв вид.

Религиозното преследване нараства. Руските сектанти страдат най-много, особено онези групи, които отказват да признаят държавата и да изпълняват задължения като военната служба. Много от тях са изгонени от центъра на европейска Русия на Кавказ и в други отдалечени райони. В резултат на политиката на руското правителство духоборците и други секти, подпомагани впрочем от Лев Толстой, започват масово да емигрират в Канада и в Съединените щати. Държавата конфискува имения и благотворителните фондове на Арменската църква и постоянно омаломощава другите деноминации с различни средства. Положението на евреите също непрекъснато се влошава. Сред допълнителните ограничения за тях е забраната да придобиват недвижим имот навсякъде из империята с изключение на градовете и селищата в еврейската Зона. Същевременно нови погроми избухват в Югозападна Русия, между които е ужасният в Кишинев през 1903 година.

Но случаят с Финландия в много отношения е най-красноречивият пример за безумието на русификацията. Като автономно велико херцогство от времето, когато е отвоювана от Швеция през 1809 г., Финландия получава повече права от руския император, който става велик херцог на Финландия, в сравнение с положението при шведското управление, и остава напълно лоялна, а и относително благоденстваща и щастлива част от държавата до самия край на XIX в. и до политиката на русификация. Финските войници помагат за потискането на поляците и изобщо финитe участват активно

и ползотворно в почти всички аспекти от живота на империята. Въпреки това, новият национализъм изисква те също да бъдат русифицирани. Макар някои предварителни мерки в тази насока да са предприети още при царуването на Александър III, реалната русификация започва с назначаването на ген. Николай Бобриков за генерал-губернатор на Финландия и на Плеве за държавен секретар (статс-секретар на Финландия — бел. на прев.) на финските работи през 1898 година. Руските власти твърдят, че Финландия може да се отличава от Русия само що се отнася до местните въпроси, но тя трябва да приеме общата за цялата държава система. С тази цел през 1899 г. е публикуван манифест относно общите за Финландия и Русия закони и нов устав за военната служба на фините. Това почти веднага настройва Финландия твърде враждебно към Русия, започва да се развива силна, но все пак пасивна съпротива — новите закони се пренебрегват, призованите за военна служба не се явяват и т. н. През 1902 г. генерал-губернаторът Бобриков получава правото да освобождава от длъжност фински чиновници и съдии и да ги заменя с руснаци. През 1903 г. той получава извънредни пълномощия да защитава държавната сигурност и обществения ред, което представлява разпростиране на „Временните правила" от 1881 г. и върху Финландия. През 1904 г. Бобриков е убит. През следващата година опозицията във Финландия става част от революцията, която се разпространява из цялата империя.

Вите и Министерство на финансите

При Николай II, както и при царуването на Александър III, Министерството на финансите води по-разумна и далновидна политика от останалата част на правителството и това променя много аспекти на руското стопанство и живот. Министърът Сергей Вите е стопански плановик и ръководител от типа, разпространен до неотдавна в правителствата на Западна Европа и Съединените Щати, но изключително рядък във висшия бюрократичен апарат на имперска Русия. Вите посвещава неиомверната си енергия и способности най-вече да стабилизира финансите, да подпомага тежката индустрия и строителството на железници. През 1897 г., след като натрупва достатъчен златен резерв, той установява златен стандарт в Русия — мярка, която прави много за подпомагането на стабилността и престижа на стопанското развитие на Русия и привлича чуждестранен капитал. Вите поощрява тежката индустрия с почти всички средства, които са в негово разпореждане, включително с правителствени разпоредби, либерални кредити, непрекъснати усилия да получи чуждестранни инвестиции, регулирани митнически тарифи и подобрен транспорт. Що се отнася до железопътните линии, министърът, който се е издигнал като железопътен чиновник, запазва интереса си към тях. Железопътната мрежа на Русия се удвоява между 1895 и 1905 г., като в нея се включва огромната Транссибирска линия, построена между 1891 и 1903 г. с изключение на един участък около езерото Байкал, завършен по-късно, чиято важност за Сибир може да се сравни с важността на Канадската Тихоокеанска железопътна линия за Канада. Дейността на Вите, както ще видим, има влияние както върху външната политика, така и върху вътрешните работи.

Руската външна политика след Берлинския конгрес

Външната политика на Русия претърпява важни промени в десетилетията след Берлинския конгрес. Най-значителните събития са окончателният разрив с Австро-Унгария и Германия и съюзът с Франция. Макар че Съюзът на тримата императори е създаден по време на балканската криза, през юни 1881 г. между тримата императори е сключен нов съюз за три години, който е подновен през 1884 г. за още три години. Според най-важното му условие, ако една от договорилите страни — Германия, Австро-Унгария или Русия, влезе във война с четвърта държава с изключение на Турция, — другите две трябва да поддържат приятелски неутралитет. Оказва се обаче, че поради противоречивите си интереси не е възможно Русия и Австро-Унгария да останат в един и същи съюз. Следващата голяма криза обхваща България, където — както Чарлз Йелавич и други специалисти показват — с командаджийската си и глупава политика Русия се лишава от голяма част от популярността и благоразположението към нея. Руското спречкване с българския владетел Александър Батенберг и отказът на Русия да одобри Съединението на България с Източна Румелия през 1885 г. не успява да спре Съединението, но предизвиква абдикацията на Александър Батенберг и избора на проавстрийския Фердинанд Сакскобургготски на българския трон от Народното събрание. България напуска руската сфера на влияние и влиза в австрийската, оставяйки империята на царете фактически без съюзници на Балканите. В същото време напрежението между Русия и Австро-Унгария нараства почти до критична точка. Но Германия, за разлика от Австро-Унгария, и въпреки че през 1879 г. става близък партньор на Хабсбургите, се опитва да запази връзките си с Русия. Така, когато през 1887 г. изтича срокът на Съюза на тримата императори, Германия и Русия сключват тайно т. нар. Договор за презастраховка, представляващ Бисмарковата „връзка със Санкт Петербург“ и истинска демонстрация на сила в дипломацията. Всяка страна трябва да остане неутрална, ако другата води война с изключение на нападателна война на Германия срещу Франция или на Русия срещу Австро-Унгария — изключението дава известна възможност на Германия да балансира Договора за презастраховка със задълженията си към Австро-Унгария. Въпреки това, след принудителната оставка на Бисмарк през 1890 г., Германия не продължава Договора за презастраховка и скъсва връзката си с Русия.

Руският разрив с германските държави и общата изолация на Русия изглеждат още по-заплашителни заради напрежението между Англия и Русия, породено от експанзията на руската империя в Централна Азия, в която британците чувстват угроза за Индия. Напрежението достига висшата си точка през 1885 г., когато руснаците, след като достигат на юг до неустановената афганистанска граница, се сблъскват с войниците на емира. Въпреки че е избегната Англо-руска война и границата е определена с компромис, Великобритания и Русия остават враждебни една към друга дълго след началото на XX в., тъй като си съперничат за влияние и контрол в обширните земи, южно от Русия и по-специално в Иран.

Политическите реалности клонят към френско-руски съюз — кошмарът на Бисмарк и причина за Договора за презастраховка, тъй като Франция е толкова изолирана, колкото и Русия, а е и по-застрашена. Александър III,

предпазливият му външен министър Николай Гирс и други висши царски чиновници стигат до този извод неохотно, защото Третата република не им допада, нямат доверие в нея и защото традиционната германска ориентация на руската външна политика умира трудно. Все пак, Франция остава единственият възможен партньор и има много какво да предложи. В частност, Париж осигурява голям пазар за руските държавни заеми — може да се допълни, че берлинският финансов пазар е затворен за Русия през 1887 г. — и така се превръща в главен източник на външна финансова подкрепа, от която толкова се нуждае императорското правителство. Всъщност, французите показват изключително желание да се подписват за тези заеми, а и да инвестират пряко в руската икономика. Така икономиката се обединява с политиката, но справедливостта изисква да се каже, че политиката проправя пътя. Съюзът е консолидиран на няколко етапа, като се започне с дипломатическото споразумение от 1891 г. и се завърши с военната конвенция от декември 1893 — януари 1894 година. Б. Нолде, Лангър и други учени са показали как чрез продължителни преговори французите оказват натиск за по-твърдо от всякога и по-обвързващо споразумение, заставяйки руснаците постепенно да открият картите си. В окончателния си вид съюзното споразумение постановява, че ако Франция бъде нападната от Германия или от Италия, подкрепяна от Германия, Русия ще предостави всичките си сили срещу Германия, а ако Русия бъде нападната от Германия или от Австро-Унгария, подкрепяна от Германия, Франция ще предостави всичките си войски срещу Германия. Допълнителни клаузи се занимават с мобилизацията, количеството участващи войски и други специфични военни сфери. Френско-руското споразумение трябва да остане в сила, докато продължава Тройният съюз между Германия, Австро-Унгария и Италия.

Николай II общо взето одобрява външната политика на Александър III и иска да я продължи. Но, както ще разберем, новият император се оказва по-неустойчив и непостоянен от баща си както в международните отношения, така и във вътрешните работи. Освен това, докато Александър III разчита на предпазливия и опитен Гирс през цялото си управление, Николай II има няколко външни министри, а различията между тях и личните им предпочитания влияят върху имперската дипломация. Освен това, при царуването на последния император голяма роля играят дворцовите клики и интриги, които понякога упражняват силно и заедно с това безотговорно влияние върху руската външна политика.

Забележителна проява на Николай II на международната сцена е свиканата от него през 1899 г. първа Хагска мирна конференция, в която участват представители на 26 държави. Въпреки че е предизвикана от руския недостиг на финансови средства и от трудността да се ограничава въоръжаването на Австрия, тази инициатива отговаря на мирните възгледи на императора. Конференцията не съумява да постигне съгласие за разоръжаване или за задължителен арбитраж при спорове, но приема някои „закони за войната“, които често се пренебрегват в практиката, както е в случая с временната заповед срещу използването на „реактивни снаряди, хвърляни от балони“ — и учредява постоянен арбитражен съд, Хагския международен съд. По-важното е, че тя е първата от дълга серия международни конференции за разоръжаване и мир, на които човечеството се надява и днес. И на втората Хагска мирна конференция през 1907 г. взимат участие

руски представители, но и тя не успява да постигне съгласие по най-важните дискусионни въпроси.

Руско-японската война

Политиката на Николай II не винаги има принос за мира. Агресивност и рискована намеса характеризират руското поведение в Далечния Изток в началото на века, което достига върхната си точка в Руско-японската война от 1904-1905 година. Строителството на Транссибирската железопътна линия между 1891 и 1903 г., напълно оправдано от гледна точка на нуждите на Сибир, служи и за връзка на Русия с Манджурия, Китай, Корея и непряко дори с Япония. Япония току-що е извършила една забележителна модернизация и през 1894-1895 г. се сражава и побеждава Китай, като по Шимоносекския договор получава китайските територии Формоза (остров Тайван — Бел. ред.), Пескадорските острови и Ляодунския полуостров, заедно с други придобивки, между които е признаване на пълната независимост на Корея. Преди Япония да се възползва от Ляодунския по-

луостров, Русия, Франция и Германия я принуждават да се откаже от него. След това Русия сключва споразумение с Китай, чрез което в замяна на гаранциите за китайската територия срещу външна агресия тя получава правото да строи железопътна линия през Манджурия до морския бряг. Новата железопътна линия, Източната китайска железница принадлежи номинално на една частна компания с голямо китайско участие, но всъщност тя означава установяване на руска сфера на влияние в Северна Манджурия, центърът на която е в Харбин, и обхваща железопътните линии и имуществата, пазени от специална руска железопътна охрана.

Русия легитимира търговските и другите си интереси в Азия, за да продава продукцията на своите фабрики на Изток, тъй като те не могат да се конкурират на Запад. И макар по този начин руският империализъм в Далечния Изток да се ограничава до мирно проникване, положението става все по-напрегнато.

Нещо повече, Русия реагира на новите възможности все по-агресивно. Така, когато убийството на двама германски мисионери през ноември 1897 г. довежда до германската аренда на Джауджоу (Шантунг — бел. на ред.) за 99 години, Николай II поисква и получава под аренда за 25 години южната част на Ляодунския полуостров с Порт Артур, въпреки че Вите се противопоставя на тази постъпка, която явно пренебрегва руския договор с Китай. Вите на свой ред се заема да използва максимално ситуацията и бързо проправя пътя на руските интереси в Южна Манджурия. След т. нар. „боксерско" въстание на излезлите от търпение китайци срещу чужденците през 1900—1901 г., в потушаването на което помагат руските войски, царските части остават в Манджурия под претекст, че местните условия са заплаха за железопътната линия. Освен това група авантюристи с големи връзки в руския двор започва да действа за реализирането на план за дърводобивни концесии по р. Ялу (Ялуцзян), предназначени да послужат като проводник на руското проникване в Корея. Вите, енергично противопоставил се на опасния нов план, е принуден да напусне Министерството на финансите. Външното министерство не успява да упражни сдържащо влияние или контрол върху руската политика в Далечния Изток. Самият Николай II с готовност взима страната на авантюристите, отчасти защото вярва в мисията на Русия в Азия, а отчасти защото заедно с останалите силно подценява Япония. Руската политика едва ли се вмества в рамките на справедливостта или на мъдростта, въпреки усилията на такива способни учени като Малоземов да докажат това.

Япония се оказва по-ловък агресор. След като предлага подялба, която би дала на руснаците Северна Манджурия, а на японците Южна Манджурия и Корея, японците преценяват, че е безполезно да водят преговори, избират добре момента и на 8 февруари 1904 г. успешно атакуват нищо не подозиращия руски флот, който е на външен рейд в пристанището на Порт Артур, извършвайки първия Пърл Харбър. Последвалите събития довеждат до война, унищожителна за руснаците. Руският колос търпи поражение след поражение от японския пигмей. Това развитие на нещата, толкова изненадващо за времето си, се дължи на много причини: Япония е подготвена, добре организирана и всъщност по-модерна от Русия, докато Русия е неподготвена, дезорганизирана и обхванатата от вътрешни безредици, възпрепятствана е от липсата на обществена подкрепа и дори страда от пора-

женчество. Япония се радва на съюзничеството на Великобритания и на благоприятното световно обществено мнение. Русия се намира в дипломатическа изолация. Япония използва къси линии на комуникация, руските войски трябва да разчитат на извънредно дългата и единствена железопътна линия — Транссибирската, с отклонения около езерото Байкал, които още не са завършени. Във всеки случай, въпреки че руските войници и моряци се бият с присъщата им смелост и упоритост, японците унищожават руския военен флот в Далечния Изток, обкръжават и завладяват напълно Порт Артур и постепенно въпреки ожесточените боеве около Мукден и по други места, изтласкват основните сили на руската армия на север в Манджурия. Накрая, на 27-29 май 1905 г. в битката в Корейския пролив при островите Цушима те унищожават напълно остарелия флот на адмирал Зиновий Рожественски, който е изпратен в Далечния Изток и преминава целия път от Балтийско море през Атлантическия и Индийския океан. Може да се добави, че този флот предизвиква сериозен международен инцидент, когато по време на пътуването си към Далечния Изток стреля по погрешка по няколко английски риболовни съдове при плитчината Догер в Северно море, причинявайки им повреди.

Скоро след Цушима следва примирие. Руснаците понасят много поражения и правителството трябва да се справя с революционни безредици в страната. Но и японците са изпразнили хазната си и въпреки победите не могат да унищожат основните сили на руската армия и да наложат мир. В отговор на една тайна японска молба президентът Теодор Рузвелт организира през август 1905 г. мирна конференция в Портсмут, Ню Хемпшир. Условията на Портсмутския мир отразяват умелата дипломация на Вите, който възглавява руската делегация, и представляват едно споразумение доста удовлетворително за Русия. Русия признава особените японски интереси в Корея и предава на Япония взетия под аренда Ляодунски полуостров, южната част от железопътната линия до Чангчун и половината от остров Сахалин, южно от 50-тия градус. Двете страни се съгласяват да върнат Манджурия на Китай. Въпреки многото настоявания на Япония, тя не получава контрибуция.

Руското правителство не приключва войната така бързо, защото когато сраженията са прекратени, страната вече е обхваната, от събитията, известни като революцията от 1905 година.

Глава XXXI
Последните години от царуването на Николай II. Революцията от 1905 г. и конституционния период (1905 – 1917)

„В зората на XX в. Русия не знае по-вълшебна дума от „революция". Идеята за революция е гледана със страх от заможните прослойки от населението, тя е обичана и към нея се обръщат всички, които мечтаят за свобода. За руснаците, които се стремят към нов живот, в нея има магия в най-истинския смисъл на думата. Дори както разбират, както произнасят свещените думи „Да живее революцията!", руснаците долавят смътно, че вече са на половината път до свободата".

Исак Щайнберг

„Съществува едно по-лесно и по-убедително обяснение за провала на конституционната монархия. То хвърля вината върху самия крал. Макар че Луи действа от най-добри подбуди и има редки проблясъци на интуиция, неговият ограничен ум има лицемерно и предубедено отношение към конституционната монархия. Кралят не прави почти нищо да консолидира новата система, макар че тя му отрежда една наистина важна роля...
Обяснението, може би, се крие в непрекъснатия натиск на кралицата и нейните съветници, който отслабва решителността на Луи и променя безволевите му решения. Или, може би, този набожен крал има сериозни угризения на съвестта за някои от реформите, залегнали в новата система. Или отново, може би, ходът на събитията изважда на бял свят истинската същност на характера му на раздразнителен, дребнав, упорит човек, който е обзет от невротичното чувство на обида, когато загубва инициативата през 1789 година. Но е вярно, че дори ако Луи XVI беше напълно подходящ за новата си роля, системата пак можеше да рухне".

Райт

„Всъщност, основната слабост на руската монархия от имперския период съвсем не е в това, че представлява интересите на едно „малцинство", ограничавано по един или друг начин, а във факта, че тя не представлява въобще абсолютно никого".

Георги Флоровски

М. Ковалевски и много други руснаци се надяват, че периодът на сляпата реакция, „времето на разделението", което преживява Русия през втората половина от царуването на Александър II и несъмнено е налице при царуването на Александър III и Николай II, ще открие пътя към една нова вълна на либерални реформи. Но управлението отказва да промени курса си. Вместо това, в страната накрая избухва революцията от 1905 година.

Предпоставките за революцията от 1905 г.

Революцията от 1905 г. става възможна поради социалната промяна, която се развива в империята на царете и поради съпътстващото я нарас-

тване на опозицията срещу режима. В десетилетията, последвали „великите реформи", капитализмът най-после започва да се проявява. На практика, през 80-те и 90-те години на XIX в. в страната се извършва бърза индустриализация, в резултат от която настъпват социални промени и възниква напрежение. Тъй като състоянието на руското общество през този период ще бъде предмет на изложение в една от следващите глави, няма нужда от специално обяснение изходното положение, че развитието на капитализма води до издигането на две социални групи — буржоазията и пролетариата. Средната класа, която в Русия е традиционно слаба поне след времената на Киевска Рус и Новгородската република, започва най-после да заема подобаващото ѝ се място. При все че руската търговска и индустриална буржоазия остава все още относително недоразвита и безгласна, хората с професии изглежда силно желаят и са готови да участват в политиката. Групата на тези със свободни професии — дали трябва да бъде класифицирана като част от средната класа или като отделна междинна прослойка не е важно тук — печели особено много от „великите реформи". Така например, правосъдната реформа от 1864 г. фактически създава адвокатите, а въвеждането на земската система открива много свободни места за лекари, ветеринари, учители, статистици и много други специалисти, т. нар. „трети елемент на земствата". Либерализмът намира благоприятна среда за развитие сред хората със свободни професии, а също и сред някои помешчици от земствата, които дават земя под аренда. Възникването на пролетариата и зараждането на работническото движение на свой ред дава насока на една радикална тенденция в руската опозиция. И, разбира се, зад неудовлетворената буржоазия, критично настроените интелектуалци и озлобените работници се стеле човешкият океан от бедстващи и отчаяни селяни — океан, който е бушувал в неизброими бури през вековете на руската история.

Опозицията започва да се организира. Страшният глад от 1891 — 1892 г. отбелязва края на едно относително затишие в Русия и възобновяването на социалната и политическата активност с подчертано критично отношение към режима. Либералите, които могат да се похвалят, че в редиците им има много видни имена, и които по онова време представляват елита на опозицията, формират Съюза за освобождение през 1903 г. с неговия орган „Освобождение", издаван в чужбина от бележития икономист Пьотр Струве. През 1905 г. те създават Конституционнодемократична партия или „кадетска", една дума, образувана от двете главни букви на руското ѝ наименование, водена от историка Павел Милюков, която групира либерали от различен тип — както привърженици на конституционната монархия, така и републиканци.

Около началото на века радикалите формират две важни партии: Социалдемократическата и Социалистическо-революционната или „есерска" *. Социалдемократите са марксисти и създаването на тяхната партия е повратна точка в развитието на марксизма в Русия. Пропагандиран от Георги Плеханов и други способни интелектуалци, марксизмът започва да се проявява забележимо в империята на царете през 80-те и особено през 90-те години на XIX век. Близката му идейна връзка с работническото дви-

* Социалистите-революционери, които сформират тази партия, са наричани „есери" от руското произнасяне на съкращението СР — Бел. ред.

жение датира поне от 1883 г., когато Плеханов организира Групата „Освобождение на труда“, но марксистката политическа партия — социалдемократическата, се появява едва през 1898 година. Фактически, сбирката от 1898 г., макар да се чества в СССР като учредителен конгрес, се оказва неуспешна и повечето от малкото ѝ участници са набързо арестувани. Партията става факт едва след втората сбирка, състояла се в Брюксел и Лондон през 1903 година. Освен това, по онова време социалдемократите се разцепват на болшевики, водени от Владимир Улянов, по-известен като Ленин, който се обявява за здраво сплотена организация от професионални революционери, и на меншевики, които предпочитат едно по-свободно и хлабаво обединение. С течение на времето това, което следва от тази незначителна първоначална разлика, придобива изключителна важност. Социалистите революционери, които участват в текущи дебати с марксистите за характера на руското общество и неговото бъдеще, представляват всъщност по-старата народническа традиция на руския радикализъм, макар че дори и те са повлияни от марксизма. Те формират своята партия през 1901 г., а най-бележитият им лидер е Виктор Чернов.

В началото на XX в. Русия е обхваната от вълнения. Из страната преминават стачки. Студентските протести и вълнения стават по-чести и оформят една почти непрекъсната серия от 1898 г., която продължава и през следващите години. Спорадични селски безредици продължават да поддържат високо напрежението в селските райони. Същото важи и за работническото движение, поощрявано от социалдемократите. През 1902 и 1903 г. и началото на 1904 г. комитети, занимаващи се с националната икономика, конференции на учители и лекари и други обществени организации — всички искат реформи. Нещо повече, социалистите революционери подновяват терористичната тактика на своите предшественици от „Народна воля“. Тяхната „Бойна организация“ убива множество важни чиновници, в това число и двамата най-реакционни министри на вътрешните работи — Сипягин през 1902 г. и Плеве през 1904 г., а в началото на 1905 г. и великия княз Сергей, командващ Московския военен окръг, втори братовчед на Николай II и негов зет. Войната срещу Япония и последвалите я поражения допълнително наливат масло в огъня. През ноември 1904 г. конгресът на земствата, провеждан в Санкт Петербург, настоява за свикване на представително събрание и за граждански свободи. Същите искания се издигат с нарастваща честота от множество други обществени организации. Организациите на свободните професии като съюзите на лекарите, учителите и други сдружения се разпространяват бързо из Русия и правят така, че гласовете им да се чуят. Няколко месеца след конгреса на земствата 14 професионални съюза се обединяват, за да формират огромен Съюз на съюзите, ръководен от кадетите. Правителството се опитва да си послужи както с репресии, така и с омиротворение, призовавайки към доверие, но като цяло безплодните му усилия само наливат вода в мелницата на опозицията.

Революцията от 1905 г.

22 януари 1905 г. остава в руската история като „кървавата неделя“. На този ден столичната полиция открива огън по огромна работническа демонстрация, водена от един авантюрист и свещеник, наречен Георги Гапон,

убивайки по официални пресмятания 130 човека и ранявайки няколко стотици. По ирония на съдбата работническите организации на Гапон всъщност са създадени от полицията и са част от плана на полицая Сергей Зубатов да проникне в работническото движение и да го насочи по пътища, желани от официалната власт. Пак по ирония на съдбата работниците се събират пред Зимния дворец без да знаят, че Николай II не е там — с икони и портрети на царя като верноподаници, нещо повече, като деца на своя господар, молейки го за избавление и помощ. Така целият ужасен епизод свидетелства за некомпетентността на официалните власти. Избиването на хората довежда до голяма буря от негодувание в страната и до нова подкрепа за революционното движение. По-специално, както признават много авторитети, това събитие бележи решителния разрив между царя и многобройните работници, които до тази „кървава неделя“ са му били верни.

В началото на март под непрекъснато нарастващ натиск Николай II обявява намерението си да свика „консултативно“ събрание. В по-нататъшните си усилия за омиротворение той прокламира религиозна толерантност и отменя някои закони срещу етническите малцинства. Въпреки това революционната вълна продължава да се надига. През лятото на 1905 г. селски въстания обхващат много губернии, активизира се опозицията и революционните движения сред националните малцинства, избухват отделни въстания в армията, особено на знаменития броненосец „Потьомкин“ в Черно море. На 19 август манифест на императора обявява създаването на изборна Дума със съвещателни пълномощия, но това не удовлетворява нито образованата публика, нито народните маси. Революционното движение достига върхната си точка в една огромна обща стачка, която продължава от 20 до 30 октомври и се описва като най-голямата, най-добре проведената и най-успешната стачка в историята. Руснаците действат в единна воля и явно показват своята непоколебима решимост да сложат край на самодържавието. В хода на стачката, за ръководството ѝ работниците от Санкт Петербург организират един Съвет — предвестник на далечното неизвестно бъдеще. Почти напълно парализирани и принудени да признаят огромната сила на опозицията, Николай II и неговото правителство в края на краищата капитулират. На 17 (30 по нов стил) октомври императорът, посъветван на Вите, обнародва Октомврийския манифест. Този кратък документ гарантира граждански свободи на руснаците, обявява създаването на една Дума с действителни законодателни функции — приемане или отхвърляне на всички законопроекти, и обещава по-нататъшно разпространение на новия ред в Русия. Казано накратко, Октомврийският манифест прави империята на Романови конституционна монархия.

Манифестът предизвиква и разцепление сред опозицията. Либералите и умерените от всички нюанси се чувстват напълно удовлетворени. Радикалите от рода на социалдемократите, напротив — смятат отстъпката на царя за неадекватна и искат на всяка цена свикване на събрание, което да изработи конституция, а не да получава подаяния отгоре. Така разединена, опозицията губи много от предишната си сила. В средата на декември полицията арестува членовете на санктпетербургския Съвет. Призивът на Съвета към революция намира отзвук само в Москва, където работници и някои други радикали се сражават ожесточено с полицията и войниците, в това число с един гвардейски полк от 22 декември чак до края на януари.

Така годината 1905 завършва в Русия с кървава борба. С това последно усилие обаче революцията се изчерпва. През зимата наказателни експедиции и военни съдилища възстановяват на бърза ръка реда в много райони, където са избухнали вълнения. Крайната десница се присъединява към армията и полицията. Най-десните команди, известни като „черните стотници"*, бият и дори убиват евреи, либерали и други интелектуалци. Протофашистка по характер, тази новопробудена десница процъфтява на почвата на етническата и религиозната омраза и се обръща с призиви най-вече към богатите селяни и към представителите на градската дребна буржоазия. По-важното е, че преобладаващото мнозинство от народа се уморява от революцията и силно желае мир. Може да се допълни, че Вите заздравява позициите на правителството, като получава голям заем от Франция.

Основните закони

На 6 май 1906 г., почти в навечерието на свикването на Първата Дума, правителството обнародва Основните закони. Те очертават рамката на новата руска политическа система. Октомврийският манифест само набелязва някои от основните ѝ черти. Съгласно основните закони, императорът съхранява огромни пълномощия. Той продължава да упражнява пълен контрол върху изпълнителната власт и въоръжените сили, външната политика — поспециално да обявява война и да сключва мир — запазва наследяването на трона, императорския двор, императорските владения и т. н. Той запазва непроменена уникалната си господстваща позиция по отношение на руската църква. Дори и титлата самодържец. Императорът трябва да свиква годишните сесии на Думата и да я разпуска, но в този случай той трябва да посочи времето за изборите и за свикване на новата Дума. Той има право на вето върху законодателството. Нещо повече, при извънредно положение, когато Думата не заседава, царят може да издава укази със силата на закони, макар че те трябва да бъдат представени за одобрение на следващата сесия на Думата не по-късно от два месеца след нейното откриване.

Думата несъмнено получава важни законодателни и бюджетни права и функции чрез Основните закони, но те са много ограничени. Преди всичко почти 40 процента от държавния бюджет, който включва такива пера като армията, морския флот, императорския двор и държавните заеми, е извън компетенцията на Думата, докато останалата част, ако не мине през Думата, влиза в сила според сумите, изчислени през предишната година. Министрите и цялата изпълнителна власт остават отговорни само пред императора, въпреки че Основните закони поставят усложнени условия пред интерпелациите, т. е. отправянето на питания към министрите от Думата. Освен това Държавният съвет, функционирал от създаването си при Александър I като съвещателно тяло от велможи, се превръща доста неочаквано в горна законодателна камара, която има еднакви права и прерогативи с тези на Думата и е нейна явна консервативна противотежест. „Не

* В Русия са известни под наименованието „черносотници" от „черная сотня". Те са членове на „Съюза на руския народ" и на „Съюза на Архангел Михаил", чиито въоръжени отряди за борба с евреите, етническите малцинства и революционерите, действат в периода 1905 — 1917 г. — Бел. ред.

повече от половината“ от членовете на горната камара се назначават от императора, не пожизнено, но чрез годишни списъци, а останалата половина се избира от следните групи: 56 души с много едра собственост, поддържащи губернските земства; 18 — от дворянството; 12 — от търговията и индустрията; 6 — от духовенството; 6 — от Академията на науките и университетите и двама от финландския парламент.

Двете първи думи

Докато Основните закони въвеждат множество ограничения в позицията и пълномощията на Думата, избирателният закон има подчертано представителен характер. Избирателната система, въпреки сложностите си и ограниченията като групирането на електората според социалната база, непреките избори в случая със селяните и широкото представителство на градските жители, позволява на почти всички руснаци от мъжки пол да участват в изборите за Думата, преобразявайки за една нощ империята на царете от страна без народно представителство в страна, в която се упражнява почти общо избирателно право за мъжете в зряла възраст. Относително демократичният характер на избирателния закон се дължи отчасти на решението на Вите от декември 1905 г. — когато законът е окончателно формулиран — да се отстъпи пред народните настроения. По-важното е, че той отразява общото убеждение, широко се сред правителствените кръгове, че селяните, обикновените руски хора ще гласуват за своя цар и за десницата. След свободните избори Първата Дума е свикана на 10 май 1906 година.

Противно на оптимистичните си очаквания правителството претърпява решително изборно поражение. Според Уолш, 497-те членове на първата Дума могат да се класифицират както следва: 45 депутати принадлежат към десните партии; 32 към различните национални и религиозни групи, например поляците или мюсюлманите; 184 са кадети; 124 са представители на различни леви групи и 112 са с неопределена партийна принадлежност. Така, кадетите, съставляващи 38 процента от общия брой на депутатите, се очертават като най-силната политическа партия в Думата. Тяхно допълнително предимство е способното им и добре съставено ръководство, сведущо в парламентарната процедура. От другата страна, на онези, които са наляво от кадетите, им липсва единство и организация, те искат чисто и просто да се борят с режима. На каузата на левицата в първата Дума до голяма степен ѝ вреди фактът, че социалистите революционери и социалдемократите бойкотират изборите за Думата. Депутатите, които не се определят политически, са предимно селяни, които отказват да застанат в една редица с която и да било от политическите групировки, но общо взето принадлежат към опозицията. Правителството получава подкрепа само от относително малкото представители на необновената десница и от по-умерените октябристи*. Октябристите, както показва името им, се отцепват от кадетите покрай Октомврийския манифест, който те приемат като подходяща основа за руския конституционализъм, докато кадетите предпочитат да го разглеж-

* Октябристи се наричат членовете на партията „Съюз 17 октомври“. Тя е създадена в подкрепа на Манифеста от 17 октомври 1905 г. Лидери на тази партия са А. Гучков и М. Родзянко, а печатните ѝ органи в. Слово и в. Голос Москви. — Бел. ред.

дат като първата стъпка по пътя към по-демократична система.

Не е изненадващо, че правителството и Думата не могат да работят заедно. Императорът и министрите му несъмнено имат намерение да поставят Думата в подчинено положение и разгневяват силно много депутати, фаворизирайки открито крайната десница. Думата на свой ред се оказва неединна. Левицата просто иска да бъде в опозиция и да прави обструкции. Кадетите, макар и много по-умерени и конструктивни, изглежда поставят много висок залог: те искат Учредително събрание, а на първата Дума гледат като на Генералните щати от 1789 г., възразяват срещу Основните закони, като по този начин всъщност призовават Думата да абдикира. По подобен начин, макар че настояват за политическа амнистия, те отказват тероризмът да бъде поставен извън закона, за да не би техните другари от левицата да се засегнат. Но най-сериозният сблъсък става по въпроса за земята: Думата иска да разпредели на селяните държавните, императорските и църковните земи, какта и именията на помешчиците, които надвишават известен максимум, като компенсира земевладелците. Правителството обявява отчуждаването на частна земя за недопустимо дори с компенсация. Императорският режим продължава докрай да стои на страната на помешчиците. След 73 дни и 40 по същество безплодни заседания, Николай II разпуска първата Дума.

Разпускането има своеобразно продължение. Около 200 депутати на Думата, над половината от тях кадети, се събират във финландския град Виборг и подписват манифест, осъждащ правителството и призоваващ народа към пасивна съпротива. Призивът е да не се плащат данъци или да не се явяват на повиквателните за военна служба до свикването на новата Дума. За свое оправдание Виборгският манифест се позовава на някои нарушения при разпускането на първата Дума, но сам по себе си той е една необмислена и неконституционна стъпка. Освен това, той се оказва и груба грешка, защото страната не реагира. Участниците във Виборгската среща са осъдени на три месеца затвор. Нещо повече, те губят правото да се кандидатират за втората Дума, която по такъв начин се лишава от част от потенциалното си ръководство.

За разлика от първите избори правителството упражнява целия възможен натиск, за да получи благоприятни резултати в изборите за втора Дума и в това отношение е подпомогнато от обстоятелството, че по-голямата част от Русия е в извънредно положение. Но резултатите отново разочароват императора и неговите помощници. Въпреки че, съгласно едно авторитетно изчисление, опозицията в Думата, състояща се главно от кадетите и левите, клони от 69 до 68 на сто от общия брой депутати, тя става и по-крайна. Всъщност, поляризацията на политическите настроения в двете крила, в двете крайности, спечелили за сметка на центъра, е най-поразителният резултат от изборите. Представителството на кадетите намалява от 184 до 99 депутати, докато социалдемократите и социалистите революционери, които този път участват пълноценно в изборите, печелят съответно 64 и 20 места. Присъствието на цялата левица в Думата се увеличава от 124 на 216 депутати. Заслужава да се отбележи, че по отношение на личностите Думата претърпява коренна промяна. Само 31 депутати са членове и на първата, и на втората Дума — резултат, който се дължи не само на наказанията, последвали Виборгския манифест, но и на избирането на по-крайни кан-

дидати. Заслужава да се отбележи и това, че броят на политически неопределилите се депутати спада с около 50 процента във втората Дума.

Втората Дума е свикана на 5 март 1907 г. и заседава малко повече от три месеца. Тя също се оказва в безизходица по отношение на правителството. Още повече, че неин изключителен опонент не е вече нищожеството Иван Горемикин, който сменя първия конституционен премиер Вите в началото на 1906 г., а способният и решителен Пьотр Столипин. Преди да успее да разгледа неговата важна аграрна реформа, Столипин урежда разпускането на втората Дума на 16 юни, използвайки претекста, че тя не е откликнала незабавно на молбата му да се отнеме имунитетът на 55 депутати, 16 от тях социалдемократи, които той иска да арестува за предателство.

Промяната в избирателния закон и двете последни Думи

На същия ден, 16 юни 1907 г., Николай II и неговият министър произволно и неконституционно променят избирателния закон. Царят посочва като оправдание властта, дадена му от историята, правото му да отменя онова, което е дарил и намерението си да отговаря за съдбините на руската държава само пред олтара на Бога, който му е дал тази власт! Промяната в избирателния закон, разбира се, е направена с намерение да се създаде Дума, която да сътрудничи на правителството. Представителството на селяните е орязано наполовина, това на работниците също е променено из основи, докато дворянството получава представителство, което съвсем не съответства на числеността му. Освен това, представителството на Полша, Кавказ и няколко други гранични области е намалено, а това на Централна Азия е напълно елиминирано на основание изостаналост. В същото време изборната процедура става по-индиректна и заплетена, като отчасти следва пруския модел. Трябва да се допълни, че министърът на вътрешните работи получава правото да променя избирателните райони. Пресметнато е, че електоралната промяна от юни 1907 г. е довела до следните резултати: гласът на един помешчик се брои приблизително, колкото на четирима представители на едрата буржоазия, на 65 души от средната класа, на 260 селяни или на 540 работници. Другояче казано, на 200-те хиляди представители на поземлената аристокрация са им осигурени 50 на сто от местата в Думата.

Електоралната промяна осигурява най-после на правителството една сътрудничеща Дума. И наистина, за разлика от първите две Думи, които заседават само по няколко месеца, третата Дума изкарва пълния си легислативен мандат от 5 години, от 1907 до 1912 г., четвъртата Дума също работи 5 години от 1912 до революцията през март 1917 г., която избухва точно преди Думата да бъде разпусната. В третата Дума правителството има подкрепата на 310 от общо 442 депутати: от тях 160 представляват десницата, а 150 октябристите. Опозицията, редуцирана до 120 места, обхваща 54 кадети, незначителен брой представители на други умерени групи и само 33 депутати от бившата левица. Социалистите революционери бойкотират третата и четвъртата Дума. Показателен е и друг аспект на промяната. Изчислено е, че докато великорусите съставляват почти половината от членовете на първата Дума, в третата участват 377 великоруси и 36 представители от всички останали националности на империята.

В изборите от 1912 г. правителството полага определени усилия да получи дясно мнозинство, което би елиминирало неговата зависимост от вота на октябристите, но не съумява напълно да постигне целта си. В четвъртата Дума влизат около 185 представители на десницата, 98 октябристи и 150 депутати наляво от октябристите. Заради решаващата си позиция в центъра октябристите продължават да играят важна роля в Думата, въпреки че броят им е силно намален. Що се отнася до останалите, засилването на десницата е балансирано от увеличение на левицата.

Октябристите, сменили кадетите след промяната в избирателния закон от юни 1907 г. като най-важна партия в Думата, представляват по-слабо консервативното провинциално дворянство и деловите среди. Докато лявото им крило се доближава до кадетите, десните октябристи стоят близо до консервативната десница. Партията се ползва от предимствата на доброто ръководство, по-специално от лидерството на Александър Гучков, и работи добре в парламента. Може да се отбележи, че депутатите октябристи са най-богатата група в последните две Думи. Кадетите, които стават най-гръмкия глас на опозицията, са преди всичко партия на хора със свободни професии, въпреки че влиянието им се простира сред широки слоеве на средната класа, особено на едрата буржоазия, а и сред някои земевладелци и други групи. Десницата, която не се състои само от една партия, отстоява интересите на помешчиците, макар че полага демагогски усилия да получи по-широка подкрепа и парадира с някои свещеници и селяни в Думите. Силното недоволство, ширещо се сред руските народни маси, намира минимален израз в Думите в лицето на левицата.

Политиката на Столипин

След като установява контрол върху Думата, правителството може да развие своя собствена законодателна програма. Архитектът на програмата Столипин е описван като последния наистина успешен министър на империята. Целите на Столипин са „омиротворение“ и реформа. „Омиротворението“ означава изнурителна борба срещу революционерите, защото макар масовите опозиционни движения, характерни за 1905 г., вече да не заплашват режима, тероризмът се шири. Практикуван преди всичко от Бойната организация на социалистите революционери и от социалистите революционери-максималисти, които се отцепват от основната партия, тероризмът става причина за смъртта на 1 400 души през 1906 г. и на 3 000 души през 1907 година. Сред жертвите са офицери от полицията и агенти, различни чиновници — висши и дребни и множество невинни случайни свидетели. През август 1906 г. например максималистите взривяват извънградската резиденция на Столипин, убивайки 32 души и ранявайки много други, в т.ч. сина и дъщерята на премиера, но не и самия него.

Столипин действа прямо и сурово. От края на 1906 г. 82 района в руската империя са поставени в различна степен под специално разпореждане, спряно е отпечатването на 206 вестника и над 200 редактори са изправени пред съд. Нещо повече, Столипин въвежда военни съдилища, съдещи по бързата процедура и състоящи се от офицери без юридическа практика, които съдят обвинените в тероризъм и подбуждане към въстание. Процесите и изпълнението на присъдите са въпрос на дни или дори на няколко часа. Макар че специалните военни съдилища траят само няколко месеца, защото

Столипин не представя пред Думата закона, с който ги създава, а срокът му изтича два месеца, след като е свикана втората Дума, работата им довежда до екзекуцията на над хиляда души. „Вратовръзката на Столипин“ — т. е. въжето с примка става нарицателно в Русия. Политиката на „омиротворение“ общо взето успява. Максималистите и много други терористи са убити или екзекутирани, а много революционери бягат в чужбина. В страната се установява относителен покой. Би трябвало да се допълни, че Столипин продължава да отпуска средства за проникване на полицията в революционното движение и за една изключително сложна система от агенти и доносници. Такава полицейска практика довежда между другото и до появата на забележителни двойни агенти, сред които е невероятният Евно Азеф, успешно съчетаващ ролите на главен доносник срещу социалистите революционери и на водач на тяхната Бойна организация. На последната си длъжност той урежда убийството на Плеве и други смели терористични актове.

Столипин иска „омиротворението“ да стане прелюдия към важни промени, в частност към фундаментална аграрна реформа. Тази реформа, въведена чрез законодателно разпореждане на императора през есента на 1906 г., одобрена от третата Дума през 1911 г., има за цел да разтури селската община и да създаде класа от силни, независими, частни, селски стопани — т. нар. Столипинов залог на силните и здравите. Създаването на голяма група благоденстващи и доволни селяни вероятно би трансформирала руското село от блато на мизерията и разсадник на вълнения в консервативен бастион на режима.

Новото законодателство разделя всички селски общини на две групи: такива, които са задължени да участват, и такива, които не са задължени да участват в преразпределението на земята. В първата група всички селяни получават своите поземлени парцели като частна собственост. В общините с периодично преразпределение всеки стопанин може по всяко време да си поиска в лична собственост земята, на която има право по преразпределението. Освен той това може да настоява пред общината да му даде земята не на разпръснати участъци, а разположена на едно единствено място. Общо взето се налага общината да се съобразява с такава молба, ако по време на общото преразпределение на земята се е получило такова разделяне и тя трябва да изпълни молбата, „доколкото е възможно“ в друго време, както и по аналогия, общината — да раздели земята си на консолидирани индивидуални парчета, ако това се иска от не по-малко от половината от общия брой стопани. Нещо повече, отделните селяни неизменно запазват права върху общите земи, ливади, гори и други подобни. Фактически през 1911 г. е разрешено разделянето дори на пасищата. Накрая, общината може да бъде напълно премахната като институция чрез вот на мнозинството, ако земята в дадена община не се преразпределя и чрез две трети от гласувалите в случаите с общините, които са ангажирани с преразпределение на земята. Заслужава да се отбележи, че реформата превръща най-старшия стопанин в единствен собственик на земята в стопанството, като измества предишната обща семейна собственост, запазила се само в случаите, когато в големите патриархални семейства членуват други лица освен по-старшите преки наследници.

Основната поземлена реформа на Столипин, въздействието на която върху руското стопанство и общество ще обсъждаме в следваща глава, получава подкрепа чрез правителствената политика и чрез множество мерки.

Преди всичко, Селската поземлена банка става много по-активна при подпомагане на селяните да закупуват земя, като в същото време значителни държавни и императорски поземлени владения са предложени за продан на селяните. Освен това, променяйки напълно своето предишно отношение, правителството започва най-после да поощрява и подпомага миграцията на селяните в нови земи в Сибир и на много други места в империята. Трябва да се добави, че реформата на Столипин прави селяните по-равни пред закона, не само като отслабва властта на общината, но и като ограничава тази на земските началници и освобождава селяните от някои особени ограничения. Действайки в различни сфери, министрите и Думите работят заедно за развитие на образованието, което бележи значителен прогрес в последните години на имперския режим. Всъщност, един закон от 1908 г. предвижда образование за всички руски деца до 1922 година. Правителството разширява работническото законодателство, работи за укрепване на армията и националната сигурност и е ангажирано с други разнообразни полезни дейности. Но въпреки всичко, главната реформа липсва. Само противоречивите аграрни закони на Столипин се опитват да осъществят коренната промяна в положението на руския народ, но рамките на това законодателство са твърде тесни, защото Столипин не се решава да конфискува никаква помещическа земя дори с компенсация. Нещо повече, прогресивните мерки продължават да се преплитат с реакционните. Така конституционна Русия става свидетел на тероризма на десницата — например убийствата през 1906 и 1907 г. на двама депутати кадети от първата Дума, а и на тероризма на левицата, като и двата вида тероризъм обикновено остават ненаказани. Самият Столипин, който произхожда от западните гранични райони, действа като националист и русификатор и възстановява злополучната политика, опитала се да русифицира Финландия. При това управлението не е стабилно. На министър-председателя, който е нещо като конституционалист, му оказват силно противодействие и отдясно, и отляво. Той успява да направи така, че една важна част от законодателството влиза в сила, след като императорът постановява прекъсване на работата на законодателния орган за три дни и уволнява двама важни членове на Държавния съвет. Неговото своеволие принуждава лидерът на октябристите Гучков да подаде оставка като председател на третата Дума. На 14 септември 1911 г. Столипин е фатално прострелян от един полицейски агент, свързан с революционна група. Приемникът на Столипин, граф Владимир Коковцов е умен и способен, но не притежава нито решителността на своя предшественик, нито влиянието му в правителството. След малко повече от две години той е сменен от нерешителния и застаряващ Горемикин, който става за втори път министър-председател. Горемикин, поема ръководството на правителството в началото на 1914 година. Въпрос на няколко месеца е той и Русия да се изправят лице в лице срещу опустошаващата реалност на Първата световна война.

Руската външна политика (1905 — 1914)

Както и другите държави Русия се натъква на Първата световна война. Царското правителство, което има принос в международните блокове, напреженията и кризите, в съдбоносното лято на 1914 г. решава да подкре-

пи Сърбия и прибягва към оръжието. Все пак, неговата роля в знаменития въпрос „Кой е виновникът за войната?“ не би трябвало да се преувеличава или опростява. Руските амбиции и желание за война не са по-големи от тези на други страни, като при това подготовката на Русия за въоръжен конфликт се оказва по-слаба от тази на останалите държави. Империята на царете не взима участие в надпреварата за презморски колонии, която е важен аспект от предпоставките за Първата световна война. Руските интереси и планове на Балканите и в Близкия Изток са реципрочни на австро-унгарските и до известна степен и на германските. Пангерманистите са истински братовчеди на панславистите — въпрос, който Фей и много други не успяват да преценят справедливо — тъкмо германското правителство, а не руското се радва на широка обществена подкрепа в своята собствена страна, заради твърдата си национална политика. Фаталният конфликт избухва първоначално между Австро-Унгария и Сърбия и двете държави могат да бъдат натоварени с отговорността за неговия трагичен край, който предшества руския изход. Дори ранната руска мобилизация има аналог в австрийската. Освен това, заслужава да се отбележи, че през лятото на 1914 г. единствено Австрия желае война, макар че има намерение просто бързо да съкруши Сърбия, а не да разпалва континентален пожар.

По време на една лична среща, малко преди откриването на Портсмутската конференция за мир, германският император Вилхелм убеждава Николай II да подпише един отбранителен съюз, известен като Договорът от Бьоркьо. Но това споразумение се оказа мъртвородено, защото водещи представители в двете правителства изразяват силни възражения срещу него и защото Франция отказва да сътрудничи и помага на Русия по задълженията, които е поела с договора от 1891 — 1894 година. Годините, последвали Руско-японската война, свидетелстват за отчуждението на Русия от Германия, за фактическо скъсване на руско-австрийските отношения и в същото време за по-нататъшното сближение между Русия и Франция, а и за създаването на Англо-руската антанта. Споразумението с Великобритания, подписано за 31 август 1907 г., е завой в руската външна политика, защото превръща често ожесточените и традиционно враждебни отношения между двете държави в дружески. Този резултат е постигнат чрез компромис в онези райони, където се сблъскват интересите на двете страни — в северната част на Персия на Русия е призната широка сфера на влияние, а на Великобритания — по-малка в югоизточната, като централният район е обявен за неутрален. Русия се съгласява да признае, че Афганистан е извън сферата на нейните интереси и че ще влиза в отношения с афганистанския владетел само чрез Великобритания. На свой ред Великобритания обещава да не променя статута на тази страна и да се не намесва във вътрешните ѝ работи. Двете страни признават сюзеренитета на Китай над Тибет. Тъй като Великобритания и Франция са постигнали споразумение през 1904 г., новият съюз бележи появата на Тройната Антанта на Франция, Русия и Великобритания — балансьор срещу Тройния съюз на Германия, Австро-Унгария и Италия. За руската страна Антантата означава действителен военен и политически съюз с Франция и само една неопределена договореност с Великобритания. Но все пак, както вече се отбеляза, това споразумение представлява важна преориентация на руската, а и на британската външна политика и

то спомага за групирането на Европа в два лагера. Трябва да се добави, че идеята за създаване на блок с Франция и Великобритания добива популярност в Русия много преди Първата световна война. Тя се ползва с подкрепата на либерали, на много радикали, на бизнес средите, тясно свързани с френски и британски капитали, а и на много консерватори, които са се обърнали към панславизма или страдат от митническите войни с Германия и отхвърлят митническите споразумения с тази страна като пагубни за руското селско стопанство.

Александър Изволски, руският министър на външните работи от 1906 до 1910 г., не само сключва споразумение с Великобритания, но води и активна политика на Балканите и в Близкия Изток. Всъщност той, неговият приемник Сергей Сазонов, който е начело на министерството от 1910 до 1916 г., и многобройните им подчинени, могат да се опишат като ново поколение руски дипломати, което се стреми да насочи руските интереси срещу Турция и Австро-Унгария след четвърт век спокойствие. Безспорно, още през 1896 г. руският посланик в Константинопол Александър Нелидов предлага на своето правителство Русия да завземе Проливите, но това предложение никога не е осъществено. Изволски защитава друг план. През септември 1908 г. в Бухлау, Моравия, той постига споразумение с австрийския външен министър граф Алоис фон Ерентал, Русия да приеме австрийската анексия на Босна и Херцеговина, които Австрия управлява съгласно решение на Берлинския конгрес, а на свой ред Австро-Унгария да не възразява срещу отварянето на Проливите за руски военни кораби. Австро-Унгария преминава към анексия на Босна и Херцеговина, преди Русия да успее да подготви дипломатически желаното изменение на статута на Проливите, което е измяна на взаимните договорености според Изволски, но не и според Ерентал. Предадена или не, Русия е поставена в трудно положение, защото се оказва, че другите държави, особено Великобритания, не желаят да допуснат руски военни кораби в Проливите. Царското правителство изживява още едно унижение, когато се колебае дали да признае австрийския успешен ход, но в края на краищата е заставено да го направи, след като получава нещо като ултиматум от Германия.

Годините след анексията на Босна и Херцеговина се характеризират с многократни напрежения, кризи и конфликти на Балканите и в Близкия Изток. Германия, подобно на Австро-Унгария и Русия също води настъпателна политика в този район. Вилхелм II посещава Константинопол, където декларира своите приятелски чувства към Турция и към мюсюлманите. Германски интереси подтикват строителството на железопътната линия Берлин-Багдад — проект, инициативата за който е подета още през 1898 г., а много немски военни експерти пристигат през 1913 г, за. да реорганизират османската армия. Две важни балкански войни са водени през 1912 и 1913 година. Първоначално България, Сърбия, Гърция и Черна гора се обединяват, за да нанесат поражение на Турция и да се разширят за турска сметка. След това победителите се скарват и България претърпява поражение от сърбите, гърците и черногорците, а и от румънците и турците, които подновяват военните действия, за да си върнат част от загубеното. Извън непосредствените резултати балканските войни оставят в наследство напрежение, като правят по-специално България неудовлетворена и ревизионистична държава и водят до по-нататъшно влошаване на отноше-

нията между Австро-Унгария и Сърбия.

Когато на 28 юни 1914 г. наследникът на Хабсбургския трон, ерцхерцог Франц Фердинанд е убит от сръбски патриоти и Австрия предявява убийствен ултиматум на Сърбия, руското правителство решава да подкрепи Сърбия — другата алтернатива този път е пълно поражение на Балканите. Оперирайки със съюзниците почти автоматично, Германия подкрепя Австро-Унгария, а Франция застава зад Русия. На 28 юли Австро-Унгария обявява война на Сърбия, на 1 август Германия — на Русия, и на 3 август — на Франция. Германското нападение срещу Белгия на 4 август поставя Великобритания на страната на Франция и Русия. Европа влиза в Първата световна война.

Русия по време на Първата световна война

От лятото на 1914 г. до своя крах през месеците, последвали свалянето на имперския режим през 1917 г., руската армия се сражава упорито и отчаяно при най-трудни обстоятелства. Импровизираната офанзива в Източна Прусия, която слага началото на военните действия и помага на Франция в най-критичния момент, завършва със съкрушително поражение за руснаците в битките при Таненберг и Мазурските езера. Тази офанзива, широкото отстъпление на ген. Михаил Алексеев в Полша през 1915 г., многократните офанзиви и контраофанзиви в Галиция и тежките сражения на множество други сектори на огромния и променлив Източен фронт струват на руснаците огромни жертви в убити и ранени. Оръжието и муниците на руската армия бързо свършват и от 1915 г. нататък 25 на сто от руските войници са пращани на фронта невъоръжени с инструкции да подберат, каквото могат от умрелите. Макар че по-късно руското снабдяване се подобрява, руските войски отстъпват много на германските и австрийските в артилерия и оръжие.

Съюзниците не могат да помогнат много, защото немският флот контролира Балтийско море, а подстъпите към Черно море са отрязани през есента на 1914 г., когато Турция се присъединява към Централните сили. Така наречената Галиполска кампания на съюзниците, която има за цел да разкъса турската защита на Проливите през 1915 г. не успява. През октомври 1915 г. България се присъединява към Централните сили, за да помогне за унищожаването на Сърбия. Румънското влизане във войната на страната на Антантата в края на 1916 г. довежда до катастрофално поражение за румънците и служи за разширяване на руския фронт. Въпреки това руските войски продължават да се бият. Те всъщност побеждават австрийците и жънат успехи на кавказкия фронт срещу Турция. По-важното е, че въпреки многото поражения и необходимостта да отстъпват, те принуждават Германия да води голяма война едновременно на два фронта. Както посочва един британски историк: „Въпреки всички недостатъци и трудности руснаците се сражават героично и имат решаващ принос за хода на войната". В областта на дипломацията руското правителство, посветило се през тези години на воденето на войната и на формулирането на военните цели, постига един изключителен успех през пролетта на 1915 г., когато Великобритания и Франция се съгласяват Русия да получи Константинопол, Проливите и прилежащите с тях крайбрежни райони при бъдещия мир. Италия, която се присъе-

Русия в Първата световна война от 1914 г. до революцията през 1917 г.
най-отдалеченото проникване на руските войски в Германия и Австрия, 1914 г.
най-важните битки
главни руски ж.н. линии
Архангелск
Сев. Двина
Онежко езеро
Котлас
Вятка
Хелзингфорс
Виборг
Ладожко езеро
Ревал
Петроград
Вологда
ШВЕЦИЯ
Балтийско море
Псков
Твер
Волга
Ярославъл
Нижни Новгород
Либау
Рига
Москва
Двинск
Зап. Двина
Рязан
Данциг
Вилно
Септ. 1914
Смоленск
Ока
Твер
Пенза
Таненберг, авг. 1914 г.
Мазурски езера
Минск
Р У С И Я
ГЕРМАНИЯ
Буг
Пинск
Гомел
Орел
Варшава
Брест Литовск
Воронеж
ПОЛША
ФРОНТОВА ЛИНИЯ ПО ВРЕМЕ НА ОКТОМВРИЙСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ, 1917
Висла
Ровно
Киев
Харков
Дон
Волга
Краков
ГАЛИЦИЯ
ОФАНЗИВА НА БРУСИЛОВ, 1916
Царицин
Донец
У К Р А Й Н А
Екатеринослав
АВСТРИЯ
Днестър
Прът
Будапеща
Ростов на Дон
Днепър
УНГАРИЯ
РУМЪНСКИ И РУСКИ ВОЙСКИ, 1916
Одеса
Керч
Кубан
Белград
РУМЪНИЯ
КРИМ
Севастопол
Терек
Сараево
Букурещ
КАВКАЗ
Дунав
ЧЕРНА ГОРА
СЪРБИЯ
БЪЛГАРИЯ
Варна
Черно море
София
Синоп
Батуми
Кура
Босфор
Карс
АЛБАНИЯ
Солун
Константинопол
НАЙ-ДЪЛБОКО ПРОНИКВАНЕ НА РУСКИТЕ ВОЙСКИ, 1916 Г.
Галиполи
Дарданели
ГЪРЦИЯ
ТУРЦИЯ
съюзници, 1915-16 г.
Атина
граници през 1914 г.
0 Мили 300

динява към Антантата в края на август 1916 г., приема предложението.

Макар че руското командване има дял за военните грешки, политическите грешки на руското правителство се оказват и по-големи, и по-драматични. Николай II и неговите министри не успяват да използват националния подем, последвал избухването на войната. Всъщност те продължават да разчитат изцяло на бюрократичните средства, за да мобилизират ресурсите на нацията и да потискат етническите и религиозните малцинства в районите, временно отвоювани от Австрия, а и в своите губернии. В частност, те не успяват да направят необходимите отстъпки на поляците. Руските поражения, провалът на руското снабдяване и абсолютната некомпетентност на военния министър ген. Владимир Сухомлинов, а и на други висши чиновници довеждат до някои промени. Думата най-накрая е свикана на кратка сесия през август 1915 г., Сухомлинов и трима негови колеги подават оставки и правителството започва да използва обществините усилия в подкрепа на армията. Тези усилия, трябва да се допълни, начело на които стоят обществени фигури и индустриалци като Гучков се полагат в много области, като се започне от работата на Червения кръст и се стигне до широко разгърнатите мерки за увеличаване на военната продукция. Земският съюз и Съюзът на градовете, които обединяват силите си под председателството на княз Георгий Лвов и Комитетът за военна индустрия, ръководен от Гучков, се проявяват особено активно.

Но сближението между правителството и обществото се оказва слабо и преходно. На Николай II не му се иска да си сътрудничи с новосъздадения умерен Прогресивен блок, воден от Милюков, който включва всички членове на Думата с изключение на крайнодесните и крайнолевите и който печели голяма подкрепа дори в Държавния съвет. Вместо това той се уповава все повече и повече на съпругата си императрица Александра и на нейния съветник, селянина Григорий Распутин. Нещо повече, въпреки протестите на 10 от 12-те му министри, императорът неблагоразумно поема лично командването на въоръжените сили, ръководени от неговия роднина великия княз Николай, оставяйки на Александра и на Распутин действителния контрол в столицата. Така, една умствено ограничена, реакционна и истерична жена и един невеж, особен селянин, който явно взима решения само в свой личен интерес и чието високо положение зависи от вярата на императрицата, че той може да защити нейния син от хемофилията и че е изпратен от Бога, за да ръководи нея, нейния съпруг и Русия, държат в ръцете си съдбините на една империя. Министрите се сменят бързо чрез това, което се описва като „министерски жабешки скок“, и всеки следващ е още по-зависим от Распутин от предшественика си. В крайна сметка, след убийството на Распутин един от тях поисква да се свърже с духа на Распутин! Това продължително и страшно убийство става в края на декември 1916 година. То е разработено от лидер на крайната десница, от член на императорското семейство и от друг аристократ, сроден с императорското семейство чрез брак, като всеки от тях се опитва да спаси династията и Русия. В началото на 1917 г. тръгват слухове за дворцов преврат, който да възстанови нормалното положение и лидерските амбиции на императорското правителство. Но една народна революция го изпреварва.

Глава XXXII
Икономическото и социалното развитие на Русия от „Великите реформи“ до революциите от 1917 г.

„Последните 60 години от развитието на имперска Русия са интересни исторически не само сами по себе си; те са важни също и за други страни и за други периоди. Моделът на този период от историята на Русия се е повтарял и се повтаря навсякъде. Не само в Русия и не само в Европа въздействието на западния XIX или XX в. върху една изостанала страна предизвиква извращения и разочарования, пуска на свобода революционни сили. Нови страни се оказват въвлечени в световното капиталистическо стопанство, в бурната размяна на стоки и идеи. Загубените векове трябва да се наваксат за няколко години. Подобрените комуникации, обществения ред и по-добрите санитарни условия на живот увеличават населението по-бързо от производството. Обеднелите народни маси стават още по-бедни. Новите средства създават нова интелигенция. Крещящият контраст между старото и новото довежда част от интелигенцията до революционни идеи и ако политическите условия създадат необходимост, до конспиративни организации. Силата, която скрепява в едно цяло такова общество е бюрокрацията. Тя държи властта, привилегиите и средствата за потискане. От нея и с нейна помощ се провеждат такива реформи, каквито са допустими. Впечатлението отстрани е, че тя е тежко бреме върху гърба на народа. Но подобно на отливка от желязо, въпреки тежестта си тя е и крехка, а един силен удар може да я разбие на парчета. Когато тя е разрушена, настъпва анархия. И тогава е моментът решителна група от революционни конспиратори интелектуалци да заграби властта“.

Хю Ситън Уотсън

„Независимо от това дали общото благосъстояние на селячеството показва подобряване или влошаване и независимо от това дали сред селските маси има тенденция на сближение или разединение, с наближаването на деня на бунта все по-явна става изключителната бедност, острото противопоставяне между бедност и изобилие, които могат да предизвикат всякакви последици, без съмнение родени и отгледани от икономическата мизерия и от икономическия контраст“.

Геройд Робинсън

„Кой в Русия живее добре?"

Николай Некрасов

„Великите реформи“ създават икономическо и социално разделение в Русия. Даже да не се вземе под внимание особената съветска периодизация, която приема, че Русия е феодална от късния киевски период чак до освобождението на крепостните селяни и че е капиталистическа от освобождението на крепостните до 1917 г., пак трябва да се подчертае, че тези реформи са от решаващо значение. Те имат огромен принос за икономическите промени и съпътстващите ги социални изменения, които характеризират империята на Романови през последните 5 или 6 десетилетия от

съществуването ѝ и достигат връхната си точка при падането ѝ.

Всяка социална прослойка чувства въздействието на „великите реформи“ и последиците от тях. Безспорно, дворянството остава господстваща социална група в страната. Всъщност, както вече беше показано, двамата — Александър III и Николай II — полагат всички усилия да засилят дворянството и да подкрепят интересите му. Дворцовите кръгове се състоят главно от едри земевладелци. Висшите нива на бюрокрацията, оплела империята, са тясно свързани с едрите помешчици. Министрите, сенаторите, членовете на Държавния съвет и други висши чиновници в столицата, губернаторите и вицегубернаторите, началниците на различни служби в губерниите принадлежат в огромното си мнозинство към дворянството. С учредяването през 1889 г. на институцията на земските капитани, които се излъчват от местното дворянство, Русия създава нов апарат от чиновници-дворяни, които ефикасно контролират селяните. Година по-късно земската „контрареформа“ засилва много ролята на дворянството в местното самоуправление и набляга върху съсловния принцип при това управление. В армията най-високите постове се заемат от съсловието на едрите помешчици, като и целият офицерски корпус във флотата принадлежи към дворянството. Правителството подкрепя дворянското земеделие чрез такива средства като учредената през 1885 година. Държавна дворянска банка, която дава пари на земевладелците при много благоприятни условия.

Въпреки това, дворянското съсловие запада след „великите реформи“. Според преброяването от 1877 г., представителите на дворянството притежават 73,1 млн. десетини земя; според преброяването от 1887 г. — 65,3 млн.; съгласно един статистически сборник от 1905 г. — 53,2 млн. и само 43,2 млн. десетини през 1911 г. според изчисленията на Огановски. Да цитираме и Робинсън: „Средният размер на поземлените им владения също намалява от 538,2 десетини през 1887 г. до 488 през 1905 година. Общото количество на притежаваните коне спада от 546 хил. през 1888 — 1891 г. до 499 хил. през 1904 — 1906 г., което представлява 8,5 на сто“. Уреждането на освобождението на крепостните е извършено така, че да е щедро към дворянството, но трябва да се има предвид, че голяма част от богатството на това съсловие е ипотекирано от държавата преди 1861 г. и че затова голяма част от компенсацията, получена от помешчиците като част от реформата отива за изплащане на дългове, оставяйки твърде малко за развитие и модернизация на дворянските стопанства. Освен това, повечето помешчици не успяват да използват ефективно своите ресурси и възможности. Лишени от труда на крепостните и принудени да се приспособяват към по-интензивно съревнование и към другите сурови реалности на променящия се свят, представителите на дворянството не притежават достатъчно образование, виждане за бъдещето или характер, които да ги направят успяващи капиталистически фермери. Значителен брой едри земевладелци всъщност предпочитат да живеят в Париж или Ница, да харчат всичко, което имат, а не да се сблъскат лице в лице с условията в Русия. Други остават в имения си и водят борба за оцеляване, но както показва статистиката, без успех. Безброй „вишневи градини“ остават дворянска собственост. Важният факт, който съветските учени подчертават, че една малка част от дворянството наистина се е приспособила и е продължила да трупа големи богатства, не променя картината на упадъка на господстващото съсловие.

Индустриализацията на Русия

Ако „великите реформи" помагат при тлаксането на дворянството надолу, те водят и до издигането на една руска средна класа, по-специално от индустриалци, бизнесмени и хора с технически професии. Резултатите и в двата случая съвсем не са предварително замислени. Трудно е да си представим модерна, индустриална държава, основаваща се на крепостничество, макар, разбира се, премахването на крепостното право да е само необходимо предварително условие за развитието на капитализма в Русия. Дори след освобождението заради преобладаващо селският характер на страната, според представата на много наблюдатели, империята на царете не би могла да възприеме западния капиталистически модел като собствен. Народниците доказват, че руският селянин е икономически самостоятелен, произвежда своя собствена храна и облекло и че в егалитарната си селска община не се нуждае от капитализъм и няма да го разбере. Може би по-близо до същността на нещата е съждението, че селянинът е ужасно беден и не би могъл да осигури достатъчен вътрешен пазар за руската индустрия. Освен това, императорското правителство, особено могъщото Министерство на вътрешните работи, погълнато изцяло от поддържането на самодържавието и от подкрепата за дворянството, дълго време фактически е обърнало гръб на индустриализацията.

Въпреки това, руската индустрия продължаваше да расте — ръст, проследен в детайли от Голдсмит и други — и през 90-те години на XIX в. показва удивителен темп, изчислен от Гершенкрон на 8 процента на година. Руските индустриалци могат да разчитат на по-добра транспортна система, с разширяваща се железопътна мрежа, която се увеличава с около 40 процента между 1881 и 1894 г. и се удвоява отново между 1895 и 1905 година. В добавка към руските финансови ресурси, чуждестранният капитал се включва в голям мащаб в индустриалното развитие на страната: чуждестранните инвестиции в руската индустрия се изчисляват на 100 млн. рубли през 1880 г.; на 200 млн. през 1890 г. и на над 900 млн. през 1900 година. Най-важното е, че Министерството на финансите под ръководството на Вите освен строителството на железопътни линии и опитите да привлече чуждестранен капитал, наистина прави всичко възможно, за да развие тежката индустрия в Русия. За да субсидира тази индустрия, Вите увеличава руския износ, свива драстично вноса, балансира бюджета, въвежда златния стандарт и използва тежко косвено данъчно облагане върху продукти за всекидневна употреба, за да изстиска необходимите средства от селяните. Така, в руските условия държавата играе ръководна роля при създаването на големи капиталистически предприятия.

Към края на века в Русия има осем индустриални района, според класификацията, възприета от Ляшченко. В Московския промишлен район, обхващащ шест губернии, влизат различни видове текстилни индустрии, както и металопреработвателни и химически заводи. Регионът около Санкт Петербург се специализира в металопреработване, машиностроене и текстилни индустрии. Полският регион с такива центрове като Лодз и Варшава има текстилна, каменовъглена, желязна, металопреработвателна и химическа промишленост. Развиващият се отскоро Южно-Руско-Украински район осигурява каменни въглища, желязна руда и основни хими-

чески продукти. Районът на Урал продължава да произвежда желязо, цветни метали и минерали. Бакинският сектор в Задкавказието дава нефт. Северозападният район се специализира в отглеждането на захарно цвекло. И накрая, задкавказкият мангано-каменовъглен район доставя производни продукти от двете суровини.

Новата руска индустрия притежава някои изключителни характеристики. Тъй като Русия се индустриализира късно и бързо, руснаците заимстват в големи мащаби западни технологии, в резултат на което руските фабрики често са по-модерни от съответните на Запад. Все пак, този прогрес в някои сектори на икономиката върви ръка за ръка с ужасяваща изостаналост в други. Процесът на индустриализация често поставя редом сложна техника и примитивен ръчен труд, извършван от евтина, но неквалифицирана работна ръка. По технически причини, но и поради правителствената политика Русия много бързо създава огромни заводи и индустрия в големи мащаби. Скоро капиталистите започват да се организират: металургичният синдикат е формиран през 1902 г., каменовъгленият — през 1904 г., а няколко други — в по-късни години. Руските предприемачи и работодатели произхождат от различни съсловия — от дворянството до бившите крепостни селяни, налице е и значителен примес от чужденци. Сред техните лидери са множество стари търговски и индустриални фамилии староверци, каквито са знаменитите Морозови. Що се отнася до пазарите, тъй като бедният руски народ може да оползотвори само една част от продукцията на руските фабрики, индустриалците разчитат на огромни държавни поръчки и започват да продават повече в чужбина. А тъй като руските манифактурни стоки общо взето не са в състояние да се конкурират успешно на Запад, износът се насочва в големи количества към съседните азиатски страни — Турция, Персия, Афганистан, Монголия и Китай. Отново Вите и правителството помагат с всичко, което е по силите им като учредяването на Руско-Персийската и Руско-Китайската банка и строителството на Източно-китайската железопътна линия, без да споменаваме Транссибирската. Както вече показахме, руската икономическа активност в Далечния Изток е една от предпоставките за Руско-японската война.

Големият руски индустриален подем от 90-те години на XIX в. завършва с кризата от 1900 г., предизвикана от множество причини, но най-вече от „растящата слабост на основата“ — изтощението на руското селячество. Кризата продължава няколко години и се съчетава с политически вълнения и накрая с революцията от 1905 година. Все пак, след като редът веднъж е възстановен и руснаците се връщат към работа, индустриализацията възстановява своя ход. Всъщност, последният период от икономическото развитие на имперска Русия от свикването на първата Дума до избухването на Първата световна война свидетелства за бърза индустриализация, макар че тя не е толкова бърза, колкото през 90-те години на XIX в., с годишен индустриален темп на растеж от може би 6 на сто, сравнен с 8-те процента от по-ранния период. Продукцията на основните индустрии отново тръгва нагоре с изключение на нефтената. Така, пресмятайки я в млн. пундове* и използвай-

* 1 пуд се равнява на 16,38 кг или на 36 фунта (като един фунт е 453,59 г.) — Бел. прев.

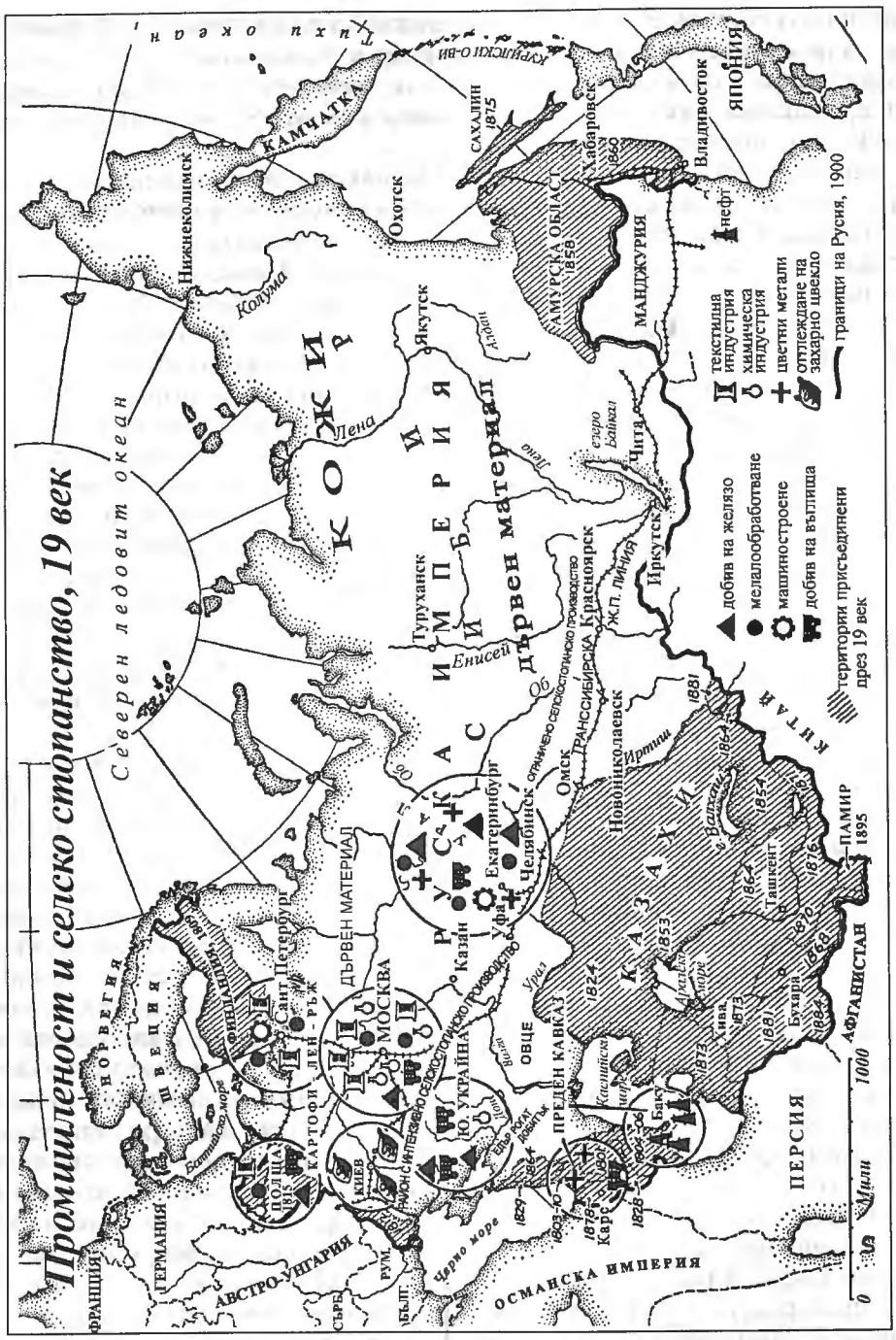
Промишленост и селско стопанство, 19 век
Северен ледовит океан
Тихи океан
КАМЧАТКА
Нижнеколимск
Охотск
САХАЛИН 1875
КУРИЛСКИ О-ВИ
ЯПОНИЯ
Владивосток
Хабаровск 1860
АМУРСКА ОБЛАСТ 1858
МАНДЖУРИЯ
Нефч
Якутск
Колума
Лена
Алдан
Туруханск
Енисей
Об
Чита
Иркутск
Красноярск
ТРАНССИБИРСКА Ж.П. ЛИНИЯ
Омск
Новониколаевск
Иртиш
КИТАЙ
ПАМИР 1895
АФГАНИСТАН
ПЕРСИЯ
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
Черно море
Каспийско море
Урал
Волга
Ташкент
Бухара
Хива
Баку
Тифлис
Карс
Батумско море
Балтийско море
Санкт Петербург
ЛЕН - РЪЖ
ФИНЛАНДИЯ
ШВЕЦИЯ
НОРВЕГИЯ
ДЪРВЕН МАТЕРИАЛ
МОСКВА
Казан
Екатеринбург
Челябинск
Уфа
ПРЕДКАВКАЗ
ОВЦЕ
ЮЖНОУКРАЙНСКО ЖИТНИЦА
Киев
Одеса
Ромни
Полша
ГЕРМАНИЯ
АВСТРО-УНГАРИЯ
ФРАНЦИЯ
СЪРБ.
РУМ.
БЪЛГ.
ГРЪЦИЯ
КАРТОФИ
ЗЕРНЕНО СЕЛСКОСТОПАНСКО ПРОИЗВОДСТВО
ЗЕРНЕНО СЕЛСКОСТОПАНСКО ПРОИЗВОДСТВО
ДЪРВЕН МАТЕРИАЛ
ЖИВОТНОВЪДНО СЕЛСКОСТОПАНСКО ПРОИЗВОДСТВО
КОЖИ
ВЪЛНА
ПРЕРАБОТКА НА ЗЕРНЕНИ ПРОДУКТИ
ЗАХАРНО ЦВЕКЛО
ТЕКСТИЛНА ПРОМИШЛЕНОСТ
ЗЕРНЕНО СЕЛСКОСТОПАНСКО ПРОИЗВОДСТВО
ЖИВОТНОВЪДНО СЕЛСКОСТОПАНСКО ПРОИЗВОДСТВО
ДЪРВЕН МАТЕРИАЛ
ЗЕРНЕНО СЕЛСКОСТОПАНСКО ПРОИЗВОДСТВО

предишния — например, в превеса на тежката индустрия и на големите заводи. Но той показва и някои нови, заслужаващи внимание специфики. С оттеглянето на Вите правителството спира да ускорява темпа на индустриализацията, намалява пряката подкрепа за капиталистите и отслабва финансовия натиск върху народните маси. Руската индустрия успява да направи необходимото, за да се приспособи, защото тя вече е в състояние да се развива самостоятелно. Индустрията често се ползва от подкрепата на банките, които започват да играят водеща роля в икономиката на страната. Но независимо от финансовия капитал, самите руски индустриалци стават все по-силни и независими. Освен това, аргументирано може да се докаже, че през годините, предшестващи непосредствено Първата световна война, руската индустрия става по-разнообразна, придобива по-широк вътрешен пазар и разпространява по-ефикасно своите блага над работниците и потребителите.

Безспорно, медалът има и обратна страна. Въпреки увеличаващата се продукция през XX в., имперска Русия изостава все повече от водещите западни държави или поне така твърдят много анализатори, особено марксистките. Точно така, както руското правителство разчита на чужди заеми, така и руската индустрия остава в зависимост от чуждия капитал, който нараства до почти 2 и четвърт млрд. рубли през 1916 — 1917 г. и формира приблизително една трета от общите индустриални инвестиции. Френският капитал, например, притежава почти две трети от руската чугунена и половината от руската каменовъглена индустрия, докато германците инвестират много в химическата и електротехническата индустрии, а британците — в нефтената. Като се базират на статистиката за инвестициите, някои марксисти говорят дори за „полуколониалния" статут на Русия! Но по-страшното е, че руската индустрия се издига на гърба на един измъчен и страдащ пролетариат и на отчайващо бедните селски маси.

Работниците

Индустриализацията на Русия създава, разбира се, значителна работническа класа. Макар руснаците много отдавна да работят във фабрики в Урал и по други места, както беше отбелязано в предишните глави, значителен индустриален пролетариат се формира в Русия едва в края на XIX век. Руските индустриални работници наброяват над 2 млн. през 1900 г. и може би 3 млн. от около 170 млн. население през 1914 година. Неправещ впечатление, съотнесен към общия брой население, пролетариатът е поплътно съсредоточен на отделни места, отколкото е в други страни. Защото поради голямата концентрация на руската индустрия половината индустриални предприятия в Русия наемат повече от 500 работници, а има и много такива, в които са наети по над 1000 души. Така работниците образуват големи и компактни групи в индустриалните центрове, които включват Санкт Петербург и Москва.

Вярно е, че терминът „работник" е твърде специфичен и точно определен, когато се прилага към руската действителност. Народниците, марксистите и учени с други убеждения, както и западни специалисти като Зелник и Джонсън, дебатират степента, до която руските работници остават или престават да бъдат селяни. Тези работници обикновено идват от село.

Често те са членове на селската община, оставят семействата си на село и прекарват част от всяка година там, събирайки реколта и вършейки друга селска работа. За тях селото си остава техният дом, докато фабриката е, така да се каже, нов начин да изкарат оброка. Когато близките отношения със селото се прекъсват, много фабрични работници все още се чувстват селяни и се стремят в края на дните си да починат там. И дори когато всички важни връзки със селото са скъсани и работниците са оставени изцяло и непрестанно сами на себе си в малките и големите градове, те не могат за една нощ да променят селския си манталитет и виждания. Руският пролетариат показва тенденция да бъде не само гордостта, но и отчаянието на марксистите както преди, така и след 1917 година. Наистина, в годините след Октомврийската революция голяма част от него изчезва в провинцията, по селата. Въпреки това, марксистите са прави в спора си с народниците що се отнася до това, че те подчертават непрекъснатото развитие на капитализма и нарастването на пролетариата в Русия. Със всичките ѝ квалификации от 80-те години на XIX век до днес, индустриалната работническа класа е важен компонент от населението на Русия — съществена част от руската икономика и фактор в руската политика.

Както се отбеляза в една по-предна глава, правителството става инициатор за създаването на модерно работническо законодателство през 80-те години на XIX в., когато министърът на финансите Бунге се опитва да елиминира или да наложи ограничения на някои очевидни злоупотреби във фабричната система и създава фабричните инспектори, които да наблюдават изпълнението на новите закони. По-голяма законодателна работа е извършена по-късно със закона от 1897 г., приложим към индустриалните предприятия, наемащи повече от 20 работници, който ограничава работния ден за възрастни до 11 часа и половина и нощната работа до 10 часа. 10-часовият работен ден се налага и в съботите и в навечерието на големи празници, като не се разрешава да се работи в неделите или на други празници. Юношите и децата не трябва да работят повече от 10 часа, съответно 9 часа на ден. Новаторски закон за работническото застраховане, който държи работодателите отговорни за инцидентите във фабриките, се появява през 1903 година. Подобрено и ефикасно работническо застраховане се създава едва през 1912 година. През 1906 г., профсъюзите най-накрая са разрешени, но дори тогава само на местно, а не на национално равнище.

Въпреки работническото законодателство и факта, че заплатите, може би, се увеличаваха с годините, предшестващи Първата световна война — момент, който напълно се отрича от съветските учени — руските работници остават общо взето в мизерно положение. Лошо платен, живеещ в отчайващо претъпкани жилища, с много слабо образование или други предимства, пролетариатът на имперска Русия е превъзходен пример за една намираща се в бедствено положение и експлоатирана работна сила, характерна за ранните стадии от развитието на капитализма и описана толкова ярко от Маркс в „Капитала“.

Не е изненада, че работниците започват да се организират, за да подобрят участта си. Фактически понякога те упражняват значителен натиск за нови работнически закони, най-вече в случая със закона от 1897 г. и не са възпрени от факта, че след 1905 г. профсъюзите стават незаконни, както и от затрудненията, създавани им от правителството оттогава. Първи-

те големи стачки избухват в Санкт Петербург през 1878 и 1879 г. и в една текстилна фабрика на Морозов близо до Москва през 1885 година. Непросъществувалият дълго, но важен Северен съюз на руските работници, воден от един работник и народник — Степан Халтурин, има принос за ранното работническо движение в столицата. Големи стачки има през 90-те години не само в Санкт Петербург, но и в Рига, в индустриалните райони на руска Полша и в новите заводи в Украйна. На много места стачкуват и железничарите. Стачното движение отново набира инерция през първите години на XX в., а кулминацията му е революцията от 1905 г., създаването и дейността на Санктпетербургския Съвет, арестуването на членовете му от правителството и неуспешното въоръжено въстание на работниците в Москва в самия край на годината. Няколкогодишно затишие последва тези събития. Но руското работническо движение се възражда малко преди избухването на Първата световна война. Стачките зачестяват след зверското избиване на работници в златните полета на р. Лена през април 1912 г., когато полицията открива огън срещу тълпа от протестиращи работници, убивайки и ранявайки над 100 от тях. През 1912 г. 725 хил. работници участват в стачки, през 1913 г. — 887 хил. и над 1 млн. и четвърт от януари до април 1914 година. Техните искания са както политически, така и икономически. Социалдемократите — меншевики и болшевики, развиват много голяма дейност сред руското работническо движение.

Селският въпрос

Селяните съставляват огромното мнозинство от руския народ, поне три четвърти от общото народонаселение съгласно преброяването от 1897 година. В известен смисъл, те имат най-голяма и пряка полза от „великите реформи", по-специално след като крепостните получават свободата си, а държавните селяни се отървават от зависимостта си от държавата. Въпреки това, след реформите тяхното положение остава най-големият и тежък проблем в Русия. Както беше отбелязано, условията за освобождението се оказват недостатъчни, за да се развие жизнеспособно селско стопанство — дали други условия щяха да бъдат достатъчни, е друг въпрос, — а някои от тези условия се оказват напълно нереалистични: при разделянето бившите крепостни получават по-малко от половината от земята си и просто не могат да посрещнат плащанията по откупа. Още повече, че освобождението отнема много време и следва неравномерно из Русия, с преходен период и други отлагания, докато селяните придобият напълно своя нов статус. Когато селяните най-накрая се добират до този статус, дори той не ги изравнява с другите социални групи. Така, с тях се занимава отделна администрация, те имат отделни съдилища и освен това са обвързани със селската община в по-голямата част от европейска Русия.

Общините, които получават земята при освобождението, са задължени да отговарят за данъците и за военните набори, като замисълът е да служат като бастиони на реда и организирания живот на село. Несъмнено, те помагат на много селяни да запазят своето положение в постреформена Русия и осигуряват поне минимална сигурност за своите членове. Дори индустриалните работници, както беше отбелязано по-горе, често мислят за връщане на село. Но цената на общината като институция е висока. Об-

щините са склонни да увековечават изостаналостта, архаичното селскостопанско производство, те продължават да използват традиционни, примитивни начини на обработка, включващи разделянето на земята на малки парцели, така че всички домакинства да получават земя с еднакво качество, на тях им липсва капитал, образование и инициатива за модернизация. Едноличните стопани, дори когато са склонни да възприемат в по-голяма степен по-прогресивното, трябва да следват практиката на съседите си и нямат мотивация да подобрят обработката на своите парцели в онези общини, които периодично преразпределят земята. Заедно с това общините затрудняват мобилността на селяните и съдействат за непрекъснатата пренаселеност на селото. Често за членовете на общината се оказва трудно да получат разрешение за напускане, защото заминаването принуждава общината да изпълнява задълженията към държавата с по-малко хора. При това, там където общините периодично преразпределят земята между фамилиите, главата на семейството може да попречи на напускането на членовете му, тъй като това ще намали парцела, получаван от домакинството при следващото преразпределение. Както констатира Гершенкрон: „Нищо не е по-показателно за неразумния начин, по който функционира селската община от факта, че отделното семейство трябва да запази това, което имаше в изобилие — работниците, като предварително условие за получаване на това, което не достига — земята".

Народонаселението на Русия бързо нараства след освобождението от около 73 млн. през 1861 г. до над 125 млн. при преброяването от 1897 г. и почти на 170 млн. през 1917 година. Цените на земята се увеличават повече от два пъти между 1860 и 1905 г. и почти се удвояват отново между 1905 и 1917 година. Въпреки че селяните купуват по-голямата част от земята, продавана от дворяните, поземлените парцели на отделните селяни продължават да намаляват. Руските стопански историци са изчислили, че непосредствено след освобождението 28 процента от населението по селата не може да преживява от парцелите си и че след 1900 г. този брой е нараснал до 52 процента. Така парчетата земя, сравнени внимателно с тези на селяните от други страни се оказват слаба утеха, защото поради изостаналостта на селското стопанство в Русия, те очевидно са недостатъчни. Средният селянин, собственик на коне, също бързо върви към обедняване, като около една трета от селските стопанства през 1901 г. не притежават коне. Селяните, разбира се, опитват по най-разнообразни начини да облекчат отчайващото си положение, като се започне от периодичното наемане на работа в градовете и се стигне до миграцията, но в най-добрия случай успехът им е ограничен. Те работят, напрягайки всичките си сили, изтощавайки себе си и земята и борейки се за всеки къс от нея. При това несигурно земеделие сушите се превръщат в бедствие и гладът от 1891 г. е убийствена катастрофа. Но дори и без пълен глад селяните умират рано. В началото на XX в. годишният показател и за смъртността в европейска Русия за селските райони, който изпреварва градовете, е 31,2 на хиляда сравнен с 19,6 във Франция и 16 в Англия. Естествено, условията в огромната руска империя не са еднакви, сибирските селяни, например, са доста заможни. От друга страна, вероятно, най-лошо е положението в гъсто населените губернии на централно-европейска Русия, причинено от т.нар. „пауперизация на центъра". Как самите селяни възприемат съдбата си, става

съвсем ясно при масовите аграрни вълнения, достигнали своя връх през 1905 година.

За да преценим товара, който трябва да носят руските селяни, трябва да имаме предвид фискалната система на империята. Една официална анкета показва, че след освобождението селяните плащат на държавата годишни данъци, в това число откупни плащания, 10 пъти по-големи, отколкото представителите на дворянството. И даже след като поголовният данък е премахнат през 1886 г., а изплащанията на откупа са отменени през 1905 г., намиращите се в бедствено положение народни маси продължават да подкрепят държавата чрез косвените данъци. Тези данъци, които в продължение на много години са главен приходоизточник за империята, се събират от местни и вносни стоки за ежедневна консумация като водка, захар, чай, тютюн, памук и желязо. Данъкът върху алкохола, който Вите прави държавен монопол през 1894 г., се оказва особено доходоносен. Докато непрекъснатият финансов натиск кара селяните да продават всичко каквото могат, правителството и по-специално Вите подпомагат износа на хранителни продукти, най-вече на зърнени храни, за да постигнат благоприятен търговски баланс и да финансират индустриализацията на Русия. Хранителните стоки съставляват почти две трети от стойността на руския износ през първите години на XX в., сравнени с две пети по време на освобождението.

Но последните години на имперска Русия, периодът от революцията от 1905 г. до избухването на Първата световна война донасят известна надежда и подобрение — много авторитети говорят за голяма надежда и огромно подобрение — в живота на руските селяни, т.е. преобладаващото мнозинство от руския народ. Внезапният подем е резултат от много фактори. Както вече беше показано, индустриализацията на Русия вече не изисква и не получава изключителните жертви, характерни за 90-те години на XIX в., а и новата руска индустрия има какво да предложи на потребителя. Националният доход в 50 губернии на европейска Русия нараства, съгласно изчислението на Прокопович от 6 579.6 млн. рубли през 1900 г. до 11 805.5 млн. през 1913 година. През 1913 г. доходът на глава от населението за цялата руска империя възлиза на 102.2 рубли, — твърде значително увеличение, макар да е несъизмерим с данните за Германия — 292 рубли, за Франция — 355, за Англия — 463 или за Съединените щати — 695. За щастие, в годините преди Първата световна война има серия богати реколти. Руските селяни имат и допълнителна полза от значителния ръст на кооперативното движение и от организираната от правителството миграция в нови земи. Кооперативите се множат от 2 хил. през 1901 г. и 4 500 през 1905 г. до 33 хил. при избухването на Първата световна война, когато членовете им ги са 12 млн. души. Кредитните потребителски кооперации проправят пътя, макар че и някои производителни кооперации като сибирските маслобойни кооперации също се оказват много успешни. Що се отнася до миграцията, правителството започва да я подкрепя след революцията от 1905 г., като осигурява необходимите агенции за ръководство, отпуска малки субсидии на преселниците, не изисква някои данъци от тях и прочее. През 1907 г. над половин милион души се преселват в нови земи и през 1908 г. годишният брой на преселниците нараства до около 750 хиляди души. След това в предвоенното време спада средно до 300 хил. на година. Об-

работваемата земя нараства от 88,3 млн. десетини през 1901 — 1905 г. до 97,6 млн. през 1911 — 1913 година. Както беше отбелязано по-рано, Селската поземлена банка става много активна, като помага на селяните да купят над 4,3 млн. десетини земя в десетилетието между 1906 и 1915 г., сравнено с 0,96 млн. през предишните 10 години. Държавни и на императорското семейство земи, възлизащи на около 1 млн. и 250 хил. десетини, са предложени за продан на селяните.

Столипиновата аграрна реформа може да се смята за най-важния фактор за промяната на положението, защото тя се опитва да преобрази руското село. Столипиновите закони от 1906, 1910 и 1911 г., изложени в предишната глава, имат за цел да разтурят селската община и да създадат силна класа от селски собственици, които трябва да имат земя, събрана на едно място, а не на отделни парчета. Нека сумираме резултатите от реформата с думите на един враждебен критик — Ляшченко:

„До 1 януари 1916 г. молби за придобиване на земя в лична собственост са представени от 2 755 000 стопани в европейска Русия. Сред тях около 2 008 000 стопани с обща площ от 14 123 000 десетини се отделят от общините. В допълнение 470 000 стопани с една съвкупна площ от 2 796 000 десетини получават „удостоверителни документи", свидетелстващи, че са я придобили като лична земя, която не подлежи на никакво преразпределение. Общо 2 478 000 стопани, притежаващи площ от 16 919 000 десетини напускат общините и се сдобиват със собствена земя. Това е около 24 на сто от общия брой на стопаните в 40 губернии в европейска Русия".

Огановски, Робинсън, Флоровски, Карпович и други стигат до приблизително същите данни за около 24 процента от бившите стопанства в общините, сравнявайки законното им оттегляне от общините. За разлика от Ляшченко обаче, някои специалисти подчертават големия размах и потенциални възможности на реформата. Те акцентират най-вече върху факта, че независимо че само 470 хил. стопанства в непреразпределящите земята общини, имат време да получат официално потвърждение за независимото си положение, законът от 1910 г. превръща всички стопани в такива общини в лични собственици. Следователно 2 млн. е по-реална цифра от 470 хиляди. Ако направим тази корекция чрез събиране, и ако добавим към новосъздадените независими стопанства 3-те милиона или повече, владени по наследство стопанства в райони с неразвита общинска собственост, за европейска Русия в началото на 1916 г. ще получим над 7 млн. еднолични собственици на стопанства от общия брой от 13 или 14 милиона. С други думи, селските стопанства, намиращи се в селските общини, са намалели до малко под половината от всички селски стопанства в Русия. Комасацията на отделните парчета земя — един аспект от реформата, който напредва много по-бавно от отделянето от общината — също отбелязва известен прогрес. Един важен масив от цифри показва, че до 1916 г. от почти 2,5 млн. стопани, напуснали общините, повече от половината имат стопанства, в които земята е събрана на едно място.

Но тези впечатляващи статистики не са непременно показател за голямата мъдрост и успех на реформата на Столипин. Наистина, Столипин получава похвали от много специалисти, в това число и от постсъветските руски историци и от такива американски учени като Тредголд, които смятат, че решителният министър-председател спасява империята и че ако

има време, неговата аграрна реформа би постигнала главната си цел — да стабилизира и да преобрази селото. Но и критиците са много и съвсем не се ограничават до народниците или други защитници на общината. Те сочат, например, ограничеността на реформата на Столипин, която в известен смисъл е още едно усилие за спасяване на дворянската земя, като кара селяните да делят отново това, което вече притежават, и наблягат върху принудата при прокарването на промените. Те доказват, че реформата се е изчерпала, без да изцери основните болести на селска Русия. Още повече, че тя прибавя нови проблеми към старите, като съдейства за разслоението на селската маса и създава враждебност срещу по-силните и по-богатите селяни, на които държавата помага да се отделят от общината при изгодни условия, от техните по-бедни и по-егалитарно настроени братя, останали назад.

Заключение

За да приключим трябва да изтъкнем, че се дават различни оценки за развитието на руската индустрия през последните години на империята, за развитието на руското селско стопанство и всъщност на цялата икономика на страната. Докато Гершенкрон, Карпович, Павловски и други учени подчертават прогреса и основанията за оптимизъм, съветските автори, а и такива западни специалисти като Фон Лауе, стигат до заключението, че въпреки всички усилия, може би максималните при стария режим, Русия не решава своите проблеми нито според собствените си нужди, нито в сравнение с другите страни. Най-сведущите изследователи на периода остават с чувството, особено подчертано в ценния труд на Робинсън за селска Русия, че независимо дали условията за живот в Русия са се подобрявали или влошавали в навечерието на Първата световна война, те са оставали отчайващо трудни за преобладаващото мнозинство от народа.

Казано е, че революциите стават, не когато народът е в изключително бедствено положение, потиснат до крайност и лишен от надежда — смазващите условия водят само до безсмислени и безплодни въстания, а когато е налице развитие, напредък и голямо очакване, спъвано от един архаичен и твърдо установен ред. Такава ситуация съществува в Русия в началото на XX в. — в икономиката и в социалната сфера, а също и в политиката.

Глава XXXIII
Руската литература от „Великите реформи“ до революцията от 1917 г.

„Има само едно зло сред хората — невежеството. Срещу това зло има само едно лекарство — знанието, но това лекарство не трябва да бъде взимано в хомеопатични дози, а с ведра и с варели“.

Дмитрий Писарев

„Трите пункта, по които новият човек мисли, че е най-сигурен са: първо, че се е освободил от всички ценности и институции, поддържащи статуквото; второ, че има пълна вяра в човешкия разум и принципите, които са му известни благодарение на него; и накрая, той вярва, че е личен инструмент на историческия процес... Те са убедени, че са намерили пътя към състоянието на лична ангажираност, която може да ги поддържа в борбата им със системата на царизма, защото вярват в справедливостта на своята атака и в неизбежността на крайния ѝ изход. Но, ако погледнем критично на този личен дълг, ние ще забележим, че той почива на една „нагласа“, която до голяма степен е съставена от враждебност към съществуващите институции и от равнозначна по големина задълженост към един още нероден свят. Описан така, неговата необоснованост става очевидна“.

Руфъс Метюсън

„През 90-те години на XIX в. различни сили действат в опозиция на школата „Горки-Андреев“ срещу господството на социалното значение и нихилистичното мислене в литературата. Съществува обръщане от гражданския морал към естетизма, от дълга към красотата, подчертават се културни и личностни ценности за сметка на политически и социални стойности. Повечето участници в това движение са блестящи интелектуалци и техните усилия представляват висока степен на културна изтънченост, която не е достигана от нито една литературна група в Русия до момента“.

Ърнест Саймънс

Десетилетията, протекли между освобождението на крепостните и революциите от 1917 г. представляват активен, плодоносен и интересен период в историята на руската култура. Образованието продължава развитието си на всички нива. Въпреки спънките и дори правителствените „контрареформи“, през XIX в. нивото на образованието расте извънредно бързо. Руската наука и научната школа, поставени на добра основа още при смъртта на Николай I, продължават да се развиват и процъфтяват. С една дума, Русия става пълнокръвен участник и партньор на интелектуалните и академичните усилия на западния свят, достигайки нови висоти десетилетия преди Октомврийската революция. Руската литература продължава своя „златен век“, въпреки че той е по-скоро в прозата, отколкото в поезията и се олицетворява от постиженията на няколко отделни личности като Тургенев, Толстой и Достоевски. По-късно, след като гигантите умират, или, какъвто е случаят с Толстой, престават да пишат проза, и идва краят на „златния

век", Чехов, Горки и други видни автори, поддържат великата традиция на руската белетристика. Нещо повече, самият край на XIX и началото на XX в. стават свидетели на друга великолепна литература и художествено възраждане, определяни понякога като „сребърен век". В литературата това възраждане означава появата на превъзходна поезия, особено тази на Александър Блок, навлизането на широко разнообразие от нови тенденции и възникването на изключително високи критерии за култура и майсторство. „Сребърният век" се разпростира и върху театъра, музиката, балета, живописта и скулптурата, всъщност върху всяка форма на творческа изява. Той се оказва особено ползотворен за изобразителните изкуства, които не създават нищо забележително във века на сухия реализъм. Може би най-големите му успехи са в балета и в театъра. В историята на идеите, а и в литературата и в изкуството, периодът може да се раздели на две неравни части: от 60-те години на XIX в. до края на века и до революциите през 1917 година. Кредото на радикализма, утилитаризма и материализма, прокламирани първо от лявото крило на западниците, поглъща изцяло мислите на студентите и други активни интелектуални кръгове. То намира най-доброто си изражение в нихилизма, различните форми на народничеството и марксизма, макар от началото на XX в. и със „Сребърния век" в културата представителите на интелектуалния елит да се завръщат към идеалистичната метафизика и религията. Първата световна война, а по-късно и революциите избухват, когато руският интелектуален и културен живот е по-жизнеспособен, по-многообразен и по-изтънчен от всякога.

Образование

Както в други сфери, и в образованието смъртта на Николай I и настъпването на „великите реформи" означава либерализация. Университетският Статут от 1863 г. препотвърждава отново принципа на университетската автономия, като измежду първите правила, премахнати при новия режим, са специалните ограничения за университетите, въведени от Николай I. Земската реформа от 1864 г. открива огромни възможности за създаване на училища по селата. В градовете и селските райони нарастващата жажда на руснаците за знание е добро предвещание за образованието в един либерален век. Но, както вече беше споменато, официалният либерализъм не трае дълго и реакцията логично, ако не и за съжаление, проявявява особен интерес към образованието. В резултат на това, развитието на образованието, макар че не може да бъде спряно, е затруднено и донякъде деформирано от дейността на правителството.

След Дмитрий Толстой, сменил като министър на просветата Александър Головин през 1866 г., Министерството прави всичко възможно да контролира образованието и да го насочва в желаните посоки. Както във времената на Уваров, в университетите и средните училища се прилагат високи критерии, за да се поддържа малко количество учащи се, което пречи да прогресират учащите се от нисък социален произход. В средното образование акцентът пада върху т. нар. класически гимназии, които са единственият път към университетите, за разлика от по-специализираните учебни заведения за висше образование. В тези гимназии се набляга на преподаването на латински и гръцки език до такава степен, че те заемат 40

процента от цялото време за обучение. Заради строгите изисквания помалко от една трета от онези, които постъпват в гимназиите, ги завършват. Освен обичайните препятствия, които такава система предлага към „социално нежеланите" елементи, министрите на просветата отправят директни призиви в циркулярите до подчинените си да не допускат „синове на готвачки" в гимназиите, както прави един от наследниците на Дмитрий Толстой — Иван Делянов през 1887 година. Правителството, общо взето, се опитва да разделя образованието на непроходими етапи, които учащите се да не могат да преодолеят. При Александър III и Победоносцев църковните училища се радват на специално внимание. Следвайки статута от 1884 г., за църковно-епархийските училища, е направено усилие основното образование в голяма степен да се възложи на църквата. Броят на църковно-епархийските училища се увеличава от 4 500 през 1882 г. до 32 000 през 1894 година. Макар и недобри по качество, тези учебни заведения се смятат за „безопасни". Обратно на тях, напредничавото женско образование, началото на което едва е сложено в Русия, започва да се ограничава все повече. Във всички училища и на всички нива Министерството на просветата набляга върху „поведението" и се опитва да поддържа желязна дисциплина.

Въпреки всички превратности обаче, просветата в Русия продължава да се развива. Въздействието на земствата се оказва особено благотворно. Така съгласно данните на Чарнолуски в 60-те губернии на европейска Русия през 1880 г. има 22 770 основни училища с 1 141 000 ученици, след като 68,5 на сто от училищата са създадени след земската реформа от 1864 година. В допълнение към класическите гимназии, в които достъпът е ограничен, реалните училища, в които се преподават модерни езици и науки на мястото на гръцкия и латинския, дават средно образование, което може да осигури приемане във висши технически училища. Развиват се и друг вид училища. В допълнение към дейността на Министерството на просветата, на войната, на военноморския флот и на Светия Синод Вите създава търговски училища под юрисдикцията на Министерството на финансите, като основава около 150 между 1896 и 1902 година. Взети заедно всички търговски училища са доста повече от 200. През 1905 г. те са прехвърлени към Министерството на търговията и индустрията. Нещо повече, след революцията от 1905 г. училищата в Русия печелят от по-либералната политика, а и от нарастващия интерес към образованието от страна на правителството и на обществото. Както беше отбелязано по-рано, съставени са планове за въвеждане на образование за всички руски деца до 1922 г. или според преразгледаните пресмятания след избухването на Първата световна война — до 1925 година. Никога перспективите пред образованието в Русия не са изглеждали по-светли, отколкото в навечерието на революциите от 1917 година.

Остава обаче един огромен проблем. Руснаците се нуждаят от различни видове обучение, но главно от елементарна грамотност. Макар че в края на XIX в. Русия има 76 914 основни училища за деца и 1 785 за възрастни с общо 4,1 млн. учащи се и че до 1915 г. количеството им нараства до над 8 млн., в навечерието на Октомврийската революция малко повече от половината население е неграмотно. За да бъдем по-точни, през 1917 г. грамотността обхваща вероятно само около 45 процента от народа.

В другия край на образователната стълбица броят на университетите нараства, макар и бавно. Т. нар. Новоросийски университет, кръстен на името на Новороссийска област — е основан в Одеса през 1864 г., Томският университет в Сибир през 1888 г., Саратовският университет през 1910 г., а университетите в Перм през 1915 г. и в Ростов на Дон през 1917 година. Така университетите в Русия стават общо 12, като всички са държавни. Но през 1917 г. в империята има и повече от 100 специализирани висши училища — педагогически, технологически, селскостопански и др. Постепенно става възможно жените да получават висше образование, като посещават специални „курсове", установени към университетските центрове като курсовете „Герие", наречени на професора по история Владимир Герие, които започват да функционират в Москва през 1872 г. и „Бестужевите курсове", основани през 1878 г. в Санкт Петербург на името на друг историк — Константин Бестужев-Рюмин. Общият брой на студентите в руските висши училища през 1917 г. се изчислява различно между 100 хил. и 180 хиляди. Трябва да се отбележи, че докато университетският Статут от 1884 г. се оказва по-рестриктивен от този от 1863 г. и за известно време довежда до оставките на много известни професори, то доста от ограниченията отпадат през 1905 година. Общо взето, особено след 1905 г. свободата и многообразието на интелектуалния живот в имперските руски университети издържат сравнението със западните университети, но безспорно не и със съветската система.

Наука и научни школи

Академията на науките, университетите и другите висши училища развиват или по-точно продължават да развиват науката и научните школи в Русия. През периода от освобождението на крепостните до революциите от 1917 г. руснаците правят забележителен принос в почти всички области на знанието. В математиката, макар че никой не може да съперничи на Лобачевски, се изявяват значителен брой видни руски математици, в това число Пафнутий Чебишьов в Санкт Петербург и една изключителна жена — София Ковалевска, която преподава в Стокхолмския университет. Химията в Русия достига нови висоти в трудовете на много талантливи учени, най-знаменитият от които е Дмитрий Менделеев, живял от 1834 до 1907 г. и чиято периодична таблица на елементите, съставена през 1869 г., не само систематизира известните елементи, но прави и точно предвиждане на по-късните открития. Сред водещите руски физици са специалистът по магнетизъм и електричество Александър Столетов и блестящият изследовател на свойствата на светлината Пьотр Лебедев, както и такива забележителни първооткриватели — изобретатели като Павел Яблочков, който работи преди Едисон върху развитието на електрическата светлина, и Александър Попов, който изобретява радиото около 1895 г., малко преди Маркони. Общо взето, руските изобретатели дори по-често от руските учени получават по-малко от дължимото им признание в света, както заради непознаването в чужбина на руския език и на Русия, така и заради изостаналостта на руската техника, която обикновено не успява да използва техните изобретения.

Напредъкът в биологическите науки съперничи с този във физическите. Александър Ковалевски създава класически трудове в областта на зоо-

логията и ембриологията, докато неговият по-млад брат — Владимир, съпруг на математичката, прави важни приноси в палеонтологията и между другото е много високо ценен от Дарвин. Знаменитият ембриолог и бактериолог Иля Меншиков, който работи предимно в института „Пастьор" в Париж, се концентрира върху такива проблеми като функцията на белите кръвни телца, имунитета и процеса на стареене. През последните десетилетия на империята медицината се развива добре в Русия както по отношение на качеството, а след земската реформа и по отношение на достъпността до масите. Следвайки примера на видния анатом, хирург, преподавател и обществена фигура Николай Пирогов, който умира през 1881 г. и други руски лекари показват забележително чувство за граждански дълг и отдаденост на работата и на пациентите.

Приносите на Русия в областта на физиологията са особено големи и важни и частично се конкурират с тези в психологията. Иван Сеченов, който преподава около половин век в няколко университета и умира през 1905 г. извършва забележително изследване за газовете в кръвта, нервните центрове и рефлексите и върху други подобни въпроси. Иван Павлов, който живее от 1849 до 1936 г., и чиито епохални опити започват през 80-те години на XIX в., установява чрез изследванията си върху реакциите на кучетата съществуването и природата на условните рефлекси. Развивайки по-нататък своя метод, той внася огромен принос както в теорията и експерименталната работа във физиологията, така и в поведенческата психология.

Социалните и хуманитарните науки също се развиват много добре. Руски учени участват ползотворно във всички области от правото до изследванията по ориенталистика и от политическата икономия до фолклора. Руската историография е в разцвет особено през последните десетилетия на XIX и в началото на XX век. Опирайки се на трудовете на Сергей Соловьов и други първооткриватели, Василий Ключевски, Сергей Платонов, Матвей Любавский, Павел Милюков и техните колеги превръщат руската история в богато и многостранно поле за изследвания. Техните работи остават ненадминати. Други руснаци правят значителни приноси към историята на други страни и времена като медиевиста Павел Виноградов и специалиста по класическа античност Михаил Ростовцев. Руската историография извлича голяма полза от социологичния акцент, характерен за втората половина на XIX в., а „сребърният век" стимулира историята на изкуството, която утвърждава в Русия такива великолепни специалисти като Никодим Кондаков, Александър Бенуа и Игор Грабар и довежда до възраждане на философията, естетиката и литературната критика.

Литература

След „великите реформи", както и преди тях, литературата продължава да бъде голямата слава на руската култура, а също и най-важният източник на руско влияние върху Запада, а всъщност и върху света. Това става въпреки факта, че интелектуалният климат в Русия се променя и е понеблагоприятен за творческа изява. Вместо да се възхищават от изкуството, поезията и гения — настроение, което е общоразпространено през първата половина на XIX в., влиятелните критици от поколението на 60-те и следващите десетилетия наблягат върху полезността и изискват от автори-

те ясно и просто социално послание. Развивайки се по тази логика, гражданската литература води до появата на повестта на Чернишевски „Какво да се прави?“ — произведение без никаква литературна стойност, независимо от интелектуалното и социалното му значение. С по-голям успех тя довежда до появата на гражданската поезия на Николай Некрасов, защото Некрасов е истински поет, който показва вдъхновение и ефикасно използване на езика, макар да не пише твърде много и за всичко еднакво добре. За щастие на руската литература най-великите писатели отхвърлят съветите на критиката и продължават да пишат в собствения си стил. Това важи особено много за трите гиганти на века — Иван Тургенев, Фьодор Достоевски и Лев Толстой.

Иван Тургенев живее от 1818 до 1883 г. и се прочува около 1850 г. с появата на неговите „Записки на ловеца“. Той отговаря на тенденцията на времето и обрисува със забележителна чувствителност интелектуалния живот на Русия, но в края на краищата не успява да удовлетвори левицата. Шест повести, първата от които се появява през 1855 г., а последната през 1877 г. описват еволюцията на руското образовано общество и на самата Русия, както ги вижда Тургенев — един рицар на културата. Тези романи по реда на публикацията им са: „Рудин“, „Дворянско гнездо“, „В навечерието“, знаменитите „Бащи и деца“, „Дим“ и „Целина“. Тургенев рисува Русия от времето на железния режим на Николай I, през „великите реформи“ до завръщането на реакцията в края на „60-те“ и „70-те“. Всъщност той отнася себе си към идеалистите от 40-те и към по-късните либерали, нихилисти и народници. Фактически Тургеневият герой Базаров е този, който пуска в оборот понятието „нихилист“ и самия термин „нихилизъм“. Макар да е убеден западник и либерал, който цени високо усилията на младите радикали да променят Русия, Тургенев е привърженик на постепенността, не на революцията, той препоръчва да се работи търпеливо за развитието на руската икономика и образованието. Освен това, той не желае да е едностранчив или догматик. Всъщност, критиката по онова време дебатира дали Рудин и Базаров са симпатични или несимпатични характери. Освен това, повестите на Тургенев в никакъв случай не са тезисни. Читателят запомня не само идеологизираните главни герои на автора, но и неговите забележителни силни героини, фонът, диалогът и преди всичко съвършената художествена форма. Като писател Тургенев прилича много на своя приятел Флобер, а съвсем не на Чернишевски. Освен знаменитата серия романи Тургенев пише няколко пиеси и значителен брой разкази. Той е смятан за по-добър писател на разкази, отколкото романист.

Фьодор Достоевски (1821 — 1881) става широко известен преди „великите реформи“. Той вече е автор на романа „Бедни хора“, публикуван през 1845 г. и одобрен горещо от Белински и на други произведения, когато, както вече беше споменато, влиза в кръжока на петрашевците и е осъден на смърт, като присъдата е заменена с изгнание в Сибир едва на мястото на екзекуцията. След това писателят прекарва четири години на каторжна работа и повече от две години като войник в Сибир, преди да се върне в европейска Русия през 1856 г. след общата амнистия, обявена от новия император. Достоевски описва преживяванията си в Сибир в една забележителна книга — „Записки от мъртвия дом“, която излиза през 1861 година. След връщането си към литературния живот някогашният член на

кръжока на петрашевците се превръща в агресивен и продуктивен десен журналист, който дава своя принос за възраждането на славянофилството, панславизма и дори на открития шовинизъм. Негови мишени са евреите, поляците, германците, католицизмът, социализмът и Западът като цяло. Докато журналистиката на Достоевски е принос към неистовия патос на времето, неговата безсмъртна слава се дължи на късните му романи — четири от които принадлежат към най-великите, писани някога. Това са: „Престъпление и наказание", „Идиот", „Бесове" и „Братя Карамазови", публикувани съответно през 1866, 1868, 1870 — 1872 и 1879 — 1880 година. Всъщност, Достоевски сякаш става все по-силен и по-силен и очевидно е на върха на творческите си сили, работейки върху продължението на „Братя Карамазови", когато умира.

Достоевски често е представян като най-руският от писателите и оценяван в рамките на руското месианство и тайните на руската душа — подход, за който самият той е допринесъл много. Все пак едно по-внимателно изследване на т. нар. специфични руски черти, приписвани на великия романист, показва, че те в най-добрия случай са от вторично значение или дори са въображаеми. Точно обратното, Достоевски може да се нарече най-интернационалния или още по-добре най-хуманния от писателите заради огромната му съпричастност и проникване в природата на човека. Необикновеният руски автор е майстор на дълбоката психология преди тя да стане известна. Нещо повече, той разглежда човешката природа в динамичните условия на един взривоопасен конфликт между свобода и необходимост, силно желание и ограничения, вяра и отчаяние, добро и зло. От няколкото безценни дарби на Достоевски най-голямата е способността да слее в едно своите главни герои и идеи — или по-скоро състоянието на човешката душа и на битието, които те изразяват така, както никой писател не е правил. Затова там, където други са многословни, отегчителни, назидателни, или се объркват при смесването на различните нива на дискурса, Достоевски е завладяващ почти до непоносимост. Както друг руски автор Глеб Успенски остроумно отбелязва веднъж, в една малка дупка в стената, където повечето човешки същества могат да поставят вероятно чифт обувки, Достоевски може да постави целия свят. Един от най-великите антирационалисти от втората половина на XIX в. заедно с Ницше и Киркегор, Достоевски става редом с тях признат пророк на XX век, вдъхновявайки философията на екзистенциализма, обновлението на теологията и научните опити за проумяване на катастрофите на нашето време, а , разбира се, и модерната психологическа белетристика.

Казано е, че ако Достоевски не е най-големият световен романист, то тогава Толстой със сигурност е и че изборът между двамата зависи от това дали читателят предпочита дълбочината или широтата. Тези виждания могат да се оправдаят при условие, че човек помни обсега на Достоевски и особено огромното множество второстепенни и третостепенни негови характери, които говорят собствен език и дават собствен коментар на трагедията на хората, и че осъзнава, че Толстой също прониква много надълбоко.

Граф Лев Толстой живее дълъг, пълноценен и изключителен живот. Роден през 1828 г. и възпитан в маниера, характерен за аристократичното му обкръжение, великолепно описано в трилогията „Детство", „Юношес-

тво“ и „Младост"; получил космополитно, макар и дилетантско образование; въвлечен в бурен социален живот; служил в армията, първо на Кавказ, а по-късно при обсадата на Севастопол; станал щастлив съпруг, глава на голямо семейство и прогресивен земевладелец, много загрижен за благоденствието на своите селяни. В допълнение към тези обичайни дейности обаче Толстой се развива и се превръща в един от най-великите писатели в световната литература, а по-късно и в яростен учител на човечеството, който осъжда цивилизацията, в това число и своята собствена роля в нея и призовава към изоставяне на насилието и към прост, морален живот. Всъщност, той умира през 1910 г. на 82-годишна възраст, след като бяга от дома и имението си, предприемайки още един опит да скъса връзките си с всяко зло и лъжовност и да намери истината. Безспорно трудно е да се определи дали Толстой спечелва по-голяма слава и влияние в своята страна и из целия свят като писател или като проповедник на несъпротивлението и като разобличител на модерната цивилизация и дали „Анна Каренина“ или „Възкресение“ — една равносметка на кризата, която разделя живота му на две — упражняват по-голямо въздействие. Поне в Русия позицията на Толстой като критичен глас, който правителството не се осмелява да заглуши, като моралната съвест изглежда на времето дори по-изключителна и се цени повече от неговите литературни творби.

Но, каквото и да се каже срещу Толстой като мислител — и съвсем справедливо е казано за неговата изключителна наивност, за упоритията му и в същото време неосмислен рационализъм и неистовото му увлечение по вегетарианството и безболезнената смърт като части от програмата му за спасение — Толстой като писател не се нуждае от защита. Макар да е продуктивен автор, създател на много превъзходни разкази и на няколко пиеси, Толстой, подобно на Достоевски, е най-известен със своите романи, особено с „Война и мир“, публикуван през 1869 г., и с „Анна Каренина“, публикуван през 1876 година. От тези романи, както и от много други произведения, написани от Толстой, блика безгранична жизненост, неистово силно, непреодолимо усещане за живота и хората. И животът е пресътворен в огромен мащаб. „Война и мир“ съдържа 60 герои и около 200 различни характери, без да споменаваме знаменитите батални и масови сцени и общия фон. Войната от 1812 г. е изобразена на почти всяко ниво от Александър I и Наполеон през пълководците и офицерите до простите войници и от цивилните от дворцовите кръгове до простия народ. „Анна Каренина“, макар и в по-ограничени рамки, е хвален не по-малко заради конструкцията и майсторството си.

Руският роман, който през втората половина на XIX в. печели уважение по цял свят заради произведенията на Тургенев, Достоевски и Толстой, има и други видни създатели. Иван Гончаров, който живее от 1812 до 1891 г., пише най-малко един велик роман — „Обломов“, публикуван две години преди освобождението на крепостните селяни и представляващ сбогуване, изразено със смесени чувства, към отиващата си патриархална Русия и приветстване, отново със смесени чувства, на болезнените прояви на новия ред. Самият Обломов проправя пътя си към славата като един от най-незабравимите, а и от „най-излишните“ герои в руската литература. Сред другите, заслужаващи да се отбележат, романисти са Николай Лесков, който има изключително специфичен личен език и стил и пише за провинциал-

ното духовенство и на теми, свързани с църквата и народа, и Глеб Успенски, народник и песимист, вълнуващ се дълбоко от живота на селяните и на интелигенцията. Един способен сатирик — Михаил Салтиков, който пише под псевдонима Н. Шчедрин, подхожда добре на този критичен и реалистичен период и печели голяма популярност. Един много талантлив драматург — Алексей Островски пише непрестанно от 1850 до смъртта си през 1886 г., създавайки голяма част от основния репертоар на руския театър и допринасяйки особено много за обрисуване на образите на търговци, дребни чиновници и на дребната буржоазия изобщо.

Към края на XIX и началото на XX в. на преден план излизат нови писатели да продължат великата традиция на руската проза. Един от тях е Владимир Короленко, народник, оптимист и автор на очарователни разкази, друг — Антон Чехов, а трети — неуморимият Алексей Пешков, по-известен като Максим Горки, който сътворява свой собствен свят от скитници и несретници и продължава да пише, за да стане доайенът на съветските писатели. Чехов, който живее от 1860 до 1904 г. оставя трайна следа в руската и в световната литература. Блестящ драматург, той има щастието да пише тогава, когато Московският художествен театър е в подем. Още по-важно е значението му като един от създателите и майстор на модерния къс разказ, литературен жанр, който той обикновено предпочита, за да направи своите прости, благородни, сдържани и въпреки това поразително вълнуващи наблюдения за света.

Между „великите реформи" и началото на XX в. поезията не се развива толкова добре, колкото прозата. Истински великият лирик Фьодор Тютчев, световноизвестен поет на късната любов и на природата в нейните романтични, пантеистични и хаотични аспекти, починал през 1873 г., е единственото изключение. В десетилетията след освобождението нито малката група поети, които се борят за „изкуство за самото изкуство" като надарения Афанасий Фет-Шеншин, нито заемащите господстващо положение творци на „гражданска поезия" начело с Некрасов, не оставят нищо, което да има трайна стойност. Музата на поезията трябва да чака поблагоприятни обстоятелства.

Тези обстоятелства възникват около 1900 г. с изгрева на „сребърния век". Предвестници на новия период са някои литературни критици и поети от 90-те години на XIX в., но той често се датира с появата през 1898 г. на едно списание предтеча — „Светът на изкуството", издавано от Сергей Дягилев и Александър Бенуа. Последва го един културен разцвет. Почти мигновено в Русия възниква богато многообразие от литературни и артистични обединения, кръгове и движения. Както Мирский и други специалисти отбелязват, тези различни и понякога враждуващи групи имат помежду си малко или почти нищо общо, освен че отхвърлят „гражданското изкуство" и имат високи критерии за култура и майсторство. Макар че голяма част от творчеството на „сребърния век" показва склонност към претенциозност, неразбираемост и изкуственост, неговите най-добри произведения са наистина много добри. И дори когато не са от най-добрите, творбите на „сребърния век" свидетелстват за едно ново изящество, богатство и зрялост на руската култура.

В литературата новите тенденции се проявяват в големия разцвет на поезията и литературната критика, макар че се появява и забележителна

проза в лицето на написаното от Борис Бугаев, известен като Андрей Белий. Сред поетите символистът Александър Блок, който живее от 1880 до 1921 г., и пише омайни магически и мелодични стихове, посветени на мистериозна непозната дама и на други теми, по право се смята за най-големия поет от периода и за един от най-големите поети в цялата руска литература. Но Русия се сдобива изведнъж с много блестящи поети: други символисти, като Инокентий Аненски, Белий, Валери Брюсов и Константин Балмонт; „акмеисти" като Николай Гумильов и Осип Манделщам; футуристи като Велемир Хлебников и Владимир Маяковски; или селски поети като Сергей Есенин. Поетът и романист Борис Пастернак, който умира през 1960 г. и поетесата Анна Ахматова, която живее до 1966 г. вероятно като последен руски поет от първата редица, също принадлежат изцяло към „сребърния век". И в литературната критика новите тенденции продължават да обогатяват руската култура след 1917 г., създавайки една интересна школа на формалистичната критика до унищожаването ѝ от съветската регламентация и от „социалистическия реализъм".

Изкуствата

В изкуството, както в литературата през втората половина на XIX в. „реализмът", господства единствено, за да бъде до голяма степен заместен и обогатен от разнообразните нови течения на „сребърния век". В живописта решаващото скъсване с реализма може дори да бъде точно датирано. През 1863 г. 14 млади художници, водени от Иван Крамской и съставляващи целия клас от дипломанти на Художествената академия отказва да рисува изпитната си задача „Празник във Влахия". Скъсвайки със задушаващата академична традиция, те настояват да рисуват реалистични картини. Няколко години по-късно те организират популярни пътуващи изложби на своите творби и стават известни като „передвижники" (на бълг. това означава пътешестващи — бел. на прев.) Присъединявайки нови живописци към движението и разширявайки своето влияние, „критическият реализъм" се утвърждава в руското изкуство точно така, както това става в руската литературна критика и в литературата. В съответствие с духа на времето „передвижниците" и техните ученици са убедени, че съдържанието е по-важно от формата, че изкуството трябва да служи на висшата цел да образова народните маси и да защитава техните интереси. И те рисуват такива теми като експлоатацията на бедните, пияното духовенство и бруталната полиция. Василий Верешчагин например прави непосредствени наблюдения върху войните, докато не потъва с броненосеца „Петропавловск", потопен от японците. Той рисува множество и често огромни платна за очевидната безчовечност на войните, посвещавайки по характерния за него начин своя „Апотеоз на войната" — пирамида от черепи — „на всички велики завоеватели, сегашни, минали и бъдещи". Несъмнено живописта не би могла да се ограничи до социалния протест и реализмът се разпространява върху портретите, жанровите сцени, пейзажите, историческите сюжети, майсторски предадени от Борис Суриков и върху други литературни сюжети. Все пак, руските художници от този период показват по-скоро усърдие, отколкото талант и допринасят повече за полемиките на времето, отколкото за изкуството.

Дори най-известният от тях Иля Репин, който живее от 1844 до 1930 г., е по-малко вероятно да бъде запомнен със своя принос към творческото изкуство, отколкото с активното си участие в живота и културата на Русия и с някои картини, станали почти неделими от техните литературни сюжети като тази за днепърските казаци („Казаците пишат писмо на турския султан", 1880 г. — бел. на прев.) и онази за Иван Грозни веднага след като е ранил смъртоносно сина си Иван („Иван Грозни и неговият син Иван", 1885 г. — бел. на прев.).

Развитието на музиката следва по-различен модел. Тя също откликва на изискванията на времето, както се вижда например от голямото значение, което Мусоргски придава на съдържанието, реализма и близостта до народните маси. Музиката обаче поради самата си природа не може да бъде стегната в рамките на критическия реализъм и за щастие привлича много оригинални таланти в Русия по онова време. През втората половина на XIX в. интересът към музиката и музикалното образование в империята нараства много. Основана е консерватория в Санкт Петербург през 1862 г., възглавена от бележития композитор и великолепен пианист Антон Рубинщайн. Друга консерватория е създадена в Москва през 1866 г., ръководна от по-малкия брат на Антон Рубинщайн — Николай. През следващите години е поставено началото на още музикални училища в други градове. Нещо повече, доста голям брой видни руски композитори се изявяват по онова време. Най-бележитите от тях са Пьотр Чайковски и дилетантите членове на знаменитата „Могъща петорка" или „Петимата": Модест Мусоргски, Николай Римски-Корсаков, Александър Бородин и Цезар Кюи. Милий Балакирев, професионално обучен музикант трябва да се добави към вече отбелязаните четирима. „Могъщата петорка" всъщност сътворява руската национална музикална школа, използвайки народни песни, мелодии, приказки, легенди и романтичната представа за руското минало, за да бъдат създадени такива известни опери като „Борис Годунов" от Мусоргски, „Княз Игор" от Бородин, „Садко" и „Сказание за невидимия град Китеж" от Римски-Корсаков. Едва ли е нужно да споменаваме, че много от инструменталната и вокалната музика на „Могъщата петорка" е влязла като основен музикален репертоар по целия свят. Същото, разбира се, важи и за Чайковски, който стои встрани от „Петимата", развивайки свой собствен елегичен, личен и психологически подход. Наистина, малко произведения в света на музиката са по-известни от „Шестата симфония" на Чайковски или неговите балети „Лебедово езеро" и „Спящата красавица".

Както в литературата, така и в областта на изящните изкуства „сребърният век" довежда до възраждане. В музиката, където инициатор на промяната е Александър Скрябин, новият век е белязан от появата на Игор Стравински и други блестящи млади композитори. В известен смисъл новите балетни шедьоври — на Стравински „Жар птица" и „Петрушка", създаден съвместно с Бенуа, и „Пролет свещена", съчетаващи наистина превъзходна музика, хореография, танц и декори, най-добре изразяват културното изящество, майсторството и многостранността на „сребърния век". Руският балет е шумно аплодиран, когато Дягилев го завежда в Париж през 1909 г. заедно със звезди на хореографията като Михаил Фокин и балетисти като Анна Павлова и Вацлав Нижински. Оттогава досега руският балет упражнява съществено влияние върху балета в другите страни. В на-

вечерието на 1917 г. Русия може да се похвали и с водещи артисти в други музикални области като например басът Фьодор Шаляпин, диригентът Сергей Кусевицки и пианистът, диригент и композитор Сергей Рахманинов — отбелязваме три от най-известните имена.

Балетите на Дягилев правят поразително впечатление на Запад отчасти и заради превъзходните декори и постановката. Бенуа, Константин Коровин и други надарени художници от „Сребърния век" създават школа по сценична живопис, която превръща Русия в световен лидер в тази област и е неизменно допълнение към оперните и театралните продукции, а и към балета. Други руски художници, най-вече Марк Шагал и Василий Кандински, скъсват много по-радикално с установените норми и стават лидери на модернизма в живописта. Друго забележително явление в „сребърния век" е преоткриването на иконописта, както физическото преоткриване, защото старите икони са потъмнели, покрити с метал и дори върху тях е рисувано и започват да ги възстановяват в първоначалния им вид около 1900 г., така и художественото преоткриване, защото тези икони са отново оценени високо, допълвайки културата и творческите влияния на периода.

Театърът, подобно на балета като съчетание на изкуства, също се развива великолепно през „Сребърния век". Московският художествен театър, ръководен от Константин Станиславски, който държи на психологическия реализъм, постига най-голяма и най-продължителна слава и упражнява най-силно влияние върху театралната игра в Русия и в чужбина. Важно е да се има предвид обаче, че той представлява само едно течение в театралния живот на този период, който се откроява с многообразие, виталност и експерименти. Руското изкуство, а и руската литература през „Сребърния век" формират една неразделна част от изкуството и литературата на Запада, черпейки много от литературните тенденции на Франция или от немската обществена мисъл, като на свой ред допринасят за всички форми на литературните и художествените спорове и творческите изяви. В известен смисъл руската култура никога не е била по-западна, отколкото в навечерието на 1917 година.

Идеологии

Руската социална, политическа и философска мисъл също претърпява значителна еволюция между освобождението на крепостните селяни и Първата световна война. Както вече беше споменато, радикалите от поколението на 60-те, Тургеневите „синове" намират своето духовно огнище първо в нихилизма, в отричането на всички установени ценности. По думите на техния представител, талантливият млад литературен критик Дмитрий Писарев (1840 — 1868): „Това, което може да бъде разрушено, трябва да бъде разрушено". Новият радикален дух отразява както общия материалистичен и реалистичен характер на времето, така и специфичните руски условия. Той е реакция на задушаването на интелектуалния живот при Николай I, на самодържавната и потисническа природа на режима, на слабото развитие на средната класа или на умереността и компромиса и отразява постепенната демократизация на образованите хора.

Макар че нихилизмът освобождава младите руски радикали от всякаква лоялност към установения ред, той е, да повторим една от отли-

чителните му черти, по-скоро индивидуален, отколкото социален поради природата си и поради липсата на позитивна програма — и Писарев, и Тургеневият герой Базаров умират млади. Социалното кредо идва като възмездие под формата на народничеството, което възниква през 60-те и 70-те години на XIX в., за да доминира в руския радикализъм до Октомврийската революция. Вече видяхме политическото му въздействие в събития като знаменитото „отиване при народа“ от 1874 г., тероризма на „Народна воля“ и действията на Социалистическата революционна партия. Макар че общо погледнато руското народничество принадлежи идеологически към общоевропейския радикализъм на века, то има и явно руски характер, защото Русия е била par exellence селска страна, с многобройни руски пророци. Първите пророци са радикалните западници Херцен и Бакунин, първият живее до 1870 г., а вторият — до 1876 г., като и двамата проповядват, че радикалните интелектуалци трябва да се обърнат към народа и прокламират добродетелите на селската община. Насилственият анархизъм на Бакунин вдъхновява много от нетърпеливите народници. Може да се добави, че анархизмът вълнува редица руски интелектуалци, включително видни фигури като Толстой и княз Пьотр Кропоткин, известен географ, геолог и радикал, живял от 1842 до 1921 г., който посвещава по-голямата част от живота си на разпространението на анархизма. Дейността на Кропоткин като радикал включва едно невероятно бягство от Петро-Павловската крепост, описано в знаменитите му мемоарни „Записки на революционера“, написани на английски за „Атлантик Монтли“ през 1898 — 1899 година.

След 1855 г., когато Херцен и Бакунин са в емиграция, в Русия се появяват водачи на народничеството. Николай Чернишевски, чийто възгледи и въздействие не се ограничават само до народничеството, но който упражнява огромно влияние върху руските народници, заслужава специално внимание. Роден през 1828 г., Чернишевски всъщност се радва само на няколко години обществена дейност като журналист и писател, особено като редактор на водещото списание „Съвременник“, преди да го арестуват през 1862 година. Той се завръща от заточение в Сибир едва през 1883 г. и умира през 1889 година. Вероятно Чернишевски повече от всеки друг, допринася за разпространението на утилитарните, позитивистки и отчасти материалистични възгледи в Русия. Човек с огромна ерудиция, Чернишевски се занимава с естетика, развивайки по-нататък идеите на Белински за водещата роля на живота над изкуството, не по-малко се интересува от икономика, пише за френската история през XIX в., показвайки краха на либерализма, работи и по руски проблеми. Неговият изключително популярен роман „Какво да се прави?“ разглежда новото поколение „критически реалисти“, тяхната етика, делата им и изобразява схематично революционния герой и формите на кооперативна организация. Той общо взето вярва, че тя може да послужи за пряк преход към социализма в Русия, но ако социалистическата революция победи първо в Европа. Известно време Чернишевски сътрудничи близко за разпространение на идеите си с един способен, радикален литературен критик — Николай Добролюбов, който умира през 1861 г. на 25 годишна възраст.

Делото на Чернишевски и Добролюбов е продължено с известни различия от Пьотр Лавров и Николай Михайловски. Лавров (1823 — 1900) —

още един привърженик на позитивизма, утилитаризма и народничеството — утвърждава в своите „Исторически писма“ от 1870 г. и други писания решаващата роля на „критично мислещите личности“ в революционната борба и преобразуването на Русия. Михайловски, литературен критик, живял от 1842 до 1904 г., използва „субективния метод“ в социалния анализ, за да подчертае по-скоро моралните ценности, отколкото обективното описание и за да защити селската община, която е осигурявала хармонично развитие на личността, за разлика от индустриалното общество, което е водело до тясна специализация и до атрофия на личността в други отношения. С течение на времето защитата на селската община от народниците става все по-безнадеждна, защото Русия фактически се развива като капиталистическа страна и защото възниква ясно формулирано марксистко учение, което изтъква като доказателство развитието на историята според предсказанията на марксизма. Макар че социалистите революционери от XX в., водени от Виктор Чернов, заимстват много от марксистите и трябва да смекчат собствените си възгледи, по същество те остават верни на народничеството, залагайки на селяните и на „социализацията на земята“ за бъдещето на Русия.

Марксистите се оказват силни конкуренти и опоненти на народниците. Макар че марксизмът ще бъде обсъждан в следваща глава, трябва да се има предвид, че той предлага на своите последователи „обективно познаване“ на историята вместо само „субективния метод“ и привидно научна увереност в победата вместо или по-скоро в допълнение към моралната убеденост и негодуванието. Той претендира да бъде „твърд“ там, където народничеството е „меко“. Още повече, че действителното развитие на Русия, като че ли следва марксистката, а не народническата програма. От началото на 90-те години на XIX в. марксизмът постига важни завоевания сред руските интелектуалци, печелейки привърженици сред учените и сред радикалното и революционното движение. Социалдемократите, разделени на болшевики и меншевики, и техните съперници социалистите революционери дават политически израз на големите идеологически дебати и на разкола на радикална Русия.

Безспорно, не всички мислещи и способни да говорят ясно и да формулират точно мисълта си руснаци са радикали. Но десницата, консерваторите и реакционерите могат да предложат много малко. Правителството не прави нищо повече от това да повтаря остарялата формула за „официалната народност“, а нейният най-способен теоретик Константин Победоносцев определено отказва да се помири с модерния свят. Няколко интелектуалци реакционери, несвързани с правителството като блестящия писател Константин Леонтиев, се занимават със силна, но безплодна критика на тенденциите на времето и възлагат отчаяните си надежди на сковаването на социалния процес и на замразяването на всичко!

Може би склонната към насилие и демагогия десница от нов тип има по-големи перспективи от консерваторите. Нейният потенциал се асоциира с националистическото обединение, водено от Катков през 1863 г., от панславизма в края на 70-те години на XIX в., въпреки че панславизмът, когато се развива и разпространява съвсем не се ограничава до десницата и до „черносотниците“ през XX век. На всички тези движения обаче им липсва действена организация, приемственост и спойка, а и солидна идео-

логия. Панславизмът например, макар че има няколко пророци, в това число и Достоевски, и един усърден теоретик от псевдонаучен расистки тип — Николай Данилевски, чието най-известно произведение „Русия и Европа“ е публикувано през 1869 г., остава по-скоро начин на мислене и чувстване, отколкото „организирана политика или дори верую“. Другояче казано, по време на балканските кризи много руснаци симпатизират на балканските славяни, но щом кризата отминава те ги забравят. Като политически фактор панславизмът е повече плашило за Запада, отколкото реалност. Изобщо, каквито и расистки или фашистки възможности да съществуват в имперска Русия, те не успяват да се развият извън зародишния стадий. Техният разцвет изисква по-модерна обстановка от предложената от грохналия режим на Романовите.

Може да се твърди, че либерализмът е обещаваща алтернатива за Русия. Още повече, че Карпович, Фишер и други учени, а и богатите източници показват, че руският либерализъм не е за пренебрегване. Обратно, със своята база — земската система и хората с професии, той постоянно набира сили и излъчва способни идеолози и лидери като Павел Милюков и Василий Маклаков. Важната позиция на кадетите в първите две Думи, единствените Думи, избрани чрез демократично избирателно право, потвърждава потенциала на либерализма. Но правителството никога не възприема либералната гледна точка, нито пък я приема руското радикално и революционно движение. Следователно, либералите имат малка възможност както да влияят върху държавната политика, така и да ѝ се противопоставят. Дали либерализмът би могъл да удовлетвори руските нужди — ще остане спорен въпрос, защото руският либерализъм никога не получава шанс в имперска Русия.

„Сребърният век“ засяга както руската литература и изкуство, така и руската обществена мисъл. Той се изразява най-вече във връщане към метафизиката и често, в крайна сметка, към религията на значителна част от руските интелектуалци. Често образовани руснаци, особено писатели и художници, имат склонност да стават аполитични и да не се интересуват от общественото, търсейки в естетиката най-висшите си ценности. Утилитаризмът, позитивизмът и материализмът, доминиращи през „шестдесетте“, в края на краищата трябва да се сблъскат с едно сериозно предизвикателство.

Философията в Русия преживява възраждане с трудовете на Владимир Соловьов и на неговите последователи. Соловьов, син на историка Сергей Соловьов, живее от 1853 до 1900 г. и пише по редица трудни философски и теологични теми. Студията му по етика „Оправдание на Доброто“ обикновено се смята за негов шедьовър. Рязък критик на радикалните убеждения от този период, а и на шовинизма и реакцията, Соловьов остава изолирана личност приживе, но започва да упражнява дълбоко влияние върху интелектуалния елит на „Сребърния век“. Всъщност, почти всичко отстоявано от него — от образната и дръзновена теология до унищожителната критика на либералната интелигенция в началото на XX в. изведнъж става значимо.

Новата интелигентска критика намира най-ярко изражение в един тънък том, озаглавен „Жалони“ или „Вехи“ (на руски език — бел. на прев.), който се появява през 1909 година. „Жалони“ съдържа произведения от се-

дем автори, включително такива видни ренегати на марксизма като Пьотр Струве, Николай Бердяев и Сергей Булгаков. Томът е всеобхватна атака срещу радикалната интелигенция. Руските радикали са обвинени в пълното пренебрегване на обективната истина, на религията и закона, в крайното прилагане на максимата: „Целта оправдава средствата!“ и в това, че разрушението е единствената страст, която ги движи. Макар че „Жалони“ представляват малцинство сред руските интелектуалци и са остро отречени, с появата им става очевидно новото разцепление сред руските интелектуалци — разцепление още по-явно, защото критиката срещу интелигенцията по никакъв начин не може да се отъждестви с десницата. В крайна сметка Струве (1870 — 1944) става водещ мислител и политическа фигура на умерените консерватори. Бердяев (1874 — 1948) печели световна слава като философ екзистенциалист и привърженик на „творческата свобода“. Сергей Булгаков (1871 — 1944) става свещенослужител и най-оспорван православен теолог на XX век. Сред другите видни интелектуалци на „Сребърния век“ са „биологичният мистик“ Василий Розанов, който се занимава с проблемите на пола, блестящият антирационалист Лев Шестов, псевдоним на Лео Шварцман, метафизикът Семьон Франк — един от авторите на „Жалоните“, и Николай Лоский. В сравнение с 60-те или даже с 90-те години на XIX в. в навечерието на Първата световна война руският интелектуален живот наистина се е променил.

Заключителни бележки

Развитието на руската култура в годините предшестващи 1917 г. внушава някои знаменателни паралели с политическото, икономическото и социалното състояние на страната. Най-поразяващото е несъизмеримостта между малкото и многото. В началото на XX в. Русия притежава голямо разнообразие от поетични школи и най-добрия балет в света, но мнозинството от народа тъне в неграмотност. Трудно е дори да се общува през тази пропаст. Човек си спомня Чеховия разказ „Злосторник“, в който един селянин е изправен пред съда за това, че отвърта гайка от релсите на железопътната линия, за да направи от нея тежина за въдицата си. Той не може да разбере своята вина като обяснява, че по линията са останали достатъчно гайки, а когато разказва за направеното, непрекъснато споменава „ние“, имайки предвид селяните от своето село, народа. Може да се доказва, че в навечерието на революциите Русия показва прогрес и бурна активност в интелектуалните, а така също и в други въпроси, напрягайки сили срещу ограниченията на установения ред. Но, противно на съветската гледна точка, това интелектуално развитие не води неизбежно към болшевизъм. Още повече, че културният климат на „Сребърния век“ показва, че руското образовано общество в края на краищата се отдръпва от простите материалистични, утилитарни и активистки разбирания, проповядвани от Ленин и неговите ревностни последователи. Скоро ще се види дали болшевиките ще успеят или не. Как те успяват ще бъде разказано в следващата глава.

Глава XXXIV
Революциите от 1917 г.

„Крахът на самодържавието на Романови през март 1917 г. е една от най-спонтанните, анонимни и лишени от лидер революции на всички времена. Макар че почти всеки мислещ наблюдател в Русия през зимата на 1916 — 1917 г. предвижда нещо подобно на сгромолясване на съществуващия режим, никой, дори сред революционните лидери не си представя, че стачките и хлебните бунтове, които избухват в Петроград на 8 март, ще достигнат кулминацията си в бунт на гарнизона и в сваляне на правителството четири дни по-късно".

Уйлям Х. Чембърлин

„Враговете на болшевизма са многобройни, но и слаби, зле организирани, разделени и апатични. Стратегията на Ленин залага на задълбочаването на техните различия, на неутрализацията на тяхната съпротива и на трупане на капитал от тяхното безразличие. През 1902 г. в „Какво да се прави?" Ленин пише: „Дайте ни организация от революционери и ние ще преобърнем цяла Русия!" На 7 ноември 1917 г. желанието е изпълнено и делото — свършено".

Мерл Фейнсъд

Както беше посочено в предишните глави, конституционният период от имперската история на Русия продължава да е предмет на много спорове, достатъчно е да се позовем само на статиите на Хаймсън и други американски учени. Настроените оптимистично изследователи на развитието на Русия от революцията от 1905 г. до Първата световна война и революциите от 1917 г. подчертават, че Русия най-накрая е изоставила самодържавието и се е развила към либерализма и политическата свобода. Промяната в избирателното право от 1907 г. показва, че Думата не може да бъде отменяна повече. Нещо повече, реформираният руски законодателен орган продължава да играе важна роля в делата на държавата и да печели непрекъснато все по-висок престиж и одобрение в страната — сред правителствените чиновници и сред народа, а и в чужбина. Както забелязва един англичанин „атмосферата и инстинктите за парламентарен живот" в империята на Романови нарастват. Освен това, да продължим с оптимистите, руското общество по онова време е много по-прогресивно и демократично, отколкото конституционните рамки позволяват и с всяка изминала година става все по-демократично. Модерното образование се разпространява бързо сред различните слоеве и е изключително хуманно и либерално — каквито са руските учители като цяло — съвсем невероятно е то да служи като опора на остарели идеи или институции. Руските университети се радват действително на пълна свобода и богат творчески живот. Навсякъде се водят оживени дискусии. Даже периодичният печат, въпреки множеството ограничения, дава известна представа за всяка гледна точка, включително за болшевишката. Правителствените забрани и наказания често се неутрализират с такива прости средства като смяна на името на изданието или, ако е необходимо, чрез изпращане на номиналния редактор в затвора, докато важните политически писатели продължават да пи-

шат. Безспорно, тежките проблеми остават, например икономическата изостаналост и бедността на народните маси. Но чрез индустриализацията, от една страна, и Столипиновата поземлена реформа, от друга, те са на път да бъдат решени. Русия се нуждае преди всичко от време и мир.

Песимистично настроените критици рисуват друга картина на периода. Много от тях отказват дори да го нарекат „конституционен", предпочитайки термини като привиден конституционализъм, защото и според Основните закони, и на практика изпълнителната власт и министрите не са отговорни пред Думата. Във всеки случай, критиците твърдят, че какъвто и точно характер да са имали първоначалните начинания, те са ликвидирани с произволната промяна в избирателния закон от 1907 г. и от изцяло авторитарната и реакционна политика на Николай II. Общо взето, правителството отказва да изпълни дори собствените си незначителни отстъпки пред обществото. Нищожества като Горемикин и Сухомлинов и самият ексцентричен Распутин са логичен край и продукт на банкрута на режима. Други страни от живота в страната, като се започне от политическия тероризъм отляво и отдясно и се стигне до русификацията и безкрайните „специални правила" за защита на реда, подчертават още повече разстоянието, което Русия трябва да измине преди да може да се смята за прогресивна, либерална и правова. Още по-голяма заплаха, според песимистите, създават социалните и икономическите проблеми. Заложеното в базата неравенство и широко разпространената мизерия не биха могли да се излекуват чрез няколко крупни „парникови" индустрии и чрез преразпределение на недостатъчната земя сред селяните. Работниците, включително концентрираните в Санкт Петербург и Москва, стават по-радикални и явно посилно желаят да следват болшевиките. Още повече, че правителството не иска реална реформа, защото остава вярно на интересите на помешчиците и, на второ място, на интересите на големите капиталисти. Русия върви към катастрофа.

Оптимистите следователно вярват, че имперска Русия е съсипана от Първата световна война. Песимистите твърдят, че войната е дала само последния тласък, довел до срутване на цялата прогнила структура. Безспорно към това трябва да се добави огромното бреме, носено от руския народ. Човешките загуби са смайващи. Според изчисленията на Головин, в хода на войната руската армия мобилизира 15 500 000 души и претърпява по-големи човешки загуби, отколкото въоръжените сили на която и да е друга страна, участвала в титаничната борба: 1 650 000 убити, 3 850 000 ранени и 2 410 000 взети в плен. Трудно може да се изчисли разрушаването на движимото и недвижимото имущество и на загубите сред цивилното население. С отстъплението си руската армия се опитва да евакуира населението, допринасяйки за бъркотията и страданието. По време на ужасното изпитание става очевидно, че императорското правителство отново не успява да изпълни задачите си както в Кримската и Руско-японската война, но в много по-голям мащаб. Както беше отбелязано по-рано, руският министър на войната и много висши офицери и генерали се провалят ужасно при изпитанията на войната, руското оръжие се оказва по-лошо от това на враговете, руските боеприпаси — недостатъчни. Транспортът в повечето случаи прекъсва и често е съвсем разстроен. Освен армията страда и градското население, защото изпитва сериозни трудности при доставяне на храна и отопление. Ин-

флацията вилнее. Най-лошото от всичко е, че правителството отказва да си вземе каквато и да било поука. Вместо да либерализира държавната политика и да разчита повече на обществото, което има голямо желание да помогне, когато поема командването на фронта, Николай II с анахроничен жест предава върховната власт на реакционната императрица, а чрез нея на Распутин.

Февруарската революция и временното правителство

Имперският режим умира почти без стон. Народната революция, която идва изведнъж, е напълно неподготвена. В хода на важните дни от 8 до 11 март 1917 г (23-26 февруари по стар стил) вълненията и демонстрациите в столицата, преименувана по време на войната на Петроград вместо немското „Санкт Петербург", причинени от недостига на хляб и въглища, взимат по-сериозен характер. На 10 март резервните батальони, изпратени да разбият бунтовниците, вместо да направят това се побратимяват с тях и в града не остават повече войски. Една решителна акция, извършена от лоялна войска от където и да било, може да спаси императорското правителство. Вместо това, със заминаването на Николай II властта просто се сгромолясва и много чиновници се изпокриват. Външно нещата изглеждат така — гражданите на Петроград единодушно се обръщаха към Думата, за да ги ръководи.

На 11 март членовете на Думата заобикалят един императорски декрет за разпускането ѝ и на следващия ден създават Временно правителство, съставено от много видни лидери на Думата и обществени фигури. Княз Гергий Лвов, бивш председател на Съюза на земствата и градовете, поема постовете председател на Съвета на министрите, т. е. министър-председател и министър на вътрешните работи. Сред по-важните му колеги са — лидерът на кадетите Милюков, министър на външните работи, водачът на октябристите Гучков, министър на войната и флота, Александър Керенски, единственият социалист в кабинета, свързан със Социалистическата революционна партия, министър на правосъдието. Новото правителство отразява почти напълно състава и възгледите на Прогресивния блок в Думата, където кадетите имат най-голямо представителство.

Николай II се подчинява на неизбежността и на 15 март абдикира от свое име и от името на единствения си син Алексей в полза на своя брат Михаил, който на свой ред абдикира на следващия ден в полза на Учредителното събрание или всъщност на Временното правителство, което налага това решение. Николай II, от своя страна, назначава Лвов за министър-председател преди отричането си от трона. Така завършва управлението на Романови в Русия.

Временното правителство бързо получава признание и е приветствано от Съединените щати и от другите западни демокрации. Но въпреки всеобщото признаване в Русия и в чужбина новото правителство трябва да се справя от самото начало с един сериозен съперник — петроградския Съвет на работническите и войнишките депутати, който е създаден по образец на Съвета от 1905 година. Новият съвет е формиран на 12 март, установява се в сградата на Думата и отстоява своя авторитет, като до есента на 1917 г. той не се опитва да изтръгне властта от „буржоазията", защото

смята, че Русия не е готова за социалистическа революция. Въпреки това влиянието му се чувства силно. Всъщност, Временното правителство е утвърдено от Думата след консултация със Съвета и трябва да се съобразява със своя неофициален партньор в цялата си политика и дейност. Още повече, че Съветът действа решително и самостоятелно, понякога в пълно противоречие с усилията на министрите. За илюстрация ще посочим, че още на 14 март той издава знаменитата Заповед № 1 към войските, която обявява, че военните части трябва да се ръководят от избрани комитети, а офицерите имат право да командват само по време на тактическите операции и която изиграва роля за деморализацията и окончателния крах на руската армия. По примера на Петроград Съвети започват да се формират из цяла Русия. В Първия общоруски конгрес на Съветите, проведен в столицата на 16 юни, са представени над 350 местни Съвети. Делегатите включват: 285 социалисти революционери, 245 меншевики и 105 болшевики, а и няколко депутати от малки социалистически партии. Конгресът избира изпълнителен комитет, който става върховен съветски орган. Съветите стоят много по-близко до неспокойните народни маси, отколкото Лвов и неговите колеги, и следователно се радват на много и непосредствени привърженици.

Временното правителство се задържа около осем месеца, от 12 март до 7 ноември 1917 година. То се увековечава с това, че съчетава изключителен либерализъм с неспособност да разреши спешните и критични проблеми. Новият режим установява свобода и демокрация в Русия. Всички граждани стават равни пред закона. Пълната свобода на религиите, словото, печата, събранията, сдруженията и стачките стават реалност. Градската и селската администрация са преустроени, за да бъдат по-демократични, като земските институции най-накрая са въведени на волостно, т. е., на районно равнище. В допълнение към еднаквите права етническите малцинства получават автономия, а Полша е обявена за независима. Трудовото законодателство включва въвеждане на 8-часов работен ден за някои категории работници.

Но, въпреки че Временното правителство показва какво може да направи либерализмът за Русия, то не успява да се пребори с изключителните трудности, които връхлитат страната и които я управляват през 1917 година. Новото правителство продължава войната, въпреки че сред народа се шири пораженчество, а армията с всеки изминат ден става все по-неспособна да се бие. Макар че е убедено, че цялата земя трябва да принадлежи на селяните, то не решава въпроса за земята, оставяйки го на Учредителното събрание, като по този начин не съумява да удовлетвори селячеството. Правителството се оказва неспособно да контролира инфлацията, да възстанови транспорта или да увеличи индустриалната продукция. Всъщност, руската икономика продължава бързо да се срива.

Голяма част от този неуспех се дължи на ограниченото влияние и власт на новия режим. Както вече беше споменато, новото правителство през цялото време се конкурира със Съвета. То не действа като ефективен административен апарат, а царската полиция се изпокрива. Докато Върховното командване на армията подкрепя правителството, мобилизираните войници остават негови несигурни привърженици, самият петроградски гарнизон е верен на Съвета. Нещо повече, Временното правителство

трябва да обещае на Съвета да не премества или разоръжава този гарнизон. Подигравателното прозвище на Керенски — „главния убеждаващ", отразява неговото незавидно положение.

Правителството прави и грешки. То отказва да признае катастрофалното положение на страната и неправилно преценява настроението на хората. Така, както беше споменато, то продължава войната, вярвайки, че руснаците като французите от Великата френска революция ще се бият по-добре, защото най-накрая са станали свободни хора. Във вътрешните работи умерената и либерална позиция, трудно поддържана във времена на катаклизъм, се оказва донкихотовска в страна с отчаяно бедни и предимно неграмотни селяни, които най-много от всичко искат земята на помешчиците. Временният характер на правителството представлява особена слабост. Неговите членове добре съзнават факта, че са получили високата си власт случайно, че самата Дума е избрана при изключително ограниченото избирателно право от 1907 г. и че бъдещето на Русия трябва да се уреди от едно напълно демократично Учредително събрание. Затова такива важни решения като въпросът за земята и бъдещият статут на националните малцинства трябва да се оставят на това събрание. Според навеждащите на мисли, макар и спорни думи на един политолог: „Липсата на представителен и отговорен парламент помогна много да се видят различията между хода на руската революция и нейните предшественици — английската, френската и американската". Все пак, ако Учредителното събрание означава толкова много за членовете на Временното правителство, те правят, вероятно най-голямата си грешка, като не го свикват достатъчно скоро. Докато някои от най-добрите руски юристи се опитват да напишат перфектен избирателен закон времето им изтича. Когато накрая Учредителното събрание наистина се събира вече е много късно, защото болшевиките са установили контрол върху Русия.

Болшевишката победа през 1917 г. не може да се отдели от личността и дейността на Ленин. Той пристига заедно с някои от своите сподвижници на Финландската гара в Петроград на 16 април, след като германците ги пускат през Швейцария с надеждата, че ще дезорганизират руските усилия за водене на войната. В контраст на удовлетворението от хода на революцията и на сътрудничеството с Временното правителство, които преобладават дори в Съвета, Ленин възприема крайна и безкомпромисна позиция в своите „Априлски тезиси" и в други изказвания. Той заявява, че буржоазната революция в Русия е вече завършена и че историята се движи неумолимо към следващия стадий — социалистическия, който трябва да започне със завземането на властта от пролетариата и от бедните селяни. Като непосредствени цели Ленин обявява — мира, завземането на земята на помешчиците, контрола върху фабриките от работнически комитети и „цялата власт на Съветите". „Война на дворците, мир на колибите!" „Експроприация на експроприаторите!".

Макар Ленин първоначално да се оказва изолирана фигура, неспособна да спечели мнозинство дори в собствената си партия, събитията разчистват пътя му. Смазващото бреме на войната и икономическите неуредици правят положението на Временното правителство все по-несигурно. В средата на май Милюков и Гучков са принудени да подадат оставки заради народни вълнения и натиск, а кабинетът е реорганизиран под ръко-

водството на Лвов, като включва 5 есери, а не един, при което Керенски взима министерствата на войната и флота. Правителството обявява, че се ангажира със строго отбранителна война и с мир „без анексии и контрибуции". Все пак, за да изтикат вражеските войски, Керенски и Алексей Брусилов започват голяма офанзива на Югозападния фронт в края на юни. Първоначално успешна, тя скоро се проваля заради хаоса и липсата на дисциплина. Цели части просто отказват да се сражават. Германците и австрийците на свой ред правят пробив в руския фронт и Временното правителство се изправя пред нова катастрофа. Проблемът с националните малцинства става по-неотложен от всякога, тъй като етническите и националните движения никнат като гъби в дезорганизираната бивша империя на Романови. Правителството продължава своята все по-рискована политика на отлагане на политическите решения до свикването на Учредително събрание. Въпреки това, четирима министри кадети подават оставки през юли, защото на украинското движение е дадено голямо признание. Сериозното напрежение и кризите в кабинета се проявяват и в оставката на министъра на търговията и индустрията, който се противопоставя на усилията на новия министър на труда, социалдемократ, да накара работниците да участват в управлението на индустрията, както и в конфликта между Лвов и Виктор Чернов, лидер на социалистите революционери, станал министър на селското стопанство, заради реализацията на поземлената политика. Критичният проблем за земята става все по-спешен, тъй като селяните започват да присвояват земята на помешчиците като своя собственост, без да чакат Учредителното събрание.

Общата криза и вълненията в страната и по-специално недоимъка и напрежението в столицата, довеждат до т. нар. „юлски дни", от 16 до 18 юли 1917 г., когато радикално настроени войници, моряци и тълпи заедно с болшевиките се опитват да завземат властта в Петроград. Ленин явно смята въстанието за преждевременно и болшевиките сякаш по-скоро следват своите нетърпеливи привърженици, а не ги ръководят. Макар че въстанието е голямо и представлява заплаха, то се проваля, защото Съветите отказват да го подкрепят, а някои военни части се оказват верни на Временното правителство и правителството използва връзките на болшевиките с немците, за да ги обвини в предателство. Няколко болшевишки лидери се спасяват с бягство, в това число и Ленин, който отива във Финландия, откъдето продължава да ръководи партията, а други попадат в затвора. Но правителството не затвърждава победата си и не се опитва да отстрани противниците си. На 20 юли княз Лвов подава оставка и Керенски поема поста министър-председател. Есерите печелят още веднъж от прегрупирането на кабинета.

Министерските промени не помагат много на режима. Всестранната криза в страната се задълбочава. Освен непрекъснатия натиск от ляво Временното правителство си създава опозиция и от дясно, която възразява срещу неспособността му да поддържа твърд контрол върху армията и народа, срещу снизходителното му отношение към болшевиките и срещу неговия състав, в който влизат все повече есери. Търсейки по-широка база за разбирателство и подкрепа, правителството организира в края на август в Москва Държавна конференция, в която взимат участие около 2 хиляди бивши депутати на Думата и представители на множество организации и

групи като Съветите, профсъюзите и местното управление. Конференцията не дава осезаеми резултати, но тя откроява разногласията в подходите на социалистите и несоциалистите към руските проблеми. Докато Керенски изразява социалистическата позиция и получава силна подкрепа от депутатите есери, то конституционните демократи, военните кръгове и други групи от „средната класа" се сплотяват около току-що назначения главнокомандващ ген. Лавър Корнилов. Човек от прост казашки произход, Корнилов няма желание да възстановява стария режим и може да се смята дори за демократичен генерал. Но главнокомандващият заедно с другите военни иска най-вече да се възстановят дисциплината в армията, законът и редът в страната, като особено не одобрява дейността на Съветите.

„Корниловият метеж" остава неразгадана тайна, макар че от признанието на Украинцев и от някои други свидетелства личи, че по-скоро Керенски, а не Корнилов е щял да бъде бламиран заради особеното развитие на метежа и заради неговото фиаско. Министър-председателят и главнокомандващият явно са решили, че в Петроград трябва да се изпратят лоялни войски, за да защитят правителството. Очевидно тази „защита" включва разбиването на съветската власт в столицата. Във всеки случай, когато Корнилов изпраща един армейски корпус да изпълни плана, Керенски отправя призив към народа „да спаси революцията" от Корнилов. Разривът между премиера и генерала произтича, може би не само от различните им възгледи как точно да се заздрави Временното правителство, установено в Русия, и от положението на Керенски в това правителство, но и от странните и внасящи объркване действия на човека, действал като посредник между двамата.

Революцията е „спасена". От 9 до 14 септември населението на столицата е мобилизирано за защита, а напредващите войски, сблъсквайки се с железопътна стачка, с огромна обща опозиция и с недостиг на снабдяване, се демократизират и разпадат, без да достигнат местоназначението си. Техният командир се самоубива. Само болшевиките имат реална полза от епизода. Водачите им са освободени от затвора, а на привържениците им е раздадено оръжие да защитават Петроград. След като Корниловата заплаха отпада, те запазват надмощието си във въоръжените сили в столицата, печелейки повече от всякога привърженици сред все по-радикализиращите се маси.

Временното правителство, от друга страна, си спечелва горчивата омраза на десницата, защото е предало Корнилов — дали обвинението е напълно справедливо е друг въпрос — докато мнозина отляво го подозират, че е заговорничело с Корнилов. Кабинетът преживява още една криза и се оказва в състояние да се реконструира за трети и последен път едва на 25 септември с 10 социалисти и 6 несоциалисти министри, като Керенски остава премиер. Трябва да се добави, че фиаското на Корнилов, последвано от неговия и на няколко други генерали арест, довежда до по-нататъшно влошаване на военната дисциплина, което прави положението на офицерите в много части несигурно.

Октомврийската революция

На 13 септември в края на краищата болшевиките завземат мнозинс-

твото в петроградския Съвет, а седмица по-късно в Московския, въпреки че в Изпълнителния комитет, избран от Първия общоруски конгрес на Съветите, продължават да преобладават, разбира се, умерените есери. Из цялата страна болшевиките са във възход. От своето укритие във Финландия Ленин настоява за завземане на властта. На 23 октомври той пристига инкогнито в Петроград и успява да убеди Изпълнителния комитет на партията, с известно разминаване в мненията, в правилността на своята гледна точка. Ленин очевидно смята победата за голям риск, не несъмнено сигурна, но той правилно изчислява, че щастливите обстоятелства трябва да се използват и не желае да чака до свикването на Учредителното събрание. Неговите възгледи надделяват над онези негови съратници, които по ортодоксален марксистки образец смятат Русия за недостатъчно подготвена за болшевишка революция, и тяхната група губи подкрепа в страната. Лев Троцки — псевдоним на Леон Бронщейн, — който първо се изявява в санктпетербургския Съвет през 1905 г. и който съчетава ораторски блясък с изключителни интелектуални качества и енергия, по организаторски талант се оказва най-способния и активен помощник на Ленин в завземането на властта от болшевиките.

Революцията успява при малка съпротива. На 7 ноември (25 октомври стар стил) — оттам „Великата социалистическа революция“ — червени войски заемат различни стратегически точки в столицата. В първите нощни часове на 8 ноември болшевиките, които водят войници от петроградския гарнизон, моряци от Кронщат и работническа червена гвардия щурмуват Зимния дворец, слабо защитаван от най-младите курсанти от военните училища и дори от женски батальон, и арестуват членовете на Временното правителство. Самият Керенски успява да избяга няколко часа по-рано. В Петроград и в Русия е установено съветско правителство.

ШЕСТА ЧАСТ
СЪВЕТСКА РУСИЯ

Глава XXXV
Съветска Русия: Въведение

„Философите само са *обяснявали* света по различни начини, а същността е в това, той да бъде *променен*"

Карл Маркс

„Представата за едно общество като органично цяло, на което държавникът може да въздейства само до определена степен, е в основата си съвременна и до голяма степен е била силно повлияна от теорията за еволюцията.... Може обаче да се твърди, че еволюционният възглед за обществото, макар и верен в миналото, вече не е приложим, а за настоящето и за бъдещето трябва да се прилагат по-механистични възгледи. В Русия и в Германия са създадени нови общества по начин, подобен на онзи, по който митичният Ликург вероятно е създал държавата Спарта. Древният законодател е един добър мит, съвременният законодател е ужасяваща реалност"

Бъртранд Ръсел

Комунистическата идеология, комунистическата партия и комунистическото управление са отличителните характеристики на съветска Русия или на Съюза на съветските социалистически републики. Разбира се, и други фактори имат голямо значение — те превръщат страната от икономически изостанала във велика сила в Европа, в Азия и в света. Въпреки това няма да бъде преувеличение да се каже, че макар другите елементи да са оказвали много съществено влияние върху съветската политика, без комунизма изобщо не би имало нито съветска политика, тито Съветски съюз. Освен това, често е невъзможно да се разграничат комунистическите и некомунистическите аспекти на съветска Русия, както и комунистическите и некомунистическите мотиви на съветското поведение, защото двата вида си влияят и взаимно проникват един в друг и защото съветските ръководители виждат всичко през призмата на своята идеология.

Марксизъм

Доктрината на комунизма е вариант на марксизма, основаващ се на трудовете на Маркс и Енгелс, доразвит от Ленин. Работили в продължение на няколко десетилетия, започвайки през 40-те години на XIX в., Маркс и Енгелс изграждат една огромна и обширна, макар и не винаги последователна, философска система. В основите на марксизма залягат Просвещението на XVIII в., класическата икономия, утопичният социализъм и германската идеалистична философия — с други думи, едни от основните тра-

диции на западната мисъл. И което е най-важно, Маркс е „последният от великите създатели на системи, приемник на Хегел, който като него вярва в една рационална формула, събираща в себе си еволюцията на човечеството". Изследването на марксизма изисква да се напише отделна книга, но все пак някои аспекти на доктрината трябва да се имат предвид от изучаващия съветската история.

Марксизмът определя диалектическия материализъм като същност и ключ към реалността. А приложен към философията, науката, всъщност към всичко, диалектическият материализъм упражнява най-голямо въздействие върху изучаването, а по-късно и върху управлението на човешкото общество, върху тази комбинация от социология, история и икономика, каквато е и специалността на Маркс. „Материализмът" твърди, че съществува само материята; в марксизма това води до предимство на икономическия фактор в живота на човека, в социалната организация и в историята.

При производството на средствата за съществуване хората осъществяват определени взаимоотношения, които са независими от тяхната воля — производствени отношения, съответстващи на определен етап от развитието на производителните сили. Съвкупността от тези производствени отношения съставлява икономическата структура на обществото, реалната основа, върху която се издига юридическата и политическата надстройка и на която съответстват определени форми на социално съзнание. Начинът на производство на средства за съществуване определя целия процес на социален, политически и интелектуален живот. Не съзнанието на хората определя съществуването им, а обратно, социалното им съществуване (битието — бел. ред.) определя тяхното съзнание.

Фундаменталното разделение във всяко общество е между експлоататори и експлоатирани, между притежатели на средства за производство и тези, които трябва да продават своя труд на собствениците, за да могат да съществуват. Дадена политическа система, религия и култура отразяват и поддържат икономическата система, като защитават интересите на експлоататорите. Да напомним, че базата определя надстройката.

„Диалектически" добавя динамично качество на материализма, като дефинира еволюцията на действителността. Защото марксистите твърдят, че всичко непрекъснато се променя. Освен това промяната следва законите на диалектиката и представлява много точен и научно установен модел. Следвайки Хегел, Маркс и Енгелс въвеждат тристепенна последователност на промяната: теза, антитеза и синтез. При дадено състояние тезата води до своята противоположност — антитезата, и противоречието между двете се разрешава чрез скок в едно ново състояние, наречено синтез. Синтезът на свой ред става теза, пораждаща нова антитеза и диалектиката продължава. Историческата диалектика се изразява в класова борба: „Историята на всяко досега съществувало общество е история на класовата борба." Когато една антитеза се заражда в тезата, „производителните сили на обществото" се развиват, „влизат в противоречие със съществуващите производствени отношения" и се появява социален спор. Накрая революцията води до трансформиране на обществото, като новоустановеният ред започва да поражда нова антитеза. Именно по този начин италианските градове и класите в тях успешно са се бунтували срещу феода-

лизма, за да поставят началото на новия, буржоазен период на европейската история. Този период на свой ред следва своя предопределен ход, като капитализмът достига пълния си разцвет. Но отново и неизбежно капиталистите, буржоазията пораждат своята антитеза, своите „гробокопачи" — индустриалните работници или пролетариата. По думите на Маркс, предсказващ предстоящата революция:

„Експроприацията е предизвикана от действието на присъщите закони на капиталистическото производство, от централизирането на капитала. ... Централизирането на средствата за производство и социализирането на труда достигат до степен, при която са несъвместими със своята капиталистическа обвивка. Обвивката се разкъсва. Чува се погребалният звън на капиталистическата частна собственост. Експроприаторите са експроприирани."

Интересно, макар и нелогично, победилата пролетарска революция би отбелязала края на експлоатацията на човек от човека и би установила справедливо социалистическо общество. Така човечеството би трябвало да се върне към праисторията, когато, според Маркс и марксистите, първобитните общности не са познавали социалното разделение или антагонизма.

Ленинизъм

Теоретичният принос на Ленин към марксизма не може да съперничи на приноса на двамата създатели на доктрината. Въпреки това, той прави необходимото да приспособи марксизма към променящите се условия в света и към своя опит с Втория Интернационал и с обстоятелствата в Русия, като създава важни допълнения и изменения към основното учение. Изучаващите съветска история трябва да имат предвид факта, че тези изменения стават евангелие в Съветския съюз, където цялата идеология се нарича „марксизъм-ленинизъм".

Сред идеите, развити от Ленин, специално внимание заслужават отнасящите се за партията, революцията и диктатурата на пролетариата, а и тези за селячеството и империализма. Както беше споменато, разногласието за характера на партията разцепва руските социалдемократи през 1903 г. на болшевики, ръководени от Ленин, и меншевики. Ленин настоява за стегната организация от посветени професионални революционери с ясно командване и военна дисциплина. Меншевиките, напротив, предпочитат по-широка и по-свободна организация. С характерната си решителност и вяра в предстоящото поражение на капиталистическата система по света, през 1917 г. Ленин решава, че той и неговата партия могат да организират успешна революция в Русия, макар че отначало никой, дори между болшевиките, не е съгласен. След като болшевиките наистина вземат властта чрез Октомврийската революция, Ленин утвърждава ролята на партията и на диктатурата на пролетариата.

Революционният оптимизъм на Ленин се поддържа отчасти от това, че той преразглежда ролята на селячеството за установяване на новия ред. Маркс, Енгелс и техните последователи пренебрегват селяните в своето учение, а като дребни собственици ги причисляват към буржоазния лагер. Ленин обаче стига до заключението, че ако бъдат ръководени от пролета-

риата и партията, бедните селяни могат да станат революционна сила: наистина по-късно той доказва, че дори средните селяни са от значение за социалистическата държава. В Априлските тезиси, които предизвикват превръщането на буржоазната революция в социалистическа, той посочва, че бедните селяни могат да бъдат част от новата революционна вълна.

Ленин разширява марксизма по друг, дори по-радикален начин. В книгата си „Империализмът като висш стадий на капитализма", написана през 1916 и публикувана през пролетта на 1917 г., той се опитва да осъвремени марксизма, за да обясни такива събития като силното колониално съперничество, международните кризи и накрая Първата световна война. Той прави извода, че в своята последна форма капитализмът се превръща в империализъм, чиито монополи и финансов капитал управляват света. Картелите заместват свободната конкуренция, а износът на капитали става по-важен от износа на стоки. От това следва икономическо и политическо разпределение на света чрез постоянна борба за икономическа експанзия, сфери на влияние, колонии и др. Появяват се международни съюзи и противостоящи им алианси. Несъответствието между производителните сили на участниците и дяловете от света, които притежават, се разрешава между капиталистическите държави чрез войни. Така вместо първоначалното марксистко схващане за социалистическата революция като просто експроприиране на няколко свръхкапиталисти, Ленин описва умиращия стадий на капитализма като време на гигантски конфликти, които свързва с XX век. И което е по-важно, това разширяване на капиталистическата криза обхваща и колониите и слабо развитите страни. На капиталистите се противопоставят не само пролетариатът в техните собствени страни, но и чуждите народи, които те експлоатират, независимо от социалния ред и степента на развитие на тези народи. Следователно, пролетариите и колониалните народи са естествени съюзници. Струва си да се отбележи, че Ленин обръща много по-голямо внимание на Азия, отколкото това са правили западните марксисти. Накрая — едно голямо диалектическо усилие — дори фактът, че социалистическата революция е победила в Русия, вместо в такива индустриални гиганти като Великобритания, Германия и САЩ, може да се обясни чрез теорията за „най-слабото звено" с довода, че в империята на Романови са се смесили различни форми на капиталистическа експлоатация, местна и колониална или полуколониална, които са направили капитализма изключително парадоксален и нестабилен, което обяснява защо руското звено в капиталистическата верига се скъсва първо.

Много критици посочват, че специфичните възгледи на Ленин, които се отличават от идеите на Маркс и Енгелс, имат право на съществуване в руската действителност и в руската радикална традиция. Земя на селяните, защото Русия не може да разчита само на пролетариата в бъдеще, а трябва да се включат поне бедните, ако не и по-богатите селяни, за да се приведе теорията в известно съответствие с фактите. За разлика от Германия, социализмът в имперска Русия никога не е имал легален статут или много привърженици и е съществувал под формата на конспиративни организации на интелектуалци. За да постигне резултати, Ленин е трябвало да разчита на тези интелектуалци и на една малка партия от посветени. Действайки по този начин, той следва традициите на Чернишевски, особено на Ткачов, на „Народна воля" и дори — макар че той би го отрекъл

яростно — на такива народоволци като Лавров и Михайловски, които считат „критично мислещите личности“ за творци на историята. Роден през 1870 г., Ленин израства с възхищение към Чернишевски, а по-големият му брат Александър е бил екзекутиран през 1887 г. за участие в заговора на народоволците за убийството на Александър III. По-късните постоянни и яростни атаки на Ленин срещу народоволците не могат да скрият, неговото доказано дълбоко чувство на задължение и признателност към тях.

Макар тази линия на разсъждения да има известна стойност и да помага при определяне на мястото на големия болшевишки вожд в историята на руския радикализъм — той наистина има място там, както и в историята на световния марксизъм — тя не е единствената. Все пак Ленин посвещава целия си съзнателен живот на теорията и практиката на марксизма, които е считал за непогрешима истина. Освен това, не се налага да препотвърждаваме официалното съветско схващане, че Ленин е съвършен творец-марксист, нито пък да подкрепяме мнението на западните социалдамократи, че Ленин и комунизмът са предали марксизма. Всъщност, както „твърдата“ линия на Ленин, акцентираща върху ролята на партията, революцията и насилието, така и „мекият“ подход на западните ревизионисти могат да се обосноват и да се открият в обширните и понякога непоследователни трудове на Маркс и Енгелс.

Нетърпимост

Всеобхватността и безмилостната нетърпимост са едни от най-важните характерни черти на марксизма-ленинизма. Макар че донякъде те са предизвикани от такива обстоятелства, като необходимостта да се управлява държавата — евентуално държавите, от силната и разнородна съпротива, която трябва да се преодолява, тези характеристики са присъщи на самата идеология. Както беше обяснено, марксизмът е всеобхватен възглед за света, по-скоро метафизичен, отколкото емпиричен, който не пропуска нищо важно и възможно — така поне може да се докаже на теория — изобщо нищо. При това се смята, че учението му притежава убедителността на научен закон. С други думи, за привържениците си марксизмът-ленинизмът е наука, а онези, които му се противопоставят, се смятат за абсолютно и демонстративно неправи. Независимо от това колко задълбочени са критиките, те не заслужават повече внимание от един заблуден, суеверен селянин, който не приема ваксинирането срещу холера. По-точно, те са или заблудени или са класови врагове: в последния случай изобщо не заслужават благосклонно отношение.

Безскрупулността е обусловена и от особеностите на марксистката етика или по-точно от липсата ѝ. Етиката, която принадлежи на „надстройката“ на обществото, не съществува самостоятелно в марксизма. Според това учение, поведението на хората съответства на тяхната класова природа, на икономиката и на социалните условия на техния живот. Само промяната на тази реалност може и трябва да промени човешкото поведение. Следователно, в идеалното общество на бъдещето няма да има морална низост и престъпления. А междувременно всеки е приканен да мрази света, който не се е обновил, всички негови стандарти и да се бори с малкото препятствия, ако има такива, за победата на комунизма.

Като псевдонаука марксизмът-ленинизмът притежава и многобройните белези на една псевдорелигия. Бердяев и други коментатори посочват степента, до която учението се прокламира за истина, за крайно и всеобхватно цяло, за първо и последно, за алфа и омега. То определя доброто и злото и разделя света на бяло и черно. И, което е по-характерно, внушава, че комунизмът има доктрина за спасението: неговият Месия е пролетариатът; неговият рай е безкласовото общество; негова църква е партията; негова Библия са трудовете на Маркс, Енгелс, Ленин, а доскоро и на Сталин. Диалектиката на класовата борба внезапно ще спре, когато човекът постигне справедливо общество — когато скочи от царството на необходимостта в царството на свободата. Вероятно този псевдорелигиозен аспект на марксизма-ленинизма в по-голяма степен, отколкото отявления материализъм, кара неговите често фанатизирани последователи да бъдат непоколебими противници на християнството и на всяка друга религия — защото никое човешко същество не може да служи на двама богове.

Излишно е да се казва, че марксизмът-ленинизмът не е демократично учение. Докато неговите последователи са убедени, че той изразява интересите на масите, коректността на идеологията и необходимостта тя да се прилага на практика изобщо не зависят от общото одобрение или неодобрение. Освен това марксизмът-ленинизмът е изключително затворена система. Докато всички други основни религии се обръщат към всички човешки същества, Маркс започва с предположението, че експлоататорските класи не могат да променят отношението си, а трябва да бъдат победени. Борба и насилие — отново безскрупулност — са в самата основа на марксистката доктрина. Според Ленин, дори между експлоатираните са малко тези, които могат напълно да разберат положението си и хода на историята. Оставени сами на себе си работниците не развиват нищо по-обещаващо от едно профсъюзно мислене. Само партията, само елитът могат да видят светлината. И комунистическите партии неизменно продължават да са недостъпни.

Притегателната сила

Какво прави един комунист? Идеологията без съмнение предлага на интелекта много привлекателни неща и помага на много хора да разберат света. Тя наистина е една от най-впечатляващите системи в историята на западната мисъл и е свързана с някои основни интелектуални течения на западната традиция. Най-голямата ѝ сила се състои може би в обяснението, което дава за човешката експлоатация и бедност, и в аргументираното ѝ обещание да сложи край и на двете. Тези, които не могат да видят интелектуалната привлекателност на комунизма, от която и страна на „желязната завеса“ да са, трябва внимателно да помислят върху свидетелствата на писатели като Чеслав Милош, напуснал „полската демокрация“, или на няколко бивши комунисти, допринесли за написването на книгата „Падналият бог“. Въпреки това, за разумното мислене е трудно да обясни привлекателната сила на комунизма. Разбира се, и материализмът, и диалектиката, които са изключително важни съставни части, остават недоказани. Поспецифични марксистки доктрини, например основополагащата трудова теория за стойността, са критикувани много успешно. Освен това, мар-

ксистките предвиждания често са били опровергавани от времето. Да цитираме само два от по-важните примери — за средната класа, която нараства вместо да намалява, и за поляризацията между капиталисти и работници, която не се появи в капиталистическите общества; в тези общества стандартът на живот на работниците вместо да се влошава се е подобрил. Марксизмът не притежава непобедима логика и научна убеденост; той дава сложно интелектуално обяснение и великолепна интелектуална фасада за онези, които се присъединяват към учението по неинтелектуални причини.

Особено важна обаче би могла да се окаже връзката между марксизма-ленинизма, от една страна, и отчуждението и протеста, от друга. Комунизмът става носител на всякакъв вид критика на установения ред и се възползва от голямото разнообразие на слабости и грешки на некомунистическите общества. Наистина комунистите завземат властта не както е предсказано в напредналите индустриални страни на Запада, а в Русия и Китай, където относително изостаналото икономическо състояние — много различно по степен в двата примера — е съчетано с бедност, големи напрежения и кризи. И в двете страни появяващата се класа на интелектуалци отказва да се идентифицира със съществуващата система и води борба срещу нея. Въпреки това, дори ако разглеждаме отчуждението и протеста като фактори в началото на комунизма, ние се изправяме пред въпроса защо точно комунизмът, а не някое друго учение, е привлякъл толкова много засегнати или недоволни хора.

Като един от многобройните отговори могат да се посочат четирите причини за привлекателността на марксизма, формулирани от Айзая Бърлин. Това са неговата всеобхватност и претенцията му да бъде ключ към опознаване на всичко в настоящето, миналото и бъдещето. Освен това самата доктрина и познанията, които дава, са научни, както се твърди: много социални учения през XIX в., като утопичният социализъм на Фурие или позитивизмът на Комт, претендират за научна стойност, но марксизмът успява да се идентифицира с науката по-успешно от всички други. Всеобхватността и научният авторитет стават особено привлекателни с отказа от религията и други сигурни пристани. На трето място марксизмът, въпреки детерминисткия си аспект, е едно действено и оптимистично учение; историята се движи в правилна посока и всеки истински привърженик може да има полезна роля, подпомагайки това движение. И накрая, марксизмът още от самото начало притежава готова публика, работническата класа, която е поканена да завладее света. По-късно Ленин прави всичко възможно да увеличи публиката като включи бедните селяни и колониалните народи.

Ако приемем „полурационалните“ причини на Бърлин за привлекателността на марксизма, то Ласуел може да ни служи като съществен водач към хлъзгавата област на ирационалното привличане. От сферата на социалната психология и психоанализата той избира такива характерни черти на марксизма-ленинизма, като това, че учението поставя ударение върху преходния характер на съществуващия социален ред, което води до предефиниране на очакванията за бъдещето и така насърчава правенето на бъдещи планове. Марксизмът осъжда капиталистическата система от морална гледна точка, като я обвинява, че отказва видими грижи и внимание

на индивида и че несправедливо дава предимство на едни хора пред други. Доктрината печели от своята престижна научна форма и от предполагаемата си обективност, както и от специфичността, т.е. анализирайки несправедливото капиталистическо общество, марксизмът посочва „принадената стойност“ и „печалбата“, вместо такива обикновени фактори като човешката алчност или корупцията. Крайно неясната марксистка утопия служи и на други важни цели: тя отпуска юздите на всеки избор на индивида, на мечтата му за всемогъщество и защищава марксисткия идеал от свързването му с непопулярни или преходни социални явления. Трябва да се добави, че доктрините са не по-малко здрави, когато стават ирационални, всъщност може да се докаже, че те са толкова по-привлекателни, колкото са по-ирационални.

Заключителни бележки

Когато комунистите вземат властта в Русия през 1917 г., те се изправят пред една непредвидена ситуация: революция избухва в Русия, вместо в индустриалния Запад и само в една страна, вместо в целия капиталистически свят. Докато Ленин и неговите съратници се опитват да се приспособят към тези факти, те трябва да се занимават с безброй други проблеми, някои от които неотложни. След първите трескави месеци и години съветската история продължава да е история на големи напрежения, кризи и конфликти. При тези трудни, понякога отчайващи обстоятелства, забележително е колко силно руските комунистически ръководители са се придържали към изпълнението на идеологическите си цели — от решителността на Ленин да построи социализъм в зората на революцията, при фантастичните петгодишни планове на Сталин и до усилията на Хрушчов да ускори установяването на истинско комунистическо общество. Изпълнението на тези цели е предмет на следващата глава

Глава XXXVI

Политика на „военния комунизъм“ (1917 – 1921) и новата икономическа политика (1921 – 1928)

Вие никога няма да сте живи отново,
никога няма да станете от снега:
28 войници,
5 рани от стрелба.
Горестен покров
уших за моя приятел.
Тя наистина обича, наистина обича кръв —
Руската земя.

Ана Ахматова

Къде са лебедите? Лебедите напуснаха.
Къде са гарваните? Гарваните останаха.

Марина Цветаева

„От всички правителства, сформирани в Русия с цел да се борят с революционното управление, единствено това на есерите в Самара имаше мъдростта да успокои селяните, че контрареволюцията не означава връщане на земята на помешчиците. Всички останали, в по-голяма или по-малка степен, провеждаха откровена политика на възстановяване и компенсиране на тази класа. Именно това, а не необикновената сила на болшевиките, реши изхода на тригодишната борба, въпреки британските танкове, френското въоръжение, японските винтовки и щикове“.

Джон Х. Мейнард

Въпреки че през ноември 1917 г. болшевиките лесно завземат властта в Русия, те успяват да се укрепят в новото си положение едва след няколкогодишна ожесточена борба. Освен че води изключително важна гражданска война по много направления съветското правителство трябва да воюва и с Полша, а и да се справи с интервенцията на Антантата. В отчаяната си борба да оцелеят болшевиките мобилизират населението и ресурсите в районите, които контролират, и установяват твърд режим, станал известен като „военен комунизъм“. Управлението на комунистите наистина оцелява, но на огромна цена. За да бъде възстановена крайно изтощената опустошена и гладуваща страна, на мястото на военния комунизъм е въведена т. нар. Нова икономическа политика (НЕП), която продължава от 1921 до 1928 г. — до началото на Първия петгодишен план на Сталин. За разлика от военния комунизъм, НЕП е период на намаляване на напрежението и на компромиси. По това време Правителството на съветите проявява твърда последователност, без да променя курса на политиката и преследва поставените цели разумно и решително, както показва краткото представяне на първото десетилетие от управлението на комунистите.

Ново правителство. Ленин

На 9 ноември 1917 г., два дни след Октомврийската революция, е съставено съветското правителство, наречено Съвет на народните комисари. Негов председател е Ленин, а в състава му влизат такива изтъкнати дейци на болшевишката партия като Троцки, който става комисар на външните работи, Алексей Риков — комисар на вътрешните работи, Йосиф Джугашвили, повече известен с името Сталин, който отговаря за националните малцинства. Ленин ръководи правителството също толкова добре, колкото и партията, и е признат за най-важната фигура на новия режим в Русия.

Ленин е роден през 1870 г. в интелигентско семейство (баща му е училищен инспектор) в град Симбирск, разположен на Волга и наречен покъсно Уляновск. Владимир Улянов е блестящ ученик и изключителен студент в Университета в град Казан, където учи право. Той рано става радикал — смята се, че екзекуцията през 1887 г. на неговия по-голям брат, заради участие в заговор за убийство на Александър III, е повратна точка в живота на Владимир. По-късно той става марксист, заради което през 1896 г. е изпратен в затвора, а по-късно на заточение в Сибир за три години. Той участва в издаването на социал-демократическия вестник „Искра", който от 1900 г. се издава зад граница, а развива и други видове революционна дейност като често използва псевдонима Н. Ленин. Отначало Ленин изпитва благоговение пред Плеханов — „бащата на руския марксизъм". Но покъсно продължава своя път самостоятелно, ръководейки групата на болшевиките в Социалдемократическата партия, която през 1903 г. е разцепена. Вече знаем, че Ленин е забележителен теоретик на марксизма. Но за лидера на болшевиките практиката има по-голямо значение от теорията. Всъщност, по-голяма част от неговите произведения са полемични, кратки и на определена тема: в тях той разобличава опонентите или отцепниците и определя правилния път, който трябва да се следва. Когато събитията от 1917 г. прекъсват работата му върху монографията „Държавата и революцията", самият Ленин отбелязва: „Много по-приятно и по-полезно е да живееш с опита от революция, отколкото само да пишеш за нея".

Великата октомврийска революция, ръководена от Ленин, му дава сила да продължи да се изявява в пълна степен, докато не получава удар през май 1922 година. До смъртта си на 21 януари 1924 г., той все още има голямо влияние. Нещо повече, за разлика от по-късното време, когато е установен сталинския тероризъм, Ленин управлява партията без да разчита на тайната полиция, а по-скоро на своята личност, способности и успехи. Може би по тази причина, след неговата смърт, всичко свързано с Ленин, придобива огромна популярност в комунистическия свят. А култът към Сталин, въпреки че претърпява някои значителни изменения, в края на 80-те години напълно се срива.

В много отношения комунистическият мит за Ленин не се различава от реалността. Ленин е истински болшевик — той живее и диша с революцията и комунизма. Той не гледа на работата си като на поръчение или бреме. Въпреки че не е свръхчовешки умен или непогрешим, както го описва съветската пропаганда, той наистина съчетава в себе си висока интелигентност, способност за задълбочено теоретично мислене и практичес-

ки разум, което го превърна във велик марксистки „реалист“. Съчетанието между истина и измислица се оказва идеално за целите на комунистите: Ленин е постоянен във възгледите си, но все пак той знае как да ги измени в съответствие с новите обстоятелства, когато това е необходимо. Лидерът на болшевиките притежава и други забележителни качества — невероятна сила на волята, упорство, смелост, изключителна работоспособност. Дори обикновените вкусове и скромният, почти аскетичен начин на живот на Ленин, са лесно и по подходящ начин приписани на митичния му образ.

Но има и друг начин да се разглежда този образец на комунистическа нравственост. Предаността към доктрината води до ограничен мироглед. Според някои специалисти, разривът между Плеханов и Ленин, както и с по-старите марксисти, които се придържат към нормите и културата на хуманизма, от една страна, и по-младите фанатични партийци, които смятат, че целта оправдава средствата, от друга страна, е фундаментално разцепление в съвременната история на Русия. Фанатизмът и убеждението, че Ленин, а понякога единствено Ленин, знае правилния отговор, е причина за последвалите жестокости. В името на една бъдеща утопия по онова време са извършени много ужасни неща. Чърчил казва за Ленин: „Неговата цел е да спаси света. Неговият метод — да го взриви“. Съчетаването на тези две неща се оказва пагубно.

Първите месеци

Вторият общоруски конгрес на съветите, който е проведен на 7 ноември в Петроград, приветства болшевишката революция, въпреки че умерените социалисти напускат събранието. В Москва съветската власт е установена след едноседмична битка с военни части, верни на Временното правителство. С помощта на местни съвети болшевиките налагат своето управление в много други градове и области. Първото сериозно изпитание за Правителството на болшевиките е през януари 1918 година. Тогава е свикано Учредителното събрание, за което в края на есента са проведени избори. На 18 януари в столицата се събират общо 707 делегата, от които 370 есери, 40 леви есери, отцепили се от основната партия, само 170 болшевики, 34 меншевики и около 100 представители на малки партии или безпартийни делегати. С други думи, есерите имат абсолютно мнозинство. За председател на Учредителното събрание е избран Чернов. Трябва да се има предвид, че месеци наред почти всички политически групи в Русия очакват това Учредително събрание, което трябва да бъде истинската законна и определяща власт в страната. Самият Ленин осъжда Временното правителство за това, че не е успяло навреме да свика такова събрание. При новите обстоятелства Ленин отново проявява решителност и сутринта на 19 януари обявява разпускането на Учредителното събрание. Не последват никакви съществени изменения и по такъв начин управлението на съветите е твърдо установено. Отсъствието на реакция при разпускането на събранието се дължи отчасти на факта, че то не е подкрепено от организирана сила, отчасти на това, че непосредствено след революцията съветското правителство декларира намерението си да сключи мир и да предостави на селяните земя. Това са първите стъпки за удовлетворяване на двете основни искания на хората. Болшевиките дори се възползват от уча-

стието в кабинета на левите есери, които получават три места, в това число и министерството на селското стопанство.

Постигането на мир се оказва трудно и изисква много жертви от съветската страна, която се намира в изключително затруднено положение. Антантата не отговаря на предложението за мир на съветите, тъй като не очаква, че съветското правителство ще просъществува дълго и на практика го игнорира. В същото време дисциплината в руската армия силно отслабва, войници често избиват офицерите си. След сключването на примирие с германците през декември 1917 г. войниците безредно напускат фронта, като единствената им цел е да се върнат вкъщи. Германците демонстрират желание за преговори, но предлагат драконовски условия за сключване на мир. Троцки, който като комисар на външните работи представлява съветското правителство, е принуден да отхвърли предложението, прокламирайки нова политика: „Нито война, нито мир!“. Тогава германците продължават настъплението си — те окупират и други територии и завладяват огромни количества военно имущество. В Петроград много лидери на болшевиките, а също и левите есери, споделят мнението на Троцки, че условията на германците са неприемливи. Единствено авторитетът и решимостта на Ленин накланят везните в полза на унизителния мир. Жертвайки твърде много, по всяка вероятност така Ленин спасява комунистическото управление в Русия, тъй като младото съветско правителство не е в състояние да воюва с Германия.

На 3 март 1918 г. в Брест-Литовск е подписан съветско-германски мирен договор. За обобщение могат да послужат думите на Вернадски:

„Условията за сключване на мир бяха катастрофални за Русия. Украйна, Полша, Финландия, Литва, Естония и Латвия получиха своята независимост. Част от Кавказ бе отстъпена на Турция. Русия загуби 26 но сто от цялото си население; 27 на сто от обработваемите земи; 32 на сто от средната реколта на зърнените култури; 26 на сто от железопътната мрежа; 33 процента от производствените предприятия; 73 на сто от производството на желязо; 75 процента от залежите на въглища. Освен това Русия трябваше да заплати огромна военна контрибуция“.

Казано с други думи, Русия губи повече от 60 млн. души и повече от 5 хил. фабрики, заводи, рафинерии. В откъснатите гранични райони е установена марионетна държавна власт, зависима от Германия. Единствено окончателното поражение на Германия в Първата световна война не позволява съглашението от Брест-Литовск да бъде реализирано и, в частност, дава възможност на съветското правителство да си върне обратно Украйна.

Твърдите указания на Ленин за разпускане на Учредителното събрание и за капитулация пред Германия дават възможност на съветското правителство да оцелее. След това великият съветски лидер и неговите съмишленици поемат курс към бързо преустройство на Русия в политическо, социално и икономическо отношение. За целта правителството предоставя земята на селяните, назначава работнически комитети, които да контролират предприятията, национализира всички банки и конфискува средствата от частните сметки. Външната търговия се превръща в държавен монопол и е създаден специален комисариат, който да я управлява. През декември 1917 г. съществуващата съдебна система е отменена — на нейно място са създадени революционен трибунал и народен съд, ръководени от „социа-

листическо правно съзнание“. Премахнати са титлите и ранговете. Постепенно властите установяват контрол върху почти всички сфери на живота. Често собствеността на богаташите и на хората от средната класа се изземва, а тях самите новият режим смята за потенциални врагове. Имуществото на църквата е конфискувано, а религиозните предмети в училищната програма — премахнати. От 31 януари 1918 г. е въведен нов Грегориански или Източен календар — нов стил. Всички партии, които са против новия режим — кадети, есери (с изключение на левите есери, докато още не са се противопоставили на болшевиките), меншевики — са забранени и преследвани като контрареволюционери. На 20 декември 1917 г. правителството създава Извънредна комисия за борба с контрареволюцията, саботажите и спекулата — страховитата „ЧК“ (съкращението идва от Чрезвичайная комиссия — бел. ред.), ръководена от Феликс Дзержински. Оттогава политическата полиция се превръща в съществена реалност в живота на съветите.

Военният комунизъм и новите проблеми

От лятото на 1918 г. военният комунизъм започва да придобива очертания. Национализацията, която започва скоро след революцията, е осъществена със закон от 28 юни 1918 година. Според списъка на Кар държавата апроприира „минната индустрия, металургията, текстилната промишленост, производството на електричество, тютюневи изделия, смоли, стъкло и керамика, кожарската и циментовата промишленост, всички мелници, местни комунални съоръжения, частни железници, а също и някои второстепенни отрасли на промишлеността“. В крайна сметка, частната индустрия изчезва почти изцяло. Въведен е задължителен труд. Постепенно частната търговия е забранена, а на нейно място е въведена купонна система, чрез която се осъществява разпределението на храна и други необходими за живота неща. На 19 февруари 1918 г. е прокламирана национализацията на земята: тя се превръща в държавна собственост и могат да я ползват само тези, които сами я обработват. Селяните нямат интерес да предават на властите хранителните продукти — като се имат предвид приоритетите на държавата и кризата в икономиката те няма да получат много. Но в условията на Гражданска война възниква отчаяна нужда Червената армия и населението в градовете да се снабдяват с храни. Властите са принудени да обявят изземване на продоволствените излишъци, което означава, че селяните трябва да предават на държавата цялата си продукция, освен минимално количество, необходимо им за потребление и за сеене. Тъй като селяните отказват, са въведени репресивни мерки и реквизиции. Комунизмът, военен и войнстващ, настъпва с пълна сила.

Строгите ограничения на военния комунизъм в значителна степен са резултат от ожесточената битка, която по това време съветският режим води с външните си врагове. От лятото на 1918 г. в страната започва изключително важна, многостранна, ожесточена Гражданска война. Първоначално т. нар. „бели“ се обединяват, за да продължат войната срещу Германия, но по-късно започват борба, за да не допуснат контрола на червените върху Русия. Едновременно с това много различни националности, които живеят в непосредствена близост до границите на бившата империя на Романови, продължават да отстояват правото си на независимост и пред съ-

ветската власт. Няколко държави започват интервенция като изпращат в Русия въоръжени сили, а и подкрепят определени местни движения и правителства. Накрая те блокират съветска Русия от всички страни за периода от октомври 1919 до януари 1920 година. През 1920 г. Полша започва война срещу Съветите с цел да завземе голяма част от западна Украйна и Белорусия. Всички се опитват да нанесат удар на комунистическия режим.

Гражданската война

Контрареволюционните сили, често наричани неопределено и донякъде неправилно „бяло движение", представляват най-голямата заплаха за съветското управление. За разлика от Полша и различните националности в граничните области, които имат ограничени цели в определени райони, както и за разлика от интервенцията на Антантата, която няма ясно определени цели, белите се стремят да унищожат червените. В редовете на контрареволюционерите са привлечени офицери от армията, казаци, представители на „буржоазията", учащи, образовани младежи и други, политическата принадлежност на които варира от крайно десните до есерите. Дори и такъв известен бивш терорист като Борис Савинков се бори срещу съветското управление. В елитните части на Бялата гвардия има и няколко работнически отряда. Много интелектуалци се присъединяват или просто симпатизират на белия лагер.

След като съветското управление идва на власт, държавни чиновници организират неуспешна стачка против него. През март 1918 г. левите есери напускат болшевиките, тъй като не са съгласни с виждането им класовата борба да се прехвърли в селата. През юли 1918 г. в Москва есерите се опитват да организират метеж, но не успяват. Почти по същото време и отчасти в подкрепа на левите есери отряд контрареволюционери, ръководени от местен военен, превземат Симбирск; Савинков организира въстание в централната част на европейска Русия, превзема град Ярославъл, разположен на Волга, и се задържа там за две седмици. Тези усилия не се увенчават с успех, защото силите на контрареволюционерите са недостатъчни, а съветската власт успява да концентрира своите сили срещу тях. Става все по-очевидно, че комунистическата власт, особено ЧК, твърдо контролира централните области и безжалостно подтиска всички действителни и предполагаеми опоненти. Верни на традициите си, есерите се опитват да се борят чрез тероризъм, като убиват няколко видни болшевики, като ръководителя на ЧК в Петроград, а през август 1918 г. раняват и самия Ленин. Малко по-рано, през юли, леви есери убиват германския посланик с цел да предизвикат дипломатическа криза. Но дори кампанията на терористите не успява да отслаби властта на съветите в Москва, която през март 1918 г. отново става столица на страната или на централноевропейска Русия. Тези метежи предизвикват ужасяващи репресии, истинско господство на терора, по време на който са убити множество „класови врагове" и заподозрени.

От друга страна, крайграничните райони предоставят многобройни възможности на контрареволюционерите. В областите на Дон, Кубан, Терек на юг и югоизток възникват местни антиболшевишки формирования. В южната част на Русия е създадена „бяла доброволческа армия", първона-

Революцията и гражданската война в Европейска Русия 1917 – 1922
движение на Червената армия, 1919-21 г.
най-дълбоко проникване на белогвардейските войски, 1919-20 г.
Съюзническа интервенция, 1918-20 г.
граници след 1922 г.
граници през 1914 г.
територии отнети от Русия след Първата световна война
англичани
Баренцово море
Мурманск
1920
Бяло море
Печора
Архангелск
анг. и амер. окупация до края на 1919
С. Двина
Котлас
1920
ФИНЛАНДИЯ
незав. 1917
Хелзинки
Стокхолм
ЮДЕНИЧ, 1919
Кронщат
март 1921
сцена на Октомврийската революция, 7 ноем. 1917 (25 окт. стар стил)
Петроград
Вологда
Вязма
ШВЕЦИЯ
чел на съюзниците 1919
ЕСТОНИЯ
незав. 1918
КОРНИЛОВ, 9-14 септ. 1917
Ярославъл
Псков
Балтийско море
Рига
ЛАТВИЯ
незав. 1917
С С С Р
(след дек. 1922)
Волга
Нижни Новгород
КОЛЧАК 1919
ЛИТВА
незав. 1917
НАЙ-ДЪЛБОКО ПРОНИКВАНЕ НА ГЕРМАНСКИТЕ ВОЙСКИ МАРТ-НОЕМ. 1919
Москва
(столица след март 1918)
Казан
Симбирск
Данциг
ИЗТОЧНА ПРУСИЯ
Вилно
БЕЛО
Смоленск
Рязан
Самара
Тула
НАЙ-ДЪЛБОКО ПРОНИКВАНЕ НА ВОЙСКИТЕ НА ДЕНИКИН, ОКТ. 1919
Пенза
ГЕРМАНИЯ
Неман
Минск
РУСИЯ
незав. 1917
Саратов
ЧЕХИ май-юли 1918
Варшава
Брест-Литовск
Гомел
Орел
Воронеж
П О Л Ш А
незав. 1918
полски
Линия Кързън, 1919-20
Краков
Львов
Киев
Харков
КРАСНОВ нач. на 1918
Царицин
ЧЕХОСЛОВАКИЯ
Волга
Дон
Донец
У К Р А Й Н А
незав. от 1918
Будапеща
УНГАРИЯ
Ростов на Дон
К А З А Ц И
Одеса
Азовско море
Керч
Р У М Ъ Н И Я
ВРАНГЕЛ
1920
Кубан
Белград
Букурещ
Новоросийск
ЮГОСЛАВИЯ
Дунав
Севастопол
К А В К А З
французи
ГРУЗИЯ
незав. от 1918
Черно море
Тифлис
БЪЛГАРИЯ
София
англичани
Батуми
Марица
АЛБАНИЯ
Босфор
Ардахан
Карс
АРМЕНИЯ
Константинопол
ГЪРЦИЯ
Дарданели
Т У Р Ц И Я
Егейско море
0
Мили
300

чално под командването на Алексеев, след това на Корнилов, а след като Корнилов е убит в битка, на един също толкова известен генерал — Антон Деникин. На изток също се появяват центрове на опозиция, които се борят срещу комунистите. В Самара, разположен на Волга, Чернов оглавява правителство, съставено от членове на Учредителното събрание. Урал и казаците от Оренбург също са против червена Москва. През септември 1918 г. се провежда конференция на антиболшевишки партии и местни форми на управление от източна Русия, в резултат на което в Омск, западен Сибир, е учредена Общоруска директория, състояща се от петима души. По-късно тя е заменена от друго античервено правителство, ръководено от адмирал Александър Колчак. С подкрепата на Япония командирът на казаците от Задбайкалските територии, Георгий Семьонов, контролира част от източен Сибир. Във Владивосток, а и на други места, са сформирани нови правителства. На изток антиболшевишките сили се увеличават с около 40 хил. души от т. нар. Чехословашки корпус, който се състои от пленени по време на световната война чехи, които искат да се бият на страната на Антантата. Тези войници пътуват за Владивосток с транссибирската железница, когато редица инциденти стават причина те да откажат да се подчиняват на съветските власти и да се присъединят към белогвардейското движение. На север, в Архангелск, бившият народоволец Николай Чайковски сформира правителство, поддържано от Великобритания и Франция, и по такъв начин градът се превръща в център на антисъветската борба в тази част на страната. В западните крайгранични райони, където възникват национални движения против съветското управление, ген. Николай Юденич основа в Естония база на белите, която непосредствено заплашва Петроград.

Гражданската война, която избухна през лятото на 1918 г., отначало е успешна за белите. В края на юни и началото на юли войските на самарското правителство превземат Симбирск, Казан и Уфа. Червената армия успява да елиминира тази заплаха, но пък веднага се натъква на по-сериозна опасност: силите на Колчак, подкрепени от чехите, а и тези на Деникин, подкрепени от казаците. Частите на Колчак, напредвайки от Сибир, превземат Перм в Урал и стигат почти до Волга. По това време, на 16 юли, Николай II, императрицата, техният син и четирите им дъщери са убити — очевидно по тайна заповед на Ленин — от болшевиките в Екатеринбург, където са интернирани, преди чехите и белите да достигнат града. След няколко нападения и отстъпления армията на Деникин възобновява атаките си и възникна заплахата дясното ѝ крило да се съедини с армията на Колчак през пролетта на 1919 година. Но принудителното отстъпление на Колчак елиминира тази възможност. Деникин продължава да окупира на практика цяла Украйна и напредва към Москва. В средата на октомври неговите войски превземат Орел и стигат до Тула — последния важен център на юг от Москва. По същото време Юденич напредва от Естония към Петроград. На 16 октомври той завзема Гатчина, разположена само на тридесет мили от града, а и покрайнините на Пулково. Както казва един историк, свидетел на събитията: „В средата на октомври изглеждаше, като че ли Петроград и Москва едновременно ще паднат в ръцете на белите“.

Но развоят на бойните действия коренно се променя. Настъплението на Юденич е прекъснато преди той да достигне бившата столица. Първоначално създадена от нищото, под ръководството но военния комисар

Троцки, Червената армия постоянно усъвършенства своята организация и дисциплина. В крайна сметка тя успява да победи както Колчак, така и Деникин. Адмиралът, обявен за „Върховен управник на Русия“ и получил признание от страна на други бели водачи, в края на 1919 г. претърпява съкрушителен разгром и на 7 февруари 1920 г. е екзекутиран от болшевиките. В края на март 1920 г. генералът е отблъснат обратно в района на Азовско море и Крим. Докато се води Съветско-полската война, на юг Бялата армия получава известен отдих, което дава възможност на приемника на Деникин, ген. барон Пьотр Врангел, да завземе наново големи територии от южна Русия. Но през есента, когато войната с Полша приключва, Червената армия отново концентрира силите си на Южния фронт. След още по-ожесточени боеве в средата на ноември Врангел, остатъци от неговата армия, и голям брой цивилни — общо около 100 хил. души — са евакуирани с кораби на Антантата в Константинопол. Други по-слаби опорни пунктове на контрареволюционерите, като този в Архангелск, вече са унищожени. Към края на 1920 г. бялото движение е разгромено окончателно.

Интервенцията на Антантата

Колосалната Гражданска война в Русия е усложнена от интервенцията на Антантата; от войната между съветите и Полша; от опитите на част от народите на бившата империя на Романови да извоюват национална независимост. Интервенцията започва през 1918 г. и в нея участват 14 държави; Япония например изпраща в Русия значителни сили — повече от 60 хил. души, Великобритания — общо около 40 хил. души, Франция и Гърция — всяка по две дивизии, САЩ — около 10 хил. души, Италия и някои други страни (с изключение на особения случай с чехите) — малки, често просто символични войски. Първоначално целта на Антантата е да предотврати завземането на военно имущество от Германия в такива важни пристанища като Архангелск и Мурманск, а и да наблюдава положението в Русия. Японците пък искат да се възползват от намаляването на силата на Русия в Далечния изток. Войските на Япония окупират руската част на остров Сахалин и голяма част от Сибир, източно от езерото Байкал. Отделни формирования на американските, британските, френските и италианските войски започват да пристигат в Сибир, следвайки японците, докато други войски на Антантата, както вече бе споменато, пристигат с кораби в североевропейска Русия, а и в някои южни пристанища като Одеса, окупирана от французите, и Батуми, окупиран от британците. Силите на Антантата блокират съветската брегова линия от октомври 1919 до януари 1920 г. и често помагат на бялото движение, като осигуряват на войските на белите военна техника (например английски танкове за армията на Деникин), защита и помощ чрез самото си присъствие. Но те често избягват да влизат в истински бой. Тази безуспешна интервенция приключва през 1920 г., когато войските на Антантата се изтеглят, с изключение на японците, които остават в крайморските провинции на руския Далечен изток до 1922 г., а в руската част на Сахалин до 1925 година.

Войната с Полша

Съветско-полската война започва в края на април 1920 г. и продъл-

жава до средата на октомври същата година. Правителството на отскоро независима Полша слага началото на военните действия с цел да завладее западна Украйна и западна Белорусия, тъй като поляците считат тези територии за свое „историческо наследство", макар че споменатите области етнически не са полски. Отколешната борба между поляци и руснаци създава този път за руснаците, т.е. за съветската власт, едно очевидно критично положение. Всъщност по време на войната успехът многократно преминава от едната към другата страна. Отначало, през юни и юли, поляците опустошават западните руски области, след това Червената армия под ръководството на Михаил Тухачевски и някои други, предприема мощно контранастъпление, в резултат на което стига до самата Варшава; след това поляците, с помощта на френски кредити и въоръжение от страните на Антантата, нанасят поражение на притиснатите отвсякъде червени. Мирният договор, подписан в Рига на 18 март 1921 г., предоставя на Полша много от земите, които тя желае, и установява граници, намиращи се на значително разстояние източно от етническите граници, а също и от така наречената линия на Кързън, която Антантата счита за удачно съглашение.

Движения за национална независимост

Движенията за национална независимост в бившата империя на Романови в годините след 1917 могат да се опишат изчерпателно само в самостоятелен труд, както е в изследването на Пайпс. В началото на 1917 г. Финландия, Латвия, Литва и Белорусия обявяват своята независимост. През 1918 г. ги последват Естония, Украйна, Полша (веднага след като германските войски се изтеглят), Задкавказката федерация (Азербайджан, Армения и Грузия искат да бъдат самостоятелни държави) и някои политически формации на изток. Съветското правителство прокламира правото на нациите за самоопределение, но скоро става очевидно, че то определя движенията за независимост като буржоазни и контрареволюционни. Народите, които успешно отстояват своята независимост — финландци, естонци, латвийци, литовци и поляци — правят това въпреки съветското правителство, което има да решава по-спешни въпроси. Често те трябва да се борят с комунистите в собствените си страни, а понякога, какъвто е случаят с Финландия, след истинска гражданска война. Всички страни, с изключение на Полша и Литва, стават независими още с първите си опити. В някои други райони Червената армия и местните комунисти се обединяват, за да задушат борбата за независимост. Може би най-сложно се развиват събитията в Украйна. След падането на Временното правителство в Петроград, местното правителство, наречено Рада или Централен съвет, и Генералният секретариат обявяват Украйна за република. Съветските власти признават новата република, но през февруари 1918 г. Червената армия сваля Радата. На свой ред съветското управление, установено през пролетта на 1918 г., е свалено от настъпващата германска армия. Отначало германците приемат Радата, но скоро вместо нея подкрепят дясно правителство, начело с Павел Скоропадски. След като германците се изтеглят през декември 1918 г., Радата сваля Скоропадски, но веднага след това е изгонена от силите на Деникин. През есента на 1919 г., преследвайки Деникин при неговото отстъпление, съветските войски възстановяват съветската власт в Украйна. По-късно

Директорията на Радата постига съглашение с поляците, но след приключването на Съветско-полската война тя не е включена в мирния договор, който разделя Украйна между съветска Русия и Полша. Украинците подкрепят различни движения, воюват в различни армии, участват в многобройни анархистични селски банди. Политическото разделение става причина за провала на опитите на Украйна да извоюва независимост, а по-късно и за разделението между емигрантите. Остава открит въпросът до каква степен младият украински национализъм, разпространен предимно сред украинските интелектуалци в австрийска Галиция, е проникнал сред селските маси на руска Украйна.

Народите, живеещи на юг и югоизток в европейска Русия, значителна част от които са присъединени към Руската империя през XIX в., са организирани немалко движения за независимост, а и много от страните им са обявени за независими. Такива са Кримската татарска република, Задкавказките републики Грузия, Армения и Азербайджан, Башкирската, Киргизката и Кокандската република, емиратите Бухара и Хива и други. В резултат от сблъсъка на интереси нееднократно избухват ожесточени местни граждански войни. В много случаи важна роля играят чужди сили като Турция, Германия, Великобритания. Меншевишкото правителство на Грузия се отличава с относително стабилно и ефективно управление. Но, без да навлизаме в сложни и различни подробности, независимо че новата власт получава по-малка или по-голяма подкрепа, в крайна сметка тя отстъпва пред силата на Съветите, които се съюзяват с местните комунисти. Падането от власт на независимото грузинско правителство през 1921 г. отбелязва края на този процес, макар че партизаните в Централна Азия, наречени „басмачи“, не са разбити чак до 1926 година.

Причини за победата на червените

Много малко наблюдатели вярват, че болшевиките ще преодолеят тежките изпитания на Гражданската война, движенията за национална независимост, войната срещу Полша и интервенцията на Антантата. Очевидно и самият Ленин е имал сериозни съмнения. Първите години на съветския режим справедливо се превръщат в легендарна комунистическа епопея, чийто блясък не затъмняват дори титаничните събития от Втората световна война. Фактите, разгледани отблизо, дават представа и помагат да си обясним победата на болшевиките, без да прибягваме до магията на марксизма или свръхчовешките качества на червените бойци. На първо място, интервенцията на Антантата — според гледната точка на Съветите, тя представлява съвкупност от решителни и координирани усилия, насочени към унищожаването на комунистическия режим. Но Кенан, Улман и някои други учени показват, че в политиката на Антантата спрямо Русия не липсват неправилно разбиране и объркване, чийто резултат е нерешителна подкрепа на движението на белите. Трябва да допълним, че войниците и моряците от Антантата виждат по-малко основания за интервенция, отколкото техните командири. Френските военноморски сили в Черно море се вдигат на бунт, а ефективността на американските части е намалена от безредици и от огромното желание на хората да се приберат вкъщи. Лейбъристката партия във Великобритания и други групи в различни страни полагат големи усилия против интервенцията. Лошо замислена и органи-

зирана, интервенцията на Антантата в крайна сметка няма почти никакъв резултат. Поляците обаче, точно обратното — те знаят какво искат и го получават чрез една успешна война. Но техните цели не включват унищожаване на съветския режим в тесния смисъл на думата. Целите на движенията за национална независимост също са ограничени в рамките на определени райони, а и обикновено са твърде слаби. По тази причина съветското правителство успява да разгроми много от тях едно по едно и по свой избор, а когато му е удобно, отказва да изпълни свои предишни обещания, какъвто е случаят с Украйна и Задкавказките републики.

Истинската смъртна заплаха за червените е движението на белогвардейците — между двете страни не може да има компромиси. Белите армии са много, в тях участват огромен брой офицери и често воюват храбро. От своя страна, червените имат предимства, които се оказват решаващи. Съветското правителство контролира сърцето на Русия, в това число Москва и Петроград, по-голямата част от населението, значителна част от промишлеността, а и огромни количества военно имущество, осигурени за Първата световна война. Белите армии постоянно са превъзхождани по численост и въпреки помощта на Антантата, са по-зле въоръжени. Освен това Червената армия използва вътрешните комуникации, докато техните противници трябва да се придвижват в периферията. Нещо още по-важно — червените имат строго и единно командване, докато белите на практика воюват поотделно и некоординирано. Освен географията, политиката също има дял за липсата на единство. Антиболшевизмът е единственото убеждение, прието от всички в лагера на белите, в който влизат от монархисти до есери. Предложени или разработени са много малко конструктивни програми. Неспособността на белите да постигнат споразумение с нерусите националисти е особена политическа слабост. Както може да се очаква, белите генерали искаха „Русия единна и неделима“ и се съпротивляват срещу сепаратизма; или поне преценяват, че е неправилно те самостоятелно да решават такива съществени въпроси, като тези за националната независимост и границите. Така например Деникин предизвиква противодействие сред украинците с мерките, които предприема за забрана на украинския език и украинските училища, а Юденич получава слаба подкрепа в Естония, защото не обещава на естонците независимост.

Според последните анализи, изходът от Гражданската война в Русия е обусловен в голяма степен от отношението на населението. Докато висшата и средната класи подкрепят белите, то работниците, с известни изключения, поддържат червените, а селяните, т.е. огромното мнозинство от хората, са много предпазливи и се държат настрани. Много от тях ненавиждат и двете страни, защото както белите, така и червените често въвеждат мобилизации, реквизиции и използват, макар и не толкова систематично, терор също толкова жесток като този на ЧК. В много райони анархистични селски банди нападат и двете воюващи страни. Наистина, т. нар. съпротива на зелените по своите мащаби, жертвите, уви и на жестокостта, се оказва съпоставима с по-важната борба между бели и червени, макар че това е по-скоро местна, отколкото национална война. Като цяло, очевидно селяните предпочитат червените пред белите. В крайна сметка след Октомврийската революция те са получили земята на богатите, докато в тяхната представа белите са свързани — не съвсем несправедливо — с реставрация на стария ред, възможност,

която предизвиква в руското село ненавист и страх. Mutatis mutamdis (като се промени това, което трябва да се промени, лат. — бел. ред.), тази ситуация е сходна с обстоятелствата, при които комунистите в Китай побеждават по време на гражданска война в един по-късен период.

РСФСР и СССР

Първата съветска конституция е приета от Петия общоруски конгрес на съветите и е обнародвана на 10 юли 1918 година. Тя създава Руската съветска федеративна социалистическа република или РСФСР. Уездните съвети избират делегати за губернските конгреси на съветите, а губернските конгреси на свой ред избират членовете на Общоруския конгрес на съветите. Последният избира Изпълнителен комитет, който работи във времето между заседанията на конгреса и Съвета на народните комисари. Изборите са по-скоро открити, отколкото тайни и организирани на класова основа, като работниците от промишлеността са особено силно представени. За разлика от тях „класата на лекия труд“ не получава никакви гласове. Всъщност още от началото Комунистическата партия, особено нейният централен Комитет и Политическото бюро, ръководено от Ленин, доминират в държавния апарат и управляват страната. Освен това, едни и същи водещи комунисти заемат ръководните длъжности както в партията, така и в правителството, а Ленин е начело и на двете. На 30 декември 1922 г. е образуван Съюзът на съветските социалистически републики като федерация, в състава на която влизат Русия, Украйна, Белорусия и Задкавказките републики. По-късно, през 20-те години, три централноазиатски републики получават статут на „съюзни републики“. В сравнение с империята на Романови, новата държава е загубила Финландия, Естония, Латвия, Литва, полски територии, които са станали независими, както и западна Украйна и западна Белорусия, които преминават към Полша, Бесарабия, която преминава към Румъния, и областта Карсардакан в Задкавказието, която премина към Турция. Както вече беше споменато, Япония се изтегля от руския Сибир едва през 1922 г., а от руската част на остров Сахалин — през 1925 година. Въпреки това намаляване на територията, СССР си остава една огромна страна.

Кризата

В края на Гражданската война Съветска Русия е изтощена и опустошена. Сушата от 1920 и 1921 г., а също и страшният глад през 1921 г. засилват ужасното бедствие. В годините след първоначално „безкръвната“ Октомврийска революция епидемиите, гладът, войните, екзекуциите и общата разруха на икономиката и обществото отнемат живота на около 20 млн. души. Освен това, два милиона души напускат Русия с Врангел през Далечния изток или по многобройни други пътища, защото не приемат управлението на комунистите. Сред емигрантите има много високообразовани и квалифицирани хора. Вероятно военният комунизъм помага на съветското управление да оцелее през Гражданската война, но той спомага много и за разрухата на националната икономика. Частната индустрия и търговията са обявени извън закона, а държавата не е в състояние да поеме тези функции в широки мащаби, в резултат на което голяма част от руската икономика спира да работи. Изчислено е, че през 1921 г. общото количес-

тво продукция от мините и фабриките спада на 20 на сто от продукцията отпреди световната война. Много други жизненоважни отрасли преживяват дори по-драстичен спад; например производството на памук спада на 5 на сто, на желязо — 2 на сто в сравнение предвоенното равнище. В отговор на реквизициите селяните отказват да обработват земята. Към 1921 г. процентът на обработваемите земи намалява до 62 процента в сравнение с предвоенното време, а прибраната реколта е само около 37 на сто от нормалното. Броят на конете намалява от 35 млн. през 1916 г. до 24 млн. през 1920 г., а на едрия рогат добитък — от 58 на 37 млн. за същия период. Курсът на американския долар, който през 1914 г. е 2 рубли за един долар, през 1920 г. скача до 1200 рубли за долар.

Нетърпимата ситуация става причина за редица въстания в селските местности, а също и за стачки и безредици във фабриките. Накрая, през март 1921 г., във военноморската база в Кронщат, която комунистите прославят като едно от местата, където започва Октомврийската революция, избухва метеж против комунистическото управление. Трябва да отбележим, че моряците и други метежници от Кронщат поставят искане за свободни съвети и за свикване на учредително събрание. Въпреки че частите на Червената армия жестоко потушават метежа, почти общото недоволство от управлението на болшевиките едва ли би могло да се изрази по-убедително. Пълното опустошение и недоволството подтикват Ленин, който освен това трябва да признае, че световната революция не е неизбежна, да въведе през пролетта на 1921 г. своята нова икономическа политика, която да замести военния комунизъм. Още веднъж Ленин доказва, че е реалист, който трябва да преодолее значителната опозиция на доктринерите, за да наложи възгледите си в партията, а следователно и в цялата страна.

Новата икономическа политика (НЕП)

Новата икономическа политика е компромис, временно отстъпление от пътя към социализма, за да получи страната възможност да се възстанови; по този начин тя е представена от Ленин. Разбира се, комунистическата партия запазва пълен политически контрол; компромисът и отдихът не касаят политиката. В икономиката държавата запазва своята пълна „командна власт" над финансите, едрите и средните предприятия, транспорта, външната търговия и върху цялата търговия на едро. Частни обаче могат да бъдат малките предприятия, които имат до 20 работника, а също и търговията на дребно. Може би значително по-важни са промените в политиката на правителството по отношение на селяните. Вместо принудително изземване на продукцията, каквато е практиката по време на военния комунизъм, е установен натурален данък, особено за зърното, заменен покъсно с паричен данък. Селяните могат да задържат за себе си или да продават на свободния пазар това, което е останало след плащането на данъка, като по този начин те получават важен стимул да произвеждат повече. В крайна сметка властите дори разрешават в ограничена степен наемния труд в селското стопанство, а и наемането на земя под аренда. Също така правителството променя частично и стабилизира финансовата система, като въвежда нова парична единица — червонец. Въведени са и нови юридически кодекси, които да стабилизират разрушеното общество.

Новата икономическа политика се оказва голям икономически успех.

След ужасните гладни 1921 и 1922 години — когато впрочем много повече руснаци биха загинали, ако не е получена помощта от Американската администрация за оказване на помощ, ръководена от Хърбърт Хувър, от квакерите и от някои други групи — руската икономика се възражда по един забележителен начин. През 1928 г. количеството обработвана земя вече леко превишаваше това отпреди световната война. Като цяло промишлеността също достига предвоенното ниво. Трябва да добавим, че по време на НЕП, за разлика от периода на военния комунизъм, правителството изисква държавните предприятия да се отчитат за цените и да си покриват разходите. Особено характерно за НЕП е това, че 75% от търговията на дребно преминава в частни ръце. Най-общо казано, броят на т. нар. непмани (дребни бизнесмени, на които е разрешено да се развиват по време на новата политика) нараства в градовете, докато кулаците, тъй като този термин навлиза в английския език, отстояват своите позиции в селата. Кулак означава „юмрук“ и се отнася за преуспяващ селянин, човек, който твърдо държи да бъде самостоятелен; според предреволюционната терминология, използвана от съветските източници, думата има оттенък на експлоатация и алчност.

Тези социални резултати от НЕП естествено тревожат комунистите. В началото на 1922 г. е проведен XI конгрес на партията, на който е заявено, че повече никакви „отстъпления“ няма да се толерират. През 1924 и 1925 г. правителството предприема някои мерки за ограничаване на непманите, а през 1927 г. — на кулаците. Партията дълго обсъжда правилната политика, за да реши как да се развива страната в бъдеще. Идеологичните спорове придобиват характер на борба между личностите и на борба за власт, които набират сила след смъртта на Ленин през януари 1924 година.

Борбата за власт след смъртта на Ленин

През 20-те години сред комунистите се открояват три основни гледни точки. Така наречената лява опозиция, най-добре развита от Троцки, поддържа мнението, че без световна революция социализмът в Русия е обречен. Затова болшевиките трябва да подкрепят революционните движения в други страни и в същото време да продължават активната социалистическа политика в собствената си страна. Опонент на НЕП, Троцки критикува и Сталин заради неговото сътрудничество с буржоазните сили зад граница и за това, че унищожава демокрацията в партията. Становището на Троцки споделят такива видни комунистически лидери като Григорий Зиновиев (роден Радомислски) и Лео Каменев (роден Розенфелд). Дясната фракция, водена от изтъкнатия теоретик Николай Бухарин, е съгласна с левите, че социализмът в Русия зависи от световната революция. Но членовете на тази група правят извода, че тъй като в близко време не се очертава такава революция, съветското правителство не трябва донкихотски да засилва темповете към социализма, а по-скоро да продължи съществуващия компромис и да доразвие новата икономическа политика. И накрая третата фракция, Центърът, ръководен от Сталин, заключава, че независимо от нереализирането на световна революция социализмът може да бъде построен в една отделно взета страна — Съюза на съветските социалистически републики, с неговите огромни размери, голямо население и изключително богати ресурси. Затова Центърът настоява да бъдат положени големи усилия за трансформирането на Съветския съюз. Оставяйки дясната

група настрана, трябва да си дадем сметка, че както Троцки, така и Сталин искат да построят социализъм в Русия — всъщност Сталин е обвинен, че просто е заимствал програмата на левите и че както Сталин, така и Троцки имат за цел световна революция. Идеологическата разлика между двамата е в това, че придават особено значение на различни неща, а нямат различия във фундаменталните убеждения. В определени исторически моменти акцентът може да бъде много важен. Нещо повече, на първо време подходът на Сталин отрежда на Русия, или по-скоро на Съветския съюз, централно място в комунистическото мислене и планиране.

Както често е описвано и анализирано, борбата за власт непосредствено след смъртта на Ленин е решена от изключителния контрол на Сталин върху членския състав на партията. Действайки задкулисно в качеството си на генерален секретар на партията, Сталин успява да изгради около себе си група от последователи, която е достатъчно силна, за да преодолее магнетичната риторика и огромния авторитет на Троцки, както и партийната организация на Каменев в Москва и на Зиновиев в Петроград — наречен Ленинград след смъртта на Ленин. Сталин умело използва интриги, като отначало се съюзява с Каменев и Зиновиев срещу Троцки, на когото те завиждат и го смятат за съперник в ръководството на партията; по-късно той се обединява с дясната фракция срещу лявата; най-накрая, когато става достатъчно силен, се обръща и срещу десните. Той постоянно обвинява опонентите си във фракционерство, в неподчинение на начертаната партийна линия и в разцепване на партията. Крайната победа е удържана по време на XV общосъюзен конгрес на Комунистическата партия, който на 27 декември 1927 г. осъжда „отклоненията от генералната партийна линия", представена от Сталин. Съперниците и опонентите на генералния секретар се отричат от своите убеждения или са изпратени на заточение; във всеки случай те губят своята предишна значимост. Самият Троцки през януари 1929 г. е изгонен от Съветския съюз, а през 1940 г. е убит в Мексико по време на неговото изгнание, почти сигурно по заповед на Сталин.

Въпреки че издигането на Сталин до абсолютна власт може да се проследи добре, не бива да се забравя, че е редно да се изследва впечатляващата, дори ужасяваща силова политика, нейните идеологически аспекти. В крайна сметка от три алтернативни становища, съществуващи в партията, това на генералния секретар притежава най-притегателна сила за съветските комунисти. Всъщност десните просто признават поражението: въпреки изключителната борба и всичките си усилия, социализмът не може да успее в Съветския съюз преди неопределеното по време настъпление на световната революция. Лявата позиция на Троцки, донякъде по-оптимистична, също свързва бъдещето на Съветите със световната революция и така в най-добрия случай придава на дейността на болшевиките ограничено значение и действеност. Единствено Сталин предлага решителна програма и притегателна цел, които могат да бъдат постигнати само с усилията на една страна. Единствено той предлага да се развие марксизмът в Съветския съюз, независимо от проблематичното развитие на световните събития. Същият партиен конгрес, който осъжда всички отклонения от линията на Сталин, ентусиазирано одобрява мерките, които бележат края на НЕП и началото на Първия петгодишен план.

Глава XXXVII

Първите петгодишни плана, 1928 – 1941 г.

Достатъчно живяхме по закона
даден от Адам и Ева.
До смърт ще яздим крантата на историята.:
Леви!
Леви!
Леви!

Владимир Маяковски

„Той (първият петгодишен план) изискваше не по-малко от пълна промяна от изостанал селскостопански индивидуализъм към механизирана колективизация, от парникова, субсидирана индустрия към самостоятелна индустрия от най-голям, най-съвременен мащаб, от феодален манталитет, изостанал много назад от западната индустриална ера, към социализма, който е пред. Него".

Питър Дюранти

„Когато се сече гора, летят трески". Разбира се, голямо нещастие е да бъдеш треска".

Забележка на съветски гражданин
пред автора през лятото на 1958 година

Пълната победа на Сталин на XV-тия всесъюзен конгрес на Комунистическата партия през декември 1927 г. поставя началото на ерата на Сталин и на неговите петгодишни планове. Генералният секретар трябва да ръководи съдбините на Съюза на съветските социалистически републики и на световния комунизъм в продължение на изпълнени със събития 25 години, превръщайки се през този четвърт век може би в най-тоталитарния, могъщ и опасен диктатор на всички времена.

Сталин

Сталин започва живота и кариерата си много скромно. Всъщност често е обръщано внимание на факта, че той е един от малкото болшевишки ръководители с повече или по-малко пролетарски произход. Син на обущар, роден през 1879 г. в малкото градче Гори, близо до столицата на Грузия Тифлис (или Тбилиси), Йосиф Джугашвили посещава църковно училище в Гори до 1894 г., а след това отива в духовната семинария в Тифлис. През 1899 г. е изгонен от семинарията по причини, които не са напълно изяснени. Очевидно по това време Сталин започва да чете някои радикални автори и по-специално Маркс и Ленин. Той става член на социалдемократическата партия и когато тя се разцепва през 1903 г. твърдо застава на страната на болшевиките. Между 1902 и 1913 г. Джугашвили или Сталин, с което име става известен, е арестуван и заточаван няколко пъти за участие в конспираторска и революционна дейност. Многократно успява да избяга от заточение, което навежда някои автори на мисълта за тайно споразуме-

ние с полицията. Последното заточение на Сталин обаче продължава от 1913 г. до Февруарската революция. Очевидно грузинският болшевик привлича вниманието на Ленин за първи път, когато организира дръзко нападение, за да се осигурят средства за партията. Сталин развива революционна дейност в такива задкавказки центрове като Тифлис, Батуми и Баку, както и в Санкт Петербург. За разлика от много други болшевишки ръководители, Сталин никога не е живял в чужбина, напускал е руската империя само, за да присъства на няколко събрания. Заради болшевишката ортодоксалност на Сталин и кавказкия му произход партията го смята за експерт по въпросите на националностите, тема, на която той посвещава някои от своите ранни съчинения.

Един от първите видни болшевики, пристигнали в Петроград, Сталин участва в историческите събития от 1917 г. и след Октомврийската революция става първият комисар по националните малцинства. Като член на Революционния военен съвет на Южния фронт той играе важна роля в Гражданската война например при отбраната на Царицин срещу белогвардейците. Между другото, Царицин е преименуван на Сталинград през 1925 г. и на Волгоград през 1961 година. Може да се отбележи, че докато изпълнява своите задължения той многократно се кара с Троцки. Но Сталин започва истинската борба за власт през 1922 г., когато е назначен за генерален секретар на партията, пост, който му дава голяма власт по отношение на кадрите. Дългогодишната официална съветска теза, че Сталин е посочен от Ленин за наследник, не отговаря на истината, защото всъщност болният болшевишки ръководител започва да се възмущава от твърдостта и грубостта на генералния секретар и в своето т. нар. завещание предупреждава за опасността Сталин да стане ръководител на партията. Но съперниците на Сталин не се вслушват в последните лоши предчувствия на Ленин и много скоро партийната машина на Сталин премазва всички опоненти. Пълната лична диктатура, която започва през 1928 г., продължава до смъртта на диктатора през 1953 година.

Времето, изминало от смъртта на Сталин, не е достатъчно, за да могат историците, да дадат определена оценка за съветския диктатор и за неговата историческа роля. Вижданията за Сталин варират от крайни хвалебствия като универсален гений, поддържани години наред от пропагандната машина на руския и на световния комунизъм, до крайно враждебното схващане, че той е кръвожадно, поглъщащо хора източно чудовище. Много коментатори са правили интересни опити да обяснят ролята на генералния секретар, неговата значимост и неговата работа. На Сталин са били приписвани качества като „непреклонна воля, неприемане на отстъплението, изпълнено с реализъм държавническо изкуство и големи организационни способности". Практичният реализъм и здравият разум често се споменават като отличителни черти на диктатора. Известна германска книга го представя като марксист-реалист, намиращ се в трудна ситуация, провеждащ последователна политика и реагиращ интелигентно на нуждите на момента. Въпреки това, както е в случая и с Иван Грозни, в методите на Сталин има доза лудост. Тази лудост, по-рано предмет на подозрение и досещане, получава пълно убедително документиране в прочутата реч на Хрушчов пред XX конгрес на партията през 1956 г. и особено по време на XXII конгрес на партията през октомври 1961 г., както и в мемоа-

рите на дъщерята на Сталин Светлана Алилуева, публикувани през 1967 г., а и в най-новите съветски публикации. В допълнение към водените истински битки и сражения срещу реалните опоненти, Сталин живее в параноичния свят на постоянна заплаха и всеобщ заговор. Факти и фантазии са преплетени, което прави крайно трудно откриването на мотивите на диктатора. Въпреки това, погледнато в ретроспективно, пословичната брутална и отмъстителност на Сталин и неговата страст да открива все нови и нови врагове и заговори могат да се обяснят в по-голяма степен с ненормалната психика, отколкото с непреодолимата обективна необходимост или с някакви предполагаеми рационални предимства на „постоянната чистка". На тази причинно-следствена връзка е отделено голямо внимание в изследването на Тъкър за Сталин, както донякъде и в излязлата наскоро книга на Улам за генералния секретар. Параноични тенденции и марксизъм се преплитат при промяната на руската действителност.

Първият петгодишен план

Първият петгодишен план и другите, които следват след него, оказват огромно влияние върху Съветския съюз. СССР става велика индустриална нация: от пета страна по производство, когато започва плана, тя става втора след САЩ. В земеделието индивидуалната обработка на земята отстъпва място на една нова система на колективно селско стопанство. 1928 и 1929 са описвани като истински революционни години в Русия: наистина тогава начинът на живот на селяните и на голяма част от народа претърпява радикална промяна, докато допреди Първия петгодишен план те продължават да живеят така, както са живели от векове. Големи социални промени съпровождат икономическите, докато цялата съветска система, такава, каквато я знаем, не получава своята определена форма в трудното десетилетие на 30-те години.

Колкото и да е парадоксално, не е лесно петгодишните планове да бъдат обяснени. Марксистката теория не ги предвижда и не сочи процедури, които да се следват. Затова нуждите на момента ръководят решенията на съветските ръководители. Решенията на Сталин и неговите сътрудници за потребностите представляват само една алтернативна линия на действие, често не най-ясната. Всъщност ръководството бързо сменя мненията си по такива ключови проблеми като скоростта на колективизацията.

Някои фактори помагат да бъдат обяснени петгодишните планове. Да започнем с индустриализацията. Макар че марксизмът не я поставя като условие, все пак се предполага наличието на високо ниво на индустриално развитие. Диктатурата на пролетариата в селска страна си остава аномалия. Ако там, обратно на доктрината, индустрията и работниците не са на първо място, те трябва да бъдат създадени. Марксистите изобщо и особено болшевиките, мислят за социализма като за развито индустриално общество. Такива автори като Улам демонстрират по много убедителен начин тесните и многобройни връзки между марксизма и индустриализацията. Колективизацията на земеделието, от своя страна, представлява много важна стъпка от една индивидуална, следователно буржоазна система на собственост и производство, към колективна икономика, което означава към социализъм. Както вече бе споменато, след Октомврийската ре-

волюция съветската държава продължава национализацията на руската промишленост. Ленин показва специален интерес към електрификацията, популяризирайки известния лозунг „Електрификация плюс съветска власт е равно на комунизъм". През 1921 г. е създадена Държавна планова комисия, известна като Госплан, която изготвя икономическия план за цялата страна. Госплан проучва ресурсите и предлага цифри за производството: в крайна сметка той изготвя петгодишните планове.

Макар че НЕП представлява отстъпление от социализма, тя е въведена само като временна мярка, наложена от явната необходимост. Освен социалните резултати, неприемливи за повечето комунисти, НЕП предизвиква сериозни икономически проблеми. Към 1928 г. руската индустрия възстановява предвоенното си ниво, но по-нататъшният бърз напредък не изглежда съвсем сигурен. Едновременно с възстановяването на индустриалните предприятия — относително лесна задача — Съветският съюз се нуждае от инвестиции за тежката промишленост и за ново увеличаване на производството. „Социалистическият сектор" на икономиката няма парични средства, докато „свободният сектор" и по-специално селяните не отговорят на очакванията на държавата. Съветската икономика през 20-те години продължава да бъде поразявана от проблеми, свързани с ценообразуването, като се започне с несъответствието между ниските цени на земеделската продукция и високите цени на фабричните потребителски стоки, в резултат на което се появява нежеланието на селяните да доставят зърно и други продукти на държавата и на градовете — ситуация, добре описана като „разтваряне на ножицата". Гершенкрон и други специалисти твърдят, че болшевиките имат основателна причина да се страхуват, че продължаването на НЕП би могло да стабилизира селското общество до границата, при която то е заинтересовано да получава повече потребителски стоки, но няма нито желание, нито възможност да поддържа широкомащабна индустриализация. Както бе посочено, петгодишният план на Сталин се оказва привлекателен за партията, защото обещава изход от задънена улица: Съветският съюз може да изостави НЕП и да стане истинска социалистическа държава, без да чака световната революция. Идеята „Социализъм в отделно взета страна" завладява въображението на много хора и става новият боен призив на болшевиките.

След като планът влиза в действие икономическите фактори, въвлечени в изпълнението му, придобиват голямо значение, още повече поради факта, че плановиците плават в неизследвани води и често не могат да предвидят резултатите от своите действия. Според Гершенкрон, А. Ерлих и някои други учени, по време на фантастично бързата колективизация в земеделието се случва следното: докато планът изисква строго ограничена колективизация, установена на 14 процента, неочаквано силната съпротива от страна на селяните довежда до радикална атака срещу индивидуалното селско стопанство; още повече; че държавата открива, че колхозите ѝ дават власт над труда и производството на селяните и предоставят възможност от тях да се изстискват необходимите средства за инвестиции в индустрията. Изчислено е, че съветската държава плаща на колхозите за произведеното зърно много малка част от цената, която е предложена на потребителя; останалата по-голяма част от цената всъщност представлява данък. Този данък плюс данъка върху оборота или продажбите, с който съветската държава облага всички потребители, заедно с възможността на

държавата да запазва ниски реалните заплати, докато производителността расте, е формулата за финансиране на непрекъснатата индустриализация на Съветския съюз.

В допълнение към идеологията и икономиката, други фактори също оказват влияние при изпълнението на петгодишните планове. Много изследователи обясняват голямото значение на външната политика, вътрешната сигурност и управлението. Сериозната подготовка за война, която оказва влияние върху всички по-важни аспекти на петгодишните планове, започва след идването на Хитлер на власт в Германия през 1933 г. и след като Япония продължава да провежда в Далечния изток своята агресивна политика. По-трудно е да се документира значението, което се отделя на вътрешната сигурност и властта в петгодишните планове. Може да се спори, че съображенията за вътрешна сигурност последователно присъстват на първо място в намеренията на Сталин и неговите сътрудници. От тази гледна точка, колективизацията представлява огромно разпространение на комунистическата власт над населението на Съветския съюз, при това тя е засилена с такива допълнителни мерки — отново комбиниране на икономика и власт — като новата решаваща роля на Машинно-тракторните станции (МТС), за които ще стане дума по-късно.

Първият петгодишен план продължава от 1 октомври 1928 до 31 декември 1932 г., т. е. четири години и три месеца. Фактът, че съветските власти се опитват да изпълнят петгодишния план за четири години е важно свидетелство за огромното ускоряване, типично за новото настъпление на социализма. Главната цел на плана е да бъде развита тежката индустрия, включително машиностроенето. Този приоритет остава характерен за съветската индустриализация. Според изчисленията на Байков, 86 на сто от всички инвестиции в индустрията по време на първия петгодишен план отиват за тежката промишленост. От малки наченки или съвсем наново са създадени нови отрасли на промишлеността като химическа, автомобилна, селскостопанско машиностроене, авиационна, машиностроене, електрическа промишленост. Построени са над 1500 нови фабрики. Започват да се оформят гигантски индустриални комплекси, като Магнитострой на Урал и Кузнецстрой в Западен Сибир, в пустошта, където изникват цели градове. Магнитогорск например, за няколко години става град с население от четвърт милион жители.

Първият петгодишен план е обявен за голям успех: официално в частта индустрия той е изпълнен до 93,7 на сто за четири години и три месеца. Нещо повече, тежката промишленост, произвеждаща средства за производство, преизпълнява своя план и регистрира изпълнение 103,4 процента, докато леката промишленост произвежда 84,9 процента от своя. Разбира се, посочените данни за съветското производство са силно преувеличени, те се оценяват трудно поради ограничената и често подвеждаща природа на съветската статистика от този период. Погледнато много консервативно и без проценти: „Безспорен остава фактът, че през годините на петгодишния план промишленото производство нараства количествено, при това значително". Качеството обаче често е жертвано заради количеството и постигнатите производствени резултати се различават много от стока до стока, със забележително преизпълнение на плана в някои случаи и неизпълнение при други. Освен това голямата скорост за развитие на индустрията е съпроводена

от недостиг на потребителски стоки, купонна система и различни други лишения и трудности, понасяни от целият народ, който в същото време е принуден да работи повече от когато и да било преди. Цялата страна преминава към полувоенна мобилизация, напомняща за военния комунизъм.

Но може би най-голяма промяна настъпва в селото. Както вече беше споменато, колективизацията на земеделието, планирана отначало като постепенна, е извършена много по-бързо. Десетки хиляди верни комунисти и пролетарии — известните 25 хиляди, в един момент дори 27 хиляди — са изпратени от градовете в селата да организират колхозите и да установят социализма. Местните власти и партийните организации заедно с полиция и войска, където е необходимо, насила вкарват селяните в колхозите. Заражда се огромно недоволство. Около милион от т. нар. кулаци или около 5 млн. души заедно със семействата си изчезват по време на този процес, като често са изпращани в концентрационни лагери в крайния Сибир или в Централна Азия. В Украйна се шири страшен глад. Селяните колят своите крави и коне, за да не ги дадат в колхозите. Така от 1929 до 1933 г. в Съветския съюз броят на конете (в милиони) намалява от 34 до 16,6 млн., на едрия рогат добитък — от 68,1 до 38,6, на овцете и козите — от 147,2 до 50,6 и на свинете — от 20,9 до 12,2. Сушата през 1931 и 1933 г. допринася за ужаса на прехода от частно към колективно земеделие.

Самият Сталин прекратява собствената си политика след началните 15 месеца. В своята забележителна статия „Главозамайване от успехите", публикувана през март 1930 г., той критикува колективизаторите за прекомерния им ентусиазъм и отново напомня, че колхозите трябва да се създават на доброволен принцип, а не насила. В същото време той обявява известни отстъпки за колективните стопани, по-специално правото им да задържат малко парче земя и ограничен брой домашни животни и птици. Новата постановка за спазване на доброволния принцип на колективизация дава неочаквани резултати: докато към март 1930 г. 14 млн. селски домакинства влизат в колективните стопанства, през май в колхозите остават само 5 милиона. Но не след дълго броят им започва да нараства отново, след като властите прибягват до не толкова директен натиск, като временното отменяне на данъци и предоставянето на дефицитни промишлени стоки. Към края на първия петгодишен план повече от 14 млн. селски домакинства влизат в колхозите. Според едно преброяване по това време 68 на сто от цялата обработваема земя в Съветския съюз е обхванатa от колективно земеделие, 10 на сто е в совхози и само 22 процента остава за независимите стопани. Планът наистина може да се смята за преизпълнен.

Един совхоз представлява по същество земеделска фабрика, притежавана от държавата, а селяните са наемни работници. Макар че совхозите служат като експериментални станции, като големи производители на зърно в новоразвиващи се региони и за много други важни задачи, и макар че те са по-важни за съветската икономика, отколкото техният брой показва, комунистическите власти се въздържат да ги създават като основна форма на селскостопанска организация на село. Един колхоз — коллективное хозяйство (колективно стопанство) или ферма — се притежава от всички свои членове, макар че трябва да доставя определено количество от продукцията си на държавата и е контролиран от нея. Показателно е следното разпределение на производството на едно колективно стопанство: на

първо място е делът, изискван от държавата във вид на данъци и специални доставки при установени цени, след това са семената за посев и частта, която служи за заплащане на МТС, помагала на колхоза; след това членовете на колхоза получават своите дялове, пресметнати на базата на „трудодни" — единица за труд, която се различава от действителните дни, когато са положили труд за колхоза. Накрая остатъкът отива в малък фонд на колектива, за да бъде използван за неговите социални, културни или други нужди. Членовете на колхоза обработват и своите малки частни парчета земя — при това със забележителна интензивност и успех. Машинно-тракторните станции, закрити през 1958 г., осигуряват необходимата механизирана помощ на колхозите, особено по време на жътва, като помагат да се координира работата на различните колхози и по този начин упражняват допълнителен контрол върху тях. Може да се отбележи, че съветското правителство смята колхозите за по-лесно приложими в регионите с преобладаващо колективното земеделие, а не в областите с индивидуални собственици като Украйна, където колхозите имат много малка прилика с комуната. Членовете на една комуна притежават своята земя общо, но обработват определените им парцели поотделно, необезпокоявани и по традиционния за тях начин. Организацията и уравнивиловката на труда са самата същност на колхоза.

Вторият и третият петгодишен план

Вторият петгодишен план, който включва годините от 1933 до 1937, и третият, който започва през 1938 г. и е прекъснат от германското нахлуване през юни 1941 г., продължават като цяло целите и методите на първоначалния план. Те са насочени към развитието на тежката промишленост, довършват колективизацията в земеделието и правят всичко възможно да мобилизират човешкия фактор и други ресурси на страната, за да бъдат постигнати набелязаните резултати. Съветският народ преживява осем и повече години при тежки полувоенни условия. Все пак тези планове се различават по някакъв начин от първия, а и помежду си. Вторият петгодишен план, създаден по-професионално от първия на базата на придобитите знания, се опитва да балансира производството, за да избегне крайни свръхизпълнения и неизпълнения на плана. Набляга се върху „усъвършенстването на технологията", включително върху създаването на особено сложни машини, точни прибори и инструменти. Планът предвижда също и производството на малко повече потребителски стоки, отколкото първия. При изпълнението на втория петгодишен план и особено на третия, военните съображения стават първостепенни. Военните съображения, свързани с идеологията, винаги са присъствали в плановете на съветските ръководители. От началото на индустриализацията Сталин и неговите сътрудници смятат, че трябва бързо да се построи могъща социалистическа държава, дори за десетилетие, иначе ще бъдат смазани от капиталистите. През 30-те години заплахата става наистина реална и основателна. Съветските ръководители правят каквото е по силите им да въоръжат и снабдят Червената армия, затова те ускоряват развитието на промишлеността във вътрешността на страната на изток от Волга, далеч от застрашените граници.

Докато се изпълняват, и вторият, и третият петгодишен план, , отново са обявени за успешни. И отново официалните предвиждания, макар и

Промишленост и селско стопанство – 1939 г.
Северен ледовит океан
Берингов пролив
Тихи океан
Нижнеколимск
Охотск
Николаевск
Хабаровск
Владивосток
САХАЛИН
ЯПОНИЯ
КАМЧАТКА
Якутск
Чита
Улан Удэ
Манджурия
Иркутск
Красноярск
Мишуниск
Томск
Кемерово
Новосибирск
Барнаул
Омск
Челябинск
Свердловск
Пермь
Куйбишев
Сталинград
Караганда
Семипалатинск
Алматы
Ташкент
ФЕРГАНСКА ДОЛИНА
Баку
Каспийско море
Аралско море
Черно море
Батуми
Ростов на Дон
Кривой рог
Киев
Тула
МОСКВА
Ленинград
Мурманск
Архангелск
Котлас
Дулинка
Игарка
Туруханск
Баренцово море
Балтийско море
Бяло море
Ладожко езеро
Езеро Байкал
СЕВЕРНА ГРАНИЦА НА ЕВРОПЕЙСКАТА ЧАСТ НА СССР
ДЪРВЕН МАТЕРИАЛ
ДЪРВЕН МАТЕРИАЛ
КОЛА
КУЗБАС
ДОНБАС
УРАЛ
ПРЕДКАВКАЗИЕ
ОВЦЕ
КИТАЙ
ИРАН
ТУРЦИЯ
АФГАНИСТАН
ПАМУК
ПАМУК
НОРВЕГИЯ
ШВЕЦИЯ
ФИНЛАНДИЯ
ГЕРМАНИЯ
ПОЛША
добив на желязо
металообработване
машиностроене
добив на въглища
нефтени находища
текстилна индустрия
химическа индустрия
цветни метали
добив на захарно цвекло
електроцентрали
основни селскостопански райони
0
Мили
1000

завишени, всъщност имат някаква здрава основа. Индустрията, особено тежката, продължава да расте. Въз основа на официалните — съмнителни — цифри съветският дял в световното производство възлиза на 13,7 на сто през 1937 г., за сравнение — 3,7 на сто през 1929 г. и 2,6 на сто за имперска Русия през 1913 година. По производство на електроенергия например Съветският съюз напредва от петнадесето на трето място в света и е на второ място след САЩ в областта на машиностроенето, производството на трактори, камиони и други производствени направления. Освен това Съветският съюз прави своя забележителен напредък във време, когато останалият свят се намира в ужасна депресия и има масова безработица.

В земеделието колективизацията приключва и като се изключат пустеещите земи, съветското село става земя на колхози и совхози. Малко под 250 хил. колхози замества над 25 млн. индивидуални селски стопанства. Гладът и другите ужаси на първия петгодишен план вече ги няма. Всъщност земеделската продукция нараства доста и през 1935 г. е премахната купонната система. Въпреки това, икономическите успехи на съветската политика в областта на земеделието остават под съмнение, за разлика от постиженията на съветската индустриализация. Селяните редовно не успяват да изпълнят производствените си планове. Те проявяват много поголям интерес към своите малки частни обработваеми участъци, отколкото към голямата колхозна собственост. Така те остават особено неотзивчиви към желанията на комунистическите власти. Една пълна оценка на съветското социално инженерство би трябвало също така да вземе предвид и платената цена. Както е пресметнал един автор, характерните човешки аспекти на съветската селскостопанска политика по време на социалистическата офанзива се изразяват в следното:

„В резултат на колективизацията, броят на семействата, останали да обработват земята, намалява от 26 млн. на 21 милиона. Това означава, че 5 млн. семейства или приблизително 24 млн. души са напуснали селата. В същото време градовете са нарастнали с половината от този брой хора... За 12 млн. няма сведения. Една част от тях явно са загинали., а друга част са намерили нови възможности в Далечния изток, в Арктика или в Централна Азия".

Оценка на плановете

Всяка цялостна оценка на първите три петгодишни планове е сложна и спорна материя, както ясно е посочено в трудовете на Бергсон, Гросман и други икономисти. Плановете наистина успяват — при това успяват поразително в развитието на индустрията, особено на тежката, и в колективизацията на селското стопанство. Скептицизмът по отношение на изпълнимостта на плановете, особено широко разпространен извън Съветския съюз, се превръща в удивление и понякога във възхищение. Да повторим, не само многократно нараства производството, но се появяват напълно нови отрасли на промишлеността, а малко по-късно огромни девствени територии, включително отдалеченият и труден Далечен север, започват да играят важна роля в икономическия живот на страната. Червената армия, за разлика от царската, получава високо развита индустриална и оръжейна база, факт, който според някои критици сам по себе си доказва необходимостта от петгодишните планове. Освен това, цялата огромна работа е свършена почти изцяло със собствени човешки ресурси и финанси, с из-

ключение на важното съдействие на няколко хиляди западни специалисти във всички области, които са поканени да помогнат, и на няколко краткосрочни кредита, отпуснати на съветското правителство от Германия и други доставчици през първите години на индустриализацията. Петгодишните планове, смятани от много хора за Сталинова химера, доказват, че са ефективен начин — ако не непременно единственият или най-добрият — да се индустриализира една относително изостанала страна.

А цената е огромна. Съветската власт може да изпълни целите си само за сметка на големи страдания и лишения на народа, а това върховно усилие може да се постигне чрез полувоенното мобилизиране на страната. Самата терминология на петгодишните планове с фронтовете за добив на желязо, на въглища, с ударните бригади и постоянните комюникета е езикът на войната. Работата на парче става нещо обикновено, а разликите в заплащането нарастват с бързи темпове. Новата инициатива за „социалистическо съревнование" достига своята кулминация в стахановското движение. През 1935 г. е съобщено, че Алексей Стаханов, миньор от въгледобивния Донецки басейн, е преизпълнил дневната си норма 1400 на сто за една смяна. „Стахановските" резултати скоро са постигнати и от други работници в многобройните отрасли на промишлеността. С течение на времето, награждавайки стахановците, чийто постижения в различна степен се дължат на подобрената технология, на голямото напрежение и съдействието на колегите им работници, правителството използва успехите им, за да увеличи общите производствени норми. Голяма част от работниците вероятно негодуват срещу това ускоряване на работата — някои стахановци всъщност са убити — но те не могат да се преборят. След Октомврийската революция и особено през 30-те години профсъюзите, в които членуват почти всички работници, служат като агенции на държавата, като поддържат политиката ѝ и обединяват зад себе си работниците, вместо да защищават техните интереси и тяхната гледна точка. Към трудностите на съветския живот се отнасят ужасният недостиг на потребителски стоки, както и напълно неадекватното жилищно строителство, съчетано със система, според която някои хора ползват редица предимства. В резултат на това процъфтява черният пазар и той наистина се явява съществен елемент на съветската икономическа система. Критиките на първите три петгодишни планове — а всъщност и на следващите — обръщат внимание върху изключително тежката бюрокрация и прекомерната канцеларщина, на относително ниската производителност на един работник и на производството на глава от населението, на често лошото качество на произведените стоки и на многобройните слабости, а може би и явен провал, в селското стопанство. С пълно основание може да се зададе въпросът дали един друг, различен режим, би могъл да индустриализира страната по-добре и по-безболезнено. Защото крайната болезненост на процесите се очертава като основен аспект на първите три петгодишни планове. Макар че страдат всички, някои групи от населението страдат извънредно много. Една такава група, както беше споменато, са кулаците и техните семейства. Друга подобна, но в никакъв случай идентична, е групата на затворниците в лагерите за принудителен труд. Остава да се напише изцяло историята на съветския принудителен труд: в съветските публикации този труд е пренебрегнат, както е пренебрегнат и от някои съветски симпатизанти като Доб в не-

говите интересни и полезни трудове за съветската икономика. Учените, които се опитват да възстановят действителността, трябва да направят това въз основа на ограничени и понякога спорни факти. Така след информацията на многобройните бивши съветски затворници, напуснали Съветския съюз по време на Втората световна война, от изследванията на учени като Д. Далин и Николаевски, от произведенията на Солженицин и особено от материала, станал достъпен след разпадането на Съветския съюз, сравнително ясно се очертава съветската система за принудителен труд. Създадена в началото на 30-те години, в навечерието на Втората световна война, системата обхваща милиони човешки същества, въпреки крайно високата смъртност в лагерите. Принудителният труд е използван главно при огромните строителни проекти, например при строежа на канала Балтийско-Бяло море (Беломорканал) и други канали, както и за тежка работа при примитивни условия в отдалечените области, а и в дърводобивната и златодобивната промишленост. Политическата полиция — от 1922 до 1934 г. известна по-скоро като Гражданска война и ОГПУ, отколкото като ЧК, след 1934 г. става НКВД, след това като МВД и МГБ, а след 1954 г. като КГБ* — която пази и ръководи принудителния труд, създава истинска империя от концентрационни лагери в Европейска Русия и в далечния север на Сибир, в Далечния изток и в някои други области на Съветския съюз.

Голямата чистка

Голямата чистка през 30-те години помага да се напълнят лагерите за принудителен труд и формира друг важен, макар и може би ненужен аспект на петгодишните планове. Тя също така показва как Сталин унищожава цялата или предполагаемата опозиция и поема пълната диктаторска власт. Макар че по-рано някои инженери и други специалисти, включително чужденци, са обвинени в саботаж или в опити да пречат на индустриализацията на страната, действителната чистка започва през декември 1934 г. с убийството на един от партийните лидери, Сергей Киров, който ръководи партийната организация в Ленинград, като достига висока интензивност от 1936 до 1938 година. Накрая чистката придобива огромни размери; на първо място тя е насочена срещу партийните членове, а не срещу белогвардейците или други останки от стария режим, каквато е била репресивната практика преди това.

Убиецът на Киров, обявен за член на лявата опозиция, е разстрелян заедно с около стотина предполагаеми съучастници. Разкритията на XXII конгрес на партията засилват подозренията на някои специалисти, че самият Сталин е отговорен за убийството на Киров. Следва партийна чистка. Докато безброй хора изчезват, трите големи публични процеса през 1936 г. посочват за виновни 16 болшевишки ръководители, особено Зиновиев и Каменев, други 17 са обвинени през 1937 г. и още 21, включително Бухарин и Риков — през 1938 година. Осъдените са обвинени в под-

* Тези съкращения означават както следва: Главно политическо управление, Обединено главно политическо управление, Народен комисариат на вътрешните работи, Министерство на вътрешните работи, Министерство на държавната сигурност, Комитет за държавна сигурност — Бел. ред.

държане на връзки с Троцки, в контрареволюционна конспирация, в разрушителна дейност и в предателско съглашение с враговете на Съветския съюз зад граница. Те неизменно признават фантастичните обвинения и във всички, с изключение на четири случая, получават смъртно наказание. Наблюдатели и учени като Конкуест по-късно се опитват да открият причините за смайващите самопризнания за всичко — като се започне от мъченията и се стигне до героичната лоялност към съветския комунизъм. Чистката се разраства все повече и повече, като засяга на практика всички партийни организации и правителствени нива, армията (по едно и също време изчезват маршал Тухачевски и други 7 висши командири) и почти всяка важна институция, включително и самата политическа полиция. Тя достига своя връх, когато Николай Ежов — оттук „ежовщина“ — ръководи НКВД от края на септември 1936 до края на юли 1938 г. Фейнсъд описва най-добре тези събития:

„Периодът на ежовщината е властване на терор, който няма паралел в съветската история. Значителна част от арестуваните, затворените и екзекутираните са от ръководните личности в партията и държавната йерархия. Старата болшевишка гвардия е унищожена. Списъкът на жертвите на Ежов включва не само бивши опозиционери, но много от най-преданите поддръжници на Сталин в неговата продължителна борба с опозицията. Няма сфера от живота, колкото и високопоставена да е тя, която да не е засегната. Между пострадалите сталинисти има трима бивши членове на Политбюро ... и трима кандидат-членове ... Изчезва преобладаващото мнозинство от членовете и кандидат-членовете на Централния комитет на партията. Висшият офицерски състав на въоръжените сили е засегнат сериозно. Според една умерена оценка „2 от 5 маршала на Съветския съюз, 2 от 15 командващи армия, 28 от 58 командващи корпус, 85 от 195 командващи дивизии и 95 от 406 командващи полк се спасяват от арест“. Опустошението, извършено от чистката в командния състав на военноморските сили, също е голямо. Отстраняването на Ягода от НКВД е съпроводено с арестуването на неговите водещи сътрудници. ... Комисариатът по външните работи и дипломатическата служба са ударени тежко. ... Почти всеки комисариат е дълбоко засегнат.

Чистката се разпростира като концентрични водни кръгове във все повече области на живота и в резултат са напълно отстранени и арестувани водещи длъжностни лица в съюзните републики, секретари на партията, комсомола и на профсъюзния арапат, ръководители на промишлени тръстове и предприятия, функционери на Коминтерна и чуждестранни комунисти, известни писатели, учени, инженери и научни работници. Арестуването на една важна фигура води след себе си задържането на всички, които я заобикалят. Задържането на членовете на обкръжението води до затварянето на техните приятели и познати. Безкрайната верига на включените и привлечените заплашва да обхване цял пласт от съветското общество. Страхове от арести, призиви за бдителност и прекомерни амбиции отприщват нови вълни от изобличения и предаване на правосъдието, което поражда отново нарастваща лавина от разпити и арести. Цели категории съветски граждани са набелязани за арестуване поради техните „обективни характеристики“. Старите болшевики, червените партизани и чуждестранните комунисти с произход от Германия, Австрия и Полша, съвет-

ски граждани, които са били в чужбина или имат връзки с чужбина или с чужденци и „репресирани елементи“ автоматично попадат в мрежата на НКВД за масово изпращане в затвор. Арестите нарастват до милиони, оцелелите единодушно свидетелстват за препълнените затворнически килии и пренаселените лагери за принудителен труд. Повечето от затворниците са крайно объркани от съдбата, която ги е сполетяла. Големи ресурси на НКВД са съсредоточени върху една цел — да документират съществуването на огромна конспирация, целяща подкопаването на съветската власт. Изтръгването на действителни самопризнания за въображаеми престъпления става важна индустрия. С фанатичната и безскрупулна намеса на следователите на НКВД милиони невинни се превръщат в предатели, терористи и врагове на народа“.

Издавани са и заповеди да се арестува определен процент от населението. Общият брой на задържаните от политическата полиция се оценява най-малко на осем милиона. Преди голямата чистка да приключи, Ежов и много от неговите приближени стават нейна жертва, след като Лаврентий Берия, грузинец като Сталин, поема управлението на НКВД.

Сталинската система

Голямата чистка осигурява на Сталин пълен контрол над партията, правителството и страната. Както често се посочва, старите болшевики, членове на партията отпреди 1917 г., тъй като не са творение на генералния секретар, понасят големи загуби. Фактически всички, които по някое време са се присъединили към някаква опозиция на Сталин, изчезват. Но и известен брой предани сталинисти стават жертва на чистката; това е онази група, заедно с военните, която посмъртно е реабилитирана от Хрушчов. Когато през 1939 г. се събира XVIII всесъюзен конгрес на партията, старите болшевики са само около 20 на сто от неговия състав в сравнение с 80 на сто на XVII конгрес през 1934 година. Освен това, като изключим няколко помощници на Сталин, като Вячеслав Молотов, роден Скрябин, почти няма останали известни ръководители. С изключение на самия Сталин и на Троцки, който е убит през 1940 г., цялото Политбюро от времето на Ленин е унищожено.

Установена е абсолютна лична диктатура. Макар че Политбюро си остава най-важният орган в страната, тъй като неговите 14 или приблизително толкова членове и кандидат-членове са непосредствени помощници на генералния секретар, прави впечатление, че те също безрезервно се подчиняват на своя ръководител. Другите партийни организации следват получаваните инструкции възможно най-добре, придържайки се буквално към тях. Показателно е, че между 1939 и 1952 г. не е свикван партиен конгрес. Т. нар. „демократически централизъм“ в партията, според който дискусиите и дебатите тръгват отдолу, но след като се утвърди партийната линия, изпълняването на заповеди отгоре надолу е задължително, се превръщат в празни думи: в Съветския съюз дори в рамките на комунистическата партия няма възможност за свободни дискусии и почти всяко лично мнение става опасно.

Чрез апарата на Комунистическата партия и няколкото милиона партийни членове, както и чрез политическата полиция, Сталин надзирава правителствената машина и управлява хората в страната. Специалните взаимоотношения между партията и правителството в Съветския съюз, при

които партията е водещият партньор и движещата сила при провеждане на държавната политика, са разгледани в такива изследвания, като анализа на Фейнсъд за съветския режим в Смоленска област, основаващ се на архивите на партията в Смоленск, попаднали на Запад, и проучванията на Армстронг за Комунистическата партия в Украйна. Ненапразно член 126 от съветската конституция от 1936 г. гласи:

„... най-активните и политически най-съзнателните граждани в редиците на работническата класа и другите слоеве на трудещия се народ, обединени в Комунистическата партия на Съветския съюз (болшевики), която е авангард на трудовия народ в борбата му за укрепване и развитие на социалистическата система и е водещо ядро на всички организации на трудовия народ, обществени и държавни".

Както ще бъде показано в следващата глава, партията всъщност доминира в социалния, културния, както и в политическия и икономически живот на Съветския съюз.

Конституцията от 1936 г.

Сталинската конституция от 1936 г., която заменя конституцията от 1924 г., и е официално акламирана като голям напредък в развитието на Съюза на съветските социалистически републики, на практика запазва „диктатурата на пролетариата", упражнявана от Комунистическата партия и нейното ръководство в лицето на Сталин. В същото време тя трябва да отрази новия „социалистически" етап, постигнат в Съветския съюз, благодарение на колективната собственост на средствата за производство, обобщен накратко във формулата: „От всекиго според способностите, всекиму според труда". Тя дава избирателни права на всички съветски граждани — тъй като няма останали „експлоататори" в страната — и изборите стават равноправни, преки и тайни. Всъщност тя придава голямо значение на демокрацията, като Глава X съдържа дълъг списък с граждански права, но и задължения. Както често е демонстрирано, това, което новата конституция позволява, никога не се простира извън комунистическата рамка. Така Глава I постановява, че основната структура на съветското общество не може да бъде оспорвана. Членовете за гражданските свободи започват така: „Съгласно интересите на трудовия народ и за да се укрепи социалистическата система ..." — и се смятат зависими от това условие. Комунистическата партия, специално призната от конституцията, е единствената политическа формация, разрешена в Съветския съюз. По-важното обаче е, че тънкостите на съветската конституция от 1936 г. имат много малко значение в страна, управлявана от абсолютен диктатор, от неговата партия и неговата полиция. По ирония на съдбата апогеят на голямата чистка настъпва след въвеждането на конституцията.

СССР остава федерална държава, броят на съставните ѝ единици нараства до 11: Руската СФСР и 10 съветски социалистически републики, а именно: Украйна, Белорусия, Армения, Грузия и Азербайджан в Задкавказието и Казахска, Киргизска, Таджикска, Туркменска и Узбекска република в Централна Азия. Докато по-големите националности получават свои съюзни републики, по-малките получават по низходящ ред автономни републики, автономни области и национални окръзи. Общо на 51 национал-

ности е дадена някаква форма на ограничена държавност. Но както много други неща в конституцията, тези разпоредби до голяма степен са измама: макар че са важни от гледна точка на културната автономия — тема, която ще бъде обсъдена в следваща глава — както и от административна гледна точка, конституцията изобщо не дава политическа или икономическа независимост на местните власти. Съветският съюз е една от най-централизираните държави в съвременната епоха.

Двукамарен Върховен съвет замества законодателните органи на Съветите като висш законодателен орган на страната. Едната камара, Съюзният съвет, представлява целия съветски народ и трябва да се избира в съотношение един депутат на всеки 300 хил. жители. Другата камара, Съветът на националностите, представлява съставните национални групи и се избира както следва: 25 представители от всяка съюзна република, 11 от всяка автономна република, 5 от всяка автономна област и по един от всеки национален окръг. Двете камари получават равни права и паралелни функции, като някои от тях изпълняват съвместно, а други поотделно. Избран за четири години — макар че поради Втората световна война няма избори за втори Върховен съвет до 1946 г. — Върховният съвет се събира два пъти годишно, обикновено за не повече от седмица. Във времето между сесиите пълномощията получава Президиум, избран от Съвета. Почти винаги Върховните съвети единодушно одобряват всички действия, предприети от техните Президиуми. По думите на един коментатор: „Кратките сесии, размерът на органа и сложността на неговия дневен ред говорят за действителната власт и за мястото на Върховния съвет". Още по-показателни са съгласието и раболепието на съветската законодателна власт в работата ѝ със съветските управляващи.

Според конституцията от 1936 г., изпълнителната власт продължава да се възлага на Съвета на народните комисари, който се утвърждава от Върховния съвет. Комисариатите са три вида: съюзен или централен, републикански и комбинация от двата. Техният брой превишава броя на министерствата или на подобните агенции в други страни, защото много клонове на съветската икономика се управляват от отделни комисариати. Тежката индустрия е под централната юрисдикция, докато леката индустрия се управлява от съюзно-републиканските комисариати.

Съветската правна система, макар че е обширна и сложна, служи на нуждите на партията и държавата предано и безрезервно и има само крайно ограничена независима роля в съветското общество. Освен това политическата полиция обикновено действа извън съветския закон. Може да се добави, че централното съветско правителство служи като модел за правителствата на съюзните републики, макар че последните имат еднокамарен, а не двукамарен законодателен орган, тъй като няма камара на националностите.

Съветският сталински режим, който се формира през 30-те години, трябва не след дълго да премине страшното изпитание на Втората световна война. В известен смисъл той издържа изпитанието, макар че може да се докаже, че войната повдига повече въпроси пред режима, отколкото решава. Но преди да се обърнем към Втората световна война, трябва да припомним накратко съветската външна политика от времето на Брест-Литовск и съюзническата интервенция до лятото на 1941 г.

Глава XXXVIII
Съветската външна политика (1921 – 1941) и втората световна война (1941 – 1945)

„Войници, нима Москва не е зад нас?
Тогава да умрем на подстъпите към Москва,
като нашите братя, които знаеха как да умират!“

Михаил Лермонтов

„Нашето правителство извърши немалко грешки; понякога положението ни беше безнадеждно, както през 1941—42 г., когато армията ни отстъпваше, изоставяйки родните села и градове в Украйна, Белорусия, Молдова, Ленинградска област, Балтийска област и Карело-финската република, изоставяйки ги защото нямаше друга алтернатива. Друг народ можеше да каже на правителството: Вие не оправдахте нашите очаквания. Махайте се! Ще посочим друго правителство, което да сключи мир с Германия и да ни осигури спокойствие. Но руският народ не постъпи така, тъй като вярваше, че политиката, която води неговото правителство, е правилна и даваше жертви, за да осигури победата над Германия. И доверието, което руският народ даде на съветското правителство, се оказа решителният фактор, който осигури историческата ни победа над врага на човечеството, над фашизма.

Благодаря на руския народ за това доверие!

Наздраве за руския народ!“

Йосиф Сталин

Съветската външна политика може да се разглежда в няколко контекста. Да започнем с марксистко-ленинската идеология. Наистина, марксизмът не предвижда някакви определени ръководни начала за външните взаимоотношения на една комунистическа държава. Всъщност той проповядва световна революция, която ще елиминира изцяло външната политика. Това, че Ленин и неговите сътрудници трябва да осъществяват международни отношения след като поемат властта е, според марксистката терминология, един от няколкото основни парадокса на тяхната позиция. Не е изненадващо, че те допускат в продължение на месеци и дори на години, че предстои революция, която ще разруши цялата световна капиталистическа система. Но се явява възможността собствената им система да бъде незабавно унищожена от капиталистите. Когато не се случва нито едното, нито другото, практиката на съветското ръководство в областта на външните отношения, както и във вътрешните работи, е да приспособява идеологията към обстоятелствата. Марксизмът поставя световната революция като цел, макар че времето за такава революция вече не може да се предскаже с точност. Марксизмът, особено както е доразвит от Ленин с такива основни идеи като финансовия капитализъм и империализъм, дава рамката, чрез която съветското ръководство се опитва да разбере и обясни света.

Когато Ленин и неговите съратници вземат властта в Петроград, те получават в наследство международно положение и интереси, които нямат нищо общо с марксизма. Болшевиките правят всичко възможно да скъсат връзките с царска Русия като отказват да признаят договорите, да платят

дълговете и публикуват секретни дипломатически документи. Въпреки това, те не могат напълно да откъснат страната от нейното минало или да отделят комунистическите от некомунистическите аспекти на своята нова роля в света. Всъщност, тъй като съветският режим създава предпоставки, а съветска Русия явно става център на внимание след въвеждането на първия петгодишен план, съветската външна политика се развива, по мнението на много наблюдатели, по посока на традиционализма и национализма и придобива ясно изразен „руски" характер. Или, за да се подчертае различното и да се предложи друг контекст на съветските външни отношения, СССР може да се разглежда просто като една огромна съвременна държава, а външната ѝ политика като резултат по-скоро от фактори от реалната политика като сигурността, отколкото от свързаните с марксистката идеология или с националната традиция.

Съветската външна политика през 20-те години

Когато Троцки става комисар на войната през 1918 г., неговият помощник Георгий Чичерин го замества като комисар на външните работи. Чичерин трябва да заема тази длъжност до 1930 г., но поради лошото му здравословно състояние евентуалният му приемник Максим Литвинов ръководи комисариата от 1928 година. Чичерин произхожда от дребното дворянство и дълги години симпатизира по-скоро на меншевиките, отколкото на болшевиките. Всъщност той никога не влиза в тесния кръг на комунистическите ръководители. Въпреки това, поради своите способности и специални квалификации за този пост — Чичерин започва кариерата си в царската дипломатическа служба, добър лингвист е и отлично познава международната обстановка — той е натоварен за повече от десетилетие да ръководи съветската външна политика, като, разбира се, работи под прякото ръководство на Ленин, Сталин и Политбюро. Както споменахме, служебните постове с реална власт в съветската система се намират на върха на партийната йерархия, а не в комисариатите.

Една от основните задачи на Чичерин е Съветският съюз да бъде признат и да се стабилизира положението му в света. Въпреки краткотрайните им успехи в Унгария и Бавария, комунистическите революции извън съветските граници не сполучват. От друга страна, след победата над белогвардейците и след края на интервенцията на Антантата болшевишкият режим здраво се установява в Русия. „Съвместното съществуване" става реалност и двете страни търсят подходящ modus vivendi*. Все още Съветският съюз поддържа Третия комунистически интернационал — наричан Коминтерн — основан през 1919 г. с председател Зиновиев и отказва да плати царските дългове или да компенсира чужденците за конфискуваната им собственост, като на свой ред предявява искания за огромни репарации за интервенцията на Антантата. Особено Коминтернът, състоящ се от комунистически партии от цял свят, посветили се на подривна дейност и революция и явно ръководени от Съветския съюз в съответствие със съветските интереси, представлява постоянна пречка за нормалните дипломати-

* Израз на латински, който означава начин на живеене, т. е. съглашение, договор между враждуващи страни, според който те трябва да живеят в мир и съгласие. — Бел. ред.

чески отношения. Повечето страни гледат на Съветския съюз с неприкрита враждебност и подозрение.

Съветският съюз успява да се измъкне от изолацията през пролетта на 1922 година. Тогава съветска делегация за пръв път взима участие в една международна икономическа конференция, проведена в Генуа. Макар че на конференцията не са постигнати важни резултати, тъй като по гореспоменатите въпроси за дълговете и репарациите се стига до задънена улица, съветските представители използват случая, за да постигнат споразумение с Германия. Договорът от Рапало от 16 април 1922 г., допълнен по-късно от търговска спогодба, установява икономическо сътрудничество между Съветския съюз и Германия и дори поставя началото на политическите и военните връзки. Договорът е в сила до идването на Хитлер на власт. Докато договорът от Рапало предизвиква учудване и възмущение в много среди, причината за сключването му е много ясна и както при повечето други съветски споразумения, той няма нищо общо с взаимната симпатия или антипатия на подписалите го страни: и Съветска Русия, и Германия са отхвърлени от света след Версайския договор и те естествено си подават ръка, което е изгодно и за двете страни.

В началото на 1924 г. Великобритания признава официално Съветския съюз; преди края на годината тя е последвана от Франция, Италия, Австрия, Швеция, Норвегия, Дания, Гърция, Мексико и Китай. През 1925 г. Япония установява нормални отношения със СССР, като най-накрая напуска руската част на остров Сахалин, макар че задържа там някои концесии за нефт, въглища и дървен материал. Признаването на Съветска Русия от много страни означава само, че те приемат съществуването на болшевишкия режим по-скоро с надеждата да подобрят търговските си отношения, отколкото заради някаква реална промяна на отношението им към СССР. Често е цитиран коментарът на Лойд Джордж за търговията дори с канибали. Други страни, включително САЩ и повечето славянски страни от Източна Европа, продължават да игнорират Съветския съюз и отказват да го признаят. Общо взето Чичерин успява да въведе Съветска Русия в дипломатическата общност на нациите.

Мъчителното и дори парадоксалното развитие на съветската външна политика става ясно от случая с Китай. Там Сталин решава да поддържа Гоминдана, националното движение на Сун Ятсен и на неговия приемник Чан Кайши, като изпраща стотици военни специалисти да помогнат на националистите и насочва китайските комунисти към тактиката на „обединения фронт". За известно време комунистическото проникване в Китай е успешно и съветската позиция и престиж там са ценени високо. Но през 1927 г., когато Чан Кайши се чувства уверен в победата си в борбата за контрол над страната, той застава срещу комунистите, като ги избива масово в Шанхай и изгонва съветските съветници. Когато по заповед от Москва китайските комунисти си отмъщават, вдигайки се на бунт в Кантон, те са смазани жестоко. Макар и победен в Китай, Съветският съюз успява да установи контрол над Външна Монголия след няколко опита с променлив успех. Освен това в средата на 20-те години Съветският съюз сключва полезни договори за неутралитет и приятелство с Турция, Иран и Афганистан. Трябва да добавим, че болшевишкият режим се отказва от концесиите и специалните права, получени от царското правителство в такива аз-

иатски страни като Китай и Иран, но си запазва Китайската източна железница, като я отвоюва от Китай през 1929 година.

Съветската външна политика през 30-те години

Усилията на Чичерин през 20-те години за признаване на страната и за стабилизиране на съветските дипломатически отношения прераснат през 30-те години в по-амбициозна политика. Създаден, както изглежда от Сталин и Политбюро, и изпълняван от Максим Литвинов, който е комисар по външните работи от 1930 до 1939 г., новият подход се стреми към установяване на по-близки връзки със силите на статуквото, като усилията са насочени към спиране на надигащата се агресия на отрицателите му. Кулминация на тази нова политика е влизането на страната в Обществото на народите, както и настоятелните предложения на Литвинов да се обърне внимание на разоръжаването и на колективната сигурност. За да бъде оценена промяната в съветската тактика, трябва да се има предвид, че болшевишкото ръководство в продължение на много години смята Великобритания и Франция за свои главни врагове, а Обществото на народите за основна международна агенция на войнстващия империализъм. Наистина Политбюро като че ли възлага надежди на предполагаемите сблъсъци между водещите капиталистически сили и особено на войната между Великобритания и САЩ! При тези обстоятелства японската агресия, която започва на китайска територия през 1931 г., и особено идването на Хитлер на власт в Германия през януари 1933 г. и следваната от него политика, са тежки удари. Съветското правителство, съвсем неподготвено за появата на Хитлер, не може да оцени бързо новата опасност — истината изисква да се каже, че другите правителства, макар и необременени от марксистки предразсъдъци, са също толкова изненадани и бавни в преценките си. А когато всичко се изяснява, болшевишкото ръководство прави всичко възможно да противодейства на фашисткия неприятел, като за тази цел мобилизира комунистическите партии от целия свят, а използва и общоприетите дипломатически средства. Резултат от всичко това са и известните „народни фронтове“ от 30-те години и странното установяване на приятелски отношения между СССР и западните демокрации, както и новото затопляне на отношенията между СССР и Чан Кайши. Основано на изгодата, а не на разбирането и доверието, и подложено на грешни преценки от всички страни, сближаването със Запада се проваля по катастрофален начин през 1938 и 1939 г., за да се подготви сцената за Втората световна война.

Още през 1929 г. Съветският съюз използва създаването на пакта Келог-Бриан*, който отхвърля войната, за да формулира „протокола Литвинов“, прилагащ пакта на регионална основа. Полша, Румъния, Латвия, Естония, Литва, Турция, Иран и свободният град Данциг желаят да подпишат

* В европейската историография този договор е известен като Пакт Бриан-Келог по имената на френския министър на външните работи Аристид Бриан и на американския държавен секретар Франк Келог. Договорът е подписан на 27 август 1928 г. с цел да се осигури световният мир чрез осъждане на войната и предложение за арбитраж при разрешаването на международните спорове. Той е подписан от 15 държави, към които по-късно се присъединяват още 45, между които е и СССР, подписал със специален протокол. — Бел. ред.

такъв протокол със СССР. През 1932 г. Съветският съюз сключва договори за ненападение с Полша, Естония, Латвия и Финландия, както и с Франция. През 1933 г. САЩ най-накрая признават Съветския съюз, като получават от Съветите обикновено ненадеждното обещание да се въздържат от комунистическа пропаганда в САЩ. През пролетта на 1934 г. пактовете за ненападение с Полша и Прибалтийските страни са разширени и се превръщат в споразумения за 10 години. През лятото на същата година съветското правителство подписва договори с Чехословакия и Румъния — установяването на дипломатически отношения с последната страна отбелязва дълго отлаганото временно съветско признаване на загубата на Бесарабия. През есента на 1934 г. Русия се присъединява към Обществото на народите.

През следващата година са сключени съветско-френски и съветско-чехословашки съюз. И двата се отнасят за военна помощ в случай на непредизвикана атака от европейска страна. Съветско-чехословашкият договор обаче съдържа допълнителната уговорка, че СССР се задължава да помогне на Чехословакия, само ако Франция, която е сключила договор за взаимна помощ с чехите, им се притече на помощ. Трябва да отбележим, че Франция не успява да отговори на съветския натиск за точна и ясна военна конвенция, тъй като нито Полша, нито Румъния искат да разрешат на Червената армия да премине през техните територии, за да помогне на чехите в случай на нужда.

През 1935 г. Третият интернационал, станал по-малко активен като революционна сила през предишните години, на своя VII конгрес обявява новата си политика на народни фронтове: комунистическите партии, променяйки се, в своите страни трябва да сътрудничат с други политически групи, заинтересовани да се даде отпор на фашистката агресия и да поддържат превъоръжаването. На свой ред съветското правителство поставя в Обществото на народите (ОН) и на други форуми въпроса, че трябва да се налагат сурови санкции на агресорите, а силите на мира спешно да се мобилизират, за да ги спрат. Но и ОН, и великите сили поотделно правят малко или нищо. Италия окончателно завоюва Етиопия, а Япония продължава агресията си на азиатския континент. През лятото на 1936 г. в Испания избухва гражданска война, която противопоставя фашистките метежници на Франко и техните съюзници на демократичното републиканско правителство на левицата. Отново Съветският съюз проявява най-голямо желание да спре фашизма, докато Франция и Великобритания се колебаят, правят компромиси, придават особено значение на ненамесата и позволяват Испанската република да бъде победена. Докато италианските дивизии и германските летци и танкисти помагат на Франко, на законната власт помагат само съветски офицери и техници; международното комунистическо движение също мобилизира ресурсите си, в резултат на което организира и изпраща доброволци, които се сражават в известните „интернационални бригади“. Макар че голяма част от съветската интервенция в Испания остава неясна и противоречива, трудове на Кетъл и други автори отбелязват и сериозното съветско усилие Франко да бъде победен, а и забележителния начин, по който комунистите, включително и тайната полиция, действат, за да запазят републиканска Испания и да ликвидират неприятелите. Но с мощната италианска и германска подкрепа метежниците печелят жестоката гражданска война в Испания, като военните действия са

прекратени през пролетта на 1939 година.

През 30-те години положението и перспективите на Съветския съюз стават все по-тежки и по-тежки. През ноември 1936 г. Германия и Япония сключват т. нар. Антикоминтерновски пакт, насочен специално срещу СССР. Италия се присъединява към пакта през 1937 г., а Испания през 1939 година. През 1935 г. Съветският съюз продава своите преобладаващи дялове от Китайската източна железница в Далечния изток на японското марионетно правителство на Манджоу-го*, като по този начин отстранява един основен източник за конфликт. Но отношенията между Япония и СССР остават напрегнати, тъй като японската експанзия и амбиции растат, а съветските ръководители продължават да изпращат помощи за Чан Кайши, както и да ръководят и поддържат комунистическите движения в Азия. Всъщност през 1938 и отново през 1939 г. японски и съветски войски водят истински бойни действия на границата с Манджурия и Монголия, като Червената армия запазва своите позиции и военните действия приключват толкова внезапно, колкото са започнали. Хитлеристка Германия представлява все по-голяма заплаха за Съветския съюз в сравнение с Япония. Фюрерът проповядва унищожаване на комунизма и посочва земите на изток като естествена сфера за германската експанзия, нейно законно жизнено пространство. Отново, както в случаите с Япония и Италия, западните сили не успяват да спрат агресията. След милитаризацията на Рейнската област през 1936 г. Хитлер анексира през 1938 г. Австрия към Третия райх (чрез т. нар. аншлус — присъединяване), като напълно пренебрегва Версайския договор.

Съветската външна политика от септември 1938 до юни 1941 г.

Върховият момент на политиката на отстъпки идва през септември 1938 г. в Мюнхен. Великобритания и Франция капитулират пред искането на Хитлер Германия да анексира Судетите, област от Чехословакия, населена предимно с етнически германци. Чембърлейн и Даладие отлитат за Мюнхен и подписват споразумението с Хитлер и Мусолини. По-скоро неподготвеността и нежеланието на западните демокрации да се борят, а не амбицията да сключват тайни споразумения на Запада срещу СССР, мотивират мюнхенската капитулация. Все пак крайната съветска подозрителност към споразумението може да бъде разбрана, особено след като съветското правителство не е поканено да участва в него. Макар че правителството изразява готовност да защищава Чехословакия, Съветският съюз е поставен в положението на безпомощен наблюдател, когато Франция не желае да помогне на чехите и Прага трябва да приеме предателството на великите сили. Освен това след Мюнхен френско-руският съюз има много малка стойност и СССР, въпреки големите усилия от негова страна да съдейства за колективната сигурност, се оказва в много опасна изолация.

С апетит, засилен от направените му отстъпки, Хитлер междувремен-

* Марионетната държава Манджоу-го е създадена от японците след агресията им от 1931 г. в трите китайски провинции в Манджурия. Начело на новата държава те поставят последния китайски император от династията Цин Пу И, но той не получава никаква реална власт и държавата му става плацдарм за понататъшната агресия на Япония срещу Китай. — Бел. ред.

но развива по-нататъшните си агресивни проекти в Източна Европа. През март 1939 г. той се разпорежда със съдбата на това, което остава от Чехословакия, като поставя под германски протекторат Бохемия и Моравия и под друг Словакия*. Тази стъпка нарушава Мюнхенското съглашение и едновременно с това ясно показва намеренията на Хитлер за експанзия извън германските етнически граници. След това Хитлер се обръща към Полша с искане да отстъпи Данциг (с полското име Гданск) на Германия и да даде правото за екстериториално преминаване на Германия през „полския коридор"** до Източна Прусия. Алтернативата е война.

Но през лятото на 1939 г. Полша не застава сама срещу Германия. Франция и Великобритания най-накрая разбират, че е глупаво да се правят отстъпки, след като Германия завладява остатъка от Чехословакия. В края на март те ясно заявяват решението си да воюват, ако Полша бъде нападната. Облаците на войната надвисват и позицията на Съветския съюз става все по-важна. През май Молотов сменя Литвинов като комисар по външните работи, като в същото време запазва и поста си председател на Съвета на народните комисари, равностоен на министър-председателски, като продължава да бъде и член на Политбюро. Така за пръв път след Троцки през 1918 г. комунистически ръководител от най-висок ранг ръководи съветската външна политика. Освен това, за разлика от своя предшественик Литвинов, Молотов не е лично обвързан с политиката за колективна сигурност и следователно лесно може да постави ново начало. Също така ретроспективно коментаторите отбелязват факта, че Молотов, пак за разлика от Литвинов, не е евреин. След размяната на ноти през пролетта на 1939 г., през лятото Великобритания и Франция започват преговори със СССР за създаване на общ фронт срещу агресията. Но западните сили не успяват да се договорят със Съветския съюз и дори не се отнасят сериозно към преговорите, а изпращат в Москва слаба мисия с нисък ранг. Съветското правителство от своя страна, остава крайно подозрително към Запада, особено след Мюнхенското съглашение, а много активно търси начини да отклони неизбежните военни действия от своите граници. На 23 август 1939 г. в Москва е подписано германско-съветско споразумение за стриктен неутралитет — тайни разговори са започнати още през май — събитие, което предизвиква учудване и възмущение в света. Осигурен от този пакт, Хитлер напада Полша на 1 септември 1939 година. На 3 септември Великобритания и Франция обявяват война на Германия. Втората световна война става реалност.

* В тези обстоятелства Словакия за пръв път в своята история получава възможност да стане самостоятелна държава. На 14 март 1939 г. тя се обявява за Словашка република и веднага търси и получава защитата на Третия райх. С това свое действие тя разрушава общата Чехословашка република и дава претекст на Хитлер да окупира чешките земи. — Бел. ред.

** Полски коридор се нарича ивицата, която осигурява на създадената след Първата световна война Полша достъп до море, като едновременно с това отделя Източна Прусия от същинска Германия. Полският коридор лишава Германия от териториална връзка с Източна Прусия, а Хитлер често използва това обстоятелство, за да представи Германия като ощетена от мирните договори и да иска преразглеждането им. — Бел. ред.

Болшевиките и нацистите се мразят и се смятат за непримирими врагове. За това, че тяхното споразумение не е плод на илюзии, говори между многото други неща и фактът, че Молотов, който подписва договора от съветска страна и така олицетворява „прогерманската ориентация", запазва позицията си и доброто отношение на Сталин и след като Хитлер напада СССР. И двете страни, сключили пакта, очакват да извлекат от него повече временни предимства. Германия получава възможност да воюва със западните сили. Съветският съюз пък ще избегне войната, най-малко за известно време. Освен това споразумението е съпроводено от таен протокол, който разпределя сферите на влияние и дава възможност на Съветския съюз за експанзия в Източна Европа.

Червената армия окупира Източна Полша и включва нейните белоруски и украински области в съответните съветски републики. След това съветското правителство подписва пактове за взаимна помощ с Естония, Латвия и Литва и по такъв начин получава достъп до балтийските бази. Но през юли 1940 г. тези държави са окупирани от съветските войски и след гласувания в обсадените им парламенти, те са включени в СССР като съюзни републики — процедура, която западните демокрации не признават по основателна причина. Финландия също е труден случай: финландското правителство отхвърля съветското искане да бъде преместена финландската граница на около двадесет мили по-далеч от Ленинград, да напуснат финландската отбранителна линия и да получат в замяна ивица от Карелия; между двете страни започва война, която продължава от края на ноември 1939 до средата на март 1940 година. Въпреки героичната финландска защита и изненадващото ранно отстъпление на Червената армия, Съветският съюз в края на краищата налага волята си на Финландия. Накрая, през лятото на 1940 г., Съветският съюз използва споразумението си с Германия, за да получи чрез ултиматум от Румъния спорните области от Бесарабия, както и Северна Буковина. На териториите, получени от Румъния, е образувана новата Молдавска съветска социалистическа република. През април 1941 г. Съветският съюз подписва петгодишен договор за ненападение с Япония, която предпочита да се разширява на юг, вместо в Сибир.

Макар че Съветското правителство не знае това, времето се оказва кратко за усилията му да укрепи позициите си на европейския и на азиатския континент. Като следствие от зашеметяващите си победи на запад, през лятото на 1940 г. Хитлер решава да нападне Съветския съюз. През декември той дава точни инструкции за нападение през май 1941 година. Поражението, което Германия претърпява през есента във въздушната „битка за Англия", явно помага на нацисткия диктатор да се убеди, че трябва да насочи следващия си главен удар на изток. Планът обаче не е спазен съвсем точно. Смяната на правителството в Югославия кара Германия да нахлуе в Югославия, както и в Гърция, която е спряла предишна италианска офанзива. Макар и много успешна, германската кампания на Балканите, както и известното закъснение в снабдяването на германските ударни сили с танкове и други транспортни средства, забавят може би с три седмици нахлуването в съветска Русия. Новата дата е 22 юни и на този ден германски войски, подпомагани от финландски, румънски и други части, атакуват СССР по протежение на огромен фронт от Балтийско до Черно море.

Съветският съюз през годините на Втората световна война

Ударът е наистина поразяващ. Хитлер хвърля в кампанията около 175 дивизии, в това число и много бронетанкови формирования. Многочислена и мощна авиация поддържа настъплението постоянно. Нещо повече, изненадващото е, че ударът на Германия заварва Червената армия неподготвена. Очевидно, въпреки че Сталин и Политбюро се готвят за война, те не са обърнали достатъчно внимание на предупрежденията на Запада, а и на данните от собственото си разузнаване, и затова не очакват такова изненадващо и мощно настъпление толкова рано. Германците възнамеряват чрез още една светкавична война (Blitzkrieg) да победят руснаците за два или три месеца, при всички случаи преди зимата. Макар че неочаквано среща решителна съпротива, германската военна машина напредва по целия фронт, особено на север — към Ленинград, в центъра — към Москва и на юг — към Киев и Ростов на Дон. Цели съветски армии са разгромени и пленени в Белгород, Минск и Киев, който е превзет през септември. Южното крило на нашествениците преминава през Украйна. На север финландските войски напредват към Мурманската железопътна линия, а германските войски стигат до Ленинград, но не успяват да го превземат. Градът е подложен на обсада в продължение на две години и половина, като на практика е откъснат от останалата част на страната; населението в него намалява от четири на два и половина милиона души вследствие на глада, болестите и войната. Тъй като градът не се предава, напредването на германците на север е блокирано.

Централният фронт се оказва решаващ. Тук германците насочват основния си удар направо към Москва. Но тяхното настъпление е задържано край Смоленск, където боевете са особено ожесточени. Лятната светкавична война се превръща в провал. Хитлер увеличава броя на собствените и на съюзническите дивизии в Русия до 240, а за да превземе съветската столица предприема масирано настъпление с всички сили. В средата на октомври германските танкове пробиват руската отбранителна линия близо до Можайск, на около 60 мили от Москва. Сталин и правителството напускат разположания на Волга град Куйбишев, по-рано наричан Самара. Този път вместо да се откаже от Москва както през 1812 г., нейният защитник маршал Георгий Жуков бавно изтегля войските си назад към столицата, като спира стремителното настъпление на германците и го превръща в пълзене. Те продължават да обкръжават града от три страни и се приближават на 20 мили от него, но по-нататък не успяват да се придвижат. В края на ноември Червената армия предприема контранастъпление на южния фронт по много дългата фронтова линия, като освобождава Ростов на Дон в края на месеца. В началото на декември тя нанася удар по централния фронт, атакувайки едновременно на север, на юг, както и навсякъде около Москва. Германците понасят огромни загуби и са принудени да отстъпят. Зимата донася на неподготвените за такива условия германски войски допълнителни загуби и помага на руснаците. На 20 януари Червената армия си връща Можайск, като по този начин елиминира всякаква непосредствена заплаха за Москва. Германските войски трябва да отстъпят много на запад преди да стабилизират фронта. Всъщност, през зимата на 1941/42г. германската армия е почти на ръба на крушението, тъй като фронтовата линия е твърде дълга, войските нямат нужната екипировка за студено време и са изтощени. Някои специалисти смятат, че единствено неистовата

Русия във Втората световна война
1939 – 1945
граници през 1938 г.
оси и окупирани територии, 22 юни 1941
граници на Русия, 1941
ФРОНТОВИ ЛИНИИ В РУСИЯ:
1941
1942
1943
1944
движение на руските и съюзническите войски
ПОСОКА НА СНАБДЯВАНЕ НА СЪЮЗНИЦИТЕ С ПРОДОВОЛСТВИЕ ОТ ВЕЛИКОБРИТАНИЯ И САЩ
Мурманск
Кандалакша
Печора
Архангелск
Сев. Двина
Котлас
Киров
Вологда
Казан
Горки
Куйбишев
Воронеж
Сталинград
Ростов на Дон
Краснодар
Новоросийск
Керч
Кубан
Терек
Каспийско море
Баку
Грозни
Моздок
КАВКАЗ
Севастопол
Ялта
Черно море
Батуми
Тбилиси
Ереван
ИРАН
ИРАК
СИРИЯ
ТУРЦИЯ
Анкара
Истамбул
Измир
Атина
ГЪРЦИЯ
(Превзет от Германия 1941)
КРИТ
ПОСОКА НА СНАБДЯВАНЕ НА СЪЮЗНИЦИТЕ С ПРОДОВОЛСТВИЕ ОТ ПЕРСИЙСКИЯ ЗАЛИВ
ФИНЛАНДИЯ
Война с Русия, 1939-1940
Присъединява се към Германия при нападението през 1941
Карелия
НОРВЕГИЯ
ШВЕЦИЯ
Хелзинки
Ленинград
Тихвин
Баренцово море
Балтийско море
ЕСТОНИЯ
ЛАТВИЯ
Рига
ЛИТВА
„ПОЛСКИ КОРИДОР"
ДАНИЯ
Данциг
ИЗТОЧНА ПРУСИЯ
Берлин
Торгау
Одер
Елба
Русия
Вилно
Смоленск
Минск
Можайско
Москва
Тула
Орел
Курск
Харков
Киев
Днепропетровск
Бяло
Брест Литовск
Варшава
ПОЛША
Лвов
УКРАЙНА
Днестър
Бесарабия
Дон
Волга
Ока
Днепър
НАЙ-ДЪЛБОКО ПРОНИКВАНЕ НА ГЕРМАНСКИТЕ ВОЙСКИ 1941-1942
Юли 41
Юни 42
Дек. 41
Юни 41
Съюзн. войски 26 апр. 1945
СУДЕТИ
ЧЕХО-СЛОВАКИЯ
МОРАВИЯ
СЛОВАКИЯ
1939
Виена
АВСТРИЯ
1921
Будапеща
УНГАРИЯ
1940
1941
Белград
ЮГОСЛАВИЯ (превзета от Германия 1941)
РУМЪНИЯ
Букурещ
Дунав
1940
София
БЪЛГАРИЯ
АЛБАНИЯ присъед. към Италия 1939
ИТАЛИЯ
0
Мили
400

решимост на Хитлер да се задържи предотвратява едно катастрофално отстъпление. Германската армия се изтегля от около 100 хил. квадратни мили съветска територия, но продължава да владее 500 хил. и да води боеве.

Връщайки се назад в миналото, ясно се вижда, че въпреки многото блестящи победи, кампанията на германците в Русия през 1941 г. се проваля. Червената армия не отстъпва пред противника и светкавичната война се превръща в продължителна война на огромен фронт. През 1941 г. Хитлер има възможност да смачка Съветския съюз, но тя не се повтаря повече. Като се имат предвид ресурсите на страната и решимостта за съпротива, нацистите е трябвало или да победят бързо, или изобщо да се откажат от успех. Огромните по количество загуби на Германия в началния период на източната кампания, са дори по-значителни по качество: цветът на германската младеж е цената на настъплението към Москва.

Освен това, въпреки че Съветският съюз понася основната тежест на удара на нацистката армия в Европа, той определено не воюва сам. Чърчил приветства Съветския съюз като съюзник в деня на германското нашествие, макар че малко преди това е готов да води война срещу СССР в защита на Финландия. Великобритания и Съединените щати изпращат на Съветския съюз крайно необходимите му продоволствия, а след нападението на японците над Пърл Харбър на 7 декември 1941 г. САЩ се превръщат във воюваща страна. През есента на 1941 г. британски конвои пристигат в Мурманск и Архангелск, макар че германските подводници и авиация им нанасят тежки загуби; през пролетта на 1942 г. започва да пристига огромна помощ от Америка през Иран. Много важно е и това, че силите на държавите от оста Берлин — Рим трябва да воюват с много противници в Африка, в Южна и Западна Европа, както и на изток.

Второто голямо настъпление на Германия в Русия, организирано през лятото на 1942 г., представлява операция с огромни мащаби и мощност, въпреки че е по-ограничено като размах и ресурси в сравнение с това от 1941 г.: през 1942 г. германците и техните съюзници имат на разположение около 100 дивизии и може би един милион души, разположени по южната част на фронта — от Воронеж до Черно море. След като окупират Керч и областите около него и след като превземат Севастопол след едномесечни ожесточени боеве, германците започват главното си настъпление в началото на юли. Те нанасят удари по две направления: на изток към Волга и на юг към Кавказ. Блокирани на подстъпите към Воронеж, германските войски под ръководството на маршал Теодор фон Бок сменят посоката и основната армия, състояща се от повече от 300 хил. души, премиват Дон доста по на юг и се насочват към Волга. В края на август нацистите и техните съюзници достигат Сталинград.

Този промишлен град с население половин милион жители, разположен на десния бряг на Волга, няма никакви фортификационни или други отбранителни предимства. Въпреки това, 62-ра армия на генерал Василий Чуйков, поддържана от съсредоточената на другия бряг артилерия, воюва за всяка сграда и за всяка педя земя. Сринат до основи, градът не се предава, въпреки оръжията и авиацията на окупаторите. И двете страни понасят огромни загуби. Хитлер, който през декември 1941 г. лично поема командването на германската армия и който вероятно спасява войските си от катастрофа през зимата на 1941/42 г., започва да допуска огромни стра-

тегически грешки. Той продължава безуспешно да нанася удари по Сталинград в продължение на седмици и даже месеци и, пренебрегвайки професионалното мнение, не позволява на войските си да се оттеглят, дори и когато съветските войски започват да ги обкръжават при контранастъплението си. Резултатът е, че в края на януари 1943 г. маршал Фридрих Паулус и около 120 хил. германски и румънски войници и офицери се предават на Червената армия, като по този начин опитите за пробив към Волга претърпяват пълно фиаско. Германците настъпват на юг и за втори път превземат Ростов на Дон, завладяват и северен Кавказ, и завземат такива важни опорни пунктове като пристанището на Новоросийск и петролния център Моздок. Но през декември широката фронтова линия на германците отново е разкъсана при контранастъплението на войските на Жуков. Агресорите трябва бързо да се оттеглят към южна Украйна и Крим и са щастливи, че въобще са се измъкнали.

През следващото лято, след още няколко отстъпления и контранастъпления през зимата на 1942/43 г., германците се опитват още веднъж да предприемат значително настъпление в Русия. В началото на юли около 40 дивизии, половината от които бронетанкови или моторизирани, с обща численост около половин милион души, нанасят удар по стратегическото направление към района на Курск, Орел и Воронеж. Но след първоначалния успех следва седмица или десетина дни на ожесточени боеве, в които участват изключително много танкове и артилерия. Атаката на германците е спряна и на свой ред Червената армия предприема настъпление. Много скоро офанзивата на руснаците набира сила и окупаторите са изгонени от Съветския съюз, като по пътя си армията превзема Будапеща, Виена, Берлин и се спира едва когато войната свършва. Смазващата победа на Съветския съюз става възможна поради това, че германските войски са изтощени. Тяхната боеспособност започва да се влошава някъде към края на 1941 г., а качеството на нарастващия брой сателитни войски, които трябва да помагат във войната, особено на румънските, въобще не отговаря на германските стандарти. Хитлер продължава да прави грешки. Неведнъж както и при Сталинград, той не разрешава на войските си да отстъпват. Но вече е твърде късно. От друга страна, въпреки огромните загуби, Червената армия значително подобрява качеството и ефективността си. Закалените ѝ в боевете командири проявяват инициативност и способности; тя получава огромни количества въоръжение и техника както от съветските заводи, много от които са преместени на изток, така и от съюзниците — в същото време германците изпитват остър недостиг. Докато се намират на съветска земя, германците трябва да се сражават едновременно с Червената армия и с мощно и дръзко партизанско движение в тила си. Те са подложени на все по-голям натиск, все по-често търпят поражения по другите фронтове. Американците и британците предприемат мощни въздушни атаки срещу германските градове и промишлени предприятия. Битката за Сталинград по време съвпада с победата на Монтгомъри над Ромел в Египет и с десанта на съюзниците в Мароко и Алжир. През лятото на 1943 г. войските на съюзниците окупират Сицилия, а през есента на същата година — континенталната част на Италия. Накрая, на 6 юни 1944 г. американци, британци и канадци извършват десант в Нормандия с цел да открият силно желания „втори фронт“. Руснаците започват да окупират Третия

райх от изток, а съюзниците напредват срещу тях от запад.

През есента на 1943 г. и през зимата на 1943/44 г. Червената армия си възвръща голяма част от заграбената съветска територия. На 8 април 1944 г. маршал Иван Конев преминава река Прут в Румъния. През следващите месеци някои съветски армии напредват бързо към източна и централна Европа, а други продължават да унищожават останалите в обкръжение на съветска земя германци. Румъния и България бързо сменят съюзниците си и се присъединяват към антигерманската коалиция*. В Югославия Червената армия е подпомагана от партизаните на Тито и през септември 1944 г. влиза в Белград. След ожесточени боеве тя превзема Будапеща през февруари 1945 г. и Виена в средата на април. На север, през септември 1944 г. Финландия трябва да приеме примирие. Същинското голямо настъпление срещу Германия започва през есента на 1944 г., когато силите на Червената армия превземат Вилно (литовския Вилнюс) и проникват в Източна Прусия. То набира сила през януари 1945 г. — огромни армии под командването на Конев на юг, на Жуков в центъра и на маршал Константин Рокосовски на север навлизат в Германия на широк фронт. На 25 април 1945 г. челните съветски части се срещат с американските войски в Торгау на река Елба, недалеч от Лайпциг. След тежки боеве, на 2 май, Берлин е превзет от войските на Жуков. Хитлер вече се е самоубил. Червената армия влиза в Дрезден на 8 май и в Прага на 9 май. На този ден — 9 май 1945 г. — боевете са прекратени: най-накрая Третият райх безусловно капитулира пред съюзниците, отначало на 7 май в град Реймс, а по-късно официално в Берлин на 8 май. Три месеца след победата над Германия, подтикван от своите съюзници и, по всяка вероятност, желаещ да участва, на 8 август 1945 г. Съветският съюз обявява война на Япония. По това време фактически Япония вече е победена от САЩ и другите сили. Хвърлените от американците атомни бомби над Хирошима на 6 август и над Нагасаки на 9 август елиминират необходимостта от окупация на Япония по суша и убеждават японското правителство, че по-нататъшната съпротива е безсмислена. Въпреки последвалите твърдения на съветските историци и пропагандатори, ролята на СССР в конфликта в Далечния изток и в района на Тихия океан по тези причини е мимолетна и в най-добрия случай вспомагателна. Червената армия получава възможност да окупира Манджурия, японската част на остров Сахалин и Курилските острови, а и да залови много пленници — всичко това с цената на много жертви, тъй като японците оказват съпротива. Официалната капитулация на Япония пред съюзниците става на 2 септември 1945 г. на борда на американския боен кораб „Мисури“ в залива на Токио. Тя ознаменува края на Втората световна война.

Дипломацията по време на войната

Дипломацията съпътства военните операции. По време на войната Съветският съюз установява близки контакти със съюзниците си, особено

* И Румъния, и България през есента на 1944 г. се включват със свои войски в заключителния етап от войната срещу Третия райх, но докато Румъния е призната от Антихитлеристката коалиция за съвоюваща държава, България не получава такъв статут. — Бел. ред.

с Великобритания и Съединените щати. Той приема Атлантическата харта, формулирана от Рузвелт и Чърчил, през август 1941 г., която обещава свобода, самоопределение, равни икономически възможности за всички страни. Също така той взема пълноправно участие в подготовката и създаването на Организацията на обединените нации. На 26 май 1942 г. Съветският съюз сключва с Великобритания двадесетгодишно споразумение „за съвместни усилия за постигане на победа и за установяване на траен мир", а по-късно сключва договор и с Франция.

По време на войната са проведени няколко конференции на съюзниците на различни нива, но трите срещи на държавните глави са най-впечатляващи и най-важни. Те се провеждат в Техеран през декември 1943 г., в Ялта (Крим) през февруари 1945 г. и в Потсдам, недалеч от Берлин, през юли и август 1945 година. Сталин вече е поел поста министър-председател и генералисимус, т. е. главнокомандващ, като си остава генерален секретар на партията и представя Съветския съюз и в трите длъжности. Рузвелт възглавява американската делегация в Техеран и Ялта. След неговата смърт Труман представлява Америка в Потсдам. Чърчил, а по-късно Атли, представят Великобритания. Ръководителите на трите световни сили посвещават голяма част от конференциите на обсъждането на такива основни въпроси, свързани с Втората световна война, като откриването на „втория фронт" и евентуалното участие на Съветския съюз в битката срещу Япония. Но, тъй като победата се очертава в най-скоро време, освен това те сключват редица важни споразумения, отнасящи се до времето, когато ще настъпи мир. Някои от тях са: разделянето на Германия на окупационни зони, като Берлин трябва да получи специален статут; съгласието Кьонигсберг (днес Калининград) и граничещия с него район в Източна Прусия да се присъединят към Съветския съюз; определянето на източната полска граница, която трябва да следва приблизително линията Кързън, а като компенсация Полша трябва да получи някои западни територии; решението за установяване на демократични правителства на основата на свободни избори във всички възстановени европейски страни; условията за създаване на Организацията на обединените нации (ООН). Постигнато е съгласие, макар и в голяма степен измамно. Рузвелт, в частност, е особено оптимистично настроен.

Дори и в годините на войната между съюзниците възникват важни разногласия във възгледите. Съветският съюз е силно разочарован от това, че западните сили не настъпват във Франция през 1942 или 1943 година. Въпреки значимостта на контактите със Запада и огромната помощ, получена оттам, съветските власти продължават отблизо да контролират всички връзки с външния свят и да ограничават движението и дейността на чужденците в Съветския съюз. Може би по-важно е това, че предишните трудности и разногласия относно бъдещето на следвоенна Европа стават очевидни. Случаят с Полша може да послужи за поразителен пример. След като Германия напада Съветския съюз, съветските власти установяват контакти с полското правителство в изгнание, което се намира в Лондон. Но скоро сътрудничеството между тях е провалено. Полската армия, сформирана в Съветския съюз, е прехвърлена в Иран под британско командване. В същото време, съветското ръководство продължава да разчита на малка група поляци от лявото крило, които в крайна сметка съставят т. нар. „люблинско правителство" в освободена Полша. Събитията в годините на вой-

ната засилват негативните исторически наслоения между поляци и руснаци, изострят граничния проблем и някои други спорни въпроси. През април 1943 г. германското радио обявява на света за избиването на хиляди полски офицери от червените в Катинската гора, недалеч от Смоленск, преди германските войски да завладеят тази територия. Това обвинение, което води до скъсване на отношенията между Москва и полското правителство в Лондон, в наши дни е потвърдено. Освен това, когато Червената армия достига р. Висла през август 1944 г., тя не успява да помогне на отчаяното въстание на Варшава срещу германците и в крайна сметка през октомври то е смазано. По такъв начин напълно унищожено е както антигерманското, така и антисъветското полско съпротивително движение. Официалното твърдение, че съветските войски не могат да продължат настъплението, защото са изтощени и имат нужда от почивка и прегрупиране, има основание. Но съветските власти дори не осигуряват на самолетите на съюзниците летателни полоси, за да помогнат на поляците. При създалите се обстоятелства решението от Ялта да се признае Люблинското правителство, разширено с няколко представители на поляците в Лондон, да се проведат свободни избори и да се установи демократичен режим в Полша изглежда нереалистично и в крайна сметка е равносилно на капитулация на Запада пред желанието на Съветския съюз. Този и някои други важни проблеми на следвоенна източна Европа ще бъдат разгледани в следващата глава.

Съветският съюз по време на Втората световна война: оценка

Действията на Съветския съюз по време на Втората световна война представляват прекрасна картина на контрастите. Рядко една страна или режим се е проявявала толкова зле и толкова добре по време на един и същи конфликт. През първите месеци на войната Червената армия понася катастрофално поражение, без да иска нарочно да примами германците във вътрешността на страната или успешно да изпълнява някакъв друг стратегически план. Всъщност руснаците са разгромени също като французите година по-рано, но пък те имат повече място за отстъпление и повече човешки ресурси в запас. Нещо повече, докато германската армия по това време е най-добрата в света, войските на Съветския съюз изобщо не правят нищо в тяхното общопризнато трудно положение. Някои висши червени командири, като героят на кавалерията от Гражданската война маршал Семьон Будьони, се оказват некомпетентни като най-лошите царски генерали. Бойният дух на съветските войски е много различен: някои части се сражават героично, а други бързат да се предадат. Огромният брой военнопленници, взети от германците, не се дължи само на голямата им военна победа, но отчасти и на нежеланието на хората да се бият. Показателно е дори това, че населението често приветства германците. Такова нещо се случва най-вече в завладените прибалтийски републики, в големи области на Украйна и Белорусия, но също така и във Велика Русия, в района около Смоленск и на някои други места. След четвъртвековно комунистическо управление много граждани на СССР приветстват като освободители окупаторите, които и да са те. Освен червеното партизанско движение, тук възникват и антисъветски партизански отряди, които в същото време са и антигермански. В Украйна националистични банди продължават съпротивата си срещу червеното управление, дълго след края на

Втората световна война. За голяма изненада на западните демокрации, десетки хиляди съветски граждани, освободени от армиите на съюзниците в Европа, правят всичко възможно, за да не се върнат в родната страна.

Но съветският режим оцелява. Въпреки огромните си загуби, в крайна сметка Червената армия спира настъплението на германците, след което постепенно ги изтласква обратно и ги разгромява окончателно. Всички — червената пехота и артилерията, кавалерията и танковете многократно се отличават по време на Втората световна война. Безброй войници проявяват изключителен героизъм. Имената на командири като Жуков и Рокосовски стават синоним на победата. Освен редовната армия, безстрашни и решителни партизани се сражават до смърт с окупаторите. При изключително трудни условия правителството успява да организира снабдяването на въоръжените сили. Трябва да подчертаем, че докато съветският военен транспорт зависи силно от взетите назаем транспортни средства, то Червената армия е въоръжена със съветски оръжия. Въпреки че много хора загиват от глад и в Ленинград, и на много други места, правителството упражнява ефективен контрол и бойният дух на вътрешния фронт не е пречупен. В крайна сметка, на огромна цена Съветският съюз извоюва наистина една абсолютна победа.

Многобройни са опитите да се обясни първоначалният провал и последвалото невероятно възстановяване на Съветския съюз. Например доказано е, че германците сами са спомогнали за поражението си. Тяхното зверско отношение към съветското население, документирано в изследването на А. Далин и в някои други книги, превръща приятелите във врагове. Твърди се дори, че за да спечелят войната, нацистите е трябвало само да дадат оръжие на съветските граждани и да им разрешат да се сражават срещу собственото си правителство, но Хитлер е бил категорично против такива опити. „Руската освободителна армия“ на Андрей Власов, съветски генерал, който е пленен от германците и продължава да организира антикомунистическо движение, не получава никаква възможност да се развие и да се докаже в битка, а после става твърде късно. Коментаторите правилно обръщат внимание и на значимостта на патриотизма и другите традиционни ценности, проявени от съветските хора. Комунистическото правителство съзнателно използва престижа на руските военни герои от миналото и различните привлекателни черти на национализма. То обръща особено внимание на дисциплината и на рангове в армията, намалявайки силата на комисарите. Едновременно с това то прави отстъпки пред религията, а и говори за нов и по-добър живот след края на войната. Руснаците, както се твърди, са готови да умрат за страната си и за този нов живот, докато към съветския режим чувстват само враждебност.

Тези и други подобни обяснения на съветския поврат и на разгрома на германците изглежда съдържат много истина. Но последните анализи представят твърде едностранчиво отношението към Съветския съюз като масово възхищение от комунистическия режим и неговата популярност по време на войната и непосредствено след нея сред по-малко критично настроените кръгове на Запада. Неоспорим остава фактът, че по един или друг начин Сталин и неговата система превъзмогват изключително трудните обстоятелства. Освен това, каквито и призиви и обещания да дава по време на войната, режимът не променя своята същност, както доказват на отново изумения свят последвалите години.

Глава XXXIX
Последното десетилетие на Сталин (1945 – 1953)

„Ние искаме нашите другари и като ръководители на литературната дейност, и като писатели да се ръководят от жизнената сила на съветския строй, от неговата политика. Само така нашата младеж може да се възпитава не в нехайно отношение и дух на идеологическо безразличие, а в силен и здрав революционен дух".

Андрей Жданов

„Когато непосредствените страсти, свързани с войната, минават на заден план и има възможност десетилетието след 1939 г. да се види в по-едър план, без съмнение държавническото умение, проявено от Рузвелт, Чърчил и Сталин през Втората световна война, ще бъде разбрано по-добре. Забележително е не това, че западните демокрации и Съветският съюз не постигат споразумение за следвоенното устройство на Европа, а по-скоро това, че с толкова малко недоразумения и разногласия успяват да запазят коалицията си до края на войната. Сега е ясно, че успехът на коалицията се е дължал по-скоро на непосредствената и много сериозна обща опасност, каквато е била военната мощ на Германия и Япония, отколкото на някаква хармония между съюзниците по политическата основа за един устойчив мир. През дългия период от зимата на 1917-18 г., когато болшевиките сключват сепаративен мир с Централните сили, разбирателството между Русия и Запада е по-скоро изключение, отколкото правило. Тясно сътрудничество е постигано само в краен случай пред лицето на непосредствена заплаха за сигурността им, но след като врагът е победен, различията в политическите възгледи, които временно са игнорирани, незабавно се появяват отново".

С. Блек и Хелмрийч

Втората световна война причинява огромни човешки загуби и материални щети на Съветския съюз. Освен милионите загинали войници, в зоната на бойните действия и в окупираните от германците територии, загиват милиони цивилни граждани. От стотиците хиляди съветски граждани, които заминават на запад или като работници-роби на нацистите, или по свое желание, само малка част се връща в своята родина. Жестокостта на окупаторите не може да се опише. Пленени червеноармейци умират от глад в многобройни германски лагери; цели групи евреи, комунисти, държавни служители и цигани са унищожавани навсякъде, където ги откриват. Партизанската война предизвиква жестоки репресии срещу населението. За разлика от Първата световна война, разказите за най-големи зверства през Втората световна са истински. Общият брой на загиналите в ужасния конфликт военни и цивилни лица не е уточнен. През 1946 г. съветското правителство обявява седем милиона. Подобен брой е посочен от няколко специалисти, живеещи извън Съветския съюз, между които е Мироненко. Повечето чуждестранни изследователи обаче съобщават много по-големи числа, например Прокопович е изчислил, че са загинали 14 милиона, а Шуман — 20 милиона. Някои последни пресмятания, основаващи се на нови материали, увеличават цифрата дори до 27 милиона. Най-общо се смята, че загубите са разделени поравно между военните и цивилното население.

Към загиналите може би трябва да се прибавят още 20 млн. деца, които не са се родили през 40-те години. Данните за броя на населението, обявени от Съветския съюз през пролетта на 1959 г., показват тенденция да се потвърждават високи, а не ниски стойности за загубите през Втората световна война. От съществено значение е, че през 1959 г. в СССР съотношението мъже към жени е 45 към 55 на сто.

Материалните загуби също са огромни. Освен разрушенията по време на боевете, огромни територии от страната са опустошени — често повече от веднъж — от отстъпващата Червена армия или от оттеглящите се германци. Червената армия следва политика на унищожената земя, като се опитва да разруши до основи това, което може да има военна стойност за неприятеля. И нацистите, принудени да напуснат съветската територия, се опитват да унищожат всичко и често го правят със забележителна акуратност. Например и едните, и другите наводняват и разрушават мините и създават специални устройства, с помощта на които хвърлят във въздуха железопътни линии. По-голяма част от територията на Съветския съюз се превръща в пустееща земя. Според официалните данни — може би донякъде преувеличени, каквато тенденция има за всички подобни данни, представени от съветска страна — съветските материални загуби от войната включват: напълно или частично разрушени 1700 града, 70 хил. села, 6 млн. здания, 84 хил. училища, 43 хил. библиотеки, 31 хил. фабрики и 1300 мостове. Унищожени са и 98 хил. колхоза и 1870 совхоза. Съветската икономика е загубила 137 хил. трактора и 49 хил. комбайна, както и 7 млн. коне, 17 млн. глави едър добитък, 20 млн. свине и 27 млн. овце и кози. Съветските власти оценяват разрушенията в СССР като половината от общите материални щети в Европа през Втората световна война. Освен това, те са две трети от възпроизводимото богатство на окупираните съветски територии и една четвърт от възпроизводимото богатство на Съветския съюз.

Войната оказва влияние върху съветска Русия и по друг начин. Тя довежда до подем на патриотизма и национализма, насърчавани от съветското правителство, което прави всичко възможно, за да мобилизира народа за върховно усилие и саможертва. Армията печели ново положение и престиж, след като от времето на Гражданската война е оставена на заден план в съветската държава. Религията, както вече беше споменато, се възползва от по-толерантното отношение от страна на властите. Особено силното ѝ на религията се наблюдава на териториите, окупирани от германците. Макар че съветското правителство упражнява контрол върху хората, то в известна степен освобождава малко желязната си хватка. Много съветски граждани очевидно се чувстват по-свободни, отколкото преди войната. По-конкретно, някои колхози просто се разпадат, селяните си разделят земята и започват да я обработват частно. Като цяло, поради по-слабия контрол и голямото търсене на храна, много селяни подобряват положението си през военните години. В зоната, окупирана от германците, хората незабавно разформироват колективните стопанства. Нацистите обаче покъсно частично ги възстановяват отново, като подходяща форма за контрол над селяните и за да получават продукцията им. Войната довежда и до по-тесни и приятелски взаимоотношения със западните съюзници и прави контактите между съветския и несъветския свят неизбежни. Нещо повече, милиони съветски граждани, военнопленници, депортирани, бегъл-

ци и победителите-войници от Червената армия, за пръв път виждат живота извън съветските граници. Милиони други хора — жителите на Балтийските страни, Източна Полша, Бесарабия и Северна Буковина, живели при други системи на управление и при други условия, са присъединени към Съветския съюз.

Друг очевиден резултат от Втората световна война е огромното нарастване на съветското влияние и положение в света. СССР започва да доминира в Източна Европа без Гърция и в по-голямата част от Централна Европа. Като изключим съюзническите експедиционни войски, той няма военен съперник на целия континент. Международното комунистическо движение, което достига най-ниската си точка при сключването на съветско-германския договор и победата на Хитлер на запад, наистина се възражда. След германското нападение над Съветския съюз, комунистите играят важна роля в многобройните съпротивителни движения и представляват съществена политическа сила в много европейски страни, включително в такива важни западни страни като Франция и Италия. След пълната победа и безусловната капитулация на Германия и Япония, след победата над Италия и рухването на Франция, само изтощената Великобритания и Съединените щати остават главна пречка пред съветските амбиции в целия свят.

В известен смисъл следвоенната политика, която Сталин и Политбюро трябва да следват, е точно като за тях. Те трябва да възстановят Съветския съюз и да продължат промишления и общия икономически напредък. Трябва отново да наложат на своеволния селянин социализма и да направляват и контролират отблизо такива немарксистки източници на внушение и убеждение като религията и национализма. Трябва да се борят срещу „замърсяването", проникнало в тяхната страна от несъветския свят и да направят от всички свои хора, включително и от жителите на новопридобитите територии, добри съветски граждани. Трябва да поддържат пълен контрол над армията. Трябва да използват новото положение на СССР и изключителните възможности, които се откриват пред Съветския съюз и международния комунизъм в следвоенния свят. Многобройните изследователи са изненадани от курса на съветската политика вътре и извън страната от 1945 г. до смъртта на Сталин през пролетта на 1953 г., но то е поради това, че по-голямата част от тях или изобщо не разбират природата на съветската система, или вярват, че тя е претърпяла фундаментална промяна по време на Втората световна война.

Възстановяване и икономическо развитие

За да бъдат възстановени щетите от войната и възобновен икономическият напредък, Сталин и Политбюро прибягват, както може и да се очаква, до петгодишен план и дори до поредица от такива планове. Четвъртият петгодишен план, продължил от 1946 до 1950 г., е обявен за преизпълнен за четири години и три месеца и напълно прилича на предишните. Той дава предимство на тежката индустрия, която поглъща около 85 на сто от общите инвестиции, придавайки особено значение на производството на въглища, електрическа енергия, чугун, стомана, дървен материал, цимент, селскостопански машини и камиони. Демобилизацията на повече от 10

млн. мъже осигурява необходимата допълнителна човешка сила, тъй като общият брой на работниците и служителите намалява от 31 млн. през 1940 г. на 19 млн. през 1943 година. След въвеждането на плана се разгръща възстановяване на разрушените градове и села, започнало веднага след като те са напуснати от германците. Но четвъртият петгодишен план има за цел да постигне повече от възстановяване на страната: предвидено е руската промишленост, особено тежката индустрия, да достигне нов връх в производството, производителността на труда трябва да се повиши с 36 процента, базирайки се на нарастване с около 50 на сто на капитала, който се пада на един работник. Както обикновено, всички усилия са насочени към това да накарат съветския народ да работи усилено. Финансовата реформа, проведена през декември 1947 г., фактически ликвидира военновременните спестявания, тъй като съветските граждани трябва да обменят парите си по нов курс в съотношение десет към едно. Работата на акорд и премиалните придобиват допълнително значение. Официалните цени на дребно се покачват, въпреки че премахването на купонната система и на други форми на разпределение облекчават до известна степен трудностите на потребителя. Чуждестранните икономисти отбелязват известно подобряване на жизнения стандарт на градското население, както и преразпределение на реалния доход, преди всичко за сметка на по-бедните групи.

До голяма степен четвъртият петгодишен план е подпомогнат от репарациите и другите плащания, събрани от победена Германия и нейните съюзници. През 1947 г. например, три четвърти от съветския внос идва от Източна Европа и от съветската зона в Германия, т. е. от области, доминирани от червената военна мощ. Общата стойност на съветския „политически" внос, включващ репарации, особено изгодни търговски споразумения и други икономически договорености, както и средства, предоставяни от различни страни за издръжка на Червената армия, разположени в тези страни, е оценена на изключителното число от над 20 млрд. долара. Някои репарации са под формата на цели заводи — демонтирани, транспортирани до Съветския съюз и отново монтирани там.

Накрая, планът може да се смята за успешен в индустрията, подобно на предишните, макар че често качеството на продукцията е по-ниско и че има различни резултати — големи преизпълнения и неизпълнения на плана. В Украйна и в други западни области индустрията е възстановена и дори разширена, в същото време планът отбелязва по-нататъшна промяна в промишлеността на изток, изразена в нарастване на относителната икономическа значимост на този район в сравнение с предвоенния период. По време на четвъртия и на петия петгодишен план, мобилизирайки ресурсите си, Съветският съюз успява да поддържа много висок годишен ръст в промишлеността, както по време на първите три плана, чийто ръст е оценен от западните икономисти на 12 до 14 процента средно — процент, съставен от по-големия ръст в края на 40-те и много по-ниските стойности в началото на 50-те години. Петият петгодишен план обхваща периода от 1951 до 1955 г. и продължава и след управлението на Сталин. Подобен на всички останали, по природа и по постижения, и при този план явно е постигнат голям напредък в такива сложни области като авиационната и военната промишленост и в атомната енергия. Каналът Волга-Дон е един от неговите завършени проекти.

Земеделието, както обикновено, е съществена страна на плана и отново, както обикновено, се оказва особено трудно да се управлява успешно. Войната, да повторим, създава голяма разруха, още по-остър недостиг на и без това недостатъчното снабдяване с домашни животни, а и липсва дисциплина в много колхози, чиито членове разделят помежду си земята и я обработват индивидуално или най-малкото разширяват своите лични участъци за сметка на общата земя. Скоро дисциплината е възстановена. От 1 септември 1947 г. 14 млн. акра земя са иззети от членове на колективните стопанства като надвишаващи позволената норма за частно ползване. Освен това Политбюро и правителството предприемат нова акция, целяща най-после да превърне селяните в добри социалисти. Това трябва да стане чрез окрупняване на колхозите — по такъв начин се намалява техният брой — и в същото време чрез увеличаване размерът на обработваемите площи в колхозите в интерес на по-нататъшната механизация и разделението на труда. Никита Хрушчов, който е един от ръководителите на съветското следвоенно селско стопанство, дори говори за групиране на селяните в „агрогорода“ — истински селскостопански градове, които веднъж завинаги да премахнат разпиляването на труда, изолацията и изостаналостта на селото. Агроградовете се оказват нереалистична идея или най-малкото преждевременни, но властите наистина предприемат действия за обединяване на около 250 хил. колхоза в по-малко от 100 хил. по-големи стопанства. Въпреки всички усилия — някои враждебно настроени критици смятат, че до голяма степен поради тях — селяните не успяват да задоволят изискванията на съветските ръководители и недостатъчната селскостопанска продукция остава основна слабост на съветската икономика, както Хрушчов всъщност признава след смъртта на Сталин.

Политика и управление

Следвоенният период предизвиква и някои политически промени. Както вече споменахме, по време на руско-германското споразумение към Съветския съюз са присъединени пет нови републики. Те са загубени заедно с други големи територии при нахлуването на Германия и нейните съюзници в СССР, но са възвърнати отново с напредването на Червената армия на запад. Петте съветски републики — Естонска, Латвийска, Литовска, Карело-финска и Молдавска увеличават общия брой на съставните единици на СССР до 16. През юли 1956 г. обаче, Карело-финската ССР е върната към предвоенния ѝ статут на автономна република в РСФСР и така броят на републиките намалява до 15. Карело-финската република, състояща се от някои стари съветски земи и от територия, получена от Финландия през 1940 и през 1944 г., се проваля напълно като олицетворение на финландската култура и националност, тъй като жителите имат избор да останат или да отидат във Финландия и в крайна сметка почти не остават хора в областите, които Съветският съюз анексира от Финландия. Понижаването на статута на републиката изглежда логично, макар че може да бъде свързано с желанието тази стратегическа област да бъде по-ефективно асимилирана от Русия. Докато в резултат от Втората световна война броят на съюзните републики нараства, броят на автономните републики намалява: пет от тях — Волго-германската автономна република, четири в Крим и Северен Кав-

каз и съседните области, са разформировани заради симпатизиране или сътрудничество с германците, като населението им е транспортирано в отдалечени райони. В случая с волго-германците НКВД, както изглежда, извършва фалшиво парашутно нападение, представено като десант на нацистки челен отряд, за да бъдат разкрити симпатиите на хората. В новоприсъединените области се прилага масово депортиране заедно с бързото им и брутално включване в съветската система. От Балтийските републики например изчезват повечето членове на висшето общество и средната класа, включително много интелектуалци. Империята от концентрационни лагери на Сталин и Берия е претъпкана и се пръска по шевовете.

Макар че съюзът се разширява и са взети сурови мерки във всички негови части за спазване на съответният ред, съветската политическа система се променя малко. През 1946 г. са проведени всесъюзни избори за пръв път от 1937 г., а следващите избори са през 1950 година. Новите върховни съвети действат, разбира се, като трансмисии за Сталин и правителството. Проведени са републикански и други местни избори. Минималната възраст за заемане на длъжност е увеличена от 18 на 23 години. През 1946 г. народните комисариати стават министерства. И което е по-важно, в следвоенните години броят им намалява и те са централизирани в Москва. Преди смъртта си Сталин неочаквано извършва потенциално важна промяна във висшата партийна администрация: Политбюро и Организационното бюро са закрити и заменени с Президиум, който се състои от десетте членове на Политбюро (единадесетият отпада), и още 15 висши съветски ръководители. Но Сталин умира, без да свика Президиума. След смъртта му броят на членовете е намален на 10, така че като институция той не се отличава по нищо от Политбюро, освен по име, а след падането на Хрушчов дори името е възстановено.

Следвоенните години свидетелстват също и за войнстващото утвърждаване на комунистическата ортодоксалност в идеологията и културата. Повече по този въпрос ще бъде казано в следваща глава, но тук може да се отбележи, че науката, литературата и изкуствата страдат от тесните партийни ограничения. Освен това Андрей Жданов, член на Политбюро и партиен ръководител в Ленинград по време на страшната блокада, който води кампанията за възстановяване на общоприетите стойности, се проявява като най-изтъкнат помощник на Сталин от 1946 г. до внезапната си смърт през август 1948 година. Тази смърт — според някои специалисти организирана от Сталин — отново поставя въпроса за приемствеността. През последните си години възрастният диктатор е обкръжен от няколко оцелели предишни ръководители, негови дългогодишни помощници, като Молотов, маршал Климент Ворошилов, Лазар Каганович и Анастас Микоян, както и от някои по-млади хора, които стават известни след голямата чистка, особено Берия, Хрушчов и Георгий Маленков. Маленков последователно печели позиции и се очертава като най-вероятният приемник на Сталин.

Външна политика

През последното десетилетие от управлението на Сталин в съветската външна политика стават изключително важни неща. Решаващите събития от следвоенните години засилват властта на Съветите над Източна Европа; прекратява се сътрудничеството между СССР и западните му съюз-

ници, установено по време на войната; светът се поляризира на комунистически и антикомунистически блок, съответно оглавени от Съветския съюз и от Съединените щати. Това, че Съветският съюз доказва своята несговорчивост в отношенията си със Запада, че прави всичко възможно да разшири собствения си блок и че получава подкрепата на комунистите по цял свят логично произлиза от природата и новите възможности на съветския комунизъм. Упоритият отказ на част от обществените кръгове на Запада да видят реалността просто показва, че те приемат желаното за действително, а и тяхното невежество. Все пак от това не следва, че всеки ход на Съветите представлява добре пресметната стъпка на планирана конспирация. По-вероятно е, че съветските лидери също са били слабо подготвени за следвоенния период и по време на подготовката си са се концентрирали върху такива цели като превръщането на Германия в една постоянно безпомощна страна. Стремителната експанзия на Съветския съюз в Източна Европа е резултат, поне отчасти, на специфичните обстоятелства: бързото изтегляне на западните сили и демобилизацията; очевидният факт, че свободните избори в повечето източноевропейски страни ще доведат до съставяне на антисъветски правителства; натискът на местните комунисти, както и, вероятно, настойчивостта на по-активната група в съветското ръководство. Според Мосели и някои други наблюдатели, Сталин започва политика на непримиримост и експанзия малко след Ялта.

Съветският съюз и съюзниците си сътрудничат достатъчно дълго, за да осъществят договореностите за разделяне и управление на Германия и за да предадат на следствието нацистките водачи преди да ги изправят пред международния трибунал в Нюрнберг през 1946 година. Освен това, през февруари 1947 г. страните-победителки подписват мирни договори с Италия, Румъния, България, Унгария и Финландия. Съветският съюз утвърждава разширението на територията си за сметка на Румъния и Финландия, в това число и с наетата финландска база Поркала, а получава и големи репарации. Към придобивките на СССР се отнася и получената през 1945 г. от Чехословакия т. нар. Задкарпатска Украйна. Въпреки че повечето жители на тази област говорят украински, те никога не са били свързани с руската държава след времето на Киевска Русия (Рус).

Но сътрудничеството между СССР и западните сили е прекъснато бързо и решително. Не се постига никакво споразумение за международен контрол над атомната енергия, докато Съветският съюз отказва да участва в Комисията за атомна енергия, създадена през 1946 г. от Обединените нации. През същата година възниква сериозна криза в резултат от усилията на съветското правителство да получи значителни концесии от Иран и от отказа му да последва примера на Великобритания и Съединените щати и да изтегли войските си от тази страна след края на войната. След като Западът оказва натиск и въпросът е поставен за обсъждане в Обединените нации, войските на СССР в крайна сметка напускат Иран, а враждата между бившите съюзници става още по-очевидна.

Завземането на властта в Източна Европа от комунистите много спомага за разделянето на света на два противостоящи си блока. Подробностите от този процес са различни за всяка страна поотделно, но крайният резултат във всички случаи, т. е. в Югославия, Албания, България, Румъния, Унгария и Полша, е установяване на комунистически режим в сътрудничес-

тво и под влияние на Съветския съюз. Същото се случва и в Източна Германия. Само Гърция и Финландия съумяват да избегнат хватката на комунизма. Освободена Гърция попада в сферата не на съветското, а на британското влияние. С подкрепата на Великобритания и Съединените щати нейното правителство печели една ожесточена гражданска война с водените от комунистите леви сили. Фактът, че Финландия оцелява като свободна нация, си остава загадка. Възможно е, първоначално Москва да е надценила силата на финландските комунисти, които имат значителна роля в правителството на страната непосредствено след войната, а по-късно е решила да не насилва нещата в една променяща се международна обстановка, особено след като финландските комунисти не успяват да вземат властта. Вероятно Съветският съюз е искал да избегне превръщането на Швеция във враг. По подобен начин — на голямо разстояние от СССР — големите и силни комунистически партии и сродните им организации във Франция и Италия, които са много популярни през първите следвоенни години, са отстранени от коалиционните правителства от други партии и трябва да изпълняват ролята на опозиция, склонна да затруднява работата им.

Заслужава внимание често срещаното мнение, че в Европа комунизмът е спечелил само в страни, окупирани от Червената армия, въпреки че не обяснява напълно събитията. Докато например в Полша полските комунисти са много слаби, в Югославия и Албания те ръководят съпротивителното движение срещу страните от оста Берлин-Рим и в края на войната имат ключови позиции. Може би по-важно е това, че Съветският съюз предпочита във всички страни да разчита на местни партийни функционери, а държи Червената армия в готовност само като крайно средство. Обикновено „реакционните“ елементи, в това число монарсите, където има такива, висшите класи, както и фашистите, са изтласкани от политическия живот и са създадени „обединени фронтове“ от „прогресивни“ елементи, които управляват страните. По-късно комунистите унищожават или поне отслабват и неутрализират партньорите си във фронтовете, за да установят на практика, не винаги по форма, еднопартийна диктатура, дори когато партията е наречена „работническа“ или „партия на социалистическото единство“, а не просто „комунистическа партия“. Струва си да отбележим, че комунистите в Източна Европа имат много проблеми със земеделските партии, така както най-опасните съперници на болшевиките са есерите. Освен това в римокатолическите държави, като Полша и Унгария те срещат силната и упорита опозиция на църквата. Превземането на властта от комунистите в Чехословакия особено изненадва некомунистическите страни, тъй като това се случва чак през 1948 г. и премахва режима на президента Бенеш, който се ползва с широка подкрепа и поддържа приятелски връзки със Съветския съюз. Новите тоталитарни правителства в Източна Европа се провъзгласяват за „народна демокрация“. Те следват примера на Съветите и въвеждат икономическите планове, индустриализацията, колективизацията на селското стопанство (някъде обаче постепенно) и установяват подробни правила за всички сфери на живота, включително и за културата. Както и в СССР, политическата полиция играе ключова роля в социалните трансформации и в контрола. Една „желязна завеса“ разделя света на комунистически и некомунистически.

През март 1946 г. в една своя реч, произнесена във Фултън, Мисури,

Чърчил, който по това време не е във властта, обръща внимание върху опасността за демократичния свят, възникнала в резултат от експанзията на комунистите. Той е един от първите държавници на Запада, който отбелязва тази опасност. След поредната година на неуспешни преговори със СССР, президентът Труман се обръща към Конгреса с молба да се отпуснат средства за военна и икономическа помощ за съседните на СССР Гърция и Турция, независимостта на които е непосредствено или косвено заплашена от комунистическата държава. Тази политика става известна като „Доктрина Труман". През юни 1947 г. е въведен „Планът Маршал", чиято цел е да помогне за възстановяване на икономиките на европейските страни, разрушени от войната. Тъй като Съветският съюз и неговите сателити не участват, планът се превръща в обединяваща западния блок връзка. По-късно, през 1949 г., дванадесет западни страни — Съединените щати, Великобритания, Канада, Франция, Белгия, Холандия, Люксембург, Норвегия, Дания, Исландия, Италия и Португалия подписват Атлантически пакт за отбрана с цел оказване на взаимна помощ в случай на агресия. Впоследствие са създадени постоянната Североатлантическа организация (НАТО) и въоръжените сили на НАТО под командването на ген. Айзенхауер. Също през 1949 година. Конгресът на САЩ утвърждава широка Програма за взаимна военна помощ, която цели да подпомага съюзниците на Америка по целия свят. С помощта на тези организации и многобройните бази, обкръжаващи СССР, Съединените щати и другите страни се готвят организирано да отговорят на съветската заплаха.

Комунистическият блок също се организира. На мястото на Комунистическия интернационал, разпуснат през 1943 г., през 1947 г. е създадено Комунистическото информационно бюро, известно като Коминформбюро. Обединявайки комунистическите партии на СССР, страните от Източна Европа, Франция и Италия, Коминформбюро има за цел да осъществява подобра координация на усилията на комунистите в Европа. Жданов, който представя партията на СССР, налага определено войнствен стил в работата на тази организация. Но на единството на комунистите е нанесен силен удар, когато през лятото на 1948 г. Югославия скъсва отношенията си със СССР и подкрепящите го сателити*. Тито предпочита да не се подчини на Сталин, защото иска да запази пълен и ефективен контрол върху собствената си страна и не е доволен от отредената на Югославия роля в икономическите и другите планове на съветския блок. Той успява в това смело начинание, тъй като има силна организация в страната и се ползва с нейната подкрепа, за разлика от други източноевропейски комунистически лидери, много от които са просто марионетки на СССР, а и защото СССР не посмява да окупира Югославия, по всяка вероятност поради евентуални усложнения в международното положение. Безпрецедентното отстъпничество на Тито създава един нов феномен — „националния комунизъм", независим от съветския блок. В други източноевропейски страни това води до премахва-

* Всъщност инициативата за разрива не е на Й. Б. Тито, а на Й. Сталин, който през 1948 г. налага на Коминформбюро да приеме резолюции, осъждащи позициите на Тито и на ЮКП. Останалите партии членки на Коминформбюро се подчиняват на Сталин и ЮКП се оказва изолирана и принудена да напусне съветския блок. — Бел. ред.

не на потенциални лидери, които не се придържат към съветската политика, а това отнема живота на едни от най-значимите комунисти в Източна Европа и в много отношения напомня на голямата чистка в Русия през 30-те години.

Западният свят се противопоставя на Съветския съюз на много места и по много въпроси. В резултат от това постоянно противопоставяне в Обединените нации Съветският съюз непрекъснато използва правото си на вето в Съвета за сигурност. Така например през десетилетието от 1945 до 1955 г. от 80 случая на вето, 77 са на Съветския съюз. Двата свята имат сериозен сблъсък и по повод на Германия. Поради новата вражда между бившите съюзници, Съюзническият контролен съвет за Германия не изпълнява функциите си почти от самото начало — по обединението на Германия не е постигнато съгласие, нито е подписан мирен договор с тази страна. В крайна сметка, през май 1949 г. окупираните от западните страни зони влизат в състава на Федерална република Германия (ФРГ), чието правителство се намира в Бон, а през октомври същата година от съветската окупационна зона е създадена Германската демократична република (ГДР). Първата, естествено, застава на страната на Запада и по-късно се присъединява към НАТО. Втората става неразделна част от съветския блок. Студената война в Германия достига най-острата си точка през лятото на 1948 г., когато съветските власти спират снабдяването по суша на американската, британската и френската зона на Берлин. Този град се намира на 110 мили навътре в съветската окупационна зона и е под юрисдикцията на четири държави, три от които западни, затова той или по-скоро Западен Берлин си остава много предизвикателен и провокационен „прозорец към свободата“ в Източна Германия и Източна Европа, бързо завладявани от комунизма. Но надеждите на Съветския съюз, че ще принуди западните сили да се откажат от окупационните си зони в града, претърпяват неуспех: в продължение на месеци американски и британски самолети осигуряват снабдяването на Западен Берлин, докато Съветският съюз не прекратява блокадата на града.

Следвоенните събития в Азия са също толкова важни, както и тези в Европа. Комунистите предприемат опити да вземат властта в различни райони на света като Индонезия, Малая, Бирма. Те успяват в Китай. Великата китайска гражданска война завършва през 1949 г. — Чан Кайши е изгонен на остров Формоза (или Тайван), а на континента е провъзгласено създаването на комунистическа Китайска народна република (КНР), начело на която застава Мао Цзедун. Съветският съюз не участва непосредствено във войната в Китай и дори отначало се опитва да държи под контрол Мао, но помага на китайските комунисти с парични средства и изцяло подкрепя новия режим на техния вожд. Наистина, победата на комунизма в огромната по размери страна с население около половин милиард означава огромно нарастване на съветския блок, макар че създава сериозни проблеми: не може да се очаква, че Китай ще приеме ролята на сателит така, както правят България или Чехословакия. Всъщност в комунистическия свят се оформя втори лидерски център. Според споразумението, сключено през 1950 г., СССР отстъпва на комунистически Китай правата си на собственост върху железопътната линия в Манджурия, но запазва една военноморска база в Порт Артур.

Студената война в Корея поражда реални военни действия. Там, както и в Германия, страните-победителки не съумяват да се споразумеят и в крайна сметка са съставени две правителства — едно в окупираната от Америка Южна Корея и второто в съветския север, като 38-мия паралел разделя тези две части. В края на юни 1950 г. Северна Корея напада Южна Корея. В последвалите години на борба, в резултат от която в края на военните действия двете страни заемат приблизително същите позиции, както и преди началото им, силите на САЩ и малки контингенти от други страни се притичат на помощ на Южна Корея, изпълнявайки резолюция на ООН, а десетки и дори стотици хиляди китайски „доброволци" се намесват на страната на Северна Корея. Съветската армия не участва във войната, но севернокорейците и китайците използват самолети и оръжия съветско производство, а в Северна Корея се намират и съветски съветници, пилоти и други специалисти. През лятото на 1951 г. фронтът се стабилизира, а военните действия са прекратени чак през лятото на 1953 г. след смъртта на Сталин.

Краят на Сталин

Последните месеци от управлението на Сталин са особено съдбоносни. Може би безумието, белязало цялото му управление, се проявява нова сила. Във всеки случай, събитията от това време трябва да бъдат изучени от бъдещите историци. На фона на напрегната международна обстановка над страната надвисват тъмни облаци. През януари 1953 г. деветима лекари са обвинени, че по политически мотиви са извършили убийството на няколко съветски лидери, в това число и на Жданов. Полицията на Берия е обвинена в недостатъчна бдителност. Пресата подема кампания срещу изменниците. Всичко говори за друга голяма чистка. И тогава, на 4 март, е оповестено, че на 1 март Сталин е получил удар, а на сутринта на 6 март идва новината, че през нощта той е починал. Веднага след това някои дейци от най-близкото обкръжение на Сталин се укриват.

Глава XL

Съветският съюз след Сталин (1953 – 1985)

„Един от основните принципи на партийно ръководство е колективният метод за решаване на всички важни проблеми в партийната работа. Невъзможно е да се осигури истинско колективно ръководство, ако в партийната организация е нарушена вътрешнопартийната демокрация, ако липсват истинско партийно ръководство и широко развита критика и самокритика. Колективният и колегиалният принцип се явяват голяма сила в партийното ръководство..."

Лазар А. Слепов

„Всъщност, докато се ограничаваме да осъждаме личните грешки на Сталин като причина за всичко, ние оставаме в царството на „култа към личността". Отначало всичко, което бе добро, се приписваше на свръхчовешките, положителни качества на един човек: сега всичко, което е лошо, се приписва на неговите изключителни и дори поразителни грешки. И в единия, и в другия случай, ние сме извън критерия за оценка, присъщ на марксизма. Заобикалят се истинските проблеми, които са защо и как съветското общество можа да стигне и наистина достигна до някои форми, чужди на демократичния път и на законността, които то е установило, дори до точката на дегенериране..."

Палмиро Толиати

„Трудно е да бъде преувеличено историческото значение на китайско-съветския конфликт. Той оказва влияние върху всички аспекти на международния живот, да не говорим за самия съветски блок. Няма анализ на взаимоотношенията между Вашингтон и Москва, на проблема за разпространение на ядреното оръжие или за ориентацията на индийския национализъм, на подема на революционните движения в Третия свят, който да е пълен, ако не се вземе под внимание нарастващия ожесточен спор между бившите близки съюзници. За международното комунистическо движение това е трагична катастрофа, донякъде сравнима с разцеплението на християнството преди няколко века. И комунистическият, и християнският опит показват, че в теологически или идеологически ориентираните движения несъгласията, дори отнасящи се само за средствата и за непосредствените тактически цели, може да ескалират в основни организационни и доктринални противоречия, нещо повече, до национални конфликти, които са крайно деструктивни за единството на движението".

Збигнев Бжежински

Инсултът, получен от Сталин, ако може да се вярва на официално посочената дата, е последван от тридневна тишина от страна на Кремъл и вероятно от трудни пазарлъци между висшите съветски ръководители. Когато смъртта на диктатора е оповестена, новото ръководство декларира готовността си да управлява страната, като отбелязва сплотеността на своите членове и единството си с народа. Острият тон и постоянното повтаряне на двете твърдения трябва да скрият много подозрения и страхове. Маленков открито се появява в главната роля, тъй като става, както се и предполага, едновременно генерален секретар на партията, най-важният пост на

Сталин, и министър-председател. До Маленков са Берия и Молотов, които образуват триумвират на приемниците на диктатора. Тримата в посочения ред са основните фигури на погребението на Сталин в мавзолея на Ленин на Червения площад на 9 март, като произнасят съответни за случая речи.

Издигане, управление и падане от власт на Никита Хрушчов

Но още в средата на март е обявено, че Маленков се оттегля от поста секретар на партията, макар че остава министър-председател и продължава да бъде смятан за важна личност в Съветския съюз. Броят на членовете в новия президиум на партията е намален на десет. По-късно е съобщено, че Хрушчов е определен за поста първи секретар на партията, титла, използвана вместо генерален секретар, която е свързвана със Сталин. През лятото на 1953 г. Берия е арестуван и тайно екзекутиран заедно с някои свои последователи по обвинение в измяна и конспирация; или както Хрушчов разказва на някои гости, Берия е убит на заседание на президиума, на което той е очаквал да получи пълната власт. Във всеки случай изглежда очевидно, че Берия е загубил състезанието по взаимно ликвидиране. Падането на Берия отбеляза известно отслабване на властта на политическата полиция. През февруари 1955 г. Маленков се оттегля от поста министър-председател, посочвайки като причина вината си за грешките, направени в управлението на съветското селско стопанство и че неправилно е поставил ударението върху производството на стоки за широко потребление за сметка на тежката промишленост. Николай Булганин, изтъкнат съветски лидер, който е член на Политбюро от 1948 г., замества Маленков като ръководител на правителството. Булганин и Хрушчов, ръководителят на правителството и ръководителят на партията по онова време, заемат центъра на съветската сцена, а са и в центъра на вниманието на международните дела, като някои наблюдатели виждат в това нещо, наподобяващо двувластие в СССР. Маршал Жуков, героят от Втората световна война, който е понижен от Сталин до провинциален командващ и възвръща известността си след неговата смърт, поема предишната длъжност на Булганин като министър на отбраната. Издигането на Жуков отбелязва първото появяване на една по същество военна, а не партийна, личност във висшите правителствени среди на съветска Русия.

Борбата в Кремъл продължава. Вероятно най-поразителната ѝ изява е речта на Хрушчов на закрито заседание на XX конгрес на партията през февруари 1956 г., в която новият първи секретар осъжда своя предшественик Сталин и го нарича жесток, лишен от разум кръвожаден тиранин, който е погубил много невинни и е виновен за голямата чистка в партията и армията през 30-те години, а и през други периоди. Всъщност Сталин и „култът към личността", който той насърчава, стават причина и за липсата на готовност за война, и за пораженията през Втората световна война, както и за други съветски грешки и слабости. Парадоксално, но в същото време Хрушчов представя големите отклонения на Сталин като обикновени грешки на една по същество правилна политика, които са напълно отстранени от колективното ръководство, заместило деспота. Експлозивната реч на Хрушчов и днес е трудна за обяснение: все пак е било сигурно, че ще предизвика огромен шок сред комунистите и ще причини голяма вреда на комунистическата кауза — най-малкото, което може да се каже, е, че

преходът от годините на безкрайните хвалебствия за Сталин към разкритията на Хрушчов е поразителен, освен това Хрушчов не би могъл да не замеси себе си и своите колеги, най-малко индиректно, в престъпленията и грешките на Сталин. Може би отговорът на загадката с речта се крие в особеностите на борбата за власт между съветските ръководители. Сензационното осъждане на Сталин от страна на Хрушчов явно нанася удар по някои „стари сталинисти", които са негови основни конкуренти. Освен това, вероятно Хрушчов се опитва както да хвърли вината за много от най-лошите страни на съветското минало върху Сталин, изказвайки предположението, че тези злини няма да се повторят, така и да наложи правилна политическа линия в бъдеще.

Конфликтът във висшите етажи на властта достига кулминацията си през пролетта и ранното лято на 1957 г. след унгарския бунт от предишната есен и след някои други събития в страната и в света, които поставят сериозни въпроси за ориентацията и дейността на новата съветска администрация и наистина имат отношение към стабилността на цялата съветска система. Победен в Президиума на партията, Хрушчов отнася своя случай до Централния комитет, който отхвърля неблагоприятното решение и изважда от Президиума и от други позиции във властта „антипартийната група" на Маленков, Молотов, Каганович и Дмитрий Шепилов, едно ново попълнение сред личностите, заемащи висши съветски длъжности. След като неприятелите на Хрушчов са свалени от Президиума, броят на неговите членове е увеличен на 15, което дава на генералния секретар допълнителна възможност да включи в този изключително важен орган свои поддръжници. Маршал Жуков, който по всяка вероятност е оказал на Хрушчов ценна помощ в домогванията му до властта, няколко месеца по-късно отново изпада в немилост. През март 1958 г. Булганин, проявил нелоялност към Хрушчов предната година, се оттегля от поста министър-председател. Хрушчов заема мястото му и по този начин обединява върховната власт в партията и в държавата. Очевидно този човек със селско потекло и с не особено добро образование, който сам се е издигнал, вече няма равен на себе си в колективното ръководство или където и да е в СССР.

Забележителният XXII конгрес на партията, състоял се през втората половина на октомври 1961 г., общо взето потвърждава доминиращата позиция на Хрушчов. Както може да се очаква, той бързо дава одобрение за новата двадесетгодишна програма на ръководителя за „строителство на комунизма" и осъжда неприятелите му в страната и в чужбина. Друг стар ръководител, Врангел, генерал барон Пьотр, е обявен за участник в „антипартийната група". Много по-неочаквано развитие е това, че Хрушчов и конгресът се връщат на остарелия въпрос за сталинизма, посочвайки и подкрепяйки с документи много от неговите жестокости. Изваждането на тялото на Сталин от мавзолея на Червения площад, преименуването на градове, носещи името на Сталин — Сталинград става Волгоград — и публичността, дадена за първи път за някои аспекти на голямата чистка, вероятно оказват голямо въздействие върху много съветски умове.

Макар че Хрушчов успява да наложи волята си на XXII конгрес на партията и дори изважда Сталин от мавзолея, като се погледне назад може да се види, че от 1961 г. щастливата му звезда започва да залязва. Всъщност 1958 г. навярно бележи апогея на Хрушчов. Предишната година той

постига нова решителна победа над „антипартийната група“, а през есента СССР сензационно открива космическата ера. Годината е дарена с богата реколта. Въпреки сериозните проблеми, промишленото производство продължава да нараства с високи темпове. За ентусиазирания Хрушчов е лесно да повярва, че всички пътища водят към комунизма, който е призван в недалечно бъдеще да погребе капитализма.

Загубата на илюзиите идва много бързо. Икономическото развитие е незадоволително. Призивите на Хрушчов и неговите икономически, административни и партийни реорганизации заедно с трескавите му кампании за отстраняване на отделни слабости — всичко ще бъде разгледано по-нататък в тази глава — стават все по-неефективни за разрешаване на кризата. През последните години и месеци на своя пост Хрушчов вижда рязък спад на ръста на промишленото производство, а се налага да прибегне и до безпрецедентно закупуване на пшеница от Канада, за да предотврати глада в страната. Изглежда отричането на сталинизма или, в по-широк смисъл, „либерализирането“ на съветския живот създават толкова проблеми, колкото и решават. Фактически това довежда до самокритичен анализ на действията и нестабилност, вместо до някакъв изблик на творческа комунистическа енергия. От съветска гледна точка, международното положение — което също ще бъде разгледано по-нататък — се влошава, при това рязко. През 1960 г. конфликтът с Китай, който води началото си още от първоначалното отричане на сталинизма от Хрушчов през 1956 г., става открит и около 1963 г. разривът между предишните съюзници изглежда безвъзвратен. В отношенията си със Запада агресивният ентусиазъм на Хрушчов, стимулиран от успехите на съветските космически технологии, среща непрекъснат отпор в Германия и накрая претърпява катастрофално поражение през октомври 1962 г. по време на критичния конфликт със Съединените щати за съветските ракети в Куба. Оцеляването на Хрушчов след катастрофата на неговата очевидно много лична външна политика може да се смята за заслуга на съветския тоталитаризъм. Тоталитаризмът в Съветския съюз обаче също се разпада. Наблюдателите отбелязват, че макар XXII конгрес на партията да утвърждава и разширява победата на Хрушчов над „антипартийната група“, неприятелите на ръководителя дори не са изключени от партията. През следващите месеци и години се появяват нови пукнатини и проблеми. Изглежда по това време Хрушчов прави грешка, действайки по нарастващо автократичен и своеволен начин, макар че неговата власт съвсем не е толкова голяма, колкото тази на Сталин.

На 15 октомври 1964 г. в Москва е обявено, че Никита Сергеевич Хрушчов е „освободен“ от длъжностите му в партията и правителството поради „напреднала възраст и влошаване на здравето му“.

Брежнев и Косигин

Често периодът на десетгодишното управление на Съветския съюз от Хрушчов се описва като преходен, но тези години бележат апогей. Когато Хрушчов поема властта в Кремъл, той застава начело на СССР и е ръководител на един обединен, винаги побеждаващ и непрекъснато разширяващ се световен комунизъм. Той все още може да вярва в единството на интересите на държавата и на движението. Той наистина с удоволствие брои годините, 20 или 15, когато Съветският съюз ще навлезе в истинския комунизъм и още

известен брой години, може би до времето на „нашите внуци", когато комунизмът ще се установи в целия свят. Очаква се приказката на Хрушчов за Пепеляшка, която става принцеса, да се повтори в световен мащаб. По времето, когато ентусиазираният ръководител се „оттегля", комунизмът вече е безнадеждно разделен между антагонистичните центрове Москва и Пекин, а кубинската конфронтация и поражението показват на съветските ръководители по начин, който трудно може да се забрави, реалностите на атомната ера, за която Маркс, Енгелс и дори Ленин, не са имали никаква представа. В страната отричането на сталинизма продължава да предизвиква нови страсти, а икономическото положение изисква спешни мерки за подобряване на производителността, на разпределението и на услугите, вместо проекти за комунистическа утопия. Всички тези и много други проблеми се стоварват върху наследниците на Хрушчов и по-специално върху Леонид Брежнев, който заема най-високия пост в партията, и Алексей Косигин, който като министър-председател става ръководител на правителството.

Новите ръководители имат обикновената партийна и държавна характеристика и възгледите им трудно могат да се нарекат различни от тези на Хрушчов. Всъщност Хрушчов очевидно е мислел за Брежнев като за свой евентуален наследник. Скоро китайците и някои други, които очакват съветската политика да се промени след падането на Хрушчов, са разочаровани. Вместо да критикуват Хрушчов за основни, фундаментални неща, новите ръководители оспорват неговото лично поведение и стил на работа, като го обвиняват в „субективизъм", авторитаризъм, незнание, „вятърничави проекти" и „налудничави импровизации". Всеобхватните реорганизационни реформи на Хрушчов са отменени, някои веднага, други след време. Известна част от деловата, недотам добра нова администрация контрастира поразително с превзетостта и бомбастичния стил на свалените от длъжност ръководител. Превратът от октомври 1964 г. може да се смата и за потвърждение на колективното ръководство, което отстранява „най-новия култ към личността".

Макар че падането на Хрушчов укрепва силите, които се противопоставят на десталинизацията, те се оказват неспособни да вземат връх. Вместо това ръководството прибягва до компромис, който намира характерната си изява в гигантския по мащаби XXIII конгрес на партията, състоял се през пролетта на 1966 година. На конгреса присъстват 4942 делегати и представители на 86 чуждестранни комунистически партии и симпатизиращи организации — обявеният брой е 86, но всъщност са по-малко. Конгресът не поставя за разглеждане такива важни спорни въпроси като Китай, Сталин, а всъщност и Хрушчов. В разгара на войната във Виетнам на конгреса са приети доктринерски, антиимпериалистически принципи във външната политика и е подкрепено провеждането на твърда линия в идеологията и културата. От друга страна, конгресът одобрява известна икономическа „либерализация" и приема по-реалистичен възглед за икономическото и социалното развитие и за възможностите на Съветския съюз в сравнение с тези при Хрушчов. По думите на критичните коментатори, съветските власти планират икономическо развитие, без да вземат предвид неговите последици. По решение на XXIII конгрес Президиумът отново става Политбюро, както в дните на Сталин, а първият секретар на партията отново става генерален секретар.

Брежнев е централна фигура и чете основния доклад на XXIV конгрес

на партията през март и април 1971 г., на XXV конгрес в края на февруари 1976 г. и на XXVI конгрес през февруари и март 1981 година. Неговият авторитет расте с годините и може да се говори за култ към Брежнев, особено след като през 1976 г. генералният секретар на партията става и маршал на Съветския съюз, а на автобиографичните му произведения се придава огромна значимост. Но Брежнев очевидно продължава да работи съвместно с другите ръководители от Политбюро. Освен това той е роден през 1906 г. и постепенно се превръща в стар и болен човек. Името и усилията му се свързват с политиката на разведряване в международните отношения, която съветската пропагандна машина предпочита да нарича „необратима", със значителното увеличаване на съветската военна мощ, насочена срещу САЩ, а и с икономическата политика, която приоритетно развива такива важни сектори като селското стопанство и енергетиката. Жизненият стандарт нараства значително и някои коментатори започват да пишат за съветска версия на консуматорски начин на мислене и за консуматорско общество. На висок жизнен стандарт се радва най-вече партийният и правителственият елит, макар че не е изненада, че той остава чувствителен на тази тема. Известни са анекдотичните думи на неуката майка на Брежнев при вида на прекрасната колекция от коли на сина си: „Добре, скъпи синко, но какво ще стане, ако се върнат болшевиките?". Тъй като икономическото положение в Съветския съюз в края на 70-те и началото на 80-те години става все по-трудно, правителството на Брежнев се опитва да проведе по-скоро палиативни, отколкото фундаментални реформи: „взима се решение за бързо разрешаване на дългосрочните проблеми". Някои наблюдатели заключават, че макар Брежнев да няма пълен контрол над Съветския съюз, той има правото на вето върху всички реформи и следователно не може да се очаква реална промяна, докато той държи държавното кормило.

Когато Брежнев умира на 10 ноември 1982 г. на 75 години, той е надживял такива свои съратници като Косигин, починал около 2 години по-рано, и главния партиен идеолог Михаил Суслов, с по-малко от година; Николай Подгорни е отстранен от ръководството през 1977 г.; дългогодишният помощник на Брежнев Андрей Кириленко, малко по-възрастен от своя началник, губи мястото си в Политбюро през 1982 г. по политически или здравословни причини. Останалите ръководители също принадлежат към утвърдилата се група от хора на приблизително една и съща възраст и, може да се каже, с еднаква ориентация. Николай Тихонов, който замества Косигин на поста министър-председател, също като Брежнев е роден през 1906 г.; Константин Черненко, може би най-близък до Брежнев при смъртта на последния, е само пет години по-млад; Дмитрий Устинов, човекът, отговорен за това, което може да се нарече военнопромишлен комплекс на Съветския съюз, е роден през 1908 година. Не е неочаквано, че генерален секретар на партията става Юрий Владимирович Андропов, който е на 68 години, макар че някои наблюдатели са изненадани от това колко бързо и гладко става този преход. Много способен, с изключителна интелигентност, както и с известна изтънченост, Андропов е известен като ръководител на КГБ — политическата полиция — която той ръководи за период от 15 години преди да премине през май 1982 г. на работа в партийния секретариат. Той също е виден член на Политбюро от 1973 година. Преди това Андропов заема поста посланик в Унгария през 1954 — 57 г.,

вероятно поради което го свързват с бруталното потушаване на унгарския бунт и с установяването на либерална икономическа политика в Унгария след възстановяването ѝ. Строг критик на стагнацията и корупцията при Брежнев и очевидно решителен реформатор, Андропов веднага се насочва към чистка в административния апарат и укрепване на работната дисциплина с такива впечатляващи средства като полицейски проверки на обществени места за неявили се на работа работници. Но дейността му скоро е прекъсната от бъбречно заболяване и той умира само след година и три месеца на този пост. Андропов е заместен от Черненко, очакван заместник на Брежнев, вече болен човек, който едва преживява една година на тази длъжност. На 11 март 1985 г. Михаил Сергеевич Горбачов, който е на петдесет и пет години и е протеже на Андропов, е избран от Политбюро за генерален секретар на партията.

Икономическо развитие

Когато Сталин умира, по изпълнението на петия петгодишен план се работи с всички сили. През 1955 г. той е изпълнен навреме и постига обичайните резултати в промишлеността — разбира се, има известни различия, състоящи се от големи преизпълнения в едни сфери и неизпълнения в други — постигнати с цената на голямо напрежение и много лишения. Шестият петгодишен план, предвиден за годините 1956 — 60, следва веднага след петия. През 1958 г. обаче той е прекъснат, като вместо това започва Седмият петгодишен план, предвиден за периода от 1959 до 1965 година. Официалното обяснение за промяната изтъква като причина откриването на големи природни ресурси, които променят съветските икономически перспективи, но то не е убедително. Явно Шестият петгодишен план не постига предвидените норми за производство и съветските ръководители са решили да започнат изпълнението на нов план.

През 1957 г. в съветския икономически живот настъпва и друга промяна, след като Хрушчов прави разместване, целящо географско разпределение или децентрализация — макар и не организационна децентрализация — на властта като пренасочва големи дялове от индустрията от министерствата в Москва към регионалните икономически съвети. Реформата е израз на постоянното съветско търсене на по-ефективна и ефикасна икономическа организация, но въпреки това много наблюдатели смятат, че тя е преди всичко политически мотивирана: тя отстранява от Москва многоброен икономически управленски персонал, който изглежда е подкрепял Маленков в борбата му за власт в Кремъл. Друга цел е може би да се даде на местните партийни ръководители повече власт в икономическата дейност.

Целите на Седемгодишния план в промишлеността са оценявани като реалистични от такива западни икономисти като Кембъл и Ясни. Както обикновено, планът се концентрира върху тежката промишленост и е отделено специално внимание например на по-нататъшната електрификация и развитието на химическата промишленост, но предвижда промишлен растеж с около 20 на сто по-нисък от постигнатия по време на Петия петгодишен план. В този смисъл той е по-малко амбициозен, отколкото предсрочно прекратения шести петгодишен план. При оценяването на Седмия петгодишен план Кембъл прави следното сравнение между съветската и американската икономика:

„Ако допуснем, че промишлеността на САЩ продължава да се разраства с около 4 процента, с какъвто растеж се характеризира следвоенният период, и ако прирастът в промишлеността, планиран от руснаците, действително бъде постигнат, промишленото им производство ще нарасне от около 45 на сто от нашето в началото на седемгодишния период до около 61 на сто в края. С други думи, те все още ще са далеч зад нас (и дори още по-назад по отношение на производството на глава от населението), макар че те сигурно ще имат забележителен напредък в догонването ни".

Всъщност прогнозите на Кембъл се оказват общо взето интелигентни, макар че не е възможно да се прецени категорично каква е точността им. Такива сравнения дават много различни резултати в зависимост от това дали са правени в рубли или в долари. Може да се добави, че и след Хрушчов съветската икономика продължава да догонва по относителна производителност американската, подпомагана от такива обстоятелства като рецесията в САЩ и в целия западен свят през 70-те и 80-те години.

Макар и да е концентриран върху средствата за производство, Седемгодишният план предвижда малко повече стоки за всекидневните нужди на хората, отколкото обикновено са планирани в предишните планове за съветска индустриализация. Особено интересна е амбициозната програма за жилищно и обществено строителство, която цели да увеличи общите съветски инвестиции в строителството до 83 процента. Дори след като не е изпълнен изцяло и строителството има по-ниско качество, този аспект на седемгодишния план има основен принос за подобряване на съветския жизнен стандарт. Затова пък в такива авангардни технически области като атомната енергия, ракетостроенето, ракетите и космическите полети качеството е високо и те са обект на неотклонно внимание. След пускането на първия изкуствен спътник на земята Спутник I през октомври 1957 г., СССР постига серия от пионерски успехи в ракетостроенето и космическите полети.

По времето на Хрушчов в съветското селско стопанство се случват важни събития. Наистина, огромните усилия за повишаване на селскостопанското производство, заедно с някои отстъпки за потребителя, са новите характерни черти на съветската икономическа политика. Значението на проблема за съветското селско стопанство може да се разбере от факта, че за разлика от постиженията в промишлеността брутният продукт от селското стопанство през 1952 г. е само с около 6 на сто повече от 1928 година. През 1954 г. Хрушчов започва големия проект „целини": трябва да бъдат разработени огромни области от сухи земи в азиатската част на Русия, общо около 70 млн. акра. В начинанието са вложени много сили и то е подкрепено от мощна пропаганда, но през различните години показва твърде различни резултати, зависещи изключително от атмосферните условия, и не оправдава очакванията. Освен това новият първи секретар започва мащабна програма за отглеждане на царевица. Той решава да повиши драстично производството на такива храни като месо, мляко и масло. В съветската пропаганда тези продукти се конкурират с електроенергията и стоманата и започват да служат като важни критерии за „изпреварване на Америка".

Въпреки това състоянието на съветското селско стопанство остава лошо. Официалните твърдения и обещания, особено последните, силно се различават от действителността. Наистина масовото засяване на царевица,

често при неподходящи условия, и дори голямото рисково начинание с целините, които са трудни за обработване, може би не са разумни. За да увеличат производството, съветските власти прибягват до стария метод за понататъшна социализация. Между 1953 и 1957 г. броят на совхозите нараства от 4 857 на 6 хил., докато броят на колхозите по същото време намалява от 91 хил. на 78 900, като делът на обработваемата земя на колхозите намалява от 84 на 72 процента. Към 1961 г. броят на колективните стопанства намалява на 44 хил. — а към края на десетилетието се свива още чрез сливане и поглъщане от совхозите до под 35 хил.; към 1974 г. в Съветския съюз има малко повече обработваема земя, принадлежаща на совхози, отколкото на колхози и само около 30 хил. все още действащи колективни стопанства. Чак до септември 1958 г. Хрушчов, другите ръководители и пропагандната машина все още говорят за истински социалистическата природа, както и за техническото превъзходство на совхозната система на земеделие над тази на колхозите. Въпреки това явно поради силната съпротива на селяните, макар и в пасивна форма, в началото на 1959 г. на XXI конгрес на партията първият секретар спира атаките срещу колхозите.

Официалната политика към колхозите продължава да е двойствена. Експертите са на мнение, че доходите на членовете на колективните стопанства са крайно ниски по времето, когато умира Сталин, и значително са нараснали през следващите години. Установените цени, които държавата плаща за задължителните доставки на продукция от кооперативното стопанство, са увеличени до по-реалистични нива през 1956 г. и в следващите години и по този начин, според пресмятанията на Марченко, доходите на членовете на отделния колхоз се увеличават с около 75 на сто. Самите стопанства подобряват състоянието си. В резултат на рязката промяна на политиката от предходните години, през 1958 г. правителството предприема действия за разформироване на машинно-тракторните станции (МТС), като дава възможност на колхозите да станат собственици на цялата селскостопанска техника, от която имат нужда. Както вече споменахме, в началото на 1959 г. атаките срещу стопанствата са прекратени и те отново са признати като подходяща форма за селскостопанска организация на дадения етап от развитието на съветската икономика и общество.

От друга страна обаче натискът на държавата и партията върху колхозите продължава и в известно отношение дори набира сили. Годините свидетелстват за голям натиск за увеличаване на „неделимия фонд“ на колективното стопанство — това означава онази част от годишния доход, която принадлежи на целия колхоз и не се разпределя между индивидуалните членове — този фонд се използва за такива „социално значими“ начинания като строителство на училища и пътища в района. Закупуването на машините от МТС от колхозите само по себе си изисква сериозни разходи. Освен това Хрушчов и някои други ръководители се връщат към темата, че частните участъци земя на членовете на колхоза са средство само за подобряване на изхранването на семействата, а не за производство за пазара и че те ще станат напълно безполезни при по-нататъшните успехи на съветското селско стопанство.

Освен това се оказва, че не могат да се постигнат целите на Седемгодишния план за увеличаване на селскостопанската продукция със 70 процента и за повишаване на производителността на труда в колхозите със

100 процента, а в совхозите с 60 до 65 на сто. Може би някои са разчитали на по-нататъшна драстична социализация на съветското селско стопанство и най-вече на пълното или частичното ликвидиране на 20 млн. малки частни участъци на членовете на колективните стопанства, което ръководството не е посмяло да проведе.

Според Бергсон и някои други западни наблюдатели, целите в областта на селското стопанство, приети от XXII конгрес на партията като част от програмата за създаване на „материалната база" на комунизма през 1980 година, изглеждат фантастично оптимистични и са съвсем нереални — една оценка, която не се отнася в същата степен за целите в промишлеността. Френетичните усилия на Хрушчов след конгреса да поддържа селскостопанското производство — този път с изискването да се премахне системата на редуване на култури в полза на засяването на фуражни насаждения като захарно цвекло, царевица, грах и бобови растения — стават причина за по-нататъшно засилване на кризата в съветското селско стопанство. Вероятно във връзка с икономическата криза, особено в селското стопанство, през 1962 г. Хрушчов предприема своята най-странна реорганизационна мярка: разделяне на монолитната до този момент комунистическа партия на две партийни йерархии — една, която да отговаря за промишлеността, и друга, която да ръководи селското стопанство.

Ентусиазмът и амбицията на Хрушчов в икономическата и в други области намират характерен израз в твърдото му намерение за предсрочно изграждане на комунизма, който трябва да смени социализма като висша фаза в еволюцията на съветското общество. XXII конгрес на партията, състоял се през октомври 1961 г., отделя голямо внимание на този въпрос, обявявайки, че към 1980 г. в СССР ще бъдат установени предпоставките за комунизма. Макар че концепцията за комунизма остава в основата си неясна и липсват съществени детайли, Фелдмесер и някои други западни учени очертават най-общо убедителна картина на проектираната съветска утопия.

Комунизмът трябва да се основава върху икономика на изобилието, която да задоволява всички нужди на населението. Тези нужди обаче ще се определят от властите. Според думите на Хрушчов: „Разбира се, когато говорим за задоволяване нуждите на хората имаме предвид не капризи или претенции за лукс, а необходимите потребности на културната личност". Вероятно властите ще могат да решават, дали някои хора имат по-големи потребности от други. Въпреки това, комунизмът ще се стреми към постигане на равенство. Разликите в доходите трябва да бъдат намалени драстично. Освен това комунизмът трябва окончателно да премахне различието между града и селото, между работата в промишлеността и в селското стопанство, между умствения и физическия труд, а по този начин и разликите в начина на живот. Членовете на новото общество трябва да бъдат „широкопрофилни работници", което означава, че хора, обучени за две или три сродни специалности, допълнително ще работят през свободното си време в една или повече социално полезни дейности без заплащане.

Очевидно ще доминира колективното стопанство. Дори някои от обилните стоки за широко потребление ще бъдат достъпни под формата на „пулове от домакински уреди" — хладилници, перални машини или прахосмукачки. Явно Хрушчов се противопоставя до края на личната собственост върху леките коли и вместо това предвижда създаването на общес-

твен фонд от леки коли. Животът трябва да се социализира в още го-голяма степен. Безплатните обществени здравни и транспортни услуги ще бъдат последвани от безплатно обществено хранене, което всъщност ще отмени жените от неблагодарната работа в кухнята. Академик Станислав Струмилин и някои други сътрудници създават модели на комунални градове на бъдещето, където родителите могат да посещават своите деца, които ще живеят отделно под грижите на персонал от професионалисти. Изглежда комунизмът наистина значително ще принизи ролята на семейството, ако не го премахне изцяло, макар че повечето съветски коментатори отказват да приемат този извод. Напротив, трябва да расте ролята на училището, както и на трудовите колективи, другарските съдилища и други обществени организации. Авторитарната марксистка система на Ленин или Хрушчов изобщо няма да се размие или да се промени при комунизма, а само ще се засили и ще се „социализира" по-ефективно, така да се каже ще се „интернализира". В края на краищата, само умопобъркани хора могат сериозно да възразят на това.

Според една язвителна китайска забележка, която лесно може да се приложи както за икономическата, така и за други области, падането на Хрушчов довежда до хрушчовизъм без Хрушчов. Все пак, както вече посочихме, това води най-малко до съществена промяна в начина на действие и в тона, ако не във фундаменталната политика. Новите ръководители премахват реорганизациите на Хрушчов, като разделянето на партията на две, създаването на совнархози, както и някои от неговите любими проекти. Те спират дискусията за предстоящото изграждане на комунизма и пропагандата за предсрочното изпреварване на Съединените щати в производството на стоки за широко потребление. Вместо това, те откриват големи икономически слабости и провали на предишната администрация и имат по-реалистичен поглед за възможностите на съветската икономика.

В средата и края на 60-те години са предприети фундаментални мерки за укрепване на съветското селско стопанство. Най-накрая колхозниците получават гарантирана заплата, което прави положението им сравнимо с това на работниците в совхозите, докато преди това те последни са имали право на претенции при разпределението на зърното, което прави съществуването им маргинално, факт, на който обръщат внимание Левин и някои други учени. Членовете на колхозите започват да получават и пенсии, както и да ползват други социални услуги. За един по-дълъг период държавата значително увеличава средствата, предназначени за селското стопанство, така че инвестициите за него достигат повече от една трета от общите национални инвестиции. Други 4,5 процента от националния доход са предназначени за субсидиране на цените на дребно на хранителните стоки за потребителите, за да се запазят ниски, въпреки големите производствени разходи. Освен това големи суми отиват за научни изследвания в областта на селското стопанство. Ако към тези огромни разходи се прибавят и 5 млрд. долара, похарчени от Съветския съюз само през 1975 — 76 г. за закупуване на зърно от чужбина, още пари за месо и масло, като и за подобни крупни доставки по-късно, може да се добие представа за огромното усилие, положено от съветското ръководство да развие селскостопанския сектор и да снабди съветските хора с необходимите количества храни при повече или по-малко стабилни цени. Наистина, както беше казано,

вместо най-потиснатата социална група в страната, съветските селяни стават най-разглезената. Но това общо взето прави лошите условия в съветското селско стопанство само още по-тежки.

Новият петгодишен план 1966 — 70 г. — означен като Осми — представен от Косигин на XXIII конгрес на партията през пролетта на 1966 г., отново поставя редица икономически цели на Хрушчов. Икономиката трябва да се стреми към увеличение от 49 — 52 процента в производството на тежката промишленост и към увеличение от 43 — 46 процента в производството на стоки за широко потребление при годишен прираст съответно от 8,5 и 7,7 на сто — много висока стойност за потребителски стоки в сравнение с тежката промишленост, но съответстваща на представата на Хрушчов по този въпрос преди свалянето му от власт. Впоследствие съветското правителство подписва договори с италиански и френски фирми, които да им помогнат да развият автомобилната промишленост в Съветския съюз.

Осмият петгодишен план е последван от Деветия 1971 — 75 г., а след това Десетият е обявен за „петгодишен план на качеството", като „тезисите" за него излизат в средата на декември 1975 г., около два месеца преди XXV конгрес на партията. Все пак вместо завръщане към предишните темпове, новите планове изглежда потвърждават забавянето на съветската икономика, последвано от катастрофалния провал на зърнената реколта през 1972 г. и особено на тази от 1975 г., което налага големи доставки на зърно от чужбина — предимно от САЩ през 1972 г., разбира се, при много изгодни условия за Съветския съюз. Цитираме оценката на експерт за икономическото положение на СССР по време на XXV конгрес на партията:

„Съветският икономически растеж значително се забави по време на Деветия петгодишен план (1971 — 75) и амбициозните цели на плана най-общо — и в по-широк мащаб — не са постигнати поради това, че СССР е с намаляващи трудови ресурси и поради други препятстващи сили, както и под ударите на две напълно провалени реколти. Особено тежък е ударът в селскостопанското производство, а производството на стоки за широко потребление и нивото на потребление се увеличават с по-бавни темпове от планираното. Производството на продукция с гражданско предназначение и формирането на капитали също са по-ниски от очакваните. Въпреки това съветската тежка промишленост нараства с високи темпове и (вероятно) същото се отнася и за военното производство. Поради рецесията на Запад, постиженията на съветската промишленост изглеждат особено добри.

Току-що обявеният Десети петгодишен план (1976 — 80) предвижда по-нататъшно забавяне на прираста в цялата икономика. Очаква се по-нататъшно намаляване на потреблението, както и на инвестициите и формирането на капитала. Производителността на труда също ще нараства по-бавно. Въпреки относителната промяна на целите на плана, може да се окаже, че те са все още доста амбициозни в сравнение с възможностите. Няма либерални реформи в крилата на партията; по-скоро има засилване на централизма в планирането и управлението, като голяма надежда се възлага на сливането на предприятията и на създаването на по-големи стопански обекти, както и на компютъризацията. Въпреки това, промишлената база на съветската власт — включително военната мощ — разбира се, ще продължи да расте с темпове, които правят чест на която и да е индус-

триално развита, мощна държава".

След падането на Хрушчов и изобщо след смъртта на Сталин жизненият стандарт на градското население и особено на обеднялото селячество явно непрекъснато се подобрява, особено в последните години. Едновременно с това Съветският съюз има големи военни разходи например за развитие на противоракетни балистични системи и за прекомерното разрастване на съветския флот. Икономическата активност в СССР нараства, а икономическата карта на страната непрекъснато се променя. Примери за такава промяна са превръщането на Новосибирск в голям научен и технологичен център в Сибир, Братската ВЕЦ, Байкалоамурската железопътна магистрала, новият проблем за промишленото замърсяване на езерото Байкал и преместването на центъра за добив на нефт след Втората световна война от района на Кавказ, където е бил дълго време, в новите полета за добив на нефт между Волга и Урал, а в последно време в нефтените и газовите находища отвъд Урал.

Новото ръководство също се обръща към икономически реформи, обикновено описвани като икономическа „либерализация", и свързвани с името на Евсей Либерман, икономист от Харков. Изправено пред икономически спад, характеризиращ се с намаляващи темпове на нарастване на брутния национален продукт и с влошаване на пазара като резултат от инвестирането и от производителността на труда, както и заради големите загуби, дължащи се на недостатъчно оползотворяване на капиталовите и трудовите ресурси, правителството решава да смени приоритетите и стимулите от увеличаване на обема на производството, което е било приоритет от въвеждането на първия петгодишен план, и да премине към реализиране на продукцията и получаване на печалба. При новата система премиите за управленския персонал са в зависимост не от продукцията, а от реализирането ѝ и от печалбите, като факторът печалба най-накрая дава сериозна оценка за себестойността при съветското производство. През януари 1966 г. 43 предприятия от 17 отрасъла на промишлеността, в които работят общо 300 хил. работници, са включени в новата система. Другите се включват по-късно — след месеци и години. Икономическата реформа е проведена в промишлеността, транспорта и търговията на дребно, а след това е въведена и в совхозите, и в строителния сектор. Макар и двойнствена и вероятно недостатъчна като начало, реформата е осакатена в процеса на осъществяването ѝ, като резултатът е, че има много малка разлика между новата и старата система отпреди 1965 година. За отбелязване е новото отношение към материалните стимули и определянето на все по-диференцирани възнаграждения. Макар и широко прилагани, тези стимули не водят до съществено усъвършенстване на работата.

Наистина Десетият петгодишен план (1976 — 80) и след това Единадесетият, макар да са по-малко амбициозни от предшестващите ги, свидетелстват за повтарящата се неспособност на съветската икономика да изпълни поставените цели, отчитат спад в нарастването на производителността на труда и други признаци на застой. Някои специалисти смятат 1979 г. за първата от безпрецедентните четири последователни години с лоша зърнена реколта, което става катастрофална повратна точка. Тогава и през годините, които следват, изглежда всичко — от транспортните задръствания и трудностите в поддържането на електрозахранването до все

по-нарастващия алкохолизъм и инфлацията, съчетани със забавяне в развитието на съветската икономика, говори ясно за сериозните проблеми в съветското стопанство. Други наблюдатели пишат по-общо за първия успешен период от режима на Брежнев, когато нарастването на съветската военна и промишлена мощ вървят ръка за ръка с рязкото нарастване на жизнения стандарт и за последните години на застой и разочарование с техния повсеместен дефицит на хранителни и потребителски стоки. След смъртта на Брежнев може би най-добрата оценка за неговия осемнадесетгодишен период на управление на съветската икономика от 1964 до 1982 г. е следната (съпроводена от съответно сравнение със САЩ):

„От една страна, има:

Устойчив растеж на съвкупния продукт през осемнадесетгодишния период средно с 3,8 процента годишно, като промишленото производство нараства средногодишно с 4,9 на сто.

Устойчиво нарастване на жизнения стандарт на населението в СССР, като потреблението на глава от населението нараства средногодишно с 2,7 на сто.

Значително нарастване на съветската военна мощ в абсолютни стойности — постигнато чрез постоянно увеличаване на съветската отбранителна промишленост средногодишно с 4 до 5 на сто — както и в относителни стойности спрямо САЩ.

Намаляване на разликата в съвкупния продукт и продукт на глава от населението (БВП — Брутен вътрешен продукт) между Съветския съюз и САЩ. Докато през 1965 г. съветският БВП е само около 46 на сто от този на САЩ (38 на сто продукция на глава от населението), към 1982 е 55 процента (47 на сто продукция на глава от населението).

Намаляване на разликата в производителността на труда между Съветския съюз и САЩ. Докато през 1965 г. производителността на един средностатистически съветски работник е само 30 на сто от тази в САЩ, към 1982 г. тя вече е 41 на сто.

Нарастване на производството на основни промишлени стоки до степен, при която в началото на 80-те години физическото производство на много важни стоки в Съветския съюз е равно или превишава това в САЩ.

От друга страна, има:

Устойчиво забавяне на развитието на съветската икономика. Средният годишен ръст на БНП намалява от върховите 5,2 процента през 1966 — 70 г. на 3,7 процента през 1971 — 75 г. до 2,7 процента през 1976 — 80 г. и през 1981 — 82 г. до очакваните 2 процента.

Устойчиво забавяне на нарастването на жизнения стандарт като средният годишен прираст на потреблението на глава от населението намалява от най-високото ниво от 4,3 на сто през 1966 — 70 г. до 2,6 на сто през 1971 — 75 г. и до 1,7 на сто през 1976 — 80 г. и очакваното ниво през 1981 — 82 г. е 1,2 процента.

Няма успех в постигането на задоволителен прираст в съветското селско стопанство. През 18-годишния период средният прираст на БНП в селското стопанство възлиза само на 1,7 процента.

Няма прираст на производителността на труда в селското стопанство в абсолютни и относителни стойности спрямо САЩ. Докато през 1965 г. производителността на труда на един съветски селскостопански работник е

само 14 на сто от тази в САЩ (в Съветския съюз един селскостопански работник снабдява 6 човека; в САЩ един селскостопански работник снабдява 43-ма души), през 1981 г. тя е намаляла до 12 на сто (в СССР един селскостопански работник снабдява 8 човека, в САЩ съответната цифра е 65).

Макар че не може да бъде изключено голямото значение на продължителните климатични цикли в производството на зърно в Съветския съюз, именно то е най-значителният провал на ерата на Брежнев, като след 1972 г. производството на зърно постоянно намалява под очакванията и потребностите. Тези шест лоши години за зърнопроизводството през единадесетгодишния период са: 1972, 1975, 1979, 1980, 1981 и 1982 година. Докато Съветите все пак намаляват разликата в брутния продукт в сравнение със САЩ през средата на 70-те години, драматичното изоставане в Съветския съюз, което започва през 1976 г., е резултат от известно увеличаване на тази разлика. Управлението на Брежнев се характеризира с най-голям превес на инвестициите и с нарастване на разходите за отбрана, като изключение прави периодът 1964-70 година. В резултат на това, потреблението на глава от населението за един съветски гражданин днес все още е не повече от една трета от това в САЩ — всъщност през 18-годишния период от управлението на Брежнев относителната разлика остава почти постоянна".

Но докато фактите и статистиката изглеждат относително надеждни, обясненията им са различни. Може би най-важният въпрос е това до каква степен трудностите в съветската икономика имат временен характер и са относително поправими и до каква степен те са присъщи на системата.

„Размразяването"

След смъртта на Сталин до появата на Горбачов съветската икономическа политика продължава основния курс на развитие, прилаган от покойния диктатор, но демонстрира и известни колебания, връщане назад и промени. Освен това политиката от този период обръща по-голямо внимание на непосредствените потребности и желания на населението, отколкото преди. Mutatis mutandis*, същите или подобни обобщения могат да се направят и по другите аспекти на развитието на Съветския съюз през онези години. Смъртта на Сталин и особено падането на Берия през лятото на 1953 г. стават причина за значително намаляване на ролята и властта на политическата полиция. Осъждането на Сталин от Хрушчов предизвиква и нов шок в държавния апарат за сигурност, тъй като той разбира значението на своите ужасни престъпления и грешки в миналото, а това довежда до реабилитация, обикновено посмъртно, на някои от именитите жертви. Във връзка с полицията след смъртта на Сталин си струва да се отбележат специално две неща: броят на лагерите за принудителен труд и на затворниците в тях драстично намалява; а и изглежда, че съветските граждани постепенно губят непосредствения и всепроникващ страх от политическата полиция, който имат при Сталин. Макар и в по-мека форма, все пак Съветският съюз си остава полицейска държава.

Както ще видим в една следваща глава, смъртта на Сталин е последвана от известно отслабване на контрола на партията върху културата. Развенчаването на диктатора от Хрушчов само по себе си предполага необхо-

* От латински — Като се променят нещата, които трябва да се променят — Бел. прев.

димостта от пълна преоценка на много предишни мнения и твърдения. Това предизвиква голямо объркване. За няколко месеца през 1956 г. някои съветски писатели показват забележителна свобода при описване на съветската действителност и в критичното си отношение към нея. Но след полската криза и унгарското въстание през есента на същата година отново се появяват сериозни ограничения. След 1956 г. до провъзгласяването на гласността, в спокойните години между Сталин и Горбачов, съветската култура, макар и не така потискана и преследвана, както през най-лошите дни при Сталин и Жданов, като цяло с вяра се подчинява на тоталитарния контрол на партията. Падането на Хрушчов от власт в това отношение няма голямо значение. Всъщност може да се спори дали неговите приемници като цяло възприемат по-твърда линия срещу различното мнение, което се потвърждава от арестуването, процеса и осъждането на Андрей Синявски и Юлий Даниел през 1965 — 66 г. и от многобройни други примери, потвърждаващи репресиите в областта на културата.

Размерите на прикритата съпротива и на горчивината, които предизвиква контролът и съветската система като цяло, могат само да се предполагат. Също така, трябва да отбележим, че съпротива срещу комунистическите режими има не само в Източна Германия, Полша, Чехословакия и Унгария, но и в самия СССР: особено в лагера за принудителен труд във Воркута, в северната част на европейска Русия, през 1953 г., в Тбилиси или Тифлис, столицата на Грузия, през 1956 г., в Темир-Тау в Казахстан младите руски строителни работници, повечето членове на Комунистическия младежки съюз или Комсомола, изразяват своето недоволство през 1959 г., в Новочеркаск през 1962 година. Спорадични бунтове, стачки и студентски демонстрации срещу правителството се появяват в Съветския съюз и в по-късни години, както в Днепродзерджинск през 1973 година.

Отсъствието на физическо насилие, размразяването на съветското общество и появата на опозиционни възгледи довежда до процъфтяването на забележителен и разнообразен самиздат, което ще рече самопубликувана, нелегално произвеждана, отпечатвана и разпространявана литература, както и до появата на интелектуалци-десиденти и дори на групи от интелектуалци на границата на официалния културен живот. Измъчвана и потискана по много начини, понякога и затваряна в ужасни психиатрични болници, въпреки това опозицията продължава да изпраща посланието си или по-точно посланията си, които варират от консервативния национализъм и неославянофилство на ранния Андрей Сахаров, физик, работил върху създаването на водородната бомба, до прогресивните възгледи, основаващи се на западни идеи, на късния Андрей Сахаров и личната катастрофична, почти Чаадаевска визия на късния Андрей Амалрик. Тази обстановка създава феномена Александър Солженицин. Каквото и да мисли някой за този автор като литературна стойност, идеологическа проницателност или научна точност, повечето от неговите произведения, особено „Гулаг“, вероятно ще останат неразделно свързани с Русия на Сталин, както „Евгений Онегин“ на Пушкин и „Дворянско гнездо“ на Тургенев са свързани с Русия на земевладелците-дворяни. Изолирана, слаба, въоръжена само с вяра в индивидуалното морално възраждане, така ясно изразена при Солженицин, интелектуалната съпротива представлява смущаващ елемент в съветското общество и предвестник на гласността.

Самоутвърждаването на евреите, протестът и масовото изселване в

Израел (около 235 хил. емигранти до 1985 г., приблизително 10 на сто от еврейското население на Русия, като кандидатите за емиграция са много повече) — заедно с разрешената емиграция на неевреи — е другото събитие, което обезпокоява съветската действителност след Сталин, събитие, тясно свързано с интелектуалната съпротива, което проличава съвсем ясно. Предполага се, че разрешението голям брой недоволни руски граждани да напуснат страната, решава бързо неотложния проблем да се справят с тези хора по мирен начин, което съответства на световното обществено мнение, но всъщност пред съветската система са поставени повече въпроси за самата нея, отколкото това решение урежда. Явно отчуждението на много съветски евреи от установения ред е особено силно, както в анекдота за московския евреин, обвинен, че получава писма от брат си в Тел Авив, след като е заявил, че няма роднини в чужбина. Той обяснява: „Вие не разбирате: брат ми си е у дома; аз съм в чужбина".

В периода след Сталин намаляването на ограниченията се проявява най-вече в област, която свързва вътрешната и външната политика — най-общо казано пътуването в чужбина и международните контакти. Променяйки предишните драконовски наредби, които правят фактически непроницаема „желязната завеса" между съветския народ и външния свят, съветските власти започват да приемат туристи, включително американци, и разрешават на все по-голям брой свои граждани да пътуват в чужбина. Традиционно силни в организирането, те уреждат многостранен „културен обмен", който включва както специализации в много области на науката, така и анимационни филми и книги за деца. Съветските учени, научни работници, спортисти, танцьори и музиканти, да не говорим за космонавтите, заслужено привличат внимание в много страни по света. Но и съветските граждани посрещат изявени личности от Запад и възторжено аплодират техните изяви. През 1976 г., съблюдавайки договореностите от Хелзинки от предишната година, пътуванията в чужбина и културният обмен се засилват, като това дава повече международни контакти на СССР, отколкото той е имал в периода след прекъсването на НЕП. Постепенно Съветският съюз започва да опознава по-добре и Запада, и света.

Външни връзки

След смъртта на Сталин съветската външна политика в много отношения продължава да следва вече установените правила, т. е. СССР и комунистическият блок се противопоставят на Съединените щати и техните съюзници. Двете страни не съумяват да постигнат никакви окончателни споразумения по изключително важни въпроси като контрола върху атомните оръжия, общото разоръжаване или Германия. Една след друга възникват кризи в различни райони. Съветският съюз полага специални усилия да извлече полза от освобождението на бившите азиатски и африкански колонии от управлението на някои западни страни. Все пак политиката от периода след Сталин, развита от Хрушчов, има по-мирен характер. Новият секретар на партията издига идеята за мирно съвместно съществуване на двата свята в догма и настоява всички проблеми да се решават без войни. Очевидното разминаване на двата подхода вероятно е резултат от непоследователността във вижданията на Хрушчов, а не от някакви тактически съображения. По-късно това се изразява в необходимостта от избор,

пред който е изправен агресивният комунизъм след усъвършенстването на водородните оръжия. Макар и не с толкова ясен стил, Брежнев трябва да се придържа към същността на външната политика, определена от неговия предшественик, въвличайки страната в огромна надпревара във въоръжаването и налагайки съветското влияние и интереси в Европа, Азия, Близкия Изток, Африка и други райони, като в същото време придава особено значение на разведряването в отношенията със САЩ и на историческото развитие към мир и международно сътрудничество.

След смъртта на Сталин и след като Маленков поема ръководната роля, в Съветския съюз настъпва известно разведряване както в международните отношения, така и в страната. Новият министър-председател заявява, че всички спорни въпроси в сферата на международните отношения трябва да се решават по мирен начин и че на Съединените щати трябва да се гледа като на страна, с която може да се постигне разбирателство. През лятото на 1953 г. най-после са прекратени военните действия в Корея. През пролетта на 1954 г. международна конференция слага край на войната в Индокитай, разделяйки го между комунистически Виетнам на север и независимата държава Виетнам на юг. Макар че Съветският съюз не участва непосредствено в индокитайския конфликт, тази локална война заплашва да се превърне в огромен пожар, но нейното прекратяване увеличава шансовете за световен мир. През януари 1954 г. Съветът на министрите на външните работи на четирите сили, бездействащ от дълго време, се събира в Берлин на съвещание, на което се обсъждат мирни договори с Германия и Австрия, но което завършва без резултат. През април същата година Съветският съюз се присъединява към Организацията за образование, наука и култура на Обединените Нации (ЮНЕСКО) и към Международната организация на труда (МОТ). Маленков се изказва за по-нататъшно подобряване на международните връзки и за среща на върха.

Но скоро става очевидно, че дори такава политика на умерено разведряване крие опасности за съветския блок. В началото на юни 1953 г. в Чехословакия са организирани демонстрации и стачки, които придобиват опасни размери, особено в Пилзен — метежниците превземат сградата на кметството и настояват за провеждане на свободни избори. В средата на месеца Източен Берлин и някои други центрове в Източна Германия се вдигат на бунт, ръководен от работници, обявили обща стачка. След ожесточени сблъсъци съветските войски възстановяват реда. През лятото пада Берия, което може би е резултат от развитието на тези събития, тъй като след смъртта на Сталин шефът на полицията се придържа към политика на отслабване на напрежението и законни действия. През февруари 1955 г. Маленков се отказва от поста министър-председател и с това ролята на този бивш любимец на Сталин на световната сцена приключва.

Булганин, който сменя Маленков начело на правителството, става най-видната фигура на Съветския съюз в международните дела, макар че той обикновено пътува и действа съвместно с партийния ръководител Хрушчов. Междувременно Молотов продължава да отговаря за Министерството на външните работи. Дипломацията „Б и Х“ (Булганин-Хрушчов), както е наречена, включва много пътувания с цел осъществяване на мисии на добра воля както в Европа, така и в Азия. Съветският съюз особено „ухажва“ Индия и някои други неутрални страни, които по-рано са на-

ричани „лакеи на империализма“. В същото време двамата съветски лидери заявяват, че са готови за преговори по спорните въпроси със Съединените щати и със Запада. И наистина, през май 1955 г. великите сили успяват да се споразумеят и да сключат мирен договор с Австрия, който обявява пълния неутралитет на тази страна, като Австрия трябва да извърши определени плащания и доставки за СССР в компенсация на това, че Съветите са върнали на австрийското правителство германската собственост в Австрия. Най-голямо разведряване в отношенията е постигнато на конференцията на ръководителите на правителствата в Женева през юли 1955 година. По време на тази среща не са решени никакви въпроси, но дискусията протича в забележително задушевна атмосфера — както Булганин, така и Айзенхауер настойчиво твърдят, че техните страни никога няма да предприемат агресивни действия. През следващия месец съветските власти обявяват, че ще съкратят числеността на въоръжените си сили до 640 хил. души. През септември СССР връща на Финландия базата Поркала и сключва с финландците двадесетгодишен договор за приятелство. През есента на 1955 г. обаче, когато министрите на външните работи се опитват да използват изразеното от техните шефове отношение за съгласуване и разбирателство при решаване на някои спорни въпроси, се стига до задънена улица, тъй като Молотов не отстъпва нито на крачка от предишните позиции и изисквания на СССР. „Духът на Женева“ се оказва по-скоро измамна мечта, отколкото действителност.

Поляризацията на света продължава, тъй като сближаването между СССР и Запада се проваля. След победата на комунистите в Северен Индокитай през септември 1954 г. в Манила е подписан пакт, с който е създадена Югоизточна азиатска организация за мир или СЕАТО. Великобритания, Франция, Пакистан и Тайланд се присъединяват към четирите страни-съюзнички САЩ, Австралия, Нова Зеландия и Филипините, за да поставят нова бариера пред комунистическата експанзия в Азия. В Европа Западна Германия се превръща в изключително важен съюзник на Америка и член на западната коалиция. На свой ред, през май 1955 г. Съветският съюз създава така наречения Варшавски договор, в който влизат неговите сателити, за да обедини комунистическото военно господство в Европа.

1956 г. е паметна за съветската външна политика. Февруарската реч на Хрушчов, в която се осъжда Сталин, допълнително отслабва дисциплината в комунистическия свят. От друга страна, съветско-югославските отношения се подобряват откакто Булганин и Хрушчов посещават Белград през 1955 г., а за влошаването на връзките между двете страни са обвинени Сталин и Берия. През април 1956 година. Коминформбюро е разпуснато, а през юни Шепилов сменя Молотов на поста министър на външните работи. В крайна сметка броженията в сателитите на СССР довеждат до експлозии в Полша и Унгария. В края на юни 1956 г. има сблъсъци между работниците и полицията в Познан, в резултат на което са убити десетки хора. Полските интелектуалци и дори много полски комунисти изразяват недоволство и настояват за отслабване на контрола и за по-мек режим. На 19 октомври секретар на партията става Владислав Гомулка, който е бил пратен в затвора, защото е привърженик на Тито, а през август е възстановен в партията. Същия ден Хрушчов и някои други съветски лидери заминават за Варшава, за да овладеят кризата. Макар че напрежението е изклю-

чително, постигнато е споразумение: СССР приема Гомулка и либерализацията на комунистическата система в Полша и се съгласява да изтегли войските си от тази страна.

В Унгария събитията се развиват по друг начин. Тук, под влиянието на случващото се в Полша, в края на октомври избухва истинска революция, по време на която е унищожена политическата полиция. Армията е изцяло на страната на революционерите. Превратът е оглавен от млади хора, предимно студенти и работници. Новото правителство на комунистаревизионист Имре Над* представлява политическа коалиция, а не еднопартийно управление, и прекратява участието на Унгария във Варшавския договор. Но на 4 ноември, само след няколко дни свобода, съветските войски щурмуват на Будапеща и смазват революцията. По същото време Великобритания, Франция и Израел неблагоразумно нападат Египет заради Суецкия канал, което отклонява вниманието на световната общественост от събитията в Унгария, разцепва западния лагер и ангажира част от неговите въоръжени сили. Докато СССР, от една страна, смазва революцията в Унгария, от друга страна, отстоява каузата на Египет и заплашва неговите нападатели. Но моралният шок от интервенцията в Унгария трудно може да се преодолее: той довежда до най-голямото отчуждение на хората в свободния свят от комунистическата кауза и до най-масовото напускане на партийните редици от Втората световна война насам. Дори в Съветския съюз са организирани стачки, демонстрации и протести.

Както вече предположихме, Хрушчов е имал късмет, успявайки да оцелее по време на тези сериозни вълнения в комунистическия свят. През пролетта и лятото на 1957 г. той наистина разгромява и освобождава от работа Маленков, Молотов и Каганович, както и Шепилов, застанал на тяхна страна. След като през март 1958 г. Булганин пада, първият секретар, който е и министър-председател, става безспорен ръководител на съветската външна политика, макар че Министерството на външните работи се оглавява от Андрей Громико. Поведението на Хрушчов на международната сцена следва определен модел. По същество той си остава политически деец, който не прави компромиси и преследва изгодата, независимо дали се отнася за проблеми в наскоро получили независимостта си страни като Конго или за постижения на СССР в областта на въоръженията и космическите технологии. Въпреки това, той непрекъснато говори за мирно съвместно съществуване и за конференция на върха, която да разгледа в разбирателство спорните въпроси. Освен това той прави приятелски посещения в много страни, включително и в САЩ през 1959 година. Конференцията на върха, която трябва да се състои през лятото на 1960 г., не е проведена, тъй като две седмици преди началото ѝ Хрушчов обявява, че навътре в територията на СССР е свален американски разузнавателен самолет У-2. Но през 1961 г. Хрушчов се среща с новия американски президент Джон Кенеди във Виена. През лятото на 1962 г. двата аспекта на съветската външна политика се открояват отчетливо: раздухвана от СССР, една нова криза в Берлин продължава да заплашва световния мир; макар че, от друга страна, Хрушчов акцен-

* Унгарската фамилия Nagy (голям) традиционно на български се представя в латинска транскрипция като Наги, но фонетично много по-вярно и близко е Над. — Бел. ред.

тира повече от всякога на мирното съвместно съществуване между страните и на мирното развитие на страната, което той превръща в свой знаменателен теоретичен принос към програмата, обявена по време на XXII партиен конгрес. Разбира се, според официалното определение на СССР „мирното съвместно съществуване" означава икономическо, политическо и идеологическо съревнование с капиталистическия свят до окончателното изчезване на капитализма. Но съветските власти заявяват, че това ще стане, без да се стига до световна война.

Обаче през есента на същата година Хрушчов отива твърде далеч и довежда света до ръба на термоядрена война. Конфронтацията между Съединените щати и Съветския съюз през октомври 1962 г. — по повод разполагането на съветски ракети в Куба, която завършва с пълно поражение на СССР, може да се обясни, поне отчасти, с ентусиазма на съветския лидер и с неговото убеждение, че САЩ и капитализмът като цяло се намират в упадък и ще отстъпят при един по-силен натиск. Без съмнение, резултатът от тези събития засилва доводите в полза на мирното съвместно съществуване и акцентира върху предпазливостта и провеждането на консултации във външната политика, ознаменувано с откриването на „гореща линия" между Вашингтон и Москва. Съветският съюз продължава внимателно да въздейства и да се намесва дори в такива трудни и заплетени кризи като Израелско-арабските войни през 1967 и 1973 г., както и войната във Виетнам. По време на последния конфликт Съветският съюз, разбира се, осъжда „американския империализъм" и доставя на Северен Виетнам изключително ценни за него военно-технически средства, но успява да избегне ескалацията. След пълната победа на комунизма в Индокитай през 1975 г. и след съкрушителния удар, нанесен от катастрофалната политика на Америка във Виетнам върху американската общественост, Съветският съюз вероятно е почувствал, че има пълна свобода на действие на международната сцена, в Ангола и на други места.

В света се възцарява реално състояние на страх, когато за Съветския съюз и Съединените щати става възможен вторият удар, т. е. възможността за възмездие и нанасяне на „неприемливи щети" на противника, след като е понесен ядрен удар. Фактически постоянно обновяващите се технологии обезсмислят всички установени стратегически концепции. Многобройните бази и цели райони по земята губят своята значимост от гледна точка на вероятното окончателно премерване на силите между двата ядрени гиганта.

В средата на 70-те години на Запад е направена една авторитетна оценка — очевидно реалистична, за разлика от предишните предупреждения за предполагаем „ракетен пробив" — че СССР е настигнал Съединените щати в ядрената военна област и че вероятно даже малко ги е изпреварил. Дори съветските военноморски сили, незначителни в сравнение с американския си съперник от края на Втората световна война, по много показатели са признати за най-силния флот в света, макар че продължават да са на второ място след Америка по брой на самолетоносачи и по такива неизчислими показатели като военноморските традиции, компетентността и духа на личния състав. Огромните финансови разходи, страхът и безсмислието на надпреварата във въоръжаването не водят до сключване на споразумения. Разбира се, постигнати са и важни резултати. В началото на 1968 г. двете суперсили и някои други държави подписват Договор за неразпространение на ядрено оръжие, след като преди това са забранени

ядрените опити в атмосферата. Постигнати са и други споразумения относно космическото пространство, а 1975 г. свидетелства за съвместните усилия на руснаците и американците. По време на многобройните преговори, включително и на така наречените САЛТ-II, а също и по време на дискусиите между президента Форд и Брежнев, състояли се във Владивосток през 1974 година са подготвени за решаване първостепенни въпроси, свързани с ограниченията във военната област. Все още, въпреки значителната стойност на споразумението, преговорите САЛТ-II си остават недовършени, главно поради проблеми със съветските бомбардировачи с насрещен огън и американските самолети-снаряди. Нещо повече, както посочват Едуард Телър и някои други учени, трудностите в преговорите са предизвикани не само от сложността на целите, взаимоотношенията и политиката на двете суперсили, а и от същността на научния и технологичния напредък, което бързо прави безполезни вече договорените схеми.

Също така много спорове, по-общи или тясно свързани с разведряването между Съветския съюз и Съединените щати, остават за решаване в неопределено бъдеще. Загърбвайки недвусмислено „студената война", разведряването постига съществен успех през лятото на 1975 г. по време на конференцията в Хелзинки, когато Съединените щати и други западни страни по същество приемат преначертаната от комунистите след Втората световна война карта на Централна и Източна Европа в замяна на мъгливи обещания за повече контакти между двата свята и за по-голяма свобода на тези контакти. Но СССР и САЩ не успяват да постигнат всестранно икономическо споразумение, тъй като срещат затруднение по клаузите за най-привилегирована нация, по кредитите и по въпроса за съдбата на съветските евреи, към които Америка проявява особена грижа. Освен това много скоро разведряването отново остава на заден план поради развитието на нови международни събития.

По ирония, докато съветско-американските отношения се подобряват и укрепват след конфронтацията в Куба, и докато съветските лидери са радушно приемани във Франция и някои други капиталистически държави, взаимоотношенията им със страни от комунистическия свят се влошават. Около 1960 г. конфликтът с Китай става открит и оттогава се разширява и задълбочава. След внезапното изтегляне на съветския личен състав от Китай през август същата година й заради прекратената помощ, отношенията между двете страни бързо се превръщат в ярък антагонизъм. Освен че взаимно се осъждат, двете страни и партии се съревновават помежду си за лидерството на световния комунизъм, като Китай обикновено защищава революционни позиции и нарича СССР „ревизионист". Нещо повече, Китай става ядрена сила и предявява сериозни искания към съветските азиатски територии. Наблюдателите отбелязват, че такива международни кризи като войната във Виетнам само засилват враждебността между двете велики комунистически държави. Въпреки че Китай е много по-назад от СССР в индустриалното и технологичното си развитие и че е изцяло зает с осъществяване на „културната революция", с последствията от нея и с други вътрешни проблеми, той може да се окаже съществена заплаха за Съветския съюз в бъдеще, ако не и в близкото настояще.

Проблемите в Източна Европа се оказват по-неотложни. Дванадесетте години след потушаването на революцията в Унгария свидетелстват за

опитите на СССР да се приспособи към променящото се време, да вземе под внимание комунистическия плурализъм в институционалното му и дори идеологическо многообразие. Според една фраза на Бжежински, сателитите трябва да се превърнат в по-малки съюзници. Дори Тито обикновено получава нещо като братско признание и се ползва с авторитет. Но напрежението в отношенията продължава да съществува и наистина се засилва както между отделни източноевропейски страни и Съветския съюз, така и в самите държави, тъй като повечето от тях продължават десталинизацията, икономическата либерализация и други важни промени. През 1961 г. скъсването на отношенията с Китай довежда до неочакваното присъединяване на Албания към „китайския лагер". Под ръководството на новия си лидер Николае Чаушеску Румъния показва забележителна, дори изумителна независимост от Съветския съюз, въпреки че остава в комунистическия блок и продължава да следва политика на твърдата линия в страната. Изпълнявайки обещанието си от 1956 г., Полша забавя развитието си към свобода и съсредоточава енергията си в опитите да спре този процес чрез упорито преследване за незначителни провинения на представители на католическата църква, либерално настроени интелектуалци и студенти и на всички, които подкрепят промените.

Развитието на събитията в Чехословакия води до катастрофа. Тази силно ориентирана към запада страна с демократични традиции за дълго остава под управлението на своеобразен сталинизъм, осъществявано от Антонин Новотни и неговата клика. Но когато през първите месеци на 1968 г. Новотни най-после е свален, новото партийно ръководство начело с Александър Дубчек започва да отстоява изключително либерален курс, който включва отмяна на цензурата. Пълната победа на либералите в Чехословакия, която трябва да се утвърди и разшири на предстоящия партиен конгрес, довежда до объркване сред управляващите кръгове в Съветския съюз, Източна Германия, Полша, България и вероятно Унгария. Размяната на мнения и безпрецедентната дискусия „лице в лице" между членовете на Политбюро на Съветския съюз и Политбюро на Чехословакия имат за цел незабавно да разрешат конфликта*. Но на 20 август съветски войски, подпомагани от войски на четири съюзника, нахлуват в Чехословакия и бързо окупират страната. Почти няма кръвопролития, тъй като въоръжените сили на Чехословакия са инструктирани да не оказват съпротива. Вероятни причини за съветската намеса, без да са подредени по важност, са: страхът за Варшавския пакт, който чехите искат да променят, а не да напуснат; ненавистта към чешката либерализация и критиките, отправени към СССР; безпокойството да не бъде поощрен либерализмът в собствената страна; необходимостта да се отговори на призивите на съюзниците на СССР, особено на Източна Германия, които разглеждат събитията в Чехословакия като непосредствена заплаха за собствените им режими. Последствията от тази намеса продължават дълго и след лятото на 1968 година.

През 1970 г. в Полша Герек сменя Гомулка на поста секретар на партията, в резултат на което е приета една амбициозна програма за модер-

* Става дума за последните срещи на политическите ръководства на двете страни — Политбюро на ЦК на КПСС и Президиума на ЦК на ЧКП, проведени в Черна на Тиса и Братислава в края на юли и началото на август 1968 г. — Бел. ред.

низация и за разширяване на полската индустрия и на търговията с помощта на западни капитали и технологии. Към 1976 г. става очевидно, че широко рекламираното икономическо „ускорение“ върви към провал. Повтарящите се световни икономически кризи, лошото управление и корупцията на всички нива на партийния и управленския персонал, както и постоянно увеличаващите се вноски в ръководените от СССР Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ) и Варшавски договор — всичко това създава трудности на Полша. През 1976 г. има работнически протести и стачки във връзка с драстичното повишаване на цените на хранителните стоки, които са последвани от формиране и активизация на дисидентски организации и нелегални печатници. Срещу политиката на комунистическо управление открито се противопоставя и католическата църква, чийто традиционен престиж е подкрепен от избирането на архиепископа на Краков кардинал Карол Войтила на папския трон (папа Йоан-Павел II). Режимът на Герек не е в състояние да се справи успешно с опозицията, отчасти поради силната зависимост от многобройните заеми от Запада, налагаща решаването на икономически проблеми, а от друга страна, поради необходимостта да се избегнат радикални действия, които могат да доведат до спиране на западната финансова помощ.

През лятото на 1980 г. в резултат на това, че безредиците продължават и икономиката се намира на ръба на провала, настъпват промени в партийното ръководство и е подписано официално споразумение между полското правителство и огромното мнозинство полски работници, представено от независимия профсъюз „Солидарност“, начело с вдъхновения ветеран от битката за правата на работниците в Полша електротехника Лех Валенса. Споразумението, възприето от работниците като основа за диалог с правителството, се оказва само тактически ход на комунистическите власти. Правителството не предприема никакви стъпки за редовни контакти с ръководството на „Солидарност“ и с представители на католическата църква, които трябва да послужат за постигане на конструктивен и значим национален консенсус. Използвайки монопола си над средствата за масова информация и над разпределението на недостатъчните количества храни и стоки за широко потребление, правителството се опитва да отслаби позициите на опозицията, като в същото време поддържа обвиненията на Москва, че „Солидарност“ се опитва да разруши политическата структура и да подкопае международните позиции на Полша. Издигането на генерал Войчех Ярузелски, последователно заемал постовете министър на отбраната, премиер и първи секретар на партията, съвпада с постепенната милитаризация на администрацията в различни сфери на управлението и промишлеността.

Всичко това е част от подготовката за военна намеса, която е извършена на 13 декември 1981 г. в тясно сътрудничество със съветските власти. Активната съпротива срещу превъзхождащите сили на режима е твърде ограничена, а от военна гледна точка операцията е успешно проведена. Въпреки това, „успехът“ на генерал Ярузелски и неговите приближени е доста съмнителен. Хиляди активисти на „Солидарност“, включително Лех Валенса и други дисиденти, са арестувани и изпратени в лагери за интерниране. Някои лидери на движението избягват арестите и създават нелегална опозиция. Икономическите санкции на Запада, постоянната пасивна съпротива срещу режима във фабрики, учрежденията, учили-

ща и университети изключително затруднява управлението на страната, осъществявано от Ярузелски. Към края на 1982 г. пред военното правителство на Полша стоят само две възможности: или да продължи с военното управление, което означава по-нататъшно отдръпване на населението и риск от тотален икономически срив в страната, или да сложи край на военното управление и да се опита да възстанови малкото останали връзки с огромното мнозинство от хората, да положи усилия за намаляване на напрежението, да подобри състоянието на икономиката. Изборът не е лесен нито за полската комунистическа власт, нито за нейните съветски покровители.

Нахлуването на СССР в Афганистан в края на декември 1979 г. предизвиква силен отзвук в света. Реакциите на недоволство се засилват от факта, че макар т. нар. афганистански метежници да не успяват да се противопоставят на Червената армия в открита битка, те не могат да бъдат и напълно унищожени. Повече от пет години след първоначалната инвазия, когато на власт идва Горбачов, Съветският съюз все още поддържа в тази мюсюлманска страна военна част от около 100 хил. души от сухопътните войски, и не е ясно каква част от страната, освен основните градове, се намира под контрола на СССР. Критиците отбелязват, че за нашествието в Афганистан СССР за първи път използва военна сила извън пределите на „собствената си“ източноевропейска империя от Втората световна война насам. Тази мащабна интервенция се тълкува и като първа крачка в борбата за нефта на Средния Изток и за общото овладяване на този регион. От друга страна, може да се спори дали решителната акция на СССР е отбранителна: в Афганистан от около две години комунизмът е победил след една своеобразна вътрешна борба, изправила една срещу друга две комунистически фракции, а и други групи; изборът на СССР в края на 1979 г. е между това — да нахлуе или да наблюдава как съседна комунистическа държава, която вече е приветствана и подкрепена като част от комунистическия свят, се превръща в народна опозиция. Но, отбранителна или не, акцията на СССР определено е важна и смущаваща.

През 1985 г. напрежението между Съветския съюз и Съединените щати, между Изтока и Запада, не се ограничава само в критичните ситуации в Афганистан и Полша. Напротив, двете страни се противопоставят по цял свят — в Централна Америка, Южна Африка, Ливан, Камбоджа. Разбира се, въпреки сериозните възражения на САЩ и дори санкционирането на отделни компании, западноевропейските страни подкрепят изграждането на тръбопровод за природен газ от Западен Сибир до Западна Европа. Но в същото време те очевидно са готови да продължат разполагането на американски ракети със среден радиус на действие в противовес на вече базираните съветски ракети — процес, на който Брежнев се противопоставя от години. Съветско-американските преговори за разоръжаване, които имат първостепенно значение, остават в мъртва точка. САЛТ-II не е ратифициран от Сената на САЩ и надеждите за неговото бъдеще отслабват, особено след като Картър напуска президентския пост. Администрацията на Рейгън в значителна степен пречи за регулиране на процеса и за постигане на споразумение. Тя и някои други съмишленици твърдят, че точно един твърд подход, и по-конкретно изграждането на конкурентна ядрена и военна мощ на САЩ, ще принудят СССР да преговаря за ефективно разоръжаване.

Глава XLI

Съветското общество и култура

„По средата между капитализма и социализма, Съветският съюз е противоречиво общество, в което: а) производителните сили са далеч от необходимото, за да придадат на държавната собственост социалистически характер; б) тенденцията към първоначално натрупване, създадено чрез лишения, се характеризира с това, че се просмуква през безбройните пори на плановата икономика; в) нормите на разпределение, запазващи буржоазния характер, лежат в основата на ново разделение в обществото; г) икономическият растеж, макар че бавно подобрява положението на работниците, предизвиква бързо формиране на привилегирован обществен слой; д) използвайки социалните противоречия, бюрокрацията се превръща в неконтролируема каста, чужда на социализма; е) социалната революция, предадена от управляващата партия, все още съществува в отношенията, отнасящи се до собствеността, и в съзнанието на работническите маси; ж) по-нататъшното развитие на противоречията, свързани с натрупването, може да доведе както до социализъм, така и отново до капитализъм; з) по пътя към капитализма контрареволюцията ще трябва да преодолее съпротивата на работниците; и) по пътя към социализма работниците ще трябва да победят бюрокрацията. В заключение може да се каже, че въпросът ще се реши от борбата между съществуващите социални сили както на националната, така и на световната арена".

Лев Троцки

„Партийното ръководство в областта на литературата трябва напълно да бъде изчистено от всички еснафски влияния. Партийни членове, които работят на литературното поприще, трябва не само да разпространяват идеите, които ще мобилизират енергията на пролетариата в последната битка за своята свобода във всички страни; но партийното ръководство със своето поведение трябва да се покаже като морална авторитетна сила. Тази сила трябва да внуши на литературните работници най-вече да имат съзнание за колективна отговорност за всичко, което се случва в тяхната среда. Съветската литература с всичките си разнообразни таланти и с постоянно нарастващия брой нови и надарени писатели, трябва да се организира като неразделен колективен орган, като мощен инструмент на социалистическата култура".

Максим Горки

Завземането на властта от болшевиките в Русия през ноември 1917 г. е по същество както социална, така и политическа революция. Десетилетията, последвали „Великия октомври", свидетелстват за превръщането на руското общество в съветско. Те стават и свидетели на появата и развитието на култура с ясно изразен съветски стил. Въпреки огромните размери, многомилионното население и голямото разнообразие от етнически и културни различия, СССР се превръща в забележително хомогенна страна, тъй като отразява надлъж и нашир — „от Кронщат до Владивосток", както се казва в една съветска песен — 75 години строителство на комунизма, социално и културно, но и политическо и икономическо.

Комунистическата партия на Съветския съюз

Комунистическата партия играе водеща роля в съветското общество, както на теория, така и на практика. Броят на нейните членове през 1917 г. е изненадващо нисък — по-малко от 25 хил., през 1921 г. надминава границата от половин милион и става повече от милион в края на 20-те години. Броят на съветските комунисти продължава да расте, въпреки повтарящите се чистки, включително и след ужасяващата по размерите си чистка от 30-те години, и достига почти 4 млн. членове и кандидат-членове, когато Германия нахлува в СССР. Макар че много комунисти загиват по време на войната, в партията са приети голям брой нови членове, особено на фронтовата линия. Следвоенното приемане на членове довежда до следващо увеличаване числеността на партийните членове от 7 до 9 млн. непосредствено в следвоенните години, за да достигне до 13 млн. през 1967 г., 16,38 млн през 1978 г. и почти 20 млн. през 80-те години.

Разбира се, тези цифри не разкриват цялата история на проникването на комунизма в съветския живот. Както вече посочихме, партията, според ленинския възглед, който трябва да разграничи болшевиките от меншевиките, обхваща напълно съзнателния и предан елит, по дефиниция достъпен за малко хора, който обучава и ръководи други организации и, разбира се, широките маси. Освен това, към самата партия има огромни младежки организации: на октомврийчета за малки деца, на пионери за деца от 9 до 15 години и Комунистическият младежки съюз или Комсомолът за членове на възраст от 14 до 26 години. Първите две организации и дори Комсомолът действат като партийни агенции за общо образование на по-младите съветски поколения, като вратите им са широко отворени за членство. Партията също ръководи и работи с други многобройни институции и групи: професионални, социални, културни, спортни. Всъщност от гледна точка на официалните власти съветското общество има само една идеология и само един възглед — комунистическия; гражданите и групите от граждани се различават само по степента, до която въплъщават тази идеология. Може да се каже, че това всеобщо налагане на една идея изразява особено добре монолитната и тоталитарна природа на съветската система.

Партията иска всичко от човека. Примерът на Ленин е идеал за абсолютното и постоянно посвещаване на целите на партията. Думата „партийност“, превеждана понякога като „партиен начин на мислене“, обобщава основното качество на комунистическия живот и работа. Макар че първоначално наложеният режим на ограничения след 30-те години става много полек, особено за висшите кръгове, изискванията за безрезервно подчинение и за тежка работа остават. По-специално от партийните членове се очаква през целия си живот да продължават да се обучават по марксизъм-ленинизъм и да използват познанията си във всичките си дейности, като изпълняват точно партийните директиви и оказват влияние върху тези, с които контактуват. Макар че изисква много, „партийният билет“ отваря много врати. Всъщност той се явява най-значимият и единствен знак за обществено положение, значение и най-вече за това, че си „вътрешен човек“ в Съветския съюз. Разбира се, макар че много съветски комунисти не са хора с особено важно положение, всички известни фигури в страната стават членове на партията. След Втората световна война са положени специални усилия такива

сфери като университетското образование и научните изследвания задължително да бъдат изцяло в ръцете на комунистите. И обратно, става много полесно изтъкнати хора да бъдат приемани за партийни членове.

Социалният състав на Комунистическата партия на Съветския съюз не е постоянен. Както се вижда, истинската партия на пролетариата до 1917 г. има до голяма степен буржоазно ръководство и не е следвана масово. Като група, работниците наистина я подкрепят през ноември 1917 г. и през трудните години, които последват завземането на властта от болшевиките. Партията естествено ги посреща добре, като в същото време показва крайна подозрителност към всички, които имат „вражески" класов произход. Със стабилизирането на съветската система и с въвеждането на петгодишните планове започват да се ценят „съветските интелектуалци", особено техническият и административният персонал от всякакъв вид. В навечерието на Втората световна война партията се състои от 50 на сто работници, 20 на сто селяни и 30 на сто съветски интелектуалци, като числеността на последната група се увеличава. Това увеличение продължава и след войната, като с времето социалният произход има все по-малко значение, а властите се опитват да привлекат в партията всички известни хора. Можем да отбележим, че спрямо числеността си селяните са по-слабо представени, което говори за трудностите, както комунистите изпитват при овладяване на селото. Делът на жените нараства до около една четвърт от членовете на партията.

Комунистическата партия на Съветския съюз е организирана много старателно. Като се започне с първичните единици или клетки, които се организират там, където има поне трима или повече комунисти, т. е. в заводи, в колективни стопанства, училища, военни поделения и на други места, структурата се издига от ниво на ниво и кулминацията ѝ е в периодичните партийни конгреси, които представляват важни събития в съветската история, както и в постоянно действащите Централен комитет, Секретариат и Политбюро. На всяко стъпало, от отделната фабрика или кооперативното стопанство до министерствата и другите висши държавни структури, от комунистите се очаква да ръководят и вдъхновяват, като тяхна задача е да следят да не се появят нежелателни тенденции и поставените пред производството цели да бъдат преизпълнявани. На по-високи държавни нива, както вече беше посочено, целият личен състав се състои от комунисти, факт, който съвсем не изключва партийната бдителност и контрола. Ротацията между държавните щатни длъжности и длъжностите в партийната администрация е обща. Трябва да отбележим, че след смъртта на Сталин ръководната роля на партията се засилва, тъй като — както посочват Л. Шапиро и други учени, близки до съветския комунизъм — диктаторската власт на покойния генерален секретар придобива такива огромни размери, че дори партията е поставена в сянка.

Разрушаването на старото общество

Великата октомврийска революция издига на власт комунистическата партия, а това довежда до разрушаване на цели социални класи. Наистина, първоначалният удар води до бърза уравнивиловка в традиционното руско общество. Дворянството, което владее земята и от векове е висша социална група в Русия, бързо изчезва през 1917 и 1918 г., тъй като селяните вземат неговата земя. Едрата буржоазия — финансова, промишлена и търговска, е

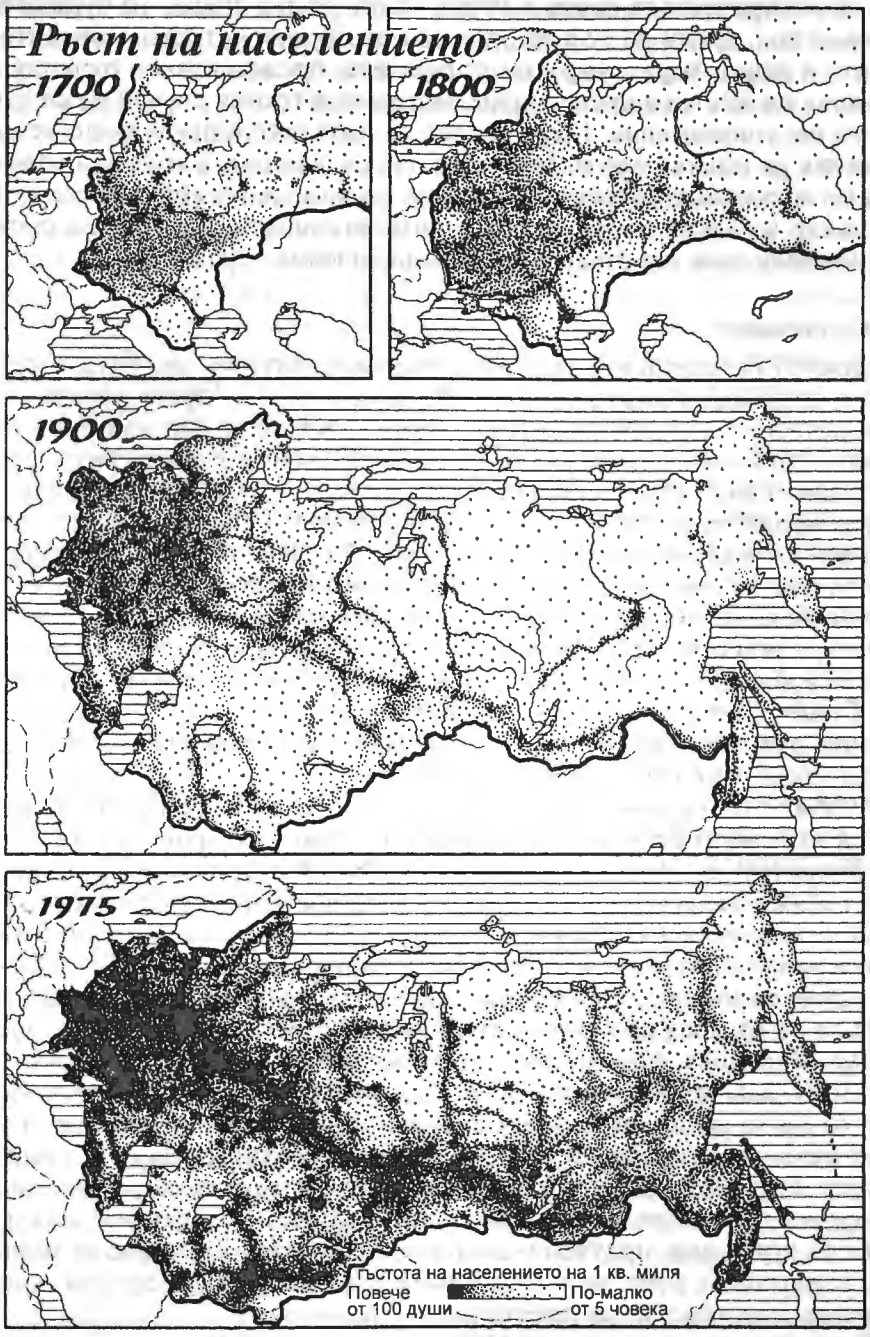

премахната по подобен начин, след като болшевиките национализират финансите, промишлеността и търговията. Средната и особено дребната буржоазия преживяват забележително връщане на сцената през годините на Новата икономическа политика. Окончателното им ликвидиране обаче настъпва с въвеждането на петгодишните планове. Докато дворянството е присъс-

твало на историческата сцена в Русия много дълго време, то буржоазията е свалена оттам, преди да получи дължимото. Духовенството, монасите и монахините и други хора, свързани с църквата, представляват отделна група, подложена на жестоко преследване, макар че в техния случай не се стига до пълното им унищожение. Голяма част от интелектуалците също се оказват в опозиция на новия режим. Много от тях емигрират, а голяма голяма част загива по време на страшните години на гражданската война и глада. Всъщност, макар че някои от тях остават, интелигенцията престава да съществува като независима свързваща, изказваща мнения група.

Селяните

Докато болшевиките смятат представителите на висшата и средната класа по дефиниция за врагове, за себе си приемат, че правят всичко в интерес на масите — на работниците и селяните. Както се оказва обаче, селяните понасят най-много лишения и жертви, наложени от съветските „строители на социализма". Общият брой на населението на СССР, официално посочен през пролетта на 1959 г., е само 208 826 000, а според данните от преброяването на населението през 1979 г., то е 262 400 000 — нисък брой, който свидетелства за две демографски катастрофи: едната е свързана с първия петгодишен план, по-специално с колективизацията на селското стопанство, а другата е резултат от Втората световна война. И в двата случая селяните — и като войници — страдат най-много, умирайки с милиони. Степента, до която Съветският съюз е страна на селяни, се вижда от факта, че селското население представлява 82 на сто от общото население през 1928 г., а 65 години по-късно то е само около една трета.

Разбира се, селяните в СССР носят толкова тежко бреме не само защото са най-многобройни, но и заради водената от правителството политика. Декретът на Ленин за даване на селяните земята на дворянството оказва голямо въздействие върху селото. Повлияни от политиката на болшевиките по въпроса за земята и от завръщането вкъщи на войниците, участвали в революцията — момент, който Радки специално отбелязва — селските маси логично се настройват положително към новия режим и явно го предпочитат пред режима на белогвардейците по време на гражданската война. Военният комунизъм обаче настройва враждебно много от тях. Освен това болшевиките се опитват да разединят селячеството, като надъхват бедните срещу тези, които са малко по-заможни, а по-късно се опитват да използват бедните и средно богатите селяни срещу така наречените кулаци. В селата действително съществува известна социална диференциация и властите, прилагайки абстрактни марксистки формули там, където те не са пригодни, преувеличават извънредно много нейното значение и всичко завършва с това, че са осъдени и наказани всички селяни, чието поведение не съответства на предписаните правила.

Отдъхването по време на НЕП, когато селска Русия се възстановява и в известна степен дори се появява нещо като просперитет, е последвана от всеобщото настъпление на Първия петгодишен план. Пет милиона кулаци и членове на техните семейства изчезват. Безброй много селяни, непокорни, относително състоятелни или просто хора без късмет, изпълват лагерите за принудителен труд. Друга голяма част от селяните умира от

глад. Сцените на ужас в някога богатата Украйна не се поддават на описание. Но както знаем, селяните, въпреки тяхната съпротива, най-накрая са натикани в колективните стопанства. Типичният член на колхоз е ново явление в руската история. Необикновеното се състои не в неговата окаяна бедност, не дори в крайно тежкото бреме, което му е наложено, а в организацията, която контролира работата и живота му до минута. Макар че селяните се ползват от някои положителни аспекти в съветската политика, като успехите в разпространението на образованието, и макар че някои от тях се издигат до по-високо обществено положение, като цяло положението на селските маси, които са по-голямата част от съветския народ, остава тежко и понякога граничи с отчаяние. Както вече пояснихме, съветските селяни подкрепят масово със своя труд петгодишните планове, а получават в замяна много малко. След смъртта на Сталин Хрушчов и някои други ръководители признават тежкото положение в съветското село, някои писатели дори описват незабравимите му картини по време на относителната свобода за изразяване, която просъществува за няколко месеца през 1956 година. Следващите години, естествено, отбелязват подобрение. Но все още селска Русия си остава бедна. Освен това, партията и правителството продължават социалното си строителство, ясно изразено в такива следвоенни мерки и проекти като нарастването на колективните стопанства по размер, несполучливите агрогradове, временното предпочитане на совхозната форма на земеделие и периодичните кампании срещу частните парчета земя на колхозните членове. Наистина — логично от тяхна гледна точка — комунистите не могат да се успокоят, докато селяните не изчезнат като отделна социална група и не бъдат интегрирани в една напълно социализирана, механизирана и урбанизирана икономика. Не е чудно, че настъпващата перестройка поставя като основен въпроса за правото на селяните на собственост върху земята, при това като много труден за решаване въпрос.

Работниците

От революцията на болшевиките най-голяма полза имат работниците от промишлеността. Тази революция е извършена в тяхно име и те дават на новия режим своята най-голяма социална подкрепа. Поради това около милион и половина работници и техните деца се издигат до високо социално положение. Те стават партийни функционери, офицери в Червената армия и дори организатори на колхози. Много от тях преминават краткосрочно обучение, за да получат образование като технолози. Лица с пролетарски произход се ползват с предимство при постъпване в институтите за висше образование и навсякъде другаде. Повишената социална мобилизация на работниците е още по-забележителна, тъй като общият им брой не е много голям и рязко контрастира с относително статичната природа на царското общество. Много известни днес хора от всякакви професии дължат своето положение на това издигане.

Разбира се, докато много работници се изкачват по социалната стълба, във фабриките влизат нови мъже и жени. След въвеждането на петгодишните планове притокът на работници се превръща в порой. Вчерашните селяни днес стават работници. В крайна сметка, в Русия се появяват ог-

ромни маси пролетарии, характерни за промишлената революция. Остава под въпрос дали положението на работниците в Съветския съюз се подобрява в сравнение с това от времето на царизма, но че продължава да бъде лошо, не може да има съмнение. Съветските работници се ползват от нарасналите възможности за образование и култура, но жалките им реални заплати до началото на 50-те години остават под дореволюционното ниво. Огромната индустриализация вероятно е извършена чрез запазване на ниски заплати в промишлеността, както и чрез икономически натиск върху селяните. Освен това работниците страдат от недостатъчни по количество и лоши градски жилища, а заедно с другите съветски граждани трябва да участват с работа и да предоставят оскъдното си време за различни „доброволни" проекти, да се обучават политически и да извършват други наложени дейности. За разлика от времето на царизма, те нямат право да стачкуват или по някакъв друг начин открито да изразяват своето недоволство. Материалното положение на съветския пролетариат действително се подобрява, но чак след смъртта на Сталин. Въпреки това то си остава доста лошо до самия край на съветската система.

„Новата класа"

Докато първоначалният удар на болшевишката революция, съчетан с глад и други катастрофи, до голяма степен съдейства за изравняване на руското общество, смазвайки устойчивите класови структури на имперска Русия и разрушавайки дори цели класи, то скоро след нея отново започва да се очертава социална диференциация. Петгодишните планове водят до огромно увеличение на административния и на техническия персонал, който заедно с вече съществуващата партийна и държавна бюрокрация се превръща, общо казано във водеща класа в страната. Един автор е изчислил, че само счетоводителите, които работят в съветската икономика, са 1 700 000 души. Известни учени, писатели, художници, професори и други интелектуалци, проверени и интегрирани в новата система, стават членове на тази привилегирована група. Офицери от армията и флота и техните семейства също се отнасят към нейните членове. Привилегированите, отличаващи се главно по своето образование и умствени занимания, съставляват общо 15 на сто от цялото население. В своята страна те се радват на по-големи привилегии в сравнение с останалите хора, но парадоксалното е, че те се ползват с по-големи предимства и от тези на съответстващата им социална група в западните капиталистически общества. Интересно е също да се отбележи, че различията в материалното положение на образованите класи, от една страна, и работническата и селската класа, от друга страна, на които често се плаща според някаква сделно-разрядна форма, са много силно изразени в съветска Русия. По подобен неравностоен начин са разпределяни платените отпуски и други награди, предлагани от режима. Всъщност надниците и заплатите в СССР имат тенденция към по-голяма диференциация, отколкото на Запад, макар че, разбира се, съветските граждани не могат да придобиват богатство чрез печалби, ренти, лихви.

„Голямото отстъпление"

След като начело застава новият съветски елит, съветското общество

губи много от своите характерни революционни черти и започва да придобива забележително консервативен характер. Промяната се проявява особено през 30-те години, но продължава и след това по време на Втората световна война и в следвоенните години. Тъй като държавните закони и наредби са решаващи за този процес, те допринасят за основните социални и икономически промени.

Първоначално болшевишкият режим гледа пренебрежително и дори неодобрително на семейството. Сключването на брак е събитие без особено значение в очите на държавата, разтрогването му може да се получи много лесно — достатъчно е само едната от страните в брака да заяви, че желае развод. Абортите стават легални и са нещо съвсем обикновено. През 30-те години всичко това се променя. Властите се обявяват в защита на здравото съветско семейство. Особено значение се отдава на многото деца. Майки с пет или шест живи деца получават медал за майчинство, тези със седем или осем деца получават орден „Майчина слава", а майки с десет деца — звание майка-героиня. Финансовите помощи за големите семейства подпомагат по-нататъшното провеждане на новата политика. В същото време, абортите вече не са разрешени от закона, а да се получи развод в СССР става много по-трудно, отколкото в повечето страни на Запад. Семейството — истинското, марксисткото, съветското семейство, разбира се, е обявено за стожер на социалистическия ред.

Дисциплината в армията се подобрява, тя е ефективно възстановена, както в училищата, така и на други места. Чинове, титли, звания и други отличия, независимо от това дали са бюрократични, военни или академични, са възстановени и придобиват огромно значение. Възстановени са дори социалните обичаи. На сцената отново се връщат пищността и церемониите. Навсякъде се появяват униформите, които напомнят на зрителя за царска Русия. Генералисимус Сталин, вдигащ тост в чест на своите маршали на грандиозен прием в Кремъл, представлява съвсем различна гледка от Ленин с неговото износено палто, който държи реч пред работниците по площади и фабрични дворове. В известен смисъл съветският режим постига успех. Както ще видим, също толкова важни промени настъпват в образованието и културата, където авангардът и експерименталният подход от ранните години отстъпват място на твърдия консерватизъм. Патриотизмът и историческата традиция се появяват отново, макар да не са толкова настъпателни, и са по-скоро помощници, отколкото съперници на основната марксистка идеология.

Жените и феминизмът

Жените съставляват половината, а по-късно и повече от половината от населението на Съветския съюз и, разбира се, имат своето участие в историята. В съвсем пряк смисъл те изнасят на своите плещи повече от половината от бремето на историята. Комунистическата програма включва освобождаване на жените от потисничество, дискриминация и робски труд като част от освобождението на човечеството. Първото десетилетие след Октомврийската революция и годините след това са време, изпълнено с обещания за съветските феминистки, както и за някои нови начинания, свързани с положението и работата на съветските жени, като може би най-

забележими и постоянни са те за жените от ислямските народи в страната. Но за съветските ръководители феминистките идеали винаги са били подчинени на основния марксистки възглед за класовата борба и за строителството на социализма. Тези идеали, заедно с други свободни възгледи, са смазани след като СССР е напъхан в твърдия сталински калъп. След смъртта на диктатора настъпва известно облекчение, но не и съществена промяна на положението.

Лапидус и някои други учени правят много напоследък, за да представят и да разяснят положението на съветските жени с положителните и отрицателните му аспекти. Позитивна страна е значителното увеличение на жените, които продължават образованието си, като пропорционално те са подобрите студенти в съветските институции за висше образование, отколкото мъжете. Едновременно с това, жените забележимо се издигат в различни професии. И днес голяма част от лекарите в Русия са жени. Но, както много пъти е подчертавано, малко жени достигат най-високите върхове в своята професия, включително и в медицината, а изобщо не са представени във висшите нива в партията и в правителството. Освен това, съветските жени работят на пълен работен ден и вършат голяма част от домакинската работа, задължение, което създава допълнителни трудности поради тежките условия на живот в Съветския съюз. Бихме могли да добавим, че в СССР феминизмът в смисъла, който това понятие има на Запад, в най-добрия случай е в своя начален стадий. А всички негови черти съответстват на съветската действителност, което дори студент от съветското общество лесно може да разбере.

Националностите

Многонационалният състав на страната е един от основните проблеми за Съветския съюз, какъвто е бил и за руската империя. През 1917 г. великорусите съставляват около половината от населението на страната, а украинците и белорусите — приблизително една четвърт. Останалата четвърт се състои от разнообразни етнически и езикови групи. Само Кавказ е една фантастично сложна смесица от народи. В Съветския съюз се говори на повече от сто и петдесет езика и диалекти. Съветските националности са много разнообразни — от древни цивилизовани народи като арменци и грузинци, до примитивни сибирски племена. Те включват лютерани и католици, както и православни, мюсюлмани и будисти, а и шаманисти. Освен това, по време на революцията и гражданската война при много от тези народи се проявяват националистични тенденции, които до голяма степен съответстват на общата националистична атмосфера на двадесети век.

Съветските власти създават няколко основни принципа за работа с националните групи. Те не им позволяват да стават независими в идеологическо, политическо, икономическо или социално отношение и дори малко да се отклонят от установената официална линия. По същество СССР се превръща в най-централизираната държава. Самата комунистическа партия, която е единствената партия в Съветския съюз, действа като особено важна основа и гарант на общността. В същото време съветските ръководители предоставят на националностите в Съветския съюз известна културна автономия — наистина те сериозно подкрепят такава автономия — като считат, че културата на различните народи трябва да бъде „национална по форма и социалистическа по съдържание“. Формата включва ези-

ка и културната традиция на дадения народ, които обаче трябва да бъдат обхванати, какъвто е случаят със самите руснаци, от съветско-марксистката рамка. По този начин правителството се опитва да унищожи както исляма, така и православието и да тълкува грузинската, както и руската история, с простите понятия на класовата борба.

На практика се оказва, че такъв двойнствен подход към националностите е трудно да се поддържа. Културната автономия може лесно да се превърне в културен национализъм, а той на свой ред да доведе до сепаратизъм. Винаги изпълнено с подозрение, съветското ръководство оставя без подкрепа „буржоазните националисти" в съюзните републики и по-малките подразделения на СССР. Например в Украйна, където случаят е от съществено значение, самият партиен апарат претърпява няколко помитащи чистки заради своите „отклонения". Освен това великоруският патриотизъм и национализъм стават поносими в Съветския съюз, след като са предприети мерки за ограничаването им. Сталин и Политбюро започват да изтъкват значението на руския език и историческата роля на великия руски народ като свързващ елемент в тяхната многонационална държава. Тази тенденция продължава и през Втората световна война, и в следвоенните години. Източните народи в СССР са заставени да използват кирилица вместо латинската азбука за родните си езици, а руският език получава водещо място във всички съветски училища. Налага се отново да се пренапишат историите на народите, за да се покаже, че включването на по-малките националности в руската държава наистина е за добро, а не е било просто по-малкото зло, сравнено с други алтернативи. Новата интерпретация, в основата си противоречаща на марксизма, е поставена в марксистка обвивка по такъв начин, че да подчертава прогресивната същност на руския пролетариат и напредничавия характер на руското революционно движение, които са облагодетелствали всички народи, имали щастието да се обвържат с руснаците. Но Сталин и някои други съветски ръководители не спират дотук, а дават стихиен израз на някои от най-лошите предразсъдъци. Явно антисемитизмът, един недъг, който няма нищо общо с марксизма, намира плодородна почва в Съветския съюз. Еврейските интелектуалци са сред групите, действително пометени от чистките. Евреи изобщо не са допускани до съветска дипломатическа служба. Яростната атака на Сталин и Жданов срещу „космополитизма" след Втората световна война изглежда особено трудно съвместима с международния характер на марксизма или с наследството на Ленин. Съществува повече от една разумна причина евреите да емигрират от СССР.

Образование

Образованието играе много важна роля в развитието на Съветския съюз. Напредъкът в тази област е най-важната част от държавното планиране и прави възможен забележителния съветски икономически и технологичен прогрес. Освен това, както вече посочихме, образованието е в основата на развитието на съветското общество.

По време на болшевишката революция може би по-малко от половината от руското население е грамотно. Освен това годините на гражданската война, гладът, епидемиите и всеобщият хаос, които съпътстват установяването на съветския режим, стават причина за повишаване на неграмотността и за общото намаляване на образователното равнище в страната.

От 1922 г. обаче властите започват да въвеждат широкомащабна образователна програма, целяща не само да има училища за всички деца, но и да бъде ликвидирана неграмотността между възрастните. През 1938 г., към края на Втория петгодишен план, мрежа от четиригодишни основни училища покрива СССР, а за децата в градовете са открити седемгодишни училища със съвременно обучение. Пълната ликвидация на неграмотността се оказва по-трудна, макар че към 1925 г. правителството създава 19 хил. „центъра за ликвидация на неграмотността“ и постоянства в усилията си. Преброяването от 1926 г. регистрира като грамотни 51 на сто от съветските граждани на възраст над 10 години, а през 1939 г. грамотни са 81,1 процента. Като се има предвид този ръст, до началото на германското нашествие 85 на сто от съветския народ е грамотен, а към края на комунистическия режим — почти всички хора в страната.

Четиригодишните и седемгодишните училища стават основа на съветската система. Но и броят на десетгодишните училища също нараства. В тези училища за момчета и момичета от седем до седемнадесет години броят часове за обучение за 10 години е по-голям, отколкото часовете в американската образователна система за 12 години. Макар че през 1940 г. е въведена такса за обучението през последните три години на десетгодишното училище, както и в институтите за висше образование — анулирана и възстановявана след това — през цялото време се използва една много широко разпространена система за отпускане на стипендии, за да стане по-високото образование достъпно за тези, които са способни.

След като първоначално експериментира с някакво прогресивно обучение и всякакви твърде радикални методи за преподаване, както и за свързване на училището с живота, съветското образование се връща към традиционната дисциплинарна и академична практика. Ударението е поставено върху запаметяването и рецитирането, както и върху голямата по размер домашна работа. Пресметнато е, че ако съветските ученици изпълняват съзнателно и изцяло всички свои задачи, те би трябвало да изчитат 280 печатни страници дневно! В съветските училища особено силно са застъпени математиката и природните науки като физика, химия, биология и астрономия, както и география и чертане. Но те обръщат внимание и на изучаването на родния език, литературата, чуждите езици и историята, както и на други академични предмети. Например в десетгодишното училище чужд език се учи шест години. Няма предмети по избор. Преди да падне от власт Хрушчов обръща внимание върху необходимостта училището да се доближи до живота, а образованието в горните класове да се съчетае с усвояване на професия в заводи и в селското стопанство. Образователните реформи в това направление обаче не се оказват плодотворни. Много ученици трябва да изкарат най-малко две години „в производството“, което ще рече във фабрика или на селскостопанска работа, преди да преминат от средното училище към висше образование. В Съветския съюз има и специални училища за деца с музикални и художествени дарби, военни училища и други подобни. Освен това има много училища-пансиони за общо образование на съветските деца. През есента на 1961 г. те наброяват 2 хил. с 500 хил. ученици в тях и на XXII партиен конгрес са обявени за „новото училище на социалистическото общество“. Вероятно поради големите разходи и по-скромния тон на следващото ръководство, те губят своята значимост.

Освен средните съществуват технически и други специални училища, както и самостоятелни институти за висше образование. Броят на тези висши училища постоянно нараства. Макар че съветските власти развиват старата университетска система, те отдават много по-голямо значение на висшето образование в отделни институти, където обучението се провежда в определена област като технологии, селско стопанство, медицина, педагогика или икономика. Обучението в институтите продължава от четири до шест години Университетският курс обикновено е от пет години. Кандидатите за университетите и институтите трябва успешно да положат кандидатстудентски изпити, при което често двама от всеки трима подготвени кандидати трябва да отпаднат поради липса на места. Съветските студенти, също както и учениците, трябва да посещават всички часове, да спазват стриктна дисциплина и да преминат точно определен курс на обучение.

Усилията на партията и правителството в областта на образованието се разпростират не само върху училищата, но и върху библиотеките, музеите, клубовете, театъра, киното, радиото, телевизията и дори върху църковете. Разбира се, те всички са държавна собственост, непрекъснато се разрастват и са тясно координирани, за да служат на едни и същи цели. Странна съветска практика е осъществяването на постоянна устна пропаганда по площади и улични кръстовища, в която участват повече от два милиона пропагандисти, спонсорирани от партията. За разпространението на образованието в Съветския съюз авторитетно пише Бередей, като го сравнява със състоянието на образованието в САЩ:

„... През 1958 г. в Съветския съюз съществуват приблизително 110 хил. основни четиригодишни училища, 60 хил. седемгодишни училища и 25 хил.десетгодишни училища, общо около 200 хил. редовни училища за общо обучение. Освен това има още около 7 хил. помощни специални и задочни училища, 3 750 техникуми и професионални училища, 730 института за висше образование и 39 университета. В страната има 150 хил. библиотеки, 850 музея, 500 театри, 2 700 дворци на пионерите, 500 станции на младите техници и натуралисти, 240 хил. кинотеатри и 70 цирка. Армия от 1 625 000 учители и друг персонал е част от тази обширна система... Съотношението между броя на населението изобщо и броя на населението, което посещава училище, доказва, че амбициите на съветския план образованието да достигне до целия народ са реални. Данните, с които разполагаме, очертават следната ситуация: през 1955 — 56 г. 2 500 от всеки 10 хил. души са посещавали някакъв вид училище; 814 от тях са били в класовете от пети до десети на общото средно училище, 100 са посещавали професионални средни училища и 93 са учили в институти за висше образование. Тези данни, според които една четвърт от цялото население се обучава, нарастват, ако за изследване се избере само настоящата по-млада генерация. Приблизително 10 процента от населението в подходяща възраст посещава институти за висше образование, като това е второто най-високо съотношение в света след САЩ, където 33 на сто от младите хора учат в колежи. Около 30 на сто от хората в подходяща възраст завършват средно образование и това е второ място след САЩ, където тази група е 45 на сто. На 14 години 80 на сто от децата все още ходят на училище, за САЩ това число е 90 на сто“.

В СССР много широко са разпространени образованието по месторабота и задочното обучение. По-нататъшното разширяване и разпространение на образованието са основна част от последните петгодишни планове, но въпреки това темповете на напредъка в образованието се забавят в сравнение с по-ранни периоди, а съпоставката със САЩ е повлияна от голямата експанзия на американското висше образование през 60-те години на XX век.

Съветското образование и съветската култура като цяло са силно повлияни от дореволюционното наследство. Високите стандарти, сериозният академичен характер и дори дисциплината в съветските училища водят началото си от времето на царизма. Главният принос на комунизма е разпространението на образованието на всички нива и в голям мащаб, макар че трябва да се помни, че имперска Русия се е движила в същата посока и ако ѝ е било дадено малко повече време, би установила универсално обучение. Много наблюдатели отбелязват, че съветските студенти учат със забележително старание и упоритост. Това вероятно се дължи на старата традиция, която издига образованието на голяма почит, и на съвременните условия на живот: образованието дава на съветските граждани единственото общодостъпно средство за измъкване от бедността и сивотата на колхоза и фабриката. Ако щедрото субсидиране и енергичната подкрепа на съветското образование са основните достойнства на режима, то налагането на марксизма във всички сфери е главният му недостатък. Обстойната критика на съветската образователна система можем да оставим на Де Вит, Лилге, Клайн и други специалисти, но това, което е важно да се разбере, е, че съветският марксизъм разваля всичко, до което се докосне, и следователно качеството на съветското образование и култура често е увредено право пропорционално на тяхната близост до доктрината. По тази причина съветската математика в училищата и университетите е за предпочитане пред съветската история, а съветската химия — пред съветската философия.

Съветската култура

В съветската наука, научната мисъл, литературата и изкуството, както и в образованието, от което те не могат да бъдат напълно отделени, се отразяват чертите на съветския режим. Съветският стил във всички тези области е забележителен поради своя обхват, либералното използване на фондовете, силната организация, координирането и планирането и тоталния партиен контрол. Всъщност всички съветски интелектуалци са наети от държавата. Дори когато техните доходи зависят основно от получените хонорари, книгите им не могат да бъдат публикувани, нито музиката им да се свири без официално разрешение. Качеството на съветската творческа работа варира от брилянтни постижения в областта на науката и прекрасни композиции в музиката до скучната сивота на „социалистическия реализъм“ в литературата и неговите наистина посредствени постижения в живописта и скулптурата. Но почти във всички области, успешни или неуспешни, задушаващата прегръдка на партията и нейната идеология оставя своите следи.

Наука и научна мисъл

По редица причини науката е привилегированата област на съветската

култура. Очевидно тя е полезна и наистина необходима, щом СССР иска да стане военен, технологичен и икономически лидер в света. Тя има пълната подкрепа на марксизма, който сам се гордее със своя така наречен научен характер. Всъщност някои автори коментират почти религиозната почит в Съветския съюз към науката и технологията като частичен израз на стария революционен титанизъм и решимост да се промени светът. Все пак науката, макар че е предмет на диалектиката, като цяло се намира извън марксистките доктрини, които се концентрират върху човешкото общество, и така се явява „по-безопасно поле" в Съветския съюз, отколкото например социологията или литературата, което не означава, че тя напълно се е измъкнала от опеката на партията или на идеологията. Намесата на комунизма в науката включва такива важни примери като това, че в СССР трудно се възприемат „дребнобуржоазните теории" на Айнщайн, както и фактическото разрушаване на съветската биология от Трофим Лисенко, по-специално на генетиката, а и отстраняването на водещи съветски биолози, особено на Николай Вавилов. Лисенко, експерт в областта на селското стопанство и опасен шарлатанин и фанатик, предявява претенции, че е оборил основните закони на наследствеността и получава партийна подкрепа за своите претенции: теориите на Лисенко дават нови измерения на марксисткото схващане за влиянието на околната среда и прави повече от всякога възможна промяната на света по комунистически — единствената беда е в това, че теориите на Лисенко са неверни. Но възгледите на Айнщайн трябва да бъдат възприети най-малкото по практически причини; и дори съветската биология се възстановява, макар че това ѝ струва много години и няколко съдбовни повърата, за да се отърве от авторитета на Лисенко. Освен това хиляди учени, за разлика например от писателите, могат да продължат да работят в своите области повече или помалко необезпокоявани. А науката по-специално се възползва от мащабното

* Съветските „първи" постижения в Космоса включват: първият спътник на Земята, Спутник I, изстрелян на 4 октомври 1957 г.; първият спътник с животно на борда, Спутник II, 3 ноември 1957 г.; първата ракета до Луната, Лунник I, 2 януари 1959 г.; първи снимки на обратната страна на Луната, 18 октомври 1959 г.; първо връщане на животно от орбита, 20 август 1960 г.; първо пускане в орбита на сонда до Венера, 12 февруари 1961 г.; първи човек в Космоса, подполк. Юрий Гагарин, 12 април 1961 г.; първи двоен полет с хора, майор Андриан Николаев, 11 август 1961 г.; подполк. Павел Попович, 12 август 1962 г.; първата жена в космоса, Валентина Терешкова, 16 юни 1963 г.; първи космически кораб с трима души на борда, полк. Владимир Комаров, командир, Константин Феоктистов, учен, д-р Борис Егоров, физиолог, 12 октомври 1964 г.; първи човек, излязъл в космическото пространство, подполк. Алексей Леонов от Възход II, (командир на полета полк. Павел Беляев), 19 март 1965 г.; първи полет около Луната и завръщане на автоматичен космически апарат, Сонда 5, 15-22 септември 1968 г.; установяване на първата орбитална експериментална станция по време на полета на космическите кораби Съюз 4 и Съюз 5, януари 1969 г.; първа самозареждаща се автоматична лаборатория на повърхността на Луната, Луноход-1, 17 ноември 1970 г.; първа научна станция Салют с хора на борда в околоземна орбита, 7 юни 1971 г.; първо меко кацане на повърхността на Марс и предаване на видеосигнал до Земята от сонда Марс-3, 2 декември 1971 г.; първо меко кацане на обърнатата към слънцето повърхност на Венера на сонда Венера-8 и изпращане до Земята на измервания от атмосферата и повърхността в продължение на 50 минути, 22 юли 1972 г.; Съветският съюз съобщава за първа загуба на човек при космически полет, полк. Владимир Комаров, Съюз 1, 24 април 1967 г.

финансиране и от организацията на усилията, предоставени от държавата.

Спътниците, полетът до Луната, фотографирането на обратната страна на Луната и полетът на съветските космонавти в орбита около Земята, както и опитите с атомна и водородна бомба, представляват значителни постижения на съветската приложна наука, по-специално в областта на съветското ракетостроене, ракетни, атомни и космически технологии*. В тези, както и в други области, Съветският съюз се ползва от наследството отпреди революцията, особено от продължителната работа на учени като пионера в космическите пътешествия Константин Циолковски (1857 — 1935). По-трудно е да се оцени приносът на разузнаването и на германските учени, чиито резултати са предоставени на СССР след Втората световна война. Разбира се, държавата финансира и подкрепя изцяло всички крайно скъпи технологични програми, споменати по-горе. Също така във връзка с петгодишните планове тя организира търсене на нови природни ресурси, големи географски експедиции и други подобни проекти. Работата на съветските учени в Далечния север придобива огромна известност. Академията на науките продължава да ръководи съветската наука, както и други клонове от съветската научна мисъл.

Макар че съветската приложна наука вече е получила твърде много похвали в световната преса, качеството на съветската наука като цяло не е достатъчно оценено. Теоретични физици като Лев Ландау, експериментални физици като Абрахам Йофе и Пьотр Капица, химици като Николай Семьонов, математици като Иван Виноградов, астрономи като Виктор Амбарцумян, геохимици като Владимир Вернадски и ботаници като Владимир Комаров — да изберем само много малка част от многото имена — Съветският съюз има изтъкнати научни таланти, а сферата на научните интереси е по-обширна от тази на всички други страни, с изключение на САЩ.

Съветските социални и хуманитарни науки не могат да се сравняват с другите науки. Мъртвата хватка на съветския марксизъм фактически задушава всеки напредък в такива области като философията и социологията. Освен това официалната идеология доказва, че е изключително безплодна и в резултат на това дори марксистката мисъл в СССР е крайно неразвита в сравнение с някои западни страни и страни от социалистическия лагер. Ясно е, че поради много и основателни причини най-големите таланти предпочитат да се занимават с природни науки. Разбира се, има различни видове съветски контрол върху науката и постигнатите резултати.

Така до началото и средата на 30-те години негативистичната школа на Михаил Покровски господства в науката история. Убеден марксист, Покровски изразява една крайно критична и отрицателна гледна точка към миналото на Русия, на практика той заявява, че то няма важно значение. Укрепването на съветската власт през 30-те години довежда до завой към консерватизъм в културата, в резултат на което Покровски и неговата школа са отречени, а властите започват да поощряват разработките в областта на историята и на свързаните с нея науки, като например археологията. По-конкретно съветските историци се заемат да събират и да преработват различни източници. В областта на обществената и икономическата история също са създадени ценни произведения. Един съветски историк има изключителен принос — Борис Греков, който е специалист по предреволюционния период. Но като цяло, въпреки промените през 30-те години и из-

вестната либерализация след смъртта на Сталин, съветската историография страда много от партийната намеса, най-вече в областта на историята на мисълта и на международните отношения.

Малко по-различен модел на развитие имат лингвистичните изследвания. В тази сфера Николай Мар (1864 — 1934), един изтъкнат специалист по кавказки езици, който очевидно е изпаднал в плен на собствените си причудливи теории, изиграва същата роля, както Трофим Лисенко в биологията. Одобрени от партията, странните схващания на Мар почти унищожават филологията и лингвистиката в Съветския съюз, отричайки общоприетото мнение за езиковите семейства и предлагайки теория за повсеместна и многообразна еволюция на четири основни звука. Новата доктрина изглежда марксистка, защото свързва или поне може да свърже различните езикови семейства с различни етапи от развитието на народите, но нейният смисъл е толкова объркващ и дори опасен, че самият Сталин през 1950 г. се обръща срещу школата на Мар, за облекчение и полза на съветската наука.

Доста области на съветската наука обаче печелят много повече от смъртта на Сталин, отколкото от неговите авторитетни мнения. От пролетта на 1953 г. съветските учени се радват на повече контакти с външния свят и в известна степен получават повече свобода в работата си. Те вече не трябва непрекъснато да хвалят Сталин, да доказват, че повечето неща са открити за пръв път от руснаци, да отричат влиянието на Запада в Русия — както са били длъжни да правят през най-лошия период под ръководството на Жданов. В крайна сметка са разрешени и дори поощрявани цели научни направления или части от направления, като кибернетиката и определени видове икономически изследвания. Някои крайности на сталинизма са премахнати, но марксизмът-ленинизмът и партийността остават. Твърденията на някои партийни ръководители, че учените в СССР са свободни хора, са фалшиви, тъй като все още съществуват редица ограничения. Разбира се, гласността представлява победа за истинската наука, но тя не би могла незабавно да отстрани всички обществени, психологически и материални препятствия пред нея.

Литература

През 20-те години литературата в съветска Русия продължава да се развива в духа на литературните традиции на „Сребърния век", въпреки огромните загуби на умове през годините на революционни борби и гражданска война, когато много интелектуалци емигрират. Някои поети продължават да публикуват превъзходни стихове, а писателите създават многобройни литературни групи и движения. Критиката на формализма се засилва и разраства. Разбира се, всичко това не може да продължи при новата система. Донякъде следвайки линията на Покровски, отначало на литературната сцена господства РАПП (Руска асоциация на пролетарските писатели), която проповядва, че всичко в културата, което не е пролетарско, трябва да бъде отхвърлено. През 1932 г. правителството разпуска в значителна степен нихилистичната РАПП и полага усилия да организира всички писатели в Съюз на съветските писатели и да им наложи новата официална доктрина, станала известна като „социалистически реализъм". Ръководени от правилните принципи, съветските писатели трябва да вземат активно участие в „построяването на социализма" като „инженери на чо-

вешката душа", според изказване на Сталин,. „Социалистическият реализъм" става синоним на литературата на Съветския съюз, а другите направления са отречени и забранени. Повечето от изтъкнатите фигури на „сребърния век" изчезват в началото на съветския период: Блок умира през 1921 г., Брюсов — през 1924 г., Белий — през 1934 г.; Гумильов е разстрелян през 1921 г. като контрареволюционер, Есенин се самоубива през 1925 г.; Маяковски, чийто футуристични стихове прославят революцията и чийто „Леви марш" почти се е превърнал в неин неофициален поетичен манифест, сам слага край на живота си през 1930 година. Няколкото останали забележителни личности като Ахматова и Пастернак или замлъкват, пишейки в най-добрия случай само за себе си и за свои приятели, или започват да се занимават с преводи от чужди езици. През 1946 г. Жданов изключва Ахматова от Съюза на съветските писатели, след като тя публикува няколко поеми, в които е отразена самотата, чувство, неприсъщо на социализма, както и заради други недостатъци на творбите; Пастернак е изгонен през 1958 г., след като в чужбина е отпечатан неговият знаменит роман „Доктор Живаго", за който получава Нобелова награда.

Подкрепяната от Сталин и Политбюро концепция за социалистически реализъм не е напълно изяснена, но претендира за реалистично описание на живота в неговото пълно революционно социално измерение, описание отчасти в традициите на Пушкин и Толстой, но в главния поток на съвременната руска литература. Но тъй като партията има собствена гледна точка за живота, основаваща се на марксистки клишета, неправилно приложени към действителността в Русия, това превръща социалистическия реализъм в неприкрита и скучна пропаганда. Писателите трябва да отразяват постиженията на петгодишните планове и други „съществени" теми, или поне да пишат реалистични исторически романи. По-важното е, че трябва да правят това по определен начин. Черното трябва да бъде черно и бялото — бяло без никакви полутонове между тях. Съветският герой трябва да бъде образец за нравственост, без значителни вътрешни конфликти и психологическа неопределеност. Вместо безжалостния свят, който ги заобикаля, авторите са принуждавани да виждат нещата такива, каквито би трябвало да бъдат или ще бъдат в бъдеще. Песимизмът е забранен.

Не е изненада, че по отношение на качеството резултатите от „социалистическия реализъм" са потресаващи. След смъртта на Горки през 1936 г. — някои специалисти смятат, че това е станало по нареждане на Сталин — в съветската литература не се появява друг писател от такава величина. Малкото талантливи творци като Алексей Толстой (1883 — 1945), автор на популярни исторически и съвременни романи, и Михаил Шолохов (1905 — 84), написал романите „Тихият Дон" и „Разораната целина", в които е обрисуван животът на донските казаци по време на гражданската война и колективизацията, успяват да напишат хубави произведения повече или помалко в съответствие с потребностите на режима, въпреки че трябва да ги преработват за всяко следващо издание, за да удовлетворят променящите се партийни изисквания. Други способни писатели — например Юрий Олеша, въобще не съумяват да се приспособят към „социалистическия реализъм". Повечето типично съветски писатели създават скромни, тематични и понякога интересни, но очевидно третокласни произведения. Такъв пример е Константин Симонов — автор на разкази, романи, пиеси; редактор и вое-

нен кореспондент, който привлича международното внимание с романа си за отбраната на Сталинград „Дни и нощи“ и с пиесата „Руският въпрос“, засягаща отношението на Америка към СССР. Битката за Сталинград е описана и във великолепния роман на Василий Гросман „Живот и съдба“, който заедно с няколко кратки поеми на Анна Ахматова вероятно ще остане сред малкото безсмъртни произведения, отдаващи дължимото на съветския народ за героизма му през Втората световна война. Огромната маса съветска литература е невероятно монотонна, скучна, без артистичност или някакво дарование. Съветската поезия, особено затруднена от предписанието да бъде проста и разбираема, а също социалистическа и реалистична, се оказва дори на по-ниско ниво и от съветската проза. Без съмнение правителството прави много, за да развлича читателите, като публикува много произведения на руски класици, а и на световни класици в превод. В действителност по-голямата част от най-добрата литература през следващите няколко десетилетия е създадена в чужбина. Сред изтъкнатите автори, напуснали родината си, са писателят и поетът Иван Бунин и създателят на много оригинална проза Алексей Ремизов, притежаващ уникален стил — и двамата умират в Париж, съответно през 1953 и 1957 година. За да бъдем справедливи обаче, трябва да отбележим, че след смъртта на Сталин в съветската литература настъпва известно оживление. Но и това пробуждане е трагично обречено. Неговите водещи представители, поетът Йосиф Бродски и Александър Солженицин, са преследвани в собствената си страна преди да заминат за чужбина, а техните произведения и идеи — забранени за съветските читатели. По ирония — именно работите на Солженицин биха могли да представят дълго отлагания успех на социалистическия реализъм: в тях вниманието е съсредоточено върху жизнено важни проблеми и страни на живота в СССР; те разказват за обикновени хора, всъщност за всякакви хора; предназначени са за масите; те са наистина реалистични. Двете книги на Г. Струве, едната за писателите в СССР, а втората за емигриралите зад граница, ако се прочетат последователно, разкриват състоянието на руската литература от 1917 г. насам и нейната трудна съдба.

Изкуство

Съветското изкуство се развива успоредно с литературата. И за него 20-те години, тясно свързани със „Сребърния век“ и съвременните западни тенденции, се явяват интересен и важен период. В областта на архитектурата се развива функционализмът и са построени някои забележителни сгради, а нови и експериментаторски подходи добавят сила и вълнение към други видове изкуство. След като „социалистическият реализъм“ установява своето господство в културата, различните видове изкуство в Съветския съюз придобиват консервативен и наистина старомоден характер. Впечатляващо по количество, съветското реалистично изобразително изкуство и скулптура по същество са лишени от качество и като цяло са лоша имитация на стилове от миналото. Отначало съветската архитектура има какво да предложи, но и тя изминава тъжния път от вдъхновени и нови творения, създадени през най-ранния период на комунистическото управление, до съвършено лишените от вкус московски небостъргачи от сталинските години на упадък, пример за които е много рекламираната нова сграда на Московския университет. Въпреки че след смъртта на диктатора

могат да се открият някои промени и че са издигнати наистина много съвременни утилитарни сгради, няма никаква значителна промяна в ориентацията на съветското изкуство. Истина е, че през този период музиката донякъде се развива в по-благоприятни условия поради факта, че е по-малко свързана с марксизма и предписанията за „реализъм" — което не пречи на партията да напада „формализма" и модернизма в музиката, а и да тиранизира тази област на изкуството — вероятно поради липсата на истински таланти. Във всеки случай бившият музикант от „сребърния век" и емигрант Сергей Прокофиев (1891 — 1953), създал такива известни произведения като „Класическа симфония" и „Петя и вълкът", Дмитрий Шостакович (1906 — 1975) и още някои други композитори съумяват да сътворят ценни произведения въпреки идеологическите пречки.

Някои видове изкуство в СССР имат кратък период на развитие, но жънат много успехи. Високите стандарти отново са продължение на тези от времето на царизма, но сега са субсидирани от държавата и подпомагани от факта, че образованието и културата са предназначени за повече хора. СССР има много блестящи изпълнители на различни музикални инструменти, които представят страната на международни конкурси през 30-те години, а и през последните години, когато на най-добрите от тях, като цигуларя Давид Ойстрах и пианистите Святослав Рихтер и Емил Гилелс, е разрешено да изнасят концерти по света. Балетът също преживява застой — за него времето спира през 1917 г., но по-късно той продължава да създава красиви танци. Очевидно за балета са отделени повече средства, освен това се поддържат най-добрите училища и системи за селекция, в сравнение с която и да е друга страна. Все още Московската театрална школа е един от най-забележителните центрове за актьорско майсторство, въпреки че, за нещастие, тя за дълго време установява монопол в Съветския съюз и други начини на игра или правене на театър не се одобряват. Много съветски филми също показват отлична актьорска игра. Всъщност съветското кино продължава да е създателно много по-дълго време от което и да е друго съветско изкуство, защото няма традиции, наследени от XVIII век, в чийто обръч удобно може да застине. Съветското кино има една особено изтъкната фигура — режисьора Сергей Айзенщайн (1898 — 1948), както и други талантливи личности.

Както за литературата, така и за другите изкуства, гласността донася много надежди, раздвижване и вълнение.

Религия

От гледна точка на комунизма религията представлява аномалия, заплаха, предизвикателство. Марксистката теория я определя като „опиум за масите" и открива в нея усилия на експлоататорската класа да държи хората в подчинение и покорство. Изглежда в Русия придават значение на тази теория поради това, че руската ортодоксална църква е тясно свързана с имперския режим и естествено застава на страната на белите по време на гражданската война. Несъмнено нейната социална база е разрушена и религията може и да не просъществува в социалистическото общество. Но тя оцелява. Ето защо съветското ръководство е принудено да направи компромис и да разреши религията, като ѝ налага много ограничения с надеждата, че в неопределено бъдеще тя ще изчезне. Трябва да добавим, че в

други източноевропейски страни религията се оказва една от основните пречки за комунистическата трансформация на хората и обществото.

Откритото преследване продължава и през 30-те години. Освен че екзекутират и изпращат на заточение много духовни лица, монаси и ортодоксални миряни, конфискуват църковно имущество „за жертвите на глада", затварят църкви и ги превръщат в антирелигиозни музеи. Властите се опитват да подкопаят църквата отвътре, създавайки в нея и подкрепяйки групата „Жива църква" — напразно, тъй като хората не следват тази група. След смъртта на патриарх Тихон през 1925 г., избран от Църковния събор през 1918 г., за да обобщи патриархалните форми на църковната организация, прекъснати от Петър Велики, правителството не позволява да се избере нов патриарх и църквата временно остава без ръководител. Според един официален доклад, направен въз основа на непубликувани данни от преброяването на населението през 1936 г., 55 на сто от жителите на Съветския съюз се самоопределят като религиозни, докато много други вероятно са скрили убежденията си.

Това положение, в съчетание с общата социална стабилизация през 30-те години, карат Сталин и Политбюро да покажат по-толерантно отношение към религията. Войната и патриотичното поведение на църквата през този период стават причина за приемането ѝ и за издигането на нейния авторитет. През 1943 г. на църквата е разрешено да избере патриарх и този пост получава митрополит Сергий. След смъртта му през 1945 г. Сергий е заменен от Алексий, обявен за „патриарх на Москва и всея Русия", който ръководи църквата четвърт век. След неговата смърт през 1971 г. за патриарх е избран Пимен, а след него през 1990 г. — Алексий II. На църковните власти е разрешено да открият няколко теологични училища, които да подготвят свещенослужители и да отворят ограничен брой нови църкви. Активността на Съюза на невярващите и на антирелигиозната пропаганда като цяло намалява. От своя страна, патриархалната църква заявява, че е напълно лоялна към режима и че подкрепя неговите международни кампании за мир, както и опитите му за влияние върху православните Балкани. За голямо съжаление, режимът и църквата се опитват заедно да въведат 2-3 милиона униати от бивша Източна Полша в православната вяра. Тъй като остава враг на марксистката идеология и комунистическото общество, църквата в СССР е ограничена само до религиозните си функции, — няма достъп до социалните или образователните — макар че конституцията прокламира свобода на религиозните убеждения, всъщност тя толерира свободата на антирелигиозната пропаганда. В действителност най-вече Хрушчов, но и неговите приемници, засилват натиска върху религията тогава, когато много други сфери на живота в СССР „се либерализират". Забележително устойчив остатък от миналото, от гледна точка на комунистите, религията няма бъдеще.

Трябва да допълним, че и другите християни в СССР, като баптистите, както и други религиозни групи като многобройните мюсюлмани, споделят съдбата на православната църква. Те също водят ограничено и рисковано съществуване при управлението на една враждебна система, отдъхвайки си за малко, когато напрежението отслабва, и започват нов живот с политиката на гласност и с краха на Съветския съюз.

Глава XLII
Годините на Горбачов (1985 – 1991) и крахът на Съветския съюз

„Течението на реката на времето
отнася всички дела на човешките същества".

Гаврила Державин

Понастоящем народите на Съветския съюз, а в известна степен дори народите извън неговите граници, се намират в центъра на предизвикания от Горбачов вихър, което изключително затруднява обективната оценка на положението. Разбира се, съветският лидер не може да контролира страната си и нейните граждани, затова резултатите често са обратни на планираните — в края на краищата Николай II също има важен принос за революциите от 1917 година. И както казват много от нашите най-добри специалисти, опасно е да се персонализират основните исторически резултати — дали на Горбачов или на някого другиго са били идеите за развитие — резултатите щяха да бъдат същите. Но тъй като историята по-скоро описва какво се е случило и какво се случва, а не дава логични алтернативи, периодът на гласност и перестройка ще остане свързан с техния забележителен протагонист, чиито основни качества изглежда са оптимизмът, словоохотливостта, политическата ловкост и находчивост, които му дават възможност да оглави историческите събития, но не и да ги направлява — една очевидно преходна фигура, която дълго отказва да напусне политическото пространство.

Ранните години на Горбачов

Няма съмнение, че именно Горбачов започва процеса на перестройка. Какво точно са имали наум той и неговите съюзници Едуард Шеварнадзе и Александър Яковлев, когато започват да реформират Съветския съюз, може би никога няма да стане ясно, дори и на самите тях. Има много хипотези и обяснения за техните намерения, но процесът показва, че има огромно несъответствие между планове и реалност, а и силата на противоречията, освободена в резултат дори на малките реформи, е зашеметяваща. Последните събития в СССР и източноевропейските страни стъписват всички, особено онези, които имат някакво положително отношение към комунистическата система, а това по дефиниция се отнася за цялото съветско ръководство. Може би все пак има едно твърде важно изключение от това почти пълно разединение между цел и изпълнение. Горбачов, Шеварнадзе а и някои други изтъкнати съветски политици твърдят, че едно от основополагащите неща в техните нови схващания е, че ще положат всички усилия, за да не допуснат ядрена война и че е необходимо поне минимално международно сътрудничество в тази насока, особено между Съветския съюз и Съединените щати. При всичките промени в съветската външна политика, спорно е дали тя започва да работи за реализация на този процес. Ако е така, ползата за света би била неоценима, въпреки че самата реали-

зация е елементарна и е започнала дори в Съветския съюз много преди Горбачов. Иначе едва ли е необходимо да напомняме, че в своята книга „Перестройката и новото мислене", публикувана на английски и на руски през октомври 1987 г., изучаването на която е добър начин да се запознаем с автора, дори по-късният Горбачов обръща особено внимание на върховното значение на Ленин и на Комунистическата партия в Съветския съюз, отхвърля приватизацията и политическия плурализъм в комунистическите държави и хвали съветския начин за разрешаване на социалните и националните проблеми. Трябва да напомним, че на 26 април 1985 г. Варшавският договор е подновен и продължен за още двадесет години; а е разпуснат на 25 февруари 1991 г. след пълния крах на комунизма в Източна Европа. Реката на времето наистина отнася делата на човешките същества.

Основание за реформите на Горбачов е необходимостта да се избегне икономическата безизходица, която става все по-очевидна към края на режима на Брежнев. Някои специалисти твърдят, че съветската държава и общество са спрели движението си напред с падането от власт на Хрушчов или наскоро след това, а дългите години на управление на Брежнев безспорно са време на стагнация и корупция. Икономическите показатели като правило сочат спад, макар че до този момент намалява само ръстът на производителността, а не самата производителност и продукцията. Въпреки огромните разходи и усилия условията в селското стопанство си остават потискащи. Както и преди, качеството на промишлената продукция изостава много след количеството. Дори, което е по-важно, цели промишлени предприятия, наследени още от първите петгодишни планове, не успяват да отговорят на конкуренцията на новия компютъризиран и електронизиран век. Наистина, изоставането в областта на науката и технологиите става една от основните тревоги на СССР. Военните разходи продължават да поглъщат огромна част от брутния национален продукт — в процентно отношение повече от два пъти в сравнение с военните разходи на Америка. Стагнацията и икономическата криза намират своя естествен контрапункт в песимизма и ниския морал, които завладяват страната.

Първите две от трите години на режима на Горбачов, тържествено обявен на 11 март 1985 г., показват определено „традиционен" модел. Новият секретар на партията трябва да се съсредоточи върху засилването на собствените си позиции, а след това да осъществи съществени промени в управлението и във висшия административен персонал. В резултат на това на 1 юли 1985 г. Шеварнадзе става член на Политбюро, а на следващия ден е назначен за министър на външните работи на мястото на Андрей Громико, който е преместен на по-церемониална длъжност. В Политбюро влизат и други нови хора, а Виктор Гришин, съперник на Горбачов за поста секретар на партията, е пенсиониран.

Предложената от Горбачов перестройка, която има за цел възстановяване на съветската страна и система, е многообещаваща, но, разгледана по-обстойно, прилича твърде много на предложенията и призивите на предишни съветски реформатори. През октомври 1985 г. Горбачов обявява проектоплан, в който се предвижда двукратно увеличение на националния доход за 15 години и се обръща особено внимание на модернизацията на оборудването и на увеличаването на производителността на труда. От първостепенна важност е преодоляването на стагнацията и развитието на Съ-

ветския съюз. И въпреки че лидерът говори за „радикална трансформация на всички сфери от живота", че такива понятия като печалба и рентабилност, децентрализация и дори пазарна икономика и частни предприятия навлизат все повече в националната лексика, на практика усилията се ограничават до опитите за ускоряване на някои процеси, по-конкретно до изкореняването на злини, като борбата с неявяването на работа и пиянството — през май 1985 г. е подета мащабна антиалкохолна кампания, която продължава и през следващите месеци и години.

Горбачов проявява повече оригиналност при постепенното въвеждане в печата на идеята за гласност или за свободни дискусии. Пълното развитие на зашеметяващата за съветското общество новост спечелва на Горбачов широка подкрепа от страна на интелектуалците и на много образовани хора в страната, както и одобрение в чужбина. Все по-нарастващата сговорчивост и мирната външна политика на Съветския съюз получават многобройни похвали от другите държави. Но ефектът се губи, когато дефицитът от времето на Брежнев е безкрайно остро критикуван, когато самият Горбачов през 1987 г. възобновява десталинизацията, осъждайки сталинския терор, докато в същото време Ленин си остава пътеводна звезда на новия курс. Тъй като по това време се очаква перестройката и гласността добре да се приспособят към чудесно реформирания, някак-си облагороден и открито ленински Съветски съюз.

За нещастие, през първите години от управлението на Горбачов почти нищо не се получава. Икономиката не отговаря на призивите за развитие. В действителност, икономическата, и по-специално финансовата политика на правителството довежда до бюджетен дефицит и инфлация и по този начин нещата само се влошават. Дори антиалкохолната кампания се оказва бедствие, чийто единствен неоспорим резултат е огромното увеличение на незаконното производство на спиртни напитки и то до такава степен, че в много райони на СССР захарта изчезва от магазините. Скоро под ръководството на новата администрация и нейните колебливи указания икономиката започва да губи сцеплението, което е имала по времето на Брежнев, без да има с какво да го замести. Войната в Афганистан, крайно болезнена за хората в Съветския съюз, продължава да взима жертви. На 26 април 1986 г. в Чернобил избухва ядрен реактор; последвалата медицинска и екологична катастрофа хвърля ярка светлина върху многобройните недостатъци — от тези в техниката, до тези в средствата за информация. Всъщност този трагичен епизод, първоначално отразен в духа на сталинските традиции за секретност, в крайна сметка се превръща, в отваряне към гласността и в силен аргумент в нейна полза. Но тогава самата гласност, ценно и неоспоримо постижение от годините на Горбачов, става все по-опасна за съветския режим и за всички негови планове. Най-голямата грешка на Горбачов е в това: той вярва, че гласността няма да унищожи комунизма, а ще го направи силен. Свободата на словото означава свобода да задаваш въпроси, а има твърде много въпроси, на които съветското правителство не може да отговори. Свободата на словото означава също свобода на различни политически и други възгледи, следователно законност на различни политически и други партии — един очевиден изход, който Горбачов се опитва за известно време да отрече, поддържайки гласността и отхвърляйки политическия плурализъм. Гласността и свързаните с

ней мероприятия за либерализация довеждат до появата по улиците и площадите на Москва и в други градове в СССР на разнообразни групи — от монархисти до фашисти, от православно духовенство до защитници на хомосексуализма. Важно е и това, че те довеждат до възраждане на многочислени националистични движения, потискани, но все още живи в марксистката супердържава. Новото време, изпълнено с проблеми, както и това от края на XVI и началото на XVII век, трябва да има и своята национална фаза.

Възход на национализма и разпадане на Съветския съюз

Поради броя, изобилието, разнообразието и спецификата на последвалите събития не е възможно да се направи кратко описание и адекватно обобщение на възникването на национализма, по-скоро на различните национални движения в Съветския съюз, след като централизираният контрол е премахнат или само ослабен. Той има влияние във всичките 15 републики, влизащи в състава на СССР. Нещо повече, много етнически помалки териториални единици в рамките на тези републики, а и други етнически малцинства също участват в стълкновението. В съответствие със същността на национализма отношенията между участниците обикновено са антагонистични, понякога се стига до физическа разправа. Илюстрация за участието на много страни в една битка е Цхинвали — основен град в Южно-осетинската автономна област в Грузинската съветска социалистическа република — една трета от който е в ръцете на местната осетинска милиция, една трета — на грузинските националистични сили и една трета — на съветската армия. По въпроса за национализма в Съветския съюз ще се ограничим само до някои основни моменти и очертали се модели.

В много отношения първи крачки правят трите прибалтийски републики Естония, Латвия и Литва. Независими държави между двете световни войни (Литва, която има по-богато и сложно минало, е била много подълго време независима), принудени да се присъединят към Съветския съюз само преди около 50 години, страни, в които се говори на собствените им езици и които имат квалифицирано и добре образовано население — тези три републики изразяват желание за независимост веднага щом самоопределението става възможно. Именно в Естония през юни 1988 г. е призната първата многочислена антикомунистическа политическа коалиция, наречена „Народен фронт“, пак Естония на 17 ноември 1988 г. провъзгласява правото си да отхвърля съветските закони, когато те са заплаха за нейната автономност. На 18 януари 1989 г. естонският става официален език на републиката, в Литва законът за литовския език влиза в сила една седмица по-късно дори в по-строга форма, а още по-късно след масови демонстрации — и законът за латвийския език в Латвия. През май 1989 г. литовският законодателен орган приема резолюция, с която иска независимост, а на 22 август 1989 г. той обявява, че съветската окупация и анексията на Литва през 1940 г. нямат законна сила. В началото на декември 1989 г. Литва става първата република, която отменя ръководната роля на комунистическата партия, а по-късно през същия месец Комунистическата партия на Литва гласува за скъсване на отношенията с Москва. По този начин тя се превръща в първата местна независима комунистическа партия в СССР, която одобрява политическото отцепване. На 11 март 1990 г. Лит-

ва, начело със своя президент Витаутас Ландсбергис, обявява пълна независимост. Събитията в Естония и Латвия имат подобно развитие. Няма значение, че литовците са три четвърти от цялото население на републиката, а латвийците и естонците са малко повече от половината жители — и трите нови държави се ориентират към еднаква политика, която признава само един официален език, а по отношение на гражданството — само местожителство или семейни връзки от досъветския период, за да бъдат изгонени новодошлите от руски произход. Въпреки мнението на вътрешната опозиция, че това е дискриминация, през февруари 1991 г. 91 на сто от гласоподавателите в Литва одобряват независимостта; през март чрез референдуми в Естония и Латвия е обявена независимост с мнозинство от три към едно — очевидно е, че не само прибалтийците, но и много руснаци и хора от други етнически групи, повече от всичко искат да се освободят от съветската система.

Горбачов твърде много подценява силата на национализма в прибалтийския район, както и на други места, и отначало се опитва да не обръща внимание или да отхвърля исканията за самоопределение и независимост. Щом кризата става очевидна, той пробва да въздейства чрез убеждаване, политически ходове, включващи много елементи, в това число и комунисти с различни възгледи, натиск, който никога не стига до използването на масови военни репресии. На 11 януари 1990 г. той заминава за Вилнюс, столицата на Литва, надявайки се да убеди двамата лидери и тълпите от недоволни хора да спрат развитието на национализма, но усилията му са напразни. По-успешна е нефтената блокада — огромното намаляване на доставките на нефт за Литва — която започва в средата на април 1990 г. и кара републиката временно да отложи, но не и да отмени обявяването на независимостта на 16 май. По-силен натиск има при такива инциденти като намесата на армията във Вилнюс, в резултат на която загиват 14 души и нападението на черните барети върху сградата на Министерския съвет в Рига (Латвия). И двете събития от януари 1991 г. са наричани от някои „неуспешен държавен преврат“, както и повтарящите се нападения върху гранични постове и митнически служители на националните републики, които са символ за тяхната независимост. Извършителите са от специалните армейски сили като черните барети, а вероятно и от някои полувоенни групи, какъвто е случаят със седемте литовски митнически и полицейски служители, убити на 31 юли 1991 година. Официално всички тези актове на насилие са обявени за местни инциденти или нарушения; всички, особено Горбачов, отричат всякакво участие. Всъщност той поставя акцента върху това, че не одобрява начина, по който прибалтийските републики се борят за независимост, а не самия стремеж към независимост, която може да бъде постигната по законен път след време, въпреки че храни надежди те да останат в обновения Съветски съюз.

Докато в прибалтийския район национализмът се развива успоредно и дори съвместно, в задкавказките републики от самото начало този процес води до стълкновение. От трите съветски републики, намиращи се зад голямата кавказка планинска верига — Армения, Грузия и Азербайджан — първите две са наследници на едни от най-древните и напълно различни народи и култури в света. Тяхната история датира значително преди християнството, грузинците и арменците създават християнска държава и кул-

тура векове преди възхваляваното приемане на християнството в Русия през 988 г. от н. е. Грузинците са православни; арменците са източни християни, но не са православни. Това, че са част от руската империя, когато тя най-накрая ги завладява в началото на XIX век, може би е важно, дори жизнено важно за тяхното оцеляване, тъй като не се оказват под господството на мюсюлманите турци и персийци, сега иранци (останалите в Турция арменци не оцеляват). Ако прибалтийските републики смятат 1940 за критична година, в която съветската власт потъпква тяхната независимост, то грузинците насочват вниманието си към 1918 г., когато след революцията в Русия през 1917 г. те създават една водена от меншевики независима държава, която само след три години е победена от Червената армия. Азербайджан, с не по-различно историческо битие, представлява забележителния в миналото и настоящето тюркски елемент в района; исторически неговото население е мюсюлманско и е тясно свързано с другите тюркски народи в СССР от Волга до границите на Китай и по-специално с четири от петте Централноазиатски съветски републики, както и с такива извън границите на СССР.

Революцията в Грузия има своето централно събитие — грузинската „кървава неделя". На 9 април 1989 г., по време на изключително брутално потушаване на националистична демонстрация в Тбилиси, са убити 20 участници, а повече от 200 са ранени. Въпреки че Москва обвинява местните власти и нарежда да бъде проведено разследване, всъщност комунистическият контрол не се възстановява. Местната партия, която подобно на литовската се опитва да бъде независима, губи последвалите решаващи избори и Грузия е оглавена от некомунистическо правителство, начело със Звиад Гамсахурдия. На 1 април 1991 г. грузинците отговарят на въпроса дали са съгласни „държавната независимост на Грузия да бъде възстановена въз основа на Акта за независимост от 26 май 1918 г." — според официалните източници, гласуват 90,53 на сто от 3,4 милиона грузински гласоподаватели, а положителните отговори възлизат на 98,93 процента. Както и прибалтийските народи, грузинците също определено искат да живеят извън Съветския съюз, независимо какво точно ще бъде тяхното политическо бъдеще. През лятото на 1991 г. дори се появява силен интерес към възстановяване на древната грузинска монархия, макар и в съвременна конституционна форма, в лицето на Георгий II Багратион, който живее в Испания и е поканен на посещение в Грузия от президента Гамсахурдия и от парламента. Но и в Грузия национализмът предизвиква нелеки проблеми. Поконкретно, докато претендират за своите собствени права, грузинците полагат максимални усилия да ограничат и контролират правата на малцинствените групи, които влизат в състава на тяхната държава — аджари, абхазци и особено осетинци — като понякога се стига до значителни боеве.

Но най-значителните сблъсъци в Задкавказкия район, на практика и в целия Съветски съюз, са тези между арменци и азербайджанци, съответно между техните републики. Историческата вражда между двата народа се проявява в Нагорни Карабах — район в Република Азербайджан, населен предимно от арменци. Те имат претенции към областта, заради националността на населението и предполагаемото малтретиране на нейните жители. Отговорът на азербайджанците е нападение над арменците, където и да се намират. През последните четири месеца на 1989 г. те блокират и желе-

зопътните линии към Армения, по които републиката получава жизненоважни доставки. Особено трагични са нападенията срещу арменци и руснаци в Баку, столицата на Азербайджан, през януари 1990 г., по време на които са убити най-малко 25 души. На 20 януари Съветската армия се изправя срещу азербайджанските метежници, превземайки Баку. Централното правителство е обвинено, от една страна, за намесата, а от друга страна, за късното вмешателство, и дори е нарочено от двете републики, че разпалва враждата между националностите в името на свои егоистични цели. Но е по-вероятно, че то се опитва да направи възможно най-доброто в много трудна ситуация, като разкъсва блокадата на железопътните линии, опитва се да предотврати масовото избиване, а и отхвърля претенциите на Армения за Нагорни Карабах. Арменско-азербайджанската граница се превръща във фронтова линия, а противниците са изключително добре снабдени с оръжие и военно имущество, откраднати или получени по друг начин от съветската армия. Макар че сега по фронта има само временно затишие, положението е донякъде спокойно. Много хора мигрират между двете републики и дори към Москва и други отдалечени места. Съветската армия брутално изгонва някои арменци от техните родни села в Азербайджан в Арменската република. Армения обявява независимост и скъсва със Съветския съюз, но поради изключително трудното ѝ и неприятно положение и поради изменчивата същност на събитията, нейното решение изглежда по-малко категорично, отколкото това на прибалтийските републики.

По-единни в действията си са петте мюсюлмански републики в СССР, намиращи се в Централна Азия: тюркски Казахстан, Киргизстан, Туркменистан, Узбекистан и иранска Таджикска Република. Политическите и националистичните безредици оказват върху тях силно влияние, и те също като други републики заявяват исканията си за „права“ и „суверенитет“, също като тях имат постоянни конфликти с централните власти, със собствените си малцинства, а понякога една с друга, но въпреки това до този момент те се нареждат сред най-малко настойчивите страни, влизащи в състава на бившия СССР. Партията и администрацията относително успешно поддържат позициите си в съветска Централна Азия. Обяснението за този успех навярно се крие в сравнително слабото развитие на района, който разчита изключително на производството на памук, в неговата бедност, бърз растеж на населението и най-вече в зависимостта на републиките от огромните правителствени субсидии, които са жизнено важни за икономиката и дори за съществуването на техните народи. Казахстан е най-голямата от петте републики и е особен случай: в южната част на страната живеят малко повече от половината казахи, а в северната преобладава руско население и затова към тази част на Казахстан имат претенции руските националисти и дори Солженицин, които нямат търпение да разделят руснаците и другите народи.

Ако всички разгледани досега републики могат да се смятат за периферни от гледна точка на руската география и руската история, а общото между тях е, че са влезли в историята на Русия сравнително наскоро, то тази оценка е неприложима по отношение на Украйна, както вече знаят читателите на тази книга, или на която и да е друга книга, свързана с историята на Русия. Следователно, историческото бъдеще на Украйна ще има огромно значение за бъдещето на Русия. След проведените избори нацио-

налистическата вълна издига на власт в Киев коалиционно управление, ръководено от националистично настроените украински комунисти, към което се присъединява антикомунистическо-националистичното движение, известно като РУХ. За разлика от уникалния прибалтийски национализъм, украинските политици привличат на своя страна всички жители на републиката. Що се отнася до отношенията ѝ със съветското, а по-късно с руското правителство, Украйна демонстрира готовност да участва в определени обединения, но винаги с някакви условия и противоречиви проблеми. Те се отнасят до украинското владение над Крим, предаването на атомните оръжия, разделянето на въоръжените сили и по-конкретно на Черноморския флот. Източната част на Украйна е коренно различна от по-малката западна част. Именно в нея, която е била съветска само от 1939 или 1945 г., многостранното възраждане на религията намира израз във възстановяването, понякога войнстващо, на забраненото по-рано църковно униатство под юрисдикцията на католиците, докато антикомунизмът и антируският национализъм се усилват.

В съседство с Украйна и тясно свързана с нея, както и с историята на Русия още от самото ѝ начало, Белорусия се отличава с това, че в нея национализмът се развива по-бавно — може би поколение или две след Украйна. Освен това партията в Белоруската република се оказва по-силна, отколкото в някои други страни. Но все пак новата националистична вълна има влияние. В края на юли 1990 г. Белорусия разпространява декларация за своя „суверенитет". И докато тя продължава да бъде една от страните, обединени в съветска държава, е трудно да се предскаже нейното бъдеще.

Молдавската съветска социалистическа република, граничеща на югозапад с Украйна, е добър пример за загадките и страданията на съвременния национализъм в Съветския съюз. В известен смисъл той е фалшив национализъм, тъй като молдовският език всъщност е румънски и молдовците са част от румънския народ, а обосноваването и поддържането на различията между Молдова и Румъния е премислена политика на СССР, все пак той обхваща молдовската етническа група във вреда на много малцинства, като тюркските гагаузи, украинците и руснаците*. През август и септември 1989 г. са организирани огромни демонстрации и контрадемонстрации „за" и „против" въвеждането на молдовския като единствен официален език на републиката. От време на време напрежението прелива в боеве, което води до намесата на съветската армия едновременно с усилията ѝ да запази мира в задкавказкия район. Молдовските власти обявяват, че скъсват отношенията си със Съветския съюз и отказват да участват в каквито и да било нови федерални или други обединения. Бъдещето на този район съвсем не е ясно.

Горбачов и неговото правителство не получават подкрепа от Руската република — гиганта РСФСР — докато се опитват да контролират неруските националности в Съветския съюз. Напротив, скоро Руската република също представя декларации и поставя искания пред централните власти, често заедно с други недоволни субекти — и по основателни причини. Разбира се, руснаците се радват на определени предимства в Съветския

* Това се отнася и за значителното българско малцинство там. — Бел. ред.

съюз, като например привилегировано положение на техния език, по-широкото признание на тяхното културно и историческо минало, макар и в марксистко-ленинска интерпретация, но те си остават бедни, дори по-бедни от жителите на редица други републики, а най-важното, те понасят своя дял от лишенията, страданията и гнета, характерни за съветската система. На тях дори са им отказани такива „местни" институции, каквито другите републики имат, като собствена комунистическа партия, собствена Академия на науките, очевидно от страх, че тези организации могат да станат твърде силни и да съперничат на централните съветски учреждения.

Руската република се прославя със забележителния си темпераментен лидер Борис Елцин, съратник на Горбачов, който има подобни на неговите произход и кариера, но се отличава от него по екстравагантното си поведение и обаятелна притегателна сила. Освободен от поста ръководител на московската партийна организация на 11 ноември 1987 г. заради критиките му към забавянето на реформите на Горбачов, Елцин прави безпрецедентна кариера в Руската република, чиято кулминация е избирането му на 12 юни 1991 г. за президент — зашеметяваща демонстрация на демократичната процедура и народната подкрепа, каквато не е имал нито Горбачов, нито който и да е друг лидер в централното правителство. Изборите вече са издигнали до високи постове в Русия и други либерали, особено в големите градове, като Анатолий Собчак, станал кмет на Ленинград, и Гаврила Попов — на Москва. Това, че Елцин напуска комунистическата партия на 12 юли 1990 г., а Собчак и Попов правят същото на следващия ден, няма никакво значение. Либерализмът е съчетан с национализъм и възраждане на религията — исторически градове, места и улици получават старите си имена, а броят на църковните богослужения, включително и на обществени места, се увеличава. В Ленинград също решават, че техният град трябва отново да се нарича Санкт-Петербург. Разбира се, огромните проблеми продължават: в действителност, цялата ослепителна промяна придобива оперетен характер, тъй като основните процеси в икономическия и социалния живот се изострят. Управлението на РСФСР става почти невъзможно, тъй като всички — от Волга до Якутск в Източен Сибир, а и номадските племена от далечния Север — предявяват искания за историческите си права, диаманти, северни елени. Мъчителното противопоставяне между Горбачов и Елцин, което се изразява в повтаряща се смяна на позициите и варира от близко сътрудничество до решителни опити другият да бъде отстранен от политиката, става център на внимание в политическия живот на Съветския съюз.

Източна Европа и светът

Точно когато в страната всичко започва да се разпада, Горбачов и Съветският съюз загубват Източна Европа, което на свой ред предизвиква понататъшно разпадане. Погледнато ретроспективно, може да има две основни обяснения на зашеметяващите събития от удивителната 1989 година: огромно противопоставяне — всъщност ненавист — на народите в сателитните държави към комунистическата система и режим, от една страна, и решението на Горбачов съветската армия да не се намесва в защита на комунистическите съюзници, от друга страна. В Източна Европа комунизмът в голяма степен се е провалил и предизвиква презрение, а точно това повече-

то чуждестранни наблюдатели не успяват да вземат под внимание. Що се отнася до решението на Горбачов, отначало съветският лидер очевидно наивно е смятал, че също както в Съветския съюз, така и в сателитните страни трябва да има перестройка и че тя ще укрепи системата. Но след като системата започва да се разпада и то със страшна скорост, той стига до заключението, че за спасяването на стария ред не може да се направи нищо. Както гръмко обяснява на съветските привърженици на твърдата линия, които го обвиняват в измяна, само танкове могат да спрат промените в Източна Европа, но танкове никога вече няма да бъдат използвани.

Така 1989 г. става годината на краха на комунизма в Полша, Чехословакия, Унгария, Румъния, България и, разбира се, Източна Германия, която напълно изчезва след обединението ѝ с Федерална република Германия. Хиляди бежанци, преминаващи отворените граници, труднопреодолимата някога Берлинска стена, превърнала се в сувенири веднага след като е съборена парче по парче, труповете на Чаушеску и съпругата му, екзекутирани непосредствено след преврата в Румъния, и още много епизоди и подробности ще бъдат съхранени в историческите книги и човешката памет за години напред. Макар че всеки национален случай си има своите особености, като например изключително важната роля на Западна Германия за случилото се в Източна Германия, уникалната роля на „Солидарност" в Полша, налице са и някои общи характеристики. Най-важното е това, че комунистическите режими се оказват неспособни да оцелеят в условията на интелектуална и политическа свобода — наречете ги ако искате гласност — и особено при свободни избори, които започват с тези в Полша на 5 юни 1989 година. Дори и в спорните случаи като Румъния и България — които навярно имат особено отношение към бъдещето на Русия — където много от институциите оцеляват, предмет на обсъждане стават продължаващите привилегии и спирачките, които старите партийци могат да поставят пред демократичното развитие на тези страни, а не страхът от връщане към времето на Чаушеску и Живков.

Въпреки силния удар Горбачов реагира на събитията бързо и с разбиране. Вместо да предприеме някакви задкулисни действия, особено по изключително важния въпрос за обединението на Германия, Горбачов приема това обединение изцяло, с което си спечелва признателността на германците, особено на канцлера Хелмут Кол. Освен това той получава изгодна финансова помощ за изтеглянето на съветските войски от Германия и предислокацията им в СССР, както и друга помощ от Германия. Нещо повече, разрешаването на германския проблем и отказът на СССР от създаващата проблеми Източна Европа добре съответстват на политиката на Горбачов за мир и международно сътрудничество. Съветските войски най-накрая напускат Афганистан, въпреки че Съветският съюз продължава да оказва огромна военна помощ на правителствените сили в безкрайната гражданска война. В края на юли 1991 г. изключително трудните и дълго протакани преговори със Съединените щати постигат резултат — споразумение за намаляване на определени видове въоръжения. По това време коментаторите отбелязват, че новият дух на сътрудничество е дори по-важен, отколкото условията на договора. Въпреки че остават разногласия и известно напрежение, например решението на Япония да си върне някои малки острови от Курилската верига, завладени от Съветския съюз към края на

Втората световна война, или натиска на Америка, която иска да накара СССР да се откаже от Кастро и Куба, Горбачов и неговата страна скоро стават уважавани поддръжници на световния ред. Те играят успешна роля през 1990 г. по време на кризата и войната след окупацията на Кувейт от Ирак, въпреки че Съветският съюз не се намесва с военна сила, а също и през 1991 г. при ликвидирането на последствията от тази война, когато международното внимание е насочено към продължаващия арабско-израелски конфликт. Трябва да допълним, че през октомври 1990 г. на Горбачов е присъдена Нобелова награда за мир. Външната политика на Горбачов може да се смята за катастрофа, за огромен успех или и за двете едновременно — това зависи от гледната точка.

Развитие на събитията в страната

В страната положението е катастрофално. Оптимизмът и увереността, характерни за ранните години от управлението на Горбачов, изчезват. Икономиката продължава да се влошава, което довежда до огромен дефицит на стоки за широко потребление и дори до заплаха от глад. В Урал, Сибир и Украйна избухват големи стачки, особено миньорски. Специфични мерки, като закона от 23 януари 1991 г., с който се изтеглят от обръщение банкнотите от 50 и 100 рубли и се въвеждат много рестриктивни условия за обмяната им, се превръщат в бедствие. Много лошо приложен, този закон не успява да спре инфлацията или да ограничи злоупотребите, а силно засяга работещите граждани от средната класа и пенсионерите. Всъщност увеличеният брой закони и директиви предизвиква пълно объркване. При положение, че новите съюзни републики настойчиво отстояват своите права, и в условията на слаба отговорност, въобще не е ясно кой какво притежава или какво управлява. Една и съща собственост или сфера на икономическа дейност може да се оспорва от централното правителство, съюзната република, местната администрация или района със собствено самоуправление. Реформите на всички видове власт са в най-добрия случай частични, необмислени, трудни, ако не и неизпълними. Съществените общи икономически реформи, каквито често се обещават, продължават да се отлагат.

Природни или предизвикани от човека катастрофи и техните последствия, независимо дали става дума за земетресение като това в Армения през декември 1988 г., при което загиват около 25 хил. души и което оставя без дом около 500 хил., или за сблъсък на влакове и експлозия на газ като тези недалеч от Аша в Урал през юни 1989 г., когато са убити 190 души, 270 изчезват, а 720 са настанени в болница, само подчертават многочислените недостатъци, включително и неспособността на съветската система. Екологичните проблеми се очертават все по-ясно, след като същността и размерът на екологичните щети в страната стават широко известни. Навярно по-голяма вреда на управлението и системата нанасят разкритията за масови гробове; през октомври 1988 г. недалеч от Минск в Белорусия са намерени около 102 хил. тела; край Киев са открити между 200 хил. и 300 хил. погребани, за които през март 1989 г. специална комисия се произнася, че са жертви на Сталин, а не на нацистите; на 2 октомври 1989 г. са разкрити масови гробове край Челябинск и Свердловск в Урал с около 300 хил. тела, а и други. Гласността не само предоставя информация по всички тези въпроси, но и оказва съдействие за реабилитацията на много кому-

нисти, убити по време на чистките през 30-те години, реабилитацията на много руски културни дейци в чужбина, като изтъкнатия музикант Мстислав Ростропович и блестящия сатирик Владимир Войнович, но и довежда до разнообразие в мненията и многобройни критики. Горбачов и неговата политика са атакувани отдясно, отляво и от всички посоки.

Също като своите предшественици Горбачов започва кариерата си на върховен съветски лидер, когато Политбюро гласува той да заеме поста генерален секретар на партията. Точно като останалите, както вече бе споменато, и неговата първоначална основна грижа е да засили позициите си в Политбюро и по-общо във висшите ешелони на партията, което е една успешна политика, въпреки че новият лидер никога не получава пълен контрол. Но скоро възникват огромни трудности. Политиката на перестройка и гласност създава силна и постоянна опозиция както отдясно, която се чувства сериозно заплашена, така и отляво, какъвто е случаят с Елцин, която опозиция твърди, че реформаторските действия не са достатъчно ефективни или бързи.

Освен това позициите на самата партия се променят. Горбачов въвежда конкуриращ се избор вътре в комунистическата партия, за да се пребори със застоя и да спечели поддръжници срещу силните традиционалисти. На 13 януари 1990 г. той запазва предишните си позиции, декларирайки готовността си да приеме съществуването и на други политически партии в СССР. След демонстрацията в Москва през февруари, в която участват около 250 хил. души, и след митинги на други места, на 13 март 1990 г. законодателният орган отменя член 6 от Конституцията, който гарантира на комунистическата партия „ръководна" роля, т. е. монопол върху политическата власт в Съветския съюз. Въпреки че реформаторите не бързат да разрешат създаването на всеобхватна политическа организация извън партията, през юли 1991 г. се появява Движението за демократични реформи, ръководено от такива изтъкнати бивши сподвижници на Горбачов като Шеварнадзе и Яковлев, а и някои други видни либерали. Самата партия, някога абсолютно монолитна, през лятото на 1991 г. се намира под постоянната заплаха от разцепление, следователно плурализъм, което е особено очевидно в огромната ѝ руска част.

Същия ден, когато е отменен член 6, в качеството на президент на страната Горбачов получава правото да управлява чрез президентски укази. Съчетаването на партийни и държавни постове не е нещо ново за съветските ръководители; новото е в това, че държавният пост вече може да бъде използван срещу партията. Горбачов се е подготвил добре за държавната власт, наследявайки през октомври 1988 г. от Громико президентския пост, получавайки на 25 април 1989 г. подкрепата на 2250 членове на конгреса на народните депутати и издигайки изключително значението на тази длъжност. Тъй като влиянието на Политбюро и партията отслабва, голямо значение придобиват близки до президента консултативни органи като осемнадесетчленният президентски съвет, който просъществува от март до декември 1990 г., и наследилият го осемчленен Съвет за сигурност на СССР. В неговия състав влизат основно министрите на най-важните министерства в страната. През лятото на 1991 г. се разпространява слухът, че Горбачов може би ще напусне партията и ще се посвети на държавното управление и реформи. Всъщност той поема в противоположна посока и спе-

челва още веднъж значителна партийна подкрепа, като и очевидно е решен да продължи по неравния си път.

Не е лесно да дадем оценка или дори само да представим политиката на Горбачов. Често изглежда невъзможно да отделим неговите собствени проекти, планове и цели от политическите и други тактически отстъпки и компромиси, които той трябва да прави, и от допълнителните елементи, наложени му от други политически сили в Съветския съюз. Крайният резултат е криволичещ курс, по-забележителен с колебанието между реформи и ограничени действия. Ще спомена само един от неговите последни завои — през октомври 1990 г. Горбачов одобрява т. нар. „план Шаталин", предложен от икономиста Станислав Шаталин, според който за 500 дни в СССР трябва да бъде въведена пазарна икономика. Но в последния момент Горбачов се отказва от него и през следващите седмици и месеци възприема консервативна и дори реакционна политика, характеризираща се с това, че на ключови правителствени длъжности са назначени хардлайнери, а на полицията и на армията, когато тя изпълнява някои полицейски функции, е дадена допълнителна власт. Това става по времето, когато в знак на протест и като предупреждение Шеварнадзе подава оставка като министър на външните работи и е сменен от бившия посланик в Съединените щати Александър Безсмертних, без никаква промяна в съветската външна политика. Пролетта и лятото донасят други завои, тъй като Горбачов, изпълнен с ентусиазъм повече от всякога, се заема с икономическите и общите реформи, готов дори да осъди марксизма във връзка с многообещаващите планове за Съветския съюз, макар че няма решение на проблемите или график на действията.

Но може би е най-подходящо да завършим това кратко описание на перестройката там, където то започва, т. е. с икономическата криза и да се обърнем към изключителното изложение на същността и проблемите на съветския икономически упадък, направено от Григорий Гросман на 25 юни 1991 г. пред комисиите на конгреса*.

„Едва ли някой може да посочи пример в съвременната история — било значима война или нейните резултати — когато икономическите условия в една важна държава се влошават толкова много и толкова бързо, както тези в Съветския съюз през последните няколко години. Преди помалко от десетилетие сериозни западни наблюдатели все още сериозно обсъждат въпроса дали глобалното икономическо съревнование в крайна сметка не може да бъде „спечелено" от Изтока, с всички последствия от това за бъдещето на света. Днес също толкова сериозни хора също толкова сериозно се изказват за помощ от Запада, наподобяваща „плана Маршал", възлизаща на стотици милиарди долари, за да не изпадне съветската икономика (държава и общество) в още по-голяма нищета и безпорядък с всички последствия от това за бъдещето на света.

Въпреки че сегашното икономическо състояние е наистина катастрофално, то не е съвсем неочаквано, както може би някой е предположил.

* Съкратено изказване на Григорий Гросман (Бъркли), направено по време на съвместното изслушване на подкомисията за Европа и Средния изток на Комисията по външната политика към Камарата на представителите на САЩ и на Обединената икономическа комисия на конгреса на САЩ

Всъщност скритите процеси на загниване и разрушение работят в продължение на десетилетия, въпреки че са укривани от диктаторския режим, подпомаган от безмълвието на наплашеното население (с изключение на относително малък брой дисиденти). Сред тези дълго продължили пагубни тенденции можем да назовем използването на огромни национални ресурси за военни цели и за поддържане на империята; необмислената и разточителна експлоатация на природни и човешки ресурси, които биха могли да послужат за икономически растеж и прогрес, в съчетание с изоставане в технологичния напредък и повишаването на качеството; неспособността да се изхрани населението без огромен внос на стоки; физическото влошаване и замърсяване на околната среда, което съществено влияе върху здравето на хората; нарастващата склероза на централизираната система за икономическо планиране и управление, засилвана от строгия контрол върху заплатите и от лошото управление на паричните средства; постоянният ръст на сивата икономика, тясно свързана с широко разпространената сред властимащите корупция и (понякога) с организираната престъпност; липсата на стимули за работа, да не кажем на инициатива, на предприемачество (с изключение на сивата икономика), на чувството за отговорност. Следва продължително забавяне на икономическия растеж и истински упадък.

Този потискащ списък на скрити икономически факти (без да споменаваме политическите, социалните и етническите), които от десетилетия водят съветската икономика към нейната дълбока криза, може да бъде продължен. Този момент настъпва по времето на Горбачов, не поради това, че Горбачов е най-способният реформатор на икономиката, какъвто СССР рано или късно щеше да има — вероятно той не е — а защото е трудно да си представим друг комунистически лидер, а трябваше да има такъв, който бързо и докрай да осъди недостатъците на миналото.

Но Горбачов все още не е разрушил, ако в действителност намеренията му са такива, нито старите начини за управление на икономиката, нито социалните групи, които традиционно я управляват, а именно партийния апарат (самият той го оглавява) и държавната номенклатура, нито самата идея за социализъм. Което е една от причините икономиката да е в толкова лошо състояние.

На първо място обаче трябва да обърнем внимание на обявената икономическа програма, която развълнува политиците, откакто Горбачов встъпи в длъжност през март 1985 година. (А) Първият неотложен проблем, към решаването на който Горбачов се насочи, бе намаляване на военно-икономическо-технологичното изоставане от Запада. Той се зае с него енергично но традиционния сталински начин, използвайки същите институции и хора ... и се провали, пропилявайки напразно ресурси и 1-2 години. (В) По-късно той се обърна към идеята, която от известно време изкристализира във възгледите му, а именно — смело да реформира институциите едновременно с перестройката (а и съпътстващата я гласност) с цел да привлече на своя страна образованите хора, които да му помогнат да осъди миналото.

Икономическите реформи (в техните по-късни радикални форми за трансформация на системата, в това число и чрез приватизация) налагат програма от икономически мерки, които — макар и не в тази последователност във времето и не винаги в същия ред на крайна необходимост — включват следните основни компоненти. (1) Най-неотложно е да се спре

бързото влошаване на реалната икономика. (2) Стабилизация: създаване на условия, при които — в противоположност на сегашното положение — родните пари да са функциониращо платежно средство и ефективно средство за размяна, а цените (курсовете на чуждестранната валута и лихвените проценти) да се определят от пазара и да са приемливо стабилни и поносими.

Към 1990 — 91 г. стабилизацията се превръща в най-важния проблем, а всички останали въпроси от програмата остават на заден план. (3) Освобождаване на контролираната икономика — задачата е да се освободи от лошото управление; (4) Узаконяване на широк кръг частни бизнес дейности, плюс приватизация на бизнеса, до настоящия момент собственост на държавата. (5) Разрешаване на взривоопасния проблем за нови формули в отношенията с републиките за обединение (федерализъм), отделяне или получаване на изключителна автономия от някои републики (които сега наричат сами себе си суверенни държави) и т. н. (6) Интеграция на СССР (или на каквото е останало от него) и на неговите съставни части в световната икономика. (7) Система за социална сигурност, съответстваща на състоянието на икономиката и на очакваните политически промени. (8) Фискална и банкова структура, способстваща за решаването на проблеми от 1 до 7. И, разбира се, изработване на множество законопроекти и въвеждането им в действие. Трудно е да си представим такава страховита програма дори в държава, която не е раздирана от борби и разногласия като СССР.

Сега, в средата на 1991 г., важни събития се случват едновременно в няколко направления и по противоречиви начини. Първото и най-главно е това, че влошаването на икономиката се ускорява значително. Преди малко аз използвах думата „катастрофално“ без преувеличение. За първите четири месеца на тази година БВП падна с повече от 9 на сто в сравнение със същия период на миналата година (вж. бележките за съветската статистика, направени по-долу). Резултатите в доклада за цялата година може да бъдат значително по-лоши, както най-общо смятат добре информираните съветски икономисти, с които се срещнах в Москва, а и на Запад през последните 30 дни. Това ме накара охотно да се съглася с „безжалостните“ заключения на един вестник, направени в статията „Повече от перестройка: Съветската икономика в криза“ (16 май 1991 г., представени от ЦРУ на Обединената икономическа комисия на Конгреса на САЩ). А именно:

„Няма съмнение, че 1991 г. ще бъде по-лоша за съветската икономика отколкото 1990 г., и е вероятно тя да бъде значително по-лоша... (Ако разногласията между центъра и републиките продължат), реалният БВП вероятно ще спадне с 10 до 15 на сто и годишната инфлация лесно ще достигне 100 процента“.

Последното може би вече се е случило, до голяма степен заради рязкото и най-вече административно увеличение на официалните цени на дребно от 2 април 1991 г. (Изглежда производителите и кабинетът „се увлякоха“ с цените и ги повишиха съществено над допустимите нива). Паричната „компенсация“, изплатена на населението за априлското увеличение на дребно, не е еднаква за различните социални групи и компенсира може би половината от действителния скок на цените. До края на тази година може да се очакват и други увеличения.

В случай, че разногласията между центъра и републиките бъдат смекчени, резултатите за 1991 г. могат да бъдат по-малко „безпощадни“ — но

едва ли много по-малко.

Всъщност изключително трудно е да се определи с точност какво точно се случва сега в съветската икономика. Въпреки че сегашното ръководство на официалното статистическо учреждение се опитва да подобри качеството и методите за сравнение на своите данни, а и да повиши пълнотата на статистическите публикации, на усилията му пречат капризните факти. Големи различия в цените за едни и същи стоки на различни места и в определено време; недостиг на стоки; широко използване на бартер (поради недоверие към парите); корупция, повсеместни черни пазари, укриване на данъци и заобикаляне на административните правила; раздробяване на страната на десетки, ако не и стотици, полунезависими териториални единици (поради ерозията на централния контрол), всяка от тях със собствена купонна система, административни правила, търговски ограничения, контрол на цените и т. н. — смесица, която силно затруднява статистиците в СССР. Но основните тенденции в производството и потреблението вероятно са такива, каквито смятаме, с други думи, близки до катастрофалните.

В общата картина не по-малко място заема разпределението на личните доходи и богатството. По този въпрос данните са още по-непрозрачни. Трудно е да се избавим от впечатлението, че през 1991 г. бе достигната нова висока (или ниска) точка в диференциацията на личните доходи и богатството. Губеща е огромната част от населението, чиито средства за съществуване зависят от официалните източници на доходи (заплати, пенсии и др.), които през тази година реално спадат; и/или чиито неофициални доходи нарастват по-малко от инфлацията; и/или тези, които имат несъществени източници на доходи. Но много други забогатяват значително, използвайки многобройните нови възможности, както за печелившо производство и търговия, така и за бърза спекулация на черния пазар, за което способстват нарастващият дефицит на стоки и цени, значителната либерализация на частния бизнес в различни нови законни форми и самият хаос.

В резултат от увеличените възможности за частен бизнес в общото объркване и хаос в икономиката днес, Съветският съюз може да предложи най-добри перспективи за бързо лично забогатяване. Пък и не е необходимо някой да си държи богатството в рубли; има безброй начини, законни или незаконни, частни пари да бъдат изнесени в чужбина.

Но трябва да отбележим, че докато парите и цените не се стабилизират, докато въпросът за федерацията не бъде решен и докато не бъде гарантирана подкрепата на закона за частния бизнес, частните капитали ще продължават да избягват дълготрайните, юридически необосновани капиталовложения и ще търсят бързи и лесни сделки. Не трябва да се подвеждаме от истории за успешни нови съветски предприемачи. Малко от тях са сериозни инвеститори.

Излишно е да споменаваме, че често огромни лични доходи произхождат от де юре или де факто „самопроизволно присвояване“ за сметка на държавата. И тъй като тези, които са най-близо до държавното имущество, а именно традиционният елит (включително и старото ръководство) очевидно имат най-добри възможности за присвояване на държавни активи, феноменът „присвояване от номенклатурата“ придоби ако не масови размери, то най-малкото привлече вниманието на масите (както в Източна

Европа) с определено политическия си характер.

Може би няма нищо лошо в присвояването от номенклатурата или в използването на „мръсни пари" за закупуване на държавно имущество — всъщност това може би е най-бързият път към приватизацията — но това ли е приватизацията, която имаме предвид, когато съставяме списък на нещата, за които искаме помощ от Запада — като пазарна икономика, приватизация и демократизация на политиката? Наистина ли искаме да видим нещо подобно на пазарна икономика, управлявана от картелите на същите стари комунистически шефове и от същите господари на корупцията и организираната престъпност в нов облик?

Ако приватизацията чрез бързо и съмнително присвояване бъде отхвърлена, колко десетилетия ще бъдат необходими, за да се създаде пазарна икономика и да бъде приватизирана съветската икономика? Междувременно ще се развива ли демокрацията, тя ще оцелее ли? Ще са нужни някакви други икономически форми. Ще бъде ли това до голяма степен старата командна система — което ще измами надеждите за икономически напредък и демократично възраждане? Или ще има продължителна междинна фаза, когато държавни фирми ще работят при пазарни условия, т. е. социалистическа пазарна икономика (да използваме един стар термин)? В действителност, поради току-що изброените предположения и въпреки техните недостатъци, вероятно именно последната може да възроди надеждите в СССР и в Източна Европа като алтернатива на нещо по-малко привлекателно.

Как ще изглежда СССР след пет години? Всъщност, как ще изглежда той след пет месеца? През 1986 г. кой можеше да знае какво ще се случи в СССР или в света през 1991 година? Предполагам, че СССР ще бъде по-скоро раздробен (по различни начини) отколкото демократичен, икономиката ще бъде по-скоро управлявана отколкото пазарна, хаотична, а не капиталистическа, ще има възможности за частния бизнес именно поради тези причини, а не въпреки тях.

По тези причини икономическите проблеми са твърде дълбоки, политическите и националните твърде остри, наследеното от минали години твърде устойчиво. Процесът на приватизация на държавно имущество ще бъде много бавен (ако не е толкова стряскащо, ще протече по описания по-горе начин). И най-вече, след като всичко друго бъде поправено материалните активи ще трябва да се възстановяват почти от нулата. Такова възстановяване и преоборудване, техническо обновление и най-вече, преориентацията към нови социални цели и към външния свят ще бъде дълъг и скъп процес. Също както и управлението на щетите, нанесени на околната среда и от токсичните замърсявания.

Страната ще остане бедна за дълго време; ще бъде необходима скъпоструваща система за социална сигурност, която да предотврати евентуална политическа катастрофа. Следователно за известно време ролята на държавата (или на повечето държави — наследнички) ще остане голяма, данъчното бреме ще бъде тежко, а размерът на инвестициите (частни или обществени) в БВП ще продължи да бъде висок. Времето на съветската Тачър може би все пак ще дойде, но няма да е много скоро. По този въпрос САЩ не трябва да имат илюзии".

Страната е в състояние на постоянни икономически, социални и по-

литически изменения, когато на 19 август 1991 г. е обявено, че Горбачов напуска всички държавни и партийни постове по здравословни причини. Поне първоначално изглежда, че държавният преврат на най-десните е успешен. Но той претърпява провал за три дни заради опозицията, ръководена от Елцин, слабата организация и, очевидно, заради отказа на ключови военни и полицейски части да изпълнят заповедите на водачите на преврата. Резултатите от провала на преврата са: завръщане на Горбачов, силно укрепване на позициите на Елцин, арести на водачите на преврата и дискредитиране на много правителствени, партийни и военни лидери, най-вече на партийни ръководители и шефове на полицията — след което Горбачов напуска партията, а партийната дейност е „временно прекратена" докато трае разследването. Освен това процесът на разпадане на СССР набира голяма скорост. Литва, Латвия и Естония обявяват независимост и получават международно и дори съветско признаване. Повечето други републики, включително и Украйна, също прокламират независимостта си, макар че, от друга страна, правят планове и водят преговори за нова конфедерация или съюз, ако не и действена федерация. Всъщност, след един отрицателен вот и последвали изменения Всесъюзният конгрес на народните депутати на 6 септември одобрява предложения от Горбачов „преходен" план за управление на Съветския съюз, който предоставя повече власт и пълномощия на републиките, но все още предвижда централни институции, включително и отговорност на Държавния съвет за външните работи, военните въпроси, спазването на законите, сигурността в тези републики.

На 25 декември 1991 г. Горбачов подава оставка. Всички съюзни републики обявяват независимостта си, въпреки че повечето от тях изразяват готовност да създадат неопределена свободна организация, която става известна като Общност на независимите държави (ОНД). Борис Елцин се откроява като централната фигура в една нова и крайно неспокойна ситуация.

Заключителни бележки

Изчезването на Съветския съюз се оказва толкова неочаквано, колкото и неговото появяване, а и също толкова спорно. Силно мразен и предизвикващ възхищение през съществуването си от тричетвърти век, СССР получава всеобщо признание за своята мощ и издръжливост след победата над Германия през Втората световна война и за положението си на една от двете световни суперсили. Преданите комунисти и свързаните с тях елементи, а и многобройните благоразумни наблюдатели интерпретират съветската история като последователна и стабилна и я поднасят на западните нации като такава, независимо дали става дума за тържественото обявяване на НЕП, „великото отстъпление" в културата през 30-те години, титаничната война и победата над Германия и Япония, смъртта на Сталин или доминиращото влияние на Хрушчов. Макар че никое от тези различни събития не става решителна повратна точка в историята, те влизат в рамките, в които много хора на Запад приветстват перестройката и гласността: Съветският съюз ще се присъедини към демократичните държави като важен партньор и вероятно ще има какво да предложи. Много малко хора очакват, че ще последва срив и разруха.

Но някои очакват всичко това. Освен непримиримите бели и някои други отявлени врагове, които рядко се споменават в академичните анали-

зи, сред икономистите възникват школи, повечето критично настроени, които гледат далеч напред в бъдещето,. Още през първите години на съветския режим някои икономисти посочват основните недостатъци на съветската икономическа система и тези първи критики са продължени от такива специалисти като Янош Корнай, който по време на системата работи в Унгария, а също и от Григорий Гросман и Владимир Тремл, които изследват втората, неофициална (сива) съветска икономика от удобни позиции в американски университети. Част от критиките на Гросман могат да се видят в твърденията му, цитирани по-горе. Всъщност става банално да се твърди, че Съветският Съюз се справя добре в условията на традиционната индустриализация, основана на въглищата и на метала, но не може да поддържа нивото на Запада в областта на кибернетиката, на компютрите и като цяло на новите комуникационни технологии. Според формулировката на Мануел Кастелс и Ема Кисельова:

„И така, технологичната криза в Съветския съюз е закономерен резултат от държавната система: приоритет на военната сила; политико-идеологически контрол върху информацията от страна на държавата; бюрократични принципи на централно-планираната икономика; изолация от останалата част на света; невъзможност да бъдат модернизирани технологично някои области на икономиката и обществото без цялостни изменения, тъй като отделните елементи си взаимодействат".

Съвременната технология прави изолацията по-трудна и съветските граждани по-добре от всички знаят това. Надпреварата във въоръжаването продължава да поглъща процентно два пъти повече средства от силно намаления му производствен капацитет в сравнение със САЩ. Гросман многократно отбелязва, че единствено огромният износ на петрол и природен газ поддържа съветската икономика в продължение на 15 години, от 1970 до 1985 г., в едно безизходно положение, като не ѝ е позволил да започне да се влошава. Странният курс на съветската икономика, както и на съветската политика като цяло, се определя от утопични марксистки схващания, които може би най-добре са анализирани от Анджей Валицки в неговата блестяща „Марксизмът и скокът към Царството на свободата: възход и падение на комунистическата утопия".

Грешките са много. Може би най-ужасната е неспособността да се види реалността през призмата на идеологията.. Национализмът е неправилно оценяван, докато той не разруши Съветския съюз. Очевидно Горбачов вярва, че като отиде във Вилнюс ще убеди литовците да не напускат съюза. Но самата Русия не мисли по-различно и руските интереси и руският национализъм изиграват съществена роля в унищожението на СССР. Що се отнася до заслугите на Горбачов — те са изключително важни от всякаква гледна точка, въпреки че не става това, което Горбачов е планирал. Най-впечатлени са тези, които вярват във великата сила на тоталитаризма и в невъзможността едно разпокъсано общество успешно да се освободи от него. Ако е така, една тоталитарна система може да бъде разрушена само отгоре надолу. В Съветския съюз се получава именно това. Във всеки случай гласността и другите мерки, които имат за цел да укрепят системата, довеждат до пълен срив. Като контрапункт на Державин ще посочим дори още по-известното твърдение на Хераклит: „Панта рей" („Всичко тече").

СЕДМА ЧАСТ
РУСКАТА ФЕДЕРАЦИЯ

Глава XLIII
Русия по времето на Елцин (1991 – 1999)

„Много беше писано за посещението ми в САЩ, както в Съединените щати, така и в нашата страна; следователно, няма нужда да се спирам нашироко на основните резултати от него. Имах много интересни срещи, като се започне с президента Буш и се стигне до обикновени американци по улиците на града. Сигурно ще бъда банален, но най-много бях впечатлен именно от обикновените хора, от американците, които излъчваха забележителен оптимизъм, вяра в себе си и в собствената си страна. Макар че, разбира се, имаше и други изненади, например в един супермаркет ... Когато видях всички тези рафтове, пълни със стотици и хиляди малки консерви, малки кутии и какво ли не още, за първи път бях изпълнен от голяма болка за нас, за нашата страна. Да докараш най-богатата нация до такава нищета ...
Ужасяващо е".

Борис Елцин *

Както бе посочено, след оттеглянето на Горбачов на 25 декември 1991 г. и след разпадането на Съветския съюз Елцин остава неоспорим господар на Кремъл. Инженер по образование и партиен администратор по професия, Борис Николаевич Елцин се издига чрез упорита и активна работа до върха на партийната йерархия през последните години на съветския режим. Партиен секретар, в продължение на няколко години „шеф" на много важния Свердловски район, той е преместен с цел да оглави Московската партийна организация. Заради отправяните критики към Горбачов за бавния ход на осъществяваните реформи, той е уволнен от този пост на събрание на 11 ноември 1987 г., което — съдейки по написаното от Елцин — остава като кошмар за него. Затворен в партията, която той напуска през юли 1990 г., Елцин се насочва към нова, вероятно независима кариера в Руската федерация, чиято кулминация е избирането му на 12 юни 1991 г. за първи президент на Русия след помитаща изборна победа, а това е най-важната фигура в Русия и досега.

Кариерата на Елцин, както и неговите изказвания и произведения (особено двете автобиографични книги, написани с помощта на приятеля му, младия журналист Валентин Юмашев), обрисуват една крайно напрегната личност, храбър борец, неспособен да губи, на моменти непостоянен и непредсказуем. Честите и понякога много сериозни боледувания, а и многото пиене, по-нататък усложняват оценката на неговите действия и цели. Все пак струва си да напомним, че схващанията на Елцин са по-ра-

*Борис Елцин „Изповед по зададена тема" Свердловск, 1990, с. 226-27, Цитатът се отнася за първото посещение на Елцин в САЩ през 1989 година.

Съвременна Русия
Северен ледовит океан
Северно море
НОРВЕГИЯ
ШВЕЦИЯ
ФИНЛАНДИЯ
Балтийско море
ЕСТОНИЯ
ЛАТВИЯ
ЛИТВА
ПОЛША
БЕЛОРУС
УКРАЙНА
Мурманск
Баренцово море
Санкт Петербург
Архангелск
Новгород
Москва
Владимир
Тамбов
Курск
Нижни Новгород
Казан
Симбирск
Перм
Екатеринбург
Саратов
Ростов
Волгоград
Астрахан
Челябинск
Тюмен
Омск
Томск
Новосибирск
Иркутск
Чита
Хабаровск
Владивосток
Сибирско море
море Лаптеви
Колима
Берингово море
Лена
Охотско море
Амур
Японско море
С.КОРЕЯ
Ю.КОРЕЯ
ЯПОНИЯ
Об
Енисей
Иртиш
Кама
Волга
Дунав
Нева
Черно море
Каспийско море
Аралско море
ГРУЗИЯ
АРМЕНИЯ
АЗЕРБЕЙДЖАН
ТУРЦИЯ
ИРАК
ИРАН
КАЗАХСТАН
УЗБЕКИСТАН
ТУРКМЕНИСТАН
КИРГИЗТАН
ТАДЖИКСТАН
МОНГОЛИЯ
КИТАЙ
0
500
1000 Мили

дикални, отколкото тези на Горбачов, т. е. той е за разпадането на Съветския съюз и подкрепя най-важните реформи в Русия. Макар да е в по-голяма степен продукт на съветската и партийната система от Горбачов, тъй като произхожда от по-бедно, наистина гладувало семейство, без културен багаж освен предоставения от съветската система, Елцин скъсва с тази система много по-рязко и решително. За него не съществува ленинизъм, който може да се пригоди, или носталгия по него. Дали двамата мъже представляват прогресивни етапи при преминаването от комунизъм към нова Русия или техните различия са само специфични и лични, това ще решат бъдещите историци. Няма нужда да казваме, че идеологическата преориентация на Елцин не променя неговия политически стил на авторитарен комунистически бос, какъвто е през цялата си кариера. Особено когато проследяваме битката му с парламентаристите, трябва да признаем, че неведнъж и двете страни действат незаконно.

Общо взето може би трябва да приемем за искрено желанието на Елцин да трансформира Русия в капиталистическа или най-малкото в пазарно ориентирана и демократична страна. За него първото вероятно означава най-вече голямо изобилие от стоки като в един американски супермаркет. Второто означава премахване на комунистическия контрол и ограниченията, реално участие на народа в политическия живот, свобода на словото и свобода на печата. В известен смисъл Елцин е популист и дължи първоначалното си издигане до най-високия пост на допитването до народа и на народния избор. Макар че самият той не е икономист, постоянно гласува доверие на икономически реформатори като Анатолий Чубайс, Егор Гайдар, Сергей Кириенко. Само че това доверие не е за дълго. Огромните трудности в процеса на реформиране и противодействието на все по-нарастващи мощни интереси на хора, които не желаят икономическа реформа или поне тази икономическа реформа, принуждават президента постоянно да отстъпва и да опитва нещо друго. В хода на този мъчителен процес Елцин, както и Горбачов преди него, е критикуван от всички страни и неведнъж погребван политически, ако не и физически от врагове и дори от приятели. Някога най-високо ценен политик в Русия, сега подкрепата на общественото мнение за Елцин пада до 2 и даже до 1 на сто. Все пак Елцин отказва да умре физически, въпреки много опасната операция за сърдечен байпас и постоянното боледуване, или политически, появявайки се отново, подпомаган от извънредно силната позиция на президента в руската конституция, често, за да уволнява водещите фигури в правителството и да променя неговия курс. Джордж Бреслауер и някои други специалисти коментират критично този особен стил на управление. Способността на руския президент да оцелява и дори да остава на върха на руската политика постоянно обърква много наблюдатели, като довежда някои от тях до отчаяние. Способността за оцеляване обаче има висока цена. Повечето коментатори тълкуват поведението на Елцин просто като решимост да се задържи на своя пост, а не като следване на някакви икономически или политически принципи.

Егор Гайдар и Анатолий Чубайс се присъединяват към правителството на Елцин през ноември 1991 година. На 7 ноември 1991 г. Гайдар е назначен за заместник министър-председател, отговарящ за икономическата реформа, на 2 март 1992 г. за първи заместник министър-председател,

на 15 юни 1992 г. за министър-председател и е сменен като министър-председател на 14 декември 1992 г. от Виктор Черномирдин. През септември 1993 г. Гайдар се връща в правителството като първи заместник министър-председател, отговарящ за икономиката, само за да бъде отново уволнен през януари 1994 година. Чубайс става министър по приватизацията и председател на Националния комитет за управление на държавната собственост (НКУДС). По-късно той изпълнява няколко важни функции и като другите помощници на Елцин понякога има благоразположението на президента, а след това изпада в немилост. Но приватизацията остава главният му принос в трансформирането на Русия. По думите на един специалист, Чубайс „има организационен талант да създаде НКДУС от нищо; той умело плува между рифовете на конфликтните политически и икономически интереси. Демонстрира рядка решимост и издръжливост да види завършен този грандиозен проект". Може би е неизбежно, но реформата предизвиква повече упреци, отколкото похвали. Отчасти поради това, че законодателната власт променя първоначалния план на Чубайс, реформата води до бързото присвояване на държавно имущество, понякога в огромни размери, от относително малка група хора, които служебно отговарят за него или са свързани със служебните лица — а това става основна причина за съществуващото разслоение между бедни и много богати.

Икономическата реформа има подобни и все пак различни проблеми за разрешаване. Положени са големи усилия и има значителни постижения. Дори ако Русия се движи бавно в новите икономически реалности, това все пак не е толкова бавно, колкото в Украйна. Икономиките на всички държави, които преминават от комунизъм към пазарна икономика, изпитват значителни трудности, включително и икономиката на Източна Германия, въпреки големите ѝ и благоприятни обстоятелства. Едновременно с приватизацията на държавна собственост навсякъде в Русия бързо възникват и частни предприятия, които варират от водещи международни компании до предприятия на многобройните и често крайно бедни местни предприемачи. В Москва, в по-малка степен в Санкт Петербург и в други градове, има голямо разнообразие на потребителски стоки от всякакъв вид, каквито по съветско време дори не е било възможно да си представи човек. Всъщност луксозни стоки като коли „Мерцедес" се ползват с особена известност. Едновременно с това руснаците получават неограничено право да пътуват в чужбина и колонии от богати руснаци се появяват на френската и италианската ривиера, в Швейцария и на гръцките острови. Рублата, която отначало преминава през инфлация, поради което много хора губят всичките си спестявания, изглежда през 1996 и 1997 г. се стабилизира. 1997 е добра година за руската фондова борса и чуждестранните инвестиции в страната бързо нарастват.

Но всъщност се наблюдава спад в икономиката. Нерешителността на Горбачов и загубеното време за същински реформи, често критикувани от мнозина, включително и от Елцин, се повтарят и при самия него. Правителството продължава да взема заеми от чужбина, за да се крепи на повърхността. Селското стопанство е опустошено — старите структури са съсипани, а няма създадени нови ефективни такива, които да ги заменят. От година на година промишлеността запада заедно с целия огромен военно-промишлен комплекс, оценяван като неефективен или просто безполезен.

Поради липсата на финансови средства правителството с месеци не може да изплати заплатите и надниците, а неплащането и липсата на пари се ширят в цялата икономика. Пенсионерите явно са сред потърпевшите. Положението става още по-лошо поради факта, че Съветският съюз никога не е имал стабилна система за социално подпомагане, особено ако се изключат социалните служби в предприятията, които фалират. Поради драстичния недостиг на финансови средства такива държавни институции като затворите и въоръжените сили достигат окаяно състояние. Условията на затворниците, с изключение на изтърпяващите политическо преследване и наказание, се влошават в сравнение със съветския период. Войници и офицери са „посъветвани" от техните началници да ловят риба, да ходят на лов, да се занимават със земеделие и да събират гъби, за да оцелеят докато федералното правителство събере достатъчно пари, за да изплати на военните дължимите заплати. Понякога дори униформени служители просят по улиците. Както обикновено, ситуацията е по-сложна, отколкото едно кратко изложение може да опише. Бедността на армията отчасти се дължи на това, че висшето командване и някои други заинтересовани лица блокират значителното намаляване на числеността ѝ. По подобен начин други, а понякога и същите интереси, продължават да подкрепят съществуването на тежката и много остаряла военна промишленост. Оказва се, че е много трудно да бъдат затворени и някои мини, дори когато работят на загуба и стават безполезни. Чиновници, окопали се във висшата администрация, имат обща кауза с работниците, които ще загубят работата си, но нямат с какво да я заместят. Въпреки всички промени и уговорки, финансовата катастрофа придобива все по-големи и застрашителни размери.

На централното руско правителство му е много трудно или смята за невъзможно да контролира или просто да влияе върху съставните части на огромната руска държава, дори след като 14 неруски републики се отделят от нея. Тези съставни части, които представляват 89 отделни автономни единици, често предявяват прекалени искания за права и привилегии, като случая с Татарстан, който е съвсем близо до пълен суверенитет, макар че засега само Чечения води война за независимост. След като регионалните интереси и изборната демокрация спечелват позиции, местните официални власти имат все по-малко причини да се подчиняват на Москва. Повечето директиви на центъра просто се пренебрегват. Поради това централното правителство не може да събере по-голямата част от дължимите данъци, което е една от причините за неговата финансова слабост. Корупцията и престъпността бързо нарастват до такава степен, че Русия е посочена като третата най-корумпирана в света страна от организация, която публикува такива статистики. Възползвайки се от приватизацията или изнасяйки нефт, газ, метали и други ценни суровини в чужбина, често с помощта на специални разрешения или дори нелегално, а и злоупотребявайки другояче с разстроената икономика, някои хора стават извънредно богати. Често сравнявани с разбойниците-барони от ранния етап на капитализма в други страни, руските барони за съжаление се оказват различни по това, че изнасят своите огромни богатства в чужбина, вместо да ги използват, за да развиват икономиката на родната си страна. Всъщност в постсъветските години много повече капитали напускат страната, отколкото постъпват под формата на заеми, помощи и инвестиции, взети заедно. Мафията, пор-

нографията, проституцията и жестоките престъпления значително увеличават ръста си, тъй като бандите се борят помежду си за територии. Жертви на насилието са най-вече банкери, но също и хора с различни професии, включително и обикновени минувачи. Бедственото екологично състояние в голяма част от страната привлича вниманието на света след като гласността замества секретността, но въпреки това то продължава да се влошава. Медицинските статистики и тези за смъртността и продължителността на живота съдържат все повече разкрития за бедствието — особено при мъжете продължителността на живота, и без това ниска, продължава да намалява. Тревогата на Солженицин за това, че руснаците умират, както и изненадващите статистически разкрития на Мъри Фешбах се приемат без уговорки.

Руската политика не може да бъде отделена от руската икономика, като двете постоянно си влияят и взаимно си вредят. Най-големият сблъсък на Елцин с парламента, по онова време Върховен съвет, става през 1993 година. Няколко фактора довеждат до катастрофата. Между президента и много членове на парламента, които гледат към миналото и се противопоставят на реформите, съществува враждебност. Голям брой националисти са силно разгневени от разпадането на Съветския съюз. И при новото политическо устройство Елцин има голяма власт и възнамерява да получи още по-големи правомощия, а членовете на парламента добре знаят каква е ролята им в управлението, както и какви са правата им. Настъпилите в страната промени увеличават напрежението и задълбочават проблемите. Следователно, законодателите имат известно право да смятат, че при открит конфликт с Елцин ще бъдат подкрепени от армията и народа. Една смесена група, по-точно комбинация от групи, включва и техните ръководители — вицепрезидентът Александър Руцкой, когото Елцин спешно назначава на този пост може би поради военната му кариера и внушителната външност, и ръководителят на законодателния орган Руслан Хасбулатов. В края на 1992 г. след натиск Елцин е принуден да уволни Гайдар и министър-председател става Виктор Черномирдин, по-приемлива за всички фигура. Макар и много трудно, президентът оцелява след опитите да бъде свален или неговата власт да бъде драстично ограничена със закон. През април 1993 г. той успява да получи от парламента разрешение за провеждане на референдум по няколко ключови въпроса (макар и не по въпроса за частната собственост). Резултатите са благоприятни за Елцин: 59 процента подкрепят президента, 53 на сто подкрепят социалната и цялостната политика на правителството, 49.5 процента одобряват идеята за предсрочни избори за президент, а 67.2 на сто — предсрочни избори за парламент.

В началото на септември Елцин започва да подготвя своя удар срещу парламента. Планът се състои в това да разпусне законодателния орган заради неговия обструкционизъм и въз основа на народното одобрение за президента и неговата политика, изразено на референдума през април, да насрочи през декември избори за нов парламент. Разпускането на парламента трябва да стане неочаквано на 19 септември, неделя, когато членовете му няма да са в зданието, „Белия дом“, и така ще загубят предимството от централната позиция, единството и значителната военна подкрепа и сигурност. Може би е било неизбежно, но новината изтича и се разпрос-

транява. Вместо да напуснат сградата, законодателите се барикадират в нея. За около 10 дни са струпани големи количества оръжие и различни бунтарски настроени личности и групи се събират в „Белия дом", където Руцкой и други негови съмишленици се опитват да ги организират в ефективна военна сила. Свидетели си спомнят, че знамето на фамилията Романови се вее до червения флаг на комунизма; казаците и дори неонацистите печелят позиции. Изявлението на Елцин от 21 септември прави конфликта неизбежен, а положението безизходно. Никоя от страните не е организирана или подготвена за това, което се случва. Обитателите на „Белия дом" представляват невероятно разнообразна и недисциплинирана група, която живее от час за час със слухове за предстояща атака на правителството и с невероятни истории за това какво се случва в Москва, в останалата част от страната и в света. Но властите също не знаят какво да правят, тъй като имат разногласия и не могат да кажат какви военни сили ще ги подкрепят ефективно, а и искат да избегнат кръвопролитието. Посредничеството под егидата на патриарха няма успех, тъй като по това време метежниците са оптимистично настроени и не са склонни сериозно да обмислят едно компромисно уреждане на въпроса. Разбира се, Елцин може да бъде обвинен за това, че предизвиква този сблъсък с парламента и че действа, меко казано, по неконституционен начин. Но пък парламентаристите първи налагат насилието. На 24 септември е убита една жена, когато екстремистки военен ръководител от парламента организира атака срещу военен комуникационен пункт. И което е по-важно, на 3 октомври, след като събират много последователи и с подкрепата на тълпата, Руцкой и Хасбулатов одобряват нападението срещу телевизионния център Останкино и срещу седалището на кмета на града, т. е. възприемат тактиката на класически военен бунт и поемане на командването. Чак на 4 октомври най-после пристигат войски с танкове, които бомбардират метежниците от „Белия дом", за да ги принудят да се предадат и да ги арестуват. Стотици хора са убити, повечето от тях зрители, самата сграда представлява картина на пълно опустошение. Макар че превземането на „Белия дом" не е трудна военна операция, Елцин и помощниците му могат да се нарекат щастливци, защото оцеляват при тази ситуация. Както казва един приятел на Руцкой, съдбата им зависи от такива фактори, като това, че Руцкой не се е подчинил на заповедите на Елцин и разбира се, на голямото закъснение, с което военните подкрепления пристигат. На 29 февруари 1994 г. Думата обявява амнистия за участниците в събитията от октомври 1993 г., както и за тези, които се опитват да направят преврат през август 1991 г., а и за някои други затворници.

Парламентарната катастрофа от 1993 г. е последвана през 1994 г. от друго бедствие — войната в Чечения. Като една от 89-те съставни части на новата Руска федерация, чеченците представляват по-малко от 1 процент от нейното население, а Чечения се намира в далечната периферия на Кавказ, може би важна единствено от гледна точка на транспортирането на нефт и газ. Чеченците са войнствен народ и до 1859 г. водят борба под предводителството на Шамил, когато след силна съпротива от тяхна страна най-накрая стават поданици на руската империя. Сталин ги е смятал за нелоялни по време на Втората световна война и е наредил да бъдат изселени в Централна Азия при ужасни условия, откъдето им е разрешено да

се завърнат в родната земя едва след смъртта на диктатора. Чеченците не могат да търпят руснаците, както и някои други кавказки народи. Все пак Елцин би трябвало да бъде разумен и да ги остави сами с острите им вътрешни борби или поне да подкрепя предпазливо най-малко антируски настроените елементи. Вместо това той избира пряка и значителна намеса. Несъмнено Елцин силно подценява военната готовност и бойните качества на чеченците. което прави и неговият военен министър Павел Грачов, който обещава бърза и лесна победа. Освен това президентът не желае да опълчи срещу себе си руските националисти и иска да убеди себе си и всички останали, че никоя съставна част на Руската федерация не може просто да напусне Федерацията, когато си пожелае. Разбира се, част от картината са гордостта и инатът и от двете страни. Когато първоначалните несериозни военни действия не успяват, чеченската столица Грозни и чеченската земя се превръщат в бойно поле, често сравнявано с Виетнам или, за да бъде аналогията по-точна, с Афганистан.

За тези, които следят развитието на събитията в Русия през годините на Горбачов и Елцин, може би не е толкова неочаквано, но за огромна изненада на света руската армия се оказва в ужасно положение и напълно неподготвена за война с чеченците. Нападението с танкове срещу Грозни без необходимата подкрепа от пехота и дори без карти на града, довежда до изолиране и унищожаване на нападателите. В крайна сметка, масираният обстрел превръща по-голямата част от града в развалини, като при това може би са убити много от неговите мирни жители, етнически руснаци, тъй като чеченските обитатели на града са много по-бързи при бягството си в планините. Колкото до чеченските бойци, те се оказват до голяма степен неуловими, като обикновено се изтеглят бързо и внезапно нанасят удари от всички страни. В Грозни загиват около 40 хил. души. Разбира се, руската армия завзема или повторно превзема града, само за да го напусне отново. Общо загубите на руските военнослужещи в Чечения се оценяват като по-големи от жертвите, дадени от руската армия в Афганистан. Неизбежната смърт и разрушенията на войната са съпроводени от особени актове на преднамерена жестокост, като например избиването на цивилни в село Самашки от специалните сили на министерство на вътрешните работи от 6 до 8 април 1995 година. Изобщо има много голяма жестокост и от двете страни, агресорите са руснаците. Около година след зверствата в Самашки те успяват да убият с ракета от руски самолет, направлявана от сателитен телефон в главния щаб на чеченците, президента и самообявил се за водач на чеченците Джохбар Дудаев, способен човек, но с лоша слава, бивш генерал от съветските военно-въздушни сили, а по-късно най-яростен привърженик на чеченския национализъм и на исляма, религия която той нито познава, нито следва. Жестоката война все още продължава, макар да се намира в безизходица. Само няколко месеца по-късно Александър Лебед, представляващ Русия, и Аслан Масхадов, по-умерен чеченски ръководител, подписват мирен договор. Това е победа за чеченците, които всъщност извоюват своята независимост и запазват цялата си територия, макар че формулирането на взаимоотношенията им с Русия е отложено за в бъдеще.

Голямото опасение на Елцин и правителството му, свързано с чеченската война, не се оправдава: неспособността да се задържат чеченците не

води до ефекта на доминото — други националности или части от страната да се отделят от Москва. Но в други много важни отношения войната наистина е катастрофа. Крайно лошото представяне на руската армия предизвиква скандал и срам сред патриотично настроените руснаци и сред руснаците изобщо, като за това непосредствено са обвинени Елцин, Грачов и техните сътрудници. Появява се и един по-значителен повод, разделящ президента и либералите, които не могат да му простят упоритото продължаване на войната в Чечения и нейната жестокост. Оставката на уважавания Сергей Ковальов от поста ръководител на Президентската комисия за човешки права е повече от личен жест. Вече я няма хуманитарната и прогресивна мистика на Елцин. Войната в Чечения създава крайно болезнено впечатление и в чужбина, макар че нито една страна не признава новото чеченско правителство.

Кървавата победа на Елцин над парламента през октомври 1993 г. не довежда нито до сътрудничество, нито до стабилно равновесие между изпълнителната и законодателната власти в руското правителство. Разбира се, успешният референдум за новата конституция, проведен на 12 декември 1993 г., засилва още повече голямата власт на президента. С правата си на такъв той може да назначава и уволнява министри и дори да прокарва мерки с помощта на укази, когато не може да получи одобрението на законодателния орган. В крайна сметка, президентът все пак се нуждае от одобрението на двукамерния парламент — Горната камара, Федерален съвет, представляващ федералните части на държавата, и Долната камара, Думата, представляваща най-общо народа — за да бъде узаконен бюджетът и пълната законодателна програма. Парламентът също може да отхвърля предл?жения от президента министър-председател, макар че третото отхвърляне може да доведе до разпускане на парламента и провеждане на нови избори, положение, което би трябвало да съдейства за получаване на нужното одобрение. Очевидно значим, макар и не доминиращ, парламентът, и особено Думата, остават като цяло враждебно настроени към Елцин през цялото време, докато той заема президентския пост. Съществуват няколко причини за тази неприятна ситуация. Както беше отбелязано на няколко пъти, нито Горбачов нито Елцин полагат съществени усилия да създадат и ръководят силна политическа партия. Те разбират малко от партийна политика и предпочитат да мислят за себе си като за национални водачи от по-високо ниво. Освен това, през годините руските либерали и умерени политици не успяват да създадат ефективна обединена партия, а остават разделени на враждуващи фракции. Най-известният либерален политик, способният икономист Григорий Явлински, често е критикуван за своята суетност и чувство за изключителност, макар че няма да е честно само той да бъде споменаван в тази връзка. За разлика от останалите, единствената изградена и готова да действа партия е комунистическата, но, разбира се, тя е в опозиция. Освен това трудното време дава възможност да се появят различни видове опозиция, включително и ексцентричния Владимир Жириновски и неговата така наречена Либерално-демократична партия на Русия (ЛДПР).

Доста изненадващо Жириновски става известен в политическите среди през 1991 г., когато заема трето място в първите руски президентски избори, спечелени от Елцин. Много по-поразителни, всъщност по-зашемет-

яващи за много руснаци и чужденци, са резултатите от изборите за Думата, проведени на 14 декември 1993 г., когато партията на Жириновски ЛДПР печели 23 на сто от всички гласове. Разбира се, голяма част от подкрепата за Жириновски е протестен вот на тези, които отричат това правителство, управляващите кръгове и дори света по краен и вулгарен начин, включително и чрез физическо нападение срещу опонентите си в Думата, на тези, които обещават всичко на всички и не се поколебават да излъжат или да отричат общоизвестни факти. Като се абстрахираме от това изумително поведение, което по много неща прилича на поведението на приятеля на Жириновски — френският лидер на дясното крило Жан-Мари льо Пен — много наблюдатели откриват фундаментален фанатизъм, тъй като Жириновски предлага за установяването на световен мир друга война, която би унищожила Турция и турците и би гарантирала оправдана експанзия на Русия на юг. Жириновски определено допринася за често споменаваната аналогия между Елцинова Русия и Ваймарската република в Германия. По време на изборите за Думата на 17 декември 1995 г. процентът на гласувалите за ЛДПР намалява от 23 на 11 на сто и дори палячовщините на Жириновски, въпреки неговата находчивост, постепенно започват да губят въздействието, което са оказвали.

Елцин има много повече причини да се тревожи от комунистите или неокомунистите, от възстановяването и от предстоящите президентски избори през юни 1996 година. Всъщност шансовете му за политическо оцеляване изглеждат минимални. След пет години управление на Елцин повечето от руснаците изпитват ужасни и продължаващи да се задълбочават икономически трудности и няма изгледи страданията им да свършат скоро. Както вече казахме, селското стопанство е съсипано, промишлената продукция продължава да намалява, правителството не спира да взима заеми, но дори не осигурява заплати и социални плащания на своите милиони труженици и пенсионери, които трябва да оцеляват кой както може в продължение на седмици, месеци и понякога години. Войната в Чечения продължава. В страната се ширят огромна корупция и организирана престъпност. Проучванията на общественото мнение показват, че общото одобрение и подкрепа за Елцин са намалели до няколко процента. Основният съперник на Елцин, лидерът на комунистите Генадий Зюганов, лишен от обаяние и дори обикновено лично присъствие, има зад гърба си огромна общонародна партия и възнамерява да мобилизира всички недоволни, включително и националистически настроените групи.

В правителствените кръгове възниква спорният въпрос дали да бъдат проведени изборите или да бъдат отменени чрез обявяване на извънредно положение по повод войната в Чечения или по някакви други причини. Александър Коржаков, личен телохранител на Елцин, негов приятел и най-близък сътрудник, предан на своя ръководител, но в същото време интригант, когато става дума за собствените му права, се присъединява към други като цяло консервативно настроени помощници. Но под натиска на Чубайс и на някои други реформатори те отстъпват пред милиардерите, наречени „олигарси“ като например Борис Березовски и Александър Гусински, а и пред някои чужди страни, без да споменаваме необуздания оптимизъм на Елцин. И така президентът запазва контрола си над изборите и ги спечелва, въпреки лошото си здравословно състояние, което отново му

създава проблеми. На първия тур на изборите на 16 юни Елцин получава 35 на сто от гласовете, Зюганов — 32 на сто, Александър Лебед — 15 на сто и т. н. до края на листата, а Горбачов има само половин процент. Тъй като никой не печели мнозинство, двамата водещи кандидати трябва да се съревновават на втори тур. С подкрепата на Лебед на 3 юли Елцин получава 53.8 процента от гласовете, с което спечелва изборите и остава президент на Руската Федерация.

По време на изборите Елцин има определени предимства, които използва изцяло, дори преминава границите на законното и допустимото. Трябва да отбележим, че правителството фактически има монопол върху телевизията и не пропуска възможността да покаже тиранията и жестокостта на комунистите по време на тяхното 75-годишно управление. Целият административен и бюрократичен апарат е впрегнат да направи всичко възможно, само и само да бъдат спечелени изборите. Пресата също много помага на напористия президент. В този случай положението е доста по-сложно: като правило руската преса е плуралистична и свободна, силно критично настроена към правителството, но страхът от Зюганов и комунистите я кара да застане твърдо зад Елцин, като има публикации, които от остра критика преминават към подкрепа, за да започнат отново да го критикуват след изборите. Нещо повече, комунистите също имат някои преимущества. Те са единствената колосална, добре организирана, обхващаща огромни територии политическа партия в Русия, докато Елцин дори няма собствена партия. Кандидатите могат да имат представители по места, но само комунистите имат сигурни избиратели навсякъде. Факт е и това, че руснаците отхвърлят комунизма, който те познават твърде добре, но в същото време не вярват, че може да се случи нещо различно и толкова желано. В частност, на комунистите им е много трудно да разширят своя електорат на втория тур, след като на първия вече са привлекли преданите и лесно поддаващи се на влияние протестиращи. По-късни анализи посочват, че партията е разчитала най-вече на подкрепата на по-възрастните хора и на пенсионерите, а и че по-голяма част от младите не я приемат.

Александър Лебед, разбира се, също помага на Елцин. Прям и решителен генерал, той привлича вниманието на обществеността като командир на 14-та Армия с това, че защитава интересите на руското население, а в същото време успява да възстанови мира в отскоро независимата Република Молдова. Типично в негов стил той нарушава инструкциите по време на тези събития. На президентските избори се отличава като класически привърженик на законността и реда, неопетнен от корупцията и падението около него и отдаден на поставените пред него задачи. Основна слабост на Лебед в надпреварата е това, че нито правителството, нито комунистическата партия (или която и да е значима партия) го подкрепят. Неговото предпочитание за Елцин пред Зюганов вероятно прави изборните резултати неизбежни. Всъщност, два дни след първия тур Лебед се присъединява към правителството на Елцин като съветник по националната сигурност. Както вече споменахме, именно Лебед подписва от името на Русия мирния договор с чеченците. Не е изненада, че кариерата на Лебед в правителството не продължава дълго, като се има предвид, че Елцин го обвинява в превишаване на права, а Лебед силно критикува политиката на правителството. Лебед продължава кариерата си самостоятелно и на избо-

рите на 17 май 1998 г. спечелва поста губернатор на огромния сибирски регион Красноярск, побеждавайки в изборите кандидата на правителството и показвайки стремежа си да участва в президентските избори през 2000 година. Единствено Елцин, най-близкият негов сътрудник и дългогодишен министър-председател Черномирдин, Примаков, Зюганов и може би енергичният и ползващ се с успех кмет на Москва Юрий Лужков съперничат на Лебед по политическо положение.

Изборната победа на Елцин през юни и юли 1996 г. е последвана от други събития, благоприятни за президента и неговото правителство. През август войната в Чечения най-после завършва. На 5 ноември Елцин претърпява операция за поставяне на петорен сърдечен байпас. Въпреки многобройните страхове, операцията се оказва успешна и позволява на президента да се върне с нови сили към работата си. През 1997 г. руската рубла се стабилизира, засилва се капиталистическата дейност — международна и национална — в страната. Много участници и наблюдатели вярват, че най-накрая страната е излязла от затрудненото си положение. Дори на 19 септември е оповестено, че реколтата в Русия е много богата и за първи път през последните петдесет години страната ще може да изнесе зърно.

Обнадежден от тези и някои други събития, но постоянно възпрепятстван от растящи дългове, от нарастване на бедността, дори нищетата на хората, от неспособността на правителството да събере повечето данъци и на промишлеността да увеличи производството, Елцин се опитва да ускори икономическите реформи. Типично за него, той уволнява министрите си, като този път освобождава от длъжност дори министър-председателя Виктор Черномирдин, който за разлика от много други заема този пост в продължение на няколко години. На ветерана Черномирдин, управляващ огромния монопол върху природния газ в съветско време, човекът, който има не толкова строги методи и безброй връзки сред важни кръгове, президентът казва, че са необходими по-млади и енергични реформатори, а той, Черномирдин, трябва да се готви за президентските избори през 2000 година. За нов лидер е издигнат сравнително малко познатият икономист Сергей Кириенко, който след продължителна борба най-после е утвърден от Думата и през март 1998 г. става министър-председател. Планът включва съкращаване разходите на правителството и на субсидиите, събиране на данъците, раздвижване и модернизация на руската икономика. За съжаление, резултатите са по-лоши от всякога. Преди всичко Русия е засегната от световна финансова криза, която започва в Азия и се отразява и на други страни. Друг разрушителен фактор извън контрола на Русия е продължаващото спадане на цените на природния газ и на нефта, а техният износ съставлява повече от 50 процента от стойността на руския износ. Но може би по-важно е това, че Русия плаща за това, че не успява да преструктурира ефективно икономиката си и за това, че действа по схемата на пирамидата, поддържайки икономиката си единствено с нови международни заеми. Няколко такива заема са получени от Чубайс, а други — при новата криза, но те се оказват недостатъчни. След като рублата отново се дестабилизира и финансовите задължения на правителството не са приети или поне поставени за обсъждане, през август 1998 г. и следващите месеци, финансовата система в Елцинова Русия се срива. Този път страдат не само обикновените руски хора, но и много финансови и бизнес групировки, които преди това преусп-

яват, а сега търпят загуби. Що се отнася до чужденците, които работят в страната, повечето от тях напускат много по-бързо, отколкото са влезли. Дори Международният валутен фонд отказва да отпуска нови заеми. Кириенко е освободен от длъжност. Елцин отново предлага Черномирдин да заеме поста министър-председател, но този път той не успява да убеди Думата да го одобри, заради очевидните дългогодишни връзки на кандидата със системата, която така катастрофално се е провалила.

По-късно е направен опит да бъдат постигнати компромиси и да се даде обединена подкрепа на Думата и хората зад новото правителство. Министърът на външните работи Евгений Примаков, който в миналото има сериозни връзки и важна роля в комунистическата партия и в създаването на полицията, сменя държавните си задължения и става министър-председател, а новата група управляващи включва няколко аутсайдери, както и бивши служители, които се връщат обратно на високи длъжности. Рейтингът на Елцин пада по-ниско от когато и да било и се очаква, че той ще бъде принуден да се оттегли или поне да се превърне в подставено лице. Въпреки че отново боледува, президентът очевидно не мисли така. Той убеждава руснаците, че няма да се кандидатира за поста през 2000 година. Ще може ли да участва е спорен въпрос, зависещ от това, дали първият му мандат ще се вземе под внимание предвид конституционните ограничения, въведени по-късно — този въпрос ще решава Върховният съд. Но нито Примаков, нито който и да е друг изпъква на политическата сцена. Изглежда, че правителството няма ясна икономическа политика, както е обещало — от една страна, да продължи реформите за създаване на свободен пазар и за модернизация на Русия, а от друга страна, бързо да изплати задълженията си към работещите и пенсионерите и да измъкне населението на страната от нищетата. Нито пък може да изпълни последното, отпечатвайки необходимите пари като по този начин предизвика нова по-силна инфлация, която във всеки случай расте бързо.

Външна политика

Именно Горбачов и неговите единомишленици, а не Елцин и неговото правителство, са тези, които взимат историческото решение да разрешат на Източна Европа да се развива самостоятелно и слагат край на студената война. Те допринасят най-вече и за разпадането на самия Съветски съюз, въпреки че за този процес Елцин има съществени заслуги. Крайният резултат е трансформация на международните отношения и на политическата карта. И което е по-важно, изчезва страхът от надвисналата взаимна заплаха за унищожителна атомна война. Някой с право много повече би се тревожил за възможността от атомна война между Пакистан и Индия или за използването на атомни оръжия от някои престъпни правителства или частни групировки, но подобна опасност вече не може да се сравнява с Армагедон — заплаха, възникнала в резултат на напрегната, продължила с десетилетия конфронтация между двете суперсили. Международните отношения губят апокалиптичния си характер и се превръщат във въпрос на общ разум и регулиране. Елцин и външните министри на Русия, особено Александър Козирев, продължават работата в посоката, начертана от Горбачов и Шеварнадзе.

Имайки предвид необятността на промените, разпадането на Съвет-

ския съюз, в резултат на което неочаквано в Европа и Азия се появяват 15 независими държави там, където по-рано имаше само една страна, става удивително мирно, особено що се отнася до Русия. Разбира се, кървавата и трагична война в Чечения трябва да се помни, макар че, за да бъдем точни, тя е битка вътре в самата Руска федерация, а не между Федерацията и другите наскоро създадени републики. В други случаи руската армия играе второстепенна роля: в ожесточените схватки между Армения и Азербайджан, които възникват в Нагорни Карабах, оказване съдействие на бунта на абхазците срещу Грузия, при опазването на южната граница на Таджикистан и в други кризисни точки и войни. Характерно е, че намесата на Русия се осъществява в географските покрайнини и това, че тя има второстепенно значение за самата Русия.

По-важни са отношенията на Русия с Украйна и Беларус, свързани с Русия чрез вековна история и многобройни културни и лични връзки, и може би в по-малка степен отношенията на Русия с прибалтийските държави на запад; със Северен Казахстан на изток, където много голям процент от населението са руснаци, макар и не „руснаци" в същия смисъл, който тази дума има в Украйна или Беларус, тъй като дори не са и точно славяни. В действителност около 30 млн. етнически руснаци се намират извън Руската федерация, може би около 20 млн. живеят в Украйна и десетина милиона в други нови републики, като понякога в такива малки държави като Естония и Латвия, те са една трета и повече от населението. Руско-украинските взаимоотношения са най-значими и проблематични. Голяма част от Източна Украйна етнически е руска, а руснаците съставляват най-голямата етническа общност в Крим, отстъпен на Украйна от съветските власти едва през 1954 година. Западна Украйна обаче не е само чисто украинска, а и отчасти е различна по религия, изповядвайки по-скоро католицизма, отколкото православието. При тези обстоятелства и под силния натиск на националистите в собствените си страни, двете правителства се стараят да разрешат проблемите помежду си мирно и спокойно, както е отбелязано в договора за дружба от 30-31 май 1997 г., подписан от Елцин и Леонид Кучма, с който са потвърдени границите между двете държави и фактът, че Русия наема от Украйна за 20 години голямата Кримска военно-морска база в Севастопол (станала изключително известна по време на Кримската война 1853 — 56). Необходимостта от мир за Русия се явява следствие от всичко обсъждано досега; що се отнася до Украйна — тя се намира в по-лошо икономическо състояние в сравнение с Русия, от която зависят доставките на гориво и вносът на други стоки и към която Украйна има огромни дългове.

Беларус в много отношения се отличава от Украйна. Изоставайки от Украйна по чувството за идентичност или национализъм от какъвто и да е вид (Литовско-руската държава е едно от нейните главни исторически постижения), Беларус показва малка или почти никаква враждебност към Русия — едно от чувствата, което стимулира украинския национализъм. Бедна, с нереформирана икономика, зависима от Русия по отношение на гориво и други стоки, в много отношения Беларус е идеалният по-малък партньор на гигантския си съсед. На 2 април 1997 г. Беларус и Русия сключват Договор за обединение. Въпреки че Елцин нарича този договор „важен успех", не е ясно какво означава той и до какво ще доведе. Всъщност иконо-

мистите си задават въпроса какво би могла да получи Русия от Беларус. Освен това грубият и властен Александър Лукашенко — държавен глава на Беларус, потиска пробуждащата се опозиция в страната и дори в света (той принуждава чуждестранните дипломатически представители да напуснат местата, където живеят в Минск) и въпреки че по свой начин е настроен проруски, той се приема от руснаците с подозрение.

В случаите с прибалтийските републики, Казахстан и повечето новосъздадени държави, руското правителство не се интересува толкова от тяхното историческо минало или от етническата и културната близост с руснаците, а предимно от това как тези очевидно чужди етноси се отнасят към етнически руските поданици. Напрежението в отношенията нараства, когато възникват възможности промяната в подхода на Русия да доведе до териториални претенции към етнически райони, като се започне от полосата по естонската граница до целия северен Казахстан. Но въпросът за „третирането" на руснаците в нововъзникналите републики не е лесен. Той се появява при решаване на проблема с гражданството и по-конкретно във връзка с това колко бързо и колко добре руснаците трябва да научат официалния език на съответната република, за да получат право на гражданство, въпреки че понякога има значение и това от колко време кандидатстващите за гражданство или техните семейства живеят в тези райони. А езиците, за които става дума, варират от труден до много труден. Правени са опити за решаване на спора, както и някои компромиси, а отношението на руското правителство към този въпрос като цяло може да се оцени като разумно, освен ако някой не смята, че то въобще няма право да се занимава със съдбата на руснаците извън Русия.

Съветското правителство и Червената армия се отказват и от Източна Европа, включително и от Източна Германия, която всъщност напускат напълно и забележително бързо. През годините, които следват, страните в този район претърпяват различни промени, някои от тях подобни, други съвсем различни от тези в Русия, от обединението на Източна и Западна Германия в една по-голяма Германия, през либералния режим на Вацлав Хавел в Чехословакия, до силния остатъчен комунизъм и неокомунизъм в страни като Румъния, България, а до известна степен и в Полша. В цяла Източна Европа периодът, предшестващ краха от 1989 г., се смята за период на Русия, за комунистически и потиснически период и веднага щом гнетът изчезва, населението в този район започва да проявява в най-добрия случай безразличие към руснаците и тяхната съдба. Всъщност полемиката за разширяване на НАТО и някои други факти сочат, че източноевропейските страни могат да се причислят по-скоро към неприятелите, отколкото към приятелите на Русия. Нова Русия среща повече съчувствие в Централна и Западна Европа и в Съединените щати. Следвайки примера на Горбачов, Елцин поддържа отлични лични отношения с лидерите на Запада, например с канцлера Кол и с президента Клинтън. През януари 1996 г. Русия е призната за член на Съвета на Европа. Като цяло Клинтън и западноевропейските ръководители и държави, включително и Германия, напълно подкрепят Елцин и неговата половинчата програма за демокрация и модернизация, въпреки че, разбира се, за Русия не е съставен никакъв „план Маршал" и руснаците остават излъгани в очакванията си за много по-сериозна помощ. Руската федерация се опитва да поддържа добри от-

ношения със съседите си и с някои по-отдалечени страни, макар че съществуват и сериозни пречки, като неспособността за уреждане с Япония на въпроса за суверенитета на някои от Курилските острови.

Възникват някои съществени спорове и конфликти. Може би особено важна в това отношение е официалната покана, отправена от НАТО на 8 юли 1997 г. към Полша, Чешката република (Словакия вече се е отделила от Чехословакия) и Унгария да се присъединят към съюза до 1999 година. Трите държави стават членки на НАТО на 19 март 1999. Смятана от руснаците за антируска и излишна, тази покана по сериозни причини — особено като се има предвид и бъдещото разширяване на НАТО — предизвиква силно отрицателни реакции в Русия, донякъде смекчени от „специалните договорености" между Руската федерация и НАТО. По много въпроси Русия не е съгласна със Съединените щати и другите западни страни. Но това в никакъв случай не е ужасяващата конфронтация между комунистическия и свободния свят. Всъщност позициите на Франция по много въпроси, независимо дали се отнасят за Босна или за Ирак, често са по-близки до тези на Русия, отколкото до тези на Съединените щати.

Трагедията в Косово обаче и особено въздушните нападения над Югославия, извършени от САЩ и другите членове на НАТО на 24 март, е страшен шок за руснаците, които се усещат оскърбени от такова неочаквано нападение срещу суверенна православна и славянска държава. Либералите, които са се доверили на Запада, вероятно са много по-огорчени от националистите, консерваторите и комунистите. Народи като татарите, изповядващи исляма и населяващи Руската федерация, представляват забележително изключение — те застават на страната на мюсюлманските албанци в Косово. В съответствие с общите гневни протести руското правителство осъжда агресията на НАТО и подкрепя несъгласието си с конкретни действия, а именно: Примаков пътува със самолет към Вашингтон за участие в конференция, когато бомбите на НАТО започват да падат и той се връща обратно от средата на пътя; Русия отказва да бъде гост при честването на 50-годишнината на НАТО. Все пак Елцин и неговото правителство поддържат значими връзки със Запада и се опитват да получат колкото се може повече пари от Международния валутен фонд. Нещо повече, продължителните бомбардировки и по всяка вероятност усилията на Русия по време на преговорите най-накрая карат Милошевич да отстъпи пред НАТО и през втората половина на юни мирът в Косово е възстановен. Русия продължава участието си — не без ново напрежение в отношенията — в окупацията и в обновяването на опустошените райони. Като цяло нейното международно положение се подобрява благодарение на ролята, която тя изиграва по време на трагедията в Косово, а и получава от Запада обещания за по-значителна финансова помощ. Тя има ново правителство, оглавявано от друг ветеран на перестройката — Сергей Степашин. Много наблюдатели смятат, че Елцин освобождава от длъжност Примаков, защото, според него, министър-председателят става твърде популярен и независим.

Общество, религия, култура

Годините на президента Елцин, толкова очевидно неустойчиви в икономическо и политическо отношение, се характеризират с не по-малко изменчиви и дори хаотични социални условия. Някои от най-важните проме-

ни, които стават тогава, вероятно са необратими. За разлика от бившата командна икономика около 80 на сто от промишлеността и бизнеса са приватизирани. Приватизацията, удачно заклеймена от руснаците като прихватизация (приватизация — прихватизация, тъй като последната дума произлиза от прихващам, отмъквам), едновременно с някои други събития, споменати преди това, довежда до неочакваната поява на изключително богата върхушка в руското общество. Макар че „олигарсите" като Березовски или Гусински са малко на брой, те са представители на най-висшия слой на новата преуспяваща класа банкери, спекуланти, бизнесмени, обслужващия ги персонал и привържениците им. Изчислено е, че около една трета от населението на Москва вече се е преориентирало към капиталистическия начин на живот. Навсякъде в Русия напредването на капитализма се осъществява много по-бавно, но поне може да се отбележи, че бъдещето му принадлежи. Новите предприемачи продължават да търсят различни възможности за забогатяване и да преуспяват, дори когато огромната маса от населението страда. Но финансовият срив през август 1998 г. поставя под съмнение и техните надежди за бъдещето.

За останалите хора всичко върви зле. Както вече споменахме, правителството не успява да плати на работещите в учрежденията, училищата, болниците и дори на армията, на системата на затворите, на пенсионерите и задълженията към тях се увеличават. Хората оцеляват като крадат нощно време продукти от полето, често се трудят на няколко места едновременно, обработват отделни късове, продават и малкото, което им е останало, по пазарите и по ъглите на улиците, а когато е възможно, разчитат на помощта на роднини. Работниците в промишлеността и миньорите не получават заплатите си, а после следва и опасността техните фабрики и мини да бъдат затворени или поне да бъде сменено производството им. За разлика например от комунистически Китай, в Русия не се развива индивидуално селскостопанско производство, за което допринасят и лошата инфраструктура и слабите комуникационни мрежи. Престъпността, алкохолизмът и заболяванията взимат своите жертви. Всъщност много наблюдатели смятат, че корупцията и организираната престъпност са основни препятствия за едно успешно икономическо и социално развитие на Русия. В годините на управление на Елцин страната губи много свои граждани, често най-способните, независимо дали са математици или хокеисти, тъй като хората масово емигрират в чужбина.

Институцията, която печели много от падането на комунизма и продължава да расте и да просперира, е руската патриархална православна църква. Разбира се, всички религии и вероизповедания имат причини тържествено да отбележат края на комунизма, който възнамеряваше да ги изкорени. Само Албания и Кампучия на червените кхмери обявяват, че тази програма е изпълнена, но и другите комунистически държави, в това число и Съветския съюз, не могат да бъдат обвинени, че не са опитали. Източници станали достъпни наскоро, разкриват личната ненавист на Ленин към православните свещенослужители и другите защитници на църквата и желанието му да ги унищожи, което е в унисон с официалната идеология и с позициите, които неговите наследници продължават да изповядват. Религията като такава е основният враг и е невъзможно да се даде преценка кое е по-страшно — дали избиването на руски свещеници или на будистки ла-

ми в крайграничните части на Монголия, които официално дори не са част от Съветския съюз. Но поради неговата значимост, размери и географско разпространение, руското православие е най-големият потърпевш с многобройни пострадали. То оцелява, както беше казано в предходните глави, защото получава неочаквано силна подкрепа от страна на вярващите, а когато опитите за пълно унищожение на църквата се провалят, правителството предлага да се направят определени компромиси, които патриархалната църква приема; поради националното обединение на силите по време на Втората световна война, а и поради някои други специфични обстоятелства. С падането на комунизма неочаквано отношението към църквата се променя — от най-голямото религиозно гонение в човешката история, както вече споменахме, тя заема централно и привилегировано положение. Понастоящем към църквата се отнасят благосклонно. Елцин и почти всички политически партии и групировки и дори Зюганов и неговите комунисти обявяват, че няма повече да се противопоставят на религията. Църквата привлича все повече хора и може би вече обхваща една трета от руснаците, макар че много от тях не присъстват редовно на богослужения. И което е поважно, многобройни проучвания показват, че населението има по-високо мнение за църквата и повече доверие в нея, отколкото в която и да е друга институция в страната — било то правителство, въоръжени сили или политическа партия. Руската православна църква има завидно положение и изключителни перспективи, но в същото време и много проблеми.

Един от проблемите е резултат от преследването и агресивната дехристианизация от съветския период. Много неща не достигат на църквата и широкомащабното строителство и реконструкция на църковни сгради са само част от най-видимите ѝ потребности. Понякога изглежда като че ли църквата изпълнява мисионерска дейност, макар че тя наскоро отбеляза хилядолетното си съществуване. Друг сложен проблем е нейната църковна юрисдикция в някои от новите независими държави, като например в Украйна и прибалтийските републики. Там съществува силно и изключително дясно крило в църквата, което се характеризира с антизападни настроения, антисемитизъм и изолационизъм, ръководено от втория в църковната йерархия — митрополита на Санкт-Петербург Йоан — чак до неговата смърт през 1995 година. Патриарх Алексий II съумява да контролира действията на митрополит Йоан и неговите поддръжници и продължава да провежда умерена и гъвкава политика, но проблемите между двете гледни точки не са разрешени по никакъв начин. Освен това, съществуват проблеми и в отношенията с държавата. Както вече споменахме, Елцин, неговото правителство и по-голяма част от политиците се отнасят благосклонно към църквата. Държавата си остава светска, а църквата иска да има по-значителна роля в образованието и православието да бъде официално и изцяло признато за религия на Русия. На 19 септември 1997 г. Думата приема изменен вариант на така наречения „Закон за защита на религията", скоро след това единодушно приет и от Федеративния съвет и подписан от Елцин, който обявява православието, исляма, юдеизма и будизма за признати в Русия религии — това силно затруднява разпространението в страната на други религии, особено там, където те не са успели да се вкоренят с времето. Ползвайки се с широка подкрепа в Русия като подходяща мярка срещу евангелистката църква, мормоните, последователите на Кришна и някои други рели-

гиозни групи, които след падането на комунизма наводняват Русия в търсене на привърженици, законът е въприет от различни държави като нарушаване на свободата на вероизповеданието. Неговото практическо приложение е и ще бъде наблюдавано отблизо от много места.

Твърде рано е да обсъждаме с каквато и да е степен на завършеност и дори точност структурата на посткомунистическата руска култура или пък нейните определящи характерни черти. Можем само да споменем, че крахът на комунизма по своеобразен начин оказва непосредствено влияние върху културата, политиката, икономиката и международните връзки. Марксизмът-ленинизмът изчезва от полезрението — в каквато и форма да се е проявявал — както от широко присъствие в училищата и другите академични институции, така и като ръководна доктрина в тях и навсякъде другаде. Преподавателите, които са обучавали на марксизъм-ленинизъм, се насочват към по-традиционната философия и история или се преквалифицират и придобиват други специалности. Русия изключително бързо се отваря за всевъзможни идеи и доктрини, руските интелектуалци се наслаждават на западните гледни точки и учения, появили се през последните години, а и на достойнствата на техния собствен „Сребърен век", продължен в емиграция от философи като Николай Бердяев. За нещастие, новото интелектуално изобилие съвпада с все по-намаляващата подкрепа от страна на държавата и общ икономически упадък, дори катастрофа.

Разбира се, в областта на литературата старите структури, предписания и контролът също изчезват. За съжаление, същото прави и подкрепата на държавата. Някои наблюдатели са разочаровани, че от потайните места не се появяват безценни романи веднага след краха на комунизма. Но тогава има само един Толстой и само един Достоевски. Най-общо казано, руските интелектуалци се оплакват, че след като неограничената комерсиализация взема връх, публиката се насочва към порнография или просто халтура, а поетите и писателите загубват предишните си позиции на център на внимание и вдъхновители на всичко — от телевизията до комиксите. Все пак единици от тях биха предпочели да се върнат към предишното програмирано и затворено общество. Всъщност днешната руска литература вече е разнообразна, интересна, богата, нейното бъдеще обещава да бъде ярко, особено ако ѝ бъде предоставена поне минимална политическа стабилност и икономическа подкрепа. Музикантите и някои други творци се намират в подобно на писателите положение, макар че те имат възможност да пътуват и са облагодетелствани от обстоятелството, че езикът на тяхното изкуство не се нуждае от превод.

Интересен феномен по време на управлението на Елцин е завръщането на някои дисиденти и емигранти — само на посещение, за да изнесат представление или за по-дълго. Много хора никога няма да забравят изпълнението на пиано на Владимир Хоровиц в Санкт Петербург точно в тази зала, в която е започнал професионалната си кариера, или — определено най-приветствания възвращенец — Александър Солженицин, който се прибира на родна земя през 1994 г., за да предупреждава отблизо нова Русия за опасностите, както успешно е осъждал нейният съветски предшественик.

БИБЛИОГРАФИЯ

Алилуева, Светлана Йосифовна (род. 1926) — дъщеря на Сталин. Работите ѝ включват: Twenty Letters to a Friend.

Armstrong, John A. (род. 1922) — американски политолог. Работите му включват: The Politics of Totalitarianism: The Communist Party of the Soviet Union from 1934 to the Present; The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus: Ukrainian Nationalism, 1939 — 1945; The European Administrative Elite; Ideology, Politics and Government in the Soviet Union; Nations before Nationalism.

Baumgarten, Nicolas Pierre Serge von (1887 — 1939) — руски историк. Работите му включват: Aux origines de la Russie, B: Orientalia Christiana Analecta 119 (1939); Chronologie eccleasiasteque des terres russes du X-e au XIII-e siecle, B: Orientalia Christiana (January 1930); Genealogies des branches regnantes des Rurikides russes du XIII-e au XVI-e siecle, B: Orientalia Christiana (June 1934); Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X-e au XIII-e siecle, B: Orientalia Christiana (May 1927).

Bayer, Gottlieb Siegfried (1694 — 1738) — германски историк, който работи в Русия по времето на императрица Ана. Работите му включват: De Russorum prima expeditione Constantinopolitiana; De Varagis; Geographia Russiae... ex Constantino Porphyrogenneta; Geographia Russiae ex Scriptoribus Septentrionalibus; Origines Russicae.

Baykov, Alexander (род. 1899) — руско-британски икономист. Работите му включват: The Development of the Soviet Economic System: An Essay on the Experience of Planning in the USSR; Soviet Foreign Trade.

Бердяев, Николай Александрович (1878 — 1948) — руски философ на културата. Работите му включват: Истоки и смысл русского коммунизма; The Russian Revolution: Two Essays on Its Implications in Religion and Psychology; Русская идея: Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века.

Bereday, George Z. F. (род. 1920) — американски специалист по съветското образование. Работите му включват: The Changing Soviet School: The Comparative Education Society Field Study in the U. S. S. R. (ред. заедно с William W. Brickman и Gerald H. Read); The Politics of Soviet Education (ред. заедно с Jean Pennar); Education: Organization and Value since 1917, Transformation of Russian Society (ред. C. E. Black).

Bergson, Abram (1914) — американски икономист. Работите му включват: The Real National Income of Soviet Russia since 1928; The Structure of Soviet Wages: A Study in Socialist Economics; Soviet Economic Growth: Conditions and Perspectives (ред.).

Berlin, Sir Isaiah (1909 — 1997) — британски интелектуалец и историк. Работите му включват: The Hedgehog and the Fox,. An Essay on Tolstoy's View of History; Karl Marx: His Life and Environment; Russia and 1848, B: Slavonic and East European Review (April 1948); The Marvelous Decade, B: Encounter (February 1961); Russian Thinkers.

Black, Cyril E. (1915 — 1989) — американски историк. Работите му включват: Twentieth-Century Europe: A History (заедно с E. C. Helmreigh); Rewriting Russian History: Soviet Interpretations of Russia's Past (ред.); The Transformations of Russian Society: Aspects of Social Change since 1861 (ред.); The Modernization of Japan and Russia (заедно с други); The Nature of Imperial Russian Society, B: Slavic Review (December 1961); Understanding Soviet Politics: The Perspective of Russian History.

Blum, Jerome (1913 — 1993) — американски историк. Работите му включват: Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century; The Rise of Serfdom in

Eastern Europe, B: American Historical Review (July 1957); Russian Agriculture in the Last 150 Years of Serfdom, B: Agriculture History (January 1960).

Богославски, Михаил Михайлович (1867 — 1929) — руски историк. Работите му включват: Областная реформа Петра Великого, провинция 1719 — 1727 гг.; Петр I, материалы для биографии (5 тома).

Болтин, Иван Никитич (1735 — 1792) — руски историк. Работите му включват: Критические примечания ген.-майора Болтина на первый-второй том истории князя Щербатова (2 тома); Ответ ген.-майора Болтина на письмо кн. Щербатова; Примечания на истории господина Леклерка (2 тома).

Breslauer, George (род. 1946) — американски политолог. Работите му включват: Khrushcev and Brezhnev as Leaders: Building Authority in Soviet Politics; Boris Yel'tsin and the Invention of a Russian Nation-State (заедно с Catherine Dale), B: Post Soviet Affairs, 8:3 (1992), pp. 197-239; Linking Gorbachev's Domestic and Foreign Policies, B: Journal of International Affairs, 42:2 (1989), pp. 267-282.

Брюсов, Валерий Яковлевич (1873 — 1924) — руски поет, писател и литературен изследовател. Работите му включват: „Медный всадник", B: Библиотека великих писателей под редакцией С. А. Венгерова; Пушкин (том 3).

Brumberg, Abraham (род. 1926) — американски специалист по комунизма и редактор на сп. The Problems of Communism. Работите му включват: Apropos of Quotation Mongering, B: New Republic (August 29, 1960); Chronicle of a Revolution: A Western-Soviet Inquiry into Perestroika (ред.).

Brzezinski, Zbigniew K. (род. 1928) — американски политолог. Работите му включват: The Soviet Bloc: Unity and Conflict; The Permanent Purge; Ideology and Power in Soviet Politics; Alternative to Partition: For a Broader Conception of America's Role in Europe; The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century; Russia and the Commonwealth of Independent States: Documents, Data, and Analysis.

Campbell, Robert (род. 1926) — американски икономист. Работите му включват: Soviet Economic Power: Its Organization, Growth, and Challenge.

Carr, Edward H. (1892 — 1982) — британски историк. Работите му включват: A History of Soviet Russia: The Bolshevik Revolution, 1917 — 1922 (vols. 1-3); The Interregnum, 1923 — 1924 (vol. 4); Socialism in One Country, 1924 — 1926 (vols. 5-7); Foundations of a Planned Economy, 1926 — 1929 (vol. 8, в две части, заедно с R. W. Davies, vol. 9); Michael Bakunin; The Romantic Exiles: A Nineteenth-Century Portrait Gallery; The Soviet Impact on the Western World; The October Revolution: Before and After.

Castels, Manuel (род. 1942) — испански социолог. Работите му включват: The Collapse of Soviet Communism: A View from the Information Society (Emma Kiselyova); Information Age (3 vol.); La nueva revolucion rusa.

Cattell, David T. (род. 1923) — американски политолог. Работите му включват: Communism and the Spanish Civil War; Soviet Diplomacy and the Spanish Civil War.

Chamberlin, William Henry (1897 — 1969) — американски журналист и специалист по Съветския съюз. Работите му включват: The Russian Revolution, 1917 — 1921 (2 vol.); Russia's Iron Age.

Чарнолуски, Владимир Иванович (1865 — 1941) — руско-съветски специалист по образованието. Работите му включват: Начальное образование во второй половине XIX века, B: История России в XIX веке (том 7); Народное образование в первой половине XIX века, B: История России в XIX веке (том 4).

Charques, Richard Denis (род. 1899) — британски писател, литературен изследовател и историк. Работите му включват: A Short History of Russia: The Twilight of Imperial Russia.

Черепнин, Лев Владимирович (1905 — 1977) — съветски историк. Работите му включват: Образование русского централизированного государства: Очерки социально-экономической и политической истории Руси; Основные этапы развития феодализма в России; Русская историография до XIX века: Курс лекции; Русские феодальные архивы XIV-XV веков; Книги московских приказов в фондах ЦГАДА: опис, 1495 — 1718 гг.; Новгородские берестянные грамоты как исторический источник; Крестьянские воины в России семнадцатого-восемнадцатого веков: проблемы, поиски, решения. Сборник статей (ред.); Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе; Пути развития феодализма (заедно с А. П. Новоселцев и В. Т. Пашуто); Земские соборы русского государства в XVI-XVII вв.; Отечественные историки XVII-XX вв.

Чыжевский, Дмитрий (1894 — 1977) — украинско-германски специалист по руската и славянската литература и мисъл. Работите му включват: Гегель в России (ger. — Hegel in Russland); Geschichte der altrussishen Literatur im 11., 12., und 13. Jahrhundert, Kiever Epoche; Hegel bei den Slaven (ред.); Das heilige Russland: Russische Geistergeschichte I, 10-17. Jahrhundert; History of Russian Literature from the Eleven Century to the End of the Baroque; Russische Literaturgeschichte des 19. Jahrhundert (2 vols.); Outline of Comparative Slavic Literatures.

Churchill, Sir Winston S. (1874 — 1965) — британски държавник и историк. Работите му включват: The Aftermath; The Second World War (6 vols.).

Conquest, Robert (род. 1917) — британски специалист по Съветския съюз. Работите му включват: The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties; The Great Terror: A Reassessment; The Harvest of Sorrow; Agricultural Workers in the USSR (ред.); Industrial Workers in the USSR (ред.); The Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities; V. I. Lenin; Stalin and the Kirov Murder; Stalin: Breaker of Nations.

Cross, Samuel H. (1891-1946) — американски специалист по славянски езици, литератури и култури. Работите му включват: Mediaeval Russian Churches (ред. Kenneth J. Conant); The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text (прев. и ред. заедно с O. P. Sherbowitz-Wetzor); The Lay of the Host of Igor (прев.), В: La Geste du Prince Igor (ред. Henry Gregoire, Roman Jakobson Marc Szeftel).

Crossman, R. H. S. (1907 — 1974) — британски интелектуалец и политик. Работите му включват: The God that Failed: Six Essays on Communism (ред.).

Dallin, Alexander (род. 1921) — американски политолог. Работите му включват: German Rule in Russia, 1941 — 1945: A Study of Occupation Policies; The Soviet Union and Disarmament, an Appraisal of Soviet Attitudes and Intentions; The Soviet Union at the United Nations; The Block Box.

Dallin, David J. (1889 — 1962) — руско-американски историк. Работите му включват: The Changing World of Soviet Russia; Forced Labor in the Soviet Union (заедно с B. I. Nikolaevsky); The New Soviet Empire; Russian and the Far East; Soviet Foreign Policy after Stalin.

Deutscher, Isaac (1907 — 1967) — полско-британски историк. Работите му включват: The Prophet Armed: Trotsky, 1929 — 1940; Stalin: A Political Biography; The Unfinished Revolution, 1917-1967.

Dewitt, Nicholas (род. 1923) — американски специалист по съветското образование и икономика. Работите му включват: Education and Professional Employment in the U. S. S. R.;

Soviet Professional Manpower: Its Training and Supply.

Дяконов, Михаил Александрович (1856 — 1919) — руски историк. Работите му включват: Избрание Михаила Федоровича на царство; Очерки общественного и государственного строя древней Руси (Skizzen zur Geselschaft und Staatsordnung des alten Russlands); Власть московских государей: Очерки по истории политических идей древней Руси до конца XVI века.

Dobb, Maurice Herbert (1900 — 1976) — британски икономист. Работите му включват: Soviet Economic Development since 1917.

Дружинин, Николай Михайлович (1886 — 1986) — съветски историк. Работите му включват: Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева (2 части); Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права; Русская деревня на переломе, 1861 — 1880 гг.

Dunlop, Douglas Morton (1909 — 1987) — британски историк. Работите му включват: The History of the Jewish Khazars.

Duranty, Walter (1884 — 1957) — американски журналист. Работите му включват: Duranty Reports Russia; I Write as I Please; Stalin & Co. The Politburo, the Men Who Run Russia.

Dvornik, Francis (1893 — 1975) — чешко-американски историк. Работите му включват: The Slays in European History and Civilization; The Byzantine Influences in Russia, B: Geographical Magazine (1947); The Kiev State and Its Relations with Western Europe, B:Transactions of the Royal Historical Society (1947); Byzantine Political Ideas in Kievan Russia, B: Dumbarton Oaks Papers (1956).

Erlich, Alexander (1912 — 1985) — американски историк и икономист. Работите му включват: The Soviet Industrialization Debate, 1924 — 1928.

Fainsod, Merle (1907 — 1972) — американски политолог. Работите му включват: How Russia Is Ruled; Smolensk under Soviet Rule.

Fay, Sidney B. (1876 — 1967) — американски историк на Европа. Работите му включват: The Origin of the World War (2 vols.).

Федотов (Fedotov), Георгий Петрович (1886 — 1951) — руско-американски историк на религията и културата. Работите му включват: The Russian Religious Mind: Kievan Christianity, the Tenth to the Thirteenth Centuries (vol. 1); The Middle Ages, the Thirteenth to the Fifteenth Centuries (vol. 2); Святые Древней Руси (X — XVII ст.); A Treasury of Russian Spirituality.

Feldmesser, Robert A. (род. 1925) — американски социолог. Работите му включват: Stratification and Communism, B: Prospects for Soviet Society (ред. A. Kassof).

Feshbach, Murray (род. 1929) — американски демограф. Работите му включват: Rising Infant Mortality in the U. S. S. R. in the 1970s (заедно с Christopher Davis); A Compendium of Soviet Regime.

Fisher, George (род. 1923) — американски историк и политолог. Работите му включват: Russian Liberalism, from Gentry to Intelligentsia; Soviet Opposition to Stalin: A Case Study in World War II.

Флорински, Махаил Т. (1894 — 1981) — руско-американски икономист и историк. Работите му включват: The End of the Russian Empire; Russia: A History and Interpretation (2 vols.).

Флоровски, Георгий Василевич (1893 — 1979) — руско-американски православен теолог, интелектуалец и историк. Работите му включват: Пути русского богословия; О патриотизме праведном и греховном, B: Евразийската книга „На путях"; The Problem of Old

Russian Culture, B: Slavic Review (March 1962).

Freeze, Gregory (род. 1945) — американски историк.Работите му включват: Description of the Clergy in Rural Russia: The Memoir of a Nineteenth Century Parish Priest (ред. и прев); The Parish Clergy in Nineteenth Century Russia: Crisis, Reform, Counter-reform; The Russian Levites: Parish Clergy in the Eighteenth Century; From Supplication to Revolution: A Documentary Social History of Imperial Russia.

Gerschenkron (Гершенкрон), Alexander (1904 — 1978) — руско-британски икономист. Работите му включват: Economic Backwardness in Historical Perspective; Agrarian Policies and Industrialization, Russia 1861 — 1917, B: Cambridge Economic History of Europe (vol. 6, pt. 2); Continuity in History and Other Essays; Europe in the Russian Mirror: Four Lectures in Economic Theory.

Gide, Andre (1869 — 1951) — френски писател. Работите му включват: Retour de l'U. R. S. S. ("Back from the USSR"); Retouches a „Retour de l'U. R. S. S.". Afterthoughts, A Sequel to „Back from the U.S.S.R".)

Goldsmith, Raymond W. (1904 — 1988) — американски икономист. Работите му включват: The Economic Growth of Tsarist Russia 1860 — 1913, B: Economic Development and Cultural Exchange (April 1961).

Голиков, Иван Иванович (1735 — 1801) — руски историк, който събира изворов материал за Петър Велики. Работите му включват: Делания Петра Великого, мудрого преобразителя России: Собрание из достоверных источнгков и расположенные по годам (12 тома); Дополнение (18 тома).

Головин, Николай Николаевич (1875 — 1944) — руски генерал и автор. Работите му включват: Российская контрреволюция в 1917 — 1918 гг. (5 тома); The Russian Army in the World War.

Голубински, Евгений Евсигнеевич (1834 — 1912) — руски църковен историк. Работите му включват: История русской церкви (2 тома).

Gooch, George Peabody (1873 — 1968) — британски историк на Европа. Работите му включват: Catherine the Great and Other Studies.

Грабарь, Игорь Емануилович (1871 — 1960) — руско-съветски специалист по изкуството и по история на изкуството. Работите му включват: История русского искусства (6 тома).

Греков, Борис Дмитриевич (1882 — 1953) — съветски историк. Работите му включват: Феодальные отношения в киевском государстве; Киевская Русь; Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века (Die Bauern in der Rus von den altesten Zeiten bis zum 17. Jahrhundert, 2 vols.); Золотая орда и ее падение (заедно с А. Ю. Якубовский) (fr. — La Horde d'or).

Grossman, Gregory (род. 1921) — американски икономист. Работите му включват: Value and Plan: Economic Calculation and Organization in Eastern Europe (ред.); National Income, B: Soviet Economic Growth (ред. A. Bergson); A Note on the Fulfillment of the Fifth Five-Year Plan in Industry, B: Soviet Studies (April 1957); The Structure and Organization of the Soviet Economy, B: Slavic Review (June 1962); Thirty Years of Soviet Industrialization, B: Soviet Survey (October-December 1958); Notes for a Theory of the Command Economy, B: Soviet Studies (October 1963); The Soviet Economy and the Winning of the Cold War, B: Beyond the Cold War (ред. R. Goldwin); Innovation and Information in the Soviet Economy, B: The American Economic Review (May 1966); Economic Reforms: A Balance Sheet, B: Problems of Communism (November-December

1966); Gold and the Sword: Money in the Soviet Command Economy, B: Industrialization of Two Systems: Essays in Honor of Alexander Gerschenkron (ред. H. Rosovski); The Solidary Society: A Philosophical Issue in Communist Economic Reforms, B: Essays in Socialism and Planning in Honor of Carl Landauer; The Economy of Middle Ages, B: Problems of Communism (March-April 1976); Economics of Virtue Haste: A View of Soviet Industrialization and Institutions, B: Marxism, Central Planning, and the Soviet Economy: Economic Essays in Honor of Aleksander Erlich (ред. Padma Desai); A Note on Soviet Inflation, US Congress, Joint Economic Committee, Soviet Economy in the 1980s, B: Problems and Prospects, Part I: Selected Papers; The Party as Manager and Entrepreneur, B: Entrepreneurship in Imperial Russia and The Soviet Union (ред. Gregory Guroff и Fred V. Carstensen); The Second Economy: Boon or Bane for Reform of the First Economy, B: Economic Reforms in the Socialist World (ред. Stanislaw Gomulka, Yong-Chool Ha и Cae-One Kim); Subverted Sovereignty-Historic Role of the Soviet Underground, B: The Tunel at the End of the Light-Privatization, Business Networks, and Economic Transformation in Russia (ред. Stephen S. Cohen, Andrew Schwartz и John Zysman).

Grunwald, (Грюнвалд) Constantine de — руско-френски историк. Работите му включват: Allexandre I-er Le tsar mystique; La Russe de Pierre le Grand; Trois siecles de diplomatie russe; La Vie de Nicholas I-er.

Haimson, Leopold (род. 1927) — американски историк. Работите му включват: The Problem of Social Stability in Urban Russia, 1905 — 1917, B: Slavic Review (December 1964-March 1965); The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism; The Politics of Rural Russia, 1905 — 1914 (ред.)

Halecki, Oskar (1891 — 1973) — полско-американски историк. Работите му включват: Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe; From Florence to Brest (1459 — 1596); A History of Poland; The Limits and Divisions of European History; Cambridge History of Poland (ред. заедно с W. E. Reddaway, J. H. Penson и R. Dyboski), (2 vols.); Imperialism in Slavic and East European History, B: American Slavic and East European Review (February 1952).

Hellie, Richard (род. 1937) — американски историк. Работите му включват: Enserfment and Military Change in Muscovy; Recent Soviet Historiography on Medieval and Early Modern Russian Slavery, B: Russian Review (January 1976); Slavery in Russia; The Muscovite Law Code (Ulozhenie) of 1649. Part I: Text and Transition (ред. и прев.).

Hook, Sidney (1902 — 1989) — американски политически философ. Работите му включват: From Hegel to Marx; The Hero in History: A Study in Limitation and Possibility; Towards an Understanding of Karl Marx.

Хрушевски (Грушевски), Михаил Сергеевич (1866 — 1934) — украински историк. Работите му включват: История Украины-Руси (10 тома).

Игнатович, Инна Ивановна (1879 — 1967) — руско-съветска историчка. Работите ѝ включват: Борьба крестьян за освобождение; Помещичьи кретьяне накануне освобождения; Крестьянские волнения первой четверти XIX века. В: Вопросы истории (1950).

Inkeles, Alex (род. 1920) — американски социолог. Работите му включват: Models and Issues in the Analysis of Soviet Society, B:Survey (July 1966); How the Soviet System Works (заедно с R. Bauer, C. Kluckholm); The Soviet Citizen (заедно с R. Bauer); Public Opinion in the Soviet Union.

Итенберг, Борис Самуилович (род. 1921) — съветски историк. Работите му включват: Дви-

жение революционного народничества; Первый Интернационал и революционная Россия; Южнороссийский союз рабочих: возникновение и деятельность; П. И. Лавров в русском революционном движении.

Jakobson (Якобсон), Roman (1896 — 1982) — руско-американски филолог и историк на литературата. Работите му включват: Rematques sur l'evolution phonologique du russe comparee a celle des autres langues slaves; Russian Epic Studies (задено с E. J. Simmons); Слово о полку Игореве в переводах конца восемнадцатого века (ред. заедно с Henri Gregoire и Marc Szeftel).

Jasny (Ясный), Naum (1883 — 1967) — руско-американски икономист. Работите му включват: The Socialized Agriculture of the U. S. S. R.: Plans and Performance; Soviet Industrialization, 1928 — 1952; The Soviet 1956 Statistical Handbook: A Commentary; The Soviet Seven-Year Plan: Is It Realistic?, B: Bulletin of the Institute for the Study of the USSR (May 1959); The Soviet Statistical Yearbooks, 1955 — 1960, B: Slavic Review (March 1962).

Jelavich, Charles (род. 1922) — американски историк на Източна Европа. Работите му включват: Tsarist Russia and Balkan Nationalism, 1879 — 1886.

Johnson, Robert (род. 1943) — американски историк. Работите му включват: Peasant and Proletarian: The Working Class of Moscow at the End of the Nineteenth Century.

Карамзин, Николай Михайлович (1766 — 1826) — руски писател и историк. Работите му включват: История государства российского (12 тома); Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia: The Russian Text (ред. R. E. Pipes).

Карпович, Михаил (1888 — 1959) — руско-американски историк.Работите му включват: Economic History of Europe since 1750 (заедно с Witt Bowden и Abbott Usher); Imperial Russia, 1801 — 1917; глави в: An Encyclopedia of World History (ред. W. L. Langer); A Forerunner of Lenin: P. N. Tkachev, B: Review of Politics (1944); Two Types of Russian Liberalism: Maklakov and Miliukov, B: Continuity and Change in Russian and Soviet Thought (ред. E. J. Simmons); Vladimir Soloviev on Nationalism, B: Review of Politics (1946).

Keep, J. L. (ред. 1936) — британски историк. Работите му включват: The Decline of the Zemsky Sobor, B: Slavonic and East European Review (December 1957); The Regime of Filaret, B: Slavonic and East European Review (June 1960); The Russian Revolution: A Study in Mass Mobilization; Soldiers of the Tsar; Army and Society in Russia, 1462 — 1874.

Kennan, George F. (род.1904) — американски дипломат и историк. Работите му включват: Soviet-American Relations, 1917 — 1920: Russia Leaves War (vol. I); The Decision to Intervene (vol. 2); Soviet Foreign Policy, 1917 — 1941; Russia and Versailles Conference, B: American Scholar (Winter 1960 — 61); Soviet Historiography and America's Role in the Intervention, B: American Historical Review (January 1960); The Decline of Bismark's European Order: Franco-Russian Relations, 1875 — 1890.

Kerner, Robert J. (1887 — 1956) — американски историк. Работите му включват: Northeastern Asia: A Selected Bibliography; Slavic Europe: A Selected Bibliography; The Urge to the Sea: The Course of Russian History.

Ходски, Леонид Владимирович (1854 — 1918) — руски икономист. Работите му включват: Основы государственного хозяйства; Политическая экономия в связи с финансами; Поземленый кредит в России и отношении его к крестьянскому землевладению.

Хромов, Павел Алексеевич (род. 1907) — съветски икономически историк. Работите му

включват: Экономическое развитие России в XIX — XX веках; Очерки экономики России периода монополистического капитализма; Очерки экономики текстильной промишленности СССР; Очерки экономики докапиталистической России.

Kirchner, Walter (род. 1905) — германо-американски историк. Работите му включват: The History of Russia; Eine Reise durch Siberian im achtzehnten Jahrhundert: Die Fahrt des schweizer Doktors Jakob Fries; The Rise of the Baltic Question.

Кизеветтер, Александр Александрович (1866 — 1933) — руски исотрик. Работите му включват: Городовое положение Екатерины II: Исторические очерки; Исторические отклики; На рубеже двух столетий: Воспоминания 1881 — 1914; Посадская община в России в XVIII столетии; глави от Histoire de Russie (ред. P. N. Miliukov, C. Seignobos и L. Eisenmann, 3 vols.); Внутренная политика в царствование Николая Павловича, B:

Kline, George L. (род. 1921) — американски специалист по руска философия и култура. Работите му включват: Soviet Education (ред.); Spinoza in Russian Philosophy (ред.); Recent Soviet Philosophy, B: Annales of the American Academy of Political and Social Science (January 1956); Russia's Lagging School System, B: New Leader (March 16, 1959); Philosophy, Ideology, and Policy in the Soviet Union, B: Review of Politics (April 1964); Economic Crime and Punishment, B: Survey (October 1965).

Ключевский, Василий Осипович (1841 — 1911) — руски историк. Работите му включват: Боярская дума древней Руси; История сословий в России; Курс русской истории (5 тома); Опыты и исследования (3 тома).

Kornai, Janos (род. 1928) — унгарски икономист. Работите му включват: The Socialist System: the Political Economy of Communism; Contradictions and Dilemmas: Studies on the Socialist Economy and Society; Highway and Byways: Studies on Reform and Post-Communist Transition; Struggle and Hope: Essays on Stabilization and Reform in a Post-Socialist Economy; Vision and Reality, Market and State: Contradictions and Dilemmas Revisited.

Коновалов, Сергей (1899 — 1982) — руско-британски историк, бивш редактор и чест участник в Oxford Slavonic Papers.

Костомаров, Николай Иванович (1817 — 1888) — украински историк. Работите му включват: Деятели русской церкви в старину; Deux nationalites; Исторические монографии и исследования; О значении Великого Новгорода; Русская история в жизнеописаниях ее главних деятели (3 тома).

Ковальченко, Иван Дмитриевич (1923 — 1995) — съветски историк. Работите му включват: Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX века.

Ковалевский, Максим Максимович (1851 — 1916) — руски социолог, политолог и историк. Работите му включват: История нашего времени; Modern Customs and Ancient Laws of Russia; Очерк происхождения и развития семьи и собственности; Le Regime economique de la Russie; Russian Political Institutions; La Russie sociale.

Kucherov (Кучеров), Samuel (1896 — 1977) — руско-американски специалист по правна история и съветски дела. Работите му включват: Courts, Lawyers, and Trials under the Last Three Tsars; The Organs of Soviet Administration of Justice: Their History and Operation.

Langer, William L. (1896 — 1977) — американски специалист по европейска история. Работите му включват: The Diplomacy of Imperialism, 1890 — 1902 (2 vols.); European Alliances and Alignments, 1870 — 1890; The Franco-Russian Alliance, 1890 — 1894; An Encyclopedia of World History (ред.).

Lantzeff, George V. (1892 — 1955) — руско-американски историк. Работите му включват: Siberia in the Seventeenth Century: A Study of Colonial Administration; Eastward to Empire (заедно с R. A. Pierce).

Lapidus, Gail Warshofsky (род. 1939) — американски политолог. Работите му включват: Women in Soviet Society; Equality, Development, and Social Change; Women in Russia (ред. заедно с Dorothy Atkinson и Alexander Dallin); From Union to Commonwealth: Nationalism and Separatism in the Soviet Republics (ред. заедно с Victor Zaslavsky и Philip Goldman); The New Russia: Troubled Transformation (ред.); The Soviet System: From Crisis to Collapse (ред. заедно с Alexander Dallin).

Lasswell, Harold D. (1902 — 1967) — американски социолог и психолог. Работите му включват: World Politics and Personal Insecurity.

Lednicki, Waclaw (1891 — 1967) — полско-американски специалист по славянска и европейска литература. Работите му включват: Pushkin's Bronze Horseman: The Story of a Masterpiece; Russia, Poland and the West; Essays in Literary and Cultural History; Russian-Polish Relations: Their Historical, Cultural and Political Background.

Лемке, Михаил Константинович (1872 — 1923) — руски историк. Работите му включват: Эпоха цензурных реформ, 1859 — 1865; Политические протесты; Николаевские жандармы и литература.

Leontovich (Леонтович), Victor (1922 — 1966) — германски историк. Работите му включват: Geschichte des Liberalismus in Russlamd.

Lewin, Moshe (род 1921) — британски историк. Работите му включват: Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization; Soviet Politics of Agricultural Procurements before the War, B: Essays in Honor of E. H. Carr (ред. Ch. Abramsky); Lenin's Last Struggle (прев от A. M. Sheridan Smith); The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation.

Лященко, Петр Иванович (1876 — 1955) — руско-съветски икономически историк. Работите му включват: История народного хозяйства СССР; Крестьянское дело и порефор-менная землеустроительная политика; Очерки аграрной эволюции России; Русское зерновое хозяйство; Социальная экономия сельского хозяйства (2 тома).

Lilge, Frederic (род. 1911) — германо-американски специалист по съветското образование. Работите му включват: Anton Semyonovich Makarenko: An Analysis of His Educational Ideas in the Context of Soviet Society; Impressions of Soviet Education, B: International Review of Education (1959); The Soviet School Today, B: Survey (July 1963); Lenin and the Politics of Education, B: Slavic Review (June 1968).

Любавски, Матвей Кузьмич (1860 — 1937) — руски историк. Работите му включват: Лекции по древней русской истории до конца шестнадцатого века; Образование основной государственной территории великоруссой народности; Очерк истории Литовско-Русского государства.

Lord, Robert Howard (1885 — 1954) — американски историк на европейската дипломация. Работите му включват: The Second Partition of Poland: A Study of Diplomatic History; The Third Partition of Poland, B: Slavonic and East European Review (1925).

Madariaga, Isabel de (род. 1919) — британска историчка. Работите ѝ включват: Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780; Russia in the Age of Catherine the Great.

Маковски, Д. П. (1899 — 1970) — съветски историк. Работите му включват: Развитие товарноденежных отношений в сельском хозяйстве русского государства в XVI веке.

Malia, Martin E. (род. 1924) — американски историк. Работите му включват: Alexander

Herzen and the Birth of Russian Socialism, 1812 — 1855; Schiller and the Early Russian Left, B: Harvard Slavic Studies (vol. 4); What Is the Intelligentsia?, B: The Russian Intelligentsia (ред.R. Pipes); Comprende la Revolution russe; The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917 — 1941; Russia under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum; The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917 — 1991.

Malozemov (Малоземов), Andrew Alexander (1910 — 1954) — американски историк. Работите му включват: Russian Far Eastern Policy, 1881 — 1904, със специално внимание върху случая с Руско-японската война.

Marchenko (Марченко), Vasilii Pavlovich (род. 1900) — съветско-канадски икономист. Работите му включват: Основные черты хозяйства послесталинской эпохы, B: Исследования и материалы на Institute for the Study of the USSR.

Markov, Vladimir (род. 1920) — американски специалист по руски език и литература. Работите му включват: Unnoticed Aspects of Pasternak's Translations, B: Slavic Review (October 1961).

Mathewson, Rufus W. Jr. (1918 — 1978) — американски специалист по руска литература. Работите му включват: The Positive Hero in Russian Literature; The Hero and Society: The Literary Definition, 1855 — 1865, 1934 — 1939; B: Continuity and Change in Russian and Soviet Thought (ред.E. J. Simmonce); The Soviet Hero as Literary Heritage, B: American Slavic and East European Review (December 1953).

Maynard, Sir John Herbert (1865 — 1943) — британски историк. Работите му включват: Russia in Flux: Before October; The Russian Peasant and Other Studies.

Mazon, Andre (1881 — 1967) — френски специалист по руски език и литература. Работите му включват: Le Slovo d'Igor.

Меншуткин, Борис Николаевич (1874 — 1938) — руско-съветски историк на науката. Работите му включват: Михаил Василевич Ломоносов.

Мережковски, Дмитрий Сергеевич (1865 — 1941) — руски писател и критик. Работите му включват: Гоголь и черт, исследование.

Meyendorf, John (1926 — 1992) — руско-американски теолог историк. Работите му включват: The Byzantine Legacy in the Orthodox Church; Byzantium and the Rise of Russia: A Study of Byzantino-Russia Relations in the Fourteenth Century.

Мякотин, Венедикт Александрович (1867 — 1937) — руски историк. Работите му включват: Очерки социальной истории Украины в XVII — XVIII вв. (3 тома в 1); Протопоп Аввакум, его жизнь и деятельность: Биографический очерк; глави от Histoire de Russe (ред. P. N. Miliukov, C. Seignobus и L. Eisenmann) (3 тома).

Милюков, Павел Николаевич (1859 — 1943) — руски историк и държавник. Работите му включват: Главные течения русской исторической мысли; Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого; Histoire de Russe (заедно с C. Seignobos, L. Eisenmann и др.) (3 тома); Из истории русской интелигенции; Очерки по истории русской культуры (4 тома); Russia and Its Crisis; Спорные вопросы финансовой истории московского государства.

Milosz, Czeslaw (род. 1911) — полско-американски поет, писател и специалист по славянска литература. Работите му включват: The Captive Mind.

Мироненко, Юрий Павлович (род. 1909) — съветско-германски специалист по Съветския съюз. Работите му включват: К вопросу о динамике населения Советкого союза с 1939 по 1956 год, B: Вестник Института по изучению СССР (1956).

Мирски (Святополк-Мирски), Дмитрий Петрович (1890 — 1938) — руско-британски историк на руската литература. Работите му включват: Contemporary Russian Literature, 1881 — 1925; A History of Russian Literature from Its Beginnings to 1900 (ред. Francis J. Whitfield); A History of Russian Literature from the Earliest Times to the Death of Dostoevski; Russia: Social History.

Mosely, Philip Edward (1905 — 1972) — американски историк и политолог. Работите му включват: The Kremlin and World Politics; Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1838 and 1839; Russia since Stalin (ред.).

Муратов, Павел Павлович (1881 — 1950) — руско-френски историк — изкуствовед. Работите му включват: L'Ancienne Peinture russe; Les Icones russes.

Набоков, Владимир В. (1899 — 1877) — руско-американски писател. Работите му включват: Николай Гогол.

Николаевски, Борис И. (1889 — 1966) — руско-американски специалист по руското революционно движение и по СССР. Работите му включват: Azeff, the Russian Judash; Forced Labor in the Soviet Union (задено с D. J. Dallin).

Нолде, Борис Е. (1876 — 1948) — руско-френски историк и изследовател на правото. Работите му включват: L'Alliance franco-russe& Les Origines du systeme diplomatique d'avant guerre; L'Ancien Regime et la revolution russe; La Formation de l'empire russe (2 vols.); Очерки русского государственного права; Russia in the Economic War; Внешняя политика.

Носов, Николай Евгениевич (род. 1925) — съветски историк. Работите му включват: Очерки по истории местного управления русского государства первой половины XVI века.

Обнорский, Сергей Петрович (1888 — 1962) — съветски политолог и литературен историк. Работите му включват: Хрестоматия по истории русского языка; Культура русского языка; Очерки по истории русского литературного языка старшего периода.

Obolensky, Dimitrii (род. 1918) — британски историк. Работите му включват: Russia's Byzantine Heritage, B: Oxford Slavonic Papers (vol. 1); Byzantium, Kiev and Moscow: A Study in Ecclesiastical Relations, B: Dumbarton Oaks Papers (1957); The Byzantine Commonwealth.

Огановский, Николай Петрович (род. 1874) — руски икономист. Работите му включват: Народное хозяйство СССР в звязи с мировым; Сельское хозяйство России в двадцатом веке.

Окунь, Семен Бенционович (1908 — 1972) — съветски историк. Работите му включват: Очерки истории СССР: Конец XVIII-первая четверть XIX века; Очерки истории СССР: Вторая четверть XIX века; Российско-Американская компания.

Pares, Sir Bernard (1867 — 1949) — британски историк. Работите му включват: The Fall of the Russian Monarchy; A History of Russia; My Russian Memoirs; Russia.

Павлов-Сильванский, Николай Павлович (1869 — 1908) — руски историк. Работите му включват: Феодализм в древней Руси; Феодализм в удельной Руси; Государевы служилые люди; Происхождение русского дворянства; Очерки по русской истории XVIII — XIX вв.

Павловский, Георгий Алексеевич (род. 1887) — руско-британски аграрен историк. Работите му включват: Agricultural Russia on the Eve of the Revolution.

Pipes, Richard E. (род. 1923) — американски историк. Работите му включват: The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917 — 1923; Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia: A Translation and Analysis; Social Democracy and the St.

Petersburg Labor Movement, 1885 — 1897; Karamzin's Conception of the Monarchy, B: Harvard Slavic Studies (vol. 4); The Russian Military Colonies, B: Journal of Modern History (1950); The Russian Intelligentsia (ред.); Revolutionary Russia (ред.); Struve: Liberal on the Left, 1870 — 1905; Russia under the Old Regime; Struve: Liberal on the Right, 1905 — 1944; U. S.-Soviet Relations in the Era of D?tente; Russia Observed: Collected Essays on Russian and Soviet History; The Russian Revolution; The Unknown Lenin: From the Secret Archive (ред.); A Concise History of the Russian Revolution; Russia under the Bolshevik Regime.

Платонов, Сергей Феодорович (1860 — 1933) — руски историк. Работите му включват: Борис Годунов; Лекции по русской истории; Москва и запад в XVI — XVII веках; Очерки по истории смуты в московском государстве XVI — XVII вв.; Петр Великий, личность и деятельность; Смутное время; Социальный кризис смутного времени; Иван Грозный в русской историографии, B: Русское прошлое (том 1).

Погодин, Михаил Петрович (1800 — 1875) — руски историк и десен интелектуалец. Работите му включват: Исследования, замечания и лекции о русской истории (7 тома).

Покровский, Михаил Николаевич (1868 — 1932) — руско-съветски историк. Работите му включват: Декабристы: Сборник статей; Дипломатий и войны царской Росии в XIX столетии; Историческая наука и борьба классов (2 тома); Очерк истории русской культуры; Русская историческая литература в классовом освещении (2 тома) (ред.); Русская история с древнейших времен (5 тома); Русская история в самом сжатом очерке (2 тома).

Полянский, Федор Яковлевич (род. 1907) — съветски историк. Работите му включват: Экономический строй мануфактуры в России XVIII века; История народного хозяйства СССР; Первоначальное накопление капитала в России; Ремесло в России XVIII века.

Полиевктов, Михаил Александрович (1872 — 1946) — руски историк. Работите му включват: Балтийский вопрос в русской политике; Николай I: Биография и обзор царствования.

Пресняков, Александр Евгениевич (1870 — 1929) — руски историк. Работите му включват: Княжное право в древней Руси, очерки по истории X — XII столетия; Лекции по русской истории; Киевская Русь; Московское царство; Образование великорусского государства, очерки по истории XII — XV столетии.

Приселков, Михаил Дмитриевич (1881 — 1941) — руско-съветски историк. Работите му включват: Очерки по церковно-политической истории киевской Руси X — XII вв.

Прокопович, Сергей Николаевич (1871 — 1955) — руско-американски икономически историк. Работите му включват: Крестьянское хозяйство; Народное хозяйство СССР.

Puryear, Vernon J. (1901 — 1970) — американски историк на европейската дипломация. Работите му включват: England, Russia and the Straits Question, 1844 — 1856; International Economics and Diplomacy in the Near East: A Study of British Commercial Policy in the Levant, 1834 — 1853; Napoleon and the Dardanelles

Radkey, Oliver Henry (род. 1909) — американски историк. Работите му включват: The Agrarian Foes of Bolshevism: The Promise and Default of the Russian Socialist Revolutionaries; The Sickle under the Hammer: The Russian Socialist Revolutionaries in the Early Months of Soviet Rule; The Elections to the Russian Constituent Assembly of 1917; Chernov and Agrarian Socialism before 1918, B: Continuity and Change in Russian and Soviet Thought (ред. заедно с E. J. Simmons); The Unknown Civil War in Soviet Russia: A Study of the Green Movement in the Tambov Region, 1920-1921.

Raeff, Marc (род. 1923) — американски историк. Работите му включват: Michael Speransky: Statesman of Imperial Russia; Siberia and the Reform of 1822; Origins of the Russian Intelligentsia: The Eighteenth-Century Nobility; Imperial Russia, 1682 — 1825: The Coming of Age of Modern Russia; Russia Abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919 — 1939; Political Ideas and Institutions in Imperial Russia.

Rieber, Alfred (род. 1931) — американски историк. Работите му включват: The Politics of Autocracy: Letters of Alexander II to Prince A. T. Bariatinsky, 1857 — 1864 (ред.); Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia.

Robinson, Geroid Tanquary (1892 — 1971) — американски историк. Работите му включват: Rural Russia under the Old Regime.

Rogger, Hans (1923) — американски историк. Работите му включват: National Consciousness in Eighteenth-Century Russia; Russian Ministers and the Jewish Question, 1881 — 1917, В: California Slavic Studies (1975); Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia.

Ростовцев, Михаил (1870 — 1952) — руско-американски историк — специалист по древна история. Работите му включват: Iranians and Greeks in South Russia; South Russia in the Prehistoric and Classical Period, В: American Historical Review (January 1921).

Рожков, Николай Александрович (1868 — 1927) — руско-съветски историк. Работите му включват: Аграрный вопрос в России и его решение в программах различных партий; Город и деревня в русской истории; Обзор русской истории с социологической точки зрения; Русская история (12 тома); Экономическое развитие России в первой половине XIX века и Финансовая реформа, В: История России в XIX веке (том 1).

Russel, Bertrand, Earl (1872 — 1970) — британски философ. Работите му включват: Bolshevism: Practice and Theory; A History of Western Philosophy.

Рыбаков, Борис Александрович (род. 1908) — съветски историк. Работите му включват: История культуры древней Руси; Образование древнерусского государства; Ремесло древней Руси; Предпосылки образования древнерусского государства, В: Очерки истории СССР III — IX вв.; Геродотова Скифия.

Рындзиньский, Павел Григориевич (род. 1900) — съветски историк. Работите му включват: Городское гражданство дореформенной Росии; Утверждение капитализма в России, 1850 — 1880 г.

Сахаров, Андрей Николаевич (род. 1921) — съветски и руски историк. Работите му включват: Александр Первый; Степан Разин; Человек на троне; Дипломатия древней Руси; Дипломатия Святослава; Война и дипломатия: 1939 — 1945 гг.; Русская деревня XVII в.: по материалам патриаршего хозяйства.

Савелев (Савелиев), Павел Степанович (1814 — 1859) — руски нумизмат и историк. Работите му включват: Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории.

Shapiro, Leonard (1908 — 1983) — британски историк и политолог. Работите му включват: The Communist Party of the Soviet Union; The Origins of the Communist Autocracy: Political Opposition in the Soviet State, First Phase, 1917 — 1922; Rationalism and Nationalism in Russian Nineteenth-Century Political Thought; 1917: The Russian Revolutions and the Origins of Modern Communism; Russian Studies.

Schieman, Theodor (1847 — 1921) — германски историк. Работите му включват: Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I (4 vols.).

Шилдер, Николай Карлович (1842 — 1902) — руски историк. Работите му включват: Император Александр Первый, его жизнь и царствование (4 тома); Император Николай

Первый, его жизнь и царствование (2 тома).

Schloezer (Шльоцер), August Ludwig von (1735 — 1809) — германски историк, който работи в Русия. Работите му включват: Nestor: Russische Annalen in ihrer slavonischen Grundsprache verglichen, ubersetzt und erklaert von A. L. Schloezer; Tableaux de l'histoire de Russie; Probe russischer Annalen.

Schuman, Frederik L. (1904 — 1981) — американски политолог. Работите му включват: Russia since 1917; Four Decades of Soviet Politics; Soviet Politics at Home and Abroad.

Семевски, Василий Иванович (1848 — 1916) — руски историк. Работите му включват: Крестьяне и царствование императрицы Екатерины II; Крестьянской вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века (2 тома); Общественные движения в России в первую половину XIX века (задено с В. И. Богучарски и П. Е. Щеголев); Политические и общественные идеи декабристов.

Seton-Watson, Hugh (1916 — 1984) — британски историк. Работите му включват: The Decline of Imperial Russia, 1855 — 1914; The East European Revolutions; Eastern Europe between the Wars, 1918 — 1941; From Lenin to Khrushchev; The Russian Empire, 1801 — 1917.

Шахматов, Алексей Александрович (1864 — 1920) — руски специалист по славянски езици и литература. Работите му включват: Древнейшие судьбы русского племени; Розыскания о древнейших русских летописных сводах; Повесть временных лет: Вводная часть, текст, примечания; „Повесть временных лет“ и ее источники.

Щапов (Шчапов), Афанасий Прокофевич (1830 — 1876) — руски историк. Работите му включват: Русский раскол старообрядства, рассматриваемый в связи с внутренним состоянием русской церкви и гражданственности в XVII веке и первой половине XVIII; Социально-педагогические условия умственного развития русского народа.

Щербатов (Шчербатов), Михаил Михайлович (1733 — 1790) — руски историк. Работите му включват: История Российская от древнейших времен (7 тома); Краткая повесть о бивших в Росии самозванцах; О повреждении нравов в России.

Simmons, Ernest Joseph (1903 — 1972) — американски историк и специалист по руска литература. Работите му включват: Continuity and Change in Russian and Soviet Thought (ред.); Dostoevsky: The Making of a Novelist; Leo Tolstoy; An Outline of Modern Russian Literature; Pushkin; Through the Glass of Soviet Literature; Views of Russian Society (ред.).

Слепов, Лазар Андреевич (род. 1905) — съветски журналист. Работите му включват: „Колективността е най-висш принцип на партийно ръководство“.

Соловев (Соловьов), Сергей Михайлович (1820 — 1879) — руски историк. Работите му включват: История отношений между русскими князями Рюрикова дома; История России с древнейших времен (29 тома).

Соловейчик (Soloveichik), Джордж М. Дьо (1902 — 1982) — руско-британски автор. Работите му включват: Potemkin: Soldier, Statesman, Lover, and Consort of Catherine of Russia.

Сорокин, Питирим (1889 — 1968) — руско-американски социолог. Работите му включват: Russia and the United States; Современное состояние России.

Стейнберг, Исаак Нахман (1888 — 1957) — руска политическа фигура и интелектуалец. Работите му включват: От февраля по октябрь 1917 г.

Stender-Petersen, Adolph (1893 — 1963) — датски филолог и историк на литературата. Работите му включват: Geschichte der russischen Literatur; Slavisch-germanische Lehnwortkunder: Eine Studie ueber die aeltesten germanischen Lehnwoerter in Slavischen

in strah- und kulturgeschichtlicher Beleuchtung; Die Varaegersage als Quelle der altrussischen Chronik, В: Acta Jutlandica 6, no. 1; Varangica.

Степун, Фьодор Августович (1884 — 1965) — руско-германски историк и интелектуалец. Работите му включват: Die deutche Romantik und die Geschichtsphilosophie der Slavophilen, В: Logos (1927); Немецкий романизм и русское славянофильство, В: „Русская мысль" (март 1910).

Stokes, Ahtony Derek (род. 1927) — британски историк. Работите му включват: The Status of the Russian Church, 988 — 1037, В: Slavonic and East European Review (June 1959); Tmutarakan, В: Slavonic and East European Review (June 1960).

Струве, Глеб (1898 — 1985) — руско-американски специалист по руска литература. Работите му включват: Русская литература в изгнании; Russian Literature Under Lenin and Stalin, 1917 — 1953.

Sumner, Benedict Humphrey (1893 — 1951) — британски историк. Работите му включват: Peter the Great and the Emergence of Russia; Peter the Great and the Ottoman Empire; Russia and the Balkans, 1870 — 1880; A Short History of Russia.

Тарле, Евгений Викторович (1874 — 1955) — руско-съветски историк. Работите му включват: Европа в эпоху империализма, 1871 — 1918 гг.; Континентальная блокада; Крымская война (2 тома); Нашествие Наполеона в Россию в 1812 гду; Очерки и характеристики из истории европейского общественного движения в XIX веке; Северная война и шведское нашествие на Россию.

Татищев (Татишчев), Василий Никитич (1686 — 1750) — руски историк Работите му включват: История Росийсская с самых древнейших времен (7 тома).

Temperley, Harold W. V. (1879 — 1939) — британски историк на дипломацията. Работите му включват:England and the Near East, the Crimea; The Foreign Policy of Canning.

Thomsen, Vilhem Ludvig Peter (1842 — 1927) — The Relation between Ancient Russia and Scandinavia and the Origins of the Russian State.

Тихомиров, Михаил Николаевич (1893 — 1965) — съветски историк. Работите му включват: Древнерусские города; Исследование о русской правде: Происхождение текстов; Источниковедение истории СССР (заедно с А. С. Никитин); Крестьянские и городские восстания на Руси XI — XII вв.; Очерки истории исторической науки в СССР (ред. заедно с други) (2 тома); Сословнопредставителные учреждения (земские соборы) в России XVI века, В: Вопросы истории (1958).

Тимашев (Timasheff), Николай С. (1886 — 1970) — руско-американски социолог. Работите му включват: The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia; Religion in the Soviet Russia, 1917 — 1942.

Treadgold, Donald W. (1922 — 1994) — американски историк. Работите му включват: В:The Great Siberian Migration: Government and Peasant in Resettlement from Emancipation to the First World War; Lenin and His Rivals: The Struggle for Russia's Future; Twentieth-Century Russia; Was Stolypin in Favor or of the Kulaks?, В: American Slavic and East European Review (February 1955); The West in Russia and China: Religion and Secular Thought in Modern Times: Russia, 1472 — 1917 (vol. 1).

Тремл (Treml), Владимир Г. (род. 1929) — руско-американски икономист. Работите му включват: The Development of the Soviet Economy: Plan and Performance (ред.); Soviet Economic Statistics (ред. заедно с John P. Hardt); Studies in Soviet Input-Output Analysis (ред.); Input-Output Analysis and the Soviet Economy: An Annotated Bibliography; Alcohol in the USSR: A Statistic Study; Study of Employee Theft of Materials from Places

of Employment (ред. заедно с Gregory Grossman).

Троцки, Лев (Лев Давидович Бронщейн) (1879 — 1940) — руски революционер, съветски лидер и историк. Работите му са достъпни на много езици, включително и на английски: The History of Russian Revolution (3 vols.); My Life; The Permanent Revolution; The Revolution Betrayed: What Is the Soviet Union and Where Is It Going?; Stalin: An Appraisal of the Man and His Influence.

Tucker, Robert C. (род. 1918) — американски политолог. Работите му включват: Stalin in History and Personality; Philosophy and Myth in Karl Marx; The Soviet Political Mind; The Marxian Revolutionary Idea; The Great Purge Trial (ред. задено с C. F. Cohen); Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928 — 1941.

Украинцев, Н. — руски военен юрист. Работите му включват: Дело Корнилова, В: Новое русское слово (12 август, 21 и 28 октомври 1956 г.).

Ulam, Adam Bruno (род. 1922) — американски политолог. Работите му включват: The Unfinished Revolution: An Essay on the Sources of Influence of Marxism and Communism; The New Face of Soviet Totalitarianism; The Bolsheviks; Stalin: The Man and His Era; Expansion and Coexistence: The History of Soviet Foreign Policy, 1917 — 1967; in the Name of the People; Russia's Failed Revolutions: From the Decembrists to the Dissidents.

Ullman, Richard H. (род. 1933) — американски историк. Работите му включват: Anglo-Soviet Relations, 1917 — 1921: Intervention and the War (vol. 1); Britain and the Russian Civil War, November 1918 — February 1920 (vol. 2); Anglo-Soviet Accord (vol. 3).

Устрялов, Николай Василевич (1890 — 1937) — руски изследовател на правото. Работите му включват: На новом этапе; Под знаком революции; Патриотика, В: Смена вех (юли 1921).

Василев, Александр Александрович (1867 — 1953) — руско-американски историк на Византия. Работите му включват: The Goths in the Crimea: the Russian Attack on Constantinople in 860.

Venturi, Franco (род. 1914) — италиански историк. Работите му включват: Il moto decabrista e I fratelli Poggio; Il populismo russo (2 vols.).

Вернадски, Георгий (1887 — 1973) — руско-американски историк. Работите му включват: A History of Russia: Ancient (vol. 1), Kievan Russia (vol. 2), The Mongols and Russia (vol. 3), Russia at the Dawn of the Modern Age (vol. 4), The Tsardom of Moscow, 1547 — 1682 (vol. 5, 2 books); The Origrns of Russia; The Death of the Tsarevich Dmitry: A Reconsideration of the Case, В: Oxford Slavonic Papers (vol. 5).

Владимирски-Буданов, Михаил Флегонтович (1838 — 1916) — руски правен историк. Работите му включват: Государство и народное образование в Росии с XVII века до учреждения министреств; Государство и народное образование в Росии XVIII века; Обзор истории русского права.

Von Laue, T. H. (род. 1916) — американски историк. Работите му включват: Sergei Witte and the Industrialization of Russia; Why Lenin? Why Stalin?; The Global City.

Voyce, Arthur (род. 1889) — американски историк на изкуството. Работите му включват: The Moscow Kremlin: Its History, Architecture, and Art Treasures; Russian Architecture: Trends in Nationalism and Modernism; The Art and Architecture of Medieval Russia.

Walicki, Andrzej (род. 1930) — полско-американски историк. Работите му включват: The Controversy over Capitalism: Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists; A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism; Legal Philosophes of

Russian Liberalism; The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought; Russian Social Thought: An Introduction to the Intellectual History of the Nineteenth-Century Russia; Russia, Poland, and Universal Regeneration: Studies on Russian and Polish Thought of the Romantic Epoch; Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom: The Rise and Fall of the Communist Utopia.

Walsh, Warren B. (1909 — 1979) — американски историк. Работите му включват: Russia and the Soviet Union; Readings in Russian History (ред.); Political Parties in the Russian Dumas, B: Journal of Modern History (June 1950).

Webb, Sidney (1859 — 1947) и Beatrice (1858 — 1943) — британски писатели и социалисти. Работите им включват: Soviet Communism; A New Civilisation?; The Truth about Soviet Russia.

Вейдле, Владимир (1895 — 1979) — руско-френски историк на изкуството и културата. Работите му включват: La Russie absente et presente; Some Common Traits in Early Russian and Western Art, B: Oxford Slavonic Papers (vol. 4).

Виппер, Роберт Юрьевич (1859 — 1954) — руско-съветски историк. Работите му включват: Иван Грозный.

Зайончковский, Петр Андреевич (1904 — 1983) — съветски историк. Работите му включват: Отмена крепостного права в России; Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г.; Военные реформы 1860 — 1870 годов в России; Кризис самодержавия на рубеже 1870 — 1880 годов; Российское самодержавие в конце XIX столетия; Самодержавие и русская армия на рубеже XIX и XX столетий, 1881 — 1903.

Zelnik, Reginald E. (род. 1936) — американски историк. Работите му включват: Labor and Society in Tsarist Russia: The Factory Workers of St. Petersburg, 1855 — 1870; A Radical Worker in Tsarist Russia: The Autobiography of Semen Ivanovich Kanatchikov (); Russian Rebels, B: Russian Review (July and October 1976); „To the Unaccustomed Eye": Religion and Irreligion in the Experience of St. Petersburg Workers in the 1879s, B: Russian History (1989); Law and Disorder on the Narova River: The Kreenholm Strike of 1872.

Зенковский (Zenkovsky), Сергей А. (1907 — 1990) — руско-американски историк. Работите му включват: Pan-Turkism and Islam in Russia; The Ideological World of the Denisov Brothers, B: Harvard Slavic Studies (vol. 3); The Russian Church Schism: Its Background and Repercussions, B: Russian Review (October 1957); Русское старообрядчество: духовные движения семнадцатого века.

Зимин, Александр Александрович (1920 — 1980) — съветски историк. Работите му включват: И. С. Пересветов и его современники, очерки по истории русской общественно-политической мысли середины XVI века; Реформы Ивана Грозного, очерки социально-экономической и политической истории России середины XVI века; Опричнина Ивана Грозного; Россия на пороге нового времени: очерки политической истории России первой трети XVI века; Холопы на Руси (с древнейших времен до конца XV века); Приписка к Псковскому Апостола 1307 года и Слово о полку Игореве, B: Русская литература (1966); Спорные вопросы текстологии „Задонщины", B: Русская литература (1967).

Бел.: Авторите са подредени по азбучен ред според английската азбука, както е в оригинала.

РУСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ

таблица 1

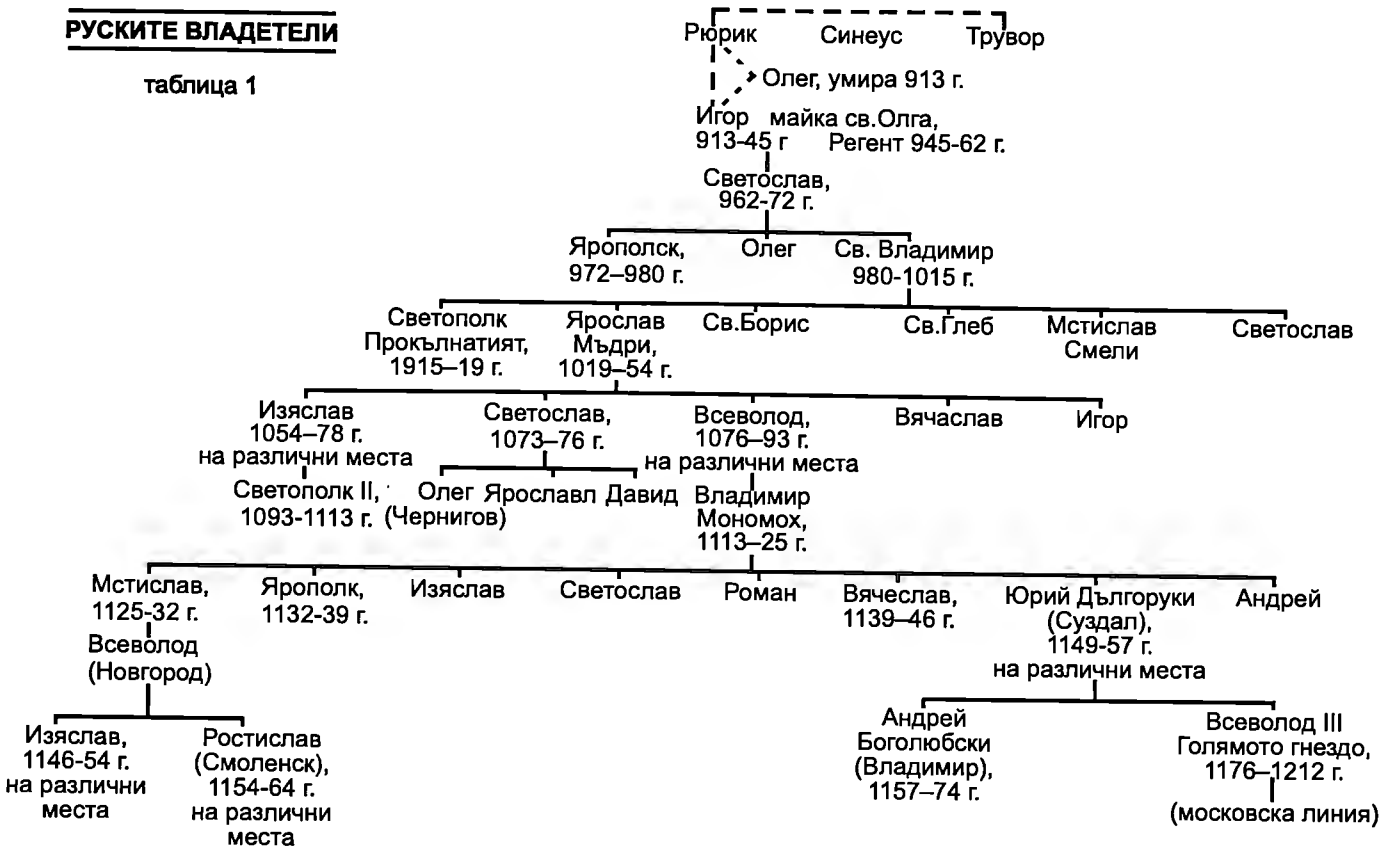

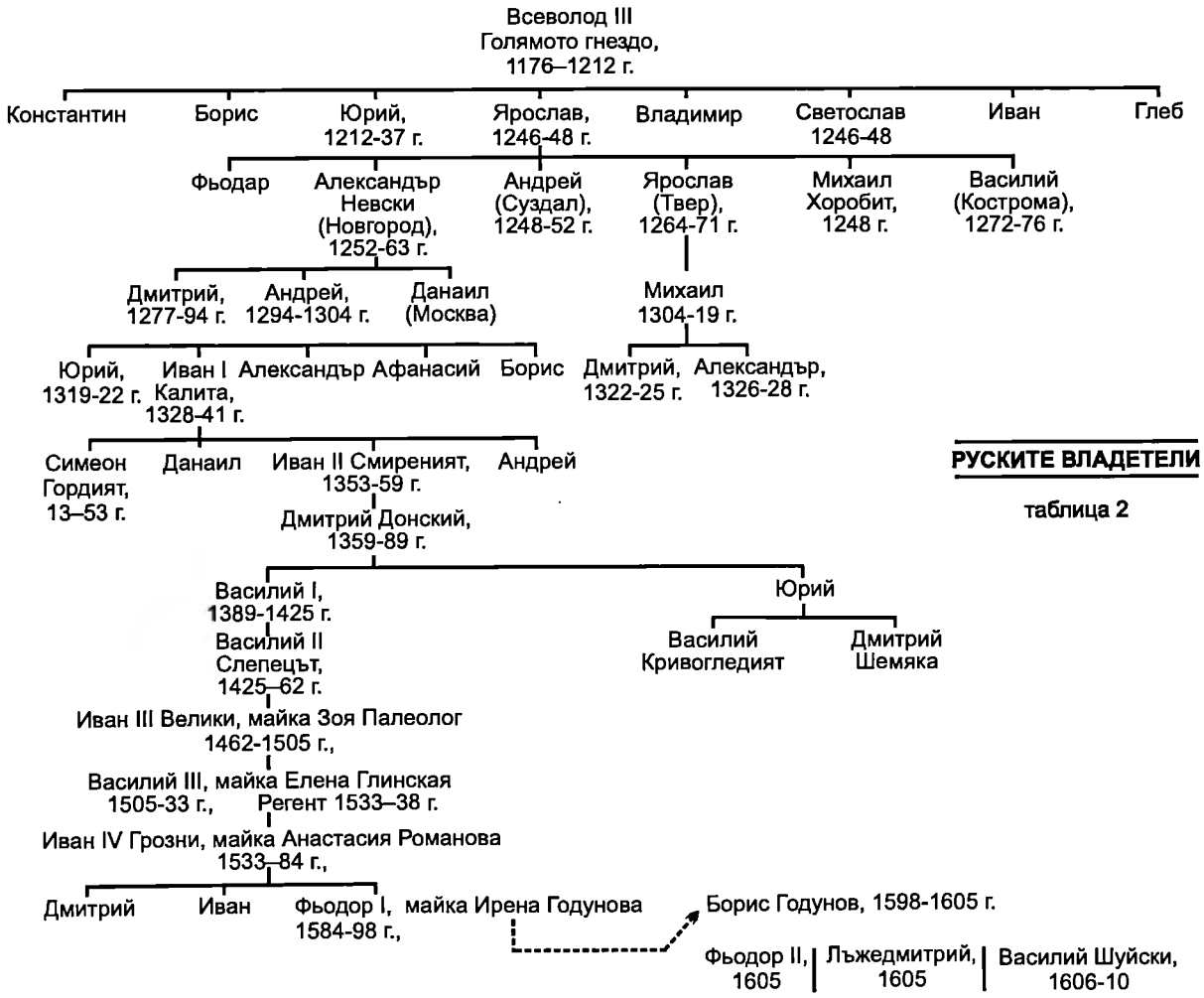

РУСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ

таблица 2

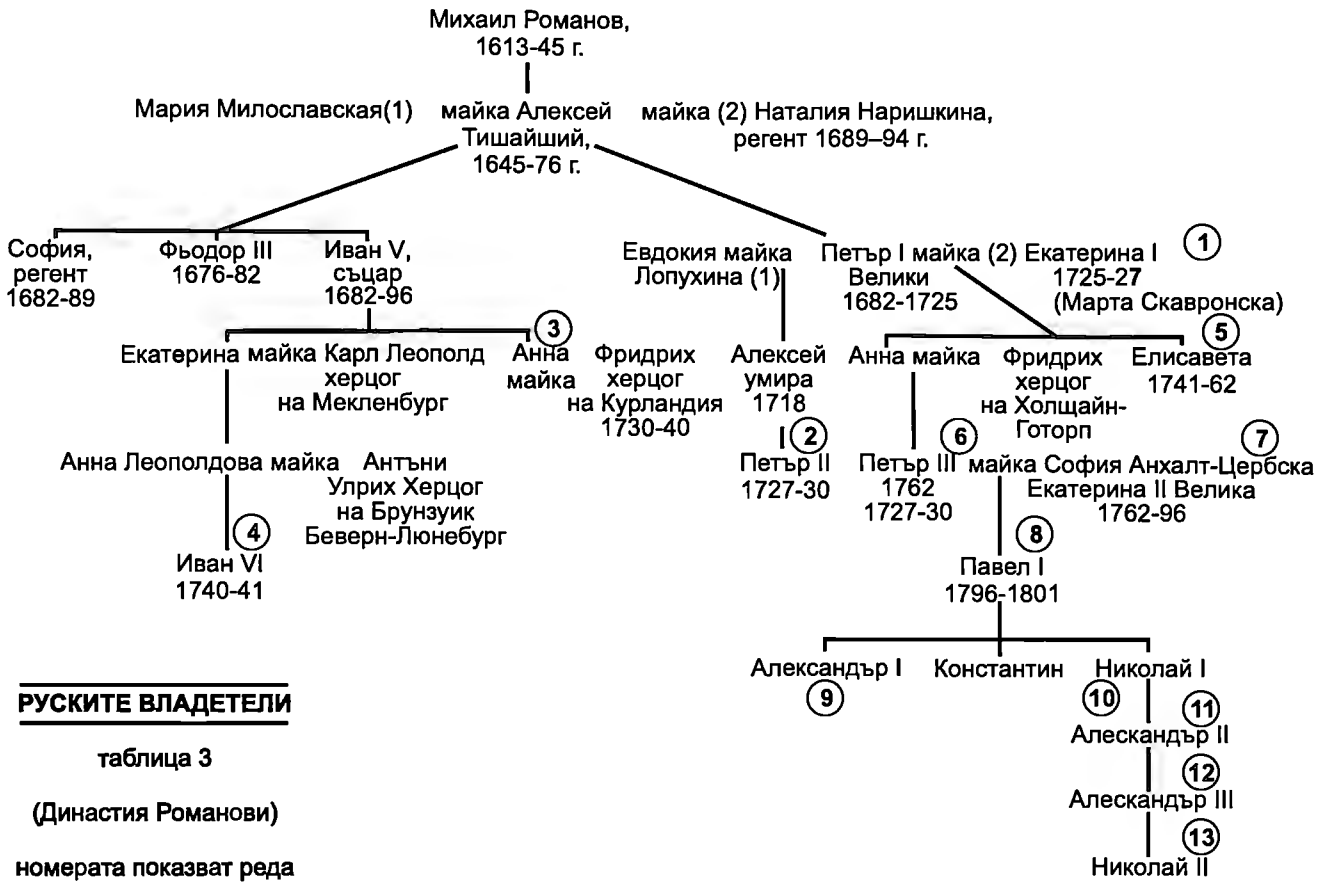

РУСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ

таблица 3

(Династия Романови)

номерата показват реда на наследяване на престола след Петър I Велики

РУСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ

таблица 4

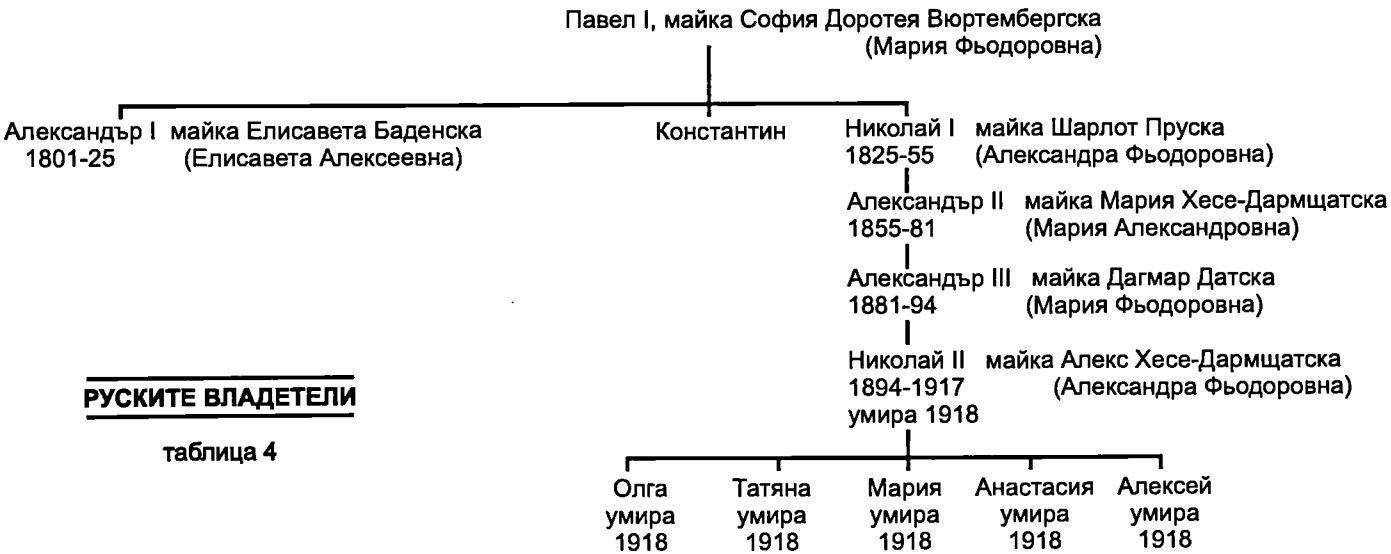

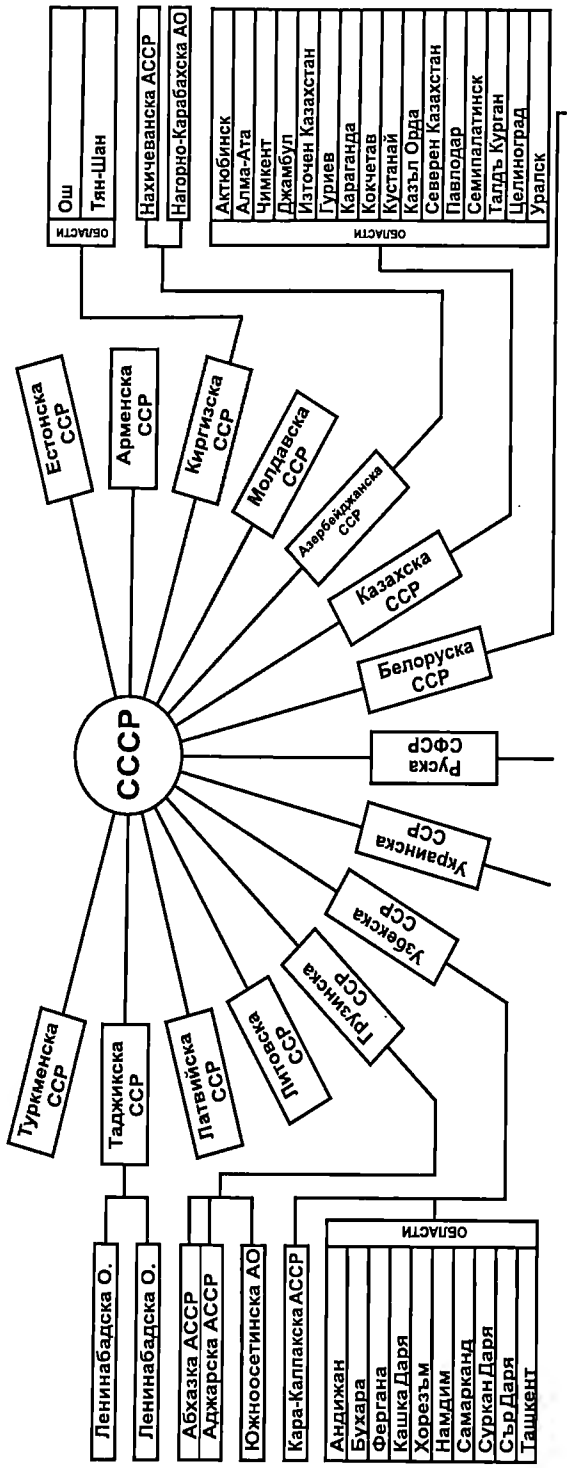
СССР
Руска СФСР
Украинска ССР
Узбекска ССР
Грузинска ССР
Литовска ССР
Латвийска ССР
Таджикска ССР
Туркменска ССР
Белоруска ССР
Казахска ССР
Азербайджанска ССР
Молдавска ССР
Киргизска ССР
Арменска ССР
Естонска ССР
ОБЛАСТИ
Ош
Тян-Шан
Нахичеванска АССР
Нагорно-Карабахска АО
ОБЛАСТИ
Актюбинск
Алма-Ата
Чимкент
Джамбул
Източен Казахстан
Гуриев
Караганда
Кокчетав
Кустанай
Казъл Орда
Северен Казахстан
Павлодар
Семипалатинск
Талдъ Курган
Целиноград
Уралск
ОБЛАСТИ
Андижан
Бухара
Фергана
Кашка Даря
Хорезъм
Намдим
Самарканд
Сурхан Даря
Съръ Даря
Ташкент
Кара-Калпакска АССР
Южноосетинска АО
Абхазка АССР
Аджарска АССР
Ленинабадска О.
Ленинабадска О.

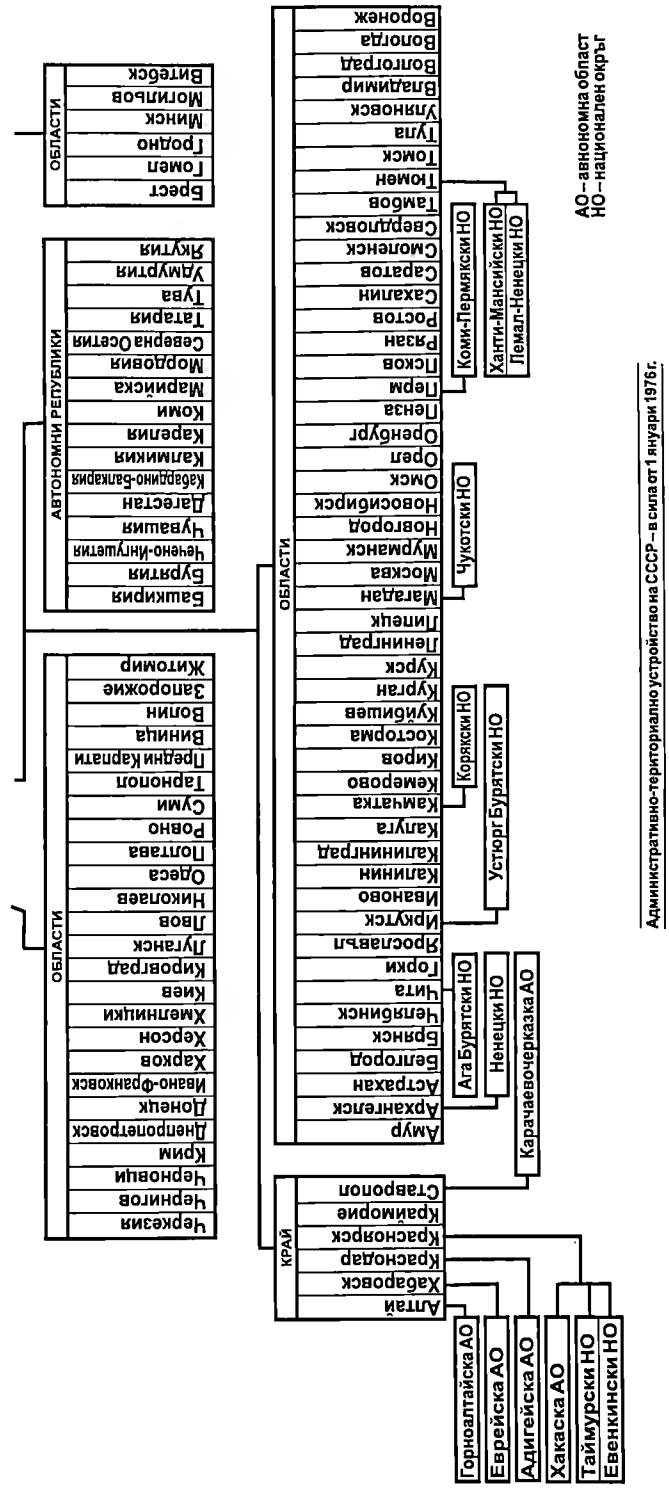
Административно-териториално устройство на СССР – в сила от 1 януари 1976 г.
АО – автономна област
НО – национален окръг
Алтай
Хабаровск
Красноярск
Краснодар
Приморие
Ставропол
Амур
Архангелск
Астрахан
Белгород
Брянск
Великолук
Чита
Горки
Ярославъл
Иркутск
Иваново
Калинин
Калининград
Калуга
Камчатка
Кемерово
Киров
Кострома
Кустанай
Курган
Курск
Ленинград
Липецк
Магадан
Москва
Мурманск
Новгород
Новосибирск
Омск
Оренбург
Пенза
Перм
Псков
Рязан
Ростов
Сахалин
Саратов
Смоленск
Свердловск
Тамбов
Томен
Томск
Тула
Ульяновск
Владимир
Волгоград
Воронеж
Брест
Гомел
Гродно
Минск
Могильов
Витебск
Башкирия
Бурятия
Чечено-Ингушетия
Чувашия
Дагестан
Кабардино-Балкария
Калмикия
Карелия
Коми
Марийска
Мордовия
Северна Осетия
Татария
Тува
Удмуртия
Якутия
Черкезия
Чернигов
Черновци
Крим
Днепропетровск
Донецк
Ивано-Франковск
Харков
Херсон
Хмелницки
Киев
Кировград
Луганск
Лвов
Николаев
Одеса
Полтава
Ровно
Сумн
Тарнопол
Предни Карпати
Винница
Волин
Запорожие
Житомир
Ага Бурятски НО
Ненецки НО
Карачаевочеркаска АО
Корякски НО
Устюрг Бурятски НО
Чукотски НО
Коми-Пермяцки НО
Ханти-Мансийски НО
Лемал-Ненецки НО
Горноалтайска АО
Еврейска АО
Адигейска АО
Хакаска АО
Таймурски НО
Евенкински НО
КРАЙ
ОБЛАСТИ
АВТОНОМНИ РЕПУБЛИКИ
ОБЛАСТИ
ОБЛАСТИ

А

Абаза, 352
Або, 225, 313
Абърдийн, 302
Авакум, 176, 178—179, 181
авари, 26, 29
Август, 117
Авраам Смоленски, 118
Австрия, 201, 212, 224—226, 236, 238, 241—242, 246, 260, 276, 278—279, 281—283, 299—301, 303, 341—342, 346—348, 360, 375—377, 379
Агапий, 82
Адашев, 132, 135—136
Адмиралтейство, 329
Адриан, 192, 207
Адрианопол, 39
Азеф, 373
Азия, 10, 15—17, 20—21, 23—24, 26—28, 39, 45—46, 71, 74, 90
Азов, 158, 195
Айгун, 351
Айзенщайн, 77
Аксаков Иван , 325, 339
Аксаков Константин , 325
Аксаков Сергей , 313, 322
Аксаков, Консантин, 48
Алани, 25, 39
Алвенслебен, 347
Алевизио, 120—121
Александра, 356, 379
Александрия, 178
Александров, 136
Александър Батенберг, 359
Александър I, 310—314, 316—319, 322—323, 329, 332, 347, 369, 399
Александър II, 317, 327, 331—335, 337, 339—343, 345—347, 349—353, 364
Александър III, 340, 352—361, 363—364, 381, 394
Александър Невски, 77—79, 89, 104, 114, 118
Александър Тверски, Велик княз, 93
Алексеев Михаил , 377
Алексей, 5, 94—95, 106, 114, 132, 157, 170, 176, 521
Алексей Тишайший, цар, 159—163, 166, 169, 178, 182, 186, 189, 208
Алипий, 61
Альоша Попович, 58
Аляска, 266, 278, 316, 350
Амастрис, 34
Амброзий, 122
Амур, 16, 351
Анадол, 299
анархизъм, 328, 404
Англия, 81, 134, 139, 144, 165, 171, 176, 186, 195—196, 231, 234, 248, 268, 301—302, 359, 388—389
Андрей Боголюбски, 36, 45, 88—89
Андрей, Велик княз, 89
Андрей, светец, апостол, 102
Андрусово, 162
Аненски, Инокентий, 400
Анна, 40
Анна Леополдовна, 219
Анна, велика, 218
Анна, дъщеря, 217
Анри Валоа, 224
Анри дьо Валоа, 138
анти, 29, 32, 50
Антиохия, 178—179
Антоний, светец, 56
Антон-Улрик, 219
Анщалт-Цербст, 221, 227
араби, 26, 34
Аракчеев, 285—286
Аргун, река, 174
Ардахан, 349
Армения, 69, 296
Арменската църква, 357
армия, 69, 190, 193, 195—199, 203—204, 210, 212, 214, 218, 220, 226, 233, 237, 242, 245, 254—255, 276, 279—281, 285—288, 290, 293—294, 297—300, 309, 313, 321, 333, 339—342, 348, 362—363, 367—368, 374, 376—377, 379, 381, 398, 409, 411, 413—414
Арсений, 230
артел, 250
Архангелск, 134, 139, 186, 193—194, 249, 252
архитектура, 43, 56, 60—61, 82, 114, 118—121, 159, 182—183, 267, 315, 329
Астрахан, 71, 97, 133—134, 137, 143, 148, 157—158, 160, 171—172, 186, 198, 213, 253
Атила, 26
Аугуст II, 127
Аустерлиц, 276
Афганистан, 375, 383
Ахмад, 97, 101
Ахматова, 401

Б

Бабар, 102
Багдад, 46
Багратион, 279—280
Баженов, 267
Бакунин, 326—328, 343—345, 404
Балакирев, Милий, 402
Балаклава, битка, 304
балтийските славяни, 41, 75, 77
Балтика, 26, 36, 43, 123—124, 134, 136, 138
Барклей дьо Толи, княз Михаил, 279
Барма, архитект, 183
Барок в Москва, 183
Баршчина (ангария), 111, 166
Барятински, княз Александър, 350
Басманов, Фьодор, 146—148
Бату, хан, 67, 69—71
Батуми, 349
Баумгартен, Николай П.С. фон, 43

Бекович-Черкаски, княз Александър, 201
Белгия, 311, 377
Белград, 225
Белий, Андрей (Борис Бугаев), 400—401
Белингсхаузен, Тадеуш, 317
Белински, Висарион, 318, 322, 326—327, 343, 397, 404
Белоозеро, 32
белоруси, 65, 129, 180, 239, 242
Белорусия, 241, 355
Белски, 131
Беляев, 521
Бенкендорф, граф Александър, 293
Бер, Карл Ернст , 316
Березина, река, 280
Беринг, Витус, пътешественик, 172
Берлин, 225, 297, 300, 349, 359
Берлински конгрес, 349—350, 358, 376
Бертински анали, 33
Бесарабия, 126, 237, 269, 278, 305, 348—349, 355
Бестужев-Рюмин, граф Алексей, 221, 224—225
Бестужев-Рюмин, Константин, 395
Библейско общество, 286
билини, 58, 82—83, 117, 182
Биргер, шведски пълководец, 77
Бирен (или Бирон), Ернст-Йохан, 218
Бироновщина, 219
Бисмарк, принц Ото фон, 343, 347, 349—350, 359
Бичурин, отец Якинф, 317
Блекстоун, Сър Уйлям, 234
Близкия Изток, 278, 299—300, 302—303, 305, 375—376
Блицкриг, Светкавична война, 276
Блок, Александър, 22, 393, 400
Бобриков, генерал Николай, 357—358
богатири, 47, 58
Богословски, Михаил М., 214
Бож, княз на антите, 29
Болотников, Иван, 149, 155—156, 232
Болтин, Иван, генерал-майор, историк, 267
Боляри, 53—54, 59, 80, 87, 89, 97, 99, 102—103, 105, 109—110, 124, 128, 130, 132, 135—137, 139—140, 143, 145, 147—149, 151, 154—156, 159, 168—169, 183, 185, 192
Борецки, род, и Марта, 99
Борис и Глеб, светци, синове на Св. Владимир, 42, 56, 121
Бородин, Александър, 402
Бородино, битка, 280
Босна, 348—349, 376
Босфорското царство, 25
Брест, Договор, 160
Брус, Джеймс, 194
Брусилов, генерал Алексей, 412
Брюлов, Карл, 329
Брюсов, Валерий И., 401
Буг, река, 225, 239
Букурещ, договор, 278
Булавин, Конрад, 198, 207, 213, 232
Булгаков, Сергей, 406—407
Бунге, Николай, 356, 386
Буслаев, Василий, 83
Буташевич-Петрашевски, Михаил, 328, 339
Бутурлин, 161
Бухара, 350—351
българи, 8, 26—28, 38—39, 42, 45, 51, 58, 69, 95, 97
България, 26, 57, 70, 348—349, 359, 376—377, 468
Бьоркьо, договор, 375

В

Варшава, 242—243, 282, 298, 382
варяги, 32, 34
Василий I Московски, Велик княз, 96—97
Василий II Московски, Велик княз (Слепият), 40, 97—99, 101—102, 104—105
Василий III, Велик княз, 66, 98, 102—103, 105, 117, 123, 130, 181, 183
Василий Кривогледият, 97
Василий, архиепископ на Новгород, 82
Василсурск, панаир, 103
Ватерлоо, битка, 281
ведомости, 259
Ведроша, река, битка, 100
Вейдли, Владимир, 256
Великата армия на Наполеон в Русия, 278, 281
Великата северна война, 193, 196—197, 200—203, 248, 253
Велики Преслав, 39
Великие Луки, 138
Велико посолство, 196
Великобритания, 200—201, 224—225, 237—238, 246, 253, 264, 276, 278—279, 281—283, 296, 301—303, 311, 341—342, 347—351, 359, 362, 375—377
Великоруси, 65, 104, 129, 162, 180, 189, 355, 371
Венден, битка, 138
Веневитинов, Дмитрий, 324
Венециански колонии, 108
Вентури, Франко, 344
Верешчагин, Василий, 401
Верея, княжество, 99
Вернадски, Георги, 21, 34, 43, 52, 67, 71, 74, 97, 141
Верона, конференция, 283
Вече, 54, 60, 80, 83, 87, 99
Виборг, или Вийпури, 200—201
Виборгски манифест, 370—371
Видукинд, 34
Виена, 196, 282
Виенска нота, 302
Виенския конгрес, 281—282, 285
Виер, Антъни дьо, 194
византийската църква, 40
Византия, 22, 26, 32—33, 35, 37, 39—44, 46, 49—51, 54, 56—57, 60—62, 72, 74, 79, 86, 98, 121
Вилно, или Вилнюс, 124, 279, 313, 315
Вилхелм II, император на Германия, 376

Виниус, Андрей, 186
Виноградов, Павел, 396
Випер, Робърт Л., 139
Висла река, 198
Вите, граф Сергей, 356, 358
Витебск, 279
Витен, или Витенис, Велик княз на Литва, 123
Витичев, 48
Витовт, Велик княз на Литва, 96, 125—126
Вишнеградски, Иван, 356
Владивосток, 351
Владимир (Юриевич), княз на Москва, 95
Владимир във Волиния, 44, 85
Владимир Мономах, Велик княз, 36, 45—46, 57, 59, 61, 75, 87—89, 117
Владимир, Велик княз, светец, 36, 52, 56, 58—59, 75, 117
Владимир, град и княжество, 45, 88—89
Владимир, княз на Галиция, 86
Владимир, княз на Старица, 135, 137
Владимирски-Буданов, Михаил Ф., 87, 107, 167, 185
Владимир-Суздал, 105
Владислав, болярин, 87
Владислав, полският крал, 158
воевода, 206
Военна реформа от 1874 г, 340
Вожа, река, битка, 95
Волга, 16, 20, 26—27, 29, 34, 38—39, 70, 75, 77—78, 103—105, 108, 134, 144, 148, 153, 160, 184, 198, 211, 232, 236, 249, 253, 268, 307—309, 341
Волиния, 44, 65, 70, 85—87, 89, 124, 127
Волков, Фьодор, 268
волост, 274
Волтер, 227, 229, 236, 244, 264
волтерианство, 264
Волхов, река, 49, 78—79
Вонифатиев, Стефан, 178
Воронеж, 195
Воронихин, Андрей, 329
Воронцов, граф Михаил, 221
Воротински, княз Михаил, 134
Ворскла река, битка, 126
Востоков, Александър, 317
Вотчина, 43, 91, 99—100, 107, 109—110, 128, 133
Всеволод III Голямото гнездо, Велик княз, 88—89, 93
Втора коалиция, 246
Втора световна война, 457, 459, 461, 463, 465, 467, 469, 471
Втора турска война (1787-92 г.), 237—238, 255
Върховен таен съвет, 217—219
вятичи, 38—39
Вятка, 81, 99, 112
Вячеслав, син на Ярослав Мъдри, 44

Г

Гагарин, Юрий, 521
Галиция, 40, 65, 70, 85—87, 89—90, 103, 128, 241, 279, 377
Галич, 85
Гапон, поп Георгий, 367
Гатчина, 246
Гедимин, или Гедиминас, Велик княз на Литва, 123—124
Георгий, светец, 50, 60—61, 101
Германия, 194, 224, 246, 264, 266, 279, 297, 301, 318, 324, 342, 346—348, 358—361, 375—377, 389, 417, 420, 428—429, 433, 435, 445, 449, 452, 456, 458—459, 461—464, 466, 468—469, 472, 474—476, 478—479, 481, 486, 498—501, 505, 509, 537, 545, 550, 556, 561
Германия, Ваймарска, 556
Германски рицари, 77—78
германци, 51, 69—70, 79, 198, 218, 221, 312, 385, 397, 412—413, 428, 434, 461, 464, 466—468, 470—473, 475—477, 537
Гершенкрон, Александър П, 444, 571
Гилел, Емил, 526
Гирс, Николай, 359—360
Глаголица, 57
Глеб и Борис, светци, синове на Св. Владимир, 42, 56, 91, 121
Глинка, Михаил, 320, 329
Глинская, Елена, 130
Глински, княз Михаил, 130
Гнедих, Николай, 318
Гогол, Николай, 312, 318, 321—322, 327, 577
Годунов, 140—148, 169—170
Годунов, Борис, 320, 402, 578
Голиков, Иван И., 214
Голицин, княз Александър, 286
Голицин, княз Василий, 190, 192
Голицин, княз Димитрий, 218
Головин, 571
Головкин, Гаврил, 194
Голубински, Евгений Е., 55
Гомулка, Владислав, 501, 505
Гончаров, Иван, 320, 399
Горбачов, Михаил Сергеевич, 489, 497—498, 507, 528—530, 532, 535—541, 544—547, 549—550, 554—556, 559, 561
Горбица, река, 174
Гордън, Патрик, 192, 194
Гори, град, 441
Горки, Максим (Алексей Пешков), 508, 524
Городовие приказчики, 172
Горчаков, княз Александър, 346—349
готи, 25—27, 29, 32, 120
Готланд, 32, 81
Грабар, Игор Ф., 60, 120—121, 396
Гражданска война, 429—430, 432—433, 435—437, 442, 451, 470, 473
Грановски, Тимоти, 327
Грачов, Павел, 554
Грегориански календар, 429

Грегъри, Йохан, 182
Греков, Борис Д, 50—51, 522, 571
Грибоедов, Александър, 287, 319, 322
Григориев, Димитрий, 184
Гришин, Виктор, 529
Грозни, град, 554
Громико, Андрей, 502, 529, 539
Гросман, Василий, 524
Гросман, Грегъри, 540, 546
Грудцин, Сава, 182
Грузинска съветска социалистическа република, 531
Грузия, 69, 141, 276, 296, 350, 434—435, 441, 454, 498, 532—533, 560
Гръцки колонии в Южна Русия, 25
Гумильов, Николай, 401, 523
Гусински, Александър, 556, 562
Густав II, или Густав Адолф, крал на Швеция, 158
Гучков, Александър, 372
Гърция, 433, 458, 463, 474, 479—480
Гюлистан, договор, 276

Д

Дагестан, 276
Даладие, Едуар, 461
Далин, 450
Далин, Дейвид Й., 471
Даниел, княз на Москва, 86—87
Даниел, Юлий, 498
Данилевски, Николай, 405
Дания, 196—197, 200, 212, 243
Данциг (Гданск), 241—242, 460, 462
Двина, Западна, 241, 309
Двина, Северна, 249
Дворник, Франсис, 42
дворянска култура, 223, 313
дворянство, 53, 73—74, 126—129, 136, 143—144, 154—156, 158, 160, 174—175, 178, 203, 209—210, 216, 218, 221—223, 233—235, 244—245, 252—254, 257—259, 261, 263—264, 267, 269, 271, 273—274, 291, 294, 306, 310, 313, 321, 332—333, 335—338, 340—341, 352—354, 369, 371—372, 381—383, 388, 457, 510—512
Дворянство и аристокрация, 24, 27, 51, 53, 87, 110, 124, 126—128, 139, 143, 160, 194, 210, 217—218, 233, 239, 258, 273, 294, 371
Де Вит, Николай, 520
Девлет-Гирей, кримски хан, 137
Девлино, примирие, 158
Дежньов, Семьон, 172
Декабристи, 288, 333
Делянов, Иван, 353, 394
Деникин, генерал Антон, 430, 432—434, 436
Денисови братя, Андрей и Симеон, 179
Державин, Гаврило, 262, 546
Джан-джоу или Шантунг, 362
Джелавич, Чарлз, 359
Джеферсън, Томас, 269
Джонсън, Робърт Е., 385
Джучи, син на Чингиз хан, 69
Дзержински, Феликс, 429
Дидро, Дени, 236
Дизраели, Бенджамин, 349
Димитров, град, 99
Дионисий, абат, 122, 153
Дмитрий, 71, 89, 93—97, 105—106, 113—114, 118, 135, 141, 145, 147—149, 151, 153, 184, 218, 324, 343, 392, 395, 403
Дмитрий Донской Московски, Велик княз, 96, 105—106
Днепродзержинск, 498
Днепър река, 16, 20, 22, 31, 33, 35—36, 39, 43—44, 46, 48—49, 104, 160, 162
днепърски казаци, 160, 235, 401
Днестър, река, 239
Доб, Маурис Х., 450
Добриня Никитич, 58—59
Добролюбов, Николай, 343, 404
Добруджа, 348
Доктрина „Труман“, 480
Долгоруки, княз Иван, 217
Долгоруки, княз Яков, 194
Долгорукие, 217
Дон, река, 16, 24—26, 29, 39, 95
донски казаци, 158, 160, 198, 246, 524
Дорошенко, хетман Петър, 162
Дорпат (или Юриев), 134, 198
Достоевски, Фьодор, 312, 323, 327—328, 344, 392, 397—399, 405, 565
Драгомижски, Александър, 329
Дружинин, Николай М., 273, 295
Дубчек, Александър, 505
Дудаев, Джохар, 554
Дунав, 278, 297, 305
Дунавски княжества (Молдова и Влахия), 297
дунавските княжества, 278
Духовен регламент, 207
духовенство, 54, 59, 98, 111, 114, 122, 126, 136, 144, 151, 155, 169, 178, 180—181, 185, 203, 207, 231, 254—255, 258, 273, 298, 369, 399, 401, 511, 530
Дънлоп, Дъглас М., 13, 27
Държавен съвет, 274, 298, 335
държави, 196, 208, 221, 242
Дяконов, Михаил А., 111, 169

Е

Евразийска школа, 21, 71, 73
Евреи, 196, 239, 355, 357, 368, 397, 472, 498—499, 504, 517
Европа, Източна, 242, 278, 458, 462—463, 470, 474—475, 477—481, 504, 529, 536—537, 543—544, 559, 561, 573
Егоров, Борис, 521
Ежов, Николай, 452

Ежовщина, 452
Езоп, 318
Екатерина I, императрица, 216–217
Екатерина II, Велика, 227, 229–239, 241–242, 244–245, 248, 253, 256, 259–260, 262, 264–265, 267–268, 270, 303, 310, 312, 337
Екатерина, дъщеря на цар Иван V, 213
Екатеринбург, 432
Елба, 281, 468
Елена, Велика княгиня, 334
Елизабет I, английска кралица, 181
Елисавета, императрица, 216–217, 219–224
Елцин, Борис, 536, 539, 544–545, 547, 549–550, 552–565
Енгелс, Фридрих, 417–422, 487
Еникале, 237
Енисей, река, 16, 138
Епифаний Мъдри, 118
Ереван, 296
Ерентал, граф Алоис фон, 376
Ерлих, Александър, 444
Ермак, 138
Ерфурт, 278
Есенин, Сергей, 401, 523
Естония, 77, 198, 200, 313, 316, 428, 432, 434, 436–437, 459–460, 463, 531–532, 545, 560
Естонска съветска социалистическа република, 476
Етиопия, 460
Ефросимий, светец, 82

Ж

Жданов, Андрей, 472, 477, 480, 482, 498, 517, 523–524
Желябов, Андрей, 345
Женева, 501
Живков, Тодор, 537
Жидовин, 58
Жидовстващи, еретици, 115
Жириновски, Владимир, 555–556
Жолкевски, Станислав, 151
Жуков, маршал Георгий, 464, 467–468, 471, 484–485
Жуковски, Василий, 318, 322, 331

З

Задкарпатска Украйна, 478
Задоншчина, 118
Замятнин, Дмитрий, 339
Западници, 326
Западът, 184, 397, 478, 480, 486, 494, 499, 501, 503, 506
Зарудни, Сергей, 339
Заруцки, Иван, 152–153, 157–158
Засулич, Вера, 345
Захария, жидовстващ, 115
Захаров, Адриан, 329
Зелник, Режиналд, 385
земски началник, 354
Земски събор, 132, 144, 151, 153, 158, 160, 169–170, 325
Земски съюз, 379
земският началник, 354
Земство, 337–338
Земщина, 136
Зенковски, Сергей А, 180
Зимин, Александър А., 59
Зимният дворец, 220, 267, 346, 367, 415
Зинин, Николай, 316
Зиновиев (Радомислски), Григорий, 439–440, 451, 457
Златна орда, 70–71, 73–74, 88–89, 93–98, 101, 105–106
Зосима, монах, 118
Зоя (София) Палеолог, 101
Зубатов, Сергей, 367
Зюганов, Генадий, 556–557, 564

И

Ибн Курдадби, 33
Иван V, съцар, полубрат на Петър I, 190, 201, 205, 213
Иван VI, император, правнук на Иван V, 219, 230
Иван I Калита, Московски велик княз, 93–94, 98, 105, 110
Иван IV Грозни, 66, 130, 193, 203, 205, 401, 442, 554
Иван III Велики, 66, 71, 78, 82, 93, 97–103, 105–106, 111, 113, 115–116, 120, 140, 170, 181, 183, 186
Иван Смиреният, 94
Иваново-Вознесенск, 252
Игнатиев, граф Николай, 348
Игнатий, патриарх, 147–148
Игор, Велик княз, 34
Изборск, 32
Изволски, Александър, 376
Изгои, 53
изкуство, 25, 42–43, 51, 56–57, 60–63, 74, 87, 99, 117, 120–122, 141, 184–185, 199, 238, 270, 312, 320, 323–324, 393, 396, 400–401, 403–404, 406, 442, 520, 525–526, 565, 571, 577, 582–583
Израел, 498, 502–503, 538
Изток, 253
Източна Румелия, 349, 359
Изяслав, Велик княз, 44
Иларион, митрополит, 44, 56, 59
Илия, светец, 50, 184
Илмен, езеро, 78
Илья Муромцев, 58
Ингелхайм, 33
Индия, 102, 118, 201, 246, 253, 359
Индокитай, 500–501, 503
Индонезия, 481
Индустриализация, 365, 382–385, 389, 409

Инокентий IV, папа, 123
Инокентий III, папа, 86
Ирак, 537, 562
Иран, 458, 460, 466, 469, 478
Ирбит, изложение, 253
Иркутск, 253
Исидор, митрополит, 98
Исландия, 480
Испания, 201, 236, 269, 276, 281, 283, 285, 460–461, 533
Италиански архитекти в Москва, 120
Италия, 26, 195–196, 246, 267, 283, 297, 360, 375, 377, 433, 458, 460–461, 467, 474, 478–480
Итенберг, Борис Самуилович, 344
Итил, столица на хазарите, 27, 38

Й

йезуити, 145
Йена, битка, 276
Йеремия, константинополски патриарх, 140
Йерусалим, патриаршия, 179
Йоаким, патриарх, 192
Йоан I Цимисхи, византийски император, 39
Йоан Павел II, папа, 506
Йоан, митрополит, 98, 114
Йоан, митрополит на Санкт Петербург, 564
Йов, първи руски патриарх, 140, 147
Йонийски острови, 237, 246
Йордан, 29
Йосиф Волоцки, 115–116
Йосиф II, император на Австрия, 238
Йосиф, митрополит, 131
Йофе, Аврам, 522

К

Кавказ, 16, 22–26, 39, 51, 60, 69, 96, 141, 235, 237, 276, 297, 299, 303, 321, 333, 346, 348–351, 357, 371, 398, 428, 434–435, 437, 442, 466–467, 476, 495, 516, 532–533, 535, 553
Каганович, Лазар, 477, 485
Кажимеж IV Литовски и Полски, 100–101, 125
Казаков, Матвей, 267
Казан, 71, 97, 102, 133
Казахска съветска социалистическа република, 454
Казахстан, 498, 534, 560–561
Казаци, 38, 138, 144–145, 149–150, 152–154, 156–158, 160–161, 198–199, 204, 207, 231–233, 235, 246, 280, 401
Калвинизъм, 180
Калифорния, 278
Калка, битка, 67, 69
Калуга, 150, 152–153
Кама, река, район, 26, 138
Каменев, или Розенфелд, Лев, 439–440, 451
Кампучия, 563
Камчатски полуостров, 174
Канада, 480, 486
Кандински, Василий, 403
Канкрин, Егор, 295
Кантемир, княз Антиох, 262–263
Кантон, 458
Капица, 522
Каракозов, Димитрий, 341–342
Карамзин, Николай М., 139, 261–263, 317–318, 322, 325
Карелия, 200, 463
Карл VI, император на Свещената Римска империя, 212
Карл Фредерик, херцог на Холщайн-Готторп, 221
Карл XII, крал на Швеция, 197–200, 207, 221, 279
Карл-Леополд, херцог на Мекленбург, 219
Карпович, Михаил М., 11, 224, 310, 390–391, 406
Карс, 303, 349
Карс-Ардахан, област, 437
Картър, Джими, 507
Касим, монголски благородник, 97
Касимско, княжество, 97
Каспийско море, 16, 38–39, 160
Кастел, Мануел, 546
Кастро, Фидел, 537
Касълри, виконт, 282, 285
Катков, Михаил, 342, 405
Кауфман, генерал Константин, 350
КГБ, 451, 488
Кейстут, или Кестутис, брат на Великия княз Олгерд Литовски, 124
Келог, 459
Келог-Бриан, пакт, 459
Кембъл, Робърт В., 489–490
Кенан, Джордж Ф., 435
Кенеди, Джон Ф., 502
Керенски, Александър, 410–415
Керч, 237
Кетлер, Готхард, 134
Киев, 190, 315
Киевска Русия (Рус), 20, 31, 33, 36–38, 40–42, 44–49, 51–57, 59–62, 65, 74, 83, 85, 100, 107, 111
Кизеветер, Александър А., 232
Кийп, Джон Л., 170
Кимерийци, 24, 27
Киприян, 118
Кипър, остров, 349
Киргизка република, 435
Киреевски, Иван, 325
Киреевски, Петър, 325
Кириенко, Сергей, 549, 558
Кирил и Методий, светци, 57
Кирил Туровски, светец, 59
Кириленко, Андрей, 488
Кирилица, 57, 517
Киркегор, Сьорен, 398
Киров, Сергей, 451
Кисельов, граф Павел, 294–295, 311
Кисельова, Емма, 546

Китай, 16, 50, 67—69, 71, 73—74, 174, 202, 253, 258, 309, 317, 351, 361—363, 375, 383, 423, 436, 458—459, 461, 481—483, 486—487, 493, 500—501, 503—505, 533, 563
Кишинев (Кишинеу), 357
Клайн, Джордж Л., 520
Климент, митрополит, 56
Клин, град, 137
Клинтън, Бил, 561
Ключевски, Василий Осипович, 17, 20, 48, 61, 89—90, 105, 155, 159, 169—170, 194, 202, 223, 231, 270, 396
Ковалевская, София, 395
Ковалевски, Александър, 395
Ковалевски, Владимир, 395
Ковалевски, Максим М., 352, 364
Ковалченко, Иван Д., 332
Ковальов, Сергей, 555
Козелск, 71
Козирев, Александър, 559
Коканд, република, 435
Коканд, ханство, 350
Коковцов, граф Владимир, 374
Кол, Хермут, канцлер на Германия, 561
Коломенское, 183
Колчак, адмирал Александър, 432
Комаров, Владимир, 522
Комунистическа партия на Съветския съюз, 529, 531, 539, 557, 559
Комунистически блок, 477
Комунистически интернационал (Трети) (Коминтерн), 457
Конго, 502
Кондаков, Никодим, 396
Конев, маршал Иван, 468
Конкуест, Робърт, 451
Коновалов, Сергей, 186
Константинопол, 33, 36—40, 42—44, 46, 48—50, 56, 60, 98, 101—102, 114, 117—118, 140, 178—180, 197, 238—239, 278, 299, 302, 348, 376—377, 433
Конституционнодемократична партия, 365
Континентална блокада, 278
Конфедерацията в Бар, 241, 243
Конфедерацията в Тарговица, 242
Корея, 69, 361—363, 481—482, 500
Коржаков, Александър, 556
Корнай, Янош, 545
Корнилов, адмирал Владимир, 304
Корнилов, генерал Лавр, 413—414
Коровин, Константин, 402
Короленко, Владимир, 400
Косигин, Алексей, 486—488, 494
Косово, 562
Костомаров, Николай И., 157
Костюшко, Тадеуш, 242, 245
Котошихин, Григорий, 187
Кочубей, граф Виктор, 271, 292
Краков, 242, 282, 300, 313—314
Крамской, Иван, 401
Красноярск, 557
Крево, 124
Кремъл в Москва, 13, 61, 79, 95, 120—121, 132, 137, 153, 183, 280
Кремъл в Ростов, 183
Кривичи, 32
Крижанич, Георги, 187
Крилов, Иван, 318—319, 322
Крим, ханство, 71, 97, 133—134, 237—238
Кримска война, 224, 295—296, 301—305, 309, 311, 332—333, 341, 346—347, 560
Кримски татари, 190, 195, 237
Кронщат, крепост, 198, 415
Кропоткин, княз Пьотр, 331, 404
Куба, 486, 503—504, 537
Кубан, 23, 43, 235
Кублай хан, 73
Кувейт, 537
Кузмич, Фьодор, 271
Кузнецстрой, 445
Куйбишев (Самара), 464
кулаци, 439, 446, 450, 512
Куликово, битка, 71, 95—96, 101, 106, 114, 118
Кунерсдорф, битка, 225
Курбатов, Алексей, 194
Курбски, княз Андрей, 134, 136—137, 139, 181
Курилски острови, 351, 468, 561
Курландия, херцогство, 218, 242, 355
Курск, панаир, 253
Кусевицки, Сергей, 402
Кутузов, княз Михаил, 239, 278, 280—281
Кучеров, Самуел, 339
Кучма, Леонид, 560
Кучум, хан на Сибир, 138
Кьонигсберг (Калининград), 469
Кючюк-Кайнарджа, договор, 237—238
Кяхта, договор, 202

Л

Лавров, Пьотр, 344—345, 404
Лагери за принудителен труд, 450—452, 497—498, 512
Ладога, езеро, 16, 78
Лайбах, конференция, 283
Лайбниц, 206
Лайпциг, "Битката на народите", 281
Лангер, Уйлям, 360
Ландау, Лев, 522
Ландсбергис, Витаутас, 531
Ланцеф, Георги В., 164, 174
Лапидус, Гейл, 516
Ласуел, Харолд Д., 423
Латвийска съветска социалистическа република, 476
Латвия, 77, 200, 428, 434, 437, 459—460, 463, 531—532, 545, 560

Латинизъм, 42
Лафонтен, Жан дьо, 318
Лвов или Лемберг, град, 86, 241
Лвов, княз Георги, 379, 410—413
Лебед, Александър, 554, 556—557
Лев, княз на Волиния, 87
Леви социалисти революционери, 366, 369—373, 405, 411, 413
Левица, 370
Левицки, Димитрий, 267
Ледницки, Вацлав, 320
Лемке, Михаил К., 305
Ленин, или Улянов, Владимир Илич (К. Талин, В. Тим, Н. Ленин и др.), 366, 407—408, 412—415, 417, 419—424, 426—428, 430, 432, 435, 437—443, 453, 456—457, 484, 487, 493, 509, 512, 515, 517, 529—530, 535, РВ 554, 563
Ленинград, 440, 451, 456, 463—464, 471, 477, 536
Леонтиев, Константин, 405
Леонтович, Виктор, 223, 244
Лермонтов, Михаил, 318, 320—322, 327, 456
Лесков, Николай, 399
Лесная, битка, 199
Лефорт, Франц, 194, 196
Лешчински, Станислав, крал на Полша, 198, 225
Либерали, 213, 287, 334—335, 342, 365, 367—368, 376, 397, 406, 505, 536, 539, 555, 562
Либерман, Евсей, 495
Ливан, 507
Ливония, 45, 138, 150, 197—198, 200
Ливонска война, 135, 137, 139, 141, 170
Ливонски рицари, или орден, 78, 101, 134
Ликуд братя, Йоаникий и Софроний, 185
Лилге, Фридрих, 520
Линия Кързън, 434, 469
Лисенко, Трофим, 521—522
Литва, 194, 241—242, 355, 428, 434, 437, 459, 463, 531—532, 545, РВ 554
Литвинов, Максим, 457, 459, 462
Литовска съветска социалистическа република, 476
Литовско-руска държава, 105, 124, 560, 575
Лобачевски, Николай, 312, 315—316, 395
Лодз, 382
Ломоносов, Михаил, 259, 261—262, 266—268, 312, 576
Лопухина, Евдокия, 194
Лорд, Робърт Х., 242
Лорис-Меликов, генерал граф Михаил, 346, 352
Лоски, Николай, 407
Лужков, Юрий, 557
Луи XVI, крал на Франция, 357, 364
Луи XI, крал на Франция, 139
Луи-Филип, крал на Франция, 297, 300
Лукашенко, Александър, 560
Лъжедмитрий (II), "Тушинският престъпник", 145—150, 153
Лъжепетър, 149
Льо Пен, Жан-Мари, 556
Любавски, Матвей К., 106—107, 123, 128
Любек, 134
Люблин, уния, 127—128
Люблинско правителство, 469—470
люди, 53
Люксембург, 480
Лютпранд, епископ на Кремона, 33
Ляодунски полуостров, 363
Ляпунови братя, Прокопий и Захарий, 149
Ляшченко, Петър И, 164, 252, 382, 390

М

Мавзолей на Ленин, 484
Магдебургско право, 171
Магнитогорск, 445
Магнитострой, 445
Магницки, Михаил, 286—287, 314, 325
Мадагаскар, остров, 202
Маджари, 37
Мазепа, хетман Иван, 199, 207
Мазовия или Мазовше, 242
Майендорф, Джон, 42
Макарий, митрополит, 132—133, 181
Макарий, светец, 82, 103, 253, 309
Македония, 349
Маклаков, Васил, 406
Маковски, Д.П., 140
Максималисти, 372—373
Малая, 481
Маленков, Георгий, 477, 483—485, 489, 500, 502
Малиа, Мартин Е., 11
Малоземов, Андрей, 576
Малта, 237, 246
Малтийски рицари, 246
Мамай, 95, 118
Манджоу-гоу, 461
Манджурия, 67, 361—363, 461, 468, 481
Мао, Дзъдун, 481
Мар, Николай, 522—523
Мария-Луиза Австрийска, 279
Маркс, Карл, 417—422, 441, 487
Марксизъм, 417—423, 426, 435, 440, 443, 456—457, 483, 517, 520, 523, 525, 540, 564
Марта, майка на княз Дмитрий Углички, 99, 147—148, 150
Марченко, Василий П., 491, 576
Маршал план, 480
Масуди, 29
Масхадов, Аслан, 554
Машинно-тракторни станции (МТС), 445—446, 491
Маяковски, Владимир, 523
Медведев, Силвестър, 185—186
Международен валутен фонд (МВФ), 558, 562
Международен съд, 360
Междуособици, 36, 40, 43—45, 56, 63, 86, 94—95, 101, 123, 131, 148
Мейнард, Сър Джон Х., 425
Мексико, 440, 458

Менгли-Герай, кримски хан, 101
Менделеев, Дмитрий, 395
Меншевики, 419, 427, 429, 457, 509, 533
Меншиков, княз Александър (Данилович), 194–195, 199, 212, 217, 302, 396
Меншуткин, Борис Н., 266
Мережковски, Дмитрий С., 322
Мерик, Сър Джон, 186
Метерних, княз Клеменс фон, 282–283, 285
Методий и Кирил, светци, 57
Миеж, Гай дьо, 176
Микоян, 477
Милославская, Мария, 189
Милославски, 190
Милославски, княз Илия, 159
Милош, Чеслав, 422
Милошевич, Слободан, 562
Милюков, Павел Н., 180, 185, 202, 365, 379, 396, 406, 410, 412, 576
Милютин, граф Дмитрий, 340, 352
Милютин, Николай, 334, 340–341
Миндовг, или Миндаугас, 123–124
Минин, Кузма, 153
Минск, 464, 538, 560
Мирович, Васил, 230
Мироненко, Юрий П., 472
Мирски (Святополк-Мирски), Димитрий П., 321, 400, 577
Митридат Велики Понтийски, 25
Михаил Верейски, княз, 99
Михаил Романов, цар, 151, 154–157, 170
Михаил Тверски, княз, 89, 93, 95, 100
Михаил Черниговски, княз, светец, 118
Михайлов, Пьотр, псевдоним на Петър I, 196
Михайловски, Николай, 344, 404
Мнишех, Марина, 145, 147, 150, 153, 157–158
Можайск, присъединен към Москва, 93
Мойсей, архиепископ на Новгород, 82
Молдавия, 199, 237
Молдавска съветска социалистическа република, 463, 476, 535
Молотов (или Скрябин), Вячеслав, 453, 462–463, 477, 484–485, 500–502
монголи, 26–27, 36, 45, 47, 65, 67–74, 77–78, 87–89, 91, 93–99, 101, 104–106, 108, 118, 124, 126, 143
Монголия, 67, 70–71, 74, 201, 309, 383
Монтескьо, Шарл дьо, 227, 231, 263
Мордва, въстание, 149
Морозов, Борис, болярин, 159
Морозов, стачка, 386
Морозови, индустриалци, 165
Москва, град и област, 5, 9, 13, 25, 65–66, 71–72, 78–82, 84, 91, 93–107, 110–111, 114–118, 120–122, 124, 126, 128, 132, 134–137, 141–154, 157–159, 161–162, 166, 168–169, 174, 178, 183–186, 190, 192, 194–196, 198–199, 203, 210, 212, 222, 232–233, 249–250, 252–253, 257–259, 264–265, 268–269, 280–281, 309, 329, 354–355, 368, 385–387, 395, 402, 409, 413, 427, 430, 432, 436, 440, 456, 458, 462, 464, 466, 470, 477, 479, 483, 486–487, 489, 503, 506, 527, 530–531, 533–534, 536, 539, 542, 550–551, 553–554, 557, 563, 578
Москвитянин, Иван, казак, 172
Московска Русия, 5, 67, 98, 102, 110, 112, 121, 136, 149, 163–164, 168, 170–171, 175, 177, 181, 184–185, 207–208, 214, 256, 261
Мосли, Филип Е., 299
Мохамед Али Египетски, 299
Мстислав, 36, 43, 45, 75, 87
Мстислав Торопецки, 77
Мстиславски, княз Фьодор, 151
Мужи, киевска аристокрация, 53
Мукден, битка, 362
Муравьов, Никита, 287, 351
Муравьов-Амурски, граф Николай, 351
Муратов, Павел П., 121
Мурманск; и гражданската война, 433, 464, 466
Мусолини, Бенито, 461
Мусоргски, Модест, 141, 402
Мънроу (или Монро), доктрина, 283
Мюних (или Миних), граф Буркхард С, 194, 218–219, 225
Мюнхенгрец, среща, 300
Мюнхенско споразумение, 461

Н

Набоков, Владимир В., 322
Наварино, битка, 296
Нагасаки, 468
Нагорни Карабах, 533–534, 559
Над (или Наги), Имре, 502
Найтингейл, Флоранс, 304
Наполеон I, император, 242, 246, 269–270, 274, 276, 278–283, 287, 290, 296
Наполеон III, император, 341, 347
Наришкин барок, или Московски барок, 183
Наришкин, Лев, болярин, 192
Наришкина, Наталия, майка на Петър I, 189, 192
Наришкини, 190
Народен фронт, 531
Народничество, 344
Нахимов, адмирал Павел, 304
Неапол, 246
Нева, река, 77
Нежин, 314
Некрасов, Николай, 327, 380, 397, 400
Нелидов, Александър, 376
Немецкая Слобода или Германско предградие, 186
Неофициален комитет, 271, 273
Непман, 439
Неронов, Иван, 178
Нерчинск, договор, 174, 351

Неселроде, граф Карл, 296, 302
Нестор, летописец, 59
Нечаев, Сергей ("Якобинец"), 345
Нидерландия виж също Холандия, 201, 246
Нижински, Вацлав, 402
Нижни Новгород, 103, 153, 253, 256, 309
Никитин, Атанасий, 118
Никитин, Юрий, 184
Никифор, Фока, византийски император, 39
Николаев, Адриан, 521
Николаевски, Борис И., 575, 577
Николай I, 20
Николай I, император, 309—316, 318, 322—323, 326—329, 331—333, 341, 346—347, 392—393, 397, 403
Николай II, император, 340, 352—353, 355—367, 369—371, 373, 375, 377, 379, 381, 409—410, 432, 528
Никон, патриарх, 162—163, 176, 178—180
Нил Сорски, светец, 116
Нихилизъм, 397
Ницше, Фридрих, 398
Нищат, договор, 200—201
НКВД (Народен комисариат на вътрешните работи), 451—453, 477
Нова Зеландия, 501
Нова икономическа политика (НЕП), 425, 438—440, 444, 512, 545
Новгород ("Господин Велики Новгород"), 5, 29, 32—33, 40, 42, 44, 46—48, 51, 54, 59—61, 65—66, 70, 75—85, 89—91, 98—100, 103—108, 110, 112—113, 115, 118, 120—123, 137—138, 143, 152—153, 157—159, 162, 170, 185, 249, 253, 256, 309, 365
Новгородски цикъл билини, 59
Новиков, Николай, 264—265, 323
Новоросийски университет, 394
Новосилцев, Николай, 271, 275, 285
Новотни, Антонин, 505
Новочеркаск, 498
Нолде, Борис Е., 244, 360
Номенклатура, 541, 543
Норвегия, 458, 480
Норвежци, 31, 66, 78
нормани, 31—35
Носов, Николай Е., 172
Нюрнбергски съд, 478

О

Об, река, 16
Обнорски, Сергей П., 57
Оболенски, Димитрий, 11, 42
оброк, 111, 166, 249, 254, 307, 334, 336, 385
Общество на обединените славяни, 287
Общност на независимите държави (ОНД), 545
Общоруски конгрес на Съветите, 411, 414, 437
Огановски, Николай П., 381, 390
Огарьов, Николай, 329
ОГПУ (Обединено държавно политическо управление), 451
Одеса, 253, 309, 395, 433
Одоевски, княз Владимир, 324
Ойстрах, Давид, 526
Ока, река, 38, 43, 49, 97, 99, 102—104
Октомврийска революция (Ноември 1917 г.), 419, 426, 436—438, 442—443, 450, 510, 515
Октомврийски манифест, 367—368, 370
Октомврийчета, 509
Октябристи, партия, 369, 371—372, 374, 410
Окун, Семьон Б., 332
Олаф Норвежки, крал, светец, 43
Олбия, 22, 25
Олга, светица, 38, 40, 56
Олгерд, или Алгирдас, Велик княз на Литва, 94—95, 124
Олденбург, херцогство и херцог, 278—279
Олег (Святославич), 34, 36—37, 40, 49—50
Олеша, Юрий, 524
Олонец, 250
Омир, 318, 372
Омск, 430
Опричнина и опричници, 130, 136—140, 143—144, 164
Организация за северноатлантическия договор (НАТО), 480—481, 561—562
Организация на договора за Югоизточна Азия (СЕАТО), 501
Организация на обединените нации (ООН), 469, 482
Ордин-Нащчокин, Атанасий, 162
Оренбургски казаци, 430
Орлов, граф Алексей, 221, 230, 237, 293, 299
Орлов, граф Григорий, 230
Оръжейна палата, 184
Ос "Рим-Берлин-Токио", 466, 479
Освобождаване на крепостните селяни, 223, 265, 272, 306, 325—326, 332—333, 337, 342, 380, 399, 403
Освобождението, 310, 332, 335, 337
Осетинци, 25, 533
Останкино, 553
Остготи, 26
Остерман, Андрей, 194, 218, 224
Островски, Александър, 400
Остромирово евангелие, 82
Отрепиев, Григорий, 145
Охрид, архиепископия, 44
Очаков, крепост, 239

П

Павел I, император, 194, 222, 227, 229—230, 237, 244—247, 253—254, 265, 267, 269—272, 276, 285, 287—288
Павлов, Иван, 396
Павлов, Михаил, 323
Павлова, Анна, 402

Павлов-Силвански, Николай П., 53, 107—109
Павловски, Георгий А., 577
Пайпс, Ричард, 286, 434
Пакистан, 501, 559
Палас, Петър-Симон, 266
Палеа, 59
Пален, граф Петър, 246
Палеолог, Зоя или София, 101
Пангерманизъм, 375
Панин, граф Никита (Иванович), 236
Панславизъм, 348, 405
Панславянски конгрес в Прага, 328
Париж, 200, 269, 281, 283, 297, 300, 305, 328, 346—347, 359, 381, 396, 402
Партия на социалистите революционери, 366, 369—373, 405, 413
Паскевич, генерал княз Иван, 296, 298, 301
Пастенрак, Борис, 401, 524
Патерикон, 59
Паткул, Йохан Р, 196, 198
Патриаршия в Русия, 140
Паулус, фелдмаршал Фридрих фон, 467
Пашков, Филип, 149
Пейпус (Чудско езеро), битка, 77
Пекин, 73, 202, 317, 487
Пенза, 252
Пересветов, Иван, 181, 187
Переяславъл, 44
Перм, 395
Перовская, София, 345
Перси, 533
Персия, 15, 37, 69, 74, 118, 160, 201, 269, 276, 296, 350, 375, 383
Перун, 32, 55, 80
Пестел, полковник Павел, 287—289
Петрашевци, 293, 325, 328—329, 333, 397
Петров, проф. Васил, 316
Петроград, 427—428, 430, 432, 434, 436, 440, 442, 456
Петър I Велики, 5, 21, 130, 139, 158, 162—163, 170—171, 177, 180, 184—185, 187, 189, 192—219, 221—222, 224—225, 229—230, 236—237, 241, 244—245, 248, 250, 252—253, 255—259, 261—262, 266—269, 272, 311, 317, 320, 324, 326—327, 331, 356
Петър III, император, 226
Петър, митрополит, светец, 94, 118
Печенеги, 38—40, 43, 45, 47
Пилзен, 500
Пимен, митрополит, 118
Пимен, патриарх, 527
Пионери, 509, 519
Пирогов, Николай, 396
Писарев, Дмитрий, 343, 392, 403
Плано Карпини, архиепископ, 71
Платонов, Сергей Ф, 67, 124, 136, 139—142, 144, 147, 154—157, 208, 396, 578
Плеве, Вячеслав, 357, 366, 373
Плевен, 348
Плеханов, Георги, 366, 426—427
Плиний Стари, 28
Победоносцев, Константин, 352—353, 355, 357, 394, 405
повоз, 48
Погодин, Михаил П., 15, 46, 214, 291, 295, 317, 325
погроми, 355, 357
Подгорин, Николай, 488
Подолие, Западно, област, 241
Подялба на Полша, 237, 239, 241—244
Пожарски, княз Дмитрий, 153
Познан, 501
Позник (Постник), архитект, 183
Покровски, Михаил Н., 130, 139, 335, 522—523
Полиевктов, Михаил А., 305
Политическа полиция, 426, 429, 441, 446, 451—455, 460, 479, 482, 484, 488, 497, 500—502, 540, 545, 559
Половци, 45
Полоцк, 65, 101, 124, 129, 134, 138
Полтава, битка, 192, 199—201, 204, 213
Полша и поляците, 41—43, 65—66, 69—70, 82, 85, 87, 100—101, 123—129, 137—138, 142, 148, 150, 152, 157—158, 160—162, 167, 170—171, 182, 186, 190, 196—197, 200—201, 224—226, 229—230, 237, 239—244, 249, 275, 279, 282, 285, 297—298, 300—301, 341—342, 355, 371, 377, 386, 411, 425, 428—430, 433—435, 437, 452, 459—460, 462—463, 469—470, 474, 478—479, 498, 501—502, 505—507, 527, 537, РВ 554, 561
Поляни, 29, 37
Полянски, Фьодор И., 252
Понятовски, Станислав, крал на Полша, 230, 238, 241
Попов, Александър, 395
Попов, Гаврила, 536
Попович, Павел, 521
Поповци (вероотстъпници), 179
Поркала, база, 478, 501
Порт Артур, 362
Порт Рос (Калифорния), 278
Портсмут, 363, 375
Португалия, 246, 480
Посошков, Иван, 267—268
Потсдамска конференция, 469
Потьомкин, княз Григорий, 230, 236
Преображенское, 192—193
Пресняков, Александър Е., 106
Прикаспийски регион, 350
Примаков, Евгений, РВ 554, 557, 559, 562
Приселков, Михаил Д., 43
Притвор, 119—120
Прокопий, 29, 32
Прокопович, архиепископ Теофан, 195, 207, 389
Прокопович, Сергей Н., 472, 578
Прокофиев, 77, 526

Проливи, (Дарданелите и Босфор), 237, 246, 278, 297, 299, 301, 303, 376–377
Просветен абсолютизъм, 205
просвещение, 205, 227, 229, 231, 236, 243–244, 256–257, 260, 264–265, 270–271, 287, 290, 323
протестантство, 177, 325
Прусия, 196, 200–201, 221, 224–226, 241–242, 276, 279, 281–283, 297, 300–301, 336, 342, 347, 377, 462, 468–469
Прут, река, 199
Псков, 77, 81, 83–84, 93, 100–102, 106, 112, 115, 118, 120, 138, 143, 153, 159, 170
Пугачов, Емелян, 229, 232–234, 254, 294, 332
Пулково, 316, 432
Путивъл, 60
Путятин, граф адмирал Евфимий, 341–342
Пушкин, Александър, 55, 73, 141, 189, 195, 214, 266–267, 287, 293, 309, 312, 314, 317–322, 327, 333, 498, 524, 568
Първа световна война, 374–377, 383, 385–387, 389, 391, 393–394, 403, 407–409, 420, 428, 436
Пясти, полска династия, 125
Пятина, 79, 81

Р

Ра, античното име на р. Волга, 34
Рада, Украинска, 434
Радикализъм и радикали, 328, 338, 342–343, 366, 421
Радишчев, Александър, 265, 323
Радки, Оливър Х., 512
Раев, Марк, 273
Разин, Степан или Стенка, 159–160, 182, 232
разночинци, 343
Разпутин, Григорий, 356, 379, 409–410
Разумовски, граф Алексей, 220
Рапало, договор, 458
Растрели, граф Бартоломео, 267
Рахманинов, Сергей, 320, 402
реализъм, 267, 318, 343–344, 393, 401–403, 442, 520, 523–525
Рейгън, Роналд, 507
Ремизов, Алексей, 525
Репин, Илия, 401
Реформация, 72, 179, 186
Рибаков, Борис А., 52
Рига, 197, 200, 237, 248, 252–253, 276, 386
Рижки коноп, 253, 309
Риков, Алексей, комисар на вътрешните работи, 426, 451
Рилеев, Конрад, 289
Римокатолическа църква, 42, 77, 325, 354, 479
Римски-Корсаков, Николай, 320, 402
Риндзюнски, Павел Г, 332
Рихтер, Светослав, 526
Робинсън, Героид Т., 380–381, 390–391
Рождественски, адмирал Зиновий, 363
Рожков, Николай А., 579
Розанов, Васил, 407
Рокосовски, маршал Константин, 522, 525, 468, 471
Роман, княз на Волиния, 86–87
Романови, 132, 142, 154, 171, 218, 221, 267, 278, 346–347, 352, 356, 367, 380, 406, 408, 410, 413, 420, 429, 433–434, 437, 553
романтизъм, 318, 325–326, 329, 343
Ростов на Дон, 395, 464, 467
Ростов, град, 65, 87, 89, 99, 103, 147, 183
Ростовцев, Михаил И., 22–23, 25, 50, 396
Ростовцев, Яков, 334
Ростопчин, граф Фьодор, 280, 287, 325
Ростропович, Мстислав, 538
Ртищчев, Фьодор, болярин, 185
Рубинщайн, Антон, 402
Рубинщайн, Николай, 402
Рубльов, Андрей, 121–122
Рузвелт, Теодор, 363
Рузвелт, Франклин Д., 469, 472
Румъния, 348–349, 437, 459–460, 463, 468, 478, 505, 535, 537, РВ 554, 561
Румянцев, граф Петър, 226, 236–237
Рунич, Димитрий, 286
Руси, 32–33, 37
Русификация, 298, 342, 352, 354–355, 357, 409
Руска освободителна армия, 471
Руска Правда, 44, 50–51, 53–54, 75, 287
Руска съветска федеративна социалистическа република (РСФСФР), 436, 476, 535–536
Руска федерация, 547, 553–554, 556, 559–562
Руско-японска война от 1904-5 г., 360, 375, 383, 409
Русо, Жан-Жак, 260, 265
Руфо, Марко, 120
Рух, движение, 534
Руцкой, Александър, 552–553
Ръсел, Бъртранд, 417
Рюрик, княз, 32, 34, 75, 117
Рязан, 69–71, 89–91, 93, 96, 110, 118, 149, 152

С

Савелиев, Павел, С., 50
Савин, Сила, 184
Савинков, Борис, 430
Сагайдачни или Сахайдачни, хетман Пьотр, 161
Садко, 83
Сазонов, Сергей, 376
Саксония, 196–198, 200, 225
Салница, битка, 45
САЛТ, преговори, 504, 507
Салтиков, Михаил (Н. Шчедрин), 399
Салтикови, 157
Самандар, 27, 39
Самара, през съветския период - Куйбишев, 425, 430, 464
Самарин, Георги, 325, 334, 341, 343

Самашко кръвопролитие, 553
Самиздат, 498
Самодържавие, 112, 128, 155–156, 171, 175, 180–181, 205, 231, 271–273, 275, 290–291, 293–294, 296, 313, 317, 326, 352–353, 367, 382, 408
Сан Стефано, договор, 349
Санкт Петербург, 198, 200, 213, 222, 227, 233, 243, 246, 250, 252–253, 257–258, 260, 264, 267, 287–288, 299, 309, 313, 316, 320, 328–329, 334, 341, 345, 354–355, 359, 366–367, 382, 385–386, 395, 402, 409, 442, 550, 565
Сарай, 70, 101
Саратов, 253
Сардиния, 304
Саркил, 27, 39
Сармати, 24–25, 27
Сахалин, остров, 351, 363, 433, 437, 458, 468
Сахаров, Андрей Дмитриевич, 498, 579
Сахаров, Андрей Николаевич, историк, 288
Свердловск, 538, 547
Свети синод, 207, 221, 232, 352, 357
Светополк, "Проклетият", 42–44, 56
Светослав, 35–36, 38–39
Светослав Новгород-Северски, княз, 91
Светослав Черниговски, 44
Светослав, Велик княз, 60
Свещен съюз, 276, 282
Свияжск, крепост, 133
Свободно икономическо общество, 260, 264
Севастопол, 238, 303–304, 398, 560
Северен работнически съюз, 386
Северна Америка, 278, 283
северноамерикански колонии, 237
Североатлантически пакт, 480
североизточна Русия, 77, 107–108
Седемгодишен план, 489–491
Седемгодишна война, 225–226
Сеймур, сър Хамилтън, 302
Селска община, 382, 385, 387–388, 390, 404
Семьонов, Григорий, 432
Семьонов, Николай, 522
Сенат, 194, 201, 203, 507
Сергий Радонежки, светец, 106, 111, 114–115, 118, 121–122
Сергий, патриарх, 527
Сеч, или Сич, 160, 235
Сеченов, Иван, 396
Сибир, 16–17, 67, 138, 171–172, 174, 182, 202, 217, 219, 223, 235, 249, 253, 265–266, 271, 316, 328, 351, 358, 360, 374, 395, 397, 404, 426, 430, 432–433, 437, 445–446, 451, 463, 495, 507, 536, 538
Сигизмунд II, или Аугуст, крал на Полша, 127, 137
Сигизмунд III, крал на Полша, 150, 152–153
Силвестър, летописец, 59
Силвестър, проповедник, 132, 135–136, 181, 185–186
Силезия, 70, 225
Силистра, 39
Симбирск, 160, 426, 430, 432
Симеон Горди Московски, Велик княз, 94
Симеон Полоцки, 163, 182, 185
Симеон, татарски княз, 136, 140
Симонов, Константин, 524
Синеус, брат на Рюрик, 32
Синоуп, морска битка, 303
Синявски, Андрей, 498
Сипягин, Дмитрий, 357, 366
Сирия, 69, 299
Ситън-Уотсън, Хю Н., 380
Скити, 17, 20, 22, 24–25, 27, 29
Скобеев, Фрол, 182
Скобелев, генерал Михаил, 350
Скоморохи, 61, 182
Скопин-Шуйски, княз Михаил, 149–152
Скорина, Франц, 129
Скоропадски, Павел, 434
Скрябин, Александър, 453
Скуратов, Малюта, 137
славяни, 27–29, 32–33, 39–41, 48, 50, 52, 55, 57–58, 60, 62, 75, 77, 98, 118, 126, 186, 261, 288, 325, 405
Славянофили, 155, 177, 214, 325–330, 333–334, 343
Слит, 134
Словени, 32
смерди, 53
Смоленск, 29, 44, 46, 48, 51, 65, 90, 101–102, 124, 150–153, 157–158, 162, 249, 279
Смутното време, 5, 140–145, 148–149, 151, 153–158, 160, 162, 165, 170–172, 181, 186, 317
Соборност, 325
Собчак, Анатолий, 536
Совхози, 446, 449, 491–493, 495
Соларио, Пиетро, 120
Солвичегорск, 183
Солженицин, Александър, 450, 498, 525, 534, 552, 565
Соловейчик, Георги М. дьо, 238
Соловьов, Владимир, 406
Соловьов, Сергей М., 214, 317, 396, 406
Сотня, 79
София, регент, 190, 192, 196
Социалдемократическа партия, 426, 441
Социалдемократическа партия (СД), 365
Социализъм, 356, 417, 423–424, 439, 443–444, 508, 541
Сперански, граф Михаил, 273–275, 285, 294–295, 317
Спутник 1, 490, 521
Среден Изток, 346, 351, 360, 362–363, 383
Средиземно море, 246
Сталин (Джугашвили), Йосиф, 422, 424–426, 439–447, 451–459, 463–464, 469, 471–472, 474–478, 480, 482–487, 489, 491, 495,

497—501, 510, 513—515, 517, 522—525, 527, 530, 538, 541, 545, 553
Сталинград, 442, 466—467, 485, 524
Станиславски, Константин, 403
Станкевич, Николай, 327
Старият Сарай, столица на Златната орда, 70
Староверство (Староверци или Старообрядци), 163, 179—180, 185, 198, 207—208, 213, 219, 233, 354, 383
Стародуб, княжество, 102
Стаханов, Алексей, 450
Стендер-Петерсен, Адолф, 33
Степашин, Сергей, 562
Степов, Лазар А., 483, 580
Стефан от Новгород, 118
Стефан Пермски, светец, 115, 118
Столбовски мирен договор, 158
Столетов, Александър, 395
Столипин, Петър, 371—374, 390
Стоук, Антъни Д., 44
Страбон, 24
Стравински, Игор, 320, 402
Стриголници, 115
Строганов, граф Павел, 271—272
Строганови, 138, 158, 165, 183
Струве, Глеб, 525, 581
Струве, Пьотр, 365, 406
Струве, Фридрих В., 316
Струмилин, Станислав, 493
Субудей, монголски генерал, 69
Суворов, генералисимус княз Александър, 226, 236, 238—239, 242, 246, 262, 280
Судети, 461
Суецки канал, 502
Суздал, 43, 51, 65, 77, 87—89, 94, 103
Сун Ятсен, 458
Суриков, Василий, 401
Сурож, 34
Суслов, Михаил, 488
Сухомлинов, генерал Владимир, 379, 409
Схизма (разкол), 177, 179
Съвет за икономическа взаимопомощ, 506
Съвет за сигурност на СССР, 539
Съвет на народните комисари (совнарком), 426, 437
Съвети, 411—414
Съветска Русия, 417, 429, 434, 437, 457—458, 463, 473, 484, 514, 523
Съветска социалистическа република Азербайджан, 454
Съветски флот, 495, 503
Съветско-полска война, 432—434
Съединени американски щати, 313, 316, 335, 350, 357—358, 389, 410, 466, 468, 474, 478—480, 486, 493, 499—501, 503—504, 507, 528, 537, 540, 547, 561—562
Съмнър, Бенедикт Х., 212, 248
Сърбия, 199, 348—349, 374—377
Съюз на съветските писатели, 523
Съюз на съветските социалистически републики (СССР), 436—437, 443, 454, 457—463, 466, 468, 470, 473—474, 476—481, 484—486, 490, 492, 494—499, 501—509, 512, 514—517, 519—531, 533—535, 537, 539—546, РВ 554, 574—575, 577—579, 581
Съюз на тримата императори, 347
Сюлейман I Великолепни, 102

Т

Таблица за ранговете, 210, 215
Таганрог, 197, 309
Таджикистан, 560
Таджикска съветска социалистическа република, 454
Тайланд, 501
Тамбов, 253
Тамерлан, 74, 96, 104
Танаис, крепост, 25
Таненберг, 126
Тарле, Евгений В., 281
Татари, 67, 101, 133—134, 136—137, 190, 212, 233, 562
Татаринов, Валери, 340
Татарстан, 551
Татишчев, Василий, 267
Тацит, 28
Тбилиси, или Тифлис, 441, 498, 533
Твер, 78, 93, 96—100, 106, 110
Тевтонски рицари, 77—78, 123—124, 126
Телепнев-Оболенски, княз, 130
Темир-Тау (Казахска ССР), 498
Темперли, Харолд, 302
Тенисън, Алфред, 304
Теогност, митрополит, 94
Терек, област, 430
Терешкова, Валентина, 521
Тероризъм, 345—346, 372, 374, 409, 426, 430
Техеранска конференция, 469
Тибет, 375
Тилзит, договор, 276, 278
Тито, маршал, Йосип Броз, 468, 480, 501, 505
Тихи океан, 316, 468
Тихомиров, Михаил Н., 29, 170
Тихон, патриарх, 527
Тихонов, Николай, 488
Ткачов, Пьотр, 345, 420
Тоболск, 138, 253
Токтамиш, хан, 96
Толиати, Палмиро, 483
Толстой, Алексей Н., 524, 565
Толстой, граф Дмитрий, 342, 352, 393—394
Толстой, граф Лев, 304, 313, 323, 344, 357, 392, 397—399, 404
Томск, 253
Томсън, Вилхелм И. П., 33
Тор, 32

Торгау, 468
Торжок, 71, 137
Торн, 241—242
Тотлебен, полковник граф Едуард, 304
Травендал, договор, 197
Тремл, Владимир, 546, 581
Трепов, генерал Фьодор, 345
Третяковски, Василий, 262
Тридесетгодишна война, 197
Тропау, 283
Троцки (Бронщейн), Лев, 357, 415, 426, 428, 432, 439—440, 442, 451, 453, 457, 462, 508, 582
Трубецкой, княз Дмитрий, 152—153
Трувор, брат на Рюрик, 32
Труман, президент, Хари С., 469, 480
Тугор хан, или Тугарин, 58
Тула, 149, 166
Тулчин, 287
Тургенев, Иван, 313, 319—320, 323, 327, 333, 343, 392, 397, 399, 498
Туркестан, 69
Туркманхай, договор, 296
Туркменистан, 534
Туркменска съветска социалистическа република, 454
Турция, 69, 118, 158, 161—162, 170, 177, 190, 195—197, 199, 201, 205, 224—226, 232, 236—239, 241, 243, 246, 279, 296—297, 299, 301—303, 305, 309, 346, 348—350, 359, 376—377, 383, 428, 435, 437, 458, 460, 480, 533, 556
Тухачевски, маршал Михаил, 433, 452
Тушино, 150
Тъкър, Робърт, 443
Тюмен, 138
Тютчев, Фьодор, 318, 320, 323—324, 346, 400

У

Уваров, граф Сергей, 295, 305, 314—315, 317, 393
Угедей, Велик хан, 69—70
Углич, 99, 141, 147
Угра река, 101
Угри, 26—27
Удел, апанаж, 65
Узбекистан, 534
Узбекска съветска социалистическа република, 454
Украинцев, Н., 414, 582
украинци, 65, 128—129, 161—162, 180, 186, 207, 239, 242, 322, 355, 434, 436, 516, 535
Украйна, 17, 29, 152, 160—162, 171, 178, 181—183, 185, 195, 199—200, 207, 220, 235, 242, 249, 308, 335, 355, 386, 428—429, 432—435, 437, 446—447, 453—454, 456, 464, 467, 470, 475, 478, 512, 517, 534—535, 538, 545, 550, 560, 564
Улам, Адам Б., 443
Улман, Ричард, 435
Улрика-Елеонора, кралица на Швеция, 200
Улянов, Александър, 420
Унгария, 301, 347, 457, 478—479, 489, 501—502, 504—505, 537, 545, 561
унгарци, 45, 69, 86
Униатска църква, 160, 535
Унковски, Алексей, 341
Ункяр-Искелеси, договор, 299, 301
Урал и уралски район, 69, 74—75, 138, 166, 174, 211, 232—233, 250, 253, 308, 382, 385, 430, 432, 445, 495, 538
Уралски казаци, 232—233
Успенски, Глеб, 398—399
Устинов, Дмитрий, 488
Усурийски район, 351
Утигури, 26
Уфа, 432
Учредително събрание, 341, 353, 370, 412—413, 427, 438
Ушаков, адмирал Фьодор, 246
Ушаков, Симеон, иконописец, 184

Ф

Файнсод, Мерл, 408, 452—453
Фанагория, 25
Февруарска революция, 441
Федерална република Германия, 481, 537
Федотов, Георги П., 55, 59
Фей, Сидни, 375
Феоктистов, Константин, 521
Фераванти, Аристотел, 73, 120
Фердинанд Сакскобургготски, Княз на България, 359
Фет-Шеншин, Афанасий, 400
Фешбах, Мърий, 552
Филарет, митрополит и патриарх, 147, 151—152, 154, 157—158, 162, 178
Филип, митрополит, 137
Филип, принц на Швеция, 152, 157
Филипини, 501
Филипополис, 39
Философия, 232—233, 256—257, 259, 265, 295, 323—324, 327—329, 343, 396, 398, 406
Филотей, 117
Фини, 29, 51
Финландия, 200, 225, 269, 275, 278, 282, 313, 357—358, 374, 413—414, 428, 434, 437, 460, 463, 466, 468, 476, 478—479, 501
Фински, залив, 141, 158
Фишер, Джордж, 338, 406
Флобер, Густав, 397
Флоренция, 98
Флоински, Михаил Т., 55, 216, 570
Флоровски, Георги В., 257, 364, 390
Фокин, Михаил, 402
Фонвизин, Денис, 262—263
Формоза (Тайван), 481
Фотий, патриарх, 33

Франк, Семьон, 407
Франкмасонство, 264
Франко, генерал Франциско, 460
Франция, 26, 43, 82, 104, 111, 139, 171, 199—201, 224—225, 231—232, 236—237, 241—244, 246, 256, 261, 263—264, 267—269, 271, 273, 276, 279, 281—283, 296, 300—301, 303, 311, 341—342, 345—348, 351, 358—361, 368, 375—377, 388—389, 403, 432—433, 458—462, 469, 474, 479—480, 501—502, 504, 562
Франц-Фердинанд, ерцхерцог, 377
Фридрих II, 221
Фридрих Вилхелм IV, крал на Прусия, 290
Фридрих Вилхелм III, крал на Прусия, 290
Фридрих I, крал на Швеция, 200
Фридрих II Велики, крал на Прусия, 221, 224—225, 227, 241
Фридрих, херцог на Курландия, 221
Фрийз, Грегъри, 255
Фурие, Ф.М. Карл, 328, 423
Футуристи, 401
Фьодор, 163, 170, 187
Фьодор I, цар, 140—142

Х

Хабаровск, 351
Хабсбурги, 138, 224, 241, 300—301, 346—347, 359
Хавел, Вацлав, 561
Хазари, 26—27, 29, 37—39, 42, 47, 58
Халецки, Оскар, 123
Халтурин, Стефан, 386
Хангьо, 200
Ханзейска лига, 81, 134
Хановер, 200
Харбин, 361
Хардрада, Харолд, 43
Харков, 185, 495
Хасбулатов, Руслан, 552—553
Хворостинин, княз Иван, 148, 187
Хегел, 324, 418
Хегелианство, 327—328
Хелзинки, 313, 499, 504
Хели, Ричард, 167
Хенри VIII, крал на Англия, 139
Хераклит, 546
Херберщайн, Сигизмунд фон, 102
Херменрих, 26
Хермоген, патриарх, 152—154, 178
Херодот, 17, 22, 24, 29
Херсонес, 25, 40
Херцеговина, 348—349, 376
Херцен, Александър, 227, 323—324, 327—330, 334, 343—344, 404
Хива, 201, 350—351, 435
Хирошима, 468
Хитлер, Адолф, 445, 458—459, 461—464, 466—468, 471, 474
Хитрово, Богдан, болярин, 184
Хлебников, Велемир, 401
Хмелници, хетман Богдан (или Бохдан), 161—162
Ходски, Леонид В., 336
Холандия, 165, 186, 195—196, 255, 480
Холопи, 12, 53, 111, 114, 149, 155—156, 167, 171
Хомяков, Алексей, славянофил, 325—328
Хоровиц, Владимир, 565
Хороми, 183
Хромов, Павел А., 252
Хрушевски (Грушевски), Михаил С., 161
Хрушчов, Никита Сергеевич, 424, 442, 453, 476—477, 484—487, 489—495, 497—503, 513, 518, 527, 529, 545
Хувър, Хърбърт, 438
Хук, Сидни, 244
хуни, 26, 29

Ц

Царицин, преди Сталинград, днес Волгоград, 442
Царское село, 267, 309, 314
Цветаева, Марина, 425
Цензура, 271, 293, 295, 298, 305, 313, 326, 340, 505
Централна Азия, 16—17, 22, 24, 50, 69, 201, 253, 309, 317, 346, 350—351, 359, 371, 435, 446, 449, 454, 534, 553
Циолковски, Константин, 522
Цорндорф, 225
Цхинвали, град, 531
Църковна книжнина, 118, 163
Църковни събори, 115—116, 132—133, 163, 169, 177—178
Църковно-славянски език, 57

Ч

Чаадаев, Пьотр, 324, 330
Чайковски, Николай, 432
Чайковски, Пьотр, 320, 402
Чан Кайши, 458—459, 461, 481
Чангчун, 363
Чанслър, Ричард, 134
Чаркес, Ричард Д., 269
Чарлз I, крал на Англия, 186
Чарлз II, крал на Англия, 176, 186
Чарнолуски, Владимир И., 568
Чартористи, княз Адам, 271
Чаушеску, Николай, 505, 537
Чебишев, Пафнутий, 395
Челябинск, 538
Чембърлейн, Невил, 461
Чембърлин, Уйлям Х., 408
Червена гвардия, 415
Черепнин, Лев В., 99
Черкаски, княз Владимир, 334, 341
Черна гора, 199, 348—349, 376
Черненко, Константин, 488—489
Чернигов, град и княжество, 43—44, 48, 70, 90, 124, 145
Чернигово-Северско княжество, 102

Чернишевски, Николай, 342—344, 396—397, 404
Черно море, 16—17, 20, 22, 24—27, 29, 34, 43, 46, 48, 97, 108, 124, 195, 225, 237—238, 249, 278, 303, 305—307, 309, 347, 367, 377, 435, 463, 466
Чернобил, 530
Чернов, Виктор, 366, 405, 413, 427, 430
Черномирдин, Виктор, 549, 552, 557—558
Черняев, генерал Михаил, 348
Чехов, Антон, 393, 400
Чехословакия, 460—462, 478—479, 481, 498, 500, 505, 537, РВ 554, 561
Чечения, 551, 553—556, 558—559
Чеченци, 553
Чешме, 237
Чижевски, Дмитрий, 61
Чингиз хан, 68—69, 73—74, 97
Чирин, 184
Чистки, 451—452
Чичерин, Георгий, 457—459
ЧК (Извънредна комисия за борба с контрареволюцията, саботажа и спекулата), 430, 436, 451
Чубайс, Анатолий, 549—550, 556, 558
Чудското езеро, 77
Чуйков, генерал Василий, 466
Чърчил, Уинстън, 427, 466, 469, 472, 479

Ш

Шагал, Марк, 403
Шакловити, Фьодор, 190, 192
Шаляпин, Фьодор, 402
Шамил, 350
Шанхай, 458
Шапиро, Леонард Б., 510
Шаталип, Станислав, 540
Шафиров, Пьотр, 194
Шахматов, Алексей А., 28, 34
Шаховской, княз Григорий, 148—149
Швейцария, 246, 344, 412
Швеция и Шведи, 33—34, 138, 141—142, 150, 157, 162, 186, 196—198, 200—201, 204—206, 208, 224—225, 237—238, 243, 264, 276, 278—279, 281, 357, 458, 479
Шеварнадзе, Едуард, 528—529, 539—540, 559
Шевирьов, Стефан, 291, 317, 325
Шевченко, Тарас, 299
Шелинг, 324
Шелон река, 99
Шемиака, Димитрий, 97
Шепилов, Димитрий, 485, 501—502
Шереметиев, фелдмаршал граф Борис, 194, 198
Шестов, Лев (Лев Шварцман), 407
Шилдер, Николай К., 305
Шилер, 318, 323
Шиман, Теодор, 290, 319, 363
Шимоноски, договор, 361
Шипченски проход, 348
Шишков, адмирал Александър, 317, 325
Шльоцер, Август-Лудвиг фон, 31, 33, 267
Шляхта, 127, 161
Шолохов, Михаил, 207, 524
Шостакович, Димитрий, 526
Шубин,Федот, 267
Шувалов, Александър, 220
Шувалов, граф Петър, 220
Шувалов, Иван, 220, 259
Шуйски, 131
Шуйски, Андрей, 132
Шуйски, княз Василий, 141, 146—152, 155—156, 169
Шуйски, княз Дмитрий, 150—151
Шуман, Фридрих Л., 472
Шчапов, Афанасий П., 179
Шчербатов, княз Михаил, 267
Шьонбрун, договор, 279

Ю

Юан, китайска династия, 69
Югозападна Русия, 65, 85—87, 100
Югославия, 463, 468, 478—480, 562
Юдейство, 41, 58
Юденич, генерал Николай, 432, 436
Юмашев, Валентин, 547
Юриев ден, 111, 166
Юрий, 88, 93, 97, 99, 184
Юрий Долгоруки, Велик княз, 88, 91
Юрий, Велик княз на Москва, 89

Я

Яблочков, Павел, 395
Явлински, Григорий, 555
Яворски, митрополит Стефан, 207
Ягело, Велик княз на Литва и крал на Полша като Владислав II, 95—96, 124—127
Ягода, 452
Ягужински, Павел, 194, 217
Ядвига, кралица на Полша, 125—127
Якобсон, Роман, 59
Яковлев, Александър, 528, 539
Ялтенска конференция, 469
Ялу, река, 362
Янкович де Мириево, Теодор, 260
Япония, 351, 361—363, 366, 432—433, 437, 445, 458, 460—461, 463, 468—469, 472, 474, 537, 545, 561
Ярополк, 40, 45
Ярослав Мъдри, Велик княз, 36, 42, 44, 46, 49, 54, 56, 59, 75, 134
Ярослав Осмомисъл, княз на Галиция, 85, 87
Ярослав Тверски, Велик княз, 89
Ярослав, брат на Александър Невски, 79
Ярославна, жена на княз Игор, 60
Ярославъл, 184
Ярузелски, Войчех, 506, РВ 554
Ясни, Наум, 489
Яшак, данък, 174

Поредица Време

№ 2. Дитер Раф *История на Германия*
№ 3. Никола Верт *История на Съветския съюз*
№ 4. Фр. Шевалие *История на Латинска Америка*
№ 5. Хартмут О. Ротермунд *История на Южна и Източна Азия*
№ 6. Жак Жарне *История на китайската цивилизация*
№ 7. Джулиано Прокачи *История на Италия*
№ 8. Катрин Кокри-Видрович *История на Черна Африка от 1800 г. до наши дни*
№ 9. Хосе Перес *История на Испания*
№ 10. Франсоа Фюре *Френската революция*
№ 11. *Оксфордска история на Великобритания*, под ред. на Кенет Морган
№ 12. Бахши Иман *Джагфар Тарихи*
№ 13. Ж.-Ф. Сиринели *История на съвременна Франция*
№ 14. Ал. Солженицин *Евреите в Русия*
№ 15. Николай Рязановски *История на Русия*

Очаквайте:

Жан Батист Дюрозел *История на дипломацията*
Никола Гримал *История на Древния Египет*

Николай В. Рязановски
История на Русия
първо издание

© Превод: д-р Светла Петрова - части I, II, III и IV
д-р Румяна Първанова - част V
Нели Синигерова - част VI
Научен редактор: доц. Искра Баева
Редактор: Теменужка Тулева

© ИК „КАМА“, 2008
ISBN 978-954-9890-61-7

Цена: 28 лв.

През последните столетия Русия е играла водеща континентална, а в немалък период през XX в. - и световна роля. Географското разположение на великата славянска държава я превръща в необикновено съчетание между безспорни европейски характеристики и силното влияние на Азия, оставя я колебаеща се между историческата реалност на двата континента.

Предлаганата сега и на българските читатели **История на Русия**, от американския историк от руски произход **Николай Рязановски**, член на **Американската академия за науки и изкуства**, е възможно най-сполучливият опит да се разкажат увлекателно и с истинско разбиране моментите на величие и падение на Руската държава.

Книгата е предназначена за студенти, историци, специалисти-хуманитаристи и за всички, които искат да разберат по-добре страната, често оказвала решаващо влияние върху нашата история.

Корица : Александър Невски, детайл от триптих. Р. Корин
Селяни, детайл. Сребрикова